

Ф И Л О Л О Г

часопис за језик, књижевност и културу
XVI 2025 31
универзитет у бањој луци
филолошки факултет

<i>Издавач</i>	Универзитет у Бањој Луци Филолошки факултет
<i>Главни уредник</i>	Др Биљана Бабић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
<i>Одговорни уредник</i>	Др Татјана Бијелић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
<i>Редакција</i>	Др Тери Иглтон, Универзитет у Ланкастеру, Одсјек за енглеску књижевност и креативно писање Др Енди Маузли, Универзитет Де Монтфорт, Факултет умјетности, дизајна и хуманистичких наука Др Рос Поснок, Универзитет Колумбија, Одсјек за енглеску и компаративну књижевност Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Факултет књижевности и језика Др Жоржета Чолакова, Универзитет 'Пајсије Хиландарски' у Пловдиву, Филолошки факултет Др Горан Максимовић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет Др Саша Јазбец, Универзитет у Марибору, Филозофски факултет Др Роберта Сала, Универзитет у Торину, Одсјек за стране језике, књижевности и модерне културе Др Марија Кривокапић, Универзитет Црне Горе, Филолошки факултет Никшић Др Емир Мухић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет Др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет Др Дијана Црњак, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет Др Андреја Марић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет Др Роберто Руси, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет Др Радана Лукајић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет Др Љиљана Аћимовић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
<i>Лектура</i>	Др Слађана Цукут
<i>Припрема за штампу</i>	Др Данијел Дојчиновић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
<i>Штампа</i>	ЈУ Службени гласник Републике Српске
<i>За штампарију</i>	Милош Лукић

Интернет адреса <https://filolog.rs.ba>

Имејл-адреса filolog@flf.unibl.org

Индексни статус ERIH PLUS, SCOPUS, EBSCO, ASCI, Листа MKC, CROSSREF, DOAJ, MIAR, CEEOL, ANVUR, MIRABEL

Тираж 50

*Радове објављене у овом броју
рецензирани*

Др Миливој Алановић, Универзитет у Новом Саду
Др Биљана Бабић, Универзитет у Бањој Луци
Др Биљана Бањанин, Универзитет у Торину
Др Татјана Бијелић, Универзитет у Бањој Луци
Др Недељка Бјелановић, Институт за књижевност и уметност, Београд
Др Наташа Вученовић, Универзитет у Бањој Луци
Др Жана Гавриловић, Универзитет у Источном Сарајеву
Др Анализа Ди Санто, Универзитет Оријентале у Напуљу
Др Биљана Дојчиновић, Универзитет у Београду
Др Данијел Дојчиновић, Универзитет у Бањој Луци
Др Јасмина Дражић, Универзитет у Новом Саду
Др Симоне Гвидети, Универзитет у Бамбергу
Др Гијом Жак, Национални институт за оријенталне језике и цивилизације у Паризу
Др Душан Живковић, Универзитет у Крагујевцу
Др Надија Каприоло, Универзитет у Торину
Др Вирна Карлић, Свеучилиште у Загребу
Др Мијана Кубурић Машура, Универзитет у Бањој Луци
Др Персида Лазаревић, Универзитет Габријеле Д'Анунцио у Кјетију-Пескари
Др Данијела Мајсторовић, Универзитет у Бањој Луци
Др Алина Масла, Универзитет у Торину
Др Дејан Милиновић, Универзитет у Бањој Луци
Др Маја Миличевић Петровић, Универзитет у Болоњи
Др Снежана Милосављевић Милић, Универзитет у Нишу
Др Светлана Митић, Универзитет у Бањој Луци
Др Емир Мухић, Универзитет у Бањој Луци
Др Весна Николић, Универзитет у Београду
Др Милка Николић, Универзитет у Крагујевцу
Др Валентина Нозеда, Католички универзитет Светог Срца у Милану
Др Валери Отјаковски, Дејвис Центар за руске и евроазијске студије, Универзитет Харвард
Др Петар Пенда, Универзитет у Бањој Луци
Др Викторијано Пења Санчез, Универзитет у Гранади
Др Ирена Просенц, Универзитет у Љубљани
Др Ђорђа Римонди, Универзитет Нортвестерн, Иницијатива RPLRT
Др Франсиско Хосе Родригез Меса, Универзитет у Кордоби
Др Луиза Рувољето, Ка' Фоскари Универзитет у Венецији
Др Роберта Сала, Универзитет у Торину
Др Биљана Самарџић, Универзитет у Источном Сарајеву

Др Александра Секулић, Институт за књижевност и уметност,
Београд

Др Вања Станишић, Универзитет у Београду

Др Данијела Стеила, Универзитет у Торину

Др Невена Цековић, Универзитет у Београду

Др Слађана Цукут, Универзитет у Бањој Луци

Др Татјана Челбајева, Универзитет Мартин Лутер у Хале-Витенбергу

Др Јелена Шајиновић Новаковић, Универзитет у Бањој Луци

Др Хенрике Штал, Универзитет у Триру

Publisher University of Banja Luka, Faculty of Philology

General Editor Dr Biljana Babić, University of Banja Luka, Faculty of Philology

Editor-in-chief Dr Tatjana Bijelić, University of Banja Luka, Faculty of Philology

Editorial Board Dr Terry Eagleton, University of Lancaster, Department of English and Creative Writing
Dr Andy Mousley, De Montfort University, Faculty of Art, Design and Humanities
Dr Ross Posnock, Columbia University, Department of English and Comparative Literature
Dr Sanja Bošković Danojlić, University of Poitiers, Faculty of Literature and Language
Dr Georgeta Tcholakova, University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Faculty of Philology
Dr Goran Maksimović, University of Niš, Faculty of Philosophy
Dr Saša Jazbec, University of Maribor, Faculty of Philosophy
Dr Roberta Sala, University of Turin, Department of Foreign Languages, Literatures and Modern Cultures
Dr Marija Krivokapić, University of Montenegro, Faculty of Philology Nikšić
Dr Emir Muhić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
Dr Sanja Macura, University of Banja Luka, Faculty of Philology
Dr Dijana Crnjak, University of Banja Luka, Faculty of Philology
Dr Andreja Marić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
Dr Roberto Russi, University of Banja Luka, Faculty of Philology
Dr Radana Lukajić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
Dr Ljiljana Aćimović, University of Banja Luka, Faculty of Philology

Proofreading Dr Slađana Cukut

Prepress Dr Danijel Dojčinović, University of Banja Luka, Faculty of Philology

Print JU Službeni glasnik Republike Srpske

For print Miloš Lukić

Web address <https://filolog.rs.ba>

E-mail filolog@ff.unibl.org

Indexing status ERIH PLUS, SCOPUS, EBSCO, ASCI, MKS, CROSSREF, DOAJ,
MIAR, CEEOL, ANVUR, MIRABEL

Circulation 50

*Reviewers of papers published
in this issue* Dr Milivoj Alanović, University of Novi Sad
Dr Biljana Babić, University of Banja Luka
Dr Ljiljana Banjanin, University of Turin
Dr Tatjana Bijelić, University of Banja Luka
Dr Nedeljka Bjelanović, Institute for Literature and Art, Belgrade
Dr Nadia Caprioglio, University of Turin
Dr Nevena Ceković, University of Belgrade
Dr Tatjana Chelbaeva, Martin-Luther-University Halle-Wittenberg
Dr Slađana Cukut, University of Banja Luka
Dr Annalisa Di Santo, University of Naples - L'Orientale
Dr Biljana Dojčinović, University of Belgrade
Dr Danijel Dojčinović, University of Banja Luka
Dr Jasmina Dražić, University of Novi Sad
Dr Žana Gavrilović, University of East Sarajevo
Dr Simone Guidetti, University of Bamberg
Dr Guillaume Jacques, INALCO, Paris, France
Dr Virna Karlić, University of Zagreb
Dr Mijana Kuburić Macura, University of Banja Luka
Dr Persida Lazarević, D'Annunzio University of Chieti–Pescara
Dr Danijela Majstorović, University of Banja Luka
Dr Alina Masla, University of Turin
Dr Maja Miličević Petrović, University of Bologna
Dr Dejan Milinović, University of Banja Luka
Dr Snežana Milosavljević Milić, University of Niš
Dr Svetlana Mitić, University of Banja Luka
Dr Emir Muhić, University of Banja Luka
Dr Milka Nikolić, University of Kragujevac
Dr Vesna Nikolić, University of Belgrade
Dr Valentina Nosedà, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano
Dr Valerii Otjakovskii, Davis Center for Russian and Eurasian Studies,
Harvard University
Dr Petar Penda, University of Banja Luka
Dr Victoriano Peña Sánchez, University of Granada
Dr Irena Prosenc, University of Ljubljana
Dr Giorgia Rimondi, Northwestern University RPLRT Initiative
Dr Francisco Jose Rodriguez Mesa, University of Córdoba
Dr Luisa Ruvoletto, Ca' Foscari University, Venice
Dr Roberta Sala, University of Turin
Dr Biljana Samardžić, University of East Sarajevo
Dr Aleksandra Sekulić, Institute for Literature and Art, Belgrade
Dr Henrieke Stahl, University of Trier
Dr Vanja Stanišić, University of Belgrade
Dr Daniela Steila, University of Turin
Dr Jelena Šajinović Novaković, University of Banja Luka
Dr Nataša Vučenović, University of Banja Luka
Dr Dušan Živković, University of Kragujevac

САДРЖАЈ

RENOVATING NARRATIVES: NEW RESEARCH PERSPECTIVES IN SLAVIC STUDIES

Olja Perišić, Roberta Sala

Introduction. New Trends in Contemporary Slavic Studies: Methodologies, Themes, and Forms of Thought	13
УВОД. НОВИ ТРЕНДОВИ У САВРЕМЕНИМ СТУДИЈАМА СЛАВИСТИКЕ: МЕТОДОЛОГИЈЕ, ТЕМЕ И ОБРАСЦИ МИШЉЕЊА	

Roberta Sala

Wooden Matter, Bodily Memories and Stalinist Dystopias: An Ecocritical Interpretation of <i>Homo Lignum</i> by Igor' Makarevich	17
ДРВЕНА МАТЕРИЈА, ТЕЛЕСНА СЕЋАЊА И СТАЉИНИСТИЧКЕ ДИСТОПИЈЕ: ЕКОКРИТИКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА <i>НОМО LIGNUM</i> -А ИГОРА МАКАРЕВИЧА	

Снежана М. Милосављевић Милић

Интерсензорни светови приповедака Боре Станковића.....	37
INTERSENSORY WORLDS IN THE SHORT STORIES OF BORA STANKOVIĆ	

Giulia Baselica

The New World After the Flood. The Rain Motif in the Novel <i>Lame Fate</i> by Arkadij and Boris Strugacki: Proposal for an Ecocritical Analysis.....	56
НОВИ СВЈЕТ НАКОН ПОТОПА. МОТИВ КИШЕ У РОМАНУ <i>ХРОМА СУДБИНА</i> АРКАДИЈА И БОРИСА СТРУГАЦКОГ: ПРИЈЕДЛОГ ЗА ЕКОКРИТИЧКУ АНАЛИЗУ	

Simone Guidetti

Arkadii Dragomoshchenko's Poetic Landscapes as an Instrument of Self-Questioning and Cross-Cultural Displacement in the Late Soviet Underground.....	75
ПЈЕСНИЧКИ ПЕЈЗАЖИ АРКАДИЈА ДРАГОМОШЧЕНКА КАО ИНСТРУМЕНТ САМОИСПИТИВАЊА И МЕЃУКУЛТУРНОГ ПРЕМЈЕШТАЊА У ПРОЗНОМ СОВЈЕТСКОМ АНДЕРГРАУНДУ	

Giorgia Rimondi

Riflessioni sulla filosofia russa oggi.....	94
РАЗМИШЉАЊА О САВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ ФИЛОЗОФИЈИ	

Aleksandra S. Sekulić

Il banchetto dell'Illuminismo e la fame del sé (L'incontro con l'Altro nell'autobiografia di Dositej Obradović).....	117

THE FEAST OF ENLIGHTENMENT AND FAMINE OF THE SELF (ENCOUNTER
WITH THE OTHER IN THE AUTOBIOGRAPHY OF DOSITEJ
OBRADOVIĆ)

Valentina Nosedà

Exploring Aspectual Opposition in Russian: A Corpus-Based Analysis of *videt'*
vs *uvidet'* and *slyšat'* vs *uslyšat'* 132

ISTRAŽIVANJE OPOZICIJE GLAGOLSKOG VIDA U RUSKOM: KORPUSNA
ANALIZA GLAGOLA *VIDET'* VS *UVIDET'* AND *SLYŠAT'* VS *USLYŠAT'*

Olja Perišić, Ranka Stanković

It-Sr-NER: il corpus parallelo serbo-italiano per l'apprendimento del serbo
come lingua straniera..... 153

It-Sr-NER: СРПСКО-ИТАЛИЈАНСКИ ПАРАЛЕЛНИ КОРПУС ЗА УЧЕЊЕ
СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Francesca Volpi

Vecchia e nuova Russia. Rileggere l'eredità storica alla luce della guerra in
Ucraina 177

Стара и нова Русија. Ново читање историјског наслеђа у
свјетлу рата у Украјини

Эрика Пинелли

Мультимодальные метафоры и метонимии в советских антиалкогольных
плакатах: на материале второй половины 20-х – начала 30-х годов и
эпохи перестройки..... 209

Мультимодалне метафоре и метонимије на совјетским
плакатима против алкохола: на материјалу из друге
половине 20-их – раних 30-их година и периода
перестројке

ЈЕЗИК

Јелена Т. Ајмановић

Глаголске перифразе когнитивног значења у
научним чланцима Милке Ивић..... 241

VERBAL PERIPHRASES OF COGNITIVE MEANING
IN MILKA IVIĆ'S SCIENTIFIC ARTICLES

Мијана Ч. Кубурић Мацура, Сандријела Б. Касагић

Спознавање свијета кроз језик – фразеологизми у роману *Заблуда*
Светог Себастијана Владимира Табашевића 261

KNOWING THE WORLD THROUGH LANGUAGE – PHRASEOLOGISMS IN THE
NOVEL *ZABLUDA SVETOG SEBASTIJANA* BY VLADIMIR TABAŠEVIĆ

Вера Б. Берак

- Ортографске особине записа и натписа
Силоановог четворојеванђеља 279
THE ORTOGRAPHIC FEATURES OF THE PROVENANCE NOTES AND
BINDING INSCRIPTION OF SILOAN'S FOUR GOSPELS

Мaja Mandić

- In Search of Community: An Analysis of EFL Textbooks
in Elementary Schools in the Republic of Srpska..... 301
У ПОТРАЗИ ЗА ЗАЈЕДНИЦОМ: АНАЛИЗА УЏБЕНИКА ЕНГЛЕСКОГ
ЈЕЗИКА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

- Jelena V. Šajinović Novaković, Milica R. Mijatović, Milica Đ. Jošić Milinović***
Taboo Talk: Linguistic Competence and Shifting
Boundaries of Social Discourse..... 328
ТАБУ: ЛИНГВИСТИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА И ПОМЈЕРАЊЕ
ГРАНИЦА У СОЦИЈАЛНОМ ДИСКУРСУ

Ђина М. Весић, Ана М. Крстић

- Прецедентна имена у српској култури и рефлексije
на комуникативну језичку функцију..... 339
PRECEDENT NAMES IN SERBIAN CULTURE AND THEIR REFLECTIONS
ON THE COMMUNICATIVE FUNCTION OF LANGUAGE

Јелена М. Јовановић

- Допунска настава у српском језику у иностранству:
проблеми и искуства 354
SUPPLEMENTARY TEACHING IN THE SERBIAN LANGUAGE ABROAD:
PROBLEMS AND EXPERIENCES

Roman Viktorovich Tarasov

- Tropative Constructions in Slavic Microlanguages 370
ТРОПАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У СЛОВЕНСКИМ МИКРОЈЕЗИЦИМА:
ПРИРОДНЕ И ВЈЕШТАЧКЕ ОСОБИНЕ

КЊИЖЕВНОСТ

Dubravka Đurić

- Antologije i rasprava o esencijalizmu i antiesencijalizmu u
američkoj feminističkoj eksperimentalnoj poeziji 391
ANTHOLOGIES AND DISCUSSION ON ESSENTIALISM AND ANTI-
ESSENTIALISM IN AMERICAN FEMINIST EXPERIMENTAL POETRY

Maša Kolanović

Vladimir Nazor's *Partisan Poems*: A Reading from the Capitalist Present..... 410

PJESME PARTIZANKE VLADIMIRA NAZORA: ČITANJE IZ

KAPITALISTIČKE SADAŠNJOSTI

Sonja Veselinović

Marina Cvetajeva kao kulturna figura u delima

Biljane Jovanović i Irene Vrkljan..... 426

MARINA TSVETAJEVA AS A CULTURAL FIGURE IN THE LITERARY

WORKS OF BILJANA JOVANOVIĆ AND IRENA VRKLJAN

Nikica N. Mihaljević

L'insularità, il mondo vegetale e il mondo animale nei

romanzi di Lorenza Pieri e di Lora Tomaš..... 441

INSULARITY, PLANT AND ANIMAL WORLD IN THE NOVELS

OF LORENZA PIERI AND LORA TOMAŠ

Валентина Р. Милекић Ковачић

Литерарна перцепција свог и Другог у

књижевноумјетничком дјелу Петра Кочића..... 462

LITERARY PERCEPTION OF ONE'S OWN AND THE OTHER

IN THE WORKS OF PETAR KOČIĆ

Blerina Zaimi, Entela Kushta

Concealing and Revealing: Repression in *A Pale View of Hills*

and *The Remains of the Day* 479

СКРИВАЊЕ И ОТКРИВАЊЕ: РЕПРЕСИЈА У РОМАНИМА

БЛИЈЕДИ ПОГЛЕД НА БРДА И ОСТАЦИ ДАНА

Alessandro Ghignoli

Confluenze futuriste nell'ultraismo 501

FUTURISTIČKA UŠĆA U ULTRAIZAM

Јелена Г. Рељић

Поступци обликовања ликова у роману

Послије забаве Стеве Грабовца 518

CHARACTERISATION PROCEDURES IN THE

NOVEL *POSILIJE ZABAVE* BY STEVO GRABOVAC

Упутства за ауторе..... 533

Instruction for Authors..... 541

RENOVATING

NARRATIVES:
NEW RESEARCH
PERSPECTIVES IN
SLAVIC STUDIES

Olja Perišić¹

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne

Roberta Sala²

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne

INTRODUCTION. NEW TRENDS IN CONTEMPORARY SLAVIC STUDIES: METHODOLOGIES, THEMES, AND FORMS OF THOUGHT

This special issue brings together a selection of papers presented at the international conference *Renovating Narratives: Innovative Research Perspectives in the Slavic Studies*, held at the Department of Foreign Languages and Literatures and Modern Cultures at the University of Turin on February 8–9, 2024. The event was conceived to provide a comprehensive and in-depth exploration of innovation within the field of Slavic studies, illustrating how broad and forward-thinking research perspectives are essential to preserve the richness and diversity of the Slavic cultures in today's rapidly transforming global context.

Our starting point was the belief that contemporary socio-political changes, the emergence of posthumanist and postcolonial paradigms, ongoing processes of globalisation, and current conflicts have significantly reshaped Slavic disciplines. These developments have prompted renewed reflection on questions of identity, while also fostering the rise of new and effective modes of interpreting reality.

In this context, the increasingly interdisciplinary and multidisciplinary nature of Humanities research plays a crucial role in enabling a nuanced and multi-layered understanding of the complexity inherent in the contemporary world. Scholars in Slavic studies are actively engaging in fruitful dialogues with adjacent fields, generating new layers of knowledge and forging connections with previously distant

¹ olja.perisic@unito.it

² roberta.sala@unito.it

areas of inquiry. Furthermore, contemporary digital methodologies have opened new avenues of research, particularly in relation to linguistic corpora and the tools available for automated translation and language teaching. These methodological advances attest to the Humanities' ongoing commitment to revitalising and reimagining traditional narratives.

In light of these considerations, we argue that innovative and multidisciplinary research methodologies are essential for re-examining linguistic, literary, cultural, philosophical, and historical aspects of the Slavic world from original standpoints. At the same time, addressing emerging themes and perspectives allows us to better understand cultural complexities and to embrace broader approaches to traditional Humanities research questions. For this reason, the contributions in this special issue both investigate the ongoing cultural transformations within Slavic societies—alongside their influence on cultural self-perception and conceptual frameworks—and examine the methodological and thematic evolutions shaping Slavic disciplines today. Given the profound interconnections among Slavic languages and cultures, the articles span a range of cultural areas. Additionally, they encompass diverse academic fields, including literature, linguistics, and philosophy. The multidisciplinary dialogue fostered by this special issue represents a valuable opportunity to rethink and renovate traditional narratives, paving the way for future studies and unexpected research paths.

The interdisciplinary nature of this volume is immediately evident in the opening contribution *Wooden Matter, Bodily Memories and Stalinist Dystopias* by Roberta Sala, which examines Igor' Makarevich's *Homo Lignum* project. Grounded in material ecocriticism and transcorporeality, her analysis offers a sophisticated exploration of wood and bodily experiences in Soviet Russia, illuminating how artistic practices reveal intricate historical and cultural dynamics.

The next contribution, *Intersensorial worlds in the short stories of Bora Stanković* by Snežana Milosavljević Milić, offers an innovative interpretation of Stanković's literary worlds through the lens of contemporary sensory and atmospheric poetics. By exploring the intricate connections between sensory language and thought, the author reveals modernist qualities that transcend conventional critical approaches to the Serbian classic's sensualism, presenting a nuanced reinterpretation of his literary significance.

Giulia Baselica's contribution, *The New World After the Flood. The Rain Motif in the Novel Late Fate by Arkadij and Boris Strugackij* examines the rain motif in the Strugackij's novel, particularly within the secondary narrative *Ugly Swans*. Through an ecocritical methodology, she reveals the thematic implications and environmental

awareness underlying the authors' work, offering a refined interpretation of their philosophical and literary vision.

Simone Guidetti's essay *Arkadii Dragomoshchenko's Poetic Landscapes as an Instrument of Self-Questioning and Cross-Cultural Displacement in the Late Soviet Underground* explores Arkadii Dragomoshchenko's poetic landscapes as a complex instrument of self-questioning and cross-cultural displacement in the late Soviet underground. By drawing innovative parallels with Buddhist thought, classical Chinese landscape aesthetics, and Hryhorii Skovoroda's nomadic philosophy of paradoxes, Guidetti reveals how the Leningrad underground writer consciously developed a unique strategy of resistance within the Soviet *vtoraia kul'tura*.

The next two papers delve into philosophical themes. Giorgia Rimondi's work, *Considerations on Russian philosophy today* critically examines the role of philosophers within the contemporary Russian intellectual landscape. Focusing on the unresolved tension between philosophical inquiry and political expectations, she explores the challenges facing Russian philosophy in the context of the Russian-Ukrainian conflict, revealing the risks of marginalisation and ideological distortion.

Aleksandra Sekulić's contribution, *The feast of enlightenment and famine of self* explores Dositej Obradović's autobiography *Life and Adventures* through an innovative perspective. Examining the Serbian Illuminist's conception of knowledge and cosmopolitan experience, Sekulić reveals the complex interplay between the hunger for enlightenment and the desire for shared knowledge. Her analysis uncovers the nuanced ambivalence of self-representation in Obradović's writing, particularly through the metaphorical lens of feasting and hospitality.

Valentina Nosedà's essay, *Exploring Aspectual Opposition in Russian: A Corpus-Based Analysis of Videt' vs Uvidet' and Slyšat' vs Uslyšat* opens the linguistic section with a detailed study on Russian verbal aspect. Using a Russian-Italian parallel corpus, she investigates the preference for perfective over imperfective forms in specific contexts. The analysis reveals that, for both aspects, the presence of a contiguous verb and its aspect are the most significant factors influencing aspectual choice.

Olja Perišić and Ranka Stanković's contribution *IT-SR-NER: Serbian-Italian Parallel Corpus for Learning Serbian as a Foreign Language* explores the *It-Sr-NER* Serbian-Italian parallel corpus, examining its potential applications in language teaching. Focusing on Named Entity Recognition, particularly toponyms and proper names, the authors propose innovative approaches to using this corpus in teaching Serbian as a foreign language, with special emphasis on identifying and addressing *lexical gaps* in linguistic instruction of Italian speaking students.

Francesca Volpi's contribution, *Old and New Russia: Rereading the Historical Legacy in Light of the War in Ukraine* offers a critical thematic and lexical analysis of three Vladimir Putin's speeches between 2014 and 2022. Through a nuanced examination, Volpi reveals the selective and instrumental use of historical narratives, demonstrating how these rhetorical strategies construct an external enemy image to justify foreign policy decisions within a broader context of historical revisionism.

Erica Pinelli's concluding essay *Multimodal Metaphors and Metonymies in Soviet Anti-Alcohol Posters: On Material of the Second Half of the Twenties-Early Thirties and of the Years of perestroika* examines multimodal metaphors and metonymies in Soviet anti-alcohol posters across two distinct historical periods: the late 1920s and early 1930s, and the years of perestroika. Her analysis reveals how the metaphorical representations of alcohol and alcoholism evolve in response to shifting social and ideological priorities, demonstrating the increasing complexity of cognitive structures in Soviet visual propaganda.

Roberta Sala¹

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne

WOODEN MATTER, BODILY MEMORIES AND STALINIST DYSTOPIAS: AN ECOCRITICAL INTERPRETATION OF *HOMO LIGNUM* BY IGOR' MAKAREVICH

Abstract: The present paper provides an original analysis of the project Homo Lignum, by the Russian artist Igor' Makarevich, through the lens of ecocriticism. Homo Lignum is a multimedia project that integrates various art forms, including sculpture, photography, painting, and literature. Makarevich developed this project between 1996 and 2015, continuously adding new materials and curating several exhibitions, both in Russia and abroad. Homo Lignum revolves around the fictional character of Nikolai Borisov, whose deep-seated obsession with trees and wood—significantly linked to the repressive context of Stalinism—unfolds through the pages of his diary. Manuscripts of his writings are displayed in exhibitions as part of the installations, alongside various wooden objects.

Drawing on material ecocriticism—as theorized by Serenella Iovino and Serpil Oppermann—and Stacy Alaimo's concept of transcorporeality, this study emphasizes the socio-political significance of wooden matter and bodies in Soviet Russia. Firstly, it highlights the narrative potential of both human and non-human matter, which absorbs and reflects the dystopian effects of repressive historical forces. Secondly, it examines the agency of trees and the agentic nature of wood, emphasizing their active role in shaping human narratives and, thus, offering anti-hierarchical perspectives on non-human subjects.

Keywords: Igor' Makarevich, Homo Lignum, material ecocriticism, transcorporeality, wood, Stalinism.

¹ roberta.sala@unito.it

1. Introduction

The multilayered project *Homo Lignum*² was conceived by the Russian artist Igor' Makarevich³ in the years immediately following the collapse of the Soviet Union. It was developed through the introduction—or removal—of materials, art objects and texts in the course of several exhibitions held both in Russia and abroad between 1996 and 2015⁴. *Lignomania*, the first installation related to this work, included photographs of the artist wearing a wooden Pinocchio mask and was displayed at the XL Gallery in Moscow (1996). The detailed story of its protagonist was conceived only two years later, during an artist residency at Civitella Ranieri Foundation in Italy. As the author himself observes,

‘The project’s essence then evolved over time. In 1998, in sunny and picturesque Umbria, a gloomy character was born: Nikolai Ivanovich Borisov, complete with “selected passages from his diary”. While in his notes Borisov opens the doors to the darkest regions of his self, in everyday life he remains the modest and inconspicuous accountant of a furniture factory.’ (Makarevich, 2023b:p.146)

The diary of Nikolai Ivanovich Borisov, entitled *Izbrannnye mesta iz zapisei Nikolaya Ivanovicha Borisova, ili Tainaya zhizn' derev'ev* (“Excerpts from the Notes by Nikolai Ivanovich Borisov, or the Secret Life of Trees”) was later supplemented with new entries (*Istoriia shkafa*, “The story of a cupboard”), which Makarevich created for the exhibition in Lodz (Poland) of 2015. According to the authors of the catalogue *In situ* (2009),

‘*Homo Lignum* is perhaps Makarevich’s most complex project. In this series, he synthesizes a wide range of previously developed motifs and techniques of representation: manuscripts, sculptures, enacted photographs.’ (Makarevich & Elagina, 2009)

² Makarevich initially co-authored the project with his wife, the artist Elena Elagina (from an interview of the author with Igor' Makarevich, 27/11/2024).

³ Igor' Makarevich was born in 1943 in Trialeti, a mountain village of Georgia, and moved to Moscow in 1951, where he still lives.

⁴ In Russia, Makarevich’s exhibitions including the installation *Homo Lignum* were held in Moscow (X Gallery [1996], Spider & Mouse Gallery [1999], National Center for Contemporary Arts [2003], State Tretyakov Gallery [2015]), in Nizhny Novgorod (National Center for Contemporary Arts [2000]), and in Saint Petersburg (Navicula Artis Gallery [2014]). Among the exhibition venues abroad, the following should be mentioned: Kunsthistorische Museum in Vienna (2008; this installation led to the publication of the catalogue *In situ*, 2009), Galerie Blue Square in Paris (2010), Atlas Sztuki Gallery in Lodz (2015). For further information on exhibitions and artworks by Igor' Makarevich, see the artist’s website: <https://makarevichelagina.com/en/> (last accessed on 07/01/2025).

Silkscreened prints of the diary were displayed as part of the installations, alongside wooden objects, drawings, and photographs related to Borisov's story, all of which were crafted by Makarevich himself. Therefore, this project not only combines literature with other artistic forms, but the variety of materials employed—all derived from woodworking—significantly contributes to the narrative.

From the manuscripts, we learn that Nikolai Ivanovich Borisov was born in Moscow in 1927 and died in 1989. He spent most of his life in the Soviet capital, where he shared a communal flat with his mother until her death, in 1952. During his childhood, he lost two significant figures: his uncle Zhora, who was arrested in 1937 and executed as part of the Stalinist purges, and his father, who died at the front in 1944. Both these characters are related to the roots of Borisov's obsession with wood and trees, which forms the central theme of *Homo Lignum*. Indeed, as a child the main character was deeply fascinated by the stories his uncle used to tell him, which allowed him to escape the claustrophobic reality of Soviet life and explore imaginative dimensions. Borisov's memories of the time spent with his uncle are closely tied to the knob handle of Zhora's cane, the wooden texture of which provided him with a peculiar form of sexual pleasure. At the same time, being enchanted by the wood-processing taking place at the furniture factory where his father was employed, Borisov got too close to a planing machine and suffered a serious head injury. The protagonist's fictitious diary spans the period from 1947 to 1968 and focuses on the impact of Stalinist terror on his life, as well as on his obsessive attempts to process trauma in the years following the dictator's death. Borisov believes that a tree is growing inside his body, which would enable him to perceive reality more intensely than other human beings, and, thus, to grasp the secret of life. He devises multiple strategies to transform into a tree, involving a series of *prayers* and rituals that bring his dendrophilia to light (Makarevich & Elagina, 2009; Sharp, 2019; Kotyleva, 2023; Makarevich, 2023b).

The main literary source for *Homo Lignum* is Aleksei Tolstoi's novel *Zolotoi kljuchik ili Prikljucheniiia Buratino*⁵ ("The Golden Key or the Adventures of Buratino", 1935) (Makarevich, 2023b:p.146)⁶, an ideological appropriation of Carlo Collodi's book *Le avventure di Pinocchio* ("The Adventures of Pinocchio", 1883). The plot conceived by Tolstoi is, indeed, adapted to the Soviet values of collectivism, class struggle, patriotism, and heroism, transforming the main character, Buratino, into an ideal Stalinist hero (Vid, 2013). In contrast,

⁵ In the novel, Buratino leads a revolution of puppets against the puppeteer Karabas Barabas (*Mangiafuoco* in Collodi's original story), who symbolizes the evils of capitalism.

⁶ From a conversation of the author with Igor' Makarevich (27/11/2024).

Makarevich's *wooden* character originates from the artist's intention to subvert Soviet collectivist ideals by pursuing a deeply personal utopia—one that entails merging with primordial wooden matter. Nikolai Borisov is an anti-Soviet hero—the *anti-Buratino*—as he retreats into the depths of his own subjectivity rather than devoting himself to the betterment of the collective. He belongs to the category of the *malen'kie lyudi* (“little men”) crushed by social and historical forces, of whom Nikolai Gogol's Akaky Akakievich Bashmachkin is a leading representative⁷. In this context, the quotation of phrases from Franz Kafka's diary at the end of Borisov's memoirs reinforces his characterization as an outcast (Makarevich, 2023b:p.146; Kotyleva, 2023:p.153; Sharp, 2019:p.212)⁸. The socio-political context shaping the protagonist's obsessions and frustrations is a “period of Soviet totalitarianism where all things human were questioned, condemned, concealed or destroyed” (Patsukov, 2023:p.150). In this light, *Homo Lignum* can be seen as partly autobiographical, as the urban reality emerging in Borisov's diary draws inspiration from Makarevich's own experience of Moscow during the 1950s and 1960s (Sharp, 2019:p.215). On the one hand, the artist was well integrated into Soviet society, working as a book illustrator, theatrical artist and photographer (Makarevich & Elagina, 2009)⁹. At the same time, he was active in the underground cultural scene of the Soviet capital. In the 1950s, while studying at the Secondary Art School in Moscow, he met many artists who would later play a significant role in the capital's *vtoraya kul'tura* (“second culture”) (Makarevich & Elagina, 2009). Furthermore, from 1983 to 1989 he was a member of the Moscow Conceptualist artistic group *Kollektivnye Deistviya* (“Collective Actions”)¹⁰. Borisov's marginalization can be

⁷ Akaky Akakievich Bashmachkin is the main character of the novel *Shinel'* (“The Overcoat”, 1842), by Nikolai Gogol. Borisov's name is a tribute to the Russian writer (Makarevich, 2023b:p.146).

⁸ Beyond the aforementioned, critics have identified further meaningful models for the figure of Nikolai Borisov. In particular, both Anastasia Kotyleva (2023:p.153) and Jane Sharp (2019:p.212) stress the reference of Makarevich's exhibition *Homo Lignum. Story of the Wardrobe* (Navicula Artis Gallery, Saint Petersburg, 2014) to the text by Georges Bataille *Story of the Eye*. Sharp also underlines Makarevich's inspiration to Oberiu—and especially Daniil Kharms and Aleksandr Vvedensky—and to Kazimir Malevich and Vladimir Tatlin's works (2019:p.210). Additionally, Vitaly Patsukov states that “Homo Lignum belongs to the genre of social dystopias in the tradition of Orwell and Zamyatin, but built on the mythologization of personal life. [...] The style of Soviet classics such as Konstantin Paustovsky, Vitaly Bianki, and Alexei Tolstoy shimmers through this prose, paradoxically combined with the mythologies of Franz Kafka and Michel Houellebecq” (2023:p.150).

⁹ Together with Elagina, Makarevich was even commissioned by the state to create several monumental artworks throughout the 1980s (Gerber, 2018:p.167).

¹⁰ For information on *Kollektivnye Deistviya*, see: Kalinsky, 2012; Esanu, 2013; Gerber, 2018; Sala, 2023. Makarevich's role in the group was significantly related to the photographic representation of the actions. Although *Homo Lignum* and the artist's contribution to *Kollektivnye Deistviya* were parallel projects—as Makarevich himself underlined in a conversation with the author (27/11/2024)—

related to the experience of Makarevich's own generation of unofficial artists: "their tragedy resembles Borisov's to the extent that they share the traumatic experience of dependency on values inherited from the Stalinist era—and their real outcomes" (Sharp, 2019:p.215).

Given these premises, in the present article I aim to reconceptualize the interpretations of *Homo Lignum* offered by existing criticism, mostly centered on Makarevich's a-posteriori reprocessing of Stalinism and the obsessions it engendered, by focusing on the narrative of matter embedded in this work. Indeed the project—which occupies most of the artist's post-Soviet period—delves deeply into the potential of different materials and non-human agencies to shape Borisov's story. Given the centrality of trees and wood—as well as its by-product, paper—in both the protagonist's life and the installations of *Homo Lignum*, I adopt material ecocriticism, as theorized by Serenella Iovino and Serpil Oppermann, as the methodological framework for investigating the agency of non-human matter. Moreover, considering the multiple intersections between Borisov's own body and wood, I rely on Stacy Alaimo's concept of *transcorporeality* to explore how exchanges with non-human agencies shape the protagonist's identity. Wood held a specific significance in Soviet society, primarily associated with the economic-industrial and recreational functions of forests, highly popularized by Stalinist propaganda¹¹. Through his deeply bodily experience of trees and wooden matter, Borisov seems to challenge the Soviet conceptualization of both the forest and human relationships to it, thus questioning ideology itself. At the same time, he powerfully reclaims his own subjective dimension within an autocratic system repressing both self-expression and creative exchanges with non-human subjects¹². His body, thus, becomes an ethical symbol of permeability between human and non-human agencies, both defying hierarchical narratives and reflecting their effects on the individuals.

, the significance of woods in both works must be stressed. Indeed, a substantial portion of the actions performed by the Conceptualist group took place outdoors and involved the presence of trees or small forests. In this context, a connection can be drawn between the atavistic experience of the woods evoked by *Kollektivnye Deistviya*'s works (see Vsevolod Nekrasov's account of the action *Desyat' Poyavlenii*, "Ten Appearances", 1981 [<https://www.collectiveactionsgroup.org/16/16vn> (last accessed on 09/01/2025)]; Kalinsky. 2012:pp.70–89]) and the "archetypal images" of "the magical world of the forest" (Patsukov, 2023:pp.150) emerging in Borisov's narrative.

¹¹ For information on the conceptualization of the forest in the Soviet economic and cultural context, see Kochetkova, 2024 and Brain, 2011.

¹² As Timo Maran emphasizes, autocratic and extremist ideologies tend to establish "closed symbolic spaces" that partially interrupt communication between humans and the ecosystem (2020:p.51).

2. Material ecocriticism, cultural objects and transcorporeality

In a series of articles published in 2012¹³, as well as in their introduction to the collection *Material Ecocriticism* (2014), Serenella Iovino and Serpil Oppermann inaugurate the *fourth wave* of ecocriticism, whose focus is centered on the agency of matter and its narrative potential (Colligs, 2023:p.6). Considering the *material turn* and the emergence of *new materialisms* in the academic discourse during the first decade of our century, the scholars reflect on its implications for ecocritical studies. The new focus on materiality, as stressed by Iovino,

‘has a very broad and multidisciplinary scope. Inaugurated by fields of research across the social sciences, and in particular by a recent debate in feminism and feminist science studies, it touches a vast array of disciplines, from political and economic sciences to epistemology, disability and interspecies studies, gender and queer theories, geography, and the research on technology and new media.’ (2012b:p.52)

Scholarly attention to matter in these disciplines has gradually emerged as a consequence of new discoveries in natural sciences over the twentieth century, as well as of consciousness about the material effects of the current environmental crisis, globalization, and the ongoing evolution of technology. In the humanities and in the social sciences, it represents a reaction to the *linguistic turn* of previous decades, related to the primacy of linguistic constructions over materiality in certain strands of postmodern and poststructuralist thought (Iovino, 2012b:p.52; Iovino & Oppermann, 2012a:pp.75–76). By contrast, current material studies redirect attention to the concreteness of matter, both in relation to the dimension of the body—challenging the body-mind dualism (Iovino, 2012b:p.52)—and to the agentic potential of material substances. New materialisms reconceptualize the notion and scope of agency itself, moving beyond the traditional idea that it pertains solely to intentionality—and thus to human or divine subjects (Iovino, 2012b:p.53).

In the field of ecocriticism, the emergence of studies on materiality has shed light not only on the agency inherent in matter, but also on its narrative potential:

‘[...] the world’s material phenomena are knots in a vast network of agencies, which can be “read” and interpreted as forming narratives, stories. Developing in bodily forms and in discursive formulations, and arising in coevolutionary landscapes of natures and signs, the stories of matter are everywhere: in the air

¹³ I refer to the following papers: Iovino, 2012a; Iovino, 2012b; Iovino & Oppermann, 2012a; Iovino & Oppermann, 2012b.

we breathe, the food we eat, in the things and beings of this world, within and beyond the human realm. All matter, in other words, is a storied matter.' (Iovino & Oppermann, 2014:p.1)

Matter is "a text composed by multiple agencies" (Iovino & Oppermann, 2012b:p.451), whose constant dialogue determines reality. Also human narratives are inevitably intertwined with stories unfolding through matter, which invalidates any anthropocentric or hierarchical visions (Iovino, 2012b:p.56). In this context, for instance, landscapes can be analyzed as material *texts* arising from the cultural, political and physical interactions of humans with their land (Iovino, 2012b:p.61). Similarly, bodies exhibit a meaningful narrative potential related to organic matter, individual identities, and socio-political processes occurring within specific cultural frameworks. As observed by Iovino, "the body is a privileged subject for material ecocriticism" as, first of all, it "reveal[s] the reciprocal interferences of organisms, ecosystems, and humanly made substances" (Iovino, 2012b:p.59), thereby invalidating any dualistic separation between human and non-human agencies. Moreover, the body functions as a "material palimpsest", narrating the effects of its interactions with "material substances and discursive practices", which manifest in the body's states of health (Iovino, 2012b:p.59). In this regard, material ecocriticism significantly relies on the notion of transcorporeality, developed by Stacy Alaimo in her seminal work *Bodily Natures* (2010). According to the scholar, human bodies are permeable and constantly interact with both physical and socio-political environments, undergoing transformations as a result. Food, for instance, serves as a clear example of transcorporeal substance: through the process of eating, it becomes incorporated in the human body, affecting its organic composition (Alaimo, 2010:pp.12–14). At the same time, also social, political, economic and ecological forces significantly shape the substance of our bodies insofar as they determine issues of environmental justice, environmental health, and specific cultural attitudes (Alaimo, 2010:pp.18–19). Awareness of our deep interconnectedness with a network of environments, as well as with other bodies, considerably alters the perception of our own identities, linking self-knowledge to the scientific exploration of the material world and its effects on our organic substance (Alaimo, 2010:pp.20–22). In this context, autobiographical narratives "incorporate[ing] scientific and medical information in order to make sense of personal experience" (Alaimo, 2010:p.87), which Alaimo defines *material memoirs*, emerge as biographies of—often diseased—bodies, striving to frame them "within power structures that have real material effects" (Alaimo, 2010:p.86). These narratives combine personal memoirs with physiological information, highlighting

the entanglement of the self with “material agencies which are simultaneously biological, political, and economic” (Alaimo, 2010:p.87).

Lastly, within the framework of material ecocriticism, not only matter is regarded as the site of multiple creative narratives, but texts themselves—including books, artworks, films, etc.—are also interpreted as material objects endowed with agency. Ecocritical studies centered on materiality conceptualize “the text as matter” (Iovino, 2012b:p.61) in two senses. First, every cultural product is inherently a material object, possessing physical characteristics that influence its meaning and participating in social, economic, and ecological processes related to its production and dissemination. Simultaneously, the materiality of human texts pertains to their impact on cultural systems and their potential to transform them by spreading new ideas (Iovino, 2012b:pp.61–62).

Relying on the concepts illustrated above, the following sections analyze the project *Homo Lignum* by focusing on two fundamental aspects of its conceptual framework. First, the creative agency of non-human matter featured in both Borisov’s diary and the artistic installations is investigated, emphasizing its significant impact on his story. In the second place, the centrality of the protagonist’s body is examined as a model of transcorporeality. Through its material interactions with wood and Soviet reality, his body reveals the deep interconnectedness between ideology and corporeal substance, ultimately manifesting in both psychological turmoil and physical distress. In this context, Borisov’s diary can be interpreted as a unique form of material memoir, since it unintentionally documents the physiological effects that the socio-political environment exerts on him.

3. Borisov’s narrative through material agents

In this section, Borisov’s story, as it emerges both in the pages of his diary and in the installations of *Homo Lignum*, is analyzed by examining the leading narrative role of the non-human agents involved in the artwork. All these agents are linked to wooden matter, as they are either composed of or derived from wood, thereby physically constituting the protagonist’s obsession with this substance. At the same time, they function as cultural objects, their creative agency being shaped by the combination of material qualities, symbolic values, and the emotional significance attributed to them by Borisov. Cultural objects can be defined as “externalized manifestations of ideas [that] make it possible to share meaning and therefore culture” (McDonnell, 2023:p.196). They are both cognitive and material, as they embody ideas through a medium (McDonnell, 2023:p.198). The inherent

agency of cultural objects has the potential to affect humans. In particular, their material qualities determine the human *affordances* of their meanings and uses, which depend on the cognitive, perceptual and physical capacities of specific individuals (McDonnell, 2023:p.201). The material agency of cultural objects becomes especially evident when they are decontextualized, allowing for humans to physically experience unexpected interactions with them (McDonnell, 2023:p.208) and, thus, to question their shared symbolic value. Also the—usually subjective—aesthetic and emotional significance attributed to certain cultural objects influences their agentic potential (McDonnell, 2023:pp.210–211).

In my analysis, the narrative role of non-human agents in *Homo Lignum* is examined through their classification in two distinct categories: that of forests and trees, and that of wooden objects and wood-derivatives (such as the diary and photographs). Both categories appear in Borisov's narrative as well as in the installations¹⁴.

3.1. The forest and the trees

As it clearly emerges in the title of Borisov's diary, the heart of his obsession with wood is related to its derivation from trees. Indeed, not only does the protagonist believe that a tree is growing inside his body, but he also talks to plants, takes pictures of them as a way to grasp their essence, and feels a deep emotional connection with them—rather than with human beings. Forests appear in his narrative as living subjects, significantly influencing Borisov's both physiological and mental states. In this connection, Britta Maria Colligs ascribes to woods a form of *physical/psychological sylvan agency*, which emerges in their interactions with humans: “the forest can influence the individual human on a physical as well as psychological, and thus on a cognitive, level and become either a dangerous territory or a restorative realm” (2023:p.26). Furthermore, trees in *Homo Lignum* can be examined as cultural objects insofar as the sylvan agency they exert on Borisov is related to their material characteristics—as he sensorially perceives them—, their emotional significance for the protagonist, and also their shared symbolic conceptualization in Russian culture. The latter, in particular, is associated with the archetypical connotation of the forest emerging in both the folkloric and literary narratives of the Russian people¹⁵. As underlined by James Billington, the vast and pristine

¹⁴ Forests and trees appear in the installations through Makarevich's paintings and drawings.

¹⁵ For information on the value of the forest in Russian fairy tales, see Propp, 1986; the identity value of woods for the Russian people is investigated by Costlow, 2013.

wooded areas surrounding Old Muscovy have meaningfully shaped Russian “icons of identity” since the 13th century, offering not only physical sites and materials for the building of settlements, but also a flourishing imagery for the creation of narratives (1966:pp.16–26). In this connection, Borisov’s idea of trees as ideal and primordial realms, allowing him to escape the claustrophobic urban reality of the Soviet dimension, emerges in several passages of his diary where he dwells on the enchanting beauty of vegetation:

‘20/09. 1950. Огромные тополя стояли, переливаясь всеми оттенками золота в холодном утреннем воздухе, [...]’ (Makarevich, 1998)¹⁶

‘18/02. 1954. Иней такой выпал – все деревья на бульваре покрыты толстым слоем снега. Каждая веточка запорошена, красота немыслимая.’ (Makarevich, 1998)¹⁷

The agency originating from the symbolic conceptualization of the forest as a pristine site also emerges in Borisov’s dream concerning a deer. In a passage of his diary dating back to 1947, the protagonist focuses on the primordial strength and magnificent beauty transpiring from the animal, which he sees in his dream while running across ancestral woods.

‘4/09. 1947. Всю ночь снился олень. Большой, красивый, он бегал вокруг меня, и я чувствовал приближение его разгоряченного сильного тела. Порой его черные дрожащие ноздри были совсем рядом с моим лицом и запах этого прекрасного животного входил в меня с бодрящий воздухом леса. [...] Он исполнял танец, каждое движение которого было мне бесконечно знакомо и понятно, влекло, опьяняло все мое существо.’ (Makarevich, 1998)¹⁸

The deer’s vigorous, non-human physicality is directly linked to the agency of the forest: both the animal’s *scent* and the *air* of the woods *perform* the action of penetrating Borisov. Moreover, through his sensory experience, the protagonist highlights the correlation between the material characteristics of the forest and its agency. The heady effect of trees on Borisov is vividly described also in other

¹⁶ ‘20/09. 1950. The enormous poplars stood shining in all shades of gold in the cold morning air, [...]’. Unless otherwise specified, all the translations from Russian are by the author of this article.

¹⁷ ‘18/02. 1954. The frost fell—all the trees on the boulevard were covered with a thick layer of snow. Every branch was strewn with it; the beauty was unimaginable.’

¹⁸ ‘4/09. 1947. I dreamt of a deer the whole night. Big and beautiful, it ran around me, and I felt its heated, strong body approaching me. At times, its black, trembling nostrils were so close to my face, and the scent of this magnificent animal penetrated me along with the invigorating air of the forest. It performed a dance, every movement of which felt infinitely familiar and clear to me; it attracted, intoxicated my entire being.’

passages of his diary. An illustrative example is his unexpected encounter with a linden tree, whose characteristics—perceived by the protagonist through sight and touch—allow him to metaphorically transcend into another dimension, achieving both mental and physical ecstasy.

‘06/10. 1955. [...] На днях забрел в какой то двор, там липа стояла. Очень старая, кора влажная, холодная, я стал ее гладить, шепотом с ней говорю. Застало глаза серой мглой, двор уже далеко внизу, а вокруг меня темные листья волнуются, шелестят и много птиц.’ (Makarevich, 1998)¹⁹

Borisov’s experience of trees deeply contrasts with the conceptualization of woods in Soviet reality. Actually, through his sensory approach to the materiality of plants, he decontextualizes forests as cultural objects, revealing unexpected and anti-hierarchical approaches to non-human subjects. As mentioned above, Soviet woods are strongly associated with both recreational and utilitarian values (Kochetkova, 2024). The former pertains to group excursions into nature, a widespread form of tourism in the Stalinist period. The Russian term *turizm* in fact “refer[s] most often to walking, hiking, biking, and camping, often along excursion routes” (Gorsuch, 2003:p.763). In the 1920s, it was appropriated by Soviet ideology, becoming by the 1950s “a form of mass action through *doing*”, requesting the citizens’ participation as a means to achieve the Soviet utopian project (Gorsuch, 2003:p.763). Borisov’s rejection of any collective experience of the forest is reflected in the disgust he feels during the excursions into nature with his colleagues. In particular, in a diary entry dated June 30, 1957, he contrasts his sacred vision of trees with a traumatic sexual encounter involving a woman during a group excursion. The impurity of this blasphemous exchange—as Borisov perceives it—is amplified by the fact that it occurs in a small forest, in the presence of an enchanting, almost divine, birch.

Through his narrative, Borisov also challenges the Soviet utilitarian conceptualization of forests, related to their industrial uses for the production of consumerist goods²⁰. Even though he works in a furniture factory and owns several tools for woodworking, the man conceives wood as creative living matter endowed

¹⁹ ‘06/10. 1955. [...] A few days ago, I happened to be in a courtyard, and there stood a linden. Very old, with damp, cold bark. I started stroking it, speaking to it in a whisper. My eyes were clouded with a gray mist, and the courtyard was already far below. Around me, dark leaves swayed and rustled, and there were many birds.’

²⁰ During both the Stalinist and post-Stalinist period, several efforts were made to preserve the country’s wooded areas, as a means to ensure raw material for timber production, maintain hydrological stability, promote the scientific study of vegetation, and safeguard nature’s beneficial effects on people. Despite this, numerous forests were irreparably damaged to fuel industrial production (Brain, 2011; Kochetkova, 2024).

with the life of trees, rather than as a passive substance meeting human needs: “the flesh taken off the tree does not die; a shaving and a plank are still alive until they find their homes in the orange heat of fire” (Makarevich, 2023a:p.136). At the same time, he decontextualizes the wooden cultural objects featured in his story, exploring new affordances of meaning and use related to their material properties, as will be illustrated in the following subsection.

3.2. Wood, wooden objects, and materiality

Borisov’s dendrophilia originates from his fascination with the texture of wood and develops through his interactions with objects made of or derived from this material. The mutuality of these exchanges, aimed at transforming his body into a tree, clearly reveals the agency exerted on him by wood. The protagonist devises a series of rituals implying sensory contact with specific objects, some of which are specially crafted by him, while the others are pre-existing products repurposed to suit his intentions. The first wooden artefact mentioned in Borisov’s narrative is uncle Zhora’s cane knob, whose agency influences the protagonist on multiple levels, starting from his very childhood. This object is in fact primarily tied to the emotional value Borisov ascribes to it, rooted in his memories of Zhora. At the same time, its material texture, as mentioned above, elicits the protagonist’s sexual tension towards it. Lastly, when the cane knob is partially damaged by a fire, Borisov carves it anew, inadvertently shaping it into the form of Buratino. While working on the wooden object, he feels inspired by Zhora’s spirit, whose intentionality seems to transfer into wood. Borisov’s identification with the protagonist of Aleksei Tolstoi’s novel is strengthened by the mask he creates, which, along with the cane knob, forms part of his ritual evening *purifications*, culminating in orgasmic pleasure²¹. The structure of this mask is made of papier-mâché, with a long nose carved from wood. When wearing it, Borisov tries to have it cling to his face as a way to alienate from the external world and facilitate his fusion with wooden matter. As a result, the symbolic value of the cultural objects related to Buratino operates in an oxymoronic way, serving as a reminder of the Soviet hero whose features Borisov does not embody. The kind of fulfillment he pursues is in fact deeply individualistic. Makarevich’s dystopian reinterpretation of Soviet values is also reflected in the wooden cupboard, which is the focus of the installation *Istoriia shkafa*. The author imagines that Borisov, upon finding this item in the trash, is profoundly struck by it.

²¹ For his *purifications*, Borisov also crafts six wooden items, which he calls *icons* as a way to stress the spiritual character of his rituals.

‘Подошёл поближе и увидел остатки шкафа, как потом оказалось, из ореха [...]. Идя по Хлебному, не мог успокоиться, сердце так и прыгало в груди.’ (Makarevich, 2015)²²

The conventionally shared significance of the cupboard—linked to its function as a container of objects—is redefined by the emotional value Borisov assigns to it, particularly as it retains the aura of its unknown previous owner: “Должно быть, кто то умер, вот вещицы и снесли сюда. Кому это нужно? Вот жизнь человеческая!” (Makarevich, 2015)²³. Besides, this piece of furniture evokes a childhood episode associated with the protagonist’s emotional tension towards his cousin, followed by his father’s punishment. The agency of the wooden object, however, is primarily connected to its materiality. The protagonist is in fact accidentally struck on the head by a larch plank while attempting to insert it in the cupboard, which gives him sexual pleasure. This episode, as Makarevich himself observes, echoes Elena Novikova-Vashentseva’s story. The woman changed her life and became a famous proletarian writer after her alcoholic husband struck her on the head with a wooden log. This stresses the transformative potential—the agency—inherent in wood, vividly expressed also by the wooden character of Buratino²⁴. For Borisov, however, the transformative force of wood operates in the opposite direction, confirming his anti-heroic nature.

Besides appearing in the narrative, the aforementioned objects also constitute a significant part of the installations in *Homo Lignum*, where they are presented as physical items carved by Makarevich himself. They can be regarded as *texts* in the sense expressed by Iovino (2012b:pp.61–62): their narrative agency derives not only from the artistic message they convey, but also from their material qualities. As noted by Sharp commenting on the exhibition in Lodz, “wood literally represents wood”, and its “redundancy is both wryly humorous and cathartic” (2019:p.215). Indeed, the installation *Istoriia shkafa* features a cupboard, inside which the artist fixed a mechanism reminiscent of a guillotine to evoke the plank that struck Borisov’s head. Therefore, the wooden object itself becomes a palimpsest of its inherent narrative agency, which in turn shapes the protagonist’s narrative. Lastly, photographs of Borisov and manuscripts from his diary are placed within the piece of furniture. Both are printed on paper, which is itself a derivative of wood. The presence of these art

²² ‘He came closer and saw the remains of a cupboard, which later turned out to be made of walnut [...]. Walking down Khlebnny street, he couldn’t calm down; his heart kept pounding in his chest.’

²³ ‘Someone must have died, and that’s why these things were brought here. Who needs them? Such is human life.’

²⁴ From an interview of the author with Igor’ Makarevich (27/11/2024).

objects has characterized *Homo Lignum* since earliest exhibitions, highlighting their significance in conveying Borisov's story²⁵. Not only they narrate through images and words, but, most importantly, they embody the potential to preserve the essence of human and non-human subjects through their material properties. This aspect is made clear by the protagonist, who believes that the *secret life* of both trees and himself is kept in photographic negative films. Moreover, he moves his affection for his dead uncle and mother to objects symbolizing them, linking their agency to both material properties and the emotional value he ascribes to them: "Вот от дяди Жоры от трости рукоятка, от мамочки все вещи берегу. Может, когда человек с того света приходит, ему его знак какой-то тут необходим" (Makarevich, 1998)²⁶.

4. Transcorporeal interactions in Stalinism

The narrative function of Borisov's diary, as mentioned in the previous section, relies on both its material qualities—which connect this object to wood—and its discursive content. Regarding the latter, the protagonist's writings can be considered as an unwitting form of material memoirs in the sense suggested by Alaimo. In fact, they provide detailed insights into how interactions with wood shape his corporeality, including specifics about his deteriorating mental state and the damage inflicted on his body. Furthermore, as previously observed, the protagonist's material relationship with trees is influenced by his obsessive tendencies, which, in turn, are partly a product of the socio-political context.

What emerges from Borisov's diary is first of all an exploration of unconventional ways to engage with and perceive his body—and, consequently, his identity—, influenced by his attraction to trees and wooden matter. The significance of wood as the source of his physical and cognitive transformations is related to both its material texture and its symbolic value in the Soviet context. The protagonist's interactions with this substance represent an unconscious attempt to reclaim his identity within a repressive system imposing the collective over the subjective dimension. At the same time, fusion with wooden matter is a hallucinatory trauma response to Stalinist terror, which implies escaping the limits of his human body to join a pre-existential dimension of organicist connection with non-human substances²⁷. In this regard,

²⁵ As previously mentioned, the development of Borisov's story in his diary entries followed the creation of the character's photographs for the exhibition *Lignomania*.

²⁶ 'So from uncle Zhora the cane knob, and from mom I keep all her things. Maybe, when someone comes back from the other world, they need some kind of their own sign here.'

²⁷ In this connection, it must be observed that Nikolai Fyodorov's Cosmism exerted a significant influence on the works of both Makarevich and Elagina (Turkina, 2023). While this aspect deserves

Borisov perceives his body as fragmented matter interchangeable with wood, rather than as a unitary whole:

‘04/10. 1950. [...] я почувствовал, как все мое тело превращается в гнилую труху.’ (Makarevich, 1998)²⁸

‘06/10. 1950. Теперь ясно: от чего-то могу превратиться в труху, в гниль в любую минуту. Значит на самом деле сделан-то я весь из одного дерева [...]’ (Makarevich, 1998)²⁹

The protagonist is even convinced that his arboreal nature provides him with unique perception abilities as compared to other humans:

‘11/12. 1950. [...] я полностью убедился в том, что внутреннее мое строение совершенно иное чем у остальных людей. Прежде всего, все пространство моей черепной коробки занимает особое дерево, ветви которого произрастают в остальные области моей головы, т. е. в глаза, уши, носовую полость, небо и т. д. Эти ветви корректируют мои органы чувств, настраивая их особым образом.’ (Makarevich, 1998)³⁰

In order to bring out his true identity, Borisov devises techniques aimed at transforming his body into a tree, introducing wood directly into himself. First, he creates a tool covered with wooden thorns that compresses his chest, slowing his breathing rhythm to mimic that of a plant. In the exhibitions of *Homo Lignum*, this device is represented by a wooden gynecological chair, evoking an instrument of torture. Besides, Borisov’s transcorporeal interactions with wood are vividly expressed through his ingestion of birch sawdust and oak leaves, which inevitably affects his organic composition.

In his diary, the protagonist clearly shows a link between broader socio-political forces and the *malen’kii chelovek*’s fate. Environmental factors, indeed, contribute to the development of his psychological distress, leading him to experience fear, hallucinations, and persecution mania, which, in turn, manifest in various forms of self-harm:

deeper investigation, it falls outside the scope of the present paper.

²⁸ ‘04/10. 1950. [...] I felt my whole body transforming into putrid dust.’

²⁹ ‘06/10. 1950. Now it’s clear: for some reason I can transform into dust, into rotten matter at any time. This means that I am completely made of wood.’

³⁰ ‘I am fully convinced that my inner composition is completely different from that of the others. First of all, the whole space of my skull is dwelled by a special tree, whose branches grow in the remaining parts of my head, namely in the eyes, ears, nasal cavity, palate, etc. These branches modify my sensory organs, providing them with their peculiar character.’

‘16/03. 1961. Не на кого опереться вокруг, все стучат, все подглядывают.’ (Makarevich, 1998)³¹

‘05/08. 1951. На работе, слава богу, все спокойно. Я стараюсь со всеми ладить, чтобы ни у кого не вызывать подозрения. Ведь я-то совсем другой, а никто и не подозревает.’ (Makarevich, 1998)³²

‘04/03. 1961. [...] И правильно шипы я придумал, они в тело поглубже должны входить, весь блуд из него.’ (Makarevich, 1998)³³

The protagonist, however, is not conscious of the correlation between his social environment and his attraction to wood, which he perceives as a remedy for his anguish, rather than a symptom of his psychological distress. Borisov’s mental state is also closely tied to his isolation and the lack of access to a social care system that could support him. Conversely, feeling judged by others, he creates a secret dimension in which to express his true self. This confirms Alaimo’s argument about the profound permeability of bodies to both material substances and socio-political forces conditioning human lives.

5. Conclusions

In the present paper, the project *Homo Lignum*, by Igor’ Makarevich, has been examined from the perspective of material ecocriticism, as well as through the concept of transcorporeality, developed by Stacy Alaimo. This kind of analysis shows an ethical value in line with the paradigm of

“material ethics”[, which is] based on the co-extensive materiality of human, non-human, and natural subjects, in a perspective which necessarily implies moral horizontality; and it is an ethics focused on the way discursive constructions and material bodies interplay in a given socio-political context.’ (Iovino, 2012b:p.64)

This model also implies that the profound connections between human and non-human agencies significantly shape both discursive and bodily narratives. An interpretation of *Homo Lignum* that foregrounds the narrative agency of wood, alongside that of the protagonist’s body, enables a study of Stalinist and post-Stalinist dystopias based on stories of matter. Borisov’s personal oppression, shaped by a grotesque social context, becomes paradigmatic of the Soviet people’s collective

³¹ ‘There’s no one I can rely on, everyone reports, everyone spies.’

³² ‘At work, thank God, everything is fine. I try to get along with everyone, not to arouse suspicion. I am indeed different, and no one suspects me.’

³³ ‘[...] And I correctly conceived of the thorns; they must penetrate deeper into my body, driving out all the impurity.’

experience. In this context, my analysis considers *Homo Lignum* to present the political forces at play during the 1950s and 1960s as limiting the human potential for flourishing interactions between human and non-human matter. Ideology, in fact, affected the citizens' ability to make sense of both reality and themselves. As a consequence, the development of human subjectivity—rooted in cognitive and physiological experience of the world—was hindered, negatively impacting both their mental and physical conditions. Individual illness, in turn, potentially leads to isolation and, ultimately, to the illness of society as a whole.

In this context, material memoirs offer an effective and authentic alternative to Soviet ideologized narratives—such as Aleksei Tolstoi's heroic reinterpretation of Pinocchio's story. These biographical accounts rely on narrative interactions between human corporeal matter, non-human matter, and socio-political structures. As such, they prove to be ideal instruments to illustrate the material effects of Soviet ideology on human subjects, as well as to expose the problematic nature of propagandistic visions, which dehumanize individuals by profoundly conditioning their interaction with reality. Therefore, Borisov's psychological suffering acquires a deep political meaning, as it materially displays the effects of state repression.

This analysis may serve as a foundation for future studies on Soviet and post-Soviet artistic works that foreground material and bodily substances as primary narrative agents of socio-political forces and trauma responses. Furthermore, material ecocritical perspectives have the potential to intersect productively with Russian traditions—such as Nikolai Fyodorov's Cosmism—offering an opportunity to develop locally rooted paradigms of ecocriticism within Slavic studies.

References

1. Alaimo, S. (2010) *Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self*. Bloomington, Indiana University Press.
2. Billington, J. H. (1966) *The Icon and the Axe. An Interpretative History of Russian Culture*. London, Weidenfeld&Nicolson.
3. Brain, S. (2011) *Song of the Forest. Russian Forestry and Stalinist Environmentalism, 1905–1953*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
4. Colligs, B. M. (2023) *Material Ecocriticism and Sylvan Agency in Speculative Fiction: The Forests of the World*. London, Lexington Books.
5. Collodi, C. (2021) *Le avventure di Pinocchio*. Roma, Bibliotheka Edizioni.
6. Costlow, Jane (2013) *Heart-Pine Russia. Walking and Writing the Nineteenth Century Forest*. Ithaca; London, Cornell University Press.

7. Esanu, O. (2013) *Transition in Post-Soviet Art. The Collective Actions Group Before and After 1989*. Budapest; New York, Central European University Press.
8. Gerber, M. (2018) *Empty Action. Labour and Free Time in the Art of Collective Actions*. Bielefeld, Transcript.
9. Gorsuch, A. E. (2003) "There's no Place like Home": Soviet Tourism in Late Stalinism. *Slavic Review*. 62 (4), 760–785.
10. Iovino, S. (2012b) Material Ecocriticism: Matter, Text, and Posthuman Ethics. In Müller, T., Sauter, M. (eds.) *Literature, Ecology, Ethics: Recent Trends in European Ecocriticism*. Heidelberg, Universitätsverlag Winter, pp.51–68.
11. Iovino, S. & Oppermann, S. (2012a) Material Ecocriticism: Materiality, Agency, and Models of Narrativity. *Ecozon@*. 3 (1), 75–91.
12. Iovino, S. & Oppermann, S. (2012b) Theorizing Material Ecocriticism: A Diptych. *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*. 19 (3), 448–475.
13. Iovino, S. & Oppermann, S. (eds.) (2014) *Material Ecocriticism*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
14. Kalinsky, E. (ed.) (2012) *Collective Actions: Audience Recollections From the First Five Years, 1976–1981*. Chicago, Soberscove Press.
15. Kochetkova, E. (2024) *The Green Power of Socialism: Wood, Forest, and the Making of Soviet Industrially Embedded Ecology*. Cambridge, The MIT Press.
16. Kotyleva, A. (2023) A Character Branching Out. In Makarevich, I., Elagina, E., *Countdown*. Prague, Artguide Editions, pp.153–154.
17. Makarevich, I. (1998) *Izbrannye mesta iz zapisei Nikolaya Ivanovicha Borisova, ili Tainaya zhizn' derev'ev*.
18. Makarevich, I. (2015) *Istoriia shkafa*.
19. Makarevich, I. (2023a) Lignomaniac. In Makarevich, I., Elagina, E., *Countdown*. Prague, Artguide Editions, p.136.
20. Makarevich, I. (2023b) Borisov the Visionary. In Makarevich, I., Elagina, E., *Countdown*. Prague, Artguide Editions, p.146.
21. Makarevich, I. & Elagina, E. (2009) *In situ*. Vienna, Stella Art Foundation Kunsthistorisches Museum.
22. Maran, T. (2020) *Ecosemiotics: The Study of Signs in Changing Ecologies*. Cambridge, Cambridge University Press.
23. McDonnell, T. E. (2023) Cultural Objects, Material Culture, and Materiality. *Annual Review of Sociology*. 49, 195–220.
24. Pastukov, V. (2023) Igor Makarevich, Homo Lignum. In Makarevich, I., Elagina, E., *Countdown*. Prague, Artguide Editions, p.150.
25. Propp, V. J. (1986) *Istoričeskie Kornj Volšebnoj Skazki*. Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta.
26. Sala, R. (2023) Crossing the Border. A Comparative Study of the Forest in the Poems of Gennadij Ajgi and in the Actions of Kollektivnye Dejstvija. *Lagoonscapes: The Venice Journal of Environmental Humanities*. 3 (1), 27–44.

27. Sharp, J. A. (2019) History in the Future Tense. On Recent Installations by Igor Makarevich and Elena Elagina. In Mardilovich, G., Taroutina, M. (eds.) *New Narratives of Russian and East European Art. Between Traditions and Revolutions*. New York, Routledge, pp.205–219.
28. Tolstoi, A. (2024) *Zolotoi ključik ili Priključenija Buratino*. Firenze, Rosman.
29. Turkina, O. (2023) 2121: The Russian Cosmism of Elena Elagina and Igor Makarevich. In Makarevich, I., Elagina, E., *Countdown*. Prague, Artguide Editions, pp.160–180.
30. Vid, N. K. (2013) Translation of Children's Literature in the Soviet Union: How Pinocchio Got a Golden Key. *International Research in Children's Literature*. 6 (1), 90–103.
31. <https://makarevichelagina.com/en/> (last accessed on 07/01/2025).

Роберта Сала

Универзитет у Торину

Департман за стране језике и књижевности и савремене културе

ДРВЕНА МАТЕРИЈА, ТЈЕЛЕСНА СЈЕБАЊА И СТАЉИНИСТИЧКЕ ДИСТОПИЈЕ: ЕКОКРИТИЧКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА *НОМО LIGNUM*-А ИГОРА МАКАРЕВИЧА

Резиме

Овај рад пружа оригиналну анализу мултимедијалног пројекта *Homo Lignum* руског умјетника Игора Макаревича кроз призму екокритике. *Homo Lignum*, који је развијан у периоду од 1996. до 2015. године, обједињује различите умјетничке форме, укључујући скулптуру, фотографију, сликарство и књижевност. Пројекат се фокусира на фиктивни лик Николаја Борисова, човјека који је дубоко опсједнут дрвећем и дрвеним материјалом, а чија је прича испреплетена са репресивним контекстом сталинизма. Његов дневник под називом *Избранные места из записей Николая Ивановича Борисова, или тайная жизнь деревьев* чини централни дио пројекта и излаже се заједно са дрвеним објектима.

Ослањајући се на теоријски оквир материјалне екокритике, концептуализован од стране Серенеле Јовино и Серпил Оперман, као и на појам транскорпоралности који је увела Стејси Алајмо, ова студија истиче социополитички значај дрвеног материјала и тијела у Совјетском Савезу. На првом мјесту истражује се наративни потенцијал људског и нељудског материјала, који апсорбује и рефлектује дистопијске ефекте репресивних историјских сила. Осим тога истражује се дјеловање дрвећа

и активна улога дрвеног материјала у обликовању људских наратива, и на тај начин се нуди антихијерархијска перспектива нељудских субјеката. *Homo Lignum* појављује се у контексту преиспитивања односа човјека и природе, одбацујући совјетску колективистичку идеологију у корист дубоко личне и субјективне димензије. Фигура Борисова представља *антисовјетског хероја*, *Анти Буратина*, чија је потрага за самотрансформацијом кроз дрвени материјал у контрасту са колективистичким идеалима промовисаним у стаљинистичкој реинтерпретацији *Пиноквија* Алексеја Толстоја. Умјесто да се посвети колективу, Борисов настоји да се сједини са дрвеним материјалом као обликом личне еманципације, субвертирајући културне и политичке конвенције.

Рад се бави улогом шума и дрвених предмета у обликовању значења пројекта. Дреће није само природни елемент, већ и наративни агент који дубоко утиче на Борисова, обликујући његову перцепцију стварности. Његов дневник биљежи покушај преображаја у дрво кроз ритуалне праксе и транскорпоралне интеракције са дрвеним материјалом, попут конзумирања пиљевине и коришћења направа за модификацију тијела. Ова перспектива у складу је са Алајмовом теоријом транскорпоралности, наглашавајући како материјалне супстанце и социополитичке силе прожимају људска тијела.

Надаље, анализа контекстуализује Борисовљеву трауму унутар совјетске репресије, показујући како његова опсесија дрвеним материјалом представља одговор на опресивно окружење. Његова отуђеност и параноја одражавају искуства многих појединаца у стаљинистичком и постстаљинистичком СССР-у, илуструјући како се политичка репресија уписује на тијела и материјална искуства.

У закључку овај рад предлаже *Homo Lignum* као примјер *материјалног мемоара*, наратива који не само да препричава Борисовљев живот, већ и физички отјеловљује ефекте тоталитаризма на људску субјективност. Екокритички приступ омогућава реинтерпретацију пројекта, не само као рефлексију совјетске историје већ и као основу за развој локално укоријењених екокритичких парадигми. У овом контексту западне материјалне екокритичке перспективе могле би продуктивно да се преплићу са руским космизмом, нудећи методолошки оквир за екокритику унутар славистике.

► **Кључне ријечи:** Игор Макаревич, *Homo Lignum*, материјална екокритика, транскорпоралност, дрво, стаљинизам.

Снежана М. Милосављевић Милић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет¹
Департман за србистику

ИНТЕРСЕНЗОРНИ СВЕТОВИ ПРИПОВЕДАКА БОРЕ СТАНКОВИЋА

Апстракт: Полазећи од актуелних методолошких претпоставки сензитивистичке и атмосферичке поетике, насталих у окриљу тзв. сензитивистичког заокрета (енгл. sensual turn) у хуманистички, у раду ће бити анализирани чулни аспекти наративних светова у приповеткама Боре Станковића. Теоријску основу истраживања чини концепт атмосферичке перцепције М. М. Понтија и Г. Бемеа, као посебног вида синестезијске перцепције која не ограничава искуство, већ сваком нашем осећању даје просторност, као и новофеноменолошка теорија Х. Шмица о полустварима (енгл. half-entities) које, као квазиобјективне датости, носе снажан атмосферички потенцијал. Станковићевој поетици чулног приступићемо и из перспективе која наглашава везу између сензуалне димензије језика и мисли те културолошке природе њиховог дискурзивног представљања. Притом ће типологији пет чула (вид, додир, слух, укус и мирис) бити придружен и концепт соматских сензација и соматског искуства као важне карике у тријади са естетским и сомаестетским искуством. Анализа репрезентативних примера из изворних текстова требало би да потврди нашу претпоставку о Станковићевом искораку из визуелноцентричне наративне медијације и отварању ка олфакторним, хаптичким, аудитивним и густативним световима. Наведена истраживачка перспектива на тај начин може указати на она модернистичка својства Станковићевог дела која се не дају сасвим омеђити досадашњим рецептивним парадигмама о његовом сензуализму, лирској нарацији и наглашеној психологизацији, истичући притом значај Боре Станковића за генезу фикционалних сензотопа у српској књижевности двадесетог века.

Кључне речи: Бора Станковић, модернизам, атмосфера, чула, синестезија.

¹ snezana.milosavljevic.milic@filfak.ni.ac.rs

1. Увод

Богата и жива историја читања дела српског модернистичког класика Боре Станковића обележена је, уз извесне апорије, местима која су постала својеврсни рецепцијски топоси; то се, између осталог, односи на психологизам, емоционалност и лирска својства, како прозних, тако и драмских Станковићевих наратива. Општи књижевноисторијски консензус позиционира писца унутар оне поетике која објективну и реалистичку слику стварности претпоставља унутрашњем свету јунака, те се у том погледу редовно наглашава пишчев интерес за субјективна стања и интериоризацију представљеног.

Колико год да се овим увидима не може приговорити, нити порећи њихова релевантност, инсистирање на естетском учинку таквих поступака довело је до извесне рецепцијске инерције и следствено томе, до превида неких кључних својстава Станковићеве поетике. Реч је о донекле поједностављеној релацији између субјективне и објективне перспективе приповедања, сведеној на бинарну опозицију. Мишљења смо, међутим, да је интригантни статус Станковићевог дела, које настаје на прелазу века и амблематично рефлектује и претходну, реалистичку и долазећу, модернистичку наративну свест, могуће боље објаснити, не дисјунктивним већ конјуктивним везама. Наративни амалгам особене пишчеве поетике, који истовремено открива мимезу локалног колорита и натурализам људске душе, али не више као објективну или фактографску датост, очито је да се не може тумачити нити категоријама реалистичких конвенција, нити чисто модернистичким параметрима. Поетологема која би била херменеутички кључ или парадигматична иманентнопоетичка жижа у Станковићевом стваралаштву могла би бити *атмосфера*.

Не може се рећи да је досадашњим Станковићевим тумачима промакао атмосферички квалитет његових светова приче. Ипак, 'када се у литератури о *Коштан* помиње атмосфера, што није ретко, она се јавља или као супсумација поетским и лирским елементима, или се мисли само на позоришне атрибуте: сценографске, светлосне и звучне ефекте, музичке, вокалне и кореографске партије' (Milosavljević Milić, 2022a:p.182). Слично је и са приповеткама; указано је на њихову специфичну локалну, обредну, лирску, свечану или носталгичну атмосферу (Deretić, 1983:p.472–477), али је, притом, изостао јасан методолошки концепт појма, као и његов прецизнији функционални и квалитативни опис унутар изабране грађе.

Тема овог истраживања укључује опис и анализу чулног регистра Станковићевих приповедака, а истраживачку грађу чине дела која су настала у раз-

личитим фазама пищевог стваралаштва: *Гугутка, Мојим знаницима, Вечити пољубац, Бурђев дан, Нушка, У ноћи, У виноградима, Стари дани, Наш Божић*. Истраживачка хипотеза полази од доминације мултисензорног искуства нара-тора и/или ликова и атмосферичких простора, као дистинктивних чинилаца модернистичке поезије. У наставку рада најпре ће бити укратко предочене основе тзв. атмосферичког заокрета (*atmospheric turn*) и сензитивистичког заокрета у хуманистичким наукама на почетку XXI века, као методолошких основа на којима се заснива наш приступ Станковићевој прози.²

2. Атмосферичка (мултисензорна) перцепција

Интерес за феномене амбијента и штимунга у првим деценијама XX в. јавио се, како примећује Л. Шпицер, као симптом модерне антикартезијанске жеље да се ‘пробију мрачни тунели неизрецивог’³ (Spitzer, Internet).

Генеза атмосферичког заокрета који се јавио почетком друге декаде XXI века повезује се са концептом атмосферичке перцепције М. М. Понтија, као посебног вида ‘синестезијске перцепције’ (1978:р.242) која не ограничава искуство, већ сваком нашем осећању даје просторност. За реактуелизацију појма атмосфере унутар савременог теоријског дискурса заслужан је један од утемељивача нове феноменологије, Х. Шмиц, који 1969. год. уводи концепт осећања као атмосфере. Према Шмицу, природи наше ‘афективне погођености’, и ‘интензитета захваћености’ одговара тзв. бесповршински простор, какав је простор звука, ветра, тишине, телесних реакција, воде као доживљеног динамичног волумена (Schmitz, 2018:pp.37, 86, 89). Ове специфичне феномене Х. Шмиц назива полустварима (*half-entities*) јер оне нису ствари по себи, већ као квазиобјективне датости носе суштински атмосферички потенцијал.

Просторна разливеност афективних снага осећања онемогућава да се атмосфера прецизно локализује, она је, као ‘лебдеће стање’ (Schmitz, 2018:р.76), својим холистичким карактером позиционирана увек *између* субјекта и објекта. У таквој тврдњи треба видети аргумент којим се побија доминантан менталистички приступ у хуманистици као превише апстрактан и поједностављен (Milosavljević Milić, 2020).

Најистакнутији представници новофеноменолошке естетике атмосферичких простора јесу италијански теоретичар Т. Грифери, који је, између осталог,

² О феномену атмосфере у Станковићевом делу писали смо у два студијама (Milosavljević Milić, 2022a, Milosavljević Milić, 2022b).

³ Сви преводи цитата са енглеског језика су ауторкини.

увео концепт атмосфере првог утиска⁴ и Г. Беме који је издвојио пет дистинктивних фактора атмосфере као *емоционалног простора*: 1. расположење, 2. синестезија импресија, 3. утеловљеност, 4. интерсубјективност и 5. културална условљеност објеката и симбола који еманирају атмосферичко дејство. Беме наглашава атмосферичко дејство као посебан облик екстазе ствари која, излазећи из себе, модификује сферу свог окружења.

3. Рећи то чулима – Основе сензитивистичке поетике

Упоредо са истраживањем естетике атмосферичких простора јача интересовање за чулне аспекте уметности и културе. Имамо ли на уму Мерло-Понтијеву дефиницију синестезијске перцепције, очекује се даље гранање и преплитање атмосферичке и сензитивистичке поетике. До чулног заокрета у хуманистичи (*sensual turn*, Howes, 2005) дошло је такође почетком овог миленијума као последица удаљавања од лингвистичких и текстуалних парадигми, али и као отпор ранијој доминацији искључиво психолошког приступа чулима. Д. Хјуз, аутор *Манифеста сензорних студија* (2022) и К. Класен, ауторка књиге *Свет чула* (1993), наглашавају чулну димензију језика и мисли постављајући питање о начинима дискурзивног конструисања чулног искуства и приступајући чулним перцепцијама као истовремено културолошким и физиолошким/неуробиолошким појавама. Како смо већ поменули,⁵ студије чула широко су конципиран интердисциплинаран покрет и настају у конјунктури антропологије, социологије, историје, археологије, географије, теорије комуникације, религије, филозофије, науке о књижевности, историје уметности, музеологије, филма, студија медија, перформанса, феноменологије, естетике, архитектуре, урбанизма и дизајна. Дуж чулних линија налазе се визуелна култура, култура слуха, култура мириса, култура укуса и култура додира.

У српској науци о књижевности први исцрпан преглед чулних импресија (премда ограничен само на корпус српске поезије), налазимо у недавно објављеној монографији Ђ. Вуковића *Српска поезија и чулни свет* (2023), на коју ћемо се у овом раду у више наврата позивати.

⁴Захваљујем проф. др Љиљани Бањанин (Department of International Languages and Literature and Modern Cultures, University of Torino) што ми је омогућила да у оквиру STSM студијског боравка на COST акцији INDCOR имам приступ оригиналним публикацијама Тонина Грифера и обавим истраживање у библиотекама Library for Languages and Literature, Library for Philosophy у Торину у периоду 17. 7 - 24. 7.2022.

⁵Исцрпније о карактеристикама сензитивистичког заокрета и његовим најзначајнијим представницима писали смо у раду *Олфактивни пејзажи у збирци песама Мирис земље Десанке Максимовић* (Milosavljević Milić, у штампи).

4. Станковићева сензопостика – језик чула и чуло језика

Чулни регистар Станковићевог наративног сензоријума изузетно је богат; његови јунаци комуницирају чулима, а чулна и, поготову, синестезијска перцепција доминантан је облик интерперсоналног/интерменталног и интерсензорног искуства. Иако су активирана сва чула, сензација ретко када подразумева појединачну чулну медијацију; уместо тога, преовладава синестезијска перцепција и мултисензорно, атмосферичко искуство. У томе је и особеност Станковићеве поетике, када се посматра у контексту раног модернистичког наратива (нпр., у поређењу са Андрићем⁶).

Зато је посебно издвајање и именовање појединачне чулне импресије у световима прича његових приповедака тек први корак у приступу Станковићевој особеној поетици атмосфере. Даље у раду указаћемо на типове визуелних, акустичких, олфактивних, хаптичких и густативних сензација, као и на њихов синестезијски квалитет и концептуалне метафоре као начин именовања, како бисмо се приближили природи и функцији његових атмосферичких простора.

4. 1. Визуелне сензације

С обзиром на то да је визуелна перцепција доминантни облик текстуалне медијације чулне импресије, о чему, између осталог, експлицитно сведочи лексика и избор глагола (гледам, видим, виде се, видело би се, гледајући, виђаху се, гледао сам и разгледао, око, поглед), овде ће бити издвојени само примери хроматског спектра и атмосферичке оптичке сензације, као њене подврсте.

Станковићева палета боја није разнолика и обухвата неколико фреквентних валера: бело, црно, жуто, румено, модро, зелено. Белина припада одећи (најчешће стајаћој и свечаној, празничној, беле су мараме), посућу, или девојачком лицу, уз руменило, док су коса и очи црне или русе, а црно је и учестили хроматски пратилац ноћних сцена и доживљаја. Дистинктивна црта оваквих колористичких маркера није у номинализацији и објективној дескрипцији мотива (из природе или предметног света), већ у самом феномену боје, као њеном атмосферичком учинку који захвата и субјекат исказа/перцепције и простор и предмете; уместо неутралне перцептивне констатације (беле кошуље, модро парче неба, зеленкаста вода), боја поприма наративни потенцијал постајући екстензија предметног света. Њен језички пратилац су, за Станковића карактеристичне синтаксичке конструкције са повратним глаголом: кошуље се беле,

⁶ О Андрићевом сензотопу в: Милосављевић Милић (2024:р.373–389).

ципеле се жуте и цакле, крст на звонику цркве се црни, ‘црnilа се Собина са својим старим кестенима и орасима’ (Stanković, 1991:p.395).

Уместо ефекта стварног као реалистичког знака, овакви описи дестабилизују конкретност референцијалног света који више није само споља, али ни искључиво субјективна слика. У пољу видљивог нестају јасне контуре ствари, оно се замућује или постаје непрозирно; индикативан је опис ноћи у приповеци *Гугутка*: ‘Већ је ноћ. Али не мрак, већ нека средина, од прозрачне тмине и ведроће’ (Станковић, 1991:p.395). Сличну семантичку неодређеност носе и описи мутног обзора, ведрине сванућа *тамнорујног неба* (*У ноћи*), зракастог расипања светлости и њеног губљења у мрак, светлуцања свећа; Стабло орахово се бели до пола осветљено (Станковић, 1991:p. 398), пламичак свеће је жут и слаб, фењери ‘чкиље и трну од магле’ (Станковић, 1991:p.127); ‘Пробија модрина кроз прозоре и ломи се са светлошћу свеће у чираку’ (Станковић, 1991:p.144). Учестала је опозиција светлог и тамног, а мотив светлости итеративно се варира; лелујање или светлуцање свећа и ‘жмиркање и трептање кандила’ (Станковић, 1991:p.145), смењују сјај (сјајан зрак, сјај иконостаса, сјај воде) и блесак (блештање груди као мрамора, блештава сјајност).

Извор светлости чешће се налази у предметима (свеће, фењери, кандило), ређе у природи (месец, зрак)⁷, али је заједничко својство свих визуелних описа њихов атмосферички карактер. То посведочује учестало присуство *полуствари*, као што су, поред већ поменутих и: магла, прскање тамњана, (дувански) дим, свануће, пламен, млаз (свећа), сјај, сенке, ветар, дах. Њихов интригантан онтолошки статус, те немогућност локализације симптоматично указују на пишчев искорак из миметичких конвенција и приближавање актуелним симболистичким тенденцијама у књижевности на почетку XX века. Зато се такви атмосферички мотиви или феномени само једним делом могу свести на оптичку перцепцију, будући да је опсег афективне погођености које оне импликују знатно шири. У том смислу би се и као повлашћена перспектива визуелних, али и свих осталих сензација, могла издвојити ‘атмосферичка фокализација, као перцептивна позиција између унутрашњег и спољашњег света’ (Milosavljević Milić, 2020:p.41)⁸ која је много више заступљена него субјективна перспектива

⁷ Ђ. Вуковић примећује да у поезији српског модернизма ‘безмало све утиске изазива природа, која ће у томе далеко надмашити културу’ (2023:p.504).

⁸ ‘Атмосфера преузима улогу медија или филтера наративне информације при чему је за атмосферичку фокализацију пресудна субјекат–објекат релација, или оно што настаје између њих. Овај тип фокализације у књижевности је интензивнију употребу добио почетком XX в, са модернизмом, где се јавља у функцији сликања простором (најчешће именованог као *доживљени простор*)’ (Milosavljević Milić, 2020:p.41).

лика (нпр. детета у приповеци *Наши Божић*). То најбоље потврђују, не само визуелне, – екфразе препознатљивих жанр-слика: славског весеља, славске собе (*Стари дани*), Божићне литургије.

4.2. Звучне сензације

Још снажнији атмосферички ефекат од визуелних носе акустичке сензације. Прихватајући став Г. Бемеа да су звук, бука и музика неки од главних генератора атмосфере (Böhme, 2017:р.167), може се говорити о доминантној акустичној атмосфери Станковићевих приповедних светова. Насупрот релативно сведеном низу извора акустичне сензације (музика, песма, гласови људи и природе, животиња, озвучени предмети)⁹, њихова атмосферичка резонанца знатно је богатија, а распон од тишине до жеке сугерише експресивни потенцијал Станковићевих ауралних простора.

Из изабране грађе ексцерпирани су следеће примери звучних сензација: разговор жена, жагор, смех (сладак, силан, раздраган), клицање, кикотање, дозивање и песма, бруј ‘клика девојака и њихово тапшање’ (Станковић, 1991:р.37), вика коњара, крик, писак, ларма, јауци, пиштање, нарицање, ударци, пуцкарање, тутањ и брујање, капање воде, падање воде с чесме, шуштање (шалвара, сукњи, антерија и свилених минтана, топола, басма на минтану), кликтање шеве, извијање славуја, грличина песма, вречање коза, глас петла, шушањ инсеката, писак гугутке, зујање муха, треперење голуба, звоно, звек тањира, чаша и оканица, (чује се како кашике звече и пуцају вилице), кркљање хране у лонцима, цврчање печења, шкрипање белих корпи, крцкање товара, лупа од оправка на бачвама и крблама, шиштање зурли, пиштање зурли, пиштање шупелке, звон дахира, лупа добоша, свадбена свирка, одјек прангија, свирка, песма ратара, зујање напева у ушима, бат корака, лупарање ципела, хука трамваја, удар мотике.

Експресивно комплементарни акустичким местима и ономотопејским сликама јесу обезвучени простори које испуњава: тишина ноћи, тиха ноћ, једва чујне речи, шапутање, послушкивање (разговора из куће), угушена песма, тиха, дугачка и монотона песма, тихи жубор воде, колебање звука. Чулној резонанци ‘унутрашње кућевне архитектонике тишине ствари’ (Vučković, 1990:р.289) придружује се ‘нема чаршија’ (Stanković, 1991:р.139), или слутња звука који се ‘кроз сан [те] чује[м]’ (Stanković, 1991:р.143). У атмосферичкој екфрази у при-

⁹ Ђ. Вуковић указао је на устаљеност лексики звука од ‘гласа и песме, звукова који изражавају душевна стања (врисак, писка) и природних звукова’ у романтизму, до ‘песме, гласа и звука’ у речнику слуха на почетку XX века (2023:р.224, 474), при чему су најстабилнији у српској поезији били називи са утврђеним редоследом у коме се на првом месту јавља глас (2023:р.712).

повеци *Гугутка* извор акустичне чулне резонанце обезвученог ноћног пејзажа премешта се са звука на мирис: ‘Све се утајава и тоне, али дајући од себе живота у оном тихом, благом и силном мирису зеленила’ (Stanković, 1991:p.395).

Као простор ‘симултаних релација, без граница центра и периферије’ (McLuhan, 2005:p.49), (високо)перципирани аудитивни простор се, прати-мо ли психолошко тумачење, може разумети као симптом психотичних стања (McLuhan, 2005:p.51) и стања повишене емоционалности, карактеристичних за Станковићеве јунаке. У приповеткама *Стари дани*, *Наши Божић*, *У ноћи* аурални пејзажи и акустични догађаји рефлектују снажну емоционалну резонанцу, а звуци добијају евокативну вредност и меморијски потенцијал. Они су својеврсни ехонаративи¹⁰ у којима се исказује у носталгичном или елегичном тону жал за младошћу, неоствареном љубављу, прошлим данима. Илустративан је доживљај јунака у приповеци *Вечити пољубац*: ‘У ушима једнако би му зујали одавна заборављени напеви’ (Stanković, 1991: p.285).

Као акустична емоција или озвучено осећање, ехонаративна сензација уједињује спољашњи или физички извор звука са његовим унутрашњим одразом/резонанцом у јунаку (*Наши Божић*); у другом случају феномен продуженог одјека може учинити јунака глумим за спољашње надражаје; тако Цвета у приповеци *У ноћи* не чује надолazeћу воду у пољу, омамљена ехом Стојанове песме и његовог *тужног гласа*. Када порекло или извор звука остају невидљиви у свету приче, шири се његов асоцијативни хоризонт и интензивира симболичка вредност, као у приповеци *Гугутка* у којој истоимена птица симболизује глас родитељске туге због смрти детета.

Саображеност атмосферичког описа и описне нарације (Milosavljević Milić, 2020), упућује на даље промишљање односа између групних ликова и слика колективитета и атмосферичког звука. Илустративна је звучна екфраза у приповеци *Наши Божић*: ‘а од свуда, са свију страна, по комшилуку песма, свирка, весеље. [...] Из неких дворишта чује се како тутњи коло, звецкање дуката и дубла у низама, на грудима девојака [...] а од Стојача Доњовранчета допире писак деце, плач жене и његова вика’ (Stanković, 1991:p.153).

‘Холистичка и хомогенизујућа улога атмосфере олакшава метонимијски опис групног лика, чему у прилог иде и атмосферички опис социјалног простора као дистинктивног чиниоца лика масе’ (Milosavljević Milić, 2020:p.43) У озвученим атмосферичким приказима колективних окупљања (славе, свадбе, празници), Станковић је дочаравао повезаност локалног и универзалног, обичајног и ин-

¹⁰ Са аспекта историјске сензопоетике, посматран у контексту жанра, одјек је био глас природе у пасторалама, док се у елесијама јављају одјеци изгубљених гласова мртвих.

дивидуалног, традиције и субјективности: 'А сви свирају. Грнета гр'оће, ћемане клизи, дахире звони, а Шабан својим шупељком све њих води, извија, упада, прекида, сече, те да човек још више побесни' (Stanković, 1991:p.43). Сугестивности сценичних описа доприносе, поред већ поменутих атмосферичких акустичких мотива, и оноματοпејске речи и изрази којима се актуелизује сензорни аспект језика, за шта се потврда налази међу ексцерпираним примерима.

4.3. Олфактивне сензације

У савременој сензитивистичкој поезици звуку и мирису се приписује најјачи атмосферички потенцијал. Управо је тако и у Станковићевој прози; његови светови прича препознатљиви су по олфактопима или олфактивним сензотопима¹¹ башти, винограду, пољу, али и ентеријерима, попут кујне, чије је порекло и литерарно и социокултурно. Интригантни статус мириса унутар сензитивистичке поезике који се тиче лингвистичког утемељења олфактивне перцепције, односно, замена имена мириса његовим узроком, као симптома немогућности конвенционалног именовања, не пориче снажан евокативни потенцијал који олфактивне сензације имају, како у животу, тако и у књижевности.¹² Референтни оквир олфактивног у наведеним приповеткама чини, превасходно, предметни свет свакодневнице кроз коју се крећу јунаци.

Лексикон олфактивних мотива обухвата мирис овлажене прашине, скоро опраног чаршава, сухог босиљка, стајаћих хаљина, сувих дуња из сандука, вина, масни мирис јела и пића, ђона ципела, тамјана, примамљив мирис шире, мирис чистоте и новог, опајаних ћилима, празничне собе, пастрме, улице, бурмута, плоча у трему, девојачке косе, снаге и душе (*Нушке*, прим. С. М. М) балсам и ноћни миомир. Иако извор мириса припада референци из стварности, његова еманација или аура не може се одвојити од оног Станковићевог 'мириса душе' (1991:p.285).

Наведимо пример приповетке *У винограду*ма чији се свет отвара мирисом као 'најјачом ефективном компонентом атмосфере' и истовремено 'најинтимнијом перцепцијом' (Lichte, 2009:p.143). Амбијенталном екфразом кроз описну наративу и атмосферичку фокализацију простор света приче није само

¹¹ Под синтагмом *олфактивни сензотоп* подразумевамо простор који се примарно генерише/перципира олфактивним сензацијама; то је место мириса, мирисно место, место обележено мирисом, место описано мирисом, место са мирисом или без мириса, место поред мириса, изван мириса.

¹² 'Искуство и сећање' се у литератури наводе као 'кључни елементи олфактивне перцепције' (Rindisbahr, 1992:p.14).

означен; он је већ позициониран између субјекта и објективног света, али је и инхерентни њихов чинилац. 'Мирише ми земља на испуцано грожђе, а магла хладна и мрка већ почиње да се не диже тако лако. Са свију страна само лупа од оправака на бачвама и крблама' (Stanković, 1991:p.65).

Као и у случају просторне разливености и неомеђености звука и мирисне сензације назначују фузију просторне и емоционалне екстензије, својствену атмосферичком или амбијенталном простору. У приповеци *Наши Божић* то посведочују дескриптивни пасажи: 'цела кућа мирише', мирис колача се 'шири по соби', мирис од тамјана 'собу пуни', 'цела улица замирише'. Претпразнична атмосфера сутерише се оном специфичном пасивном позицијом субјекта у свету приче, као 'својеврсном резонанцом синестезијског и патичког доживљаја' (Milosavljević Milić, 2022a:p.187), и фокализацијом првог утиска¹³ 'Одлазак младића у цркву на божићну литургију фокализује се првим утиском који стварају мирис тамјана, светлост свећа и звуци ('тихе песме') док се приближава цркви (Milosavljević Milić, 2022a:p.187).

'Неми говор' мириса (Ackerman, 1990:p.5), и његова лексичка непроходност погодују представи оног холистичког доживљаја чија би му вербализација одузела снагу и сугестивност; такав је завршетак приповетке *Нушка* који уједињује емфатички олфакторно-соматски опис девојачке пробуђене страсти и раног дечаковог искуства: 'Тресла се она и сва мирисала, мирисала, тако мирисала!' (Stanković, 1991:p.47).

4.4. Хаптичке сензације

Овај тип сензација у критици највише је проучаван у контексту Станковићеве поетике еротског. Пишчева оријентисаност ка представама тела и телесног искуства означила је прекретничку фазу у тематизацији еротског у српској књижевности, о чему је и сам Станковић оставио аутопоетичке записе. Ексерпирани примери показују да, иако су соматске сензације најзаступљеније у приповеткама са љубавном тематиком (*Нушка*, *Стари дани*, *Вечити пољубац*)¹⁴, овај тип медијације импресије, лика и простора има запажено место и у другачијим наративима.

Тежишта Станковићевог хаптичког сензотопа су ноктурно слике (ноћ као темпорални и атмосферички маркер догађаја) и утеловљено искуство

¹³ Термин смо увели непосредно инспирисани концептом атмосфере првог утиска Т. Грифера.

¹⁴ Према Ђ. Вуковићу, лексика тзв. нижих (контактних) чула (мириса, додира, укуса) може непосредније пренети реакцију на свет, услед чега добија израженија афективна обележја (2023:p.914).

које посебно долази до изражаја у синестезијским импресијама, које повезују хаптичку са неком другом сензацијом, акустичком или визуелном (дрхтави глас, топла песма). Приметна је, такође, и фреквентна заступљеност термосензација, у бинарној опозицији топло-хладно, са јачим или слабијем градирањем импресије (врелина, врућина или млако, нпр. млака вода).

Сензација врелине или хладноће у контексту спољашњег или унутрашњег портретисања најчешће носи еротску експресију: врео сладак дах, врелина длана и притисак меких прстију по коси, врелина јагодица, врелина љубљеног тела, меса, врелина главе и косе, топла уста. Топлота чешће има конотацију пријатне емоције; то је *пријатна врелина*, која се у наративним световима варира кроз мотиве: топла (мека, чудна) ноћ, топло и меко вече, топла шубара, топла соба, топле куће, врела вода. Са њима су значењски компатибилне сензације мекоће (обавијање мекотом, меки јастуци), мотиви пријатне голицавости, дражи и милине (Stanković, 1991:p.282), или слике нежног ваздушног струјања (душе ветрић). Са изузетком позитивне конотације свежине (пример са деминутивним ублажавањем: *свеж ветрић*), сензације хладноће, као и влаге, тежине и тврдоће, носе негативан призвук: овлажени камен, влажан ваздух, влажна земља, дубина и хладноћа, хладна рука, хладни очни и усни отвори, хладна ноћ, хладовита места, хладно камење, тежак ваздух, тврде и оштре куће.

Експлицитне соматске импресије и утеловљене перцепције простора илуструју следећи примери: шибање косе по плећима, сувوها земље под босим ногама, додир магле на образима, осећај сузе на образу, тежина одеће на телу, додир земље чакширама, повлачење прстију кроз косу, тешка и гломазна столица, јака стиска, језа (раскошна), прскање водом. Станковићеви јунаци су и у случају телесних реакција, као и код претходних чулних утисака, високорезонантни, што их у контексту мултисензорних перцепција чини снажним атмосферичким агенсима. Позиционирање тела као централне жиже простора видљиво је у хаптичким екфразама и поступцима невербалне соматске комуникације (говор тела), у приповеткама *У ноћи* (*свуда око ње*, 1991:p.49) и *Стари дани*. По својој експресивности издваја се следеће место из приповетке *Нушка*.

И скину ме са зида, узе, пригрли још јаче на груди и пође, али кријући се, по сенци, уза зид. Одупро сам се о њу. А она сва врела, ознојена. И ја сам ознојен од ње. Како сам је десном руком обгрлио око врата, прсти моје руке допираху чак до њених топлих, врелих јој уста. А недра јој топла, тврда. Чисто осећам како се неке грудвице растварају и крше у њеним недрима под мојим лактом. Чак ми и ноге горе од њене топлоте. (Stanković, 1991:p.45).

Наведени примери показују да су природа и предметни свет објективни или спољашњи извори телесног искуства, али и други људи који имају улогу у предочавању интерперсоналних релација или интерменталне/интертелесне (мотив зноја), интерафективне свести / стања у сликама колективитета; илустративна је сцена *тискања људи на улицама*, топлоте и јаре људске из приповетке *У винограду*. Иако су физичког порекла, извори хаптичког садејства субјекта и објекта прекривају се ефектом полуствари (ваздух кроз који клизи нешто топло, ветар, дах, пара). Топлота, свежина или врелина нису толико дословни чулни одговори на спољашње надражаје, колико феноменолошке и психолошке категорије – то потврђују примери свежег ветрића који загрева душу, или симболична *хладноћа* коју изазива појава нежељеног госта на слави, у приповеци *Стари дани*. У том интерпретативном кључу можемо читати и синергију чула која превазилази синестезијске везе: упијање гласа, опис студеног и мутног обзора, или, у радикалнијем поступку, замену темпоралне перспективе сензорном – хаптичком, односно, телесном близином (надолазећег догађаја, Божића).

4.5. Густативне сензације

Мотиви хране који су праћени олфактивним сензацијама, покаткад су имплицитно или експлицитно обогаћени и додатним густативним импресијама¹⁵. У ранијој литератури тумачени унутар натуралистичких приповедних конвенција (Вучковић, 1990), у новом херменеутичком и методолошком кључу густативни утисци саставни су део атмосферичне и мултисензорне слике Станковићевих светова приче. То је посебно изражено у приповеткама које тематизују обредне ситуације (слатка вечера, осушени врабац), обичајне (масна и слана јела) и фолклорно-обредне догађаје (слава, празник, берба грожђа: *Стари дани*, *Наши Божић*, *Ђурђевдан*, *У винограду*). У приповеци *Наши Божић* гастрономска тематика и мотиви назначују тензију између социјалне дисхармоније (материјално осиромашење породице) и 'хармоније обеда' (Onfre, 2002:р.60). Ако, према мишљењу М. Онфреа, 'већина гостопримства не може достићи савршенство без апсолутне контроле над простором и временом' (Onfre, 2002:р.61), тада и 'постављени сто као етичка и естетска институција', те 'пројекат учтивости' (Onfre, 2002:р.63) гостинске собе у наведеној приповеци

¹⁵ На немогућност строгог разграничења чула укуса и мириса упућује још тврдња Аристотела и Канта да мирисе опажа и чуло укуса (нав. према Vuković, 2023:р.912).

постају културна мимикрија¹⁶ изгубљеног економског статуса, материјалног, иако не и моралног посрнућа.

(Мулти)сензорни потенцијал хране као генератора атмосферичких описа (слика 'лозе са сочним лишћем', Stanković 1991:p.73) и метафоре еротске сласти (попут формулативног мотива *слатких уста* у приповеци *Вечити пољубац*), Станковић је посебно нагласио у наративу приповетке *У виноградима*. Индикативни су призори чулног ужитка жене берачице која 'у устима држи зрно грожђа и сише га', као и они који доносе искуство еротског укуса у игри заљубљених:

Јер је знала, сигурна је била да ћемо се овде, у винограду, помирити. Да ћемо, као и лањске године, с једног чокота заједно брати грожђе, да ћу да мећем у њену котарицу служим се њеним косирчетом, па после, кад почнемо зрна да скупљамо, да ћу навлаш гурати моју руку у њену, а тада ће прсти да им се преплићу и главе, лица, косе додирују. [...] да ћемо из мојих уста да 'зобамо' зрно, али тако да једна половина зрна остане у мојим, а друга у њеним устима (Stanković, 1991:pp.68, 72).

Традиционално мање заступљено у литерарним конвенцијама чулног света, чуло укуса има стилогену и експресивну вредност у контексту синестезијских импресија; у Станковићевом делу на то указују синтагме *горак ваздух* и *накисели ваздух* са несумњивим атмосферичким потенцијалом полуствари.

4. 6. Синестезијске импресије

Претходно издвојена грађа и анализа показале су врсте, учесталост и улогу појединачних чулних сензација које се у наративним и дескриптивним пасажима Станковићевих приповедака ретко срећу одвојено (у искључиво звучним, визуелним или олафактивним екфразама), а знатно чешће повезани паратаксичким релацијама (атмосферички опис) или у фигури синестезије.¹⁷ Њен реторички учинак почива на садејству и преплитању различитих чула ('једним чулом опажа(ти) оно што припада другом чулу', (Vuković, p.2023:p.16), манифестујући се понајвише као сензација или слика 'чула стања' (Plesner, према Smiljanić,

¹⁶ Пишући о гастрономији као естетском и филозофском проблему, М. Онфре запажа да 'кулинарство извире из лепих уметности, из културолошких одређеница једне цивилизације и једног историјског периода. Оно нам о том времену говори исто колико и нека слика, соната, споменик, позоришни комад или архитектонско дело' (Onfre, 2002:p.142).

¹⁷ Проучавајући синестезију у српској поезији у дијахронијској перспективи, Ђ. Вуковић је приметио да 'синестезија може да буде ретка и тамо где чулна разноврсност избија у први план, мада су то блиске појаве и обе ће проширити употребу чулних утисака' (2023:p.65). Вуковић закључује да синестезија у прози постаје учесталија од краја XIX в. (2023:p.940).

2011:p.54). У синестезијским импресијама Станковић здружује хаптичко-визуелне импресије (уз хипалаж - хладан и влажан мрак, мркогвоздена светлост, меки поглед, меко намештена соба, 'оде круто, тешко, газећи оштро, Stanković, 1991:p.139), хаптичко-акустичне (хипалаж - туп и металан звук мотике, леп, звучан, мек глас, дрхтави глас, дрхтава песма, меки одговор, запева мило, дрхтаво из дубине, оштар бат ципела), визуелно-акустичне (јасан и тужан глас), акустично-олафактивне (тихи мирис), а покаткад се сензација исказује на вишеструком мултисензорном нивоу, као у синтагми 'обли и оштар глас' (Stanković, 1991:p.128), или хипалажном фрагменту описа ('тамно гори кандило', Stanković, 1991:p.149), које повезују визуелну, хаптичку и акустичну импресију унутар холистичког атмосферичког мотива. Зато као знак ауторске поетике и атмосферичког маркера посебно треба истаћи Станковићеве синестезијске екфразе.

У непосредној вези са њима, али са мањим естетским учинком, поменимо и низ концептуалних метафора као лингвистичких пратилаца пишчеве поетике атмосфере: широк поглед, топла, сува песма, тупо, оштро певање, тешка песма, дубока ноћ, приближавање догађаја, пуцање зоре, песма која се диже, бесно певање циганки, ситан глас. Примери концептуалних метафора као лингвистичких пратилаца пишчеве поетике атмосфере сведоче и о давно уоченом потенцијалу 'синестезијског опажања' да нагласи 'афективне аналогije' (Vuković, 2023:p.35, 36) на којима почивају метафорички искази. Унутар имплицитног ауторскопоетичког контекста стилогена вредност 'замена извршених у равни дубљој од језичке делатности' карактеристичних за језик синестезије (Le Gern, према Vuković, 2023:p.36), указује на стилско-реторичке аспекте Станковићеве афективне лексике и лексике чула.

5. Атмосферички наратив или мултисензорно искуство света

Наглашавајући дистинктивно, холистичко значење појма амбијента/миљеа, Л. Шпицер подсећа на Аристотелово тумачење суодноса простора и тела јер простор истовремено ограничава и обухвата тело (Spitzer, Internet:p.18). Приступ Станковићевим приповеткама из позиције атмосферичке и сензитивистичке поетике проширује дијапазон ауторове иманентне поетике, измештајући категорије простора, тела, чула и емоције из перспективе засебно посматраних ентитета, ка њиховој синергији. Указујући на особеност Станковићевих 'атмосферичних слика', Р. Вучковић тачно закључује да је у приповеци *Наш Божић* 'све [је] сливено у звук, мирис, видне перцепције – предато на уживање у раскоши чулног богатства света' (Vučković, 1990:p.289).

‘Укидајући баријеру између субјекта и објекта, доживљени простор настаје на својеврсној фузији спољашњег и унутрашњег простора. Гостинска соба, ентеријер цркве, двориште, улица, у приповеци *Наш Божић* нису више места која дају хронотопични оквир догађају; они постају специфични простори са расположењем, оно што настаје између субјекта и објекта у синестезијској перцепцији’ (Milosavljević Milić, 2022a:p.187).

Назначени методолошки угао омогућава разумевање Станковићевих приповедних светова, не само као исхода личног и антропогеографски предодређеног сензибилитета или наглашене психологизације и заокрета ка интимним световима јунака, већ пре као учинка и форме чулне екстензије. Њихова идејна и садржинска вредност није пунктуална у миметичко-референцијалном смислу. Она је више феноменолошке природе, а следећи М. Елијадеа, рекли бисмо да Станковићеви уметнички простори припадају *привилегованим местима* (или *светим местима приватног универзума*), чија их изузетност и јединственост чини снажним, трансцендентним и трансформативним.

Њихово спацијално ширење потврђује просторност сензације и на језичком плану, као у већ поменутим примерима обезличених и пасивних синтаксичких конструкција у рефлексивном облику (представе о масном мирису који се шири по целој кући, ‘Соба се испуни масним, јаким мирисом јела’, или када ‘цела кућа мирише на чистину, влагу и опраност’, Stanković, 1991:p.142), када се експлицира да чулна импресија долази од свуда, са свију страна (‘Са свију страна чуо се жагор, вика, дозивање и песма овог ноћног, раденог света.’, Stanković, 1991:p.152; ‘Чује се како мачка преде и кокош у кујни кљуном бије по тепсији [...]’, Stanković, 1991:p.60; ‘Чује се звек тањира, чаша, оканица и тихо, севдалијско свирање свирача’, Stanković, 1991:p.40).

Са истом улогом временско протезање догађаја/доживљаја/искуства индикативно се остварује глаголским именицама, интеграцијом коју у њима импликују учестали глаголи (пуккарање), потом, елипсом предиката или глаголског дела предиката која омогућава искорак из наратива у слику. Како смо већ истакли у раду о атмосфери у дидаскалијама *Коштане*, и у Станковићевим приповеткама ‘паратаксичка природа дескрипције маскира темпоралну омеђеност и линеарност, као што и догађај бива пригушен ситуацијом, не још ликовима, али ни чистом топографијом, већ атмосфером, оним што је између субјекта и ствари.’ (Milosavljević Milić, 2022a:p.190).

Готово у свакој од овде анализираних приповедака могу се наћи примери развијеног атмосферичког описа који сведоче о њиховим мултисензорним световима; у наставку наводимо репрезентативна места из приповедака *Нушка*, *У ноћи* и *Наш Божић*.

Не знате како је то кад се у вече попрска двориште, простру асуре, душеци и јоргани. Лежите, а мирише овлажена прашина. Месец сија, те се црне старе, зелене, већ обрасле маховином ћерамиде на кућама. Чисто не смете да дахнете (Stanković, 1991:p.39).

Месец сија као растопљено олово. Сенке велике, мрке, таласају се и шире. Са свадбе, кроз нашу башту, допире мрка, жута светлост. Испрекидана и изломљена од грања и лишћа док до нас допре. И они тамо на свадби вечерају. Чује се звек тањира, чаша, оканица и тихо, севдалијско свирање свирача. А више нас кроз обасјан ваздух клизи нешто топло, опија (Stanković, 1991:p.41).

Корење их покрива до појаса, под босим ногама крши се и рони суха земља, а око њих, свуда, у недоглед, зеленило и бујност. Свеж, чист и сјајан зрак греје их, те им крв бризга у једре образе. (...) Из реке душе ветрић, а из пожњевена поља, стрњишта, допире песма грличина (Stanković, 1991:p.54).

Кандило пуцкара. Тамјан се вије и шири полако, таласасто. Из кујне миришу јела. Гости долазе. (...) Учас се све променило. А и у ваздуху као да струји нека голицава раскошност и изобиље (Stanković, 1991:p.148, 151).

6. Закључне напомене

‘Улога коју је атмосферички опис имао у процесу модернистичке естетизације перцепције стварности, као одклона од њене миметичке концепције’ (Milosavljević Milić, 2020:p.44), – сетимо се Дучићевог дивљења Станковићевим *сензацијама боје и звука* и пејзажним импресијама, који су, према песниковој процени, представљали стилску новину у тадашњој српској прози – могао би бити још један до сада недовољно истражен прилог историји читања Б. Станковића као зачетника српског модернизма. Посебно се изазовним чини поређење између ‘предметне и чулне разноврсности представљеног света’ (Vuković, 2023:p.65) као могућих дистинктивних поетичких парадигми реалистичког и модернистичког наратива. Занимљиво би било истражити улогу Б. Станковића у прелазу са миметичке засићености предметног света реалистичког текста на чулну полифонију или, боље рећи, сензофонију коју еманира чулни језик предмета¹⁸.

За даљу елаборацију ових теза од несумњивог значаја било би проучавање књижевне грађе других писаца модерниста из угла атмосферичке и сензитиви-

¹⁸ Такав истраживачки угао отвара могућност за другачије позиционирање српских писаца у погледу генезе сензопоетичких аспеката текста. У том светлу могла би се преиспитати и тврдња Н. Петковића којом се даје примат чулној истанчаности Црњанског: ‘Динамизовано опажање, са синестезијским преплитањем чулних утисака, изузетно је и потпуно ново’ (Petković, 1996:p.8).

стичке постике јер би тек тај шири контекст и компаративне везе прецизније одредили књижевноисторијску и естетску вредност и позицију Станковићевог дела, као и његову улогу у генези фикционалних сензотопа у српској књижевности двадесетог века.

Извори

1. Станковић, Б. (1991) *Увела ружа и друге приче*, Сабрана дела Борисава Станковића, књига прва, Београд.

Литература

1. Вуковић, Ђ. (2023) *Српска поезија и чулни свет*. Београд, Српска књижевна задруга.
2. Деретић, Ј. (1983) *Историја српске књижевности*. Београд, Нолит.
3. Милосављевић Милић, С. (2022а) Поетика атмосфере у Станковићевој Коштану. У Бојовић, З. (ур.) *Српски књижевници и српско позориште до Првог светског рата*. Београд, САНУ, pp. 179–196.
4. Милосављевић Милић, С. (2022б) Атмосфера или емоционални простор – изазови савремене књижевнотеоријске концептуализације простора. *Philologia Serbica – Категорија простора и просторни односи у српском језику, књижевности и култури*, Зборник научних радова, Година II, бр. 2, 50–71.
5. Милосављевић Милић, С. (2024) Чулни регистар Андрићевих путничких импресија. У Branko Tošović (ur.) *Andrićeva publicistika / Andrićs Publizistik*. Andrić-Initiative 17. Institut für Slavistik der Karl-Franzens-Universität Graz Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske u Banjaluci Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta Svet knjige. Beograd, Aletea Beograd, pp. 373–389.
6. Петковић, Н. (1996) *Лирске епифаније Милоша Црњанског*. Београд, Српска књижевна задруга.
7. Ackerman, D. (1990) *A Natural History of the Senses*. New York, Random House.
8. Böhme, G. (2017) *The Aesthetics of Atmospheres*. London, Routledge.
9. Classen, C. (1993) *Worlds of Sense. Exploring the senses in history and across cultures*. New York, Routledge.
10. Howes, D. (2022) *The Sensory Studies Manifesto: Tracking the Sensorial Revolution in the Arts and Human Sciences*. Toronto, University of Toronto Press.
11. Lichte, E. Ф. (2009) *Estetika performativne umjetnosti*. Sarajevo/Zagreb, Šahinpašić.
12. Mc Luhan, M. (2005) Inside the Five Sense Sensorium, In Howes, D. (ed.), *Empire of the Senses the Sensual Culture Reader*. New York, Routledge, pp. 43–52.
13. Merleau-Ponty, M. (1978) *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo. Veselin Masleša.
14. Milosavljević Milić, S. (2020) Notions on Atmosphere – Toward the Limits of Narrative Understanding. *Primerjalna književnost*. 43 (1), 31–50.

15. Rindisbacher, H. J. (1992) *The Smell of Books: A Cultural-Historical Study of Olfactory Perception in Literature*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
16. Smiljanić, D. (2011) *Sinestetika: skica patičke teorije saznanja*. Novi Sad, Adresa.
17. Spitzer, L. (1942) *Milieu and Ambiance: An Essay in Historical Semantics*, <http://www.jstor.org/stable/2103127>, 10. 09. 2021.
18. Vučković, R. (1990) *Moderna srpska proza*. Beograd, Prosveta.

Snežana M. Milosavljević Milić

University of Niš

Faculty of Philosophy

Department of Serbian Studies

INTERSENSORIAL WORLDS IN THE SHORT STORIES OF BORA STANKOVIĆ

Summary

Starting from the current methodological assumptions of sensory and atmospheric poetics, developed within the framework of the so-called "sensual turn" in the humanities, this paper analyses the sensory aspects of the narrative worlds in Bora Stanković's short stories. The theoretical foundation of the research is based on the concept of atmospheric perception by M. M. Ponty and G. Beme, as a specific type of synesthetic perception that does not limit experience but gives spatiality to each of our senses, as well as the new phenomenological theory of H. Schmitz on half-entities, which, as quasi-objective givens, carry a strong atmospheric potential. Stanković's poetics of the sensual is also approached from a perspective that emphasises the connection between the sensory dimension of language and thought, and the cultural nature of their discursive representation. In this context, the typology of the five senses (sight, touch, hearing, taste, and smell) is complemented by the concept of somatic sensations and somatic experience as an important link in the triad with aesthetic and somaesthetic experience. The analysis of representative examples from the original texts confirms our assumption about Stanković's departure from a visually-centred narrative mediation and his opening towards olfactory, haptic, auditory, and gustatory worlds. This research perspective may thus point to modernist traits of Stanković's work that cannot be fully contained within the existing receptive paradigms of his sensualism, lyrical narration, and pronounced psychologicalism, while emphasising the importance of Bora Stanković for the genesis of fictional sensoritopes in 20th-century Serbian literature.

► **Keywords:** Bora Stanković, modernism, atmosphere, senses, synesthesia.

References

1. Ackerman, D. (1990) *A Natural History of the Senses*. New York, Random House.
2. Böhme, G. (2017) *The Aesthetics of Atmospheres*. London, Routledge.
3. Classen, C. (1993) *Worlds of Sense. Exploring the senses in history and across cultures*. New York, Routledge.
4. Deretić, J. (1983) *Istorija srpske književnosti*. Beograd, Nolit.
5. Howes, D. (2022) *The Sensory Studies Manifesto: Tracking the Sensorial Revolution in the Arts and Human Sciences*. Toronto, University of Toronto Press.
6. Lichte, E. Ф. (2009) *Estetika performativne umjetnosti*. Sarajevo/Zagreb, Šahinpašić.
7. Mc Luhan, M. (2005) Inside the Five Sense Sensorium, In Howes, D. (ed.), *Empire of the Senses the Sensual Culture Reader*. New York, Routledge, pp. 43–52.
8. Merleau-Ponty, M. (1978) *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo. Veselin Masleša.
9. Milosavljević Milić, S. (2020) Notions on Atmosphere – Toward the Limits of Narrative Understanding. *Primerjalna književnost*. 43 (1), 31–50.
10. Milosavljević Milić, S. (2022a) Poetika atmosfere u Stankovićevoj Koštani. U: Bojović, 3. (ur.) *Srpski književnici i srpsko pozorište do Prvog svetskog rata*. Beograd, SANU, pp. 179–196.
11. Milosavljević Milić, S. (2022b) Atmosfera ili emocionalni prostor – izazovi savremene književnoteorijske konceptualizacije prostora. *Philologia Serbica – Kategorija prostora i prostorni odnosi u srpskom jeziku, književnosti i kulturi*, Zbornik naučnih radova, godina II, 6p. 2, 50–71.
12. Milosavljević Milić, S. (2024) Čulni registar Andrićevih putničkih impresija. U: Branko Tošović (ur.), *Andrićeva publicistika / Andrićs Publizistik*. Andrić-Initiative 17. Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske u Banjaluci Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta Svet knjige. Beograd, Aletea Beograd, pp. 373–389.
13. Petković, H. (1996) *Lirske epifanije Miloša Crnjanskog*. Beograd, Srpska književna zadruga.
14. Rindisbacher, H. J. (1992) *The Smell of Books: A Cultural-Historical Study of Olfactory Perception in Literature*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
15. Smiljanić, D. (2011) *Sinestetika: skica patičke teorije saznanja*. Novi Sad, Adresa.
16. Spitzer, L. (1942) *Milieu and Ambiance: An Essay in Historical Semantics*, <http://www.jstor.org/stable/2103127>, 10. 09. 2021.
17. Vuković, Đ. (2023) *Srpska poezija i čulni svet*. Beograd, Srpska književna zadruga.
18. Vučković, R. (1990) *Moderna srpska proza*. Beograd, Prosveta.

Преузето: 1. 12. 2024.
Корекције: 13. 1. 2025.
Прихваћено: 15. 2. 2025.

Giulia Baselica¹

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne

THE NEW WORLD AFTER THE FLOOD. THE RAIN MOTIF IN THE NOVEL *LAME FATE* BY ARKADIJ AND BORIS STRUGACKIJ: PROPOSAL FOR AN ECOCRITICAL ANALYSIS

Abstract: *In* *Lame Fate* (Chromaja sud'ba), a novel by Arkadij and Boris Strugackij written between 1965 and 1966, a secondary narrative—a novel within a novel—unfolds alongside the main storyline. This embedded narrative, titled *Ugly Swans* (Gadkie lebedi), was initially rejected by censors due to its political undertones but was later published in a Latvian magazine in 1987 under the title *The Rainy Season* (Vremja doždja).

Set in an unnamed town subjected to relentless rainfall, *Ugly Swans* explores the catastrophic consequences of a great flood, which is widely attributed to the actions of the mokrecy (clammies), mysterious beings confined to a leper colony. The incessant rain is primarily perceived as a manifestation of divine retribution. Notably, only children remain unaffected by its destructive force, instead experiencing the rain as a natural, protective, and nurturing element. The rain, depicted as both a tangible and symbolic menace, ultimately compels the adult population to abandon the city. In doing so, it cleanses the accumulated corruption of civilization, eradicating any remnants of the old world. However, after the deluge subsides, a new era emerges—one bathed in sunlight, signifying renewal and the birth of a new world.

This paper aims to examine the motif of rain in *Lame Fate* through an ecocritical lens, identifying not only its fundamental thematic implications but also the broader environmental consciousness evident throughout the Strugackij brothers' body of work. By contextualizing the rain motif within the novel, this study seeks to illuminate its significance within the Authors' broader philosophical and literary vision.

Keywords: Soviet literature, Soviet science fiction, Strugackij, *Lame Fate*, rain.

¹ giulia.baselica@unito.it

1. Introduction: the ecological theme in the novel *Lame Fate* and the rain motif

The intricate, frequently contradictory relationship between humanity and its natural or urban environment is a recurring theme in many of the novels published by the Strugackij brothers during the 1960s and 1970s. This era was characterised by a blend of philosophical and fantastical themes, which were consistently viewed through a satirical lens, and by introspective reflections on the encounter with the Other.

In the novel *The Inhabited Island* (*Obitaemyj ostrov*, 1969), the relationship between man and the environment is synthesised in the cosmos and in a starry sky that is never visible; in *The Dead Mountaineer's Hotel* (*Otel' "Upogibščego al'pinista"*, 1970), it is embodied in the mountain and its pitfalls. In *The Snail on the Slope* (*Ulitka na sklone*, 1971), the forest is the setting. In *Roadside Picnic* (*Piknik na abočine*, 1972), the limited areas of the contaminated earth are the setting. In *The Doomed City* (*Grad obožjennyj*, 1975), the city and a dark sky without stars or moon are the settings.

The image that symbolises this relationship in the above-mentioned novels is neither a mere background nor a mere accessory frame, but a motif that is precisely structured: firstly, a realistic motif²; secondly, an authentic hooking device that promotes connections between the various possible semantic levels of the narrative itself. Each of its occurrences, in its original or modified form, evokes further secondary associations, which in turn activate a continuous process of reflection. The realistic motif is also a structural and narrative element of significance, explaining and consolidating the theme to which it is linked by providing concrete details (Daemmrigh, 1985). It is evident that within the corpus of Arkadij and Boris Strugackij's oeuvre, specifically the titles that fall within the "third phase" (second half of the 1960s) and the "fifth phase" (1980s)³, *Lame Fate* (*Chromaja sud'ba*) is notable for its utilisation of a compelling realistic motif: the rain motif⁴,

² Boris Tomaševskij identifies the realistic motif as the illusory function of all narrative, particularly in the context of prose within the fantasy genre. The realistic illusion is expressed in the experienced reader as a demand for truthfulness, which the realistic motif must satisfy precisely. The connotation of truthfulness is frequently attributed to the incorporation of extra-literary elements within the structure of the realistic motif, with references to social, political and moral issues "which have a life of their own outside literature" (Tomaševskij, 1965: p.152).

³ The periodisation proposed by Kuznecova (2009) is adopted for the analysis.

⁴ It is evident that the rain motif is inextricably linked to that of water, a subject that has been extensively explored within the domain of ecocritical studies, specifically within the framework of the Blue Humanities. The contemporary world, as Lowell Duckert observes, emerged from a deluge, and he proposes an intriguing reflection on the perception of rain as a literary or theatrical reworking by

which is intricately woven into the fabric of the novel, resonating across both its narrative levels.

It is intriguing to note the publication in 1950 of Ray Bradbury's short story *Death by Rain*, set on the planet Venus, where a perpetual, murderous rain falls. The narrative follows a group of four astronauts traversing the planet in search of refuge, with only one of them ultimately finding solace within the Sun Dome, a structure constructed long ago by Earthlings⁵.

Lame Fate is a notable work by the Strugackij brothers, a unique feature being its exclusive focus on the figure of the writer in the Soviet era, and its distinction as one of the few novels to employ a dual narrative structure. The novel can be regarded as a work within a work⁶, with the former bearing the title *Ugly Swans* (*Gadkie*

different civilisations and in different epochs. Furthermore, Duckert hypothesises that a deluge is likely to be the eventual conclusion of the world (Duckert, 2017).

The element of water, when placed in the broad context of History, is invariably associated with power (Obertrajs, 2019). The social and political context, in which the utilisation of water and, most significantly, its procurement, is situated, endows this resource with a distinct cultural significance. The construction of large dams and hydroelectric power stations in the Soviet Union during the 1950s and 1960s played a significant role in the development of a pervasive national identity (Obertrajs, 2019). The social value of water served as a fundamental pillar of Soviet power, both as a tangible symbol of its influence and as a means to strengthen the relationship between the state and its citizens, thereby fostering a greater degree of consensus within society (Obertrajs, 2019). For instance, in the 1960s, the Soviet Ministry of Health initiated a research project with the objective of establishing novel quality standards for drinking water (Čerkinskij, 1967). This initiative, as Čerkinskij (1967) noted, served to underscore the significant advancements made in the Soviet Union within the domains of health science and medical practice.

⁵ The story was first published in Planet Stories magazine. Subsequent publication occurred under the title *The Long Rain*. In Russia, it was published in 1964 in a translation by Lev Ždanov.

While Bradbury was an important model for the two brothers, the thematic similarities between the American writer and the two Soviet writers can be explained by the common ideological and artistic context of the time (Burcev, Kazakov, 2020).

⁶ Feliks Sorokin, a member of the Union of Writers of the USSR and author of numerous novels dedicated to the military and the army, having served as an interpreter with the rank of lieutenant during his youth, receives an invitation from the secretariat of the Union of Writers. The invitation requires him to submit either a manuscript or selected pages of one of his texts to the Institute of Linguistic Research in Bonnaja Street in Moscow. The literary essay will be subjected to a special examination carried out by an experimental machine: the Talent Meter. The result of the experiment will be the formulation of a judgement on the value of the production in question and, therefore, on the writer's talent.

Sorokin methodically reviews his unpublished works until he identifies a significant blue folder that contains an unfinished novel which the writer holds in high regard. Immersing himself in the manuscript, Sorokin initiated the second story, entitled *Ugly Swans* (*Gadkie lebedi*). The protagonist of the novel-within-a-novel, Viktor Banev, is also a rather well-known writer, but now tired of his work. He

lebedi). It was written between 1966 and 1967, and published in the volume *The Waves Extinguish the Wind* (*Vólny gasjat veter*), which also contains the novel of the same name and the povest' *The Snail on the Slope* (*Ulitka na sklone*). The latter was published in 1989⁷ by Sovetskij pisatel', the organ of the Union of Soviet Writers. The work is characterised by a variety of themes, and is marked by a complex,

returns to an unknown authoritarian state, to the city of his childhood, where his ex-wife Lola and his teenage daughter Irma live, and checks into a hotel. Banev experiences a sense of alienation, exacerbated by the incessant rainfall that has been falling on the city for an extended period. Domestic animals have disappeared, and most strikingly, there are *mokrecy*, strange-looking creatures whose eyes, affected by a mysterious pathology, are surrounded by a yellow circle. These creatures appear to lack emotional response, yet they are endowed with intelligence and intuition. Water and books are vital to them. The townspeople perceive the *mokrecy* to be responsible for the corruption of children and adolescents, encouraging them to emulate their example. They also attribute climate change to the *mokrecy*. Two decades before, a leper colony had been established on the periphery of the town, where the lepers reside. Although special permission is required to enter, the *mokrecy* are permitted to leave. The pivotal moment in the narrative is the abrupt and seemingly unexplained exodus of the children and adolescents to the leper colony, where they proclaim their irreversible decision to alter the course of their lives. In response, their parents, overcome with concern, hastily embark on a journey towards the leper colony amidst the pouring rain, endeavouring to reach their children and dissuade them from their newfound plans. The crowd is addressed by a voice, which delivers a stern and solemn speech, instilling a sense of calm. A subsequent development in the narrative is the mass movement of the people of *mokrecy* towards the town centre, constituting an exodus in the opposite direction to that of the adults. Those remaining in their homes, including Banev and the other hotel guests, are compelled to depart, as the *mokrecy* invade all physical and institutional spaces in the city, apparently intent on establishing a new regime. Concurrently, a novel sequence of events commences: the clouds part, the rain ceases, and the sun emerges. Banev returns to the city in a state of profound transformation. He is reunited with his daughter Irma, who is exiting a jet fighter in the company of her friend Bol-Kunac. The conclusion of the novel *Ugly Swans* is enigmatic: Banev bids farewell to the characters and the narrative by uttering the sentence: "все это прекрасно, но только вот что – не забыть бы мне вернуться" (Strugackij, 1989:p.191); in the English translation: "This is well and good, but here's the thing – I'd better not forget to go back" (Strugatsky, 2020:p.404). Concurrently, on a separate narrative level, the story of Feliks Sorokin is being narrated. He elects to submit his manuscript to the Institute of Linguistic Research for evaluation by the PNRT (Probable Number of Readers of the Text) machine. However, the rating assigned to the manuscript is not determined by an impossible measure of talent, but rather by the number of potential readers. It is notable that Sorokin does not submit the contents of the hidden blue folder to the machine, but instead presents some of his translations. The evaluation yielded by the machine, articulated by an unidentified individual, is noteworthy for its unanticipated conclusion: namely, that the author, Feliks Sorokin, harbours no interest in the valuation of his own oeuvre. The evaluator, who is benevolent, conveys a cryptic message: he urges him not to accept the score handed to him by a peculiar-looking man. The title is unnerving and potentially illuminating: *The Trumpet of the Last Judgment*.

⁷ *Ugly Swans*, contained in *Lame Fate*, completed in 1967, was intended for publication in an anthology to be published by Molodaja gvardija in 1968. However, the Glavlit (the main censorship body in Soviet times) did not approve its publication. Consequently, the manuscript was disseminated throughout the country via samizdat, and it was only in 1972, when it was printed in Munich by the Posev publishing house, that it was made available to a wider audience. The Posev publishing house itself was founded in 1945 by a group of Russian emigrants belonging to the Union of Russian Solidarists.

articulated and inexhaustible philosophical reflection, conducted on the internal narrative level, and surrounded by thematic clues arranged on the external narrative level. The central theme is the intergenerational conflict between fathers and sons, in this case teenagers. This intricately woven narrative features a contraposition between collective subjects, where adults are depicted as the embodiment of a morally and psychologically degraded humanity, while the young are portrayed as being animated by a strong constructive energy and harbouring a deep-seated resentment towards the adult world. The marginalised and infected by an eye disease are the *mokrecy*, serving as a transparent metaphor for the *intelligencija*, the educators of the new generation. Finally, the character of Viktor Banev is given the role of mediator between the three factions (Svitenko, 2021).

2. Characterisation of the rain motif: its association with the characters

The opposition between fathers and sons corresponds to the dichotomous vision of the present and future of the city as a result of the immoral attitudes of the adults, which now condemns it to destruction.

The rain, which is associated with the downfall of a morally corrupt society and generation, is contrasted with the conflict between the generations, which is seen as a symbol of the superior intelligence and greater sense of justice that the young possess. This conflict has been described as “one of the most courageous confrontations in world fiction with the youth movement of the 1960s” (Suvin, 1988:p.161). As previously discussed, it is the rain that causes the relentless devastation, thus consolidating and explaining the theme of generational conflict and the contrast between the two different temporal dimensions. The semantic relevance of this motif is indicated, on the one hand, by a second title, *Vremja doždja* [The Rainy Season], under which a variant of the novel was published in the magazines *Daugava* (1987, issues 1–7) and *Priroda i človek* (1988, issues 9–11), and, conversely, by the considerable number, approximately one hundred, of precise occurrences and terms with similar or related meanings⁸. This motif can therefore be the subject of ecocritical analysis—as Cheryll Glotfelty already stated in 1996: “Ecocriticism is the study of the relationships between literature and the physical environment” (Glotfelty, Fromm, 1996: p.XVI)—in order to examine, for example, the representation of nature in the text under consideration. The objective of this

⁸The Corpus Management and Text Analysis software Sketch Engine was utilised to identify instances of the term “rain” and related terms.

study is to ascertain the role that the natural environment plays in the economy of the narrative. In addition, the study will determine whether the values expressed are consistent with ecosophy or ecological wisdom (1996)⁹. Furthermore, Lawrence Buell asserts that the concept of “environment” itself expands its boundaries to include urban spaces and the interaction between “built” and “natural” (Buell 2005). In the novel *Ugly Swans*, the prevailing urban environment is evident. The unnamed city, as previously observed, is subject to a continuous downpour.

In its initial appearance, it appears to underscore the disagreeable discourse between Banev and his former spouse Lola: “За окном темнело, и по-прежнему лил дождь, крупный, тяжелый, неторопливый – дождь, которого было очень много и который явно никуда не торопился” (Strugackij, 1989: p.18)¹⁰. A little further on, he highlights the blue and gold illuminated signs on some buildings, which resemble the commandments of a secular decalogue: “Президент – отец народа”, “Легионер Свободы – верный сын Президента”, “Армия – наша грозная слава” (Strugackij, 1989: p.21)¹¹. The deleterious effects of the rain are evident:

‘Улицы были мокрые, серые, пустые, в палисадниках тихо гибли от сырости яблони. Виктор впервые обратил внимание на то, что некоторые дома заколочены. Городок все-таки сильно переменился – покосились заборы, под карнизами высыпала белая плесень, вылиняли краски, а на улицах безраздельно царил дождь. Дождь падал просто так, дождь сеялся с крыш мелкой водяной пылью, дождь собирался на сквозняках в туманные крутящиеся столбы, волочащиеся от стены к стене, дождь с урчанием хлестал из ржавых водосточных труб, дождь разливался по мостовой и бежал по промытым между булыжников руслам. Черно-серые тучи медленно ползли над самыми крышами. Человек был незванным гостем на улицах, и дождь его не жаловал.’ (Strugackij, 1989:p.99)¹²

⁹The novel genre facilitates reader immersion in the depicted natural environment, allowing identification with the varied ways in which characters perceive and introject it (Clark, 2019).

¹⁰‘It was getting dark out there, and still pouring rain—a heavy, deliberate rain, coming down in large drops. There was a lot of it and it was obviously in no hurry.’ (Strugatsky, 2020:p.48).

¹¹‘The President is the father of the people,’ ‘The legionnaire of freedom: faithful son of the President,’ ‘The army: our mighty force.’ (Strugatsky, 2020:p.55).

¹²‘The streets were wet, gray, and empty. In front-yard gardens, apple trees were quietly perishing from the damp. For the first time, Victor noticed how many houses were boarded up. It was true that the city had changed quite a bit—fences sagged, mold splattered the sides of houses, every colour looked faded, and rain reigned undivided over all. Rain fell as simple drops, cascaded down roofs in a fine mist, accumulated inside gusts of wind, twisting into foggy, whirling columns that trailed from one wall to the next; it shot out of rusty drainpipes with a growl and poured out onto the street, running through grooves it had worn in the cobblestones. Grayish-black clouds crept slowly along,

The rain motif is closely linked to the character of Viktor Banev, who is tasked with perceiving the impending catastrophe and the division in the human microcosm of the city between those who are drowned and those who are saved. The character's arduous existential odyssey, characterised by a labyrinthine array of challenges to be surmounted, enlightening encounters and dialogues, archaic recollections and dreamlike visions, culminates in the acquisition of a heightened state of consciousness, thus positioning him as one of the select witnesses to the emergent world.

Banev is also a liminal figure, a connecting subject between the two generational dimensions of fathers and sons, and is endowed with a peculiar inner visual acuity through which he perceives future changes in situations: the evocation of visions of the past, probably derived from his literary creations, allows him to understand, for example, the different relationship that adults and children establish with the phenomenon of rain. This is exemplified by the following passage, which evokes a poignant reminiscence:

‘А дети шли бесконечной серой колонной по серым размытым дорогам, шли, спотыкаясь, оскальзываясь и падая под проливным дождем, шли, согнувшись, промокшие насквозь, сжимая в посиневших лапках жалкие промокшие узелки, шли, маленькие, беспомощные, непонимающие, шли плача, шли молча, шли, оглядываясь, шли, держась за руки и за хлястики.’¹³

Which is contrasted is contrasted with a joyful and sunny vision:

‘Они уходили радостно, и дождь был для них другом, они весело шлепали по лужам горячими босыми ногами, они весело болтали, и пели, и не оглядывались, потому что уже все забыли, потому что у них было только будущее, потому что они навсегда забыли свой храпящий и сопящий предутренний город.’ (Strugackij, 1989:p.141)¹⁴

hanging so low they almost touched the rooftops. Out here, man was an unbidden guest, and the rain made sure he knew it’ (Strugatsky, 2020: p.214–215).

¹³ ‘As for the children, they were walking in an endless gray column down a gray, muddy road, walking, stumbling, slipping and falling in the pouring rain, walking, huddled, soaked to the skin, clutching pitiful wet bindles in little blue paws; they were little themselves, helpless, understanding nothing, crying as they walked silently, looking back as they went, hand in hand or clinging to each other’s coats’ (Strugatsky, 2020:p.296–297).

¹⁴ ‘Their departure was joyous, the rain was their friend, they splashed through the puddles with warm, wet feet, they chattered happily, singing, never looking back, because they’d already forgotten everything, because only the future lay ahead, because they’d banished all thought of their snoring, snuffling, predawn city.’ (Strugatsky, 2020: p.297).

It is intriguing to observe the correlation between the motif of rain and the character of Diana Banev, a subordinate character in the narrative who is distinguished by her bravery, clarity of thought, and firm resolve. She is capable of defying the forces of nature in order to direct a group of men and women to the leper colony, where the population has congregated to seek refuge from the impending flood (Strugackij, 1989:p.141–142). The latter is foretold by Golem, the chief physician of the leper colony:

‘А дождь будет падать на пустой город, размывать мостовые, сочиться сквозь крыши, сквозь гнилые крыши... потом он смоет все, растворит город в первобытной земле, но не остановится, а будет падать, и падать, и падать... [...] Да, апокалипсис... Будет падать и падать, а потом земля напитается, и взойдет новый посев, каких раньше не бывало, и не будет плевел среди сплошных злаков. Но не будет и нас, чтобы насладиться новой вселенной.’ (1989:p.26)¹⁵

The secular prophecy corroborates the observation that the apocalyptic creed disseminates in periods and locations where the precariousness of the prevailing order is perceived in terms of society, constituted power and individual life (Thompson, 1996). It is therefore interesting to note that the Strugackij brothers' working notes reveal that in an early version of the novel *Lame Fate*, the original epigraph quoted a passage from the *Apocalypse* of John. The Golem's proclamation appears to draw upon both the biblical account of the Flood¹⁶ and the image of the lush Eden. However, this Eden is characterised by a distinct symbolic significance, as outlined in the creation account: “The Lord God took the man and put him in the Garden of Eden to work it and take care of it” (*Genesis*, 2–15)¹⁷. In the Golem's vision, the new earth will be devoid of human presence.

3. A discussion of the metaphorical significance of the rain motif

The gradual destruction of the city, a potential metaphor for the annihilation of civilisation, is also presented in the theory of the abyss developed by the health

¹⁵ ‘Then the rain will fall on an empty city, eroding the pavements, seeping through the roofs, the rotting roofs . . . and in the end, it will wash everything away, dissolving the city into primordial silt, but it won't stop there, it'll keep falling and falling and falling . . . [...] Yes, apocalypse . . . It'll keep falling and falling, and then the earth will become saturated, and a new crop will grow, one never seen before, with nary any chaff among all that wheat. But nary a person, either, to enjoy this new universe.’ (Strugatsky, 2020:p.64).

¹⁶ ‘I am going to bring floodwaters on the earth to destroy all life under the heavens, every creature that has the breath of life in it. Everything on earth will perish.’ (*Genesis* 6–9, Internet).

¹⁷ ‘The Lord God made all kinds of trees grow out of the ground-trees that were pleasing to the eye and good for food.’ (*Genesis* 2–9, Internet).

inspector Pavor, who illustrates the dramatic situation to Viktor: Mankind will fall into the abyss because it has failed. This failure is evidenced by a biological collapse, marked by declining population, the spread of disease, and self-destruction through drug use. The theory posits that humanity is a victim of its own degeneration, having destroyed its true nature and consequently being destroyed by the artificial nature it has created. Pavor further contends that this failure is also ideological, asserting that the moral systems adopted throughout history have since been abandoned and discredited, and humanity has remained the same uncultivated mass it always was. The conclusion drawn is one of great tragedy, and the abyss, *propast*¹⁸, is seen as an inevitable conclusion.

The concept of *apocalypse*, as introduced by Golem in his prophecy, is realised at the conclusion of the novel¹⁹ (Strugackij, 1989: p.26). The city will burst like an abscess: it will shed its purulent matter (justice and the police, industry and commerce, the courts and finance, national education, the post office and the telegraph) and its blood (the people).

The motif of rain is associated with *mokrecy*, creatures that are evidently linked to moist or wet environments²⁰. The figure of Jul Golem, the self-proclaimed first physician of the leper colony, is one of enigmatic and elusive nature. He provides a description of the species of *mokrecy*, which are beings affected by a genetic eye disease that results in conspicuous changes to the epidermis and the appearance of furuncles, pustules and purulent ulcers. If they are prevented from reading, they starve to death. These enigmatic beings are confined to a specific and peripheral area of the city, a situation that is evidently disapproved of by the mayor, who has reportedly employed leghold traps to catch them. These creatures are the object of fear and prejudice, accused of spreading disease, casting the evil eye, bringing war,

¹⁸ The term *propast*—repeatedly used by Pavor when questioned by Viktor Banev (chapter six)—is interesting for its cultural and symbolic value. It corresponds to the translator's "abyss": "as much topless as bottomless, one of joy and light as well as of misery and darkness" (Chevalier, Gheerbrant, 1996:p.3). However, historically, the sense of the abyss of Hell precedes that of Heaven. It is found in all cosmogonies as the beginning and the end of an evolving universe. It is noteworthy that the abyss, in the dimension of verticality, synthesises the reconciliation of high and low, origin and end of evolution. This can be identified with deep water, which is both the source of life and a powerful destructive energy, originating from an apocalyptic deluge (Chevalier, Gheerbrant, 1996). The English version employs a phraseologism ("to go to hell in a handbasket") that serves to soften its tragic connotations.

¹⁹ It is possible that this reference is alluding to the narrative of the destruction of Babel: "Then a mighty angel picked up a boulder the size of a large millstone and threw it into the sea." (*Revelation*, 18, 21, Internet).

²⁰ The term *mokrecy* is a taxonomic term denoting a family of insects belonging to the order Diptera, specifically the suborder Ceratopogonidae. These insects are characterised by their hematophagous nature and their prevalence in aquatic environments, including lakes, ponds, estuaries and marine shores.

death and famine, and even of being able to make toys. Writer Viktor Banev reflects, “погоду они делают, и детей они переманивают [...], и кошек они вывели [...], и клопы у них залетали...” (Strugackij, 1989: p.97)²¹.

‘Вдруг весь зал поднялся. Это было совершенно неожиданно, и у Виктора мелькнула сумасшедшая мысль, что ему удалось, наконец, сказать нечто такое, что поразило воображение слушателей. Но он уже видел, что от дверей идет мокрец, тощий, легкий, почти нематериальный, словно тень, и дети смотрят на него, и не просто смотрят, а тянутся к нему.’ (Strugackij, 1989:p.67)²²

It could be hypothesized that the *mokrecy* impart to children and young people a profound yet enigmatic understanding, embedded within books that are frequently seized by the local authorities, as well as a heightened sensory awareness of the rain, evoked in Viktor Banev’s indistinct recollection. The rain, incessant and violent, washes and purifies the city, serving as an expression of the old world that the young generation has no intention of destroying. This ideal ambition is revealed by a high school student to Banev:

‘Мы собираемся построить новый. Вот вы – жестоки: вы не представляете себе строительство нового без разрушения старого. А мы представляем себе это очень хорошо. Мы даже поможем вашему поколению создать этот ваш рай, выпивайте и закусывайте на здоровье. Строить, господин Банев, только строить. Ничего не разрушать, только строить.’ (Strugackij, 1989:p.67)²³

The contemporary vision of humanity, as developed by the *vunderkindy*—the prodigies of the gymnasium where Banev himself was educated—is entirely analogous to that of the Golem: “Вы сожрали себя, простите, пожалуйста, вы растратили себя на междоусобные драки, на вранье и на борьбу с враньем, которую вы ведете, придумывая новое вранье...” (Strugackij, 1989:p.66)²⁴.

²¹ ‘The weather, for one thing, plus luring our kids to their side (why?), plus getting rid of all the cats (again, why?). They even made the bedbugs fly...’ (Strugatsky, 2020:p.211).

²² ‘Suddenly, the whole room was on its feet. This was completely unexpected, and Victor had the crazy thought that he’d finally managed to say something that thrilled their imagination. But he could already see the clammy walking toward them, gaunt, light, almost immaterial, like a shade. Victor watched the children gazing at him—more than gazing, they seemed to stretch toward him.’ (Strugatsky, 2020:pp.147–148).

²³ ‘We’re going to build a new one. You’re the cruel ones: you can’t imagine building the new without first destroying the old. But we can, and quite well, too. We’ll even help your generation create your version of paradise, so you can drink and eat to your heart’s content. All that matters are building, only building. We’re not destroying anything. We’re only building.’ (Strugatsky, 2020:p.148).

²⁴ ‘You cannibalized yourselves, you wasted your lives fighting with each other, wasted them on lies and a war against lies that you wage by inventing still more lies...’ (Strugatsky, 2020:p.145).

After the rain ceased and the clouds dispersed, the sun reemerged, casting intense and unrelenting radiation upon the ruins of the city. The new world emerged at dawn, the day after the great exodus caused by the flood. The black clouds gradually dissipated, and Viktor Banev, alone and surrounded by absolute silence, experienced a new sense of peace and tranquillity as he admired the sun and the dark sky, with everything around him illuminated. Golem, who materialises suddenly in a jeep in which Diana is also travelling, confirms the arrival of the new world: “– Ну что, Голем, грядет новый мир? – Да, – сказал Голем” (Strugackij, 1989:p.190)²⁵. It is revealed to him that the *mokrecy* are not there, thereby suggesting that... “Можете считать, что их не было. И не будет” (Strugackij, 1989:p.190)²⁶. Certainly! Here's another refined version with alternative word choices: in the new world, the air remains pristine and pure, while the intense sunlight harshly illuminates the desolate and abandoned city, whose deteriorating structures resemble a landscape afflicted by a severe eczema. Consequently, it is the sun, rather than the rain, that ultimately brings about the city's destruction: “все вокруг потрескивало, тихонько шипело, шелестело, делалось пористым, прозрачным, превращалось в сугробы грязи и пропадало” (Strugackij, 1989:p.190)²⁷. The land is gradually covered with young grass, with new life. The writer Viktor Banev and Diana walk across the land, exploring the new landscape, and Banev discovers a Diana beside him. “Еще одна Диана, совсем новая, какой она никогда прежде не была, он и не предполагал даже, что такая Диана возможна, – Диана Счастливая” (Strugackij, 1989:p.191)²⁸. Nonetheless, the new world may not represent the ultimate reality, but rather another dimension in which Viktor Banev experiences transient periods of contentment. He is cognisant of the fact that he has another mission to fulfil: “И [...] подумал: ‘все это прекрасно, но только вот что – не забыть бы мне вернуться’” (Strugackij, 1989:p.191)²⁹. The advent of Irma and her betrothed, Bol-Kunac, in the new era and new world, has been met with a mixture of surprise and acceptance. The four survivors are profoundly changed; they are happy beings, perhaps ready to build a new society with values different from those that caused the destruction of the old world.

²⁵ ‘So, Golem, is the new world coming?’ – Yeah, – said Golem.’ (Strugatsky, 2020:p.401).

²⁶ ‘You can assume they never existed. And never will.’ (Strugatsky, 2020:p.401).

²⁷ ‘Everything around was crackling, hissing faintly, and rustling, turning porous and transparent, transforming into drifts of dirt, and disappearing.’ (Strugatsky, 2020:p.402).

²⁸ ‘Another Diana, a totally new one, one he’d never seen before. He’d never even suspected that such a Diana was possible—Diana the Joyous.’ (Strugatsky, 2020:p.404).

²⁹ ‘And then he [...] thought, “this is all well and good, but here’s the thing—I’d better not forget to go back.”’ (Strugatsky, 2020:p.404).

4. The rain motif and the image of the new world: a proposal for ecocritical reflection

In consideration of the trajectory traversed in the context of the primary occurrences of the rain motif, it may be feasible to propose a series of ecocritical reflections, commencing from the propositions for reflection advanced by Glotfelty (1996) and referenced in this paper.

A primary object of analysis is the representation of nature, which in the novel is neither a simple scenic backdrop nor an accessory decorative motif, but a genuine theme, if considered from the perspective of the reader's reception, as an invariable element of the reader's own experiences, representations and ideological positions, and which becomes evident in the process of reading the text (Žolkovskij, Ščeglov, 1996:p.28).

In *Lame Fate*, as previously mentioned, the natural environment³⁰ is associated with the New World, characterised by a primeval, silent, tranquil landscape seemingly devoid of human—except for a select few characters—and animal presence. This reborn nature is characterised by delicate herbaceous vegetation, which gradually green the deserted spaces and seems to herald a new era, or perhaps a new civilisation. The landscape in which Banev and Diana traverse, a state of contentment and spiritual rejuvenation, is perceived as a re-envisioning of Eden, not as an act of creation *ex nihilo*, but as a liberation from the oppressive and fatalistic atmosphere of the metropolis. This vision, however, is not without its ambiguities; it may be a metaphorical image or a vision that does not offer complete solace. The notion of child prodigies, expressions of a superior wisdom and bearers of a precious ethical-moral message, is not present in this landscape, and *mokrecy* are also absent. Banev, the author who has the privilege of bearing witness to their existence, perhaps in a literary work, is aware that he must return to his own origins, to the old world. This luminous, sun-drenched, and temperate landscape, with its gentle breezes—in the rain-soaked city, Golem had accentuated the plight of the inhabitants, compelled to breathe water like fish or amphibians, foreshadowing the mass exodus—is reborn after a cruel work of destruction wrought by nature itself, but caused by humankind, who, as health inspector Pavor elucidates, has destroyed

³⁰ The natural environment is understood here as “the natural, physical environment in which human life takes place. Some would call it nature, our living planet, life on Earth or the geophysical world [...]. The natural environment is all that is created by nature, that surrounds people, where they live, where they go about their daily lives, work and activities, and from which they use elements.” (Lauesen, 2013:p.1735).

itself, annihilating its own physiological and moral being. The reborn nature, thus, emerges from the cataclysm caused by man's evil actions.

It therefore seems appropriate to situate the novel within the “environmental and radical ecological discourse” (Garrard, 2004:p.85), where the concept of “ecology” refers firstly to the spiritual and cognitive dimension of man and secondly to the context in which his interactions with the surrounding society and environment are activated (Garrard, 2004). A small community, depicted within the microcosm of the novel, is cognisant of the values that define a culture inspired by the tenets of ecology, signifying a high civilisation. The children and adolescents, in conjunction with the *mokrecy*, are endowed with wisdom and aspire to a new world where the preservation of essential wisdom within the human population, and the provision of physical, aesthetic and creative gratification to humankind, will be attainable (Bateson, 2000:p.54). The students of the gymnasium have been known to voice their disapproval of the characters created by Viktor Banev, citing their failure to emulate the qualities of their real-life counterparts. These critics have asserted that the characters are negligent, desperate, and, most notably, unwilling to embrace change. The prevailing perspective asserts that the contemporary world is characterised by an absence of the requisite adaptability to transition from a static and decadent civilisation to an ecologically sustainable system (Bateson, 2000).

It is noteworthy that the deluge is not the cause of destruction; rather, it is solar heating. The rainwater, despite its abundance and unstoppable nature, its overwhelming virulence, performs a purifying function.

The rain, seemingly imbued with volition and cognition, compels all corrupt and corrupting entities to retreat, while sparing the innocent and morally uncorrupted beings, the *mokrecy*, who are exiled to the leper colony, followed by the children. The edifices of the forsaken metropolis, vestiges of a society once decadent yet now fallen, bear witness to the unveiling and subsequent eradication wrought by the flood. The violent primeval heat, emanating from a blinding sun, completes the reclamation and the final work of devastation. The skeletal remains of the city are then incinerated, liquefied and extinguished in perpetuity. The two *stichija*, (the primordial forces of water and fire), serve to restore the conditions of the nascent state and offer the chosen ones the opportunity to rebuild a new civilisation in the new world.

While *Lame Fate* may be regarded as a precursor of cli-fi literature, in which the cataclysm comprises two interconnected events, it is notable that the catastrophic event is not attributed to human interference in the environment, but rather to self-destructive ethical and moral behaviour. Furthermore, numerous examples of

works dealing with climate change belong to the category of dystopian narratives, as a depiction or prefiguration of a negative or undesirable future (Putra, 2016). In contrast, *Lame Fate* presents the scenario of a new beginning, the dawn of a new world that will offer a new opportunity to those who are willing to seize it and create a new civilisation.

The role of the natural landscape is to reveal a new context, which is essentially a return to the origins, to a pre-civilisation that has not yet been colonised. This environment facilitates interactions characterised by a Batesonian wisdom, underpinned by a profound respect for the individual's physiological entity and moral identity.

It is likely to be a post-apocalyptic novel (Putra, 2016) in which the effects of the catastrophe are only briefly outlined and are left to the reader's imagination. Alternatively, it could be argued that the narrative functions as an example of eco-dystopia³¹, a genre which typically presents apocalyptic scenarios and the subsequent collapse of civilisation. However, the text could be interpreted as contextually heralding a new palingenesis. The apocalyptic event, therefore, marks the climax of history, to be followed by rebirth, that is, the birth of a new world and a new human community, which will make possible the redemption of the sins that caused the apocalypse (Malvestio, 2022).

In relation to the coherence of the values articulated in the novel with the foundational principles of ecosophy, it is noteworthy that the depiction of the city, predominantly characterised by the movements and transfers of the primary characters amidst incessant rainfall, does not embody an ecosophical urban physiognomy (Antonioli, 2017). This is distinguished by the concept of “urban nature”, signifying the presence of communal spaces that facilitate dialogue and

³¹ In the context of the intricate issue of the definitions of “utopia”, “dystopia” and “science fiction”, a subject which has been extensively discussed in Peter Fitting's essay (Fitting, 2010), it is important to consider the implications of these concepts.

ⁱⁿ 1989, the philosopher Vjačeslav Serbinenko advanced the argument that the Strugackij brothers' novel *Ugly Swans* does not represent a utopia, but rather the dream of a utopia, utopianism, which imagines a future that, definitively devoid of human traits, regards humanity as an unpleasant obstacle (Serbinenko, 1989). This observation is of considerable relevance when considering that the novels published in the 1950s and early 1960s were characterised by a utopian vision of the future, the future of communism, of which the Soviet people would be the advocates and protagonists. In 1956–1957, the harbingers of a bright and extraordinary future appeared unmistakable: the 20th Congress of the CPSU; the launch of the first Soviet satellite into space; the publication of Efremov's novel *Tumannost' Andromedy* (*Andromeda Nebula*) (Kaspě, 2018). Serbinenko's *The Snail on the Slope* (1988, completed 1965) captures the transition from utopia to anti-utopia. (Serbinenko, 1989), while Fredric Jameson considers the later *Roadside Picnic*, published in 1972 but completed in 1971, to be “one of the most glorious of all contemporary utopias” (Jameson, 1982).

shared appropriation (Antonioli, 2017). In consideration of the ultimate evolution of the narrative, wherein Banev assumes the role of the protagonist—the city's disappearance and the revelation of the natural landscape—in the context of the imperative ecosophical assertion: “There is no going back, no romantic return to the natural world. We need an unprecedented earthly shift in how human beings relate to others on the planet” (Farrell, 2022:p.116). The fictional scenario portrays an apocalyptic metamorphosis that functions as a grandiose and idealistic metaphor for the future evolution of urban spaces. Rather than predicting the destruction of nature, as was the case at the time when the Strugackij brothers wrote the novel (Komarov, 1978)³², the narrative anticipates the reappearance and genesis of a new civilisation. It is noteworthy that the notion of a new civilisation arising from the ashes of the old one is one that remains at the forefront of scientific discourse, despite the paucity of evidence to support such claims:

‘Natural equilibriums will be increasingly reliant upon human intervention, and a time will come when vast programmes will need to be set up in order to regulate the relationship between oxygen, ozone and carbon dioxide in the Earth's atmosphere.’ (Guattari, 2000:p.66)

5. Conclusions: The Rain and the Last Judgement

The image of the flood, with its biblical connotations, foretold by Golem, constitutes an intriguing link with the oeuvre of the writer Feliks Sorokin. The overarching theme of this narrative appears to be judgement: the protagonist is preoccupied with the fear of being unable to reach the headquarters of the Institute of Linguistic Research, where the machine that will evaluate his manuscript is located; he fears the judgement that will be pronounced and, above all, he finds himself in possession of a score entitled *The Trumpet of the Last Judgement*. The motif of the flood thus serves as a unifying thread, drawing parallels to the Old Testament context while concurrently proposing a non-divine, more secular interpretation of punishment, ascribed to the *mokrecy*, who are held responsible for climate change, the disappearance of all cats, and the attraction of children. Another intertextual clue that confirms both the link between the two narrative levels and the semantic value of the rain motif, which refers to the concept of *judgement* and the consequent condemnation and punishment, is Dante's quotation

³² However, it is important to note the activity of independent social movements for environmental protection that arose in pre-Stalin times and survived the years of terror (Weiner 1999; Weiner 2000).

of two tercets from Canto VI of the *Inferno*, reproduced as an epigraph on the title page of Feliks Sorokin's novel, *Ugly Swans*:

‘Я в третьем круге, там, где дождь струится,/Проклятый, вечный, грузный,
ледяной;/Всегда такой же, он все так же длится [...]/Хотя проклятым лю-
дям, здесь живущим,/К прямому совершенству не прийти,/Их ждет полное
бытие в грядущем.’ (Strugackij, 1989:50p.16)³³

Feliks Sorokin's narrative concludes with yet another intertextual reference, as he engages in discourse with Michail Afanas'evič, a virtual representation of the writer Michail Bulgakov. Michail Afanas'evič exhorts Feliks to complete the novel, the manuscript of which is contained within the blue folder. From the novel *Ugly Swans*, Michail Afanas'evič reads the description of the desolate city, haunted and punished by the great rain. The final image in Sorokin's narrative features an inexpressibly happy man in the restaurant of the Club joining his guest, “подошел к красивой женщине в элегантном костюме песочного цвета” (Strugackij 1989:p.177)³⁴. The two writers, Feliks Sorokin and Viktor Banev, are united by the prospect of change, of a new and unexpected horizon in their respective personal destinies.

References

1. Antonioli, M. (2017) What is Ecosophy. In Boundas C. V. (ed.), *Schizoanalysis and Ecosophy*. London-New York, Bloomsbury, pp. 74–86.
2. Bateson, G. (2000) Ecology and Flexibility in Urban Civilization. In Bateson G., *Steps to an Ecology of Mind*. Chicago, The University of Chicago Press, pp. 502–513.
3. Buell, L. (2005) *The Future of Environmental Crisis and Literary Imagination*. Hoboken, Wiley-Blackwell publishing.
4. Burcev, G., Kazakov, A. (2020) Intertekstual'nyj kontekst recepcii, R. D. Brėdberi v tvorčestve brat'ev A. N. i B. N. Strugackij (Literaturnaja tradicija F. M. Dostoevskogo i F. Kafki). *Nauka o čeloveke: gumanitarnye issledovanija*. 1 (39), 19–29.
5. Čerkinskij, S. (1967) Razvitie naučnyh osnov standartizacii kačestva pit'evoj vody v SSSR. *Gigiena i sanitarija*. 6, 28–34.
6. Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1996) *The Penguin Dictionary of Symbols*. London, Penguin Books.
7. Clark, T. (2019) *The Value of Ecocriticism*. Cambridge, Cambridge University Press.

³³ ‘I am in the third circle, filled with cold, /unending, heavy, and accursed rain;/its measure and its kind are never changed. [...]/Though these accursed sinners never shall/attain the true perfection, yet they can/expect to be more perfect then than now.’ (Strugatsky, 2020:p.43).

³⁴ ‘walked up to a lovely woman in an elegant sandy-colored suit’ (Strugatsky, 2020:p.373).

8. Daemmrich, H. S. (1985) Themes and Motifs in Literature. Approaches Trends Definition. *The German Quarterly*. 5 (4), 566–575.
9. Duckert, L. (2017) *For all Waters. Finding ourselves in Early Modern Wetscapes*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press.
10. Farrell, A. J. (2022) *Ecosophy and Educational Research for the Anthropocene*. New York, London, Routledge.
11. Fitting, P. (2010) Utopia, dystopia and science fiction. In Claeys G. (ed.), *The Cambridge Companion to Utopian Literature*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Dubai, Tokyo, Mexico City, Cambridge University Press, pp. 135–153.
12. Genesis 2–9. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Genesis%202&version=NIV> (ultimo accesso 26/11/2024).
13. Genesis 6–9. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Genesis%206&version=NIV> (ultimo accesso 26/11/2024).
14. Glotfelty, C. & Fromm, H. (1996). Introduction. In Glotfelty C., Fromm H. (eds.), *The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*. Athens and London, The University of Georgia Press, pp. XV–XXXVII.
15. Greg, G. (2004) *Ecocriticism*. London and New York, Routledge.
16. Guattari, F. (2000) *The Three Ecologies* (transl. by Pindor I., Sutton P.). London, The Athlone Press.
17. Jameson, F. (1982) Progress versus utopia. *Science Fiction Studies*. 9 (2), 147–158.
18. Kaspé, I. (2018) *V sojuze s utopiej. Smyslovye rubeži pozdnesovetskoj kul'tury*. Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie.
19. Komarov, B. (1978) *Uničtoženie prirody. Obostrenie ekologičeskogo krizisa v SSSR*. Frankfurt /Main, Posev.
20. Kuznecova, A. (2009) *Strugackie i kritika. Recepcija tvorčestva brat'ev Strugackich v kritike i literaturovedenii: 1950-1990-e gg*. Moskva, Lipecck.
21. Lauesen, L. M. (2013) Natural Environment. In Idowu S. O., Capaldi, N., Zu, L. & Das Gupta, A. (eds.), *Encyclopedia of Corporate Social Responsibility*. Heidelberg, New York, Dordrecht, London, Springer.
22. Malvestio, M. (2022) Theorizing Eco-Dystopia: Science Fiction, the Anthropocene, and the Limits of Catastrophic Imagery. *CPCL. European Journal of Creative Practices in Cities and Landscapes*. 5 (1), 25–38.
23. Obertrajs, Ju. (2019) Voda v XX stoletii: transformacija landšafta i čeloveka v sovetском sojuze, Germanii, Evrope i SŠA. *Vestnik Surgut'skogo pedagogičeskogo universiteta*. 6, 39–51.
24. Oppermann, S. (2023) *Blue Humanities. Storied Waterscapes in the Anthropocene*. Cambridge, New York, Port Melbourne, New Delhi, Cambridge University Press.
25. Putra, A. J. (2016) Climate Change in Literature and Literary Studies: from cli-fi, climate change theater and ecopoetry to ecocriticism and climate change criticism. *WIREs, Clim Change*. 7, 266–282.

26. Serbinenko, V. (1989) Tri veka skitanii v mire utopii. Čitaja brat'ev Strugackich. *Novyj mir*. 5, 242–255.
27. Strugackij, A., B. (1989) *Chromaja sud'ba*, Moskva, Naslednik Strugackich, Avtor. Strugatsky, A., B. (2020) *Lame fate. Ugly swans* (transl. by Vinokour M.). Chicago, Chicago Review Press.
28. Suvin, D. (1988) *Positions and Propositions in Science-Fiction*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, Macmillan Press.
29. Svitenko, N. (2021) "Gadkie lebedi": cennostnye orientacii podrostkov v odnoimennoj povesti A. i B. Strugackich. *Yakovlev Chuvas State Pedagogical University Bulletin/ Vestnik ČPGU imeni I. Ja Jakovleva*. 4 (113), 64–70.
30. Thompson, D. (1996) *The end of Time, Faith, Fear in the Shadow of the Millenium*, Hannover and London, University Press of New England.
31. Timothy, C. (2019) *The Value of Ecocriticism*. Cambridge, Cambridge University Press.
32. Tomaševskij, B. (1925) *Teorija literatury*. Leningrad, Gosudarstvennoe izdatel'stvo.
33. Weiner, D. R. (1999) *A little Corner of Freedom. Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachëv*. Berkley, Los Angeles, London, University of California Press.
34. Weiner, D. R. (2000) *Models of Nature. Ecology, Conservation and Cultural Revolution in Soviet Russia*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
35. Žolkovskij, A., Ščeglov Ju. (1996) *Raboty po poetike vyrazitel'nosti: Invarianty Tema Priemy Tekst*. Moskva, Progress.

Ђулија Базелика

Универзитет у Торину

Департман за стране језике и књижевности и савремене културе

НОВИ СВИЈЕТ НАКОН ПОТОПА. МОТИВ КИШЕ У РОМАНУ ХРОМА СУДБИНА АРКАДИЈА И БОРИСА СТРУГАЦКОГ: ПРИЈЕДЛОГ ЗА ЕКОКРИТИЧКУ АНАЛИЗУ

Резиме

У роману *Хрома судбина* (*Хромая судьба*) Аркадија и Бориса Стругацког (Аркадий и Борис Стругацкий), написаном између 1965. и 1966. године, секундарна нарација - роман у роману - одвија се упоредо са главном радњом. Ову уграђену нарацију под насловом *Ружни лабудови* (*Гадкие лебеди*) цензура је првобитно одбацила због политичких конотација, али је касније објављена у једном летонском часопису 1987. године под насловом *Вријеме кише* (*Время дождя*). Радња *Ружних лабудова* смјештена је у неименовани град који је изложен непрекидним кишама. Роман истражује разорне посљедице велике поплаве, која се углавном приписује дјеловању мокреца, мистериозних

бића затворених у колонији губаваца. Непрестана киша углавном се доживљава као манифестација Божје казне. Значајно је да једино дјеца остају неопштећена усљед њеног деструктивног утицаја, они кишу доживљавају као природни, заштитнички и његујући елемент. Киша која је приказана као опипљива и симболична пријетња на крају присиљава одрасло становништво да напусти град. На тај начин, она чисти нагомилану исквареност цивилизације, уништавајући све остатке старог свијета. По окончању потопа, појављује се нова ера, обасјана сунчевом свјетлошћу, што означава обнову и рађање новог свијета. Овај рад има за циљ да испита мотив кише у роману *Хрома судбина* кроз екокритичку призму и да идентификује не само његове основне тематске импликације већ и ширу еколошку свијест која је присутна у цјелокупном опусу Стругацких. Контекстуализацијом мотива кише унутар романа овај рад настоји да осветли његов значај у оквиру шире филозофске и књижевне визије аутора.

► **Кључне ријечи:** совјетска књижевност, совјетска научна фантастика, Стругацки, *Хрома судбина*, киша.

Preuzeto: 2. 12. 2024.

Korekcije: 3. 2. 2025.

Prihvaćeno: 1. 3. 2025.

Simone Guidetti¹
Otto Friedrich University of Bamberg

ARKADII DRAGOMOSHCHENKO'S POETIC LANDSCAPES AS AN INSTRUMENT OF SELF- QUESTIONING AND CROSS-CULTURAL DISPLACEMENT IN THE LATE SOVIET UNDERGROUND

Abstract: The poetry of Arkadii Dragomoshchenko (1946–2012), who spent his formative years in Ukraine and was active in the Leningrad underground of the 1970s and 1980s, represents a unique reflection of multiple cultural practices and media perspectives. Delving deeper into common assumptions of language, thought and representation, his texts encourage the reader to take a detached and reflective approach on literary texts, overcoming the strict cultural boundaries that usually confine the text and his author in space and time. This paper draws parallels between Dragomoshchenko's pseudo-descriptive landscape poetry, Buddhist thought, classical Chinese landscape aesthetics, and Hryhorii Skovoroda's nomadic philosophy of paradoxes. It thus illustrates how Dragomoshchenko consciously distanced himself from the predominant understanding of culture and memory within Russian so-called vtoraiia kul' tura, developing his own peculiar strategy of resistance to Soviet restrictions while also managing to avoid strict dichotomies such as pervaiia and vtoraiia kul' tura, official and unofficial, foreign and national culture.

Key words: Leningrad Underground literature, self-reflection, landscape poetry, Buddhism, Chinese art, Skovoroda.

¹ simone.guidetti@uni-bamberg.de

1. Introduction

The poet Arkadii Dragomoshchenko (1946–2012) has been considered a rather unusual protagonist of the Leningrad underground of the 1980s. The relativism of language and the degree of self-reflection and abstraction of his texts made his work obscure even to his fellow underground poets, most prominently by underground poet Viktor Krivulin, who once defined him as an “amorphous” poet (Volchek, 1985)². While playing an active role in the development of the Leningrad underground of the 1970s and 1980s, Dragomoshchenko never consciously inscribed himself into the established cultural pretext of the so-called *second culture* (*vtoraia kul'tura*) with its rehabilitation of Russian Modernism and its distinctive emphasis on cultural memory and collective responsibility (Pavlov & Ioffe, 2024:p.962f; Zhitenev, 2012:pp.5–29)³. Raised far from Moscow and Leningrad in the bilingual Ukrainian city of Vinnitsa, he would later describe his move to Leningrad at the age of twenty three as “emigration” from the multi-cultural background of his hometown, which he perceived as a “completely different planet” (Dragomoshchenko, 2009; Pavlov & Ioffe, 2024:p.963). In a letter to Konstantin Kuz'minskii from 1975, published subsequently as a presentation text to his poetry section in volume 3b of Kuz'minskii's *Blue Lagoon Anthology of Modern Russian Poetry* (1986), Dragomoshchenko proudly described himself as a “southerner” and distanced himself from the poetic “Petersburg tradition”, adding laconically to be an “orthodox Christian”:

‘Я живу в Ленинграде с 1969 года. Если будет кому-то нужно отнести меня к так называемой “Петербургской традиции” - прошу этого не делать, потому как это будет неверным. Я жил на Юге. Личный мой опыт формировался там / Вероятней всего, что я “южанин”. / Я православный.’ (Kuz'minskii & Kovalev, 1986:p.319)⁴

² “Драгомошенко же, к примеру, аморфен и существует в пределах необязательного, релятивного языка, не способного к тоталитарному давлению” (Volchek, 1985) [Dragomoshchenko, for example, is amorphous and exists within an unessential, relativistic language that is incapable of totalitarian pressure]. All the translations in English are by the author of this paper, unless otherwise stated.

³ On the impactful role of Russian Modernist culture (specifically the so-called Silver Age) in determining the character of Soviet *vtoraia kul'tura* see Zhitenev, 2012, Valieva, 2022, Maurizio, 2024. On the importance of collective memory as cultural value for the Soviet literary underground see Smola et al., 2024. In this context, Dragomoshchenko's implicit critique of Silver Age poetry in Leningrad unofficial culture as expressed in a passage from the first version of his poem *Uzbin s privetlivymi bogami* (1985) published in *Mitin Zhurnal*, 1, must also be cited (Edmond 2012:p.52).

⁴ ‘I have been living in Leningrad since 1969. If anyone needs to refer me to the so-called “St. Petersburg tradition”, please do not, since it would be wrong. I lived in the South. My personal experience was formed there / I am most likely a “Southerner”. / I am Orthodox.’

Dragomoshchenko also insisted on the impossibility of pinpointing anything specific in the intricate web of memories and past experiences that are inevitably linked to any intellectual knowledge. Instead of valuing individual works or authors (i.e. the “mélange of names” that took shape during his summer readings in Vinnitsa of Western and Russian literature such as “Blok, Kant, Remarque, Hermes Trismegistus, Solov'yov, Hemingway” [Dragomoshchenko, 2011b:p.618]) he would value the whole sensual experience associated with them: “В детстве нет классиков, в детстве существуют запахи, цвет, движение воздуха, вкус, оптические смещения” (Dragomoshchenko, 2011a:p.196)⁵.

It was in the context of his diverse personal experiences that Dragomoshchenko initially encountered Eastern religious traditions such as Hinduism, Buddhism and Taoism, which would subsequently influence his understanding of language even prior to his engagement with Western continental philosophy in the mid-1980s. Just like with Western literary sources, his encounter with Eastern literature was not a deliberate or analytical process; rather, it was an indirect one, shaped by a series of “misunderstandings, minor coincidences, and random events” (Dragomoshchenko, 2011b:p.617f) that occurred during and after his formative years in Ukraine⁶. Although Dragomoshchenko had been familiar with Eastern philosophical texts since the 1960s, it was only in the 1980s that references to them began to appear with greater frequency in his work. This coincides with the “mature” period of Dragomoshchenko’s poetic work (Skidan, 2015:p.8f), which is characterized by a conflation of his past knowledge with the new urban experience acquired as a member of the Leningrad underground, especially after the birth of Klub-81 and his acquaintance with American poet Lyn Hejinian (1941–2024). By the time he started to assimilate the philosophy of French modernists and poststructuralists (whose works he would begin to receive from Hejinian in English translation [Skidan, 2015:p.7]⁷), Dragomoshchenko had already begun to shape his own

⁵ ‘In childhood there are no classics, in childhood there are smells, colour, air movement, taste, optical shifts.’

⁶ The history of these “random events” has been largely documented during a round-table interview at an AAASS conference in Boston called *From Underground Magazines to Cross-Cultural Poetics and Media Art: Arkadii Dragomoshchenko and Alternate Routes in Contemporary Russian Literature* in November 2009 (later published as *Responses*) and has been recently commented upon by Dennis Ioffe (2017).

⁷ Dragomoshchenko would also play a key role in establishing and editing the first samizdat-journal for literary and philosophical translations *Predlog* (1984–1989) by Klub-81 in Leningrad. The journal contributed significantly to the post-Soviet canonization of several Western literary and philosophical sources, as well as to a certain extent of decentralization of the otherwise Russo-centered underground canon (e.g. the anthological section on Ukrainian poetry in a 1986 volume).

perspective on language, subjectivity and thought under the influence of Buddhism and Taoism. This Buddhist-Taoist *filter* on Western continental philosophy can be observed as early as 1985 in his first poetic essay *Konspekt-Kontekst* [*Synopsis-Context*]⁸, where, for example, speculations about the relativistic, and intrinsically “incomplete” character of language are accompanied by quotations from the Taoist texts *Liezi* and *Zhuangzi*, as well as a reference to George Bataille’s notion of “sacrifice” (Dragomoshchenko, 2007:p.50; Skidan, 2015:p.8). Subsequently, this ongoing interweaving of Eastern and Western concepts will become a defining feature of his essayistic and novelistic prose from the 1990s onwards, including *Fosfor* (1994) and *Kitaiskoe Solnce* (1997).

Dragomoshchenko’s eclectic background knowledge between East and West created the conditions for an unusually rich while at the same time undifferentiated approach to multiple literary, artistic and philosophical traditions. As I will argue in this paper, this undifferentiated (while in no way disinterested) approach to multiple cultural practices significantly contributed to shift the boundaries of cultural dichotomies such as *pervaia* and *vtoraia kul’tura*, center and periphery, national and foreign culture, without necessarily aiming at transcending any of these categories. While Dragomoshchenko was undoubtedly an heir to Modernist poetics and Neomodernist poetic tendencies in the late Soviet underground (Zhitenev, 2012:p.321ff), his insistent reflections on multiple aesthetic practices and media can be considered as a critical revision of the Russian canon of *vtoraia kul’tura* and the implicit valorization of *culture* within it.

2. Valuing self-reflective *practice* over philosophical content

Western literature has actively engaged with Eastern arts and philosophies since at least the 19th century. Modernist and avant-gardist poets consistently imported motifs, images and concepts from Eastern arts and literatures, as well as from Taoist, Buddhist and Hinduist religion⁹. During the second half of the 20th century, Zen-

⁸The essay has been translated by Hejinian as “Synopsis-Syntax”, maintaining the graphic form of the original which showed the two words as graphically and phonetically diverging from the first common syllable.

⁹Two prominent examples can be briefly mentioned here that were considerably influential to Dragomoshchenko and his generation: the American poet Ezra Pound (1885–1972) with his *ideogrammatic method*, which was supposed to emulate the visual *immediacy* of Chinese writing system (Pound ideogrammatic manifesto in *ABC of Reading* [1939]), and the Russian modernist *Chinary* circle, which manifested its interest for Eastern philosophical traditions multiple times (see Kharms diaries with his manifested interest for the *Tao Te Ching* or the remarks on Buddhist logics in the *Chinary*’s recorded conversations *Razgovory* [1933–34]).

Buddhism and Taoism became increasingly influential within Western popular culture, eventually affecting the Soviet unofficial culture as well¹⁰.

The case of Dragomoshchenko is of particular interest because of his intermedial and reflective approach to these traditions. Buddhism, Taoism or even Chinese art were not regarded by Dragomoshchenko as intrinsically valuable from a philosophical or aesthetical point of view, nor did they directly offer a specific poetic model for active pursuit. Dragomoshchenko's primary goal lay, instead, in reflecting on the different perspectives and discourses on the medium of language within these traditions, reenacting them to address contemporary questions around the medium of poetry and its cultural value.

A large collection of texts like the Buddhist literary corpus, for instance, represented for Dragomoshchenko an example of what he called “ergodic writing”¹¹, continually “produc[ing] opinions of itself, ‘conversations’ about itself” (Dragomoshchenko, 2011b:p.620). In Dragomoshchenko's view, Buddhism represents an ongoing, evolving system of thought, whose intrinsic incompleteness serves as a driving force, prompting continual reflection and reasoning (something which will also become the distinctive feature of Dragomoshchenko's own poetic texts). Dragomoshchenko perceives in Buddhism and other Eastern philosophical schools a quality that he believes is absent in Western poststructuralism and deconstruction: the capacity of transcending questions of “presence” and “absence”, and embracing a multiplicity of perspectives beyond the confines of one's own *Self*:

‘It is not so much the reasoning of Buddhism (which in itself is a *contradictio in adjecto*) as it is the practice of “representing” reality and the self through *not-self*

¹⁰ Zen-Buddhism became particularly popular in the West (especially the USA) after Daisetsu Teitaro Suzuki's influential *Essays in Zen Buddhism* (1927–1934), which eventually circulated also in the Soviet Union after the Thaw. Taoism became widely known in the Soviet Union as well due to the impactful anthology on classical Chinese philosophy *Drevnekitaiskaia filosofia. Sobranie tekstov v dvukh tomakh* (Mysl', 1972). Besides Dragomoshchenko, other authors and artists in the Leningrad underground of the 1970s and 1980s were influenced by Buddhism and Taoism (e.g. the poet Leon Bogdanov [1942–1987], who published his works in the samizdat journals *Chasy* and *Mitin Zhurnal* [both of which co-edited by Dragomoshchenko], and musicians such as Sergei Kurekhin [1954–1996] and Boris Grebenshchikov [1953–] who both exhibited at organizations such as Klub-81, co-founded by Dragomoshchenko). It might be promising for future research to compare Dragomoshchenko's highly reflective, intermedial approach to Buddhist and Taoist sources with that of other Leningrad underground members at the time.

¹¹ The term was borrowed from Espen Aarseth's “cybertext” theory (1998). Derived from the Greek *ergon*, meaning ‘work’, and *hodos*, meaning ‘path’, the term stands here actually for any non-linear literature that requires an active, nontrivial effort from the reader to follow or even “recreate” its narrative (Aarseth, 1998:p.1f). Dragomoshchenko's misquote is an example of his syncretic transfer of meaning from one concept to another, disregarding the actual use of a specific term.

[...] not because emptiness is *shunyata*, “absence” [...] which as of late commonly occurs in the works of European revisionists of “post-structuralism,” problems of the “present” and so on; I am talking about a very different “emptiness,” a kind of lens with a floating focal point in which “planes of being” appear most convex in their transposition or conflation. It is, in other words, a sort of ontological optics of changing change.’ (Dragomoshchenko, 2011b:p.620)

Given the emphasis on *practice* in Eastern literary and philosophical traditions, Dragomoshchenko explored Eastern literature not only in terms of philosophy and religion. Some poetic texts from the early 1980s, for instance, evince a distinctive fascination with Chinese classical art and poetry¹², which he only partially contextualizes in his essays. Dragomoshchenko had been familiar with sources about Chinese art and literature by Soviet sinologists since his first years in Leningrad. These included the essays and translations from Chinese classical literature by Nikolai Konrad (1891–1970) and Julian Shchutsky (1897–1938), as well as the works on Chinese classical art, poetry and aesthetics by Evgeniia Zavadskaia (1930-2002), with whom Dragomoshchenko would personally get acquainted (Dragomoshchenko, 2011b:p.619). Later in the 1980s he would eventually get acquainted also with Soviet sinologist Vladimir Maliavin (1950–) and his works on Taoism and Chuang-Tzu (Dragomoshchenko, 2011b:p.619).

During the early period, Dragomoshchenko's attention was particularly drawn to Chinese landscape painting, possibly stimulated by Zavadskaia's translation of the classical Chinese painting manual, *Slovo o zhivopisi iz sada s gorchichnoe zerno* [*Mustard Seed Garden Manual of Painting*] (1969), which Dragomoshchenko acquired by chance for a few *kopeiki* in Smolensk (Dragomoshchenko, 2011b:p.619). References to Chinese painting and poetry are dispersed throughout the poems of the collections *V Predelakh Peska* [*Within sand borders*] (1983) and *Nebo Sootvetsvii* [*Corresponding sky*] (1985) (both originally published in *Chasy*, no. 46 and no. 58 respectively), ultimately reappearing in a few poems from the 1994 collection *Pod Podozreniem* [*Under Suspicion*], which demonstrates Dragomoshchenko's sustained interest in this subject matter over the course of several decades. Here too, it was not a specific artist, content, or image from Chinese art to initially strike Dragomoshchenko's interest. Instead, it was the broader practice of Chinese landscape painting, viewed within the context of its aesthetic and philosophical

¹² Motifs and symbols from classical Chinese art and poetry are present already in Russian Modernist poetry: see most prominently the poems cycle *Farforovy pavilon* (1917) by Acmeist poet Nikolai Gumilev (1886–1921), which was actively inspired by classical Chinese aesthetics (particularly by its naturalistic clarity of expression and less by its medial implications [Solntseva, 2013]).

significance, that captured his attention. Chinese painting is traditionally linked to the other two Chinese classical art forms or *perfections* (*san-chüeh*): Calligraphy and Poetry (Murck & Fong 1991:p.XV)¹³. This is particularly true in the case of Chinese *literati painters* (*wen-jen hua*) from the late Tang and Sung periods, i.e. several intellectual scholars and officials who generally eschewed the conventions of academic art (in some cases even conflicting with the emperor court), adopting instead a more personal and spontaneous mode of expression. This promoted an engagement with questions of form and representation, practicing different artistic disciplines altogether, including poetry, calligraphy, and landscape painting (Bush, 2012:p.1ff; Zavadskaia, 1975:p.114ff). Many of these artists were influenced by Chan Buddhism and Taoism, and they intended their aesthetic work as an exercise to reestablish a lost connection with the common ground of nature and the *Self*, either through peaceful contemplation of the *Tao* in their work practice or via fulfilling “illumination,” as through Zen Buddhist *Satori* (Zavadskaia, 1975:p.203ff). In alignment with Buddhist and Taoist tenets concerning the intrinsic “emptiness” of phenomena and forms like words and images, these artists regarded linguistic and visual representations as inherently “insufficient” for comprehensively apprehending the true essence of things, reflecting this, for example, through intricate roots, branches and rock formations in landscape painting or lighthearted, spontaneous brushstrokes in calligraphy (Zavadskaia, 1975:p.371f).

Dragomoshchenko's reception of Chinese landscape painting was shaped not only by this rich complementarity of media, but also by the constant overlapping of reflective thinking and contemplative perception, subjective and objective thought. These visual and linguistic crossovers are exemplified by Dragomoshchenko's poetic descriptions, in which the description of a natural landscape grows parallel to the meta-poetic observation of the descriptive act itself. This pursuit occurs in an almost tautological circularity, making the describing agent an integral part of his own *objective* description. The most representative example in this sense is the poem *Nabliudenie padaiushchego lista, vsiatoe v kachestve poslednego obosnovaniia peizazha* [*Observation of a falling leaf, taken as the ultimate basis of landscape*] (1985), initially created for the collaborative project with Lyn Hejinian *Nebo Sootvetstvii* [*Corresponding Sky*]. Here the image of an asymmetrical leaf falling down from a tree triggers what Dragomoshchenko calls “landscape speech” (“peizazhnaia rech”), letting a fragmentary landscape of visual perceptions, memories, imaginations, anticipations and apprehensions of thoughts “settle down”

¹³ On the aesthetical-mythological origin of painting and calligraphy in Chinese literature see Zavadskaia 1975:p.209ff and 2001 [1969]:p.289f.

on paper (Dragomoshchenko, 1985:p.130f). The poem opens with an epigraph from chapter II of the Chinese Taoist text *Chuang Tzu* (quoted from Pozdneeva's Russian translation [1967]), entitled *[Discussion] on [making] all things equal* (in Pozdneeva's translation: *O ravenstve veshchei* [Pozdneeva, 1967:p.139]), a passage which sees the Taoist philosopher acknowledging the impossibility of identifying the precise origin or cause for subjectivity, feelings and emotions, suggesting that there would be no subject at all if there were no thoughts and feelings as perceivable objects (Pozdneeva, 1967:p.140). Dragomoshchenko's poem is then followed by the brief remark "чтение" [a reading], which emphasizes both the verbal nature of this observation and the passive stance of the author, as if "reading" or observing his own description (Dragomoshchenko, 1985:p.130f). The text makes then several direct references to the ancient *I Ching* (or *Book of Changes*), a traditional source for classical Chinese aesthetic theories and thinking overall, as well as many indirect references to Chinese landscape painting and the techniques employed therein: a rectangular form, "прямоугольно", is followed by the line "Синева в прорехах сепии" [Blue in the sepia gaps], which evokes the typical sepia color of Chinese handscrolls (Dragomoshchenko, 1985:p.130f). A "mulberry tree" ("Шелковица," typical for silk production, i.e. the most common handscroll material) is also referenced (Dragomoshchenko, 1985:p.130f). Additionally, the poem makes several references to "weaving" and "fabrics" ("Ткани совмещения" [Matching fabrics], "наблюдение листа, / соткавшее основу для пейзажа" [the observation of a leaf, / weaving the basis for a landscape]) and alludes to the act of applying "seals", i.e. the official ownership markings on Chinese handscrolls ("клеят прозрачность вещество" [sealing the substance transparency]) (Dragomoshchenko, 1985:p.130f). Finally, the poem displays the most basic elements of Chinese landscape painting, such as mountains, hills and rock formations, featured thereby as *described* elements rather than existing objects ("Гора" [Mountain], "описания камня" [descriptions of a stone], "Буквально дерево на пригорке" [Literally a tree on a hill]) (Dragomoshchenko, 1985:p.130f). The leaf form itself offers on the one hand a metaphor for the reciprocal, tautological relationship between the Self and the World, turning around each other like the edges of a falling leaf ("ось[ю], концы чьи связаны, / как рукава тавтологии, [...] Зерна схема распрямлена [я учу я] в листе, / вращающем местность" [Dragomoshchenko, 1985:p.130f]¹⁴); on the other, it offers another link to Chinese calligraphic art, the leaves of orchids and other plants being particularly reminiscent of calligraphic marks in Chinese

¹⁴ 'Becoming its axis, whose ends are joined, / like sleeves of a tautology [...] The seed's schema is pulled straight [I teach I] in a leaf / swirled into the surroundings.' (transl. by Lyn Hejinian).

aesthetic theory (Zavadskaia, 2001:p.403). Eventually, the leaf image could have been possibly stimulated by the series of illustrations showing different leaf, branch and tree types Dragomoshchenko could have *observed* in the *Manual of the Mustard Seed Garden* (a work which is by itself yet another linguistic *description* of visual art) (Zavadskaia, 2001:pp.214–239)¹⁵.

Rather than simply imitating Chinese landscape art and poetry, Dragomoshchenko's *descriptions* address the whole aesthetic practice of Chinese handscroll painting, employing a reflective approach analogous to his engagement with the previously mentioned ergodic texts of Buddhism. In several poems from his early collection *O predelakh peska* (1983) and others from the later book *Pod Podozreniem* (1994), Dragomoshchenko even situates himself within the narrative of Chinese art history, offering fictionalized accounts of presumably lost handscrolls and inventing biographies of unknown Chinese handscroll masters. In the poem *Vesennee polnolunie... [The full moon in spring...]* (1994), for example, Dragomoshchenko reiterates a passage from an eleventh-century Chinese painting history book by Kuo Jo-Hsü about a lesser-known painter named Fang Ts'ung Chien (whose works are now lost), active during the Five Dynasties. He builds upon this account by reimagining Fang Ts'ung Chien's lost work about a warrior named Ch'en Teng and creating a fictional, semi-mythological biography of the painter in a footnote to the poem (Dragomoshchenko, 2000:p.67)¹⁶. Similarly, in a section called *Translations from Chinese [Perevody s kitajskogo]* from his collection *O predelakh peska* (1983), the reader is confronted with a free interpretation of Chinese aesthetics and cultural history featuring, once again, a fictional Chinese landscape painting of an utterly invented painter *Pa Un Dzi*¹⁷ described almost mythologically as “послед[ий] цензор[] нефритофой антологии” [the last censor of the jade anthology] and “главн[ый] чиновник церемонии извлечения Пятого Звука” [chief official for the ceremony of Fifth Sound extraction] (Dragomoshchenko, 1983:p.131). Similar inventions are present in yet another poem, possibly written for the same collection but published only later in the collected works *Opisaniie [Description]* (2000) among the 1960s and 1970s poems of the section *Miscellanea*, where a Chinese landscape handscroll is described as featuring French symbolist

¹⁵ Many indications from the *Manual* on how to draw leaf types (such as orchid leaves, bamboo leaves or whole foliage) are clarified by comparing the strokes to the calligraphy of similar Chinese characters (Mai-Mai Sze, 1956:p.65f; 368f; 372f; 384f).

¹⁶ For a comparison with the original source see Kuo Jo-Hsü (1951), p. 33 and 146 (in Russian translation Go Zho-Siui, 1978).

¹⁷ In a later version from *Opisaniie* (2000) this fictional name was changed to Iun Li (Dragomoshchenko, 2000:p.325).

poet Charles Baudelaire together with a fictional Japanese-sounding poet Manefuza Edziamono¹⁸ walking on a mountain path in a classical Chinese landscape setting (Dragomoshchenko, 2000:p.324).

In playing with such imitations and fictional descriptions, Dragomoshchenko implicitly employs discursive practices such as those of the Chinese Literati painters, whose works are in fact partly lost and their descriptions surviving (alongside art history books) only in poetic texts or epigrams by subsequent poets. Literati painters would have not only provided detailed descriptions of paintings but would have also engaged in a reciprocal exchange of ideas through their responses to one another's ekphrastic *descriptions*, demonstrating a dynamic interplay between visual, calligraphic, and poetic forms. Prominent examples in this sense are Su Shi's poem by the title *Guo Xi's Painting Autumn Mountains, Level Distance*, dedicated to a now lost Guo Xi's handscroll painting, and Huang Tingjian's *Matching the Rhyme of Su Shi Inscribing Guo Xi's Painting, Autumn Mountains*, dedicated to Su Shi's description of Guo Xi's painting (Foong, 2000:p.102f). Both poetic texts simulate thereby the same "floating perspective" of Guo Xi's visual landscapes, developing the poetic description upon different points of view (Zavadskaia, 1975:p.233).

Dragomoshchenko's descriptions do not seek to demonstrate any harmonious convergence of media forms, nor (least of all) to express a natural harmony between the Self and an underlying "emptiness" of reality, like many Chinese literati painters (Zavadskaia, 1975:p.206f). Rather his poetic descriptions question first and foremost the boundary between preconceived categories such as subjectivity and objectivity, thought and perception, linguistic and visual depiction, embracing a decentered model of epistemic and aesthetic experience which is constantly stimulated by the shifting boundaries between these categories.

3. Fictional landscapes from China to Ukraine

Dragomoshchenko's reflections on both Buddhist thought and Chinese aesthetics can be considered to partake in a general poetics of *landscape* he has consistently engaged with since the 1970s, displacing a fragmentary scenery of thoughts, memory and imagination onto an exterior surface of description¹⁹. While

¹⁸ Possibly a derivation from the name of popular Japanese poet and master of haiku Matsuo Bashō (1644–1694), also known by the name of Matsuo Chūemon Munefusa (Bashō, 2008).

¹⁹ *Landscape* as self-reflective projection of language onto a surface of *description* was a common *topos* among the American so-called "Language Poets" (Edmond, 2004). The poem *Nabliudenie padaishchego lista* as all other poems from the collection *Nebo Sootvetstviu* were conceived initially as a common project together with American poetess Lyn Hejinian since their acquaintance in 1983

Dragomoshchenko partly recognized himself in Buddhist thought and Chinese aesthetic practices, his landscape poetics have consistently been informed just as well by other philosophical traditions which he reflected upon from a meta-poetic perspective. Another one worth mentioning is closer to him geographically while arguably just as exotic as Chinese literature to most of his Soviet fellow poets at the time. It is the case of Ukrainian philosopher Hryhorii Skovoroda (1722–1794), whose writings Dragomoshchenko was likely to have encountered since the early 1970s²⁰. The eclectic philosophy of paradoxes, *coincidentia oppositorum* and self-inquiry espoused by Skovoroda's writings have exerted a similar fascination on Dragomoshchenko as the Buddhist and Taoist views on consciousness and perception that he would have encountered later in his life.

As with Buddhism, Taoism and Chinese aesthetics, Skovoroda's philosophy is reflected by Dragomoshchenko from a syncretic, intermedial perspective on representation, language and thought. The poem *Hryhoriia Skovorody Vozvrashchenie* [Hryhorii Skovoroda's Return], dated 1973 (Dragomoshchenko, 2020:p.42), is an example of how Dragomoshchenko's early landscape poems approach similar issues of subjectivity, objectivity and representation as those inspired by Chinese aesthetics, while reflecting on them from yet another cultural standpoint.

The poem reimagines the last moments of the Ukrainian philosopher Hryhorii Skovoroda after years of roaming and travelling. He conceives him in stark contrast to the image of disciplined spirituality and asceticism that biographers such as

and their regular letter correspondence (to which the name *Corresponding sky* in the original English project title also refers). The poems contain impressions from Hejinian's own letters and quotes from her poems, e.g. *The Guard* (1983), which shares a similar goal in investigating "the linguistic layering of the landscape" (Hejinian, 2000:p.173), making these texts interwoven reflections of each other. Hejinian and Dragomoshchenko embarked in a long-term translation project of the poems into the respective language: Dragomoshchenko's poems would get published under the name *Description* in 1990, and the text versions (both in the English translation and in the successive Russian re-editions of the poems) would sometimes change significantly (Edmond, 2012:p.53ff; 214). Besides Language Poets, the landscape *topos* had also been popular in experimental music, e.g. the series *Imaginary Landscapes* (1939-1952) by American composer John Cage, in whose compositions the already mentioned Leningrad underground musician Sergei Kurekhin (founder of Pop-Mekhanika and close friend to Dragomoshchenko) was interested in at the time. See also Cage's *I Ching* inspired *Music of Changes* (1951) and its influence on Kurekhin's compositional method (Kan, 2008:p.83; 104f).

²⁰ Skovoroda's philosophy had been initially rediscovered in Russia by religious philosophy at the beginning of the 20th century, particularly by Russian philosopher Vladimir Ėrn (1882–1917) with his monograph *Grigorii Savvich Skoroda. Zhizn' i uchenie* (1912), which also impacted Symbolist poet Andrei Bely (1880-1934) (Lavrov, 1975). Skovoroda's anti-rationalistic, mystical thought was reinterpreted by Ėrn as representative of a truly "Russian thought", an interpretation that echoed Bely's own ideas about Russia's "special path" ("особый путь") (Lavrov, 1975:p.396f).

Mykhailo Kovalinsky have portrayed (Skovoroda, 1973, vol. II:pp.439–476). Dragomoshchenko's portrayal of Skovoroda presents a rather elderly and fragile figure grounded in physical reality. The Ukrainian philosopher appears exhausted after years of endless wanderings, sitting at first peacefully, eating cherries and discarding the seeds at his feet. The landscape evokes images of Ukrainian summer plains, such as wheat fields and hills under a hot sun, a river flowing between them and steaming under the heat, cherry and apple trees in bloom, wild bushes, a muddy clay road and a wagon leaking flour on the ground. Soon enough, the landscape is revealed to be an almost organic extension of Skovoroda's own consciousness. His movements along a "road of astonishment" ("дорог[а] изумленья") are reflected and even directly stimulated by his thoughts ("«Да, это я иду, – промолвил, – это мне травую»" ['Yes, that is me walking,' he mumbled, 'that is grass to me'²¹]), while an hawk, traversing the clear sky like a dark dot, is initially depicted as a teardrop, then later as "suspended" ("висел") in the sun's embrace and reflected alongside with it by Skovoroda's eye pupils²² (Dragomoshchenko, 2000:p.337f). Ultimately,

²¹ The expression "это мне травую" declined by the instrumental case appears as the literal realization of the Russian idiomatic expression "это мне всё [трын]-траву", meaning "it's indifferent to me" (translator's note).

²² Skovoroda's glance at the hawk over the sun is perhaps reminiscent of Skovoroda's parable about the hermit "catching an elusive bird" as the eternal, never ending search for Truth (Skovoroda, 1973:p.11f; Ushkalov, 2017:p. 5f). The bird as folkloristic *topos* appears also frequently in Skovoroda's works, particularly in the *Garden of Divine Songs* [*Сад божественных пѣсней*] [*Sad bozhestvennykh pesnei*], here, however, bearing specific symbolic meanings borrowed from Ukrainian folklore: see e.g. the image of a nesting small bird in danger from a hawk (symbolizing humility versus pride) from the popular 18th song *Ой ты птичко жолтобоко* [*Oi ty ptichko zholtoboko*] (Skovoroda, 1973, vol. I:p.76; Potebnia, 1883:p.237f). Skovoroda's *Garden* can be considered in this context as just as well an extensive poetic landscape, in this case a landscape about the eternal harmony of creation and the transient nature of earthly things. Skovoroda's *Garden* was also partly inspired by Ukrainian landscapes (e.g. the 12th song *Не поїду в город богатий. Я буду на полях жити* and the 13th song *Ах поля, поля зелені, / Поля, цвіттами распеширенні* [*Akh polia, polia zeleny, / Polia, tsvetami raspeshchrennyi*] [Skovoroda, 1973, vol. I:p.69ff; Ushkalov, 2017:p.31f]). From the same work, see also Skovoroda's praise of the Divine Garden as an eternal place of the soul where "leaves never fall" in the 3rd song *Весна любя, ах, пришла!* [*Vesna liuba, akh, prishla!*] (Skovoroda, 1973, vol. I:p.62) (an image which was possibly retrieved and purposely altered by Dragomoshchenko in his previously mentioned *Наблюдение падающего листа* [*Nabliudenie padaiushchego lista*]: see the lines "Сорок лет, однако ж, – говорят – с этого дерева лист / слетает" [Dragomoshchenko, 1985:p.131]).

Birds in the sky appear in general multiple times in Dragomoshchenko's poetry, often as a symbol for the dynamic and interdependent duality of form and background (e.g. as a metaphor for letters on paper), through which an otherwise invisible background becomes visible (Jampol'skii, 2015:p.66ff). This corresponds to the principle of "concealment in disclosure" ["сокрытие в открытии"] and the Buddhist "radiance in eclips" ["сияние в затмении"] Dragomoshchenko talks about in his essays (2011a:p.215; 2011b:p.620).

upon death, Skovoroda's "spirit" ("дух") is depicted almost as reuniting with Nature, as if in a process of *returning* (as the poem's title suggests) to the maternal womb (Dragomoshchenko, 2000:p.338), extending its arms in a manner reminiscent of "children's tree branches" ("ветвями детскими") (Dragomoshchenko, 2000:p.338). The figure of Death is personified thereby as a reaper with his sickle, fitting into the wheat fields of the Ukrainian landscape and representing a principle of life and rebirth ("живительному жалю") (Dragomoshchenko, 2000:p.338).

Skovoroda's apparent dissolution into the natural landscape of the poem reflects his own philosophy of fulfilment through self-examination and recognition of one's own invisible, eternal nature through the visible world of transient forms (Chyzhevsky, 1974; von Erdmann, 2005), resonating in the poem's epigraph from a letter to Kovalinsky, in which he contrasts his actual birth with the more fulfilling and illuminating birth of the Spirit of Christ in his heart ("Nam mea frusta genetrix enixa fuit, ni Tu genuisses me, o lux mea, vita mea"²³) (Skovoroda, 1973, vol. II:p.327). However, as with the poems inspired by Chinese painting aesthetics, Dragomoshchenko's poem goes beyond the representation of Skovoroda's mystical thought. As is the case with most of his subsequent poetic landscapes, the poem evokes memories from Dragomoshchenko's personal background, here specifically his youth in Ukraine. The image of Skovoroda's eating cherries, following the hawk with the gaze and falling in a mystical experience of rebirth is reminiscent of Dragomoshchenko's own semi-mystical experience in childhood as narrated in his later novel *Raspolozhenie v domakh i derev'iakh* [*An Arrangement in Homes and Trees*] (1978) which describes a scene from his youth on a rooftop during the summer months, contemplating sparrows eating cherries and experiencing a sense of rebirth (Dragomoshchenko, 2022:p.230). Dragomoshchenko himself is therefore implicitly present, once again, within the frame of his own descriptive account, figuring as both subject and object of Skovoroda's mystical experience.

Furthermore, the poem was republished many years later in his last poetry collection *Tavtologiia* [*Tautology*] (2011), this time bearing the subtitle *kleenka, akril, promyshlennyye krasiteli, pozolota* [*oilcloth, acrylic, industrial dyes, gilding*] (Dragomoshchenko, 2011a:p.174), which clearly situates it in the context of the poetics of ekphrastic description developed in the decades after the 1980s. The subtitle could be seen as a reference to either naïve painting ("oilcloth, acrylic") or orthodox icon painting and crafting (the "gilding" ["pozolota"] layer on it), which in light of the experience with Chinese handscroll aesthetics can be seen as just as much problematizing the ekphrastic *description* of a painted landscape as a non-

²³ 'For my mother would have given birth in vain, had you not given birth to me, My light, My life.'

objective, *inverted* reflection of it, like the inverted perspective of orthodox icons²⁴. The contextual similarity of these media reflections stimulates also philosophical analogies between the mystical philosophy of self-cognition and paradoxical *coincidentia oppositorum* of Skovoroda (as well as his carefree, joyful attitude towards earthly things [Ushkalov, 2017:p.31]) and the Taoist philosophy of paradoxes, spontaneity and “equality of things” as seen by Chuang-Tzu as of fundamental relevance for Chinese painting aesthetics. Skovoroda’s reflecting the hawk in his eye pupil and his dreams, described as nests “brooding bird chicks” (“Птенцов выводят”) (Dragomoshchenko, 2000:p.337), can be regarded in this sense as somewhat alike to Chuang-Tzu’s butterfly dream parable at the end of chapter II, in which dreamer and dreamed object (Chuang-Tzu and the butterfly) cast doubts on whose consciousness is actually “dreaming” of being the other, making both subjects a reflection of each other (Pozdneeva, 1967:p.146).

4. Conclusions: Dragomoshchenko’s landscape poetics as an instrument of self-questioning and cross-cultural displacement

Dragomoshchenko’s landscape poems and poetic descriptions are not conceivable as something like a philosophical dialogue between different cultures, even less a globalizing and universal experience (as the practice of Chinese literati painters and Skovoroda’s *philosophia perennis* would be). Instead, they are conceived first and foremost as an experience of self-reflection and self-questioning, shifting the boundaries between thought, expression and perception. The different cultural and philosophical views are reflected in the poetic descriptions almost as a mirror in which the describing agent would be able to get rid of his own national-cultural allegiance and subjective preconceptions.

Poetry is for Dragomoshchenko by no means a monolithic product of culture; rather, it is a process that is perpetually on the verge of becoming something other than itself, subject to constant reflection and questioning by both the author and the reader, stimulated even by the rejection of it: “Поэзия - есть достаточно простое отношение между чувством презрения к ней же, каковой бы она ни была (если она существует), и самим ее писанием” (Dragomoshchenko, 2013:p.310)²⁵. As Dragomoshchenko put it in his essay *Konspekt-Kontekst*, language in poetry

²⁴ See also the possible pun entailed in the word “промышленные” [industrial] with its etymological root *мысль* [thought] referring to a reflexive practice.

²⁵ ‘Poetry consists in a quite simple relationship between the contempt you feel for it, whatever poetry may be (if it actually exists), and the very same process of writing it.’

“cannot be appropriated” since it is “perpetually incomplete” (Dragomoshchenko, 1990:p.21). This means for him also that poetic language cannot even properly partake in any particular national culture: “Язык поэзии никогда не становится языком национального наследия, [...] он не является также мечтой о всеобщности, но разрывом слова со всем сказанным прежде” (Dragomoshchenko, 2011a:p.209)²⁶. The fact that Dragomoshchenko never studied any Eastern foreign language and relied on Soviet translations demonstrates this a-priori skepticism towards the possibility of attaining and appropriating knowledge in languages and cultures²⁷. Dragomoshchenko’s convergence of different cultural and philosophical traditions doesn’t intend to follow the model of a universal *philosophia perennis* as some mystical traditions he indeed showed much interest in (including Skovoroda’s philosophy); rather, it stands for something which could be redefined as *poesis perennis*, a transnational attitude towards language based on continuous “disruptions” [“разрывом”] (Dragomoshchenko, 2011a:p.209) in views and perspectives instead of joint commonalities. Confronted with the position of Leningrad underground poet Viktor Krivulin mentioned in the beginning, Dragomoshchenko’s indifference to national culture stands out as opposite to the Mandel’shtam-reminiscent burden of (literary) culture and memory in Krivulin’s poetic reflections. Krivulin’s ephemeral landscapes of Saint Petersburg from ekphrastic descriptions like “Gobeleny” (Sandler, 2007) are substituted in Dragomoshchenko’s poetry by a culturally and geographically dispersed (or *disrupted*) landscape of language.

Dragomoshchenko’s continuous reflections on the subtle boundary between subjectivity and objectivity, thought and perception, verbal and visual expression, as illustrated in this paper, do not seek to transcend, or utterly negate these dichotomies, but rather to functionalize their intrinsic difference and disruptions as an alternative perspective upon them. When asked about his personal strategy of

²⁶ “The language of poetry never becomes a language of national heritage, [...] neither is it a dream of universality, but a disruption between a single word and all that has been said before.”

²⁷ On the background of such a cultural *indifference* it may be questioned why Dragomoshchenko always opted for Russian instead of his second mother-tongue Ukrainian for all his poetic works. This choice remains a non-trivial issue that should be reconsidered from a larger historical postcolonial perspective that goes beyond the scope of this paper. As far as is known, Dragomoshchenko never consciously reflected on the matter, so that the degree of conscious choice in opting for a language instead of the other remains questionable, given also his skepticism towards language as such (let alone language as a means of national and cultural expression). As illustrated in this paper, the Ukrainian cultural landscape is still present on multiple levels in Dragomoshchenko’s work (including some passages in Ukrainian language) and plays a much greater role in his poetics than the Russian topographic literary discourse of Leningrad and Petersburg.

resistance against both the official rhetoric of the State and the vulgarity of popular medias in a Radio Liberty Interview in 2010, Dragomoshchenko replied at first by distancing himself from forms of direct opposition or *negation* (in line with many former members of the Leningrad underground): “сопротивление и ‘нет’ не имеют ничего общего между собой. ‘Нет’ всегда оборачивается ‘да’ и весьма часто неожиданно” (Fanailova et. al., 2010)²⁸. He instead promoted something he called “resisting the weather”, explaining this by referring, once again, to Taoist philosopher Chuang Tzu: “я сопротивляюсь погоде. [...] Он [Chuang Tzu] говорит: «[...] Я просто становлюсь водой». Я хочу сказать, что моя форма сопротивления – это форма небытия, я перестаю быть” (Fanailova et. al., 2010)²⁹. As noted by Evgenii Pavlov, this strategy of resistance is the opposite of political resistance and opposition, while still representing a peculiar form of dissidence and refusal, i.e. refusing to take any political stance and becoming “functional” to the political machine (Pavlov, 2017). It could be argued that not taking position is paradoxically speaking just as well an intentional act of taking position, either in a passive undifferentiated way or an active will (such as Dragomoshchenko’s will to “becoming water”). As mentioned before and as evident with his cross-over of multiple medias and cultural references, however, Dragomoshchenko’s strategy is eventually to escape both positive affirmation and negative opposition, turning the very same act of “differentiation” between categories (i.e. the disruption implicit in any intentional act of thought and expression) into a poetic paradigm of inquiry and reflection, driven by its own perennial incompleteness.

References

1. Aarseth, E. (1998) *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
2. Bashō, M. (2008) *Bashō: The Complete Haiku*. Tokyo Kodansha International.
3. Bush, S. (2012). *The Chinese Literati on Painting*. Hong Kong, Hong Kong University Press.
4. Chyzhevsky, D. (1974). *Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker*. Munich, Wilhelm Finkl.
5. Dragomoshchenko, A. (1983) Iz tetradi “V Predelakh Peska”. *Chasy*. 46, 115–137.
6. Dragomoshchenko, A. (1985) Iz knigi “Nebo Sootvetstvii”. *Chasy*. 58, 105–133.
7. Dragomoshchenko, A. (1990) *Description*. Los Angeles, Sun&Moon.
8. Dragomoshchenko, A. (1994) *Pod Podozreniem*. Saint Petersburg, Borei-Art.

²⁸ ‘Resistance and “no” have nothing to do with each other. “No” always turns into “yes” and quite often unexpectedly.’

²⁹ ‘I resist the weather. [...] He [Chuang-Tzu] says, “[...] I just become water. I want to say that my form of resistance is a form of non-being, I stop being”’

9. Dragomoshchenko, A. (2000) *Opisanie*. Saint Petersburg, Gumanitarnaia Akademia.
10. Dragomoshchenko, A. (2007) *Bezrazlichii*. Saint Petersburg, Borei-Art.
11. Dragomoshchenko, A. (2009) Summa Otricanii Arkadiia Dragomoshchenko, *Colta.ru*. URL: <https://os.colta.ru/literature/projects/74/details/7339/> (ultimo accesso 05/11/2024).
12. Dragomoshchenko, A. (2011a) *Tavtologiia*. Moscow, NLO.
13. Dragomoshchenko, A. (2011b) Responses. An interview with Arkady Dragomoshchenko. *The Slavic and East European Journal*. 55 (4), 614–626.
14. Dragomoshchenko, A. (2013) *Ustranenie Neizvestnogo*. Moscow, NLO.
15. Dragomoshchenko, A. (2020) *Ostrov osemi*. Saint Petersburg, Literaturnaia Matrica.
16. Dragomoshchenko, A. (2022) *Raspolozhenie v domakh i dereviakh. Roman*. Saint Petersburg, Pal'mira.
17. Edmond, J. (2004) Locating global resistance: the landscape poetics of Arkadii Dragomoshchenko, Lyn Hejinian and Yang Lian. *AUMLA: Journal of the Australasian Universities Modern Language Association*. 101, 71–98.
18. Edmond, J. (2012) *A Common Strangeness: Contemporary Poetry, Cross-Cultural Encounter, Comparative Literature*. New York, Fordham University Press.
19. Fanailova, E., Dragomoshchenko, A., Magun, A., Pogrebniak, A., Arsen'ev, P., Sozaev, V., Skidan, A. (2010) Resursy soprotivleniâ, ili kak skazat' "net". *Radio Liberty*, URL: <https://www.svoboda.org/a/2186568.html> (ultimo accesso 05/11/2024).
20. Foong, P. (2000). Guo Xi's Intimate Landscapes and the Case of "Old Trees, Level Distance". *Metropolitan Museum Journal*, 35, 87–115.
21. Go Zho-Siui (1978) *Zapiski o zhivopisi: chto videl i slyshal*. Moscow, Nauka.
22. Kan, A. (2008) *Poka ne nachalsia Jazz*. Saint Petersburg, Amfora.
23. Kuo Jo-Hsü (1951) *Experiences in Painting: An Eleventh Century History of Chinese Painting Together with the Chinese Text in Facs. Translated and annotated by A. C. Soper*. Washington, American Council of Learned Societies.
24. Kuz'minskii, K. & Kovalev, G. (eds.) (1986) *The Blue Lagoon Anthology of Modern Russian Poetry*, Vol. 3b. Newtonville, Oriental Research Partners.
25. Hejinian, L. (2000) *The Language of Inquiry*. Los Angeles, University of California Press.
26. Iampol'skiy, M. (2015) *Iz khaosa. Dragomoshchenko: poeziia, fotografia, filosofia*. Saint Petersburg, Seans.
27. Ioffe, D. (2017) K voprosu o buddiiskikh nastroeniiakh u Arkadiia Dragomoshchenko. *Tekst i Tradiciia. Almanakh*. 5, pp. 314–326.
28. Lavrov, A. (1975) Andrei Bely i Grigorii Skovoroda. *Studia Slavica*. 21, 395–404.
29. Mai-Mai Sze (ed.) (1956) *The Tao of Painting. A Study of the Ritual Disposition of Chinese Painting. With a translation of the Chieh Tzu Yüan Hua Chuan or Mustard Seed Garden Manual of Painting 1679–1701*. Vol. 2. New York, Bollingen.
30. Maurizio, M. (2024) Between Modernism and the Underground During the Thaw: A Look at "Transitional Poets". In: Lipovetsky, M., Engström, M., Glanc, T., Kukuj,

- I. & Smola, K. (eds.), *The Oxford Handbook of Soviet Underground Culture*. Oxford, Oxford University Press.
31. Murck, A. & Fong, W. (1991). *Words and Images: Chinese poetry, calligraphy, and painting*. New York, Princeton University Press.
32. Pavlov, E. & Ioffe, D. (2024) Arkady Dragomoshchenko and Leningrad Cultural Underground, in Lipovetsky, M., Engström, M., Glanc, T., Kukuj, I. & Smola, K. (eds.), *The Oxford Handbook of Soviet Underground Culture*. Oxford, Oxford University Press.
33. Piatigorsky, A. (1975) Ukhod Dandarona. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.svoboda.org/a/26600098.html> (ultimo accesso 07/11/2024).
34. Piatigorsky, A. (1985) *The Buddhist Philosophy of Thought*. London, Curzon Press.
35. Piatigorsky, A. (2002) *Myslenie i nabliudenie. Chetyre lektsii po observacionnoi filosofii*. Riga, Liepnieks & Ritups.
36. Piatigorsky, A. (2004) *Neprekrashhaemy razgovor*. Saint Petersburg, Azbuka Klassika.
37. Potebnja, A. (1883) *Ob'jasnenija malorusskikh i srodnykh narodnykh pesen*. Warsaw, Tip. M. Zemkejeviča i V. Noakovskogo.
38. Pozdneeva, L. (1967) *Ateisty, materialisty, dialektiki Drevnego Kitaia: Ian Chzhu, Letszy, Chzhuan-tszy, VI—IV vv. do n. é*. Moscow, Nauka.
39. Sandler, S. (2007) A Poet Living in the Big City: Viktor Krivulin, Among Others. In O'Neil, C., Boudreau, N., Krive, S. (eds.) *Poetics. Self. Place: Essays to Honor Anna Lisa Crone*. Columbus, Slavica, pp. 1–23.
40. Skidan, A. (2015) Slepok Ciklona. *Mitin Zhurnal*, 64, 6–11.
41. Skovoroda, H. (1973) *Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh*. Vol. 1–2. Kiïv, Naukova Dumka.
42. Smola, K., Kukulin, I. & Bachmaier, A. (eds.) (2024) *(Counter-)Archive: Memorial Practices of the Soviet Underground*. Cham, Palgrave Macmillan.
43. Solntseva, E. (2013) Kitaiskie motivy v «Farforovom pavil'one» N. S. Gumileva. *Vestnik Rossiiskogo universiteta družby narodov*. 4, 72–79.
44. Tumul'skiy, A. (2000) Zametki politologa o «yuzhnorusskoy» shkole v poezii Rossii 80–90–kh godov XX veka. *NLO*. 6. <https://magazines.gorky.media/nlo/2000/6/russkie-evropejczy-iz-ukrainy.html> (ultimo accesso 14/11/2024).
45. Ushkalov, L. (2017) *Lovytyva nevlovnogo ptkha: zhyttia Hryhoriia Skovorody*. Kyïv, Duch i Litera.
46. Valieva, Iu. (2022) Kontseptsii periodizatsii «vtoroi kul'tury»: Oleg Okhapkin Konstantin Kuz'minskii (Po materialam Amherst Center for Russian Culture). In Kukuj, I. (ed.) *Na beregakh goluboi laguny. Konstantin Kuz'minskii i ego Antologiya*. Boston, Academic Studies Press, pp. 377–433.
47. Volchek, D. (1985) Interv'iu s Viktorom Krivulinym. *Mitin Zhurnal*. 6. <http://kolonna.mitin.com/archive/mj06/krivulin.shtml> (ultimo accesso 26/03/2025).
48. von Erdmann, E. (2005) *“Unähnliche Ähnlichkeit”: Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794)*. Köln, Böhlau.

49. Zavadskaia, E. (1975) *Èsteticheskie problemy zhivopisy starogo Kitaia*. Moscow, Iskusstvo.
50. Zavadskaia, E. (2001) [1969] *Slovo o zhivopisi iz Sada s gornichnoe zerno*. Moscow, Shevchuk.
51. Zhitenev, A. (2012) *Poèziia neomodernizma*. Saint Petersburg, Inapress.

Симоне Гвидети

Универзитет Ото Фридрих у Бамбергу

ПЈЕСНИЧКИ ПЕЈЗАЖИ АРКАДИЈА ДРАГОМОШЧЕНКА КАО ИНСТРУМЕНТ САМОИСПИТИВАЊА И МЕЃУКУЛТУРНОГ ПРЕМЈЕШТАЊА У ПОЗНОМ СОВЈЕТСКОМ АНДЕРГРАУНДУ

Резиме

Овај академски рад истражује поетске пејзаже Аркадија Драгомошченка, совјетског пјесника из Украјине, активног на лењинградској андерграунд књижевној сцени. Аутор анализира Драгомошченково дјело, откривајући утицаје будистичке мисли, класичне кинеске естетике и филозофије Григорија Сковороде. У раду се Драгомошченкова поезија испитује као јединствена пракса саморефлексије која се опире устаљеним културним класификацијама. Његови поетски пејзажи, инспирисани кинеским сликарством, Сковородином мистичном филозофијом и будистичком мисли, истражују границе између субјективности и објективности те представљају транснационални приступ језику и поетским медијима. У раду се на крају анализира Драгомошченков рефлексивни, недиференцирани приступ културним границама у контексту совјетске незваничне културе (такозвана „вторая культура“). Драгомошченков приступ се стога пореди са иначе пресудном улогом културног памћења у совјетској незваничној поезији (нпр. у дјелима лењинградског пјесника Виктора Кривулина). На тај начин анализира се како Драгомошченко у свом дјелу настоји да избјегне дихотомије као што су *прва* и *друга култура*, званична и незванична, страна и национална култура.

► **Кључне ријечи:** Лењинградска андерграунд књижевност, саморефлексија, пејзажна поезија, будизам, кинеска умјетност, Сковорода.

Giorgia Rimondi¹
Northwestern University RPLRT Initiative

RIFLESSIONI SULLA FILOSOFIA RUSSA OGGI

Abstract: L'articolo analizza le rappresentazioni della filosofia russa e il ruolo del filosofo nel panorama filosofico della Russia contemporanea, ponendo particolare attenzione al contesto attuale, incluso quello relativo al conflitto in corso. L'autore mette in luce come la filosofia in Russia oggi si trovi ancora una volta utilizzata come strumento al servizio dell'ideologia, strumentalizzazione che tuttavia rischia di portare a una crescente marginalizzazione e a una rappresentazione sempre più distorta della filosofia russa. Nell'articolo viene presentata la cornice storico-teorica necessaria per comprendere come il dibattito sul ruolo della filosofia nella società russa continui a modellare il discorso attuale.

Parole chiave: filosofia russa contemporanea, compiti della filosofia, filosofia e società, ideologia e filosofia, ruolo del filosofo.

1. Introduzione

In una conversazione del 2016 riportata da *Filosofskij žurnal*, la vice-direttrice dell'Istituto di filosofia dell'Accademia russa delle scienze Julija Sineokaja, riferendosi alle ricerche storico-filosofiche tra XX e XXI secolo si poneva una questione già allora fondamentale, e che oggi assume un significato ancora più pregnante:

‘[...] в годы горбачевской оттепели и Перестройки наблюдался взлет интереса к наследию русского Серебряного века, к религиозной философии; на заре нынешнего XXI столетия очевиден поворот к русской консервативной мысли XIX в. [...] что нас ждет в ближайшее десятилетие, что окажется в моде, какие будут востребованы имена, проблемы, какая полоса из отечественной истории?’ (Maslin et al., 2016:p.171)²

¹giorgia.rimondi@gmail.com

²‘[...] negli anni del disgelo gorbacioviano e della Perestrojka si è assistito a un'impennata d'interesse per l'eredità del Secolo d'argento e per la filosofia religiosa russa; all'alba del XXI secolo è evidente una svolta verso il pensiero conservatore russo dell'Ottocento. [...] cosa ci aspetta nel prossimo decennio, cosa sarà di moda, quali nomi e quali problemi, quale fase della storia nazionale torneranno attuali?’. Qui e in seguito, se non diversamente indicato, le traduzioni da russo e inglese sono mie.

Il presente contributo non ha la pretesa di fornire un quadro esaustivo della situazione della filosofia russa ai giorni nostri; piuttosto, propone alcuni spunti di riflessione che a mio avviso possono essere utili per tracciare il quadro attuale di quella che è sempre stata una sfera di difficile definizione. Per fare ciò, è necessario fare un passo indietro e parlare brevemente di come si colloca il pensiero russo nel contesto del pensiero filosofico globale. La difficoltà di definire la filosofia russa risiede nella sua intrinseca pluralità di tradizioni, senza dimenticare inoltre l'importante ruolo della letteratura come veicolo di riflessione filosofica. Una simile eterogeneità rende alquanto complesso tracciarne i confini in modo univoco, poiché la filosofia russa ha sempre oscillato tra l'autoaffermazione e il dialogo con altre tradizioni, resistendo a facili categorizzazioni. Si rivela poi fondamentale evitare il rischio di approcciarsi ad essa attraverso una lente esclusivamente occidentale, ossia riducendola a una comparazione con i paradigmi della filosofia europea: un approccio di questo tipo non solo trascurerebbe le peculiarità storiche e culturali che hanno plasmato il pensiero russo, ma rischierebbe altresì di distorcerne il senso più profondo, spesso sviluppatosi in reazione o in opposizione alle stesse categorie occidentali.

Tuttavia, a partire dai romantici-idealisti, gli stessi pensatori russi hanno spesso cercato per la Russia un'identità che nella maggior parte dei casi si è espressa nell'opposizione all'Occidente, rivendicando un ruolo preciso nello sviluppo culturale comune. Questo tipo di approccio ha attraversato tutto l'Ottocento, enfatizzando la specificità del pensiero russo in contrasto con quello occidentale. Da Dostoevskij a Tolstoj, fino alle teorizzazioni dell'"idea russa" nel XX secolo, incluso l'Eurasismo, si è inoltre sottolineato il ruolo mediatore della Russia, tra spiritualità orientale e razionalità occidentale. In tempi più recenti, tra la fine del XX e l'inizio del XXI secolo, si assiste poi, ancora una volta, a un ritorno alla ricerca di valori universali, pur con una rinnovata consapevolezza della specificità culturale che costituisce l'essenza della cultura russa (Siclari, 2020). Tale orientamento nella situazione attuale può tuttavia assumere direzioni contrastanti, come vedremo: da un lato, una rivendicazione, in termini filosofico-culturali, della specificità russa, e dall'altro la necessità di mediare tra l'impulso all'universalismo e la difesa della peculiarità nazionale.

2. Metodologia

La presente analisi ha preso in esame opere recenti di filosofi russi, concentrandosi su testi che affrontano questioni centrali come la libertà di pensiero, la verità e il rapporto tra filosofia e potere. Sono state selezionate opere che riflettono le tendenze

emergenti nel dibattito attuale sul tema e le risposte alle sfide politiche e culturali contemporanee. Attraverso una lettura attenta e critica, si è cercato di individuare non solo le argomentazioni principali, ma anche i contesti storici e culturali che influenzano il pensiero di ciascun autore, integrando le fonti accademiche con interviste con studiosi e filosofi attivi nel panorama contemporaneo. Sono stati esaminati articoli, saggi e antologie che trattano dello status attuale della filosofia russa, ponendo particolare attenzione alle dinamiche interne al dibattito filosofico, nonché alle influenze esterne. Tale rassegna ha fornito la cornice storica e teorica necessaria per comprendere come il dibattito sul ruolo della filosofia nella società russa continui a modellare il discorso attuale.

3. Definizioni della filosofia russa

L'eterna questione della cosiddetta "russeità" del pensiero russo era stata affrontata da Giuseppe Perini³ alla fine degli anni Ottanta in un'ampia e articolata recensione alla monografia di Wilhelm Goerdts dal titolo *Russische Philosophie Zugänge und Durchblicke* [Filosofia russa: approcci e prospettive] (Monaco, 1984):

‘La domanda che cosa vi sia di "russo" nella filosofia russa, dovrebbe essere trattata [...] con particolare precauzione. Si deve innanzi tutto rinunciare al tentativo etnopsicologico di dedurre aprioristicamente qualcosa di "russo", nella filosofia russa, dal "carattere del popolo russo", dal "modo di pensare russo", dall'"anima russa", ecc. Su un piano più generale, non si dovrà insistere talmente sulla "russeità" della filosofia russa da fare di questa una filosofia essenzialmente diversa dalle altre, estranea ad esse. In tal caso, infatti, si correrebbe il rischio di distruggere la "filosoficità" di essa insieme all'"uropeità" e, in definitiva, alla razionalità.’ (Perini, 1989:p.178)

L'autore prosegue poi ricordando le parole di Boris Petrovič Vyšeslavcev (1877–1955), secondo il quale

‘i problemi fondamentali della filosofia mondiale sono ovviamente anche problemi della filosofia russa. Nondimeno c'è un approccio russo ai problemi universali della filosofia, un modo russo di viverli e di valutarli [...]. Il nazionalismo nel campo filosofico come nel campo scientifico è impossibile.’ (Perini, 1989:p.178)

³ Giuseppe Perini (1929–1967), professore di filosofia teoretica, storia della filosofia contemporanea e sociologia presso il Collegio Alberoni di Piacenza.

Ancora, nella Prefazione al suo *Večnoe v russkoj filosofii* [L'eterno nella filosofia russa], Vyšeslavcev sosteneva che non vi è filosofia russa che assomigli a un'altra filosofia, proprio perché tutte le sue questioni principali sono questioni della filosofia universale; è il *modo* in cui vengono risolte che è peculiare (Vyšeslavcev, 1955:p.7–8).

Del resto, come suggerisce Michail Epštejn, è importante resistere alla tentazione di ridurre la filosofia russa a una categoria essenzialmente culturale o nazionale, poiché essa rappresenta piuttosto un laboratorio aperto di idee, un'intersezione dinamica tra oriente e occidente, tra tradizione e innovazione (Epštejn, 2019:p.12). Tale riduzionismo talvolta si manifesta in una narrazione che vorrebbe la filosofia russa irrimediabilmente legata a una mistica del destino nazionale o all'idea di una "anima russa" intrinsecamente diversa da altre tradizioni filosofiche. In realtà, secondo Epštejn, la filosofia russa non può essere confinata a una singola identità, ma deve essere considerata come una riflessione critica e aperta sull'esperienza umana universale, capace di contribuire al pensiero globale.

A testimonianza di come il dibattito su questo tema sia tuttora attuale, più di recente Aleksej Kara-Murza, nel suo articolo *Filosofija v Rossii i russkaja filosofskaja publicistika* [La filosofia in Russia e la filosofia pubblicistica russa] (Kara-Murza, 2023) prende in esame la correlazione dei fenomeni racchiusi nelle espressioni "filosofia russa" e "filosofia in Russia", ponendo tra di essi una precisa linea di demarcazione. Se la "filosofia russa" spesso è stata creata al di fuori della Russia – fenomeno diventato particolarmente diffuso nel XX secolo, quando i dissidenti esiliati hanno continuato a lavorare all'estero –, la "filosofia in Russia" ha continuato a svilupparsi in modo parallelo nelle diverse epoche storiche, dall'Impero fino all'URSS e al periodo post-sovietico, soprattutto attorno alle riviste – il cosiddetto "giornalismo filosofico", *filosofskij žurnalizm* (Solov'ev, 1998).

Una riflessione simile appariva nell'antologia *Russian Philosophy in the XXI Century* (2020), frutto di un progetto internazionale di ampio respiro che si poneva l'obiettivo di fornire al lettore occidentale un quadro del pensiero filosofico russo e delle sue principali tendenze. Le riflessioni di DeBlasio sono di grande rilevanza per chi cerca di orientarsi in un campo che, per sua natura, sfugge a classificazioni univoche e che richiede uno sguardo ampio e certamente non riduttivo. Nel tentativo di rispondere alla domanda "Cos'è la filosofia russa oggi?", nella Prefazione (*Russian Philosophy as Anthology*) DeBlasio, già autrice di una monografia sul tema (2014), mette in evidenza alcuni punti problematici:

‘In attempting to define this term, we encounter four main problems. First, [...] Russian philosophers do not all live in Russia, do not all identify as “Russian,” and were not necessarily even trained as philosophers in the formal sense of the term. Second, we encounter a problem of language, given that Russian philosophers do not all write in Russian. [...] Third there is the challenge posed by the idiosyncratic genre norms of Russian philosophy, which has its own set of conventions and includes a variety of genres, [...] Finally, we must recognize the significant ideological component to this debate, in which the category of “Russian philosophy” has been galvanized for religious and nationalistic purposes [...]. When we employ the term “Russian philosophy,” in other words, we are not referring to any single discipline, national tradition, or geographical location; instead, we are referring to a historical network of intersections that cut across boundaries of style, genre, discipline, identity, and language. Russian philosophy, in other words, does not describe a philosophical tradition, so much as it describes a philosophical problem.’ (DeBlasio, 2020:p.XIII)

L’ultimo punto messo in luce qui è fondamentale: l’espressione “filosofia russa”⁴ appare come una sorta di contenitore in cui converge il pensiero che si è sviluppato e si sviluppa tuttora in Russia e al di fuori di essa, un pensiero che si sviluppa al di fuori dei confini nazionali. Ciò comprende sia le comunità russe all’estero, sia in generale l’“emigrazione” – parola oggi tristemente tornata attuale –, quindi non soltanto chi abbia lasciato spontaneamente la Russia, ma anche (e principalmente) rifugiati, espulsi e russi che dimorano fuori dalla loro patria.

Nella contemporaneità, in cui il pensiero umanistico è caratterizzato dallo sconfinamento, è essenzialmente transnazionale, non ha importanza il luogo in cui si trova e opera il filosofo. I filosofi russi, oggi come nel Novecento, vivono in Paesi diversi e scrivono in lingue diverse, ma sono spesso accomunati da un unico codice culturale, come già notava poco più di un secolo fa Gustav Špet riferendosi al carattere nazionale della filosofia: “Философия приобретает национальный характер не в ответах – научный ответ, действительно, для всех народов и языков – один, – а в самой постановке вопросов, в подборе их, в частных модификациях” (Špet, 2008:p.40)⁵. Rimarca lo stesso punto il filosofo e storico della filosofia russa Michail Aleksandrovič Maslin: “[...] русская философия существует не только в России, но и за рубежом, тем более что русские, наверное, – самый

⁴ Sulla definizione di “filosofia russa” si veda anche (Oppo, 2021).

⁵ ‘La filosofia assume un carattere nazionale non nelle sue risposte, poiché la risposta scientifica, in effetti, è unica per tutti i popoli e le lingue, ma nel modo in cui vengono formulate le domande, nella loro selezione e nelle loro specifiche sfumature.’

большой в мире разделённый народ, и многие русские живут за рубежом, пишут и на русском языке, и на других языках” (Maslin, 2016:p.162)⁶. È evidente che le due componenti della cultura russa – la Russia e l’emigrazione russa – non sono mai esistite isolate l’una dall’altra: in tempi e modi diversi si sono avvicinate e riallontanate, tuttavia i punti di contatto (o di scontro) tra loro si sono mantenuti.

4. La transizione dalla filosofia sovietica a quella post-sovietica

Se durante il periodo sovietico la filosofia come disciplina ricopriva un ruolo fondamentale (DeBlasio, 2014), forniva una legittimazione ideologica del regime – senza tuttavia ridursi a questo –⁷, motivo per cui il governo sovietico ha sempre prestato molta attenzione all’attività dei filosofi, con gli anni Sessanta e poi definitivamente con l’avvio della perestrojka⁸ inizia a ridefinirsi la funzione della filosofia nella società, viene cioè a delinarsi una linea di demarcazione tra la politica e la sfera della filosofia e del mondo accademico. Con il successivo crollo dell’URSS la filosofia perderà definitivamente il suo status politico privilegiato.

A partire dagli anni Novanta, il pensiero filosofico russo si è trovato ad affrontare tutta una serie di compiti, tra cui i principali: la revisione dell’eredità del marxismo, la creazione di un linguaggio filosofico proprio, il ritorno nella scena filosofica internazionale e il dialogo con altre tradizioni di pensiero, la creazione di nuove riviste specializzate, la riforma dell’istruzione (nuovi corsi e manuali), la riscoperta dei classici dell’emigrazione (da pubblicare o ripubblicare). Tuttavia, già all’inizio del XXI secolo, l’ottimismo degli anni Novanta pareva essersi smorzato; la riscoperta della filosofia religiosa (pre-rivoluzionaria), con la sua concezione mistica della “russità” e la visione messianica del destino della Russia si è rivelata per molti aspetti insufficiente per ridefinire la filosofia russa nel suo complesso. Le questioni all’ordine del giorno erano molteplici: la definizione di filosofia russa – insieme alla distinzione tra *russkaja* e *rossijskaja filosofija*⁹ –, la sua essenza (razionale o irrazionale) e le

⁶ “La filosofia russa esiste non solo in Russia, ma anche all’estero, tanto più che i russi sono probabilmente il più grande popolo diviso al mondo, e molti russi vivono all’estero, scrivono sia in russo che in altre lingue”.

⁷ Questo periodo è stato spesso rappresentato in modo distorto e selettivo: l’idea avanzata da Pavel Kopnin che la filosofia del periodo sovietico fosse essenzialmente ermeneutica, orientata cioè all’unica “vera” lettura della dottrina imperante, è stata confutata negli ultimi anni, si veda ad esempio (Lektorsky & Bykova, 2019).

⁸ Il periodo che va dagli anni 1960 agli anni 1990 è quello che Michail Epštejn definisce “the third philosophical awakening”, individuando la tendenza principale nella componente antitotalitaria e nella “lotta del pensiero contro l’ideocrazia” (Epštejn, 1998, Internet).

⁹ Le due espressioni, entrambe tradotte come “filosofia russa”, non sono identiche. La tensione tra *russkaja filosofija* (radicata nella cultura e spiritualità russe, che identifica quindi l’aspetto etnico-cul-

sue origini orientali, i suoi confini disciplinari (*in primis*, il rapporto tra filosofia e letteratura) e le prospettive di sviluppo (ripresa della tradizione pre-sovietica o ri-orientamento?). Tale situazione frammentaria è stata bene espressa alla fine degli anni Novanta da Vjačeslav Stëpin, allora direttore dell'Istituto di filosofia dell'Accademia Russa delle Scienze, che nell'articolo *Russian Philosophy Today* (1998) constatava: 'The need for philosophical interpretation of reality is perhaps now stronger than ever. We have lost our old reference points and are looking for new ones. But they are not easy to find (Stepin, 1998, Internet)¹⁰.

È innegabile che dall'ultimo decennio del XXI secolo in Russia si sia osservato un proliferare di concezioni originali, riviste e scuole filosofiche (Yulina, 1994) che hanno cercato di elaborare una nuova visione del mondo all'interno del contesto post-sovietico. Riflesso della complessità storica e sociale, in questo periodo è sorta una molteplicità di approcci e interpretazioni, che spaziavano dalla riscoperta delle tradizioni pre-rivoluzionarie al tentativo di connettersi agli orientamenti contemporanei internazionali, fino all'esplorazione di percorsi autonomi. La ricerca di nuovi punti di riferimento filosofici si rivelava ardua a causa della perdita delle certezze ideologiche del passato e delle difficoltà di inserirsi in un panorama globale dominato da paradigmi occidentali. La necessità di ridefinire l'essenza della filosofia russa in questo contesto appariva quindi ancora più urgente.

Nel panorama del pensiero russo di fine XX e inizio XXI secolo due nomi sono particolarmente di rilievo, poiché propongono entrambi un'alternativa al semplice recupero della tradizione filosofica "pre-rivoluzionaria": Sergej Choružij e Valerij Podoroga. Entrambi si distinguono nel panorama filosofico russo degli anni Novanta per il loro approccio originale, inaugurando nuove vie per riflettere sull'identità e sulla trasformazione del soggetto: Choružij lo fa rivalutando la tradizione ascetica russa in chiave antropologica, mentre Podoroga introduce una prospettiva

turale di una tradizione di pensiero formatasi sia all'interno che al di fuori della Russia) e *rossijskaja filosofija* (intesa come produzione filosofica situata entro i confini russi, la cui identità è invece definita in senso civico-geografico) è tuttora oggetto di dibattito nel panorama accademico attuale. Così, ad esempio, esplorando la specificità di queste categorie, Gusejnov (2023) e Kara-Murza (2023) giungono a conclusioni diametralmente opposte.

¹⁰ 'La necessità di un'interpretazione filosofica della realtà è forse oggi più forte che mai. Abbiamo perso i nostri vecchi punti di riferimento e ne stiamo cercando di nuovi. Tuttavia, trovarli non è facile'. In un recente contributo sulla filosofia post-sovietica, Mayatsky (2022:p.247) mette invece in luce come la filosofia russa abbia tratto vantaggio da tale perdita di punti di riferimento, e in particolare dalla perdita del suo posto privilegiato all'interno delle strutture ideologiche e di potere, garantendosi così l'opportunità di ritrovare e affermare se stessa, il suo compito e il suo significato. Sulla filosofia sovietica della seconda metà del Novecento si veda Lektorskij (2009, Internet), mentre sulle principali tendenze della filosofia russa contemporanea Pružinin (2014:pp.6–12).

fenomenologica che applica il concetto di “trasgressione” alla condizione umana. Il primo, erede di Florenskij, propone un’“antropologia sinergetica”, combinazione di fisica teorica ed esicasmismo che concepisce l’individuo come “formazione di energia” e la vita come teosi o sinergia, unione di energie umane con quella divina, ponendo l’accento, rispetto al neo-platonismo florenskiano, sull’energia rispetto all’essenza e alla sostanza (Choružij, 2005). D’altro lato, l’“antropologia analitica” di Podoroga viene applicata in particolare alla teoria letteraria, e deve molto alla tradizione fenomenologica e post-strutturalista di scuola francese. Entrambi i filosofi condividono tuttavia l’interesse per i limiti dell’esperienza umana, incentrandosi su come l’uomo possa trascendere l’esistenza ordinaria, pur con esiti diversi: Choružij esplora l’antropologia del misticismo ortodosso, mentre Podoroga si rivolge alla corporeità e alle esperienze di confine attraverso la fenomenologia e la letteratura.

In questo contesto, va inoltre ricordato Merab Mamardašvili la cui figura si distingue per la sua capacità di andare oltre le polarizzazioni ideologiche del passato (Steila, 2014). La sua originalità nel panorama della filosofia post-sovietica sta precisamente nella posizione di indipendenza intellettuale, a favore di una forma di filosofia che non solo si opponesse al conformismo, ma rifiutasse altresì sue possibili future degenerazioni nelle nuove configurazioni politiche del mondo post-comunista. In questo senso, nella sua fenomenologia esistenziale Mamardašvili delinea una filosofia dell’individuo, in cui la coscienza e l’autocritica emergono come strumenti indispensabili per affrontare le contraddizioni della modernità e del pensiero contemporaneo. La sua visione della filosofia come pratica esistenziale e di resistenza all’ideologia dominante ha reso Mamardašvili una figura centrale della filosofia post-sovietica, che ha rappresentato un’alternativa ai modelli dogmatici che continuavano a influenzare la cultura intellettuale.

Dopo il declino dell’entusiasmo per la riscoperta della tradizione filosofica pre-rivoluzionaria, la filosofia in Russia all’inizio degli anni Duemila ha registrato uno slittamento di paradigma. Abbandonata la concezione dello sviluppo della filosofia come unica “missione” nazionale per la Russia, la tendenza consiste piuttosto nel muoversi verso una concezione “internazionale” della disciplina, aprendosi sempre di più alla scena filosofica globale contemporanea. Da questo punto di vista, non sembra possibile parlare di una filosofia nazionale unitaria, ma piuttosto di una pluralità di tendenze filosofiche¹¹, situazione che paradossalmente da alcuni studiosi è vista come paradigmatica del declino del pensiero filosofico nella contemporaneità. Ne è esempio l’intervista rilasciata nel marzo 2022 dal professore della cattedra di

¹¹ Ciò è in parte quello che il titolo del libro di DeBlasio (*The End of Russian Philosophy*) vuole suggerire: che la filosofia russa intesa come *russkaja* potrebbe essere giunta alla fine.

scienze politiche della Higher School of Economics di Mosca Leonid Poljakov, che alla domanda sullo stato attuale della filosofia russa (*rossijskaja*) risponde: 'Или мы начнем возрождать наше великое «золотое» прошлое и искать новые способы философского мышления, или окончательно станем пустыней' (Poljakov, 2022, Internet; Leskova, 2022, Internet)¹². Sembra quindi che la filosofia russa sia occupata principalmente a riflettere su se stessa e non sia ancora riuscita a elaborare il complesso intreccio di problemi che si è trovata ad affrontare nel periodo post-sovietico, e in particolare le questioni che riguardano lo status della filosofia – questione direttamente connessa alla libertà del pensiero e di espressione – e dei suoi rapporti con la sfera sociale e politica. Riporto ancora alcuni esempi, a sottolineare la vivacità della discussione su questi punti.

Ancora nel 2016 il filosofo Daniil Pivovarov rifletteva sul problema della tradizione religiosa e classica come unica base della cultura e della filosofia di una nazione, rilevando in Russia l'assenza di una cultura nazionale:

‘Постепенная реставрация прежней (но чуть классически-религиозно нагруженной) национальной культуры в обозримом будущем значительно ограничит свободу отечественной философии: на философию, как и в советские времена, скорее всего, наденут «смирительную рубашку.»’ (Pivovarov, 2016:p.207)¹³

Vjačeslav Vasil'evič Skorobogackij, professore dell'Istituto RANChIGS degli Urali, è forse ancora più fermo nel constatare questo punto, rilevando una certa stagnazione del pensiero russo:

‘Возможность появления и плодотворного существования национальной философии напрямую связана с цветением культуры. [...] Поэтому когда я говорю об отсутствии национальной философии в России, я имею в виду, прежде всего, то обстоятельство, что у нас отсутствовала устойчивая и органическая связь между философией и культурой. Наши философы (доминирующий тип в философии) по большей части обсуждали проблемы, которые они поневоле заимствовали из «потусторонней» (зарубежной) реальности и которые в условиях российской действительности воспринимались как отвлеченности чисто умственного происхождения. [...] Попытка научиться плавать на берегу, не бросившись в воду. [...] Ко всему

¹² ‘O inizieremo a far rivivere il nostro grande passato “dorato” e a cercare nuove forme di pensiero filosofico, o finiremo per diventare una landa desolata.’

¹³ ‘La graduale restaurazione della cultura russa precedente (sebbene con un accento più classico e religioso) nel prossimo futuro limiterà significativamente la libertà della filosofia nazionale: è probabile che, proprio come ai tempi sovietici, alla filosofia venga imposta una sorta di “camicia di forza”.’

тому, в чем находит выражение душа нации, воплощается национальная идея, не изобретенная идеологами и декретированная правительством в качестве общеобязательной, а открывшаяся в культуре определенного времени человеку (человеческому типу), способному с помощью языка культуры заговорить об «основаниях» и смысле – жизни, мироздания, любви, смерти.’ (Skorobogackij, 2016:pp.34–35)¹⁴

L'idea che la ricerca della verità non sia riducibile a una mera questione epistemologica, ma altresì esistenziale e antropologica, è di fondamentale importanza. L'approccio di Skorobogackij invita a riflettere non solo sulla filosofia russa in sé, ma anche sul suo ruolo nel contesto più ampio della cultura e della società, richiamando l'attenzione alla necessità di un'educazione filosofica che si confronti con le verità e le complessità della vita contemporanea. Il filosofo mette in guardia dal pericolo di vedere nella filosofia un mero esercizio accademico, proponendone invece una visione come strumento di trasformazione personale e collettiva, una nuova forma di impegno che risponda ai bisogni e alle aspirazioni di un'epoca in rapida evoluzione.

‘Понять человека и сделать это понимание духовным стержнем его жизни, достучаться до каждого. Не навязывать ему готовые формулы, а пробудить в нем стремление к самопознанию, о чем говорили еще Спиноза и Кант. Но для этого нужно найти свои пути и средства, отвечающие духовной ситуации нашего времени. В этом и состоит сегодня та задача философии, которая ставит сейчас ее в самый центр духовной, культурной и политической жизни, наделяет философию и тех, кто рискнул назваться философом, исторической ответственностью колоссальной тяжести. Это не вопрос о жизни и смерти, это гораздо серьезнее. [...] Неужели остается один-единственный путь – путь stalkера, путь одиночки, идущего в Зону?’ (Skorobogackij, 2016:p.40)¹⁵

¹⁴ ‘La possibilità dell’emergere e del prosperare di una filosofia nazionale è direttamente legata al fiorire della cultura. [...] Perciò, quando parlo dell’assenza di una filosofia nazionale in Russia, mi riferisco prima di tutto al fatto che non è mai esistito un legame stabile e organico tra filosofia e cultura. I nostri filosofi (la tipologia dominante nella filosofia russa) hanno per lo più discusso problemi che, volenti o nolenti, hanno preso in prestito da una realtà “aliena” (straniera) e che, nel contesto della realtà russa, sono stati percepiti come astrazioni di pura natura intellettuale. [...] È un tentativo di imparare a nuotare stando a riva, senza mai tuffarsi in acqua. [...] Tutto ciò in cui si esprime l’anima di una nazione, in cui si incarna un’idea nazionale, non è un’invenzione degli ideologi né un’imposizione posta dall’alto, ma qualcosa che si rivela nella cultura di un determinato tempo a un individuo (a un certo tipo umano) capace, attraverso il linguaggio della cultura, di parlare dei “fondamenti” e del senso della vita, dell’universo, dell’amore, della morte.’

¹⁵ ‘Comprendere l’uomo e rendere questa comprensione il fulcro spirituale della sua vita, riuscire a raggiungere ognuno. Non imporgli formule preconfezionate, ma risvegliare in lui il desiderio di

In modo analogo, Andrej Smirnov (2021), direttore dell'Istituto di Filosofia dell'Accademia Russa delle Scienze dal 2015 al 2021, individua il problema nello scollamento tra filosofo e società, o tra “coscienza filosofica individuale e coscienza pubblica” dopo il crollo dell'Unione Sovietica:

‘Nel 1991, le restrizioni ideologiche, comprese quelle nel campo della filosofia, sono state abolite. Di conseguenza, la filosofia russa si è concentrata principalmente sull'eliminare il suo ritardo rispetto alla filosofia occidentale. Questo orientamento nel suo sviluppo ha portato a una separazione tra la filosofia e la società, la coscienza individuale dei filosofi e la coscienza pubblica.’ (Smirnov, 2021:p.4)¹⁶

Le riflessioni qui riportate mettono in luce la solitudine e l'isolamento del filosofo in un ambiente intellettuale che torna ora ad essere dominato dalle ideologie, in cui l'intellettuale libero può apparire come un'eccezione, essendo costretto a navigare nel “territorio contaminato” – per riprendere la metafora della Zona – di idee e valori opposti. Una condizione di solitudine che, pur difficile, è al tempo stesso fonte di rinnovamento e autenticità, in quanto richiede un impegno profondo verso le verità interiori e le esperienze personali. In sintesi, la domanda di Skorobogackij non è solo una riflessione sulla condizione attuale della filosofia, ma un appello a riscoprire il coraggio di affrontare le sfide del proprio tempo con lucidità e onestà rispetto al proprio ruolo nella società. Essa invita i filosofi a non temere l'isolamento, ma a riconoscerlo come parte integrante di un percorso che potrebbe rivelarsi essenziale per la rinascita del pensiero critico e per il rinnovamento culturale e spirituale della società russa.

autoconoscenza, di cui parlavano già Spinoza e Kant. Tuttavia, per farlo, è necessario trovare vie e strumenti propri, adeguati alla condizione spirituale del nostro tempo. Ed è proprio questa la missione attuale della filosofia: collocarla al centro della vita spirituale, culturale e politica, investendola, insieme a coloro che hanno il coraggio di definirsi filosofi, di un'enorme responsabilità storica. Non si tratta di una questione di vita o di morte, ma di qualcosa di molto più serio. [...] Possibile che resti una sola via, quella dello *stalker*, del solitario che avanza nella Zona?

¹⁶ Al contrario, come osserva Kirjuchin, in Ucraina con le proteste del 2004 e 2013–2014 la separazione tra filosofia e contesto politico-sociale si trasforma, evolvendo in una vera e propria “filosofia politica”. L'adozione di un *ethos* più vicino a quello occidentale, che privilegia il pluralismo culturale-ideologico e il rispetto delle libertà civili, oltre alla rilettura del ruolo del dissenso, ha portato a rivalutare il ruolo attivo della filosofia nella società, nella vita della *polis*, facendo emergere nuove riflessioni sui concetti di libertà, democrazia, bene comune (Kirjuchin 2022:p.308). Per una ricognizione approfondita sull'evoluzione del pensiero filosofico contemporaneo in Ucraina e in altri Paesi dell'ex blocco sovietico (Bielorussia, Georgia, Lettonia, Lituania, Moldavia, Uzbekistan) dopo il crollo dell'URSS, si veda Minakov (2022).

5. La filosofia russa oggi

La questione del ruolo della filosofia nella società russa è tornata attuale (o forse in Russia non ha mai perso la sua attualità), soprattutto nell'ultimo decennio, e in particolare in relazione al conflitto in corso. Già dopo la prima guerra del Donbass è sorto un filone filosofico dedicato al conflitto in corso, la cosiddetta “filosofia del fronte” (*filosofija fronta*), di cui l'esito forse più noto è il volume collettaneo *Filosofija na linii fronta* [La filosofia sulla linea del fronte] (2018), che raccoglie gli interventi delle *Doneckie lekcii* [Letture di Doneck]¹⁷. Si tratta di un nuovo genere, che va ad aggiungersi a quello della “letteratura e poesia di guerra”, oltre alle memorie e ai diari legati al conflitto del 2014 (Laruelle, 2019). Su questa sorta di “sdoppiamento” e nascita all'interno della filosofia russa di un orientamento con una forte connotazione ideologica si era espresso apertamente anche Aleksandr Dugin durante un intervento pubblico, secondo quanto riporta Sineockaja:

‘[...] сегодня, когда идет противостояние цивилизаций, позиция философов не менее важна, чем позиция генералов, и Институт философии РАН сравним с Генеральным штабом российских войск. Поэтому нам необходимо, чтобы люди были правильно ориентированы, могли бороться с Западом.’ (Medvedev, 2023, Internet)¹⁸

A marzo 2022, subito dopo l'inizio della guerra in Ucraina, presso il Centro stampa multimediale internazionale *Rossija segodnja* di Mosca si è tenuta la tavola rotonda *Filosofskij front: osmyslenie sovremennogo sostojanija obščestva* (*Il fronte filosofico: riflessioni sullo stato attuale della società*), a cui hanno partecipato filosofi provenienti da Mosca, Doneck, Lugansk e dalla Crimea russa. Come riporta la *Rossijskaja gazeta*, obiettivo dell'evento era “la discussione da parte di esperti delle dimensioni spirituali, filosofiche e ideologiche degli eventi in Ucraina, considerati come manifestazioni del conflitto tra le civiltà russa e quella occidentale” (Jakovleva, 2022, Internet). Si è affrontata inoltre “la concezione religioso-filosofica della guerra” e dell'eroismo militare nella tradizione del pensiero russo, insieme alle “dimensioni

¹⁷ Si veda il convegno, sostenuto dal fondo Russkij mir, *Doneckie čtenija 2018: obrazovanie, nauka, innovacii, kul'tura i vyzovy sovremennosti* [Letture di Doneck 2018: istruzione, scienza, innovazione, cultura e le sfide della contemporaneità]. URL: <http://donnu.ru/conference/publications/2018> (consultato il 24/12/2023).

¹⁸ ‘Oggi, quando è in corso uno scontro tra civiltà, la posizione dei filosofi è altrettanto importante quanto quella dei generali, e l'Istituto di Filosofia dell'Accademia russa delle Scienze è paragonabile allo Stato Maggiore delle forze armate russe. Perciò, è necessario che le persone siano correttamente orientate e in grado di combattere contro l'Occidente’. Queste parole di Dugin sono riportate da Julija Sineokaja durante l'intervista rilasciata a *Radio Svoboda* sulla situazione attuale dell'*Institut filosofii*. Sullo stesso tema si veda anche Demčenko (2022, Internet).

ideologiche e culturologiche, e gli obiettivi del processo di denazificazione dell'Ucraina" (Jakovleva, 2022, Internet). Impossibile ignorare il filo che lega la nuova "filosofia del fronte" alle iniziative e ai progetti dell'era sovietica, quando le istituzioni statali erano chiamate a svolgere compiti ideologici e politici. Tuttavia, come nota la storica Marlène Laruelle:

'la ricreazione del sistema multilivello sovietico di propaganda, che comprendeva filosofi ufficiali, un esercito di docenti universitari istruiti per diffondere l'unico insegnamento corretto, docenti delle scuole e vari agitatori, rappresenta una sfida ancora più complessa per il regime russo nella sua attuale condizione.'
(Laruelle, 2022, Internet)

Riportiamo un caso emblematico. Appena un anno prima dei tragici eventi del 2022, la rivista conservatrice *Russkaja istina* (Korobov-Latyncev, 2021) riportava una discussione tra i filosofi Jurij Puščaev (MGU) e Rustem Vachitov (Università di Ufa), commentata da Andrej Korobov-Latyncev, direttore del Dipartimento scientifico dell'Istituto superiore di comando delle forze armate di Doneck, già tenente della Milizia popolare della Repubblica Popolare di Doneck, autore di una monografia sul tema della filosofia della guerra (Korobov-Latyncev, 2022). Il fulcro del dibattito metteva in luce come la maggioranza della filosofia accademica russa non fosse intervenuta sulla questione della guerra nel Donbass, non considerandola "un evento significativo o un precedente degno di riflessione su temi filosofici fondamentali come destino, libertà, morte, guerra, patria". Il dialogo tra Puščaev e Vachitov riguardava la "filosofia della guerra" e il modo in cui il conflitto nel Donbass fosse stato accolto dalla filosofia russa. Il primo muoveva alla filosofia accademica l'accusa di non aver considerato il conflitto come evento su cui riflettere, interpretando tale mancanza come sintomo della crisi della filosofia russa, incapace di collegarsi alla realtà storica e politica in atto. D'altro lato, Vachitov riconosceva la gravità della situazione in Ucraina e nel Donbass, che interpretava come il segno del "definitivo crollo dello spazio imperiale" russo che determinava la dolorosa separazione di popoli storicamente vicini. L'autore dell'articolo citato, Korobov-Latyncev, interveniva sul tema arrivando a conclusioni del tutto opposte, e sosteneva che il conflitto andasse inteso come "il ritorno della coscienza imperiale, il ritorno dell'Impero come orizzonte, come idea, come compito e, quindi, come realtà ormai concreta" (2021). L'autore introduceva inoltre l'elemento discriminante del coinvolgimento diretto nel conflitto, suggerendo che la portata di tale ritorno dell'Impero potesse essere compresa soltanto da chi si trova a combattere la guerra in prima linea, quindi, essenzialmente, dal filosofo che entra in contatto con la realtà del conflitto in corso ('Это понятно только изнутри, поскольку дается

как опыт.¹⁹). Il dibattito, che qui non è possibile riassumere nella sua completezza per ovvie ragioni di spazio, evidenzia dunque una polarizzazione tra due visioni: da una parte, il riconoscimento della frammentazione post-sovietica e dall'altra una riaffermazione dell'Impero come obiettivo storico. La discussione sulle pagine di *Russkaja istina* appare particolarmente significativa poiché si inserisce in un contesto in cui la filosofia russa è chiamata a confrontarsi non soltanto con eventi politici, ma anche con il proprio ruolo nell'elaborare significati collettivi che vadano oltre la semplice teoria, rendendo inevitabile il confronto con la realtà della guerra.

La filosofia russa contemporanea si trova così a dover affrontare una biforcazione: da un lato, l'orientamento verso un pensiero critico e aperto al dialogo con le altre culture, dall'altro un ritorno a posizioni isolazionistiche e nazionaliste, che cercano di rafforzare l'identità russa in un contesto di crescente globalizzazione. La riflessione su compiti e sfide della filosofia russa si inserisce in un dibattito più ampio, che coinvolge diverse voci. Se da un lato emerge con forza la necessità di un rinnovamento della filosofia che non si limiti alle esigenze di dimostrato patriottismo, ma che sappia mantenere viva la difesa della verità, dall'altro si assiste al proliferare di orientamenti dichiaratamente nazionalisti, tra cui la rinascita negli ultimi anni del progetto eurasista nella sua variante dichiaratamente filorussa, che si propone di affermare un'identità culturale distintiva, in chiara opposizione alle influenze occidentali. Tale "nazionalismo filosofico" (Petjakševa, 2006) è legato al crescente scetticismo nei confronti delle ideologie liberali e democratiche, che molti intellettuali russi percepiscono come imposizione dall'esterno. A rafforzare un simile orientamento contribuisce inoltre il recente dibattito sull'urgenza di sviluppare una "filosofia sovrana", intesa come pensiero filosofico in grado di rispondere alle specificità della cultura russa e delle sue esperienze storiche, esigenza non slegata da una precisa visione ideologica sostenuta e promossa dal potere centrale. Ad esempio, il filosofo Anatolij Černjaev²⁰ sostiene che il momento attuale richieda una riflessione critica su come la filosofia possa contribuire a un'identità culturale rinnovata, capace di dialogare con le sfide contemporanee e le aspirazioni di un mondo multipolare. In un recente intervento pubblico che ha

¹⁹ 'Lo si comprende solo se ci si trova in mezzo, poiché si dà come esperienza'.

²⁰ Storico della filosofia russa, nel dicembre 2021 Černjaev è stato nominato direttore *ad interim* dell'Istituto di Filosofia dell'Accademia Russa delle Scienze per ordine del Ministero dell'Istruzione e della Scienza, nomina poi revocata in seguito a proteste pubbliche del personale dell'Istituto, nel dicembre dello stesso anno. Noto per la sua attività pubblica a favore della guerra in Ucraina, ha partecipato a eventi organizzati da *Russia Today*, in cui ha espresso sostegno all'esercito russo, e a conferenze come la già citata tavola rotonda di Doneck *Filosofija na linii fronta*. Nel 2021 Černjaev sottolineava l'importanza di rafforzare il "prestigio della cultura russa", affermando che la scuola filosofica russa è destinata a diventare uno strumento di *soft power* volto a garantire la leadership morale della Russia nel mondo (Golubeva, 2021).

visto la partecipazione di diverse personalità del mondo intellettuale e accademico russo – oltre al già citato Černjaev, era presente anche il filosofo e attuale rettore di MGU Aleksej Kozyrev –, è inoltre emersa la volontà di istituire un congresso filosofico eurasiatico e un premio nazionale al pensiero russo “critico”, lontano dalle influenze occidentali. La filosofia, dunque, deve riappropriarsi di un ruolo centrale nel dibattito culturale e scientifico della Russia attuale.

Nel suo complesso, la filosofia russa contemporanea mostra due tendenze contrastanti: una orientata alla generalizzazione e all'unificazione del concetto di “filosofia russa” in un contenitore unico, tendente all'ideocrazia – nei termini di Rawls, la filosofia usata per difendere lo status quo –, l'altra, invece, anti-totalitaria, difende il valore insostituibile dell'individuo e mira a smascherare la relativa inutilità dei costrutti ideologici. Di questa seconda tendenza è espressione il *Nezavisimyj Institut Filosofii*²¹, associazione internazionale fondata nel novembre 2022 da filosofi che hanno lasciato la Federazione Russa a causa del dissenso con la politica delle autorità russe. L'associazione si propone di supportare gli studiosi in esilio e creare uno spazio intellettuale di ricerca e dialogo promuovendo il pensiero critico nelle scienze umane e sociali in lingua russa. Attualmente all'Istituto partecipano un centinaio di studiosi, che portano avanti vari progetti, sia collettivi che individuali (lezioni, seminari o corsi), alcuni dei quali sono rivolti a un pubblico più ampio.

Altra significativa espressione della stessa tendenza critica all'interno del panorama filosofico russo attuale è la raccolta *Pered licom katastrofy* [Di fronte alla catastrofe], curata da Nikolaj Plotnikov (2023), a cui hanno partecipato sedici intellettuali russi critici del regime putiniano e della guerra in corso, di diversa formazione (filosofi, sociologi, storici, culturologi). Pur trovandosi in aree geografiche diverse (Russia, Ucraina, Europa e Stati Uniti), sono solidali nel loro impegno a presentare un'analisi critica della catastrofe in corso, catastrofe che nei saggi viene esaminata da un punto di vista etico, sociologico e antropologico, interrogandosi sui fattori intellettuali che l'hanno resa possibile. La quarta di copertina riassume l'orientamento generale dei contributi che fanno parte della raccolta:

‘Война против Украины, развязанная режимом Путина, несет смерть, разрушения и страдания украинскому народу. Но эта война означает также и для России цивилизационную катастрофу. Группа из шестнадцати российских критически мыслящих интеллектуалов (философов, социологов, историков, культурологов) объединилась в этом сборнике, чтобы публично возвысить свой свободный голос на русском языке. [...] В своих статьях они характеризуют эту катастрофу с этической, социологической и антрополо-

²¹ Si veda il sito ufficiale dell'associazione all'indirizzo <https://ru.independentphilosophers.com/>.

гической точек зрения и посвящают себя рассмотрению интеллектуальных факторов, которые сделали ее возможной.’ (Plotnikov, 2023)²²

Di particolare interesse all’interno del volume è la discussione sul rapporto tra intellettuale e potere tra il curatore e Aleksandr Dobrochotov, già professore della HSE, dal 2022 Visiting Senior Research Fellow del King’s Russia Institute del King’s College di Londra. “L’ideologia” – evidenzia Dobrochotov nel suo saggio *Razgovor o vojne, tiranii i konce istorii* [Conversazione sulla guerra, la tirannia e la fine della storia] – “emerge quando un’idea non è più un obiettivo nella ricerca della verità, ma diventa uno strumento per esprimere contenuti pre-ideologici, riflettendo una scelta già compiuta” (Ivi:p.156). Più precisamente, non si tratta soltanto di ideologia, ma innanzitutto di una questione “linguistica” ed “ermeneutica”²³, per questo l’Istituto indipendente di filosofia già citato ha dedicato al tema il progetto *Slovar’ političeskogo jazyka putinskoj Rossii* [Dizionario del linguaggio politico della Russia putiniana]²⁴.

La domanda fondamentale diventa allora: qual è il compito del filosofo nel contesto attuale? Secondo Dobrochotov, il filosofo ha il compito essenziale di custodire il significato (i significati) dei “concetti fondamentali su cui si basa l’intera razionalità”, compito che non può essere svolto da nessun altro:

‘Ученые, например, не могут этим заниматься. Обычные люди с их здравым смыслом — тоже. А философы должны; они — хранители фонда изначальных смыслов. Сейчас это важно, потому что происходит порча (corruptio) первичных смыслов, базовых понятий: рациональность, свобода, личность, ответственность и так далее.’ (Dobrochotov, 2023:p.149)²⁵

²² ‘La guerra contro l’Ucraina scatenata dal regime di Putin porta morte, distruzione e sofferenza al popolo ucraino. Ma questa guerra per la Russia rappresenta anche una catastrofe di civiltà. Un gruppo di sedici intellettuali russi critici (filosofi, sociologi, storici, culturologi) si è unito in questa raccolta per alzare pubblicamente la propria voce libera in lingua russa. [...] Nei loro articoli, definiscono questa catastrofe da un punto di vista etico, sociologico e antropologico, e si dedicano all’analisi dei fattori intellettuali che l’hanno resa possibile.’

²³ Su questo tema si è espresso anche Michail Epštein (2023:p.41), prendendo in esame i modi in cui il linguaggio può essere manipolato per veicolare ideologie, rendendo il discorso politico non tanto una questione di contenuti, ma di forme espressive. Tale prospettiva riflette la tesi di Dobrochotov che l’ideologia non sia solo un sistema di idee, ma sia intrinsecamente legata alla struttura linguistica e alla modalità di comunicazione.

²⁴ Il progetto si propone di seguire la trasformazione dei concetti principali nella vita politica russa a partire dal 2000 fino ai giorni nostri per rivelare come il linguaggio plasmì e rifletta le ideologie del potere, rendendo visibili le dinamiche comunicative che caratterizzano il contesto politico attuale. Attraverso il vocabolario il gruppo di studiosi intende promuovere una comprensione critica e approfondita delle strategie linguistiche impiegate nel discorso pubblico.

²⁵ ‘Gli scienziati, ad esempio, non possono occuparsene. Le persone comuni con il loro buon senso, nemmeno. Ma i filosofi devono farlo: sono i custodi del patrimonio dei significati originari. Oggi è

6. Conclusione

In un lavoro pubblicato postumo, Hannah Arendt (1990) scriveva che il filosofo si trova sempre in una posizione di pericolo rispetto al potere, perché è colui che detiene e custodisce la verità (intesa come *istina*). In termini analoghi, il filosofo russo Valerij Nikolaevič Sagatovskij, nell'articolo dai toni apocalittici *Est' li buduščee u russkoj filosofii?* [C'è un futuro per la filosofia russa?] (2009), sottolineava, ancora in tempi non sospetti, la necessità per il filosofo di difendere la verità, restando fedele al suo compito:

‘Возрождение русской философии за пределами необходимой для властей демонстрации патриотизма не получит поддержки ни извне, ни изнутри философского бомонда. И все же оно объективно необходимо и возможно, если те, кто эту необходимость понимает, будут готовы работать вплоть до уровня «овозможнения невозможного.» (Sagatovskij, 2009:p.131)²⁶.

La stessa frattura tra l'intellettuale e le dinamiche di potere, in difesa della verità, viene ribadita ancora oggi da Dobrochotov nella raccolta citata sopra:

‘Большие эпохи заканчиваются распадом культуры на полюса переусложненности и примитивности. Следующие начинаются с открытия новой простоты. Кажется, судя по «сердечным склонностям», для нас уже наступила «эпоха упрощения». А значит, союз тирана с софистом ждут тяжелые времена.’ (Dobrochotov, 2023:p.164)²⁷.

Nel contesto attuale di crisi politica e sociale, la combinazione di potere oppressivo e sofismi ingannevoli è destinata a crollare sotto il peso di una realtà sempre più distante dalle retoriche di giustificazione del potere. In questo quadro, la riflessione di Dobrochotov si lega alle preoccupazioni già espresse da Sagatovskij, il quale metteva in luce la tensione irrisolta tra la ricerca della verità filosofica e le aspettative del potere politico. Se il filosofo, secondo Sagatovskij, è chiamato a “rendere possibile l'impossibile” attraverso la resilienza del pensiero critico, il

importante, perché sta avvenendo la corruzione (*corruptio*) dei significati primari, dei concetti fondamentali: razionalità, libertà, personalità, responsabilità e così via.

²⁶ ‘Il rinascimento della filosofia russa, al di là della necessaria dimostrazione di patriottismo richiesta dalle autorità, non riceverà supporto né dall'esterno né dall'interno del mondo filosofico. Eppure, ciò è oggettivamente necessario e possibile, se coloro che comprendono questa necessità saranno disposti a lavorare fino al punto di “rendere possibile l'impossibile”.

²⁷ ‘Le grandi epoche terminano con il disfacimento della cultura, che si polarizza tra eccessiva complessità e primitivismo. Le epoche successive cominciano con la scoperta di una rinnovata semplicità. A quanto pare, a giudicare dalle “inclinazioni del cuore”, per noi è già arrivata l’“epoca della semplificazione”. Ciò significa che il legame tra il tiranno e il sofista ha vita breve.’

processo di semplificazione descritto da Dobrochotov suggerisce che il momento storico attuale potrebbe favorire il declino delle vecchie alleanze tra pensiero e potere. Questo, però, non avverrà senza conflitti, e il compito del filosofo sarà ancora una volta quello di affrontare queste sfide con coraggio e visione critica.

Bibliografia

1. Arendt, H. (1990) Philosophy and Politics. *Social Research*. 57 (1), 73–103.
2. Choružij, S. S. (2005) *Očerki sinergijnoj antropologii*, Moskva, Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy.
3. DeBlasio, A. (2014) *The End of Russian Philosophy: Tradition and Transition at the Turn of the 21st Century*, Basingstoke & New York, Palgrave Macmillan.
4. DeBlasio, A. (2021) Foreword: Russian Philosophy as Anthology. In Sergeev, M., Chumakov, A., Theis, M. (eds.), *Russian Philosophy in the Twenty-First Century: An Anthology*. Leiden; Boston, Brill Rodopi, pp.IX–XIV.
5. Demčenko, N. (2022) Institut filosofii RAN požalovalsja na kampanii “psevdopatriotov”. *RBC.ru*. 23/12/2022. URL: <https://www.rbc.ru/society/23/12/2022/63a575f49a79474c2bf10339> (ultimo accesso 24/12/2023).
6. Dioletta Siclari, A. (2020) La filosofia russa (Essay review). *Noctua*. 7 (2), 336–408.
7. Dobrochotov, A. (2023), Razgovor o vojne, tiranii i konce istorii. In Plotnikov, N. (ed.), *Pered licom katastrofy: sbornik statej*. Berlin; Münster; Wien; Zürich; London, LIT Verlag, pp.149–164.
8. Epstein, M. (1998) Main Trends of Contemporary Russian Thought. *Paideia. Contemporary Philosophy*. URL: <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Cont/ContEpst.htm> (ultimo accesso 22/12/2023).
9. Epstein, M. (2019) *The Phoenix of Philosophy: Russian Thought of the Late Soviet Period (1953-1991)*, New York, Bloomsbury Academic.
10. Epstein, M. (2023) *Russkij antimir. Politika na grani Apokalipsa*, New York, Franc-Tireur USA.
11. Golubeva, A. (2021) V Institute filosofii RAN smenilsja direktor. Rossijskie učenye nedelju protestovali – i dobilis’ uspecha. *BBC. Russkaja služba*. 28/11/2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-59810516> (ultimo accesso 24/10/24).
12. Gujsenov, A. A. (2023) O toždestve ruskoj filosofii i filosofii v Rossii. *Filosofskij žurnal*. 3 (16), 5–16.
13. Jakovleva, E. (2022) Specoperaciju na Ukraine obsudili na kruglom stole frontovye filosofy. *Roskijskaja gazeta*, 30.03.2022. URL: <https://rg.ru/2022/03/30/reg-cfo/specoperaciiu-na-ukraine-obsudili-na-kruglom-stole-frontovye-filosofy.html> (ultimo accesso 28/12/2023).
14. Kara-Murza, A. A. (2023) Filosofija v Rossii i russkaja filosofskaja publicistika. *Filosofskij žurnal*. 16 (3), 17–23.

15. Korobov-Latyncev, A. (2021) Filosofija vojny i filosofskie vojny i Rossii. *Russkaja istina*, 31.07.2021. URL: <https://politconservatism.ru/articles/filosofiya-vojny-i-filosofskie-vojny-v-rossii> (ultimo accesso 12/12/2023).
16. Korobov-Latyncev, A. (2022) *Filosofi i vojna. O ruskoj voennoj filosofii*, Moskva, ID "Russkaja filosofija".
17. Laruelle, M. (2019) Back From Utopia: How Donbas Fighters Reinvent Themselves in a Post-Novorossiya Russia. *Nationalities Papers. Special Issue on the Donbas Conflict*. 47 (5), 719–733.
18. Laruelle, M. (2022) Nužna li mobilizacii filosofija vojny? "Noev kovčeg", "giperborejcy" i "velikoe obnulenie" na rynke propagandy. *Re.Russia*, 04/10/2022. URL: <https://re-russia.net/analytics/024/> (ultimo accesso 18/04/2024).
19. Lektorskij, V. A. (2009), O filosofii Rossii vtoroj poloviny XX v. *Voprosy filosofii*, 11/08/2009, URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=49 (ultimo accesso 12/01/2024).
20. Lektorsky V., Bykova M. (eds.) (2019) *Philosophical Thought in Russia in the Second Half of the Twentieth Century. A Contemporary View from Russia and Abroad*. New York, Bloomsbury Academic.
21. Leskova, N. (2022) Rossijskaja filosofija nachoditsja na pod"eme. *Kommersant*", 13/03/2022. URL <https://www.kommersant.ru/doc/5236641> (ultimo accesso 18/04/2024).
22. Maiatsky, M. (2022) Contemporary Philosophy in Russia (1991–2022). In Minakov, M. (ed.) *Philosophy Unchained. Developments in Post-Soviet Philosophical Thought*, Stuttgart, Ibide-Verlag, pp.211–282.
23. Maslin, M. A., Medenica, V., Serbinenko, V. V. & Sineokaja Ju. V. (2016) Russkaja filosofija v Rossii i za rubežom. *Filosofskij žurnal*. 9 (4), 161–175.
24. Medvedev, S. (2023) Julija Sineokakja: Na samom dele russkoaja filosofija ne izučena. *Svoboda*. 24/12/2023. URL: <https://www.svoboda.org/a/yuliya-sineokaya-na-samom-dele-russkaya-filosofiya-ne-izuchena-/32744271.html> (ultimo accesso 24/12/2023).
25. Minakov, M. (2022) *Philosophy Unchained. Developments in Post-Soviet Philosophical Thought*, Stuttgart, Ibide-Verlag.
26. Oppo, A. (2021) Does a "Russian Philosophy" Exist? The Boundaries and Nature of a Question. *Solov'evskie issledovanija*. 70 (2), 47–67.
27. Perini, G. (1989) La filosofia russa. *Divus Thomas*. 92 (1/2), 150–178.
28. Petjakševa, N. I. (2006) Ponjatje "Nacional'naja filosofija" v kontekste komparativistiki. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija: Filosofija*. 1, 160–169.
29. Pivovarov, D. V. (2016) O svobode filosofskih i religioznych mnenij v sovremennoj Rossii. In Loginov, A. V., Tomjuk, O. N. (eds.), *Filosofija v XXI veke: vyzovy, cennosti, perspektivy. Sbornik naučnyh statej*. Ekaterinburg, Maks-info, pp.206–211.
30. Poljakov, L. (2022) Rossijskaja filosofija – bol'saja pustynja. *Kommersant*, 13/03/2022. URL: https://www.kommersant.ru/doc/5236639?from=doc_vrez (ultimo accesso 24/12/2023).

31. Pružinin, B. I. (2014), *Filosofija Rossii segodnja: tendencii i perspektivy. Gumanitarnie issledovanija v Vostočnoj Sibiri i na Dal'nem Vostoke*. 3 (29), 6–12.
32. Sagatovskij V. N. (2009), *Est' li buduščee u russkoj filosofii?*. *Vestnik Russkoj christianskoj gumanitarnej akademii*. 10 (1), 121–132.
33. Skorobogackij, V. V. (2016) *Piknik na obočine, ili filosofija v uslovijach rossijskoj okolosovremennosti*. In Loginov, A. V., Tomjuk, O. N. (eds.), *Filosofija v XXI veke: vyzovy, cennosti, perspektivy. Sbornik naučnych statej*, Ekaterinburg, Maks-info, 32–40.
34. Smirnov, A. (2021) *Current Objectives of Russian Philosophy*. *Social Sciences*, 52 (4), 4–20.
35. Kirjuchin, D. (2022) *Filosofskij process v postsovetsoj Ukraine*. *Ideology and Politics Journal*. 1 (20), 301–326.
36. Solov'ev, E. Ju. (1998) *Filosofskij žurnalizm šestidesjatyh: zavoevanija, obolščeniya, nedodelannye dela*. In Lektorskij V. A. (ed.) *Filosofija ne končetsja... Iz istorii otečestvennoj filosofii. XX v.: v 2 kn. Kn. II: 60-80-e gg.*, Moskva, Rosspen, 108–118.
37. Špet, G. (2008) *Očerki razvitiya russkoj filosofii* (ed. by T. G. Ščedrina). Moskva, Rosspen.
38. Steila, D. (2014) *Individuo e cultura nel pensiero di Merab K. Mamardašvili*. In Antonelli, E., Martinengo, A. (a cura di), *Confini dell'estetica. Studi in onore di Roberto Salizzoni*. Roma, Aracne, pp.75–87.
39. Stepin, V. (1998) *Russian Philosophy Today*. *Social Sciences*, 29 (1). URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/socsci/socsci_98stepin.html (ultimo accesso 12/01/2024).
40. Vyšeslavcev, B. (1955) *Vėčnoe v russkoj filosofii*. New York, izd. imeni Čechova.
41. Yulina, N. S. (1994) *Philosophy in Russia Today. Metaphilosophy. Special issue: Philosophy in Eastern Europe*. 25 (2/3), 117–131.

Giorgia Rimondi

Northwestern University RPLRT Initiative

CONSIDERATIONS ON RUSSIAN PHILOSOPHY TODAY

Summary

Contemporary Russian philosophy is experiencing an identity crisis, reflecting the tensions between ideology and intellectual autonomy, as clearly demonstrated by the recent conflict. The article analyzes the role of philosophy in the current context, highlighting how it is used both to legitimize political power and to promote independent critical thought. The introduction presents a brief discussion on the difficulties of defining a “Russian philosophy”, no longer confined to national borders but spread across an intellectual diaspora, including philosophers both in Russia and abroad.

A central point of the discussion is the concept of the transition from the post-Soviet phase to the contemporary era. The author highlights how this transformation has fragmented the Russian philosophical landscape, divided between Soviet ideological legacies—concerning the role and tasks of the philosopher in society—and new cultural demands. The “philosophy of the front”, developed in contexts such as the 2022 roundtable in Moscow, represents an emblematic example: through themes like the “clash of civilizations”, philosophical thought reconnects to propaganda practices, adapted to the current context’s needs. However, the author emphasizes the complexities of this process, as the contemporary context makes it difficult to control the philosophical discourse entirely.

A relevant aspect is the reflection on the “philosophy of war” and the ensuing debates, which reveal the polarization between those who criticize the inability of contemporary Russian philosophy to directly engage with events like the war in Donbass and those who see these conflicts as an opportunity to reaffirm Russian imperial identity. The idea of a “sovereign philosophy”, detached from external Western influences, also represents an attempt to respond to the current crisis, although it risks becoming yet another tool of power. While philosophy within Russia is called to define new horizons and directions, often influenced by nationalist rhetoric, spaces of critical resistance are also emerging. The Independent Institute of Philosophy, founded by dissident philosophers, and the work *Pered licom katastrofy* [Facing the Catastrophe] (2023) demonstrate how philosophical thought can still question freedom, responsibility, and truth, opposing ideological corruption. The author underscores these efforts as attempts to build a contemporary Russian philosophy capable of engaging with the global and multipolar world.

Thinkers like Dobrochotov emphasize the philosopher’s task of preserving fundamental concepts such as rationality, freedom, and responsibility, opposing linguistic and ideological corruption. According to this view, philosophy must transcend ideological divisions to rediscover its existential and anthropological mission, as indicated by Skorobogackij, who calls for a renewal of thought to respond to contemporary challenges. The future development of Russian philosophy will then depend on its ability to navigate this transition while maintaining a balance between tradition and critical renewal.

► **Keywords:** contemporary Russian philosophy, tasks of philosophy, philosophy and society, ideology and philosophy, role of the philosopher.

РАЗМИШЉАЊА О САВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ ФИЛОЗОФИЈИ

Резиме

Савремена руска филозофија доживљава кризу идентитета, која одражава напетост између идеологије и интелектуалне аутономије, што је јасно приказано недавним конфликтом. У чланку се анализира улога филозофије у савременом контексту и истиче се како се она користи за легитимисање политичке моћи и промовисање независне критичке мисли. У уводном дијелу разматра се тешкоћа дефинисања *руске филозофије*, која више није омеђена националним границама, већ је распрострањена кроз интелектуалну дијаспору, укључујући филозофе како у Русији, тако и у иностранству.

Централна тачка истраживања јесте концепт транзиције из постсовјетске фазе у савремено доба. Ауторка истиче како је ова трансформација фрагментисала руски филозофски пејзаж, подијељен између совјетских идеолошких наследија, у вези са улогом и задацима филозофа у друштву те нових културних захтјева. *Филозофија фронта*, развијена у контекстима као што је округли сто у Москви 2022. године, представља емблематичан примјер. Разматрањем тема као што је *сукоб цивилизација* филозофска мисао поново се повезује с праксама пропаганде, прилагођеним потребама актуелног контекста. Међутим, ауторка наглашава сложеност овог процеса, с обзиром на то да савремени контекст отежава потпуну контролу над филозофским дискурсом.

Релевантан аспект јесте размишљање о *филозофији рата* и пратећим дебатама, које откривају поларизацију између оних који критикују неспособност савремене руске филозофије да се директно суочи са догађајима попут рата у Донбасу и оних који ове сукобе виде као прилику за потврду руског империјалног идентитета. Идеја о *сувереној филозофији* одвојеној од спољних западних утицаја такође представља покушај одговора на тренутну кризу, иако ризикује да постане још један инструмент моћи. Док је филозофија унутар Русије позвана да дефинише нове хоризонте и правце, често под утицајем националистичке реторике, истовремено се појављују и простори критичког отпора. *Независни институт за филозофију* који су основали дисидентски филозофи и дјело *Пред лицем катастрофе* (2023) показују како филозофска мисао још увијек може да поставља питања о слободи,

одговорности и истини, супротстављајући се идеолошкој корупцији. Ауторка истиче ове напоре као покушаје изградње савремене руске филозофије способне да се ангажује у глобалном и мултиполарном свијету.

Мислиоци попут Доброхотова истичу задатак филозофа да очува основне појмове попут рационалности, слободе и одговорности те да се супротстави језичкој и идеолошкој корупцији. Према овом виђењу, филозофија мора да превазиђе идеолошке подјеле не би ли поново открила своју егзистенцијалну и антрополошку мисију, како је нагласио Скоробогачки, који позива на обнову мишљења да би се одговорило на савремене изазове. Будући развој руске филозофије ће, дакле, зависити од њене способности да се креће кроз овај прелаз, одржавајући равнотежу између традиције и критичке обнове.

► *Кључне ријечи*: савремена руска филозофија, задаци филозофије, филозофија и друштво, идеологија и филозофија, улога филозофа.

Preuzeto: 3. 12. 2024.

Korekcije: 8. 2. 2025.

Prihvaćeno: 27. 3. 2025.

Aleksandra S. Sekulić¹

Istituto per la letteratura e l'arte

Belgrado

IL BANCHETTO DELL'ILLUMINISMO E LA FAME DEL SÉ

(L'INCONTRO CON L'ALTRO NELL'AUTOBIOGRAFIA DI DOSITEJ OBRADOVIĆ)

Abstract: Nella sua autobiografia Vita e avventure (1783) Dositej Obradović mostra l'importanza epocale dell'abbandono del monastero, simbolo di una concezione del mondo di stampo esclusivamente religioso, e del passaggio dall'ideale del desiderio di salvezza alla volontà di conoscere il mondo intero, che arriva nella cultura serba con ritardo in quanto ostacolata alla vigilia del Rinascimento dall'inizio dell'occupazione ottomana. I principi della soggettività moderna si rispecchiano non solo nella critica di Dositej alla superstizione e all'arretratezza, all'irrazionalità e ai pregiudizi, bensì lo stesso discorso autobiografico è caratterizzato da un'apertura cosmopolita verso gli altri, da affabilità e accoglienza in ogni incontro e in ogni viaggio. Negli incontri con gli amici, che nel caso di Dositej sono prevalentemente amici della sapienza e del progresso, in occasione dei diversi pasti, pranzi, feste di benvenuto e di congedo – emergono le dimensioni e l'orizzonte di automodellazione (self-fashioning). Ad ogni banchetto, in qualunque occasione e parte del mondo, quello che Dositej scrive è un segno inequivocabile della sua intenzione di illuminare, ma c'è anche una traccia di ambivalenza nella sua stessa scrittura. In questo contributo, partendo dall'ermeneutica del sé di Foucault e dal modo di intendere l'identità come costruzione di Steven Greenblatt, si problematizza il discorso autobiografico dell'illuminismo e la questione dell'autorappresentazione del soggetto in una prospettiva di incontro con l'Altro.

Parole chiave: *Dositej Obradović, Illuminismo, autobiografia, banchetto, fame, amicizia.*

¹ sekulic.aleks@gmail.com

1. Introduzione

Dositej Obradović rappresenta una delle figure più delicate e più autenticamente profonde per lo sviluppo della cultura serba, il cui ruolo assume un valore costitutivo, e di conseguenza incommensurabile, su molteplici piani. La cultura serba nel diciassettesimo e diciottesimo secolo era a stento riuscita a sopravvivere alla dura dominazione ottomana a sud dei fiumi Sava e Danubio, e a mantenere le sue peculiarità nonostante la pressione autoritaristica dell'impero austriaco a nord dei fiumi Sava e Danubio. Grazie a Dositej, una intera cultura si apre all'Europa dell'Illuminismo. Con la sua opera, in gran parte costituita di saggi, lettere e traduzioni dal tedesco, dal francese e dall'italiano, ma soprattutto con la sua autobiografia *Život i priključenja* (*Vita e avventure*) del 1783, Dositej eserciterà un'influenza cruciale sulla riforma illuminista dell'identità culturale, il cui sforzo di conservazione si riflette già nella Grande Migrazione del popolo serbo sotto la guida del patriarca Arsenije Čarnojević nel 1690. Là, nell'ambiente geopolitico della monarchia Asburgica, i metropoliti e i rappresentanti allora alla guida del popolo erano dediti allo sviluppo economico ma, ancor prima, a quello illuministico di un popolo segnato dall'agonia di una molteplice schiavitù. Per questo, a stretto contatto con la cultura occidentale e con l'ambiente progredito della monarchia austroungarica, sul territorio di una potenza che allo stesso modo imponeva limitazioni nelle libertà personali e varie forme di repressione spirituale e confessionale, le prime imprese volte all'emancipazione del popolo serbo erano legate alla diffusione dell'alfabetismo, alla pubblicazione di libri, mentre a maestri provenienti dalla Russia veniva delegato il compito di insegnare a un certo numero di serbi lo slavo ecclesiastico, lingua ufficiale della chiesa nella quale in futuro saranno redatte anche le opere scritte di questo periodo. Poiché però lo slavo ecclesiastico antico, nonostante gli sforzi di alfabetizzazione, continuava a risultare comprensibile solo a una cerchia ristretta di persone, ovvero ai rappresentanti del clero e della Chiesa, i processi culturali di illuminazione continuarono a versare in uno stato di stallo fino alla comparsa di Dositej Obradović. Dositej è proprio colui che, sotto l'influsso delle tendenze illuministiche dell'imperatore austriaco Giuseppe II, ma senza mai divenire la marionetta di una particolare istituzione, mosse dei passi decisivi nella rivoluzione del sistema di istruzione dei serbi. Una delle principali aspirazioni di Dositej, che si manifesta anche nella sua opera, è l'utilizzo della lingua parlata dal popolo in letteratura. In tale modo anche il suo lavoro viene liberato dal severo modello scolastico e dalle proposizioni caratteristiche dei libri liturgici, dei breviari e dei manuali. La comunicatività e il taglio saggistico

delle polemiche di Dositej, dei dialoghi e della narrativa autobiografica, fecero sì che la sua opera conquistasse molto rapidamente un ampio circolo di lettori. L'impostazione critica del pensiero di Dositej Obradović prevede la condanna della superstizione, della cieca dedizione al formalismo ecclesiastico dietro il quale si nasconde lo spirito passivo, non evoluto dell'uomo incapace di abbracciare tutte le possibilità del proprio intelletto. Per questo Dositej adatterà zelantemente la riforma scolastica della regina Maria Teresa alle esigenze secolari dell'istruzione moderna. Inoltre, Dositej insiste sul rafforzamento dell'autocoscienza nazionale, sulla necessità della tolleranza religiosa, sulla necessità di garantire l'istruzione anche alle donne. Eccezionalmente carismatico, straordinario poliglotta, sostenitore delle idee dei moralisti inglesi del diciassettesimo e diciottesimo secolo e del professor August Eberhard di cui aveva frequentato le lezioni presso l'Università di Halle, di grande impatto nei suoi tentativi cultural-illuministi e letterari, Dositej Obradović rappresenta una gamma unica di identità in quanto, dopo aver conosciuto i limiti e l'incompletezza della vita in monastero, allarga la mappa spirituale del proprio essere viaggiando per tutti i Balcani, soggiornando in Asia Minore, Grecia, Italia, Inghilterra, Germania, Austria e Russia.

2. La sfida autobiografica dell'illuminazione

L'autobiografia *Život i priključenja* (*Vita e avventure*) di Dositej Obradović ci conduce nel mondo autentico di una personalità che scrive il proprio testo come un manifesto programmatico destinato a incarnare l'idea di una mente libera, illuminata. Il peculiare percorso di vita di Dositej Obradović sottintende diverse tappe che proprio attraverso la sua configurazione narrativa sveleranno il senso di uno sguardo razionalista e critico sul mondo, l'importanza dell'istruzione e dell'apertura cosmopolita verso l'Altro. Verità, utilità e giustizia (nel senso di valutazione oggettiva delle azioni altrui e autovalutazione) sono i principi fondamentali, le virtù morali e letterarie categoriche su cui Dositej insiste già nella premessa alla sua autobiografia. Venticinque anni trascorsi viaggiando in diverse città dell'Europa e dell'Asia Minore, nonché in Gran Bretagna, come fa notare Dositej di dare inizio alla (auto)narrazione, illustreranno non soltanto l'importanza del lavoro nel campo dell'istruzione e della vita con uomini di cultura, bensì soddisferanno anche la necessità del lettore che gode anche di contenuti più divertenti. Esaminando la struttura formale dell'opera, oltre al discorso autobiografico dominante, *Vita e avventure* presenta alcune caratteristiche tipiche del genere epistolare, del romanzo d'avventura, del Bildungsroman e della letteratura odepica, come ha notato Maria

Rita Leto, nello studio in lingua italiana dal titolo *Il capolavoro imperfetto. Forme narrative e percorsi culturali in Vita e avventure di Dositej Obradović*. Nel riferirsi alla posizione teorica di Philippe Lejeune sull'autobiografia come patto che si crea tra il lettore e l'autore che al contempo è sia narratore che protagonista della storia, Maria Rita Leto riconosce nella narrativa di Dositej tutte le condizioni per tale patto, visibile già nel titolo completo dell'opera *Vita e avventure di Dimitrije Obradović, ordinato monaco come Dositej, scritta e pubblicata da lui stesso* (Leto, 2011:p.44). Tenendo conto del fatto che non ci possiamo soffermare su tutte le specificità formali della narrativa autobiografica di Dositej, bisogna sottolineare il suo ruolo di innovatore e figura di svolta nella letteratura serba.² Dositej, dunque, rompe con la tradizione della letteratura agiografica in slavo ecclesiastico e diventa il primo autore moderno che scrive in una lingua comprensibile al popolo e che non nasconde la propria identità dietro all'assoluto religioso e all'ideale di santità. Oltretutto, Dositej Obradović trasforma dal di dentro i modelli e i *topos* caratteristici per le vite dei santi e in tal modo ottiene effetti su più piani – credibilità, distanza ironica, prospettiva critica. L'orientamento teleologico del suo testo non è in contrasto con la modernità dell'intenzione autoriale. In un certo senso, proprio insistendo sull'idea di "umano troppo umano", per dirla con le parole di Nietzsche, Dositej Obradović fa il suo ingresso in una specifica modernità di tipo simbolico, il che emergerà anche negli esempi relativi al cibo, alla tavola e all'incontro con l'Altro. L'intero sforzo della consapevolezza autobiografica è teso a divenire esempio rappresentativo, all'autocreazione del sé come paradigma culturale che i lettori, ovvero la gioventù serba, devono seguire. Se ci richiamiamo alle tesi di Greenblatt, possiamo vedere che il self-fashioning avviene sempre nella lingua, ma si realizza "in relazione a qualcosa di estraneo, altro, avverso" (Greenblatt, 2011:p. 28). Dositej, invece, realizza il proprio self-fashioning in relazione a qualcosa che in primo luogo è vicino e ha valore di autorità. La vita ascetica e dedicata alla fede senza distanza critica (ovvero senza una costante prassi di mettere in discussione tutto) rappresentano ciò che

² Esiste un gran numero di ricerche che affrontano l'opera di Dositej da diverse prospettive. Tutti questi contributi, sia in serbo che in italiano, sono estremamente preziosi e significativi. Poiché il tema di questo lavoro riguarda un aspetto molto specifico, ovvero il cibo e il significato simbolico del banchetto nell'epoca dell'Illuminismo, abbiamo dovuto operare una selezione di riferimenti che forse risulterà imperdonabilmente circoscritta. Per qualsiasi altra necessità di ricerca, rimandiamo a studi imprescindibili per l'interpretazione di Dositej. Tra questi, oltre ai testi classici di Jovan Deretić, si segnalano lo studio di Dušan Ivanić *Zašto čitati Dositeja? Dositej Obradović i srpska kultura* (2015), la tesi di dottorato di Persida Lazarević di Giacomo *Tršćanski kulturni krug i Južni Sloveni* (2018), nonché lo studio *U Dositejevom krugu. Dositej Obradović i škotsko prosvetiteljstvo* (2015). Inoltre, risultano particolarmente utili anche i contributi dei convegni scientifici *Dositej Obradović u srpskoj istoriji i kulturi* (2011) e *Vek prosvetiteljstva u srpskoj kulturi* (2019).

davvero diventerà estraneo e alieno, per questo il lavoro di Dositej su di sé ha una doppia direzione – l'autocreazione come resistenza all'autorità interiorizzata che prima va realizzata a livello interiore, e successivamente modellata di nuovo nell'opposizione a tale estraneità. Il cambiamento dominante nelle fondamenta dell'essere sarà dato come processo di conoscenza, per questo la sua autobiografia presenta numerosi strati narrativi ed è caratterizzata da diversi potenziali di genere.

Analizzando il rapporto tra biografia e autobiografia nell'opera di Dositej Obradović, Maria Rita Leto mette in evidenza che non è la vita bensì la storia a creare "il personaggio autobiografico" (Leto, 2011:p.61). Se il protagonista dell'autobiografia "compie l'impresa eccezionale", annotando la propria vita, come afferma Franco D'Intino, in quanto solo la scrittura gli permette di creare un eroe, allora l'autobiografia di Dositej Obradović, conclude Maria Rita Leto, "rende" il proprio autore "doppiamente personaggio" (2011: p.61). Dositej è dunque, il nome di rottura con la tradizione letteraria e una figura di svolta linguistico-culturale che rende il proprio testo accessibile alla maggioranza:

'Ma proprio questo forte aspetto di rottura e l'impresa di Dositej che coincide con lo scrivere e il pubblicare, necessita di un altrettanto forte autolegittimazione, che lo scrittore realizza sia dichiarando apertamente le proprie intenzioni e motivazioni, sia facendo una scelta tra gli episodi di cui narrare e quelli di cui tacere' (2011:p. 61-62).

L'autolegittimazione di Dositej si rispecchia spesso anche nella sua necessità di giustificare sé stesso, i suoi viaggi, difendendosi da coloro che lo considerano un vagabondo. Ponendosi quindi come un doppio eroe, Dositej Obradović lascia una potente impressione di assenza laddove ci aspetteremmo di vedere il soggetto, l'autore come individuo. Nella posizione di Io autobiografico si intravede il sé negato, l'io autentico rimosso a favore del soggetto esemplare dell'illuminismo. Dositej, naturalmente, non riesce a realizzare ciò che non è riuscito nemmeno a Foucault quando all'inizio della sua lezione *Ordine del discorso* desidera di non essere colui "dove viene il discorso", bensì soltanto una "sottile lacuna" nel suo sviluppo o "il punto della sua scomparsa possibile" (Foucault, 1972:p.5). Dositej Obradović è, paradossalmente, più di tutti i santi le cui vite in gioventù aveva letto e imitato, "una macchina" di identificazione, in quanto simbolicamente funziona come "impianto di produzione" della personalità illuminata, una vera e propria istituzione. La scelta di Dositej rispetto ai temi selezionati e a quelli tralasciati è parte della volontà e della tecnica narrativa, ma la decisione di tacere è in realtà volontà di non parlare, di non svelare i potenziali errori che potrebbero distruggere

l'idea dell'uomo illuminato. Restare in silenzio significa restare fedele all'ideale. Anche l'autorizzazione e l'autolegittimazione appartengono al fondo delle strategie narrative, mentre Dositej si trova sostanzialmente in un ordine che lo nasconde perché nulla può compromettere l'ideologia della conoscenza e la fiducia nell'uomo.

3. La fame al tempo dell'Illuminismo

Il banchetto nell'autobiografia di Dositej Obradović rappresenta un importante aspetto di costituzione del soggetto e del suo self fashioning. Il cibo è, a prescindere dalla dimensione dominante di genere della narrativa di Dositej, innanzitutto collegato con la rappresentazione simbolica dell'essere nell'incontro con l'Altro. Ad ogni viaggio e soggiorno in un determinato luogo, dalla Dalmazia attraverso Smirne, Trieste, Vienna o Londra, Dositej fa la conoscenza di persone che diventano suoi maestri o allievi, suoi interlocutori, compagni di viaggio, ospiti e, di conseguenza, amici. L'amicizia è in Dositej una forma particolare di discorso cosmopolita con una tendenza inequivocabile a presentare l'ospitalità dell'Altro come apice simbolico di illuminazione. Essere illuminato significa non soltanto essere una persona di spirito ospitale, di intelletto pronto a assimilare la conoscenza, a coltivare come esclusiva la bontà dell'essere umano, bensì si riferisce anche alla virtù di saper accettare, "ospitare" l'altro. Condividere il cibo a tavola ha per Dositej il senso di uno scambio sostanziale – lo scambio di conoscenza e volontà di esistere proprio attraverso l'esistenza con l'Altro.

In un primo momento affascinato dalle vite dei santi, Dositej manifesterà fin da piccolo il desiderio di isolarsi allo scopo di avvicinarsi a quella forma di virtù e santità cristiana che viene raffigurata dalla letteratura agiografica. Ritirarsi nella caverna, fuggire dalla comunità per poter nell'intimità e rinuncia (abnegazione) più assoluta entrare in contatto con Dio rappresenta per il giovane Dositej l'incomparabile ultimum spirituale:

‘Considerando quel che avevano sofferto i martiri, mi dispiaceva assai che i cristiani al giorno d'oggi non venissero più torturati, perché così mi sarei fatto bruciare subito in nome della fede; quando poi mi venivano in mente il lavoro e l'opera degli eremiti, desideravo con forza di imbartermi in uno di loro e di andarmene con lui nei deserti egiziani o arabi, dove non ci fosse traccia di esseri viventi’ (Dositej, 2007:p.52).

Dositej, essendo rimasto orfano, aveva trascorso l'infanzia presso lo zio Nikola Parčanin che aveva vanamente tentato di dissuaderlo dalle sue fantasie sulla vita monastica. Per questo deciderà di mandare il ragazzino, ossessionato dalle idee di

sofferenza e dall'eremo come spazio di ritiro nella fede, a Timisoara, ad imparare il mestiere, per fargli capire cosa significasse “un paese straniero e un pane estraneo” (Dositej, 2007:p.65). Il mercante presso il quale Dositej lavorava aveva capito molto bene che il giovane non aveva talento per il commercio né per i mestieri manuali, ma gli aveva assegnato il compito di scrivere. A Timisoara, visitando i mercati in cui si intrecciano le rotte dei mercanti e le più diverse culture, Dositej per la prima volta entra in contatto con la lingua tedesca e con quella italiana. Soggiornando tra persone nuove, suoi coetanei, circondato da ragazze tedesche e valacche, immerso nella lingua viva e nel riso giovanile, si allontanerà sempre di più dalle sue precedenti fascinazioni. Fu allora che, dice Dositej, “il mio primo fervore verso la vita da eremita e le caverne cominciò a raffreddarsi del tutto dentro di me” (2007:66). È proprio qui, a Timisoara, che Dositej, servendo in una bottega in cui era stato approntato il pranzo per l'arcivescovo Georgije Popović, aveva assistito a una discussione a tavola che determinerà su più piani, in modo quasi fatale il suo destino spirituale e i suoi passi esistenziali.

Nel rispondere alle domande dell'archimandrita sull'essenza perduta, mancata della vocazione monacale e all'invito a discuterne in modo critico, razionale e senza animazione, il vescovo, che gli consiglia spiritosamente di sposarsi o di farsi evirare, perché “Dio non ti ha creato né per essere vergine né monaco” (Dositej, 2007: p.82), trasforma l'atmosfera allegra e informale tra gli ospiti al pranzo in un'immagine del banchetto tipicamente rabelaisiana. Tuttavia, la reazione dell'archimandrita al consiglio del vescovo sull'evirazione infonde a questa scena energia carnevalesca e vitalismo: “L'archimandrita, al sentire la parola evirare inorridì e si mise a tremare come preso da un attacco di febbre e ripose facendosi il segno della croce: “Che Dio mi protegga, signore, preferirei che mi tagliassero le orecchie piuttosto che mi evirassero” (Dositej, 2007:p.82). Uno dei presenti, Janja Grk, non potendo controllarsi, aveva voltato le spalle al tavolo per non spruzzarlo, ma in compenso il vino dalla sua bocca, a causa dell'irrefrenabile riso, era finito sul viso e sul vestito dell'ospite Malenica. Tutta questa scena, che Dositej registra in forma di dialogo nell'ambito del banchetto basandosi sui propri ricordi, ha un chiaro ruolo simbolico. Non solo che una conversazione del passato non potrebbe essere raccontata in modo tanto verosimile né è cosa che ci si aspetti in un'autobiografia con inesorabili “spettri” di finzione, bensì proprio lo stesso concetto artificiale del simposio deve garantire la realtà degli argomenti il che è molto più di un'argomentazione reale ed obiettiva. Il banchetto con il suo incontenibile slancio vitale, con il cibo e con il vino che simbolicamente esplode nel riso ed esce dalla bocca come fuoco d'artificio dovrebbe servire a conquistare il lettore e a farlo schierare dalla parte

dell'intelletto, addirittura prima che da quella parte si venga a trovare l'eroe della narrazione autobiografica. Questo banchetto lascia un'impressione tanto forte nel giovane Dositej che, non appena tornato nella propria stanza, si renderà conto che la lettura del catechismo è permanentemente ostacolata dalla conversazione a cui aveva assistito. Infatti, l'entusiasmo per l'archimandrita e le sue parole viene descritto da Dositej con forti slanci di sentimentalismo. Per questo il dispiacere di non poter soggiornare alla presenza di tale uomo anche solo come suo servitore, viene espressa con le seguenti parole:

‘Quel giorno non mangiai niente, fuorché un tozzo di pane prima di pranzo, né mi venne in mente di mangiare. Come la pecora rientrata dal pascolo si sdraia dove capita e ruminava quel che ha pascolato, allo stesso modo io andavo ruminando tutto il discorso dell'amatissimo archiereo e me lo imparavo quasi a memoria’ (Dositej, 2007:87).

Il vuoto che sente in assenza della perspicacia critica incarnata dall'archimandrita è coerentemente espresso dalla retorica del “nutrimento”, metafora della fame intellettuale. Per questo arriverà ad imparare a memoria lo stesso discorso dell'archimandrita, a “ruminarlo” nel processo simbolico del nutrimento di nuova scoperta. Ad ogni modo, le forti impressioni delle letture giovanile e le illusioni sulla vita ascetica non saranno subito e facilmente chetate. A Timisoara verrà a sapere dall'apprendista Todor, che era arrivato dalla regione dello Srem, del monastero di Hopovo in Fruška Gora, nonché della grande quantità di monaci che in esso dimoravano.

La vita nel monastero di Hopovo per il giovane Dositej rappresenta un nuovo stadio simbolico della sua maturazione. Lo slancio che deriva dall'esperienza della lettura delle agiografie all'interno delle mura del monastero trova finalmente la possibilità di gettare delle solide fondamenta per la propria identità. Anche l'igumeno di Hopovo, come prima il mercante a Timisoara, aveva subito notato l'amore del ragazzo per i libri e la lettura, motivo per cui nelle conversazioni lo incoraggiava a prendere atto dell'insensatezza di una fede irrazionale, fanatica. In ogni caso, in alcuni mesi trascorsi a Hopovo, Dositej lesse tutte le vite dei santi contenute nella biblioteca del monastero, mentre in una di queste opere in cui aveva riconosciuto il proprio percorso esistenziale, in quanto anche lo scrittore della vita aveva abbandonato i genitori per diventare monaco, troverà anche il suo futuro nome con il quale cambierà quello secolare – Dimitrije. In un dato modello di identificazione riconosciamo anche l'intenzione dell'autore di offrire al proprio futuro lettore uno stimolo abbastanza forte a rifiutare il peso della cecità religiosa

e ad accettare la conoscenza come proprio nome, come unica “carta d'identità” dell'essere. Nel prepararsi alla vita monastica, Dositej, nuovamente attratto dagli esempi della letteratura, comincia a rinunciare al cibo. Il suo digiuno prolungatosi per tre giorni suscita la disapprovazione dell'igumeno, che in questo gesto vede l'atto contro natura di un irragionevole ragazzino che si abbandona altezzosamente a imprese fuori dall'umana portata. Dositej, tuttavia, si lamenta di non poter realizzare la sua idea che è ancora di pura impronta letteraria:

‘Cosa facevo durante quei digiuni è cosa difficile da credere. Per tre giorni non assaggiavo niente e me ne rimanevo nascosto in soffitta, continuando a prosternarmi e a battere la fronte sul pavimento finché non mi girava la testa. A malapena mi tenevo sulle gambe per la gran fame. Nelle Vite dei Santi avevo trovato che un eremita non aveva messo in bocca niente per ben sette giorni e un altro per quaranta. Facevo ogni sforzo per poter anch'io raggiungere il settimo giorno, ma invano; non ce la facevo per più di tre giorni, perché quarto mi tremavano le ginocchia, sentivo un forte dolore al ventre e cadevo svenuto’ (Dositej, 2007:p.111).

Se osserviamo la diagonale simbolica del nutrimento nell'autobiografia di Dositej, nel momento del digiuno e dell'eliminazione di ciò che è elementare per la sopravvivenza umana, intuiamo, in quel vuoto mancato, non realizzato (il vuoto del corpo, dello stomaco, dell'intestino) la forza di una polarità semantica. Solo più tardi, in Proust ad esempio, sentiremo la struttura degli alimenti, la fragranza delle madeleine inzuppate nel tè, il diapason di odori e sapori. La letteratura del Novecento chiama in causa i nostri sensi perché il soggetto moderno, nella sua divisione, frammentazione identitaria, è al contempo anche un catalogo olfattivo grazie al quale tenta di ricomporre il proprio sé mai unito. L'epoca dell'Illuminismo tuttavia, soprattutto nella forma in cui è mediata dal discorso autobiografico di Dositej Obradović, continua ancora ad operare attraverso chiari contrasti, rappresentazioni simboliche di contrapposizioni. Per questo al banchetto è contrapposta l'immagine del digiuno, mentre al riso e al vino uno stato di totale spossatezza fisica. In Dositej ancora non vediamo i singoli alimenti né l'impressione che essi suscitano, bensì soltanto la severa segregazione dei potenziali simbolici dell'umano arbitrio - o la forte fame di conoscenza o lo stomaco vanamente vuoto di chi ha scelto la via della santità.

Il desiderio di conoscere tutto il mondo ben presto travolgerà completamente Dositej che lascia in modo definitivo il monastero per seguire la sua passione per i libri, attratto dalla ricchezza che intuiva avrebbe trovato nelle biblioteche europee.

La partenza da Hopovo viene simbolicamente rappresentata anche con l'atto dello svestimento. Dismettere la tonaca monacale e indossare gli abiti secolari è il primo passo nel distacco dalle ossessioni giovanili. E proprio all'inizio del viaggio, avvicinandosi a un villaggio, dal cortile sentirà una canzone e il brusio della gente. Stanchi del viaggio, desiderosi di rinfrescarsi con un po' d'acqua, i due amici entrano nel cortile e si imbattono in una festa di nozze. Accolti dalle esclamazioni dei commensali, che li avvertono di come lì non si bevesse acqua, bensì vino: "la mattina dopo ci invitarono a mangiare e ci congedarono affettuosamente, come fossimo loro parenti, baciandoci e abbracciandoci" (Dositej, 2007:p.140), Dositej passa nello spazio simbolico delle proprie nozze con l'illuminazione esistenziale e la scienza. L'episodio del matrimonio è importante perché mostra una coerenza del meccanismo discorsivo che dal di dentro rivoltava il senso dei più riconoscibili modelli letterari e tradizionali. Il vino invece dell'acqua, il banchetto e l'allegria invece della vita ascetica, una folla di persone invece dell'isolamento e della solitudine. Nel momento storico e culturale in cui cerca di far pendere il proprio lettore verso uno spazio intellettuale senza pregiudizi, l'insistere di Dositej sull'ospitalità possiede anche un tratto rivoluzionario. L'Altro, che ci accoglie, è sempre rappresentato come colui che condivide con noi pane e vino, a prescindere dalla sua confessione. L'istituzione dell'ospitalità e della cordialità è uno degli elementi simbolicamente più espliciti del discorso illuminista e, al contempo, terreno di forte ambivalenza. La delicatezza simbolica contenuta nella figura dell'ospite si vede anche nella visione filosofica di Emanuele Kant. Nel suo progetto filosofico *Per la pace perpetua* (1795) scopriamo un significato particolare nell'importanza attribuita alla concezione dell'accoglienza. Terzo articolo definitivo per la pace perpetua apre il tema del nemico dalla prospettiva dell'ospitalità. Analizzando il nostro approccio allo straniero, Kant si avvicina al punto centrale del tutto il suo progetto etico-politico e sociale: così come costruisce il suo nemico, l'uomo ragionevole, l'uomo dell'Illuminismo deve "costruire", costituire la propria ospitalità. In questo articolo, dice Kant, "non trattandosi di filantropia, ma di diritto, la parola ospitalità vi significa il diritto spettante ad uno straniero di non essere trattato ostilmente a cagione del suo arrivo sul territorio altrui" (Kant, 1883: p.41). Vediamo, quindi, la differenza tra la filantropia e il diritto che vuol dire avere un ospite e mostrare l'ospitalità succede esclusivamente nella zona giuridica, nell'ambito definito dai principi razionali, e non dipende dal potenziale emotivo o spirituale di un individuo.

La visione illuminista della cura di sé è impossibile senza l'altro, il nobile padrone di casa che ci accoglie e ci offre alloggio per un certo periodo, come simbolo di rifugio assicurato all'essere in eterno. Tuttavia, l'ideologia di Dositej sull'ospitalità all'interno

della quale lo scambio di cibo come scambio di conoscenza e aiuto, il che si manifesterà in modo particolare in occasione del soggiorno di Dositej a Londra, è circondata dal controtesi storica dell'Europa settecentesca intrappolata in un groviglio di guerre. La missione illuminista di Dositej spesso si muoveva in controtendenza rispetto al potere politico che attuava la sua dominazione anche con i mezzi della conquista religiosa e delle conversioni forzate. Per questo proprio all'inizio dei suoi viaggi, alla festa di nozze alla quale tutti hanno improvvisamente smesso di ballare per ascoltare la discussione dei due giovani, di un alunno e di un monaco sulla soglia della vita sociale, Dositej sembra quasi anticipare le dimensioni cruciali della sua narrativa – l'amicizia e l'ospitalità, la fede e la conoscenza, l'incontro e il dibattito.

Continuando il suo viaggio, Dositej incontra un altro suo amico che gli propone di andare insieme a Vienna. Dositej tuttavia in quel momento non parlava ancora tedesco e non aveva abbastanza mezzi di sostentamento, e per questo trascorrerà alcuni anni in Dalmazia. Anche qui rimane fedele alla sua maniera di rappresentare l'Altro come somma etica e culturologica di generosità e buone intenzioni. Venendosi a trovare tra gli ortodossi nella cattolica Dalmazia, Dositej loda la virtù e "L'intelletto naturale" dei sacerdoti secolari che lo avevano invitato ad insegnare ai loro figli a scrivere, leggere e a interpretare il catechismo:

'Non solo le famiglie di questi sacerdoti, ma anche i loro parrocchiani erano tutti persone laboriose, buone, giuste e oneste. Oltre alla paga fissata che ciascuno mi dava ogni mese per il proprio figlio, quando mi portavano il figlio, in base a una loro consuetudine, mi davano due moggia di grano, due ocche di burro e un grande formaggio' (Dositej, 2007:p.149) .

Il formaggio e il burro sulla mappa nutrizionale dell'autobiografia di Dositej indicano che ha ormai abbandonato il territorio dell'alimentazione ridotta e del digiuno ecclesiastico. Da quel momento il cibo diventa dono e parte della paga, uno specifico modo di esprimersi all'interno della logica illuministica dei rapporti interpersonali. Dositej non fa che rivolgere costantemente la propria narrativa così tendenziosamente verso l'ideale di una mente razionale e di un cuore puro, "slatke duše" come lui dice che alla fine, paradossalmente, finisce per annullare la propria presenza. Il focus della sua autobiografia è il soggetto che rappresenta l'illuminismo nell'incontro con l'Altro che non è così tanto un amico personale, ma piuttosto una figura di contatto con l'idea stessa di illuminismo. L'autobiografia di Dositej è, se vogliamo esprimerci con queste parole, il materiale di prova della sostanzialità del sapere e della lealtà agli amici. Per questo il suo testo è caratterizzato anche dal principio sentimentalistico di commozione ed entusiasmo, come possiamo vedere dal modo in cui descrive come lo hanno accolto:

‘Proprio come se mi avessero preso in affitto, se pranzavo da uno dovevo cenare da un altro e non c’era nessun verso di evitarlo. Che io mi dessi da fare per i loro figli, era per me qualcosa di assolutamente naturale; così com’ero contento di imparare qualcosa di buono, allo stesso modo lo ero di insegnare agli altri quel che sapevo’ (Dositej, 2007:p.149).

La topografia dell’Illuminismo è uno spazio di avvicinamento, comprensione, amore per l’uomo nonostante l’evidente distanza culturologica, confessionale e politica. Il fatto che Dositej impari molto rapidamente nuove lingue, il che gli ha dato la possibilità di lavorare come maestro in diversi paesi europei, rafforza il subtesto simbolico di multilinguismo, il più potente mezzo di conquista o addirittura, di seduzione dell’Altro come territorio di conoscenza e razionalismo. Come il formaggio e il burro, dal punto di vista del cibo, indicavano un grado di distanziamento ontologico ed epistemologico dalla radicale castrazione religiosa della vita, allo stesso modo l’ambiente pastorale delle montagne albanesi e l’incredibile ricchezza di cibo assolutizzano l’immagine dei buoni padroni di casa. E qui, quando afferma che il digiuno non è previsto nemmeno nel caso in cui si digiuni con riguardo all’eccezionale qualità e all’attenta preparazione del cibo, Dositej dimostrerà nuovamente che a determinare la forza della fede non è il fanatismo dell’abnegazione. Per questo la prima volta descrive dettagliatamente il modo in cui i monaci preparano la pita. Volendo conoscere meglio i dintorni, Dositej, nonostante il comportamento pacifico dei turchi e dei cristiani albanesi che li avevano accolti cordialmente, aveva una scorta armata. Dato che era ancora presto e impossibile per Dositej dubitare nella legittimità della mente illuminata e nell’amicizia ontologicamente insostituibile dell’Altro, anche questo fatto, ovvero la necessità di spostarsi sotto scorta, verrà spiegata con l’arretratezza dei popoli belligeranti che non hanno ancora conosciuto la luce della scienza.

A Londra Dositej si trova finalmente in un qualche tipo di paradiso della storia della filosofia e della letteratura a livello mondiale. Lo testimoniano molte descrizioni della stessa città, ma soprattutto dei nuovi amici e conoscenti inglesi. L’immagine ideale del soggiorno londinese non verrà distrutta neppure dallo studio della lingua inglese che Dositej, a causa della pronuncia specifica, fa fatica ad apprendere. Al contrario, la sua tenacia ad impararla nonostante la difficoltà delle regole fonetiche e grammaticali mette in risalto la fascinazione di Dositej per la lingua e la cultura inglese. I banchetti tra gli amici inglesi vengono presentati da Dositej come occasioni di incontri cordiali, di calorosi benvenuti, di allegri discorsi nel circolo di persone nobili e colte. Spesso queste scene sono piene di risate pittoresche e di senso dell’umorismo al servizio della trasposizione simbolica del

banchetto come cronotopo assoluto. Quando l'amico Luzijan gli riferisce che un commerciante di porcellana inglese, altrimenti erudita e amante della lingua greca, vuole conoscerlo a pranzo e si augura che non rifiuterà l'invito, Dositej risponde: "Ma figurati! [...] sarei pazzo se rifiutassi di andare a pranzo da delle brave persone, dalle quali sarei contento di andare anche senza il pranzo!" (Dositej, 2007:p.230). In uno degli incontri con il signor e la signora Livi, Dositej commenterà spiritosamente il fatto che la moglie debba ricordare al marito di mangiare, in quanto troppo preso dalla discussione da non trovare tempo per mangiare, con le seguenti parole: "A me signora non l'ha ancora detto nemmeno una volta di mangiare, lo vede bene che non c'è bisogno!" (Dositej, 2007:p.234). Qui per la prima volta notiamo il rapporto personale di Dositej con il cibo, il suo buon appetito che al tempo stesso è immagine della fame insaziabile del progresso personale come modello dello sviluppo, collettivo e nazionale. Per questo aggiunge la spiritosa notazione che provoca il riso dei presenti: "Soprattutto quando si tratta del pranzo, non resto indietro a nessuno" (Dositej, 2007:p.234). All'apice della sua ospitalità, il signore e la signora Livi divengono una sorta di protettori per Dositej, in quanto nel momento in cui rimarrà senza mezzi finanziari per continuare il suo soggiorno a Londra, gli offriranno alloggio, cibo e, naturalmente, lezioni di lingua inglese.

Alla fine di *Vita e avventure*, nelle sue ultime lettere all'amico, Dositej Obradović descrive le difficoltà economiche che hanno accompagnato il suo progetto di stampa del libro a Lipsia. Tuttavia, il pensiero con cui conclude la sua opera appartiene a Francis Bacon, dal saggio *Sull'amore*: "C'è nella natura dell'uomo un moto misterioso e una tacita inclinazione all'amore per gli altri, che se non si esaurisce in una o poche persone, si può riversare su molti" (Dositej 2007: p.251). L'amore vero l'Altro in Dositej, persino in questa citazione referenziale, molto prima di Lacan ha intuito la sindrome del desiderio che si basa sull'assenza. Dositej in modo singolare manca nella propria autobiografia, mentre l'Altro, eterno aiutante sulla via verso l'illuminazione, si esibisce come una specie di angelo reclutato, retaggio della letteratura giovanile preferita, trasformato nel desiderio di essere come lui - ragionevole, illuminato, europeo. La fame del sé viene "ingannata" dal desiderio di conoscenza e tanto più potente quanto si impone come priorità esistenziale e spirituale. Nella concezione illuminista della tavola che ha Dositej, condividere il cibo con gli amici non può ancora indicare all'interno né il sé diviso né il sé ambivalente, ma neanche la "politica dell'amicizia" di Derrida. *Vita e avventure* di Dositej Obradović tuttavia indicano inequivocabilmente il potere del testo autobiografico nell'alimentare sempre daccapo l'assenza dell'autore mentre le metastasi finzionali dell'eroe vengono trasformate nella fame insaziabile della stessa scrittura.

Bibliografia

1. Foucault, M. (1972) *L'ordine del discorso*. Torino, Einaudi.
2. Kant, E. (1883) *Per la pace perpetua*. Milano, E. Sonzogno.
3. Lazarević Di Giacomo, P. (2015) *U Dositejevom krugu. Dositej Obradović i škotsko prosvetiteljstvo*. Beograd, Zadužbina Dositej Obradović.
4. Leto, M.R. (2011) *Il capolavoro imperfetto. Forme narrative e percorsi culturali in Vita e avventure di Dositej Obradović*. Napoli, Liguori.
5. Obradović, D. (2007) *Vita e avventure*. Lecce, Argo.
1. Гринблат, С. (2011) *Самообликовање у ренесанси: од Мора до Шекспира*. Београд, Clio.
2. Иванић, Д. (2015) *Зашто читати Доситеја?: Доситеј Обрадовић и српска култура*. Београд, Задужбина Доситеј Обрадовић.
3. Лазаревић Ди Ђакомо, П. (2018) *Трићански културни круг и Јужни Словени*, докторска дисертација <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10681/Disertacija.pdf>

Aleksandra S. Sekulić

Institute for Literature and Art

Belgrade

THE FEAST OF ENLIGHTENMENT AND FAMINE OF THE SELF (ENCOUNTER WITH THE OTHER IN THE AUTOBIOGRAPHY OF DOSITEJ OBRADOVIĆ)

Summary

This paper interprets the idea of feast and hospitality in *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic: Who as a Monk Was Given the Name Dositej*. Analysing the figures of friendship, one comes to the constitutive elements of Dositej's autonarrative that reveal a special kind of hunger and emptiness in the place where the representative self-sufficiency of the enlightened mind is expected. Enlightenment ideology of friendship also conditions the encounter with the Other, which is why in Dositej's text the friend always appears as the one who welcomes and hosts, but also the one who discovers that the subject itself does not exist outside of representativeness, outside of exemplarity. Feeding himself in the meeting with his friends, Dositej feeds his own text, remaining, in fact, the subject of hunger, essentially unsatiated and hidden behind the discourse of the Enlightenment.

► **Keywords:** Dositej Obradović, Enlightenment, autobiography, feast, famine, friendship.

Александра С. Секулић
Институт за књижевност и уметност
Београд

ПРОСВЈЕТИТЕЉСКА ГОЗБА И ГЛАД СОПСТВА
(СУСРЕТ СА ДРУГИМ У АУТОБИОГРАФИЈИ ДОСИТЕЈА
ОБРАДОВИЋА)

Резиме

У овом раду тумачи се просвјетитељска идеја гозбе и гостопримства у дјелу *Живот и прикљученија* Доситеја Обрадовића. Анализирајући фигуре пријатељства, долази се до конститутивних елемената Доситејеве аутонарације који откривају посебну врсту глади и празнине на мјесту гдје се очекује репрезентативна самодовољност просвијећеног ума. Просвјетитељска идеологија пријатељства условљава и сам сусрет са Другим, због чега се у Доситејевом тексту пријатељ увијек појављује као онај који дочекује и угошћава, али и онај који открива да сам субјект не постоји изван репрезентативности, изван узоритости. Хранећи себе у сусрету са пријатељима, Доситеј храни властити текст, остајући, заправо, субјект глади, суштински незасићен и скривен иза дискурса просвјетитељства.

► **Кључне ријечи:** Доситеј Обрадовић, просвјетитељство, аутобиографија, гозба, глад, пријатељство.

Preuzeto: 25. 11. 2024.
Korekcije: 26. 2. 2025.
Prihvaćeno: 14. 3. 2025.

Valentina Nosedà¹
Università Cattolica del Sacro Cuore

EXPLORING ASPECTUAL OPPOSITION IN RUSSIAN: A CORPUS-BASED ANALYSIS OF *VIDET'* VS *UVIDET'* AND *SLYŠAT'* VS *USLYŠAT'*

Abstract: *This paper explores the phenomenon of aspectual opposition in Russian through a corpus-based approach. Two pairs of verbs are examined: videt'.IPF-uvidet'.PF [to see] and slyšat'.IPF-uslyšat'.PF [to hear]. Data from the Russian-Italian Parallel corpus within the Russian National Corpus are statistically analyzed across four factors: context (narrative vs dialogic), object position, contiguous verb, and meaning. The aim is to identify the contexts in which the perfective forms are preferred over the imperfective counterparts. Since these verbs are atelic, the imperfective forms constitute the most natural way to express past actions, while the perfective adds an ingressive value. The analysis reveals that for both pairs, the presence of a contiguous verb and its aspect are the most significant factors influencing aspectual choice. However, for slyšat'.IPF-uslyšat'.PF, other factors also play a role, especially verb meaning. The paper further addresses the issue of determining whether these cases exemplify aspectual opposition or competition. While aspectual competition typically occurs with telic verbs where perfective and imperfective forms share identical meanings, the verb pairs under examination are argued to occupy a midpoint on a continuum between opposition and competition.*

Keywords: *corpus linguistics, Russian verbal aspect, aspectual opposition, aspectual competition, Aktionsart, videt'.IPF-uvidet'.PF, slyšat'.IPF-uslyšat'.*

1. Introduction²

This paper aims at contributing to research on Russian verbal aspect, exploring the phenomenon of aspectual opposition through a corpus-based approach.

¹ valentina.nosedà@unicatt.it

² I wish to thank Lucyna Gebert, whose insightful comments on some of my previous works made the realization of the present study possible.

It is widely acknowledged that Slavic verbal aspect has consistently been one of the most studied phenomena in linguistics. However, “(d)espite the obvious advantages of using corpora in semantic studies” (Grønn, 2004:p.12), few of them employ quantitative or corpus methods in research on aspectual opposition or competition (see Section 1.2 for a distinction between the two terms): “(t)his is quite surprising considering the important role corpora could play for instance when comparing the frequency or preference for IPF vs. PF in specific syntactic environments” (Grønn, 2004:p.12).

Since Grønn’s statement, a slight improvement has taken place; over the past 20 years, some corpus-based studies on aspectual opposition have been published, enriching the literature with some interesting insights. Nonetheless, they still remain the exception³. Among these, several cognitive linguistic studies stand out in particular⁴, such as (Reynolds, 2016), in which corpus data demonstrated that, contrary to what is typically presented in descriptive grammars, adverbial or verbal clues strongly indicating a preference for one aspect are quite rare in language use, appearing in association with only 2% of the verbs analyzed; or (Janda & Reynolds, 2019; Janda et al., 2019, Bernasconi, 2022), focused on aspectual opposition or competition (see Section 1.2 for a definition of these two phenomena).

The present study, in particular, turns to corpus data to investigate the use of aspect in the past tense, and takes as a starting point some studies focused on aspectual competition, a phenomenon arising with telic events, and more precisely, when the imperfective takes on a factual-resultative meaning (Bernasconi & Nosedá, 2021; Nosedá, 2022, Maiko & Nosedá, in press). In this work, a further step is taken, analyzing two pairs of *atelic* verbs which, according to the theory presented here (see Section 1.2), should not be considered as ‘competing’: *videt’.IPF-uvidet’.PF* [to see] and *slyšat’.IPF-uslyšat’.PF* [to hear]. Assuming that for atelic verbs the most prototypical form to express past actions is the imperfective (IPF) (Gebert, 1991, 2014a, 2014b), the aim of this corpus analysis is to determine in which contexts the perfective (PF) forms – *uvidet’* and *uslyšat’* – are preferred.

The paper is structured as follows: Sections 1.2–1.4 provide information on the theoretical framework underlying the study and state the research questions.

³ As an anonymous reviewer rightly pointed out, most scholars today use corpora for their research, and aspectology is no exception. However, these studies are primarily ‘corpus-informed’ rather than ‘corpus-based’, employing corpora merely as a database for collecting examples (Kopotev, 2021; Biagini et al., 2024).

⁴ This is not surprising, considering that “Cognitive linguistics is a usage-based model of language structure” and “has always been a ‘data-friendly’ theory” (Janda, 2019:p.10).

Section 2 describes the methodology adopted to address them. The results of the corpus analysis are presented in Section 3 and discussed in Section 4.

1.2 Russian Aspect in the Past Tense: an Overview

This section will describe the theoretical premises necessary to understand the study presented here. First, it is essential to define the difference between *aspectual opposition* and *aspectual competition*. The term *aspectual opposition* is used to refer to cases where the PF and IPF forms exhibit substantial differences in semantic and functional terms (Grønn, 2004:pp. 30–35). This phenomenon can occur in two contexts: first, when the IPF either expresses a habitual action, or conveys a progressive meaning (*užinali* in Example 1), contrasting with the PF, which denotes a single, completed event (*razdalsja*, 1). Secondly, it arises with atelic predicates. The latter case will be elaborated upon later in this Section. Conversely, the term *aspectual competition* will refer to cases where the IPF and PF forms convey the same value (Examples 2 and 3), both designating a single, completed event without semantic variation (though with slight differences at the pragmatic level⁵):

(1) *My užinali*.IPF, *kogda razdalsja*.PF telefonnyj zvonok. (Burločenko, 2019. Russian National Corpus – henceforth RNC)⁶

[We *were having dinner*, when the phone *rang*.]

(2) On emu srazu *kupil*.PF pianino. (RNC)

[He *bought* him a piano right away.]

(3) Èto vy ne u nas *pokupali*.IPF? (RNC)

[*Didn't* you *buy* this from us?]

According to the classification proposed by Padučeva (1996), in example (3) the IPF has a factual-resultative meaning. The factual imperfective actually encompasses several nuances. As outlined in (Padučeva, 1996:pp.33–34) and (Zaliznjak & Šmelev, 2000:p.26) the following types are distinguished:

Nerezul'tativnoe [non-resultative], indicating a single, completed action, whose result was not achieved:

(4) Ja *umoljal*.IPF eë vernut'sja. (Zaliznjak & Šmelev, 2000:p.26)

[I *begged* her to come back (but she did not).]

Nepredel'noe [atelic], where the verb expresses either a state or process that has ended:

⁵ For a detailed discussion on the differences between IPF and PF in competing contexts, please refer to Israeli (1996, 2001); Padučeva (1996); Mehlig (2001); Grønn (2004); Nosedá (2022).

⁶ *Nacional'nyj korpus russkogo jazyka: očerk predystorii* (Sičina, 2005), www.ruscorpora.ru

(5) Ja Vas *ljubil*.IPF. (Zaliznjak & Šmelev, 2000:p.26)

[I loved you.]

Dvunapravlennoe [bidirectional], indicating an action whose result has been neutralized:

(6) Ty segodnja *otkryval*.IPF okno? (Zaliznjak & Šmelev, 2000:p.26)

[Have you opened the window today?] (The window is closed at speech time).

Rezultativnoe [resultative], where, similarly to the PF, the IPF denotes an action that “has reached its limit”⁷ (Padučeva, 1996:p.32), as in:

(7) Ty *ubiral*.IPF kvartiru? (Grønn, 2004:p.78)

[Did you clean the apartment?]

In terms of *opposition* vs. *competition*, only in Example (7) the IPF actually competes with the PF form, as in the other cases, a more evident aspectual distinction can be detected between PF and IPF, which are not interchangeable in those specific contexts; in (4), the PF *umolil* would suggest a positive outcome (she came back), in (5), *poljubil*.PF would mean “I started to love you”, while in (6) the PF form *otkryl* would suggest that the window is still open at speech time.

Following Gebert (1991)⁸, it can be claimed that the aforementioned classification, as well as the distinction between *competition* and the second type of *opposition*, are strongly *Aktionsart*-dependent⁹ (Vendler, 1957). More specifically, aspectual competition affects only telic verbs¹⁰, namely accomplishments and achievements, whose prototypical form in the past tense is the PF. In contrast, the perfective forms of atelic verbs – states and activities – convey an additional value compared to their imperfective counterparts, such as ingressive (or inchoative), cf. *zakričat'* [to start screaming], or perdurative, cf. *prosidet'* [to sit for a while] etc. For this reason, with atelic verbs, the most natural way to express an event¹¹ in the past tense is in fact the imperfective.

⁷ The resultative IPF can be further divided into subcategories: three, according to Padučeva (1996): – ‘existential’, ‘concrete’, and ‘actional’ – or two, according to Grønn (2004), who distinguishes between ‘existential’ (which includes Padučeva’s concrete type) and ‘presuppositional. Although the existential IPF – exemplified in (7) – does not focus on the result, but rather on the occurrence of action itself, its limit is still considered to be reached.

⁸ See also (Grønn, 2004; Padučeva, 1996).

⁹ In this work, the term *Aktionsart* is used as a synonym of lexical aspect. The classification we refer to is that proposed by Vendler (1957), who divided verbal actions in four types: states, activities, accomplishments, achievements.

¹⁰ When they are not used with a bidirectional meaning, as in Example 6.

¹¹ From now on, the word *event* will be used to refer to a single, completed action, as opposed to a durative or processual one.

According to Gebert, examining the relationship between aspect and *Aktionsart*, particularly the distinction between telic and atelic actions (Garey, 1957), offers a comprehensive account of how Russian verbal aspect functions in expressing past events. Furthermore, this relationship makes it possible to determine whether two verbs form a *trivial* aspectual pair, i.e., a pair of verbs whose members differ only in terms of aspect, without any variation in lexical meaning (e.g., *pokupat'*.IPF – *kupit'*.PF [to buy])¹². In particular, it can be argued that this occurs only with telic verbs (Gebert, 1991; 2014a; 2014b).

Nonetheless, sometimes, “individual verbs can deviate strongly from overall patterns” (Eckhoff et al., 2017:p.872); this is the case of the two pairs of verbs examined here, whose temporal-aspectual behavior will be briefly described in the following Section.

1.3 *Videt'* and *Slyšat'*: a Temporal-Aspectual Portrait

Like its English equivalent *to see*, the Russian verb *videt'* belongs to the Vendlerian class of states, despite Vendler himself describing the “task of analyzing the concept of ‘seeing’ from the point of view of temporal structure” as “arduous” (Vendler, 1957:p.154). Indeed, after some reflection, Vendler classified this verb as both a state (atelic) and an achievement (telic), depending on the context in which it occurs.

In this work, we acknowledge that *seeing* often takes on a punctual value, as in Vendler’s example “At the moment I saw him” (Vendler, 1957:p.154). However, we do not believe that it can be qualified as telic. Instead, to offer a proper description of this verb, we prefer to follow Bertinetto’s categorization into five classes: the four Vendlerian classes plus a fifth one, encompassing *punctual* verbs (Bertinetto, 1986). Considering that, according to Bertinetto, such verbs share the property of punctuality with achievements, but do not qualify as telic, in this work, we argue that *see* should belong to this category¹³, as the action of seeing does not have a defined endpoint, and if interrupted, it can still be said to have occurred, which is the case of atelic predicates (Klein, 1969).

When considering the Russian verbal system, which provides two verbal equivalents for the English *to see*, i.e., *videt'*.IPF and *uvidet'*.PF, this classification allows us to categorize both the IPF and PF form as atelic. More specifically,

¹² I point out that this use of the term ‘trivial’ is distinct from its use in relation to pairs like *prichodit'*.IPF-*prijti*.PF [to come], where the IPF form does not convey a progressive meaning (Zaliznjak et al., 2010:p.8).

¹³ Bertinetto, indeed, considers the Italian verb *vedere* [to see], as both stative and punctual (Bertinetto, 1986:p.307).

Padučeva (1996:pp. 95-96) classified *videt'*.IPF and *uvidet'* among the so-called *perfektnye pary* [perfect pairs], in which the PF designates the beginning of a state and the IPF expresses the state itself. In other words, *uvidet'*.PF carries an ingressive value (Zaliznjak & Šmelev, 2000:p.110). Yet, whether the two verbs constitute a trivial aspectual pair remains a source of debate. As described in Section 1.2, Gebert (1991, 2014a, 2014b) argued that only telic verbs form proper aspectual pairs. In contrast, many scholars, prefer to rely on Maslov's criterion, which holds that two aspectual forms belong to a trivial aspectual pair if the IPF can substitute the PF without semantic variation in contexts of historical present and habituality. Following this criterion, *videt'*.IPF and *uvidet'*.PF qualify as an actual aspectual pair (Gorbova, 2011:p.22–23).

The literature demonstrates that the action of *hearing* shares all its temporal properties with that of *seeing*, both in English and Russian (Nosedá, 2024; Padučeva, 1996:pp.95-96; Vendler, 1957:p.152; Zaliznjak & Šmelev, 2000:p.110). Specifically, in Russian, *slyšat'*.IPF-*uslyšat'*.PF is also classified as a *perfect pair*, with the PF form carrying an ingressive meaning. Moreover, the same debate regarding trivial or non-trivial aspectual pairs applies to these two verbs as well.

Another feature shared by these two verb pairs is that the semantic differences between the IPF and PF forms – namely the ingressive value of the latter – are rather challenging to discern. Data from parallel corpora show that *uvidet'*.PF and *uslyšat'*.PF are never translated using phasal periphrases such as *to start to*, *to begin to* (See Section 3). This is not surprising, considering that states are generally incompatible with such periphrasis (Dowty, 1979; Bertinetto, 1986). However, it might be expected that the ingressive value would emerge in some way.

For all these reasons, it could be argued that, when expressing single and completed events, these two couples of verbs can be placed on a continuum between *opposition* and *competition*, where the highest degree of *opposition* is found with atelic verbs that exhibit clear semantic variation – such as *kričat'*.IPF -*zakričat'*.PF – and do not form an aspectual pair, while the highest degree of *competition* is found with pairs of telic verbs, such as *pokupat'*.IPF e *kupit'*.PF, where no semantic variation is observed.

1.4 Research Questions

Considering the points just presented, the following research questions can be formulated:

1. In which contexts are the PF forms *uvidet'* and *uslyšat'* (i.e., the marked forms) preferred over their imperfective and unmarked counterparts (*videt'* and *slyšat'*)?
2. Where do these pairs of verbs¹⁴ fall on the continuum between *opposition* and *competition*?

The methodology adopted to address these questions will be presented in the next Section.

2. Methodology

For the analysis, occurrences of the four verbs under examination were extracted from the Russian-Italian parallel corpus (ru-it PC) within the Russian National Corpus¹⁵. Although the use of a parallel corpus was not strictly necessary for this type of research, it was chosen for two primary reasons. First, it facilitated the identification of contexts in which IPF forms denoted completed events. Indeed, while in Russian both PF and IPF verbs can express this type of actions, in Italian the *Imperfetto* – which most often expresses an imperfective action – cannot¹⁶. This distinction simplified the process of identifying relevant examples, since only those presenting a perfect tense in the Italian translation would be eligible. Secondly, it allowed to look for differences in the Italian translation that could help distinguish the meaning of the two forms.

The initial step involved searching for each imperfective form in the past tense in the Russian subcorpus and extracting all examples in which the IPF denoted completed events. The query had the following form:

Word 1: –ne¹⁷;

¹⁴ When referring to *videt'*.IPF vs *uvidet'*.PF and *slyšat'*.IPF vs *uslyšat'*.PF, the word *pair* is never used in the sense of a proper (or trivial) aspectual pair.

¹⁵ As of March 2025, the ru-it PC contains nearly 5 million tokens (4,930,970) and includes 126 texts, divided as follows: 74 in the Russian-Italian direction and 48 in the Italian-Russian direction. Literary prose is the predominant text genre, with works spanning from the 18th to the 21st century. However, the corpus also includes 12 non-fiction works and several newspaper articles. For a detailed account of the corpus's characteristics and compilation criteria, see (Nosedà, 2018).

¹⁶ The Italian *imperfetto* (IMPERF) is characterized as the tense of indefiniteness (Bertinetto, 1986). For this reason, it can only be used to convey progressive or durative actions without any temporal delimitation. Such delimitation, in contrast, would require the use of a perfect tense, such as *passato prossimo* (PP), cf. Maria *leggeva*.IMPERF [Maria was reading] vs Maria *ha letto*.PP per due ore [Maria read for two hours].

¹⁷ This allowed to avoid negative contexts, which are governed by specific rules in terms of aspectual choice (Padučeva, 2011:pp.215–220).

Word 2: *videt'* & indic [indicative mood] & preat [past tense], distance 1 from Word 1;

As mentioned, the Italian translation served as a support to identify relevant examples. Corpus data evidenced that, when used in the past tense, both *videt'* and *slyšat'* more often occur with this very value: 71 instances out of 129 for *videt'* (55%) and 67 instances out of 103 for *slyšat'* (65%). An equal number of PF forms were subsequently randomly collected. Two datasets were created: one for *videt'-uvidet'*, including 71 sentences for each verb, and another for *slyšat'-uslyšat'* (67 sentences each).

The datasets were manually annotated for multiple factors, namely one dependent variable (Aspect – IPF or PF) and four independent variables:

- a) Context (dialogue – narration)¹⁸.
- b) Object position (pre – post).
- c) Contiguous verb (IPF – PF – no [i.e., no contiguous verb present]).
- d) Meaning.

In what follows a detailed description of these four factors will be provided.

a) *Context*. As Padučeva (1996) and Sičinava (2013) observe, the factual meaning of the IPF characterizes primarily spoken language rather than narration. The processual value, typical of narration, emerges in speech only when accompanied by temporal complements (Padučeva, 1996:pp.170–171). Consequently, any analysis of the role of the factual imperfective in the Russian aspectual system must necessarily account for the distinction between the *rečevoj* [spoken] and *narrativnyj* [narrative] modes. Two previous studies on the factual meaning of the IPF, focusing on telic predicates, have confirmed that spoken language and dialogic conversation in fiction, constitutes the primary context of its realization (Nosedá, 2022, Maiko & Nosedá, 2024). This led to the decision to investigate whether the same principle applies to atelic predicates as well, particularly to those under examination.

b) *Object position*. A preliminary analysis of the datasets revealed that, with the perfective aspect, direct objects tend to appear after the verb, whereas, with the IPF, they more frequently appear before¹⁹. This observation prompted the decision to

¹⁸ This distinction was possible because the it-ru PC is primarily composed of literary prose, as mentioned in footnote 14.

¹⁹ As mentioned in (Nosedá, 2022) regarding aspectual competition, this could be explained by the fact that the IPF is frequently used when the verb (and consequently its result) is out of focus, and this phenomenon could also commonly occur with atelic verbs.

investigate the actual prevalence of this tendency, as well as its statistical significance. Note that for *slyšat*’.IPF-*uslyšat*’.PF indirect complements introduced by the preposition ‘o’ were also considered as objects, as *o bjuro nachodok «Delimobilja»* [Delimobile’s discovery desk] in the following example:

- (8) *O bjuro nachodok «Delimobilja» slyšali*.IPF *nemnogie (...)* (ru-it PC)
[Not many people *have heard* of Delimobile’s discovery desk]

c) *Contiguous verb*. The label ‘contiguous verb’ is used here to refer to a verbal predicate that denotes a past action occurring before or after the action conveyed by the target verb, as illustrated in Example (9):

- (9) *Uvidel*.PF – *razozlilsja*.PF.
[He *saw* it and *got* mad]

A contiguous verb was annotated only when both predicates were deictic. Instances where a deictic past was paired with a relative past were excluded, as in the following case:

- (10) *Mne prosto rasskazyvali*.IPF, *čto na baracholovke gde-to pokupali*.IPF (RNC)
[I *was just told* that they (*had*) *bought* it at a flea market somewhere].

This factor was considered due to findings from previous research on aspectual competition (i.e., with telic predicates), which demonstrated that the presence or absence of a contiguous verb, along with its aspect, significantly influences aspectual choice (Bernasconi & Nosedá, 2021; Nosedá, 2022; Maiko & Nosedá, 2024). Specifically, when the contiguous verb was perfective, the target verb was more likely to be perfective as well. Conversely, in cases where a contiguous verb was either absent or imperfective, imperfective verbs tended to dominate. This study seeks to determine whether this tendency also holds true for atelic verbs, thereby providing additional evidence for the hypothesis proposed by Plungjan (2004) and Dickey (2018), who argued that the opposition (or competition) between imperfective and perfective in Russian can be interpreted in terms of temporal definiteness versus temporal indefiniteness. According to this view, the imperfective aspect tends to be favored in contexts where situating the action on the temporal axis is either impossible or irrelevant.

d) *Meaning*. Finally, the semantic properties of the verbs were considered, in line with the hypothesis, which posits that perfective verbs morphologically derived from atelic verbs always convey an additional semantic feature. To determine whether this characteristic would manifest in the analysis, specific meanings of

the target verbs within the datasets were annotated in order to identify potential patterns.

The subsequent stages included a preliminary analysis of the examples, followed by statistical tests. These were run in order to determine whether the dependent variable was influenced by one of the above-listed factors in a statistically significant way. The model selected for this analysis was Classification and Regression Trees (CART) (Strobl et al., 2009), whose algorithm performs recursive binary splits in the data based on the independent variables that demonstrate a statistically significant association with the dependent variable. The result is a tree structure that illustrates the optimal way to separate values according to the dependent variable.

3. Results

Although the datasets are not extensive, owing to the relatively small size of the parallel corpus, the investigation allowed to identify several tendencies.

3.1 *Videt'.IPF – Uvidet'.PF*

Corpus data revealed that, compared to the perfective form, *videt'.IPF* more frequently occurs in dialogues (11) and with pre-verbal objects (12), although both narration and post-verbal objects (cf. Example 13) remain the most frequent option with both verbs.

(11) – Tol'ko ty nikomu ne govori. – Ne budu. – Čto ja *videla.IPF carja*.
[– Just don't tell anyone. – I won't. – That I *saw* the tsar.]

(12) – A ty *Mišu videl.IPF*? – Net ešče, – otvetil Viktor.
[Have you *seen Miša*?» «Not yet», answered Viktor.]

(13) On *uvidel.PF* v stal'nom zerkale *svetlo-seroe rasplyvčatoe pjatno*.
[He *saw a light gray blurry spot* in the steel mirror.]

Videt'.IPF more often appears without any contiguous verb, although 11 examples show *videt'* occurring alongside a PF verb (14). In contrast, *uvidet'.PF* often co-occurs with a contiguous PF verb, typically forming a chain of events (15), and never appears with a contiguous imperfective verb.

(14) Ona *videla.IPF* vyraženie lica Alik, i reakcija u nee *okazalas'.PF* samaja bystraja.
[She *saw* the look on Alik's face, and her reaction *was* the quickest.]

(15) Našel ego Savel'ev, *uvidel*.PF s tropy i *zakričal*.PF.

[Savelyev found him, *saw* him from the path and *shouted*.]

Regarding verb meaning, different semantic values were identified. Both verbs most commonly convey the sense of 'to notice/distinguish by sight' (16-17). Additionally, both *videt'* and *uvidet'* can function as synonyms for 'meet' (18-19), although this usage is more frequent with *videt'*. Finally, *videt'* carries an additional meaning not observed with *uvidet'*, namely 'to learn' (20). Conversely, *uvidet'* can occasionally act as a synonym for 'to realize/understand' (21). Naturally, these readings are linked with the aspectual semantics of the perfective and imperfective aspects. Specifically, the semantics of *videt'*.IPF in (18) and (20) relates to the fact that the IPF emphasizes the process and the context in which the action occurs, while the meaning of *uvidet'*.PF in (19) and (21) arises from the focus on the result of the event.

(16) Da, čert voz'mi, ja že tebjā na kserokse *videl*.IPF!

[Hell, yeah, I *saw* you on a mugshot!]

(17) I tut že *uvidel*.PF na blednom lice Bronikovskogo boleznennuju ulybku.

[Immediately he *saw* a pained smile on Bronikowski's pale face.]

(18) Ja ego poslednij raz v Rostove pered vojnoj *videla*.IPF.

[I last *saw* him in Rostov before the war.]

(19) Togda v pervye ja i *uvidel*.PF ee i byl nemalo ozadačen.

[That was the first time I *saw* her and I was quite puzzled.]

(20) Čičikov, kak už my *videli*.IPF, rešilsja vovse ne ceremonit'sja.

[Chichikov, as we *have seen*, decided not to be ceremonious at all.]

(21) Vas'ka sejčas tol'ko *uvidel*.PF, čto poterjal šapku.

[Vaska just now realized that he had lost his hat.]

Finally, to verify whether the ingressive value of the perfective form would emerge in the Italian translation, the latter was also considered in this respect: *uvidet'*.PF is never rendered in the dataset with a periphrasis, or with any other element that explicitly conveys an ingressive meaning.

The results of the preliminary corpus analysis for *videt'*.IPF and *uvidet'*.PF are summarized in Tables 1 and 2. As mentioned in Section 2, each dataset contained 71 examples.

context	dialogue	20
	narration	51
object pos.	pre	22
	post	30
cont. verb	no	58
	pf	11
	ipf	2
meaning	notice/distinguish by sight	40
	meet	25
	learn	6

Table 1. Corpus results – *videt'*.IPF

context	dialogue	2
	narration	69
object pos.	pre	6
	post	43
cont. verb	no	16
	pf	55
	ipf	0
meaning	notice/distinguish by sight	61
	realize/understand	5
	meet	5

Table 2. Corpus results – *uvidet'*.PF

3.2 *Slyšat'.IPF* – *Uslyšat'.PF*

Corpus results for the second verb pair under examination show similar tendencies. In terms of context and object position, *slyšat'*.IPF more frequently occurs in dialogues (22) and with pre-verbal objects (like *vsë* [everything] in 23), although both narration and post-verbal objects are the most frequent option with both *slyšat'*.IPF and *uslyšat'*.PF (cf. Example 24, which displays a post-verbal object in a narrative context).

(22) – Ne znaete po skol'ko dajut? – Segodnja ne znaju. Ja *slyšala*.IPF včera po dva davali.

[– Do you know how much they're giving out? – Today, I don't know. I *heard* they were giving out two yesterday.]

- (23) “Čert, *vsě slyšal*.IPF” – podumal Berlioz.
[“Damn, he *heard* everything”, thought Berlioz.]

- (24) Tut mužčina *uslyšal*.PF za spinoj *šagi* i obrnulsja.
[At that moment, the man *heard* footsteps behind him and turned around.]

Like *videt*’.IPF, the IPF form *slyšat*’ more often occurs without any contiguous verbs (85% of the cases), while *uslyšat*’.PF occurs with a contiguous PF verb 38 out of 67 times (57%) (cf. Ex. 24), a bit less frequently than *uvidet*’.PF. In a few cases (9%) the IPF *slyšat*’ also appears alongside a contiguous perfective verb, although this represents the exception, and in these instances, the verbs never occur in an actual chain of events. In (25), for example, the first two IPF actions seem to be temporally distant from the third (*upustili*.PF).

- (25) I oni videli i *slyšali*.IPF èto i èto *upustili*.PF?
[And they saw and *heard* this, and they *missed* it?]

As far as verb meaning is concerned, both IPF and PF can convey two meanings, namely ‘to hear’ (26-27) and ‘to come to know/hear about’ (28-29). Data show that the latter is more frequent with *slyšat*’.IPF.

- (26) No on tože *slyšal*.IPF stuk i sam spuskalsja so svečoju navstreču.
[But he, too, *heard* the knocking and came down himself with a candle to meet it.]

- (27) «Ezžajte, chorošaja budet doroga», – *uslyšali*.PF my naposledok.
[“Go ahead, it’ll be a good road,” we *heard* one last time.]

- (28) *Slyšali*.IPF, gospoda, pečal’naja novost’ iz Moskvy.
[You *heard*, gentlemen, the sad news from Moscow.]

- (29) Ja tam čitala kurs po Dostoevskomu. *Uslyšala*.PF pro vaš durackij forum.
[I was taking a course on Dostoyevsky. I *heard* about your stupid forum.]

In this case as well, the Italian translation never explicitly conveys the ingressive value of the perfective form.

The results of the analysis for *slyšat*’.IPF and *uslyšat*’.PF are summarized in Tables 3 and 4. In this case, each dataset contained 67 examples.

context	dialogue	30
	narration	37
object pos.	pre	14
	post	18

cont. verb	ipf	4
	pf	6
	no	57
meaning	hear	39
	come to know/hear about	28

Table 3. Corpus results – *slyšat'*.IPF

context	dialogue	3
	narration	64
object pos.	pre	1
	post	43
cont. verb	ipf	1
	pf	38
	no	28
meaning	hear	64
	come to know/hear about	3

Table 4. Corpus results – *uslyšat'*.IPF

3.3 Statistical Tests

The results of the statistical model for the verb pair *videt'*.IPF-*uvidet'*.PF are shown in Figure 1.

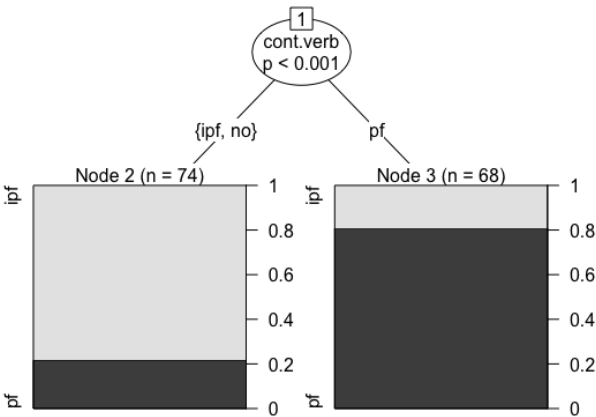

Fig. 1. CART – *videt'*.IPF-*uvidet'*.PF

The model split our data into 3 nodes, using the only significant factor as separator, namely the contiguous verb (cont.verb). The algorithm provides p-values for each split, indicating their statistical significance. In this case, the result is statistically significant since the p-value is much lower than the significance threshold (0.05). The nodes at the bottom (Node 2 and Node 3) show the number of examples in each of them and how the values of the dependent variable (ASPECT) are distributed. The distribution of the values for ASPECT in node 2 is 78% IPF and 22% PF, showing a great predominance of IPF when the contiguous verb is either imperfective or absent. In contrast, Node 3 shows a predominance of PF forms when there is a perfective contiguous verb.

The results of the statistical test for the verb pair *slyšat*.IPF-*uslyšat*.PF are shown in Figure 2.

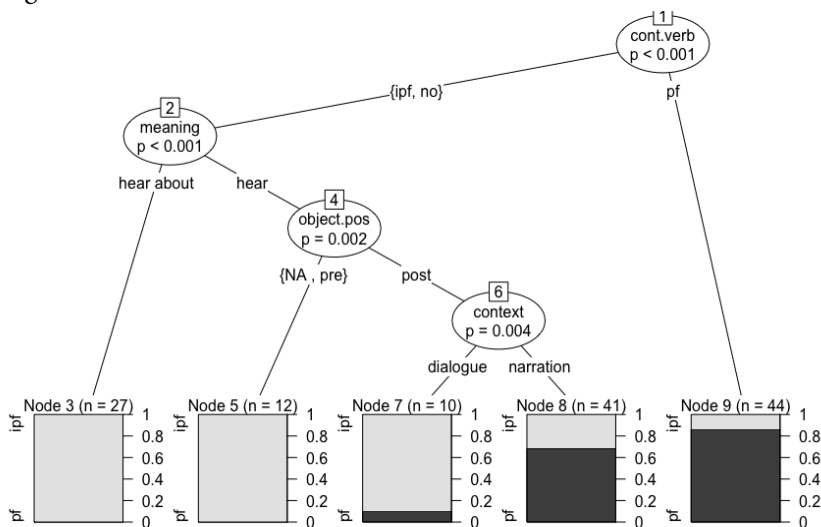

Fig. 2. CART – *slyšat*.IPF-*uslyšat*.PF

The CART shows that in this case all factors are statistically significant, even if the most significant ones are those in Node 1 and 2, namely the contiguous verb and the verbal meaning, both with a p-value lower than 0.001. When the contiguous verb is PF, the graph shows, once again, a strong preference for the PF *uslyšat*' (Node 9). When the contiguous verb is either absent or IPF, the data are split according to the factor MEANING. If the target verb means 'to hear about', the result is Node 3, which does not include any PF forms. If the target verb means 'to hear', the data are split according to the object position: in this case, if there is no object or the object comes before the verb, we observe only IPF forms (Node

5). If the object appears after the verb, the data are split depending on the context (Node 6): in dialogues there is a predominance of IPF, that account for 85% of the cases (Node 7), while in narration PF forms account for 70% of the cases (Node 8).

In summary, except for one combination – precisely when the verb means ‘to hear’, has a postponed object and occurs in narration (Node 8), when there is no contiguous verb or it is IPF, imperfective forms are much more frequent, making the first split the most significant (Node 1).

4. Discussion and Conclusion

In order to discuss the results of the analysis, let us go back to the original research questions:

1. In which contexts are the PF forms *uvidet'* and *uslyšat'* (i.e., the marked forms) preferred over their imperfective counterparts (*videt'* and *slyšat'*)?

Corpus data, and more precisely the statistical analysis conducted, demonstrate, first of all, that for both pairs – *videt'.IPF-uvidet'.PF* and *slyšat'.IPF-uslyšat'.PF* – the presence of a contiguous verb and its aspect is the most significant factor influencing the aspect of the target verb. More specifically, when the contiguous verb is either imperfective or absent, the IPF forms (*videt'* and *slyšat'*) are preferred, whereas *uvidet'.PF* and *uslyšat'.PF* more frequently occur with a PF contiguous verb. This corroborates previous findings, which state that perfective verbs are preferred to express chains of events, indicating narrative progression, whereas the imperfective usually occurs when it is not possible or relevant to place the action on the temporal axis (Plungjan, 2004; Dickey, 2018). In Example (25), for instance – I oni *videli*.IPF i *slyšali*.IPF èto i èto *upustili*.PF? [And they saw and heard this, and they missed it?] – the first two imperfective verbs – *videli* and *slyšali* – might indicate two parallel actions taking place roughly at the same time. The perfective *upustili* obviously took place after *seeing* and *hearing*, but there is no narrative progression, and the time interval between the first two actions and the third is neither clear nor relevant. Adding the fact that the IPF is the more natural form to express past actions with atelic verbs, this explains why the first two events (*seeing* and *hearing*) are not expressed with perfective verbs.

However, the statistical model also revealed some differences between the two pairs. For *videt'.IPF* and *uvidet'.PF*, not only did the contiguous verb prove to be the most significant factor, but it was the only significant one. The CART analysis does not show any other factors considered (see Fig. 1), meaning that their p-value was above the significance threshold. Conversely, in the opposition between

slyšat'.IPF and *uslyšat*'.PF, despite the contiguous verb being once again the most significant variable, the other factors were statistically noteworthy, thus playing a role in the choice of aspect. Particularly significant was the variable MEANING, with a p-value lower than 0.001. In this case, it was shown that the IPF *slyšat*' has a higher probability of conveying the sense of 'hear about/come to know'. When the sense of 'hearing' is conveyed, other factors acquire a role: so, for example, if there is a post-verbal object in a narrative context, the probability of having *uslyšat*' is higher.

Naturally, such results should be compared with statistical tests run on larger datasets. Indeed, as part of this ongoing effort to investigate aspectual opposition, the exploration will continue with an analysis of how these verbs are used in spoken corpora, since, as mentioned, the factual imperfective is much more common in spoken language.

2. Where do these pairs of verbs fall on the continuum between *opposition* and *competition*?

Although the observations made here apply only to the analyzed datasets, it is possible to state that the *videt*'.IPF-*uvidet*'.PF pair yields results more similar to those of a pair of telic verbs, i.e., trivial aspectual pairs, which usually exemplify aspectual competition. This is because no other factor plays a significant role in the choice of aspect. Similar studies conducted on other pairs of telic verbs show the same tendency (Nosedà, 2022). As mentioned in Section 1.2, perfective forms derived from atelic verbs are expected to express an additional semantic feature compared to their imperfective base. In the case of *slyšat*'.IPF-*uslyšat*'.PF, the meaning of the verb appears to play a more significant role, as shown by the CART analysis (see Fig. 2), although the variation in meaning between the two forms does not seem to align with the state vs. entry-into-state distinction proposed in the literature. It might therefore make sense, as hypothesized before the analysis, to place these two verb pairs in an intermediate position between *opposition* and *competition*, given that in some contexts the semantic variation between the two forms is less perceptible. And this is even more true for *videt*'.IPF-*uvidet*'.PF²⁰. However, to verify this hypothesis and answer this question with greater certainty, it would not only be necessary to analyze a larger dataset but also desirable to submit questionnaires to Russian native speakers to determine in which contexts and to what extent only one aspectual choice is assessed as possible, both with telic and atelic verbs.

To conclude, corpus data proved useful in identifying certain patterns, although some questions remain unanswered. Finally, the approach employed in this study,

²⁰ By semantic variation, I refer to the additional value carried by the PF form (in this case, ingressive), rather than the aspectual values conveyed by the two forms.

which focused on individual pairs of verbs, allowed for a better understanding of the differences in their aspectual usage that may emerge despite semantic and actional classifications.

References

1. Bernasconi, B. (2022) Choice of Aspect in a Russian Modal Construction The case of приходится/прийтись + infinitive. *Poljarnyj Vestnik: Norwegian Journal of Slavic Studies*. 25 (2), 1–20.
2. Bernasconi, B. & Nosedà, V. (2021) Examining the role of linguistic context in aspectual competition: a statistical study. *Komp'juternaja lingvistika i intellektual'nye tehnologii*. 20, 110–118.
3. Bertinetto, P. M. (1986) *Tempo, aspetto e azione nel verbo italiano: il sistema dell'indicativo*. Firenze, Accademia della Crusca.
4. Biagini, F., Maiko, T. & Nosedà, V. (2024) Il corpus parallelo italiano-russo del Nacional'nyj Korpus russkogo jazyka (NKRJa). *Evoluzione e applicazioni nelle ricerche della slavistica italiana. Studi Slavistici*. XXI (1), 161–176.
5. Dickey, S. M. (2018) Thoughts on the 'Typology of Slavic Aspect'. *Russian Linguistics*. 42, 69–103.
6. Dowty, D. R. (1979) *Word Meaning and Montague Grammar: the Semantics of Verbs and Times in Generative Semantics and in Montague's PTQ*. Dordrecht, Reidel Publishing Company.
7. Eckhoff, H. M., Janda, L. A. & Lyashevskaya, O. (2017) Predicting Russian Aspect by Frequency across Genres. *The Slavic and East European Journal*. 61 (4), 844–875.
8. Garey, H. B. (1957) Verbal Aspect in French. *Language*. 33 (2), 91–110.
9. Gebert, L. (1991) Il sintagma verbale. La questione dell'aspetto. In Fici Giusti, F., Signorini, S. & Gebert, L. (eds.), *La lingua russa. Storia, struttura, tipologia*. Roma, La Nuova Italia Scientifica, pp. 237–292.
10. Gebert, L. (2014a) L'imperfettivo fattivo slavo e l'imperfetto narrativo romanzo: un confronto. In Inkova O., Di Filippo M. & Esvan F. (eds.), *L'architettura del testo. Studi contrastivi slavo-romanzi*. Alessandria, Edizioni dell'Orso, pp. 3–17.
11. Gebert, L. (2014b) Scelta aspettuale 'oggettiva' e 'soggettiva' e l'imperfettivo fattivo. In Bonola, A., Cotta Ramusino, P. & Goletiani L. (eds.), *Studi italiani di linguistica slava. Strutture, uso e acquisizione*. Firenze, Firenze University Press, pp. 319–331.
12. Gorbova, E. V. (2011) Vidovaja parnost' russkogo glagola: Problemy i rešenija. *Voprosy Jazykoznanija*. 4, 26–45.
13. Grønn, A. (2004) The semantics and pragmatics of the Russian Factual Imperfective (Doctoral thesis, University of Oslo), available at: <https://www.duo.uio.no/handle/10852/76860>

14. Israeli, A. (1996) Discourse analysis of Russian aspect: Accent on creativity. *Journal of Slavic Linguistics*. 4 (1), 8–49.
15. Israeli, A. (2001) The choice of aspect in Russian verbs of communication: Pragmatic contract. *Journal of Slavic Linguistics*. 9 (1), 49–98.
16. Janda, L. A. (2019) Quantitative Perspectives in Cognitive Linguistics. *Review of Cognitive Linguistics*. 17 (1), 7–28.
17. Janda, L. A., Endresen, A. & Reynolds, R. J. (2019) Aspectual opposition and rivalry in Russian are not discrete: new evidence from experimental data. *Russian linguistics*. 43 (3), 249–271.
18. Janda, L. A. & Reynolds, R. J. (2019) Construal vs. redundancy: Russian aspect in context. *Cognitive Linguistics*. 30 (3), 467–497.
19. Klein, H. (1969) *Das Verhalten der telischen Verben in den romanischen Sprachen erörtert an der Interferenz von Aspekt und Aktionsart*, Doctoral Thesis, Philosophischen Fakultät der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main.
20. Kopotев, M. V. (2021) O nekotorych sledstvijach korpusnoj lingvistiki dlja obščej teorii jazyka. *Filologičeskij klass*. 26 (2), 90–102.
21. Maiko, T. & Nosedà, V. (In press) L'imperfettivo fattivo in russo e bielorusso: sei coppie di verbi telici a confronto. In Bažec, H. & Cergol, J. *Dalle origini ai giorni nostri: Convergenze e divergenze tra lingue slave*. Capodistria, University of Primorska Press.
22. Mehlig, H. (2001) Verbal aspect and the referential status of verbal predicates: On aspect usage in Russian who-questions. *Journal of Slavic Linguistics*. 9 (1), 99–235.
23. Nosedà, V. (2018) La corpus revolution russa e il corpus parallelo italiano-russo: storia, criteri di compilazione e usi. *L'Analisi linguistica e letteraria*. XXIV (2), 115–132.
24. Nosedà, V. (2022) *La concorrenza degli aspetti nella lingua russa: Teoria, analisi, acquisizione*. Alessandria, Edizioni dell'Orso.
25. Nosedà, V. (2024) *Pensare e vedere: una descrizione tempo-aspettuale in chiave contrastiva*. In di Filippo, M., Inkova, O. & Macurová, P. (eds.), *Architetture testuali. Simmetrie e asimmetrie a confronto*. Napoli, UniorPress, pp. 59–80.
26. Padučeva, E. V. (1996) *Semantičeskije issledovanija*. Moskva, Jazyki slavjanskoj kul'tury.
27. Padučeva, E. V. (2011) Otricanie. *Materialy dlja proekta korpusnogo opisanija russkoj grammatiki*. <http://rusgram.ru>
28. Plungjan, V. A. (2004) K diskursivnomu opisaniju aspektual'nych pokazatelej, in Volodin, V. P. (ed.), *Tipologičeskije obosnovanija v grammatike. K 70-letiju professora V.S. Chrakovskogo*. Moskva, Znak, 390–411.
29. Reynolds, R. (2016) Russian natural language processing for computer-assisted language learning: capturing the benefits of deep morphological analysis in real-life applications (Doctoral thesis, UiT The Arctic University of Norway), available at: <https://hdl.handle.net/10037/9685>
30. Sičinava, D. V. (2005) Nacional'nyj korpus russkogo jazyka: očerk predystorii, in *Nacional'nyj korpus russkogo jazyka: 2003-2005*. Moskva, Indrik, 21–30.

31. Sičinava, D. V. (2013) Nesoveršennyj vid. *Materialy dlja proekta korpusnogo opisanija ruskoj grammatiki*, available at: <http://rusgram.ru>
32. Strobl, C., Malley, J. & Tutz, G. (2009) An Introduction to Recursive Partitioning: Rationale, Application, and Characteristics of Classification and Regression Trees, Bagging, and Random Forests. *Psychological methods*. 14, 323–348.
33. Vendler, Z. (1957) Verbs and times. *The Philosophical Review*. 66 (2), 143–160.
34. Zaliznjak, A. A. & Šmelev, A. D. (2000). *Vvedenie v russkuju aspektologiju*. Moskva, Jazyki russkoj kul'tury.
35. Zaliznjak, A. A., Mikaëlján I. L. & Šmelev, A. D. (2010). Vidovaja korreljativnost' v ruskom jazyke: v zaščitu vidovoj pary. *Voprosy jazykoznanija*. 2010 (1), 3–23.

Valentina Noseda

Katolički Univerzitet Svetog srca

ISTRAŽIVANJE OPOZICIJE GLAGOLSKOG VIDA U RUSKOM: KORPUSNA ANALIZA GLAGOLA *VIDET* – *UVIDET* I *SLYŠAT* – *USLYŠAT*

Rezime

U radu se ispituje opozicija glagolskog vida u ruskom jeziku kroz korpusnu analizu glagola *videt* IPF – *uvidet* PF ('vidjeti') i *slyšat* IPF – *uslyšat* PF ('čuti'). Ovi atelični glagoli koji se najčešće koriste u imperfektivnom obliku za opisivanje prošlih radnji pokazuju značajnu semantičku promjenu u perfektivnim oblicima, koji dodaju ingresivno značenje. Na osnovu podataka iz *Ruskog nacionalnog korpusa* istraživanje ima za cilj da identifikuje kontekste u kojima se perfektivni oblici preferiraju u odnosu na njihove imperfektivne parnjake. Takođe, cilj istraživanja jeste da se utvrdi da li ovi parovi zaista predstavljaju opoziciju glagolskih vidova (semantičke i funkcionalne razlike između oblika) ili konkurenciju vidova (skoro identična značenja). U istraživanju se koristi kombinacija kvalitativne i statističke analize. Primjeri su ekscerpirani iz rusko-italijanskog paralelnog korpusa, što je omogućilo poređenja nijansi glagolskog vida ruskog jezika i italijanskih prevoda. Analizirani ključni faktori uključuju kontekst (dijaloški naspram narativnog), položaj objekta (pre ili posle glagola), prisustvo i vid susjednih glagola, kao i značenje ciljnih glagola. Istraživanjem je otkriveno da prisustvo susjednog glagola, posebno njegov vid, ima najznačajniji uticaj na izbor vida. Imperfektivni oblici češći su kada je susjedni glagol takođe imperfektivan ili odsutan, dok su perfektivni oblici značajno povezani sa perfektivnim susjednim glagolima, što odražava njihovu ulogu u izražavanju niza radnji u naraciji. Rezultati, međutim, otkrivaju razlike između dva para glagola.

Kod glagola *videt IPF – uvidet PF*, vid susjednog glagola bio je jedini statistički značajan faktor, što ukazuje na jaču povezanost sa obrascima teličnih glagola koji pokazuju konkurenciju vida. Nasuprot tome, kod glagola *slyšat IPF – uslyšat PF* dodatne varijable, posebno semantičke razlike, imale su značajnu ulogu. Na primer, imperfektivni *slyšat* često prenosi značenje ‘čuti o nečemu’ ili ‘saznati’, dok perfektivni *uslyšat* češće označava čin slušanja. Istraživanjem se ovi parovi glagola smještaju na kontinuum između opozicije i konkurencije vidova. Rezultati sugerisu da *videt IPF – uvidet PF* više podseća na telične glagole koji predstavljaju konkurenciju, dok *slyšat IPF – uslyšat PF* zauzima međupoziciju jer njegove semantičke nijanse otežavaju strogu kategorizaciju. Uprkos ovim razlikama, ingresivno značenje perfektivnih oblika ostaje implicitno, što je potvrđeno i italijanskim prevodima koji to značenje ne odražavaju eksplicitno. U radu se ističe korisnost korpusnih metoda u proučavanju glagolskog vida, ali i ograničenja, uključujući relativno mali korpus podataka i potrebu za daljim istraživanjima u okviru drugih žanrova, naročito govornog jezika. Takođe, kako bi se s većom sigurnošću utvrdilo da li ovi parovi izražavaju opoziciju ili konkurenciju u kontekstu pojedinačnih i završenih radnji, bilo bi poželjno sprovesti istraživanje među izvornim govornicima ruskog jezika da bi se proverilo u kojim kontekstima je određen izbor vida ocijenjen kao moguć, kako kod teličnih, tako i kod ateličnih glagola.

► **Ključne riječi:** korpusna lingvistika, ruski glagolski vid, opozicija vidova, konkurencija vidova, akcionalnost, *videt IPF – uvidet PF*, *slyšat IPF – uslyšat PF*.

Preuzeto: 19. 11. 2024.

Korekcije: 5. 3. 2025.

Prihvaćeno: 14. 3. 2025.

Olja Perišić¹

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e culture moderne

Ranka Stanković

Università di Belgrado

Facoltà di Ingegneria Mineraria e Geologia

IT-SR-NER: IL CORPUS PARALLELO SERBO-ITALIANO PER L'APPRENDIMENTO DEL SERBO COME LINGUA STRANIERA²

Abstract: Il tema del contributo verte sulle possibilità di impiego nella glottodidattica del corpus parallelo It-Sr-NER sviluppato nel 2022 dall'infrastruttura europea CLARIN nel contesto del progetto "Bridging gaps". Il suo valore risiede nell'annotazione per il Named Entity Recognition (NER), con particolare attenzione alla classe dei toponimi (inclusi i pluralia tantum) e dei nomi propri di persona. Il progetto è stato realizzato in collaborazione da un team di esperti provenienti dall'Università di Torino e dalla Società per le Risorse e le Tecnologie Linguistiche (JeRTeh) di Belgrado. Si tratta del primo corpus parallelo per questa combinazione linguistica, comprendente 10.000 frasi estrapolate dalle opere delle letterature serba e italiana, sia classiche che moderne. Le frasi sono state allineate per agevolare l'esplorazione dei dati e la traduzione delle singole parole nel contesto. L'importanza dei corpora paralleli nelle ricerche linguistiche è ormai nota (Doval e Sánchez, 2019), anche se si rileva una carenza di queste risorse per le lingue meno diffuse. Nel contributo verranno esposte le potenziali applicazioni glottodidattiche del corpus in questione nella didattica del serbo come lingua straniera: a livello iniziale, per l'apprendimento della ricca morfologia della lingua serba e, a livello intermedio e avanzato, per la ricerca dei lexical gaps, ossia delle parole che non hanno un traduce in una delle lingue esaminate.

¹ olja.perisic@unito.it

² Il presente contributo è stato scritto da Olja Perišić, che ha curato i paragrafi 1, 3 e 4, e da Ranka Stanković, che ha curato il paragrafo 2.

L'obiettivo è dimostrare che questa tipologia di corpora può costituire un'alternativa valida agli strumenti tradizionali e digitali di apprendimento, nonché un mezzo esclusivo per alcune tipologie di ricerca.

Parole chiave: *corpus parallelo, italiano L1, serbo L2, NER, glottodidattica, traduzione.*

1. Introduzione

Questo contributo si propone di illustrare le potenzialità e le possibili applicazioni didattiche del corpus parallelo³ *It-Sr-NER*, sviluppato nel 2022 nell'ambito del progetto “Bridging gaps” dell'infrastruttura CLARIN, in collaborazione tra l'Università di Torino e JeRTeh di Belgrado.

Le prime ricerche sui corpora paralleli compiute durante gli anni Novanta sottolineano il loro potenziale soprattutto per quanto riguarda l'ambito della teoria della traduzione, in particolare nella (ri)definizione del concetto di equivalenza. Spostando l'attenzione dal significato all'uso, grazie all'approccio corpus-based la nozione di equivalenza può essere sostituita con quella di pattern d'uso, favorendo il passaggio da regole legate al testo sorgente a categorie descrittive (Baker, 1993). Si evidenzia specialmente la possibilità, caratteristica di questo tipo di approccio, di osservare contemporaneamente un numero elevato di testi insieme alle loro traduzioni e, in questo modo, cogliere l'uso dei “norms” (Toury, 1980), ossia le scelte traduttive compiute con regolarità dai traduttori in determinati contesti linguistico-culturali, in sincronia e diacronia. Questa interconnessione di studi linguistici e traduttivi, resa possibile dall'uso dei corpora paralleli, è stata evidenziata negli studi successivi da Salkie (2002). Al di là delle traduzioni letterali, l'autore riconosce il valore delle cosiddette “inventive translations”, che suddivide in due categorie: quelle più creative e quindi rare, da ammirare per la capacità del traduttore di proporre soluzioni originali, e quelle che, mantenendosi più vicine al valore semantico delle parole, si ripetono con una certa regolarità e possono essere analizzate in modo sistematico.

Sempre negli anni Novanta avvengono le prime sperimentazioni nella glottodidattica con i testi paralleli presenti sui supporti CD-ROM (Zanettin, 1994). Tale approccio si dimostra da subito efficace in quanto porta al miglioramento delle competenze testuali e traduttive degli studenti. In uno dei primi volumi dedicati

³ Un corpus parallelo è un insieme di testi identici tradotti in due o più lingue, con segmenti (generalmente frasi) allineati per consentire il confronto diretto. Tale risorsa facilita ricerche bilingui, permettendo di analizzare traduzioni e corrispondenze lessicali o sintattiche tra le lingue coinvolte.

all'uso dei corpora multilingui nella glottodidattica gli autori Botley et al. (2000) sottolineano due principali requisiti che un corpus parallelo deve soddisfare per essere efficace e utile agli studenti. Da una parte deve essere sufficientemente esteso e rappresentativo del registro linguistico su cui si intende lavorare per fornire un numero sufficiente di campioni di dati validi. Dall'altra parte deve mantenersi accessibile e risultare di semplice utilizzo. Queste prime riflessioni e applicazioni hanno rivelato il potenziale dei corpora paralleli non solo come un'alternativa più potente e diversificata rispetto ai dizionari tradizionali, ma anche come un mezzo efficace per assistere gli studenti nella produzione di testi autentici e culturalmente specifici. Nello stesso tempo, in uno dei primi convegni dedicati ai corpora paralleli⁴, Trousterud (2002) evidenziò la scarsa diversificazione dei generi testuali nei corpora paralleli e ne denunciò l'insufficienza per le lingue meno diffuse⁵. In quell'occasione lo studioso aprì il suo intervento con una frase che tuttora risulta attuale: "Corpus linguistics is dominated by English, and the work on parallel corpora is no exception" (Trousterud, 2002:p.111). Oggi, nonostante sia ormai riconosciuta e consolidata l'importanza dei corpora paralleli nelle ricerche linguistiche (Doval e Sánchez, 2019), si nota ancora una certa carenza di queste risorse (Granger, 2018), soprattutto per le lingue meno diffuse. Due sono i temi principali quando si parla dei corpora paralleli: il primo, di aspetto più tecnico, verte attorno alla loro progettazione e costruzione, il secondo, di natura più pratica, riguarda le caratteristiche e l'applicabilità di tali strumenti in quanto prodotti finiti e pronti da utilizzare anche da chi è meno propenso all'uso delle tecnologie (Doval e Sánchez, 2019). Il presente contributo affronterà entrambe le questioni.

Nella prima parte verranno presentate le caratteristiche del primo corpus parallelo per la combinazione linguistica serbo-italiano, ossia *It-Sr-NER*⁶ (Perišić et al., 2023). Si tratta di un corpus innovativo per l'annotazione NER (Named Entity Recognition) che permette di identificare e classificare entità nominate come toponimi e antroponimi. Nella seconda parte si rifletterà invece sui possibili usi di questo corpus nell'insegnamento del serbo come lingua straniera, con particolare attenzione ai toponimi e agli antroponimi estrapolabili grazie a questa annotazione.

Questi elementi, spesso assenti nei dizionari bilingui, vanno considerati come vere e proprie voci enciclopediche. Inoltre, vista la natura letteraria dei testi in questione e la loro ricchezza in termini di lessemi culturalmente specifici, sarà

⁴Symposium on parallel and comparable corpora at Uppsala University, Sweden, 22-23 April, 1999.

⁵Nel contributo l'autore si riferisce alle lingue scandinave.

⁶Il nome completo del progetto è: "It-Sr-NER: Servizi web per il riconoscimento, il collegamento e la mappatura delle entità denominate (NER - Named Entity Recognition)".

possibile beneficiare dell'osservazione di quegli elementi che nel passaggio da una lingua all'altra non hanno un traduce (lexical gaps) e che presentano una sfida a livello lessicografico a causa dell'asimmetria tra i due sistemi linguistici.

In questo lavoro verrà utilizzato il concetto di similarità tra le lingue (Chesterman, 2007) e verranno applicati rispettivamente le categorie di similarità convergenti (percepited) per l'analisi contrastiva nella didattica delle lingue e di similarità divergenti (create) per la didattica della traduzione. Le similarità convergenti si riferiscono a somiglianze percepite dagli apprendenti tra due lingue, mentre quelle divergenti riguardano differenze emerse nel processo traduttivo. Dal punto di vista pratico, per gli studenti principianti sono previste attività di riconoscimento dei toponimi e degli antroponomi attraverso l'annotazione NER: a livello morfosintattico, si propone di procedere con la riconduzione delle forme flesse al lemma (e viceversa) e, a livello ortografico, con la trascrizione fonetica. Per gli studenti con un livello intermedio o avanzato vengono invece consigliate attività sui corpora paralleli attraverso l'osservazione contemporanea dei testi originali e delle loro traduzioni partendo dal valore semantico delle parole per arrivare al loro adattamento al contesto funzionale e comunicativo della lingua di arrivo. Nelle sezioni seguenti verranno presentati alcuni esercizi che si possono svolgere sul corpus parallelo italiano-serbo in oggetto e verranno evidenziate le potenzialità didattiche soprattutto in riferimento all'annotazione NER per entrambi i livelli di apprendimento. I risultati del contributo possono trovare applicazione nell'ambito glottodidattico, ma anche in quello traduttivo e lessicografico.

2. Caratteristiche del corpus *It-Sr-NER*

Il corpus *It-Sr-NER* è stato implementato all'interno della Call "Bridging Gaps" organizzata nel 2022 da CLARIN, la più importante infrastruttura per le tecnologie linguistiche a livello europeo⁷ (Perišić et al., 2023). Ai fini della ricerca un team composto di membri dell'Università di Torino e della Società per le Risorse e le Tecnologie Linguistiche JeRTeh di Belgrado ha sviluppato alcuni servizi web per il riconoscimento e l'annotazione delle entità denominate (*NE - Named Entities*) come, per esempio, i nomi di persona, di luogo, di organizzazioni, gruppi etnici, eventi e opere d'arte. Il lavoro è stato svolto su testi monolingui e bilingui paralleli in 24 lingue, con un caso studio incentrato su testi paralleli in italiano e serbo. L'obiettivo principale che il bando si poneva era il riconoscimento dei toponimi in

⁷<https://www.clarin.eu/>

testi non strutturati⁸ e il collegamento automatico con le banche dati che contengono informazioni sulle geolocalizzazioni delle entità riconosciute. In particolare, i servizi sviluppati risultano di grande interesse in quanto permettono il collegamento delle entità denominate (*NEL - Named Entity Linking*) con il database Wikidata, offrendo sia la possibilità di geolocalizzazione che l'identificazione delle località riconosciute e la loro visualizzazione su una mappa.

Il corpus parallelo *It-Sr-NER*, ideato e compilato nell'ambito di questo progetto, comprende due set di dati con segmenti allineati (principalmente frasi), estrapolati da numerosi romanzi: il primo costituito da 1000 annotazioni corrette manualmente⁹, l'altro da 10.000 entità denominate annotate automaticamente, entrambi pubblicati in diverse serializzazioni e livelli di annotazione¹⁰. I romanzi delle scrittrici e degli scrittori italiani rappresentati nel corpus sono: *Il nome della rosa* di Umberto Eco, *Le avventure di Pinocchio* di Carlo Collodi, *Storia di chi fugge e di chi resta. L'amica geniale* di Elena Ferrante, e *Uno, nessuno e centomila* di Luigi Pirandello. Il corpus include anche cinque romanzi di scrittori serbi: *Anikina vremena* e *Na Drini ćuprija* di Ivo Andrić, *Nečista krv* di Borisav Stanković, *Opštinsko dete* di Branislav Nušić, e *Bašta, pepeo* di Danilo Kiš. Inoltre, il corpus include le traduzioni italiane e serbe del romanzo di Jules Verne, *Le Tour du monde en quatre-vingts jours*, ricco di entità denominate in forma di toponimi adatti a dimostrare il compito principale del progetto, cioè l'annotazione e il linking di tali entità.

Dopo la parallelizzazione (allineamento), i testi sono stati convertiti nel formato TMX (Translation Memory eXchange) utilizzando il programma ACIDE per la creazione di corpora paralleli (Obradović et al., 2008). Ogni segmento in italiano e in serbo è stato numerato e associato al corrispondente segmento nell'altra lingua, contrassegnato con l'attributo "xml:lang". Il corpus *It-Sr-NER* è stato reso disponibile tramite l'infrastruttura CLARIN e il VLO (Virtual Language Observatory)¹¹, mentre i servizi sono accessibili sia su VLO che sulla piattaforma

⁸ Per "non strutturato" si intende un testo privo di etichette strutturali (come quelle per capitoli, paragrafi, frasi, discorso diretto ecc.) e di annotazioni relative a entità nominate, tipi di parole o lemmi; vale a dire, un testo "grezzo".

⁹ La correzione manuale delle annotazioni automatiche, che inevitabilmente contengono errori dipendenti dalla qualità del modello utilizzato, è necessaria per garantire la massima accuratezza (ad esempio, per l'addestramento di modelli futuri) o per valutare il livello di precisione dell'annotazione automatica confrontando il testo con un campione corretto a mano.

¹⁰ Con "serializzazioni" si intendono i formati di registrazione dei dati annotati (ad es. XML, TSV, CONLL, TTL); i "livelli di annotazione" variano invece dagli strati base con segmenti testuali a quelli arricchiti con etichette XML per entità nominate, fino a includere tipi di parole e lemmi.

¹¹ https://vlo.clarin.eu/record/https_58_47_47_hdl.handle.net_47_20.500.11752_47_OPEN-981_64_format_61_cmdi?1&count=2&index=0&q=It-sr-ner

Language Resource Switchboard¹², come diversi servizi per spaCy¹³. Il corpus include una versione bilingue con testi allineati, singole versioni monolingui ed entità denominate annotate automaticamente¹⁴. La ricerca nel corpus parallelo *It-Sr-NER*, supportata da un'estensione morfologica e semantica per la lingua serba, è possibile anche attraverso la biblioteca digitale *Bibliša*¹⁵ (Stanković et al., 2017). Un'altra edizione del corpus parallelo, in cui sono annotati le categorie grammaticali (POS tagging) e i lemmi, è disponibile per condurre analisi linguistiche.

La parte serba del corpus è stata annotata con l'Universal POS tagset utilizzando il modello "BEaST" (Stanković et al., 2022), mentre la lemmatizzazione è stata effettuata con l'ausilio di dizionari morfologici elettronici per la lingua serba (Vitas e Krstev, 2012). La parte italiana del corpus è stata annotata utilizzando il modello spaCy per la lingua italiana, con l'uso dello schema di annotazione UD (Universal Dependencies)¹⁶, convertito dall'Italian Stanford Dependency Treebank (Bosco et al., 2014). Per il riconoscimento delle entità denominate (NER) nei testi serbi è stato utilizzato il modello *Jerteh-355-tesla*¹⁷ che rappresenta una versione modificata del modello *Jerteh-355* (Škorić, 2024). Il modello è stato ulteriormente addestrato per il compito di riconoscimento delle entità denominate, raggiungendo F1-score di circa 0,96 sul set di dati sottoposti al test (Stanković et al., 2024). Per i testi in italiano è stato utilizzato il modello "it_core_news_sm-3.4.0", integrato nello strumento spaCy¹⁸, che ha ottenuto F1-score dell'86% sul set per il testing. Dopo l'annotazione automatica, è stato impiegato INCEpTION (Klie et al., 2018) per la correzione manuale e il collegamento delle entità denominate. Delle 7 categorie totali, i tre tipi più comuni erano: persone (PERS), località (LOC) e organizzazioni (ORG).

La classe PERS comprende nomi, cognomi, soprannomi e le loro combinazioni (di persone reali e personaggi di fantasia, inclusi dèi e santi). Nella parte italiana del corpus sono stati riconosciuti per esempio Pietro, Lila, Nino, Mehmed-pascià,

¹² <https://switchboard.clarin.eu/tools>

¹³ Si tratta di: "spaCy NEL", "spaCy bilingual NEL (for TMX)", "spaCy bilingual NER (for TMX)", "spaCy bilingual NER and Geoparsing (for TMX)", "spaCy bilingual NER and NEL (for TMX)", "spaCy monolingual NER", "spaCy monolingual NER and Geoparsing" e "spaCy monolingual NER and NEL".

¹⁴ Ulteriori informazioni e dati sono disponibili nel repository *It-Sr-NER* sulla piattaforma GitHub <https://github.com/jerteh/It-Sr-NER/tree/main/corpus>

¹⁵ <http://biblisha.jerteh.rs>

¹⁶ Le Universal Dependencies (UD) sono un framework per l'annotazione coerente della grammatica (parti del discorso, caratteristiche morfologiche e dipendenze sintattiche) attraverso diverse lingue umane, <https://universaldependencies.org/>

¹⁷ https://huggingface.co/Tanor/sr_pln_tesla_j355

¹⁸ https://spacy.io/models/it#it_core_news_sm

Michele Solara, Nino Sarratore, Nikola Glasinčanin, mentre nella parte serba Lina Čerulo, Arsa, Marko, Sofka.

Un certo numero di errori si verifica quando i nomi di persona sono erroneamente identificati con località (1), con una parola scritta in maiuscolo all'inizio di una frase (2), oppure a metà frase (3):

(1) devojkom iz <pers>Čajniča</pers>

[ragazza di Čajnice¹⁹]

(2) <pers> Najbednija </pers>i najtragičnija

[La più misera e più tragica]

(3) marljivo radeći, <pers>Vašu</pers> domovinu privede srećnijoj budućnosti

[di guidare la Vostra patria verso un futuro più felice, operando in pace]

La classe LOC indica continenti, paesi, regioni, centri abitati, oronimi, corsi d'acqua, nomi di corpi celesti e località urbane. Nella parte italiana del corpus sono state riconosciute località come: Scuola Normale di Pisa, piazza dei Martiri, Milano, Nova Varoš, Sarajevo, mentre nella parte serba: Napoli, Ulica Mecokanone, Trg Garibaldi, Drina, Turska. Errori di riconoscimento si riscontrano in espressioni come:

(1) Veoma mlada se udaje za <loc> Stefana Karačija </loc>

[Sposa giovanissima Stefano Carracci]

(2) <loc>Ćorkan</loc>se zagledao u devojku

[il Guercio si innamorò di una ragazza]

(3) šta je moglo biti između neobične<loc>Krnojelčeve kćeri</loc>i ovoga

[cosa fosse potuto accadere tra la strana figlia di Krnojelac e quel Mihailo]

La classe ORG viene utilizzata per nomi di aziende, partiti politici, istituti di istruzione, squadre sportive, ospedali, musei, biblioteche, hotel, caffè e luoghi di culto. Nella parte italiana del corpus sono stati riconosciuti, ad esempio: Banca dell'Agricoltura, HOTEL ZUR, Lotta Continua, Corriere della Sera. Questa categoria è caratterizzata da risultati di riconoscimento molto più deboli rispetto a persone e località, con numerosi errori di annotazione anche nel corpus italiano. Ad esempio, in italiano sono stati erroneamente riconosciuti come ORG termini quali: *galateo*, *quell'uscio*, *Rogatica* (cittadina bosniaca). Nella parte serba del corpus sono stati riconosciuti solo 28 casi, tutti errati. Per esempio Ubedih sebe da više voli<org>društvo</org>devojke [Mi convinsi che stava più volentieri con la

¹⁹ Nel testo italiano manca il segno diacritico sulla seconda "c".

ragazza], così come la sovrapposizione con le categorie PERS e LOC. La causa è rappresentata dalle forti differenze tra i testi annotati e quelli su cui il modello è stato addestrato. Per questo motivo le ricerche attuali sono orientate al miglioramento del riconoscimento proprio di questa categoria.

Il collegamento delle entità riconosciute con Wikidata è stato effettuato per un piccolo campione, principalmente per i personaggi dei romanzi (PERS) e le località (LOC) che rappresentano i luoghi in cui si svolge l'azione. La procedura ha comportato l'inserimento nei Wikidata delle informazioni per le quali non esistevano voci (personaggi di alcuni romanzi). Nell'immagine (Fig. 1) sono mostrate le frasi 201-204 del corpus, sia in serbo che in italiano. Il segmento è tratto dal romanzo di Elena Ferrante e nel pannello si può vedere che "Điljolu" in serbo e "Gigliola" in italiano sono contrassegnati come persona con l'etichetta PERS e sono collegati alla voce di Wikidata che rappresenta il personaggio del romanzo Gigliola Spagnuolo (trascritta in serbo come Điljola Spanjolo), con il link alla voce corrispondente (<https://www.wikidata.org/wiki/Q122507460>). Allo stesso modo, "Napulj" in serbo e "Napoli" in italiano sono contrassegnati come località con l'etichetta LOC, che è collegata alla voce corrispondente su Wikidata (<https://www.wikidata.org/wiki/Q2634>).

The screenshot displays the INCEPTION interface with three text snippets and their corresponding Wikidata entity popups. Each snippet contains text in both Serbian and Italian, with entities highlighted and labeled. Arrows point from the highlighted text to the Wikidata popups.

- Snippet 1 (Lines 201-203):**
 - Serbian: "Na poslednjem spratu jedne nedavno podign..."
 - Italian: "Gigliola Spagnuolo [PERS]... koja me je dočekala o... očiglednom ozlojeđenosti."
 - Entity: **"Điljolu"** (ID: 87865). Label: Gigliola Spagnuolo. Description: fictional character from novel Those Who Leave and Those Who Stay.
- Snippet 2 (Lines 203-204):**
 - Serbian: "Napulj... navrati do mene pa ćeš videti kako ću sve lepo urediti."
 - Italian: "Napoli [LOC]... navrati do mene pa ćeš videti kako ću sve lepo urediti."
 - Entity: **"Napulj"** (ID: 88661). Label: Naples. Description: Italian comune.
- Snippet 3 (Lines 204-205):**
 - Serbian: "On voli Linu... još od onog prokletog dana kada je stavila obućarski nož... Marčelu... pod grlo..."
 - Italian: "All' ultimo piano di un edificio che mi accolse con evidente... « Non s' può mai dire, sei fortunata: ho sentito tante volte la voce di Pietro al telefono, l' ho visto dalla finestra, si capisce che è un bravo giovane... È ancora un accampamento, si scusò, ma una volta che passerai da Napoli con tuo marito vienimi a trovare... Lui vuole bene a Lina... gola di Marcello..."
 - Entity: **"Marčelu"** (ID: 89029). Label: Marcello Solara. Description: fictional character from novel Those Who Leave and Those Who Stay.

Fig. 1. Esempio di annotazione nell'INCEPTION con collegamento ai Wikidata.

Le risorse sviluppate nell'ambito di questo progetto sono aperte e disponibili per ricercatori, insegnanti e studenti, e sono particolarmente significative per coloro che sono interessati alla lingua italiana in Serbia e alla lingua serba in Italia. Il corpus e i servizi web possono inoltre essere utilizzati nei diversi gradi di istruzione in Croazia, Montenegro, Bosnia ed Erzegovina grazie al policentrismo della lingua serbo-croata. I modelli che supportano i servizi web sono in continuo aggiornamento e le nuove versioni mostrano migliori prestazioni (Ikonić Nešić et al., 2024).

La procedura sviluppata può inoltre essere applicata ad altri corpora monolingui e paralleli, fornendo linee guida per i futuri processi di pubblicazione di corpora multilingui su internet. Inoltre, il lavoro esplora il collegamento delle tecnologie dei Dati Linguistici Aperti Collegati (Linguistic Linked Open Data) sviluppate per l'elaborazione del linguaggio naturale con i dati utilizzati nelle Digital Humanities. Dalle ricerche relative all'interoperabilità semantica è emersa una versione del corpus parallelo in forma di dati collegati (linked data). Il concetto di interoperabilità semantica, applicato ai dati collegati e ai corpora paralleli, garantisce che i dati scambiati tra i sistemi abbiano significati chiaramente definiti, facilitando così una comunicazione chiara e una comprensione accurata²⁰.

La collaborazione realizzata nel progetto *It-Sr-NER* è proseguita portando alla creazione di un corpus italiano-serbo significativamente più grande, *SerbItaCor3*, che comprende 243 opere letterarie con 664.044 segmenti paralleli. La parte italiana del corpus contiene 11,1 milioni di parole, mentre la parte serba ne conta 10,4 milioni. Collegando la lingua serba e quella italiana, questo corpus apre nuove possibilità per la comunicazione interculturale, contribuendo al miglioramento delle ricerche e degli studi linguistici (Moderc et al., 2023).

3. La proposta di applicazioni di un corpus annotato per NER nella didattica del serbo come LS: riflessioni ed esempi concreti

3.1. Livello base

Tra le principali difficoltà che gli studenti incontrano nelle fasi iniziali dell'apprendimento del serbo come lingua straniera vi è la comprensione dei meccanismi che regolano la morfologia flessiva. In particolare, risulta complesso

²⁰ La trasformazione del corpus parallelo annotato con entità denominate e collegato a Wikidata è stata convertita in linked data, specificamente in grafi RDF (Resource Description Framework) utilizzando il formato NLP Interchange Format (NIF) (Stanković et al. 2024). I file NIF prodotti sono disponibili su <https://llod.jerteh.rs/ItSrNIF/>. Possono essere interrogati utilizzando query SPARQL sul punto di accesso <http://fuseki.jerteh.rs/#/dataset/ItSrNIF/query>.

riconoscere le forme flesse e ricondurle al loro lemma di base, passaggio essenziale per la consultazione efficace dei dizionari bilingui. Questo problema può in parte essere superato con l'uso dei dizionari morfologici, come il dizionario monolingue Hrvatski jezični portal²¹ per la variante croata o il dizionario multilingue Serboverb²² (con le traduzioni dal serbo verso inglese, francese, italiano, spagnolo, portoghese, tedesco)²³, i quali prevedono la ricerca a partire dalle forme flesse. Ciò che si conferma problematico, soprattutto per uno studente alle prime armi, è il riconoscimento di alcuni nomi propri come antroponimi e toponimi (*pluralia tantum* inclusi), dato che si tratta di nozioni enciclopediche spesso assenti nei volumi lessicografici bilingui. La difficoltà per l'apprendente risiede anche nel fatto che alcuni generi grammaticali condividono la stessa desinenza, per esempio neutro singolare in *-e* e femminile plurale (*Nezuke*²⁴) o maschile e neutro che condividono la maggior parte delle desinenze²⁵ al singolare e al plurale. Il tagging e l'annotazione NER in questo caso consentono una ricerca morfologica su diversi livelli.

Nelle fasi iniziali di apprendimento si può partire dai testi in italiano e fare una ricerca CQL (*Corpus query language*²⁶) per i toponimi, resa possibile dall'annotazione NER²⁷ (Fig. 2).

ore e figlio di un ricco industriale di<loc>	San Giovanni a	</loc><loc>Teduccio</loc>. </tu> <ti
riale di<loc>San Giovanni a</loc><loc>	Teduccio	</loc>. </tu> <tu domain=""> Ci ritira
'era grande differenza tra il rione e<loc>	Napoli	</loc>, il malessere scivolava dall' u
rain=""> Centro di cibernetica della<loc>	Statale di Milano	</loc>, <loc>Centro sovietico</loc>p
i della<loc>Statale di Milano</loc>, <loc>	Centro sovietico	</loc>per l' applicazione dei calcolat
n è il rione a essere malato , non è<loc>	Napoli	</loc>, è il globo terrestre , è l' unive

Fig. 2. CQL query <loc/>, ricerca dei toponimi, *It-Sr-Ner*.

²¹ <https://hjp.znanje.hr/>

²² <https://serboverb.com/>

²³ Si tratta di un dizionario dei verbi che si può consultare come dizionario morfologico e offre la traduzione dei verbi nelle lingue elencate.

²⁴ L'apprendente dovrà decidere se trattarlo come *pluralia tantum* (u *Nezukama*) o come neutro singolare (u *Nezuku*).

²⁵ Per questo motivo le grammatiche per stranieri di solito inseriscono questi due generi nella prima declinazione (si veda Klajn, 2007, Mrazović, 2009).

²⁶ Il Corpus Query Language (CQL) è un codice utilizzato per definire criteri di ricerca complessi che non possono essere eseguiti tramite i controlli standard dell'interfaccia utente. Questi criteri possono includere parole o lemmi, ma anche tag e altri attributi, tipi o strutture di testo. È possibile impostare condizioni per token opzionali o ripetizioni di token (la definizione è stata adattata dal glossario Sketch Engine, <https://www.sketchengine.eu/guide/glossary/>).

²⁷ Il corpus è consultabile all'indirizzo <https://noske.jerteh.rs/>

Successivamente, la stessa ricerca può essere effettuata con i testi paralleli. Questo approccio consente di analizzare non solo le specificità morfologiche legate alla declinazione di questi toponimi nella lingua serba, ma anche la loro trascrizione fonetica (Ischia > Iskija) e le regole ortografiche, come l'uso delle maiuscole nei nomi composti (piazza dei Martiri > Trg mučenika), osservando i fenomeni in entrambe le lingue (Tab. 1).

a piazza dei Martiri	na Trgu mučenika
scuola Normale di Pisa	fakulteta u Pizi
Ischia	Iskiji
in Germania	u Nemačku
a Barano	u Baranu
San Giovanni a Teduccio	San Đovanija u Teduču

Tab. 1. Alcuni esempi della traduzione dei toponimi, *It-Sr-Ner*.

La ricerca può essere approfondita attraverso l'osservazione degli aggettivi che caratterizzano determinati toponimi nel corpus monolingue (Fig. 3). A questo punto gli studenti possono osservare le diverse opzioni traduttive soprattutto per approfondire la riflessione sulle traduzioni funzionali che, superando la semantica delle parole, sono profondamente legate al contesto e alle scelte individuali dei traduttori (Tab. 2).

nain=""> Già allora , la verde e	veloce Drina	, fiume montano , " che si i
atto una pasticceria rinomata in	tutta Napoli	grazie pure alla bravura di
eliminando quel traghetto sulla	lontana Drina	, dove la miseria e tutte le
a linea della Drina ; questa è la	nuova Serbia	. </tu> <tu domain=""> Sol
nnte scorra e dilaghi non solo la	verde Drina	, ma l' intero paesaggio an
i vedeva portato in esilio , nella	lontana Germania	, separato per sempre dall
edificare , qui sulla Drina , una	nuova Istanbul	. </tu> <tu domain=""> Gli
</pers>ha potuto attraversare l'	intera Bosnia	, altro che raggiungere sol
tagne , né avrebbe visto quella	famosa America	, né sarebbe riuscito a crei

Fig. 3. CQL query [tag="ADJ"]<loc/>, *It-Sr-Ner*.

ista Drina, zelena i plahovita po čitavom Napulju dalekoj Drini tako je sve ovo Srbija zelena Drina daleku Nemačku novi Stambol Bosnu [...] svukoliku tu Ameriku	la verde e veloce Drina in tutta Napoli lontana Drina questa è la nuova Serbia verde Drina lontana Germania nuova Istanbul intera Bosnia quella famosa America

Tab. 2. Alcuni esempi di traduzione degli aggettivi seguiti dai nomi, *It-Sr-Ner*.

Una simile ricerca può essere effettuata per gli antroponimi (Fig. 4) nel corpus monolingue.

ende che la sua amica d' infanzia , <pers>	Lina Cerullo	</pers>, solo da lei chiamata Lila , è spai
sa , dove conosce e si fidanza con<pers>	Pietro Airola	</pers>, e dalla pubblicazione di un roma
alla miseria , si mette al servizio di<pers>	Michele Solara	</pers>, che a un certo punto lo manda i
li diventare come la professoressa<pers>	Galiani	</pers>, mi ero appropriata di toni suoi e
centrò invece su certe formule che<pers>	Nino	</pers>aveva usato marginalmente , ma
zza dei Martiri e che era il padre di<pers>	Gennaro	</pers>, un bambino che non aveva mai
bene che non era vero) , chiese a<pers>	Nino	</pers>e a Tarratano di pronunciarsi , ed
enza del capofamiglia , il professor<pers>	Guido Airola	</pers>, « un uomo veramente eccezioni:
"> Anni addietro era successo che<pers>	Stefano	</pers>, dopo il matrimonio , si confidass
, mi raccontasse dei problemi con<pers>	Lila	</pers>. ma lo aveva fatto senza mai acc

Fig. 4. CQL query <pers/>, ricerca dei nomi propri di persona, *It-Sr-Ner*.

Per esempio, agli studenti potrebbe essere proposto di analizzare le differenze morfologiche e ortografiche tra i vari antroponimi nelle due lingue, attraverso l'osservazione delle declinazioni e delle trascrizioni fonetiche (Tab. 3).

Stefano Carracci	Stefana Karačija
Pietro Airola	Pjetra Ajrotu
Michele Solara	Mikelea Solare
Carmen Peluso	Karmen Peluzo
Manuela Solara	Manuelu Solaru
Marisa Sarratore	Marizom Saratore

Tab. 3. Alcuni esempi della traduzione dei nomi propri di persona, *It-Sr-Ner*.

Un ulteriore esercizio può prevedere l'osservazione della frequenza con cui si presentano alcuni nomi e la successiva individuazione degli antroponimi più comuni nelle opere letterarie in entrambe le lingue (Fig. 5).

1	☐	Sofka	96
2	☐	Lila	96
3	☐	Nino	81
4	☐	Enco	48
5	☐	Nina	47
6	☐	Vilijem	40
7	☐	Nikola	39

Fig. 5. Risultati delle frequenze nella ricerca dei nomi propri di persona, *It-Sr-Ner*.

In seguito, la ricerca di un nome proprio può essere allargata per consentire l'osservazione non solo della sua forma nel contesto monolingue, ma anche la traduzione attraverso i testi paralleli nel corpus parallelo (Sofka - Sofia; Enzo - Enco; Gennaro - Đenaro) (Fig. 6).

Sama <pers> Sofka </pers> uvek se sa jezom i strahom sećala toga što je , ili još kao i dete , od svoje babe , matere i ostalih tetaka i strina mogla da naćuje , kad su one bile nasamo i mislile da ih niko neće ćuti , još manje se bojale da će to <pers> Sofka </pers> , onako mala , razumeti , a kamo li upamtiti ; ili , što je i sama , kad je odrasla , svojim očima videla .	La stessa <pers> Sofia </pers> ricordava sen potuto sentire fin da bambina , dalla nonna , d quando erano sole e pensavano che nessuno minimamente che <pers> Sofia </pers> , così rammentare ; oppure ciò che essa stessa , già
Sama <pers> Sofka </pers> uvek se sa jezom i strahom sećala toga što je , ili još kao i dete , od svoje babe , matere i ostalih tetaka i strina mogla da naćuje , kad su one bile nasamo i mislile da ih niko neće ćuti , još manje se bojale da će to <pers> Sofka </pers> , onako mala , razumeti , a kamo li upamtiti ; ili , što je i sama , kad je odrasla , svojim očima videla .	La stessa <pers> Sofia </pers> ricordava sen potuto sentire fin da bambina , dalla nonna , d quando erano sole e pensavano che nessuno minimamente che <pers> Sofia </pers> , così

Fig. 6. La traduzione dei nomi propri di persona nel corpus parallelo, *It-Sr-Ner*.

Per esempio, risulta culturalmente e linguisticamente interessante la trasposizione in italiano, non sempre uniforme, dei cognomi femminili con il suffisso *-ka* (Ristićka, Sokolovićka) formati a partire dalla forma maschile (Ristić, Sokolović) per indicare, nella comunicazione informale, una donna sposata. Agli studenti può essere fatto notare come, nel caso di Ristićka, il cognome venga riportato in originale perdendo in questo modo il suo tratto semantico tipico. Questo esercizio permette loro di riflettere sulle sfumature semantiche e culturali legate alla traduzione di nomi propri. Più mirata sembra, invece, la traduzione del cognome Sokolovićka, che diventa “una Sokolović”:

[lemma="*.ćka" & tag="PROPN"]
ali on je od svoje majke, koja je bila Sokolovička > ma da sua madre, che era una Sokolović

All'interno di questo gruppo di antroponimi, particolarmente interessanti risultano i nomi orientali di origine turca, per esempio quelli con il titolo "aga"²⁸, che possono essere estrapolati grazie all'annotazione NER (Fig. 7).

CQL query [lemma="*.aga"]within<pers/>,

	Lemma	Frequency
1 ☐	Abidaga	8
2 ☐	Ibraga	2
3 ☐	Gonzaga	1
4 ☐	Mujaga	1
5 ☐	Huseinaga	1

Fig. 7. Risultati della ricerca dei nomi propri di persone contenenti il titolo "aga",
It-Sr-Ner.

Agli studenti può essere proposto di osservare, tramite l'analisi parallela, come nel caso dei cognomi Abidaga e Huseinaga la trascrizione in italiano preveda l'uso del trattino per alcuni di essi (Abid-aga, Husein-aga). Questo esercizio permette loro di riflettere sulle possibili ragioni di tale scelta, indagando se dipenda dallo stile di un traduttore o di un editore, o se rivesta un significato diacronico.

3.2. Livello intermedio/avanzato

Una delle sfide nell'insegnamento di livello intermedio/avanzato consiste nella traduzione dei lessemi culturalmente specifici, i quali possono presentare diversi gradi di asimmetrie (polisemia, *lexical gaps* ecc.). Questa difficoltà si supera solo in parte con l'uso dei dizionari bilingui in quanto in molti casi, soprattutto per quanto riguarda i vuoti lessicali, tali elementi rimangono esclusi o trattati in modo insufficiente dalle fonti lessicografiche (Perišić Arsić, 2020). Utilizzando

²⁸ Si nota che tra i risultati è rientrato anche il cognome italiano Gonzaga, che non sarà preso in considerazione. La presenza di risultati "contaminati" aiuta l'apprendente a comprendere come funzionano le ricerche corpus-based e come affinarle per ottenere migliori risultati rispetto alla domanda di ricerca.

la metodologia corpus-based, basata sui corpora monolingui, si può in parte superare questo problema, anche se il procedimento richiede un addestramento iniziale mirato e può risultare *time-consuming* (Tognini Bonelli, 2000). In una ricerca su corpora paralleli contenenti testi letterari si possono osservare nello stesso momento il testo originale e la sua traduzione: ciò consente non solo di trovare tutti i tradurenti di una parola, ma anche di osservare porzioni di testo più ampie. A titolo di esempio verrà esposta la ricerca svolta sulla parola *kasaba*²⁹, frequentemente presente nelle opere di Ivo Andrić. Si tratta di una parola che può essere considerata un *lexical gap* a livello semantico in diacronia e, per questo, spesso menzionata nei contributi dedicati alla traduzione delle opere del premio Nobel iugoslavo. Per esempio, Avirović (2003) in un suo studio analizza le due versioni italiane del romanzo *Il ponte sulla Drina* tradotte rispettivamente da Bruno Meriggi³⁰ e Dunja Badnjević³¹. Nella prima versione, la parola *kasaba* è stata resa con *cittadina*, mentre nella seconda, il lessema è stato omissso, sostituito semplicemente con *Višegrad*, facendo così perdere la sfumatura semantica di “piccola cittadina provinciale orientale” che il termine originale porta con sé. L'autrice sottolinea la differenza fra le due scelte e, mentre reputa appropriata la traduzione di *kasaba* con “cittadina”, esprime il proprio disappunto per l'omissione di una parola così significativa per il romanzo e per la poetica di Ivo Andrić, sottolineando inoltre come questa scelta impedisca eventuali rimandi nel testo.

Analizzando il racconto *I tempi di Anika*, le autrici Đukanović e Polovina (2018) riflettono sulla traduzione dello stesso lessema *kasaba* in sloveno (*mesto*), francese (*bourgade, cité, ville, marche*) e inglese (l'uso della parola originale in corsivo), e su come l'uso di turchismi conferisca al testo una precisa dimensione regionale, spaziale e temporale, arricchendolo di un forte carattere culturale. Esse sottolineano come la scelta traduttiva incida sul valore semantico della parola, che in molti casi è metaforico e non si riferisce semplicemente alla località in senso stretto, bensì alla collettività, cioè ai cittadini. Troviamo esempi simili anche in questo corpus:

i sve što je u to vreme uzbudivalo kasabu i svet u njoj > e tutto quello che, al suo tempo, aveva commosso la kasaba e la gente che ci viveva.

Kasaba nije prestajala da govori > La kasaba non finiva più di parlare

²⁹ *Kasaba* è una parola di origine turca che significa: cittadina, paesino, borgo (gradić, varošica, palanka), *Rečnik sprskog jezika*, Novi Sad, Matica srpska, 2011. Questo lessema è oggi quasi in disuso, se non con precisi intenti stilistici, quasi sempre con una connotazione negativa.

³⁰ I. Andrić, *Il ponte sulla Drina*, trad. di B. Meriggi, Milano, Mondadori, 1995.

³¹ I. Andrić, *Romanzi e racconti*, trad. di O. Badnjević, Milano, Mondadori, 2001.

Un possibile esercizio sulla parola in questione consiste nell'estrazione di dati quantitativi sulla sua frequenza nel corpus (*lemma*: 291 occorrenze). L'elevato numero di occorrenze in forma originale (217) suggerisce l'importanza di questo lessema e la scelta di una strategia di straniamento³² da parte dei traduttori. Agli studenti potrebbe essere proposto di osservare le frequenze e le variazioni dei traducanti. Per facilitare la ricerca, evitando di controllare manualmente tutte le occorrenze della parola, nella seconda query è possibile interrogare il corpus parallello escludendo direttamente la forma originale. È sufficiente inserire il primo traducante individuato (*kasaba*) e selezionare l'opzione *does not contain* (Fig. 8) per aprire le concordanze, visualizzando esempi di altri traducanti utilizzati (*kasaba*, *città*, *cittadina*...), compresi eventuali omissioni e adattamenti testuali.

The image shows a search interface for the It-Sr-Ner corpus. It is divided into two main panels. The left panel is for setting search criteria, and the right panel shows the search results and options.

Left Panel (Search Criteria):

- Search in:** Srpski
- Query type:** A dropdown menu with options: simple, **lemma** (selected), phrase, word, character, CQL.
- Part of speech:** A dropdown menu with the option: **any** (selected).
- Lemma:** kasaba

Right Panel (Search Results and Options):

- where:** Italian
- does not** (selected) **contain**
- Query type:** A dropdown menu with options: **simple** (selected), lemma, phrase, word, character, CQL.
- Simple:** kasaba
- ☐ Filter out untranslated segments

Fig. 8. Ricerca che esclude il traducante “kasaba”, *It-Sr-Ner*.

Per comprendere meglio il significato e l'uso della parola *kasaba* si potrebbe chiedere agli studenti di analizzare gli aggettivi che la precedono. Tale analisi consente di esplorare il valore semantico della parola nel suo uso reale e di identificare, attraverso i suoi pattern di utilizzo, le connotazioni (positive o negative) che potrebbero non essere registrate nei dizionari. Utilizzando la query

³² La strategia di straniamento (*foreignization*) consiste nel mantenere nella traduzione elementi linguistici e culturali propri del testo di partenza preservandone l'alterità e l'identità culturale. È contrapposta alla strategia di addomesticamento (*domestication*), che invece mira ad adattare il testo alla cultura e alle convenzioni linguistiche della lingua di arrivo, rendendolo più naturale per il lettore. Si veda: Venuti, L. (1995), *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London-New York: Routledge.

[tag="ADJ"] [lemma="kasaba"], si ottengono i seguenti collocati in ordine di frequenza:

cela (intera) (9), *bosanska* (bosniaca) (2), *zamrla* (addormentata) (2), *višegradska* (di Višegrad) (2), *ustajala* (remota) (1), *zlosrećna* (sfortunata) (1), *ugašena* (al buio) (1), *zabačena* (periferica) (1), *razasuta* (sparpagliata) (1), *nesrećna* (infelice) (1).

In questo modo gli studenti avranno l'opportunità di osservare come le diverse connotazioni della parola emergano a seconda del contesto, e di riflettere sulle implicazioni di tali scelte traduttive. I collocati consentono di cogliere il valore che lo scrittore dà a questa parola e che la rende ancora oggi utilizzabile con specifiche intenzioni comunicative.

Per ottenere risultati più dettagliati, agli studenti potrebbe essere chiesto di analizzare il corpus *SerbItaCor3*, la versione ampliata del corpus *It-Sr-Ner*, osservando le occorrenze di questa parola nelle diverse opere (Tab. 4).

Ivo Andrić, <i>Na Drini ćuprija</i>	646
Ivo Andrić, <i>Anikina vremena</i>	106
Mešo Selimović, <i>Derviš i smrt</i>	84
Ivo Andrić, <i>Nemirna godina</i>	48
Ivo Andrić, <i>Mila i prelac</i>	34
Ivo Andrić, <i>Ljubav u kasabi</i>	20
Ivo Andrić, <i>Travnička bronika</i>	18
Ivo Andrić, <i>Svadba</i>	16
Ivo Andrić, <i>Čorkan i Švabica</i>	15
Ivo Andrić, <i>Osatičani</i>	14
Ivo Andrić, <i>Priča o vezirovom slonu</i>	12
Ivo Andrić, <i>Na obali</i>	8
Ivo Andrić, <i>Most na Žepi</i>	2
Svetislav Basara, <i>Srce zemlje</i>	2
Ivo Andrić, <i>Šala u Samsarinom hanu</i>	1

Tab. 4. Frequenze della parola "kasaba", *SerbItaCor3*.

In questo modo si potrà notare che anche Svetislav Basara, uno scrittore contemporaneo serbo, usa lo stesso lessema nella sua opera *Srce zemlje* (Il cuore della terra)³³ con precisi intenti stilistici:

³³ Svetislav Basara, *Il cuore della terra: saggio sul soggiorno di Nietzsche a Cipro*, trad. di Helena Kaloper e Stefania Giancane, Nardò, Besa, 2012.

U vreme Ničevog prispeća u najveću kiparsku luku, Famagusta je uspavana orijentalna kasaba, izjutra obavijena kužnim maglama iz okolnih močvara [...]
Nei tempi dell'arrivo di Nietzsche nel più grande porto cipriota, Famagosta non è che un'addormentata kasaba orientale, al mattino avvolta nella nebbia sollevatasi dalle vicine paludi [...]

L'uso del lessema *kasaba* non si limita qui a una semplice attribuzione geografica, ma contribuisce a creare un'atmosfera che richiama un immaginario orientale e suggerisce un senso di immobilità e arretratezza, rafforzato dalla descrizione di Famagosta come "addormentata" e avvolta da "nebbie pestilenziali". In questo modo la parola acquisisce un valore simbolico che va oltre la semplice definizione di luogo in quanto evoca uno scenario culturale e storico ben preciso.

Si può chiedere inoltre agli studenti di riflettere sulla scelta delle traduttrici di optare, nello stesso volume, per una traduzione che si allontana notevolmente dal significato semantico della parola:

Onda dolazi krivudava linija razdvajanja prekrivena mrklm mrakom, pa otuda naovamo ulice severne Nikozije u kojima čkilje slabašne svetiljke, poput onih u balkanskim kasabama [...]

Poi, dopo un'appena visibile curva, flebile linea di frontiera sommersa nella fitta oscurità, ecco le strade di Nicosia Nord con i loro fiochi lampioni che fumano debolmente come se si trovassero in oscure taverne balcaniche [...]

In questo caso, la scelta di tradurre *kasaba* con *oscuere taverne balcaniche* si discosta dal significato letterale della parola, per cui gli studenti potrebbero discutere se le traduttrici abbiano cercato di evocare un'atmosfera suggestiva e decadente, attraverso il carattere cupo della scena descritta. Un'ulteriore riflessione riguarda l'uso della strategia di addomesticamento con un intento di adattamento culturale che rende la scena descritta più immediata e comprensibile per un lettore italiano, sacrificando la precisa connotazione semantica di questo lessema.

Un'ulteriore osservazione merita la parola derivata "kasabalija"³⁴ presente per ben 39 volte con il significato "l'abitante della kasaba". La parola non solo rappresenta un vero e proprio *lexical gap*, ma rivela il suo tratto tipico legato alla scrittura di Ivo Andrić dimostrabile attraverso la ricerca nel corpus *SerbItaCor3* che attesta 101 occorrenze nelle cinque opere di Andrić (la maggior parte in *Il ponte sulla Drina*) e solo due occorrenze in un'opera di Mešo Selimović (Fig. 9).

³⁴ Grazie alla query [lemma=kasaba.*] si può risalire all'aggettivo possessivo *kasabalijski* (55).

Doc.Autor_originala	Doc.Naslov_originala	Frequency
1 Andrić Ivo	Na Drini ćuprija	90
2 Andrić Ivo	Anikina vremena	4
3 Andrić Ivo	Nemirna godina	4
4 Andrić Ivo	Travnička hronika	2
5 Selimović Meša	Derviš i smrt	2
6 Andrić Ivo	Osatičani	1

Fig. 9. Frequenze della parola “kasabalija” nelle diverse opere, *SerbItaCor3*.

Le traduzioni attestate confermano che si tratta di un *lexical gap* che ha richiesto diversi procedimenti traduttivi: l'uso del sintagma (1), l'omissione (2, 3) o il ricorso a parafrasi che richiedono una traduzione funzionale (4).

1. *kasabalije* > *gli abitanti della kasaba* / *gli abitanti di Višegrad* / *gli abitanti della città*
2. *tu su svi postajali opet kasabalije* > *tutti tornavano ad essere quelli che erano sempre stati*
3. *izgovarao je mnogi kasabalija* > *dicevano molti*
4. *Fehim Bahtijarević je samo po majci kasabalija.* > *la madre [...] è nativa di Višegrad.*

Potrebbe essere interessante proporre agli studenti di riflettere sulle diverse strategie adottate nella traduzione del lessema *kasabalija*, confrontando le soluzioni scelte dai traduttori e valutandone l'efficacia. A partire da questo esercizio essi possono individuare altre parole culturalmente connotate che non trovano un corrispondente diretto in italiano e discutere le possibili strategie di traduzione (adattamento, mantenimento del termine originale, parafrasi ecc.). In questo modo, gli apprendenti possono sviluppare una maggiore consapevolezza sulle sfide della traduzione culturale e sulla necessità di adattare il testo al contesto linguistico e culturale di arrivo.

4. Conclusioni

La presente ricerca si poneva due obiettivi principali: da una parte illustrare la creazione del primo corpus parallelo serbo-italiano e, dall'altra, dimostrare il suo potenziale applicativo nell'insegnamento.

La realizzazione del corpus *It-Sr-NER*, frutto della collaborazione tra l'Università di Torino e la società JeRTeh di Belgrado nell'ambito del progetto “Bridging gaps”

dell'infrastruttura CLARIN, ha colmato una significativa lacuna nelle risorse glottodidattiche disponibili per questa combinazione linguistica. In particolare, nella didattica della lingua serba un corpus con l'annotazione NER (*Named Entity Recognition*) si rivela particolarmente utile per molteplici applicazioni, stratificate per livello di competenza linguistica.

Per gli studenti principianti, questa tipologia di corpus può offrire un valido supporto nell'apprendimento di toponimi e antroponomi, spesso trascurati negli strumenti didattici e lessicografici tradizionali. L'analisi di questi lessemi permette di affrontare sistematicamente le peculiarità morfologiche, fonetiche e ortografiche della lingua serba come, per esempio, le complesse regole di trascrizione fonetica e il riconoscimento della forma base (lemma) a partire dalle forme flesse presenti nel contesto.

Sul versante della didattica della traduzione che di solito viene trattata con gli studenti di livello intermedio o avanzato, il corpus in questione si dimostra particolarmente utile nell'analisi dei lessemi culturalmente specifici, come si è cercato di dimostrare con l'esempio della parola *kasaba*. Attraverso un approccio quantitativo si può confermare la centralità di questo *lexical gap* nelle opere del premio Nobel Ivo Andrić, mentre un'analisi qualitativa può evidenziare e confermare le sue sfumature semantiche e contestuali. L'espansione del corpus con *SerbItaCor3* permette di estendere l'analisi alla letteratura contemporanea e di rivelare eventuali evoluzioni nell'uso di questo lessema e dei suoi derivati.

Si auspica che i risultati della ricerca presentata possano fungere da modello metodologico per l'insegnamento del serbo come lingua straniera e che i corpora presentati possano nelle future ricerche confermare la loro natura polivalente, in grado di adattarsi efficacemente sia agli scopi didattici che a quelli della ricerca linguistica, traduttologica e lessicografica.

Bibliografia

1. Avirović, Lj. (2003) Il ponte di Andrić collega uomini e cose: sulla traduzione di Ivo Andrić in Italia. *Comunicare. Letterature lingue*. 3, 377–388.
2. Baker, M. (1993) Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications. In Baker, M., Francis, G. & Tognini-Bonelli, E. (eds), *Text and Technology. In Honour of John Sinclair*. Philadelphia-Amsterdam, John Benjamins, pp. 233–250.
3. Bosco, C., Cosi, P., Dell'Orletta, F., Falcone, M., Montemagni, S. & Simi, M. (eds). (2014) *Proceedings of the First Italian Conference on Computational Linguistics CLiC-it 2014 & the Fourth International Workshop EVALITA 2014: 9-11 December 2014*. Pisa, Pisa University Press.

4. Botley, S. P., McEnery, A. M., & Wilson, A. (eds). (2000) *Multilingual Corpora in Teaching and Research*. Amsterdam, Rodopi.
5. Chesterman, A. (2007) Similarity Analysis and the Translation Profile. *Belgian Journal of Linguistics*. 21 (1), 53–66, <https://doi.org/10.1075/bjl.21.05che>
6. Doval, I. & Sánchez Nieto, M. T. (eds). (2019) *Parallel Corpora for Contrastive and Translation Studies: New Resources and Applications*. Amsterdam, John Benjamins.
7. Đukanović, M. & Polovina, V. (2018) Kulturno-specifična leksika u prevodu Iva Andrića na slovenački, francuski i engleski jezik. In Vranč, A. (ur.), *Ivo Andrić u našem vremenu: zbornik radova*. Andrićgrad – Višegrad, Andrićev institut, pp. 241–260.
8. Granger, S. (2018) Has Lexicography Reaped the Full Benefit of the (Learner) Corpus Revolution? In Čibej, J., Gorjanc, V., Kosem, I. & Krek, S. (eds), *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts*. Ljubljana, Ljubljana University Press, Faculty of Arts, pp. 17–24.
9. Ikonić Nešić, M., Petalinkar, S., Škorić, M. & Stanković, R. (2024) BERT Downstream Task Analysis: Named Entity Recognition in Serbian. In Trajanović, M., Filipović, N. & Zdravković, M. (eds), *Disruptive Information Technologies for a Smart Society. ICIST 2024. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 860*. Cham, Springer, pp. 333–347, https://doi.org/10.1007/978-3-031-71419-1_29
10. Klajn, I. (2007) *Grammatica della lingua serba*. Beograd, Zavod za udžbenike.
11. Klie, J. C., Bugert, M., Boullosa, B., De Castilho, R. E. & Gurevych, I. (2018) The inception platform: Machine-assisted and knowledge-oriented interactive annotation. In Zhao, D. (ed.), *Proceedings of the 27th international conference on computational linguistics: System demonstrations*. Santa Fe, New Mexico, Association for Computational Linguistics, pp. 5–9.
12. Moderc, S., Stanković, R., Tomašević, A. & Škorić, M. (2023) An Italian-Serbian Sentence Aligned Parallel Literary Corpus. *Review of the National Center for Digitization*. 43, 78–91, <https://doi.org/10.5281/zenodo.11203388>
13. Mrazović, P. (2009) *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci-Noví Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
14. Obradović, I., Stanković, R. & Utvić, M. (2008) Integrisano okruženje za pripremu paralelizovanog korpusa. In Tošović, B. (ed.), *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster, LitVerlag, pp. 563–578.
15. Perišić Arsić, O. (2020) Translating lexical gaps: A contrastive corpus-based analysis. In Matešić, M. & Memišević, A. (eds), *Language and Mind. Proceedings from the 32nd International Conference of the Croatian Applied Linguistics Society*. Berlin, Peter Lang, pp. 93–108.
16. Perišić, O., Stanković, R., Ikonić Nešić, M. & Škorić, M. (2023) It-Sr-NER: CLARIN Compatible NER and Geoparsing Web Services for Italian and Serbian Parallel Text. In Erjavec, T. & Eskevich, M. (eds), *Selected Papers from the CLARIN Annual Conference 2022*, pp. 99–110. <https://doi.org/10.3384/ecp198>

17. Salkie, R. (2002) How can linguists profit from parallel corpora? In Borin, L. (ed.), *Parallel corpora, parallel worlds. Selected papers from a symposium on parallel and comparable corpora at Uppsala University, 22 – 23 April, 1999*. Amsterdam – New York, Rodopi, pp. 111-122.
18. Stanković, R., Krstev, C., Vitas, D., Vulović, N. & Kitanović, O. (2017) Keyword-Based Search on Bilingual Digital Libraries. In Cali, A., Gorgan, D. & Ugarte, M. (eds), *Semantic Keyword-Based Search on Structured Data Sources. IKC 2016. Lecture Notes in Computer Science*. Cham, Springer, pp. 112–123, https://doi.org/10.1007/978-3-319-53640-8_10
19. Stanković, R., Škorić, M. & Šandrih Todorović, B. (2022) Parallel bidirectionally pretrained taggers as feature generators. *Applied Sciences*. 12(10), 5028, <https://doi.org/10.3390/app12105028>
20. Stanković, R., Ikonić Nešić, M., Perišić, O., Škorić, M. & Kitanović, O. (2024) Towards Semantic Interoperability: Parallel Corpora as Linked Data Incorporating Named Entity Linking. In Chiacos, C., Gkirtzou, K. et al. (eds), *Proceedings of the 9th Workshop on Linked Data in Linguistics @ LREC-COLING 2024*, Turin, 20-25 May 2024, Torino, ELRA & ICCL, pp. 115–125.
21. Škorić, M. (2024) Novi jezički modeli za srpski jezik. *Infoteka*. 24(1), accepted for publishing.
22. Tognini Bonelli, E. (2000) 'Unità funzionali complete' in inglese e in italiano: verso un approccio corpus-driven. In Bernardini, S. & Zanettin, F. (eds), *I corpora nella didattica della traduzione*. Bologna, Clueb, pp. 153–175.
23. Toury, G. (1980) *In Search of a Theory of Translation*. Tel Aviv, The Porter Institute for Poetics and Semiotics.
24. Trousterud, T. (2002) Parallel corpora as tools for investigating and developing minority languages. In Lars, B. (ed.), *Parallel corpora, parallel worlds. Selected papers from a symposium on parallel and comparable corpora at Uppsala University, Sweden, 22-23 April, 1999*. *Language and Computers*, 43, 111-122.
25. Venuti, L. (1995), *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London-New York: Routledge.
26. Vitas, D. & Krstev, C. (2012) Processing of corpora of Serbian using electronic dictionaries. *Prace Filologiczne*. 63, 279-292.
27. Zanettin, F. (1994) Parallel words: designing a bilingual database for translation activities. In Wilson, A. & McEnery, T. (eds), *Corpora in language education and research: a selection of papers from Tale 94*, UCREL technical papers, 4. Lancaster, UCREL, pp. 163–180.

Olja Perišić

University of Turin

Department of Foreign Languages and Literatures and Modern Cultures

Ranka Stanković

University of Belgrade

Faculty of Mining Engineering and Geology

IT-SR-NER: SERBIAN-ITALIAN PARALLEL CORPUS FOR LEARNING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

This paper explores the applications of the *It-Sr-NER* parallel corpus in foreign language teaching. The corpus, developed in 2022 by researchers from the University of Turin and the Society for Linguistic Resources and Technologies (JeRTeh) from Belgrade as part of the “Bridging gaps” project under CLARIN infrastructure, represents the first parallel corpus for the Italian-Serbian language pair. It contains 10.000 sentences extracted from both classical and modern Italian and Serbian literature, which have been aligned to facilitate data exploration and word translation in context. The corpus is annotated for Named Entity Recognition (NER), with special attention to toponyms (including *pluralia tantum*) and personal names. The study addresses three key aspects: the challenges faced by beginners due to Serbian’s rich morphology in recognising and connecting named entities with their lemmas, the utility of the corpus for intermediate and advanced learners in studying *lexical gaps* (words without direct translation equivalents), and the potential of NER-annotated parallel corpora as an alternative to traditional bilingual dictionaries and digital tools. The paper demonstrates how this type of corpus can serve as both an effective alternative to conventional resources and a unique tool for specific types of linguistic research.

► **Keywords:** parallel corpus, Italian L1, Serbian FL, Named Entity Recognition, language teaching, translation.

Оља Перишић
Универзитет у Торину
Депарتمان за стране језике и књижевности и савремене културе
Ранка Станковић
Универзитет у Београду
Рударско-геолошки факултет

IT-SR-NER: СРПСКО-ИТАЛИЈАНСКИ ПАРАЛЕЛНИ КОРПУС ЗА УЧЕЊЕ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Резиме

У раду се истражују могућности примјене паралелног италијанско-српског корпуса *It-Sr-NER* у настави српског као страног језика. Ради се о првом паралелном корпусу за ову језичку комбинацију који су 2022. године развили истраживачи са Универзитета у Торину и Друштва за језичке ресурсе и технологије (Јертех) у Београду у оквиру пројекта *Bridging gaps* инфраструктуре за језичке технологије CLARIN. Корпус садржи 10.000 реченица преузетих из класичних и модерних дјела италијанске и српске књижевности које су поравнате (паралелизоване) ради лакшег истраживања података и превођења ријечи у контексту. Корпус је анотиран за препознавање именованих ентитета (Named Entity Recognition, NER) са посебном пажњом усмјереном на топониме (укључујући именице *pluralia tantum*) и антропониме. У раду се истражују могућности употребе овог корпуса у циљу превазилажења изазова са којима се студенти српског језика као страног на почетном нивоу суочавају у препознавању и повезивању именованих ентитета са њиховим основним облицима, услед богате морфологије српског језика. У исто вријеме истражује се употреба корпуса за ученике средњег и напредног нивоа у проучавању лексичких празнина (ријечи без директних преводних еквивалената). Рад указује да паралелни корпуси са NER анотацијом представљају не само дјелотворну алтернативу традиционалним ресурсима за учење српског језика као страног, већ су и незамјенљив алат за одређене врсте лингвистичких истраживања.

► **Кључне ријечи:** паралелни корпус, италијански као матерњи, српски као страни, препознавање именованих ентитета, глотодидактика, превођење.

Francesca Volpi¹
Università degli Studi di Milano
Facoltà di Studi Umanistici
Dipartimento di Lingue, Letterature, Culture, Mediazioni

VECCHIA E NUOVA RUSSIA. RILEGGERE L'EREDITÀ STORICA ALLA LUCE DELLA GUERRA IN UCRAINA

Abstract: L'articolo ha come oggetto l'analisi tematica e lessicale di tre interventi del presidente della Federazione Russa Vladimir Putin, tenuti tra il 2014 e il 2022. L'analisi ha riguardato le strategie discorsive con le quali il presidente russo costruisce la memoria storica relativa ad alcuni momenti e avvenimenti del passato pre-imperiale, zarista e sovietico. Il quadro teorico di riferimento adottato per l'analisi è stato il Discourse Historical Approach, una delle prospettive sviluppatesi nel più ampio ambito dell'analisi del discorso. L'analisi ha evidenziato un uso selettivo e strumentale di determinati avvenimenti storici da parte di Putin, allo scopo di costruire l'immagine di un nemico esterno, così da giustificare le decisioni di politica estera degli ultimi dieci anni, fino all'invasione dell'Ucraina del 24 febbraio 2022. Il nucleo attorno al quale è costruita l'intera narrazione storica è l'unità culturale, linguistica, e spirituale dei popoli ucraino e russo. Di fatto, tale rappresentazione costituisce una strategia per negare all'Ucraina il diritto di esistere come entità nazionale e statale sovrana e indipendente e si inserisce in un processo più ampio di revisionismo storico portato avanti con aggressività crescente, a sua volta inserito in un contesto di polarizzazione dei rapporti tra Russia e Occidente sempre più acuta.

Parole chiave: analisi del discorso; discorso politico; identità nazionale; manipolazione; memoria storica; Russia; storiografia; Ucraina.

¹ francesca.volpi@unimi.it

1. Introduzione

1.1 Definizione del campo di ricerca e tema del contributo

L'invasione dell'Ucraina del 24 febbraio 2022 da parte delle forze armate russe ha riportato all'attenzione dell'opinione pubblica internazionale la questione relativa alla collocazione politica e culturale della Russia rispetto all'Europa e, più in generale, rispetto al modello occidentale. Cosa sia la Russia rispetto all'Europa – una parte di essa, una propaggine estrema e periferica, un elemento totalmente Altro – non è certamente questione nuova: per secoli la percezione della Russia si è costruita in opposizione a un'identità europea e, in senso più ampio dalla seconda metà del Novecento, occidentale alternando fasi di avvicinamento e allontanamento. Negli ultimi due anni e mezzo il dibattito pubblico e il discorso politico hanno subito una fortissima polarizzazione, lasciando spesso il campo aperto a considerazioni fortemente emotive, generalmente dettate dalla strettissima attualità. Non è nelle intenzioni di questo articolo trovare una ragione per le decisioni prese dal governo russo, né stabilire in quale misura questa guerra sia il frutto di un piano espansionistico di natura imperiale, una reazione a una posizione occidentale percepita come sempre più minacciosa, o un esercizio di forza da parte di un capo assoluto, arroccato nella propria posizione da oltre un ventennio e, di conseguenza, sempre meno lucido e meno incline a lasciare il potere; può anche essere ipotizzabile che tutti questi tre elementi abbiano avuto un peso. Tuttavia, al fine di migliorare la comprensione di quanto sta avvenendo, si ritiene utile inquadrare la posizione russa in una prospettiva più ampia, analizzando il discorso putiniano e collocando le posizioni del governo russo all'interno di un generale processo di riscrittura della storia russa e sovietica, che da ormai un ventennio vede protagonista lo stesso Vladimir Putin. Gli interventi del presidente russo non si limitano alle prese di posizione pubbliche riguardo specifiche pagine della storia del paese, ma investono anche l'ambito legislativo e politico-sociale. Basti ricordare l'istituzione di nuove festività nazionali, ad esempio il Giorno dell'Unità nazionale²; la creazione di organi come la Commissione presidenziale sulla storia e la Società russa di storia militare; la repressione sempre crescente dell'ONG Memorial, dedita a portare alla luce i crimini commessi durante le repressioni staliniane e a difendere i diritti umani, dall'attribuzione della qualifica, fortemente discriminatoria, di *agente straniero* fino alla completa chiusura, avvenuta per decisione della Corte Suprema della Federazione Russa l'11 novembre 2021 (Werth, 2023:p.38–39).

² Si ricorda la sollevazione popolare del 4 novembre 1612, che scacciò gli eserciti polacchi da Mosca e mise fine al periodo dei Torbidi (1598–1613).

Il presente contributo ha come oggetto l'analisi tematica e lessicale di alcuni interventi del presidente russo nell'arco degli ultimi dieci anni, con particolare attenzione alla rappresentazione del passato. L'analisi linguistica si rivela opportuna dal momento che il linguaggio è l'elemento chiave nella costruzione della realtà politica: riprendendo le parole di M. Edelman,

‘è il linguaggio sugli eventi politici, piuttosto che gli eventi stessi in qualsiasi altro senso possibile, ciò di cui il pubblico fa esperienza: anche gli avvenimenti più prossimi derivano il proprio significato dal linguaggio che li descrive. Per queste ragioni il linguaggio politico è³ la realtà politica: nessun altro significato degli avvenimenti esiste, per attori e spettatori.’ (1992:p.98)

Questo significa che, quando Putin costruisce il proprio intervento servendosi selettivamente di alcuni fatti storici, estrapolandoli da una cornice storiografica complessa e articolata, ricollocandoli all'interno di un testo la cui funzione, come vedremo nel paragrafo 1.2, è prevalentemente persuasiva (e quindi potenzialmente manipolatoria), tramite l'utilizzo di precise strategie linguistiche, di fatto, costruisce nuovi significati, funzionali a riprodurre l'ideologia che vuole rendere dominante.

A partire dall'analisi della costruzione discorsiva di determinati eventi storici da parte del presidente russo, nell'articolo si mostrerà l'uso strumentale della narrazione storica e si cercherà di rispondere alle seguenti domande: come si relaziona la massima carica politica russa all'eredità storica del proprio paese? Quali sono le interpretazioni storiografiche a cui viene fatto riferimento? A quale scopo vengono utilizzate tali interpretazioni? Alla luce di quanto avviene dal febbraio 2022 ad oggi, come comprendere e valutare le ideologie sottese ai discorsi putiniani e, più in generale, la collocazione della Russia rispetto all'Europa nella concezione dello stesso Putin?

1.2 Il linguaggio politico

Trattandosi di ricostruzioni storiche usate in larga parte anche in discorsi politici, sarà utile tracciare brevemente le caratteristiche che differenziano il linguaggio politico da altri linguaggi. Al concetto di linguaggio politico sono state attribuite definizioni diverse e interpretazioni anche molto ampie. In termini generali, si può definire il linguaggio politico un particolare linguaggio, la cui intenzione dominante è la lotta per il potere e la cui peculiarità consiste nell'essere un sistema segnico in cui intervengono “modificazioni semantiche e funzionali di diversi tipi di unità linguistiche e azioni discorsive standard” (Šejgal, 2000:p.4). Il concetto di lotta per il potere è, in realtà, un concetto piuttosto ampio, la cui sfera di utilizzo non si limita

³ In corsivo nell'originale.

all'azione politica. Pertanto, qui si intenderà il linguaggio politico esclusivamente come “quel linguaggio che comprende gli atti linguistici di partiti e leader o rappresentanti politici, e delle persone che, a vario titolo e a vari livelli gerarchici fanno politica” (Brambilla, 2007:p.9). Tra le caratteristiche che permettono di delineare più precisamente il linguaggio politico e distinguerlo da altri linguaggi settoriali o da altri ambiti della comunicazione quotidiana Brambilla (2007:p.10–11) individua la *pubblicità*, la *pluralità di destinatari*, l'*appartenenza a un gruppo*, la *messa in scena*, e l'*orientamento verso il consenso*. Pubblicità e pluralità di destinatari sono due aspetti correlati: in epoca contemporanea, i discorsi politici sono quasi sempre mediati dai mezzi di comunicazione. Un presidente che pronunci il suo discorso di insediamento sa che quel discorso sarà ascoltato non solamente dall'élite politica che lo ha sostenuto e da chi lo ha votato, ma anche da chi non ne condivide l'orientamento politico; inoltre, esso potrà avere risonanza anche al di là dei confini del proprio stato e sarà ascoltato e valutato da un pubblico vasto ed eterogeneo. Quindi, chi pronuncia o redige un testo politico il più delle volte si rivolge a un pubblico disomogeneo, composto da attori sociali diversi. L'appartenenza a un gruppo ha a che fare con il fatto che un politico parla a nome di un gruppo che condivide valori e schemi interpretativi della realtà: nel caso di un capo di stato siamo in presenza della carica politica più alta che possa rappresentare una collettività; pertanto, si tratta di un attore sociale che parla alla nazione ma anche a nome della nazione. Il concetto di messa in scena si deve al lavoro di M. Edelman del 1964 *The symbolic Uses of Politics* ed è legato sia alla pluralità di destinatari, sia alla pubblicità: quando un politico pronuncia un discorso o interagisce con un interlocutore mette in piedi uno spettacolo il cui messaggio ha più destinatari.

Infine, il fatto che la comunicazione politica sia orientata alla persuasione e all'ottenimento del consenso da parte del proprio gruppo sottintende la divisione tra un *noi* e un *loro*, un *in-group* e un *out-group* (Bathia, 2005:p.12), e determina uno stile argomentativo tendente alla faziosità e alla manipolazione.

Manipolazione e persuasione sono due concetti strettamente legati ed entrambi svolgono un ruolo cruciale tanto nella comunicazione politica, quanto nell'approccio metodologico adottato per questo articolo, ovvero l'analisi critica del discorso. In linguistica la funzione persuasiva (o conativa) è stata definita da Roman Jakobson come la funzione del linguaggio con cui l'emittente cerca di indurre il destinatario ad adottare un determinato comportamento o una determinata credenza (Jakobson, 2010:p.187). Teun Van Dijk (2006:p.360) pone i due concetti in una stretta relazione, definendo la manipolazione una forma di interazione e comunicazione in cui l'emittente esercita un controllo sui destinatari,

solitamente agendo contro la loro volontà o i loro interessi. Si potrebbe quindi argomentare che la manipolazione è una forma occulta, illegittima di persuasione. Ciò che, secondo Van Dijk, distingue l'una dall'altra è il grado di consapevolezza e consenso dell'interlocutore: nella persuasione i destinatari del messaggio sono liberi di accettare o rigettare le argomentazioni dell'emittente, svolgono un ruolo attivo nell'interazione, laddove nella manipolazione sono semplicemente "vittime" (Van Dijk, 2006:p.361). Tuttavia, pur avendo definito il ruolo del destinatario, la definizione di manipolazione resta problematica. Eddo Rigotti (2005:p.64) si chiede cosa significhi esattamente dire che qualcuno persegue non i propri interessi ma quelli di qualcun altro, e lo stesso Van Dijk (2006:p.361) riconosce che il confine tra persuasione e manipolazione possa essere nebuloso e dipendente dal contesto. Alla teorizzazione di Van Dijk, Rigotti aggiunge un elemento, vale a dire l'errore di valutazione da parte del soggetto manipolato; pertanto, possiamo intendere l'azione di manipolare come "indurre all'errore, facilitare gli errori di qualcuno accecandolo e concentrando la sua attenzione solo su alcuni aspetti positivi, ma molto parziali, della situazione in esame nel processo decisionale" (Rigotti, 2005:p.69). Infine, ancora Rigotti (2005:p.70–76) individua le strategie discorsive che permettono di rintracciare gli elementi di manipolazione all'interno di un discorso: falsità e insincerità; fallacie; violazioni delle presupposizioni; polarizzazione del discorso; semplificazioni e generalizzazioni; distorsione del grado di rilevanza e interesse.

Tornando alle funzioni del linguaggio politico, la persuasione è certamente la prima funzione attribuibile ad esso ma non è sufficiente a delinearne le peculiarità. Elena Šejgal (2000:p.230) ha elaborato uno schema funzionale tripartito, fondato sulla basilare opposizione semiotica *proprio/altrui*: a partire da questa distinzione, la studiosa organizza il linguaggio politico in base alle funzioni di integrazione, orientamento e agonalità (o aggressione). La funzione integrativa riguarda la ricerca e la raccolta di sostenitori. La funzione orientativa ha a che fare con la formulazione e la spiegazione di una posizione politica, serve a identificare chi è chi, dove si collocano i *propri* e dove gli *altri*. La funzione agonale o aggressiva concerne la lotta contro il gruppo altrui a favore del proprio. (Šejgal, 2000:p.388). Ancora Šejgal (2000:p.330) suddivide i generi che appartengono al discorso politico in base alla funzione. Alla funzione integrativa appartengono i generi cosiddetti rituali, nei quali prevale la dimensione fatica: discorsi di inaugurazione, discorsi di fine anno, discorsi in particolari occasioni commemorative; i generi orientativi presentano un carattere informativo e prescrittivo: atti legislativi, messaggi presidenziali sullo stato del Paese, accordi; infine, ai generi agonali appartengono gli slogan, i dibattiti elettorali, i dibattiti parlamentari.

2. Il contesto di produzione dei discorsi

La retorica è situazionale (Williams et al., 2022:p.iii). Ogni discorso politico è anche figlio del contesto in cui viene prodotto, è una risposta alle richieste di una determinata situazione: può trattarsi di una situazione che prevede requisiti formali specifici oppure essere una reazione ad altre situazioni in cui si trova l'oratore.

I testi analizzati in questo articolo sono maturati in un contesto di crescente contrapposizione tra la Russia e l'Occidente. Il primo decennio post-sovietico, per quanto caratterizzato da una situazione politico-istituzionale caotica e da una crisi economica feroce, aveva lasciato presagire sia una possibile apertura del dialogo tra Russia e Occidente, grazie anche a un ritrovato fermento culturale e una maggiore libertà di espressione (De Stefano, 2022:p.114), sia una ripresa di quel processo di modernizzazione ed europeizzazione intrapreso da Pietro I e interrotto bruscamente con la frattura rivoluzionaria del 1917. Tuttavia, la fine apparentemente incruenta dell'URSS e la vicinanza tra Russia e Occidente nascondevano fratture, cristallizzate ma non del tutto risolte, che hanno influenzato l'andamento delle relazioni diplomatiche fino ad oggi. La Federazione Russa, in continuità con la tradizione zarista e sovietica, ha sempre percepito sé stessa come attore chiave in uno scenario globale. Già nel 2000 la concezione di politica estera⁴ riprendeva la cosiddetta Dottrina Primakov della seconda metà degli anni Novanta: l'ordine mondiale deve costituirsi in un sistema multipolare all'interno del quale la Russia svolge un ruolo da protagonista e intrattiene un rapporto privilegiato con i paesi asiatici, in particolare Cina e India (Ferrari, 2024:p.277). Tale principio ha trovato riscontro fin dai primi anni del Duemila; se durante il primo mandato (2000–2004) Putin si era dedicato a perseguire sistematicamente gli obiettivi di riportare stabilità economica e, con la seconda guerra cecena, riaffermare lo status di grande potenza (De Stefano, 2022:p.147), nel secondo mandato (2004–2008) sono emerse rivendicazioni di alterità rispetto all'Occidente sempre più assertive⁵. Il discorso di Monaco del 2007 è ancora, secondo diversi studiosi, il momento in cui la rivendicazione di un ruolo globale è divenuta più esplicita (Bettanin, 2018:p.168;

⁴Il documento integrale è consultabile, in lingua russa, al seguente link: [41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf](https://www.mid.ru/press_room/-/media/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf) (ultimo accesso 9/02/25).

⁵Un ruolo importante verso l'allontanamento dall'Occidente, oltre che verso una spinta accentratrice sul fronte interno, lo ebbero le cosiddette rivoluzioni colorate in Georgia (2003) e Ucraina (2004), alle quali Putin guardò con preoccupazione sia per il possibile rischio di diffusione dei principi democratici ad altre repubbliche ex sovietiche e alla stessa Federazione Russa, sia per la partecipazione degli Stati Uniti e dell'Unione Europea a tali rivoluzioni. Al 2004 risale anche la teorizzazione del concetto di democrazia sovrana ad opera di Vladislav Surkov, che all'epoca ricopriva l'incarico di vicecapo dell'amministrazione presidenziale.

De Stefano, 2022:p.164; Ferrari, 2024:p.284; Galeotti, 2019:pp.41–43; Graziosi, 2022:p.60). Si riporta un frammento del discorso che pare esemplificativo:

‘Что же такое однополярный мир? *Как бы ни украшали* (qui e nelle citazioni successive il corsivo è mio) этот термин, он в конечном итоге означает на практике *только одно*: это *один* центр власти, *один* центр силы, *один* центр принятия решения. Это мир *одного хозяина, одного суверена*. И это в конечном итоге *губительно* не только для всех, кто находится в рамках этой системы, но и для самого суверена, потому что *разрушает его изнутри*. И это *ничего общего не имеет, конечно, с демократией*.’⁶ (Putin, 2007)

In una manciata di parole viene costruita una valutazione negativa del modello unipolare, considerato in contrapposizione alla democrazia: *как бы не украшали этот термин* [per quanto si abbellisca questo termine] presuppone che ci siano tentativi di mascherare una realtà oggettiva. La ripetizione del numerale *один* [uno], i sostantivi *хозяин* [padrone] e *суверен* [sovrano] in questo contesto vengono connotati negativamente perché messi in relazione all’avverbio predicativo *губительно* [pernicioso] e al verbo *разрушать* [distruggere]. Quest’ultimo, usato insieme all’avverbio *изнутри* [dall’interno], attiva la metafora della malattia, associando il sistema unipolare a un virus che distrugge dall’interno un organismo. Inoltre, affermando la mancanza di elementi in comune tra il sistema unipolare e la democrazia, la particella *конечно* [ovviamente] implica che ci sia una rappresentazione universalmente accettata di cosa sia la democrazia.

Da allora, l’attrito con i governi occidentali e la contrapposizione identitaria si sono fatti sempre più ruvidi. Nel 2012, durante il tradizionale discorso al Consiglio Federale di fine anno, ad alcuni mesi dall’inizio del terzo mandato successivo alla parentesi di Medvedev (2008–2012), Putin sottolinea la necessità per la Russia e per i russi di mantenere la propria individualità nazionale e spirituale:

‘В мире XXI века на фоне новой расстановки экономических, цивилизационных, военных сил *Россия должна* быть суверенной и влиятельной страной. *Мы должны* не просто уверенно развиваться, но и сохранить свою

⁶ ‘Ma che cos’è il mondo unipolare? *Per quanto si abbellisca* questo termine, esso, in fin dei conti, descrive *una cosa sola*: un *solo* centro di potere, un *solo* centro di forza, un *solo* centro decisionale. È il mondo di un *solo* padrone, di un *solo* sovrano. E questo, in fin dei conti, è *pernicioso* non solamente per coloro, i quali si trovano nel perimetro di questo sistema, ma anche per il sovrano stesso, perché lo *distrugge dall’interno*. E questo, *ovviamente*, *non ha niente in comune con la democrazia*.’ [La traduzione delle citazioni di V. Putin, dove non diversamente indicato, è mia.]

национальную и духовную идентичность, не растерять себя как нация. *Быть и оставаться Россией*.⁷⁷ (Putin, 2012)

In questo frammento, oltre alla modalità espressa da *Россия должна* [La Russia deve] e *мы должны* [noi dobbiamo], è interessante notare il passaggio da *Россия* [Russia] a *мы* [noi] che segna uno scarto sul piano emotivo, un incremento di inclusione. Un altro elemento da notare è la frase *Быть и оставаться Россией* [Essere e rimanere la Russia]: suona più come uno slogan dal quale emerge la concezione di una Russia astorica, immutabile nel ruolo che si presuppone le spetti, unitaria dal punto di vista spirituale.

Tale concezione della Russia ci ricollega al concetto di *Russkij mir* [mondo russo], una costruzione ideologica che svolge un ruolo fondamentale nell'orientamento politico del governo russo⁸. Tale concetto si inserisce oggi nell'idea che la Russia debba seguire un proprio cammino specifico e attinge da ideologie quali il mito di *Mosca terza Roma* e la triade *Ortodossia, Autocrazia, Nazionalità*, e movimenti filosofici come lo Slavofilismo, l'Occidentalismo, il Panslavismo, l'Eurasismo e il Neo-Eurasismo (Meienberger, 2023:p.16). Tuttavia, non si tratta di un concetto elaborato da Vladimir Putin e il suo significato originario era tutt'altro. Da una ricerca nel corpus nazionale della lingua russa⁹ il termine *Russkij mir* risulta essere utilizzato già nel XIX secolo per identificare l'intero Impero russo. Caduto in disuso durante il periodo sovietico, ha ripreso vigore dopo la dissoluzione dell'Unione Sovietica. Negli anni Novanta era ancora un concetto culturale, libero da implicazioni politiche; teorizzata da politologi di area liberale, che facevano riferimento alla Scuola metodologica dell'Università Statale di Mosca, l'idea del *Russkij mir* era riportare il potenziale intellettuale russo, disperso nella diaspora conseguente alla fine dell'URSS, dalla periferia al centro, allo scopo di costruire in Russia un nuovo ordinamento democratico. (Hovorun, 2022:p.8). A partire dal Duemila Vladimir

⁷⁷ Nel mondo del XXI secolo, sullo sfondo della nuova distribuzione di forze economiche, civilizzatrici e militari, *la Russia deve* essere un paese sovrano e influente. *Noi dobbiamo* non solo svilupparci convintamente, ma anche mantenere la nostra identità nazionale e spirituale, non perderci come nazione, *essere e rimanere la Russia*.

⁸ A proposito del concetto di *Russkij mir* si vedano: Laruelle (2009); Laruelle, (2015); Laruelle (2019); Gorham (2019).

⁹ I risultati della ricerca nel corpus sono consultabili al seguente link: <https://ruscorpora.ru/en/results?search=CoYCEs8BCswBEmEKFWoDbGV4EhAKDtCg0YPRgdGB0LrQuNC5CgoKBGZvcm0SAgoACgsKBWdyYW1tEgIKAAoJCGNzZW0SAgoAChUKB3NlbS1tb2QSCgoIc2VtfHNlbXgKCwoFZmxhZ3MSAgOAEmcKDwoDbGV4EggKBtC80LjRgAoKCGRmb3JtEgIKAAoLCgVncmFtbRlCCgAKKQoDc2VtEgIKAAoVCgdzZW0tbW9kEgoKCHNlbXxz-ZW14CgsKBWZsYWdzEgIKAAoMCgRkaXN0IgQIARABKisKCAgAEAAoYMiAKEAUgACiywLTi3f3vBzIFZ3JzdGRABWoEMC45NXgAoAEBMgIIEzoBAQ==> (ultimo accesso 8/02/2025).

Putin inserisce il concetto di *Russkij Mir* nel discorso politico, trasformandolo così in un concetto di politica estera, necessario a legittimare l'influenza sui territori che avevano fatto parte dell'Unione Sovietica. Oggi il *Russkij mir* costituisce un costruito ideologico conservatore e aggressivo che ha saldato l'elemento linguistico con l'elemento geopolitico di influenza della Russia sullo spazio post-sovietico e quello ideologico rappresentato dalle forze conservatrici di destra.

Il *Russkij mir* viene evocato anche in un secondo passaggio dello stesso discorso del 2012:

‘Для планеты мы, независимо от нашей этнической принадлежности, были и остаёмся единым народом. Вспоминаю одну из своих встреч с ветеранами. Там были люди разных национальностей: и татары, и украинцы, и грузины, и русские, разумеется. Один из ветеранов, не русский человек по национальности, сказал: «Для всего мира мы один народ, мы русские». Так было и во время войны, так было всегда.¹⁰ (Putin, 2012)

Qui il presidente russo sfrutta a vantaggio della visione che vuole diffondere un errore prospettico largamente diffuso in Occidente, ovvero la totale coincidenza tra URSS e Russia, tra popoli sovietici e popolo russo. Per farlo si appella alle parole di un veterano della Seconda guerra mondiale, figura cara di per sé alla memoria russa e quindi considerata intoccabile, attribuendo poi ad esse un carattere di incontrovertibilità, dato dall'affermazione *так было всегда* [è sempre stato così]. Questa citazione, apparentemente innocente, nasconde un procedimento frequente nell'argomentazione putiniana: indurre l'ascoltatore a credere che esista un *unicum* culturale e nazionale, che, di fatto, permette di negare l'esistenza altrui e ridurre il discorso identitario alla polarizzazione tra *noi* e *loro*.

Esempi simili nella retorica putiniana sono innumerevoli. Qui ne abbiamo riportati solo alcuni a titolo esemplificativo: non hanno certamente pretesa di esaustività; tuttavia, mostrano come da almeno un decennio il conflitto ideologico fosse già ben aperto.

3. Fonti e metodi

Per questo articolo sono stati presi in considerazione tre testi: il discorso pronunciato il 18 marzo 2014 per celebrare l'annessione della Crimea alla

¹⁰ ‘Per il pianeta, noi, indipendentemente dalla nostra appartenenza etnica, eravamo e rimarremo un solo popolo. Ricordo uno dei miei incontri con i veterani. C'erano persone di diverse nazionalità: tatar, ucraini, georgiani, e, naturalmente, russi. Uno dei veterani, non di nazionalità russa, disse: “Per tutto il mondo noi siamo un solo popolo; siamo russi”. Fu così anche durante la guerra, è sempre stato così.’

Federazione Russia, il saggio *Ob istoričeskom edinstve russkich i ukraincev* [Sull'unità storica di russi e ucraini] del 2021 e il discorso pronunciato il 21 febbraio 2022, alla vigilia dell'invasione dell'Ucraina. Il 2014 e il 2022 hanno segnato due fratture tragiche, e forse irreversibili, nei rapporti tra Russia e Ucraina storicamente già così complessi e travagliati. Non si può stabilire con certezza se l'annessione della Crimea preannunciasse una strategia di lungo termine, la cui conclusione fosse la conquista militare dell'Ucraina. Tuttavia, si possono rintracciare in quel discorso valutazioni storiche che si ripresenteranno nel discorso del 2022 con maggiore aggressività. Il saggio del 2021 costituisce un manifesto ideologico, la base teorica che Putin sfrutta per legittimare le sue azioni nei confronti dell'Ucraina. Si è ritenuto importante inserirlo nell'analisi perché sembra porsi come anello di congiunzione tra i due momenti: sviluppa i temi che nel discorso del 2014 sono già presenti, sebbene in forma meno aggressiva rispetto a quanto avverrà nel 2022, e suona tragicamente premonitore.

Nello svolgimento dell'analisi si è preso come quadro teorico di riferimento il *Discourse Historical Approach* (Wodak et al., 2009; Reisigl & Wodak 2016), uno dei numerosi approcci sviluppatasi a partire dalla fine degli anni Ottanta del Novecento nel più ampio ambito dell'Analisi del Discorso. Il *Discourse Historical Approach* (DHA) è stato elaborato dagli studiosi della Scuola di Analisi del Discorso di Vienna, in particolare Ruth Wodak e Martin Reisigl, e si è rivelato proficuo nello studio del discorso politico austriaco, principalmente in riferimento al tema della costruzione dell'identità nazionale (Wodak et al., 2009). Il principale interesse del DHA è mettere in luce il modo in cui le ideologie vengono prodotte e riprodotte tramite l'uso della lingua e come la lingua può essere utilizzata per costruire e mantenere sentimenti di appartenenza, distribuzioni asimmetriche del potere, rappresentazioni discriminatorie dell'Altro. In termini generali, il DHA presenta un modello di analisi fondata su tre livelli tra loro interrelati: identificazione dei nuclei tematici presenti nel testo, ricerca delle strategie discorsive¹¹ e analisi dei mezzi lessicali e sintattici impiegati per la realizzazione delle strategie riscontrate (Reisigl & Wodak, 2016:p.32). A partire da questo modello e dalla classificazione funzionale e tipologica di Šejgal (2000) illustrata nel paragrafo 1.2, per il presente articolo è stato elaborato uno schema di analisi così strutturato:

- Classificazione del testo in base al genere.
- Individuazione della funzione prevalente svolta dal testo.

¹¹ Nel quadro del DHA si intende per strategia una serie più o meno intenzionale di atti comunicativi volti a raggiungere un determinato obiettivo linguistico, politico, sociale o psicologico (Reisigl & Wodak, 2016:p.33).

- Individuazione dei temi storici ricorrenti.
- Analisi delle strategie utilizzate nella rappresentazione dei temi individuati. Le strategie sulle quali si è concentrata l'analisi sono nominazione, predicazione, valutazione, intensificazione e mitigazione. Ciascuna di queste strategie ha un proprio obiettivo specifico, che contribuisce a realizzare la funzione del testo nel suo complesso (Reisigl & Wodak 2016:p.33). La strategia di nominazione intende costruire discorsivamente attori sociali, oggetti, eventi, fenomeni; la predicazione li caratterizza e li qualifica. La valutazione ha a che fare con la posizione del parlante, il quale utilizza la lingua per esprimere il proprio coinvolgimento o, al contrario, la propria distanza rispetto a quanto enunciato nel testo. Intensificazione e mitigazione hanno come obiettivo la modifica della forza illocutiva degli enunciati.
- Individuazione dei mezzi lessicali e sintattici impiegati per attuare le strategie indicate sopra.

4. Risultati e commento

Tutti i testi analizzati sono testi monologici, due dei quali, il discorso del 2014 e quello del 2022, rilasciati in forma orale e uno, il saggio del 2021, in forma scritta. Riprendendo la classificazione di Šejgal (2000:p.330) presentata nel paragrafo 1.2, i discorsi del 2014 e del 2022 appartengono al genere dei messaggi del presidente relativi alla situazione del paese. Šejgal li definisce orientativi, sottolineandone, con questo, il carattere informativo e prescrittivo. Nella trattazione di Šejgal i testi di genere orientativo si caratterizzano, rispetto a quelli rituali e agonali, per un maggiore grado di neutralità e informatività e presentano come funzione precipua la formulazione e la spiegazione di una determinata posizione politica o visione ideologica.

Per quanto concerne la classificazione funzionale, va sottolineata la difficoltà a ricondurre i due testi appena menzionati ad un'unica funzione: in virtù della loro lunghezza e articolazione, in entrambi i casi è possibile rintracciare, in aggiunta agli elementi di orientamento, elementi di integrazione e di aggressione. Il discorso del 2014 è celebrativo di un evento, l'annessione della Crimea alla Federazione Russa, ritenuto una vittoria per il Paese: in esso è possibile rintracciare elementi tipici della funzione integrativa, come il ricorso a mezzi linguistici orientati a consolidare tra i membri dell'*in-group* il senso di appartenenza alla nazione russa (ad esempio l'uso di un *noi* inclusivo) e allargare tale senso di appartenenza a nuovi

membri. Diversamente, l'intenzione alla base del discorso del 2022 è giustificare l'aggressione militare di uno Stato confinante; in questo caso siamo in presenza di un testo monologico nel quale confluiscono forme di argomentazione e forme di aggressione, il che permette di attribuire al testo anche una funzione agonale: per quanto essa sia tipica dei generi dialogici quali, ad esempio, campagne elettorali e dibattiti parlamentari, in questo discorso ne emergono elementi distintivi come la presenza della funzione fatica e un alto grado di emotività connotata negativamente, volti alla creazione dell'immagine di un nemico esterno intorno al quale compattare il proprio gruppo.-

Il saggio *Ob istoričeskom edinstve russkich i ukraincev* (Putin, 2021) è stato pubblicato sul sito del Cremlino il 12 luglio 2021 e riporta la firma di Vladimir Putin. Si tratta di un saggio di carattere storico, nel quale viene proposta una sintetica ricostruzione di alcune tappe ritenute cruciali per lo sviluppo dello Stato russo e dei suoi rapporti con i vicini occidentali. Va detto che nel saggio non sono presenti idee nuove o originali attribuibili al presidente russo, si tratta per lo più della riproposizione di interpretazioni care a certa storiografia russa dell'Ottocento, i cui nomi di riferimento sono Sergej Solov'ëv e Vasilij Ključevskij (Werth, 2023:p.63). Il testo è apparso solo in forma scritta, non è mai stato oggetto di dibattito politico, né risulta ascrivibile alle azioni generalmente previste dall'attività politica; per queste ragioni sfugge alla classificazione utilizzata finora e non può essere considerato un esempio di discorso politico secondo la definizione che di esso è stata data in questo lavoro. Tuttavia, considerato che l'interesse dell'articolo è rivolto prevalentemente all'uso delle narrazioni storiche a scopo politico, si ritiene che il testo meriti trattazione, anche in virtù del particolare contesto in cui è stato prodotto. Come già accennato nel paragrafo 1.1, è in atto da parte del governo russo un uso politico della storia volto a ridefinire l'immagine della Russia e a difendere e propagare la versione putiniana dell'ideologia del *Russkij mir*. Il saggio del 2021 costituisce un tassello significativo in questa operazione: è un testo che, dietro l'apparente neutralità della narrazione storica, cela le fondamenta ideologiche che hanno dato origine alla guerra contro l'Ucraina. Analizzare questo testo permette di comprendere l'influenza esercitata dalle rappresentazioni ideologiche nel comportamento dello Stato e nei suoi orientamenti in ambito nazionale e internazionale.

La ricognizione dei temi storici affrontati nei testi ha riguardato le origini dello Stato russo e il suo passato imperiale, sia nell'accezione zarista, che sovietica, e ha evidenziato i seguenti nuclei tematici:

- L'inesistenza di una statualità ucraina autonoma.

- La derivazione diretta della Moscovia dalla Rus' di Kiev e l'unità delle terre slave orientali (definite da Putin tutte indistintamente russe).
- L'attribuzione della responsabilità della disgregazione delle terre slave orientali esclusivamente a forze esterne: i tatars e, soprattutto, i lituani e i polacchi.
- La politica sovietica delle nazionalità come responsabile della disgregazione dell'URSS.
- L'ingiustizia subita con la perdita di territorio seguita alla fine dell'Unione Sovietica.

Di seguito vengono riportati una serie di esempi per ciascuno dei nuclei tematici individuati; le unità lessicali che si ritengono rilevanti sono state indicate in corsivo.

I testi analizzati si aprono tutti con l'appello alla storia:

(1) 'Чтобы понять, почему был сделан *именно* такой выбор, *достаточно* знать историю Крыма, знать, что *значила и значит* Россия для Крыма и Крым для России.'¹² (Putin, 2014)

(2) 'Чтобы лучше понять настоящее и заглянуть в будущее, мы *должны обратиться к истории*.'¹³ (Putin, 2021)

(3) 'Нам кажется, что в принципе мы все об этом [*il riferimento qui è all'unità delle terre russe e ucraine*] знаем, что речь идёт об *общеизвестных* фактах. Вместе с тем для понимания того, что же всё-таки сегодня происходит, для объяснения мотивов действий России и тех целей, которые мы перед собой ставим, *нужно хотя бы несколько слов сказать* об истории вопроса.'¹⁴ (Putin, 2022)

In (1) la costruzione della frase *достаточно знать... чтобы понять...* [è sufficiente conoscere... per capire...] stabilisce una relazione diretta tra gli eventi passati e la situazione presente, senza bisogno di presentare altre giustificazioni; il passato e il presente sono messi in continuità dall'uso delle forme verbali *значила и значит* [significava e significa]; l'avverbio *именно* [precisamente] esclude la possibilità che altre decisioni potessero essere prese. In (2) e (3) la concezione della storia come motore di scelte politiche presenti è rafforzata dall'uso dei modali

¹² 'Per capire perché sia stata fatta *esattamente* questa scelta è *sufficiente* conoscere la storia della Crimea, conoscere cosa *significava e significa* la Russia per la Crimea, e la Crimea per la Russia.'

¹³ 'Per capire meglio il presente e guardare il futuro, *dobbiamo rivolgerci alla storia*'.

¹⁴ 'A noi sembra che, in linea di principio, *tutti noi* sappiamo che si tratta di fatti *universalmente noti*. Nello stesso tempo, per capire quello che sta avvenendo oggi, per spiegare le ragioni delle azioni della Russia e gli scopi che ci siamo preposti, è *necessario dire almeno qualche parola* a proposito della storia della questione.'

должны [dobbiamo] e *нужно* [bisogna]. Inoltre, soprattutto nel frammento (3) si può notare come il presidente russo, tramite la deissi personale, faccia riferimento a un *in-group* che condivide conoscenze di fondo, le quali si presuppone siano riconosciute da tutti.

Il punto di partenza e il perno attorno al quale ruota tutta l'attuale concezione putiniana è dunque il mancato riconoscimento della statualità ucraina e dell'identità ucraina come elemento autonomo, separato e diverso dall'identità russa:

(4) 'В сердце, в сознании людей Крым *всегда был и остаётся* неотъемлемой частью России. Эта *убеждённость*, основанная на правде и справедливости, была непоколебимой, передавалась из поколения в поколение, *перед ней были бессильны* и время, и обстоятельства, *бессильны* все драматические перемены, которые *мы* переживали, переживала *наша* страна в течение всего XX века.'¹⁵ (Putin, 2014)

(5) '[...] русские и украинцы – *один народ, единое целое*. [...] Говорил об этом не раз, это моё *убеждение*.'¹⁶ (Putin, 2021)

(6) 'Ещё раз *подчеркну*, что Украина для нас – это не просто соседняя страна. Это неотъемлемая часть *нашей* собственной истории, культуры, духовного пространства. Это *наши* товарищи, близкие, среди которых *не только* коллеги, друзья, бывшие сослуживцы, *но и* родственники, люди, связанные с *нами* кровными, семейными узами.'¹⁷ (Putin, 2022)

Nel discorso del 2014 il riferimento non è all'intera Ucraina, ma è limitato alla Crimea: questo si spiega con il contesto specifico in cui esso è stato pronunciato.

Vale la pena soffermarsi sul modo in cui vengono nominati russi e ucraini e sulle caratteristiche che vengono loro attribuite. Innanzitutto, si fa appello tanto alla sfera intellettuale quanto a quella emotiva: si fa riferimento ai cuori delle persone, alla dimensione spirituale. In (6) la dimensione emotiva è sottolineata dall'utilizzo ripetuto della deissi personale che fa riferimento a un *noi* inclusivo.

¹⁵ 'Nei cuori e nelle coscienze delle persone la Crimea *è sempre stata ed è* una parte inseparabile della Russia. Questa *convinzione*, fondata sulla verità e sulla giustizia, si è rivelata incrollabile, si è trasmessa di generazione in generazione; *davanti ad essa niente hanno potuto* il tempo e le circostanze, *niente hanno potuto* tutti i drammatici cambiamenti che *noi* abbiamo sopportato, che il *nostro* paese ha sopportato nel corso del XX secolo'.

¹⁶ 'Russi e ucraini sono *un solo popolo, un tutto indissolubile*. Ne ho parlato più volte, questa è la mia *convinzione*'.

¹⁷ 'Ancora una volta *sottolineo* che l'Ucraina per noi non è semplicemente un paese vicino. È una parte inseparabile della *nostra* storia, della cultura e dello spazio spirituale. Sono i *nostri* compagni, i *nostri* cari, tra i quali ci sono *non solamente* colleghi, amici ed ex colleghi, *ma anche* parenti, persone legate a *noi* da legami di sangue e familiari'.

La deissi temporale in (4) colloca il legame tra Russia e Crimea (quindi una parte di Ucraina) al di fuori del tempo, rendendolo eterno e immutabile, impermeabile a qualunque avvenimento. Che Russia e Crimea si appartengano diventa così una verità assoluta; da notare a questo proposito come in (4) e in (5) siano presenti i sostantivi *убеждённость* [fermezza delle convinzioni] e *убеждение* [convinzione], e in (6) la forza illocutiva dell'enunciato sia incrementata dall'espressione *ещё раз подчеркну* [sottolineo ancora una volta]. In (6) gli ucraini vengono descritti con sostantivi e aggettivi in un crescendo di vicinanza emotiva: non solo colleghi, amici, compagni, ma parenti legati da vincoli familiari e di sangue. Sfruttando l'elemento di verità per cui ucraini e russi hanno stabilito nel corso della storia relazioni interpersonali intricate e profondissime, in questo passaggio viene attuato un processo di metaforizzazione volto a concettualizzare i cittadini di uno stato come membri di una famiglia: questo, nell'argomentazione di Putin, giustifica il diritto a intervenire.

Gli elementi principali che concorrono a fare di russi e ucraini un solo popolo storicamente indivisibile sono, secondo la visione putiniana, la lingua (prima lo slavo comune, poi il russo) e la fede ortodossa. Il riferimento alla conversione al cristianesimo ortodosso come all'evento dal quale è cominciata la civiltà slava orientale è presente in tutti i discorsi, anche se con gradi di intensità diversi. Nel discorso celebrativo dell'annessione della Crimea il battesimo del Gran Principe Vladimir viene così descritto:

(7) 'Здесь [в Крыму] древний Херсонес, где принял крещение святой князь Владимир. Его *духовный подвиг* – обращение к православию – предопределил общую культурную, ценностную, цивилизационную основу, которая объединяет народы России, Украины и Белоруссии.'¹⁸ (Putin, 2014)

(8) '*Духовный выбор* святого Владимира, который был и Новгородским, и великим Киевским князем, и сегодня во многом определяет наше родство. Киевский княжеский стол занимал главенствующее положение в Древнерусском государстве. Так повелось с конца IX века. Слова *Вещего* Олега о Киеве: «Да будет это мать городам русским» – сохранила для потомков «Повесть временных лет».'¹⁹ (Putin, 2021)

¹⁸ 'Qui si trova l'antica Chersoneso, dove fu battezzato il principe Vladimir. La sua *impresa spirituale*, la conversione all'Ortodossia, ha predeterminato la base culturale, valoriale e la civiltà comune che unisce i popoli di Russia, Ucraina e Bielorussia.

¹⁹ 'La scelta spirituale del santo Vladimir, che fu sia principe di Novgorod, sia gran principe di Kiev, determina ancora oggi in larga misura la nostra affinità. Il principato di Kiev occupava una posizione di comando nell'antico Stato russo. Così è stato dalla fine del IX secolo. Il Racconto degli anni passati ha conservato per i posteri le parole del saggio Oleg su Kiev: "Che sia la madre delle città russe".

Negli esempi (7) e (8) si afferma la discendenza diretta della Russia odierna dalla Rus' di Kiev. A questo proposito sono tre i procedimenti utilizzati che presentano il maggior interesse. In primo luogo, viene sottolineata la dimensione simbolica degli avvenimenti: Putin definisce il battesimo *подвиг* [atto eroico, impresa gloriosa]; l'uso dell'aggettivo *духовный* [spirituale] mette in luce il solo aspetto spirituale della conversione, trascurando gli aspetti pragmatici e dettati da opportunità politica²⁰. Il fatto di insistere sulla dimensione simbolica e spirituale permette di stabilire una continuità tra epoche in realtà lontanissime tra loro e tra entità geografiche che allora non avevano nulla in comune: la Russia si impadronirà della Crimea solo molti secoli dopo.

In secondo luogo, tale continuità è rafforzata in (8) dalla deissi temporale *и сегодня* [anche oggi] seguita dal verbo al presente e dalla deissi personale *наше родство* [la nostra affinità], la quale presuppone che il parlante i suoi ascoltatori condividano la conoscenza di fondo relativa alla reciproca vicinanza.

Infine, Putin argomenta la validità degli enunciati precedenti facendo ricorso a una citazione di Oleg di Kiev – il cui epiteto *векий* [saggio] contribuisce a darne una valutazione positiva e intensificare la validità di quanto affermato. Tale citazione si è conservata in una delle poche fonti scritte pervenuteci, ovvero il *Racconto dei tempi passati*. Va detto, tuttavia, che Putin si appella a un documento la cui attendibilità storiografica, a parere degli stessi storici, è limitata (Ferrari 2024:p.17). Le fonti riguardo al battesimo sono contraddittorie e, per quanto si tratti di un testo canonico della letteratura russa antica, il *Racconto dei tempi passati*, come ha rilevato M. Garzaniti (2013:p.165), andrebbe sempre comparato con fonti provenienti non solamente dal mondo slavo, bensì greche, latine, armene, arabe.

Nel discorso del 21 febbraio 2022 il battesimo non è menzionato; tuttavia, la continuità è stabilita attraverso l'uso dell'aggettivo *русский* [russo] per designare gli abitanti di un territorio che, in realtà, era Rus'. L'integrazione con lo Stato russo arriverà molti secoli dopo. La vaghezza degli avverbi temporali non contribuisce certamente a chiarire una situazione complessa; al contrario, favorisce la costituzione di un legame temporale artificioso.

(9) *‘Издавна жители юго-западных исторических древнерусских земель называли себя русскими и православными. Так было и до XVII века, когда*

²⁰ La Rus' di Kiev intratteneva rapporti complessi con l'Impero bizantino; nel 987 l'imperatore Basilio II aveva perduto per mano di Vladimir la città di Chersoneso, importante snodo commerciale e strategico per Costantinopoli. Per mantenere il controllo sulla città Basilio II offrì in moglie al gran principe russo la sorella Anna a patto che questi si convertisse al cristianesimo (Ferrari, 2024:p.23).

часть этих территорий воссоединилась с Российским государством, и после.²¹ (Putin, 2022)

L'invasione mongola viene presentata come il primo momento di disgregazione tra le terre slave orientali e quelle occidentali.

(10) 'Позднее, как и другие европейские государства того времени, Древняя Русь *столкнулась* с ослаблением центральной власти, раздробленностью. При этом и знать, и простые люди воспринимали Русь как общее пространство, как свою Отчизну.'²² (Putin, 2021)

(11) 'После *разрушительного нашествия* Батыя, когда многие города, включая Киев, *были разорены, раздробленность усилилась*. Северо-Восточная Русь попала в ордынскую зависимость, но сохранила *ограниченный* суверенитет. Южные и западные русские земли в основном вошли в состав Великого Княжества Литовского, которое, *хочу обратить на это внимание*, в исторических документах называлось *Великим Княжеством Литовским и Русским*.'²³ (Putin, 2021)

In questi due passaggi Putin riassume oltre due secoli di esistenza della Rus', presentando l'indebolimento dei principati come un fatto vago e generalizzato ad altri Stati europei – *позднее, как и другие* [più tardi, come anche altri] – e contrapponendo alla frammentazione politica la dimensione identitaria degli abitanti, uniti dal senso di appartenenza ad una patria comune. L'uso di forme verbali riflessive e passive attenua l'agentività; inoltre, l'uso del verbo *столкнулась* [si scontrò] attribuisce all'indebolimento di Kiev una sfumatura di accidentalità. All'invasione mongola di Batu Khan (1235) viene attribuita la responsabilità di essere il primo fattore di disgregazione delle terre slave orientali. Una tale esposizione dei fatti semplifica le vicende storiche, suggerendo l'idea che la disgregazione sia esclusivamente il risultato dell'azione di un nemico esterno e tacendo elementi di complessità fondamentali: non c'è dubbio che le truppe mongole fossero

²¹ 'Sin dai tempi antichi gli abitanti delle terre storiche sud-occidentali della Rus' si definivano *rusi* e ortodossi. Fu così *anche fino al XVII secolo*, quando una parte di questi territori si unì allo Stato russo, e in seguito'.

²² 'In seguito, come anche altri Stati europei di quell'epoca, la Rus' *si scontrò* con l'indebolimento del potere centrale e la frammentazione. Allo stesso tempo, sia la nobiltà che la gente comune percepivano la Russia come uno spazio comune, come la loro Patria'.

²³ 'Dopo la *devastante invasione* di Batu Khan, quando molte città, tra cui Kiev, *furono devastate, la frammentazione aumentò*. La Rus' nord-orientale divenne dipendente dall'Orda, ma mantenne una sovranità *limitata*. Le terre russe meridionali e occidentali divennero per lo più parte del Granducato di Lituania che, *voglio richiamare l'attenzione su questo*, nei documenti storici era denominato *Granducato di Lituania e Russia*'.

militarmente inarrestabili e che le città colpite dalle loro incursioni abbiano subito gravi danni, ma i mongoli non occuparono militarmente le città della Rus', con le quali stabilirono piuttosto un rapporto di vassallaggio. Inoltre, l'invasione giunse in un momento in cui la compagine statuale kieviana era già indebolita a causa di un progressivo impoverimento economico e di lotte interne, dovute alla mancanza di norme precise che regolassero l'ereditarietà del potere (Ferrari, 2004:p.30). Putin tralascia di dire che la Rus' di Kiev era popolata anche da popolazioni non slave come balti, finni, turchi (Kappeler, 2009:p.15). Nel frammento (11) Putin nomina il principato lituano utilizzando gli aggettivi *литовское* [lituano] e *русское* [russo]. L'uso di *русское* [russo] al posto di Rus' ricalca la visione storiografica russocentrica ottocentesca: ancora una volta, Putin stabilisce una identificazione totale tra Rus' e Russia sia sul piano politico che sul piano linguistico e culturale, e ancora una volta fa slittare in secondo piano un aspetto importante, ovvero il fatto che le terre dei Principati di Kiev, di Pskov, di Novgorod, anche in virtù della loro conformazione geografica priva di barriere naturali, hanno beneficiato a lungo degli influssi politici, culturali e linguistici del Principato lituano prima e della Confederazione polacco-lituana dopo. Questo permette di arrivare a un altro nodo cruciale del saggio del 2021. Rispetto alla complessità dei rapporti con i vicini occidentali Putin costruisce così la sua rappresentazione della battaglia di Kulikovo (1380):

(12) 'На Куликовом поле рядом с великим князем Московским Дмитрием Ивановичем сражались воевода Боброк с Волини, сыновья великого князя Литовского Ольгерда – Андрей Полоцкий и Дмитрий Брянский. При этом свои войска на соединение с Мамаем вёл великий князь Литовский Ягайло – сын тверской княжны. Всё это – страницы нашей общей истории, отражение её сложности и многомерности.'²⁴ (Putin, 2021)

(13) 'Важно отметить, что и в западных, и в восточных русских землях говорили на одном языке. Вера была православной. Вплоть до середины XV века сохранялось единое церковное управление.'²⁵ (Putin, 2021)

La vittoria contro i mongoli nella battaglia di Kulikovo, ottenuta per mano del Gran Principe di Moscovia Dmitrij, detto Donskoj, è tuttora un evento che occupa

²⁴ 'A Kulikovo, accanto al granduca di Mosca Dmitrij Ivanovič, combatterono il voivoda Bobrok di Volinia, i figli del granduca lituano Ol'gerd – Andrej Polockij e Dmitrij Brjanskij. Così il granduca lituano Jagajlo – figlio della principessa di Tver – guidò gli eserciti in collegamento con Mamaj. Tutte queste sono pagine della nostra storia comune, un riflesso della sua complessità e multidimensionalità'.

²⁵ 'È importante notare che sia nelle terre russe occidentali che in quelle orientali si parlava la stessa lingua. La fede era quella ortodossa. Fino alla metà del XV secolo si conservò un'unica amministrazione ecclesiastica'.

un posto importante nella coscienza e nella memoria storica dei russi. Sebbene non abbia effettivamente rappresentato la fine del dominio mongolo, che sarebbe terminato un secolo dopo, è considerata un momento decisivo nel processo di riunificazione delle terre russe. In (12) Putin fa una concessione alla complessità della situazione sintetizzando l'intricato schema di alleanze e lealtà diverse tra lituani, russi e mongoli ma nel frammento successivo (13) torna a sottolineare l'importanza dell'unità linguistica e religiosa.

Il secondo elemento di divisione è la vicinanza culturale delle terre slave occidentali al granducato di Lituania prima e alla confederazione polacco-lituana poi. Nella competizione tra le due entità culturali, l'imposizione di Mosca sembra essere attribuita allo sviluppo autonomo della storia, che si compie in base a un cammino preciso. Per ribadire la contrapposizione tra Mosca e l'Occidente viene tracciato un legame di discendenza tra i principi moscoviti e Aleksandr Nevskij, il principe che due secoli prima aveva combattuto e sconfitto il nemico occidentale rappresentato dagli svedesi. La contrapposizione viene traslata anche sul piano religioso: l'adesione alla religione cattolica e le Unioni di Lublino (1569) e di Brest (1596) hanno portato una perdita di controllo sui territori e hanno soppiantato l'Ortodossia.

(14) *‘История распорядилась так, что центром воссоединения, продолжившим традицию древнерусской государственности, стала Москва. Московские князья – потомки князя Александра Невского – сбросили внешнее ярмо, начали собирать исторические русские земли. [...] В Великом Княжестве Литовском шли иные процессы. [...] Польская католическая знать получила значительные земельные владения и привилегии на территории Руси. [...] Проводились ополячивание и латинизация, православие вытеснялось.’*²⁶ (Putin, 2021)

La rivolta dell'etmano cosacco Bogdan Chmel'nic'kij (1648) e il successivo Trattato di Perejaslav (1654) costituiscono un nodo cruciale nei complessi rapporti tra Russia e Ucraina: si tratta di eventi simbolicamente rilevanti, che sono oggetto di interpretazioni storiografiche e politiche differenti. Sebbene riconoscesse autonomia e alcuni privilegi ai cosacchi, dal punto di vista dei russi il trattato costituì il primo passo verso l'integrazione delle terre ucraine nello Stato russo; i cosacchi,

²⁶ *‘La storia ha voluto che il centro della riunificazione diventasse Mosca, che ha continuato la tradizione della Rus’. I principi moscoviti, discendenti del principe Aleksandr Nevskij, si liberarono del giogo straniero e iniziarono a riunire le terre russe storiche. Nel Granducato di Lituania si verificarono processi diversi. La nobiltà cattolica polacca ricevette considerevoli possedimenti terrieri e privilegi nel territorio della Rus’. Vennero attuati processi di polonizzazione e latinizzazione, l'ortodossia venne marginalizzata.’*

d'altra parte, lo considerarono un accordo militare che non avrebbe determinato la sottomissione a un'altra compagine statale (Ferrari, 2024:p.87; Lami, 2022:p.59). Vediamo alcuni esempi di come Vladimir Putin nel 2021 ricostruisce questo snodo:

(15) '*Как ответ [на латинизацию]*, в XVI–XVII веках нарастало *освободительное движение* православного населения Поднепровья. Переломными стали события времён гетмана Богдана Хмельницкого. Его сторонники пытались добиться от Речи Посполитой автономии.²⁷ (Putin, 2021)

(16) 'В январе 1654 года Переяславской Радой это решение [*включение Запорожской Сечи в состав Русского царства*] было подтверждено. Затем послы Б. Хмельницкого и Москвы объехали десятки городов, включая Киев, жители которых *принесли присягу русскому царю. Ничего подобного, кстати, не было при заключении Люблинской унии.*²⁸ (Putin, 2021)

(17) 'В ходе затяжной войны Русского государства с Речью Посполитой некоторые из гетманов, наследников Б. Хмельницкого, то «отлагались» от Москвы, то искали поддержки у Швеции, Польши, Турции. *Но, повторю, для народа война носила, по сути, освободительный характер.*²⁹ (Putin, 2021)

In questi frammenti si possono notare alcuni elementi: la relazione causale tra quanto avvenuto dopo l'Unione di Brest (la nascita della Chiesa greco-cattolica ucraina) e la rivolta di Chmel'nic'kij esplicitata da *как ответ* [come risposta]; i riferimenti alla popolazione anziché all'élite politica, a sottolineare un senso di appartenenza culturale e spirituale indipendente dalla situazione contingente; il ricorso al campo semantico della libertà; l'utilizzo di un paragone per enfatizzare l'estraneità degli abitanti delle terre della Rus' al cattolicesimo e alla cultura dell'aristocrazia polacca. Segue la contrapposizione dicotomica tra *Rzeczpospolita* e terre entrate a far parte dello Stato russo, dove la prima è caratterizzata da termini che rimandano al vecchio ordine e alla repressione, mentre le seconde sono associate a un processo di sviluppo positivo. Inoltre, l'uso del sostantivo *гнёт* [oppressione,

²⁷ 'Come risposta, nei secoli XVI-XVII crebbe il *movimento di liberazione* della popolazione ortodossa della regione del Dnepr. Gli avvenimenti dell'epoca dell'etmano Bogdan Chmel'nic'kij divennero cruciali. I suoi sostenitori cercarono di ottenere l'autonomia dalla Confederazione polacco-lituana'.

²⁸ 'Nel gennaio 1654 la Rada di Perejaslav confermò questa decisione. In seguito, gli ambasciatori di B. Chmel'nic'kij e di Mosca si recarono in decine di città, inclusa Kiev, i cui abitanti prestarono giuramento allo zar russo. A proposito, nulla di simile accadde alla conclusione dell'Unione di Lublino'.

²⁹ 'Nel corso della lunga guerra tra lo Stato russo e la Confederazione polacco-lituana, alcuni etmani, eredi di B. Chmel'nic'kij, ora si separarono da Mosca, ora cercarono sostegno in Svezia, Polonia e Turchia. Ma, ripeto, per il popolo la guerra fu *essenzialmente una guerra di liberazione*'.

peso] fa pensare alla metafora dello Stato polacco come oggetto, mentre il verbo *развиваться* [svilupparsi] concettualizza lo Stato come un organismo.

(18) 'На Правобережье, оставшемся в Речи Посполитой, *реставрировались старые порядки, усилился социальный и религиозный гнёт*. Левобережье, земли, взятые под защиту единого государства, напротив, *стали активно развиваться*'.³⁰ (Putin, 2021)

Le prime fasi del potere sovietico e la politica delle nazionalità sono un tema sul quale Vladimir Putin insiste e, soprattutto nel discorso del 21 febbraio 2022, riversa un'aggressività senza precedenti. Gli esempi sono numerosi e, parlando della Guerra civile, Putin costruisce tutto il discorso attribuendo la responsabilità ai nazionalisti ucraini e ai nemici esterni, i bolscevichi non sono quasi mai nominati:

(19) '[...] делегация Рады подписала *сепаратный договор* со странами германского блока. [...] они добились согласия на отправку в УНР своих войск и технического персонала. Фактически использовали это как *предлог для оккупации*. [...] Тем, кто *сегодня отдал* Украину под *полное внешнее управление*, нелишне вспомнить, что тогда, в 1918 году, подобное решение оказалось *роковым* для правящего в Киеве режима. [...] На примере УНР видно, насколько *неустойчивыми* были разного рода *квазигосударственные образования*, возникавшие на пространстве бывшей Российской империи в ходе Гражданской войны и смуты'.³¹ (Putin, 2021)

In questo passaggio è condensata la visione putiniana dello Stato ucraino: l'Ucraina è stata ed è tuttora vittima del *divide et impera* altrui, motivo per cui non si può parlare di un vero e proprio Stato. Putin ricorre all'eufemismo negativo *квазигосударственное образование* [formazione pseudostatale]. Inoltre, l'esperienza della Repubblica Popolare Ucraina viene portata a esempio di come non possa esserci alcuna possibilità di esistenza se non all'interno della compagine statale russa.

Coerentemente con questa linea di pensiero si colloca la valutazione sbrigativa e negativa di figure chiave dell'indipendenza ucraina; ad esempio, Simon Petljura e i suoi sostenitori vengono rappresentati come traditori che si arrendono ai polacchi:

³⁰ 'Sulla riva destra, rimasta alla Confederazione polacco-lituana, *venne ripristinato il vecchio ordine* e aumentò *l'oppressione sociale e religiosa*. Sulla riva sinistra, invece, le terre poste sotto la protezione di un unico Stato *iniziarono a svilupparsi attivamente*'.

³¹ 'La delegazione della Rada firmò un *accordo separato* con i Paesi del blocco tedesco. Essi ottennero un accordo per l'invio di truppe e personale tecnico all'UNR. In realtà, usarono ciò come *pretesto per l'occupazione*. Chi oggi *ha consegnato* l'Ucraina a un *amministrazione completamente straniera* dovrebbe ricordare che nel 1918 una simile decisione fu fatale per il regime al potere a Kiev. L'esempio dell'UNR *dimostra quanto fossero instabili* le varie formazioni parastatali emerse nello spazio dell'ex Impero russo nel corso della guerra civile e delle rivolte'.

(20) 'В апреле 1920 года С. Петлюра (*один из «героев»*, которых *навязывают* современной Украине) заключил от имени Директории УНР секретные конвенции, по которым [...] *отдал* Польше земли Галиции и Западной Воыни. В мае 1920 года *петлюровцы* вступили в Киев [...] Но ненадолго. Уже в ноябре 1920 года, после перемирия между Польшей и Советской Россией, остатки петлюровских войск *сдались* тем же полякам.³² (Putin, 2021)

In questo frammento si possono notare l'uso del virgolettato per la parola *герой* [eroe] con cui viene nominato Petljura, a voler intendere che si tratta di un eroe *sui generis*, e il verbo *навязать* [imporre] utilizzato nella forma personale indefinita, per sottolineare che si tratta di una memoria imposta artificialmente agli ucraini da qualcun altro. Ancora una volta, viene negata agli ucraini la facoltà di decidere autonomamente della propria identità nazionale.

La pace di Riga del 18 marzo 1921, che pose fine alla guerra civile, viene descritta in termini di perdite territoriali e culturali per la Russia, sottolineando gli elementi di conflitto con il governo polacco:

(21) 'По Рижскому договору 1921 года между РСФСР, УССР и Польшей западные земли бывшей Российской империи *отошли* Польше. В межвоенный период польское правительство развернуло активную переселенческую политику, стремясь *изменить этнический состав* в «восточных кресах» [...] Проводилась *жесткая колонизация*, местная культура и традиции *подавлялись*. В дальнейшем, уже в годы Второй мировой войны, радикальные группировки украинских националистов использовали *это* как повод для террора не только против польского, но и еврейского, русского населения.³³ (Putin, 2021)

Le azioni attribuite alla Polonia sono orientate all'eliminazione dei russi e della cultura russa, la politica di polonizzazione è qualificata negativamente.

³² 'Nell'aprile del 1920, S. Petljura (*uno degli "eroi"* che sono stati imposti all'Ucraina moderna) concluse delle convenzioni segrete per conto del Direttorio dell'UNR, con le quali *cedette* alla Polonia le terre della Galizia e della Volinia occidentale. Nel maggio 1920, i *Petljurovcy* [*dispregiativo per indicare i sostenitori di Petljura*] entrarono a Kiev. Ma non per molto. Già nel novembre 1920, dopo un armistizio tra Polonia e Russia Sovietica, ciò che rimaneva delle truppe di Petljura *si arrese* agli stessi polacchi'.

³³ 'Con il Trattato di Riga del 1921 tra la Repubblica Socialista Federativa Sovietica Russa, la Repubblica Socialista Sovietica Ucraina e la Polonia, le terre occidentali dell'ex Impero russo *furono cedute alla Polonia*. Nel periodo tra le due guerre, il governo polacco avviò un'attiva politica di reinsediamento, cercando di *modificare la composizione etnica* dei *Kresy* orientali. Si procedette a una *dura polonizzazione*, *vennero soppresse* la cultura e le tradizioni locali. In seguito, già durante la Seconda guerra mondiale, gruppi radicali di nazionalisti ucraini usarono questo pretesto per terrorizzare non solo la popolazione polacca, ma anche quella ebraica e russa'.

Per sottolineare la contrapposizione culturale Putin utilizza il termine polacco *kresy*³⁴, mettendolo però tra virgolette, a sottolineare una presa di distanza da una definizione che non riconosce come sua.

Il presidente russo affronta anche il tema della politica delle nazionalità messa in atto dalla dirigenza sovietica. Il diritto a uscire dall'URSS, previsto dalla Costituzione del 1924, viene definito *самая опасная мина замедленного действия* [la più pericolosa mina a effetto ritardato] sia nel saggio del 2021 che nel discorso del 21 febbraio. Il responsabile principale è Lenin: “Ленин [...] предложил пойти на уступки националистам, как он их тогда называл – «независимцам»”³⁵ (Putin 2022). L'uso del virgolettato preceduto da *как он их называл* [come li chiamava] attribuisce una connotazione negativa al termine ‘indipendenti’. In un passaggio successivo, Putin nomina le idee di autodeterminazione con il sostantivo *фантазии* [fantasticherie], al quale attribuisce gli aggettivi “одиозные, утопичные, абсолютно разрушительные для любой нормальной страны”³⁶ (Putin 2022). Poco più avanti, in un crescendo di valutazione negativa, Putin ricorre alla metafora della malattia – *бацилла* [bacillo], *иммунитет* [immunità], *зараза* [contagio] – per rappresentare le ambizioni nazionali delle Repubbliche e, ancora una volta, alla metafora dell'esplosione, definendo il diritto degli Stati membri a uscire dall'Unione Sovietica *мина подрывающая иммунитет* [la mina che minaccia l'immunità]:

(22) ‘Бацилла националистических амбиций никуда не делась, а изначально заложенная мина, подрывающая государственный иммунитет против заразы национализма, только ждала своего часа. Такой миной, повторю, было право выхода из СССР’³⁷ (Putin, 2022)

(23) ‘К распаду нашей единой страны привели исторические, стратегические ошибки лидеров большевиков, руководства КПСС, допущенные в разное время в государственном строительстве, экономической и нацио-

³⁴ *Kresy* è un termine polacco derivato dal tedesco *Kreis* (circolo, gruppo). Entrato nel polacco a partire dal XV secolo, è impiegato con il significato di ‘linea’, ‘confine’. Dal romanticismo in poi viene usato al plurale per designare i territori orientali della Polonia storica perduti in seguito alle spartizioni polacche nella seconda metà del XVIII secolo. In principio indicava le terre sud-orientali dell'ex Ucraina polacca, successivamente si è esteso anche a quelle nord-orientali, oggi parte della Lituania e della Bielorussia. (Prola, 2017:p.52)

³⁵ Lenin propose di fare delle concessioni ai nazionalisti o, *come li chiamava allora*, agli “indipendenti”.

³⁶ *Fantasticherie* odiose, utopiche, assolutamente distruttive per qualunque paese normale’.

³⁷ ‘Il bacillo delle ambizioni nazionaliste non era scomparso e la mina, che da sempre metteva in pericolo l'immunità dello Stato dal contagio del nazionalismo, aspettava solo il suo momento. Tale mina, ripeto, era il diritto di uscire dall'URSS’.

нальной политике. Распад *исторической России под названием СССР* на их совести.³⁸ (Putin, 2022)

In definitiva, secondo Putin, l'intero crollo dell'URSS è attribuibile alla politica delle nazionalità; in (23) il presidente russo fa coincidere la disgregazione dell'URSS con la perdita delle terre storiche. Il tema dell'ingiustizia subita a causa della disgregazione dell'Unione Sovietica è comune a tutti i testi: in ciascuno c'è almeno una ricorrenza del verbo *огробрить* [saccheggiare] o del sostantivo *грабёж* [rapina]. In (24) Putin ricorre a una strategia di intensificazione, ricorrendo all'uso del verbo *обокрасть* [rubare] e, ancora una volta, *огробрить* [saccheggiare].

(24) 'То, что казалось невероятным, к сожалению, стало реальностью. СССР распался. [...] И когда Крым вдруг оказался уже в другом государстве, вот тогда уже *Россия почувствовала, что её даже не просто обокрали, а ограбили*'.³⁹ (Putin, 2014)

(25) 'Большевики [...] произвольно нарезали границы, раздавали щедрые территориальные «подарки». [...] *Очевидно одно: Россия фактически была ограблена*'.⁴⁰ (Putin, 2021)

(26) 'Несмотря на все эти *несправедливости, обман и откровенный грабёж* России, наш народ, именно народ, признал новые геополитические реалии, возникшие после распада СССР, признал новые независимые государства'.⁴¹ (Putin, 2022)

Se la Russia è stata depredata delle sue terre, l'Ucraina, secondo Putin, è il frutto di regali eccessivamente generosi. Anzi, l'Ucraina, sostiene Putin, è una creazione della Russia bolscevica. Nel discorso del febbraio 2022 questa convinzione viene ripetuta più volte; la presenza del pleonasma *целиком* [interamente] *и полностью* [completamente] intensifica gli enunciati di Putin.

³⁸ 'Errori storici e strategici dei leader bolscevichi e della dirigenza del Partito Comunista dell'Unione Sovietica, commessi in tempi diversi nella costruzione dello Stato e nella politica economica e nazionale, hanno portato alla disintegrazione *del nostro paese unitario*. Il crollo *della Russia storica sotto il nome di URSS* pesa sulla loro coscienza.'

³⁹ 'Ciò che sembrava incredibile, purtroppo, divenne realtà. L'URSS si è disgregata. E quando la Crimea si trovò improvvisamente in un altro Stato, fu allora che *la Russia sentì di essere stata non solo derubata, ma saccheggiata*'.

⁴⁰ 'I bolscevichi tagliarono arbitrariamente i confini, distribuirono generosi "regali" territoriali. *Una cosa è chiara: la Russia è stata effettivamente saccheggiata*'.

⁴¹ 'Nonostante tutte queste *ingiustizie, inganni e vere e proprie rapine* ai danni della Russia, *il nostro popolo, precisamente il popolo [corsivo mio]*, ha riconosciuto le nuove realtà geopolitiche emerse dopo il crollo dell'URSS e ha riconosciuto i nuovi Stati indipendenti'.

(27) 'После революции большевики по разным соображениям, пусть Бог им будет судья, включили в состав Украинской союзной республики значительные *территории исторического юга России*. [...] это решение было принято с очевидными нарушениями действовавших даже тогда конституционных норм.'⁴² (Putin, 2014)

(28) '[...] современная Украина – *целиком и полностью детище советской эпохи*. Мы знаем и помним, что в значительной степени она создавалась *за счёт исторической России*.'⁴³ (Putin, 2022)

(29) '[...] современная Украина *целиком и полностью была создана Россией*, точнее, *большевистской, коммунистической Россией*.'⁴⁴ (Putin, 2022)

(30) 'Собственно, как уже сказал, в результате большевистской политики и возникла советская Украина, которую и в наши дни можно с полным основанием назвать *Украина имени Владимира Ильича Ленина*.'⁴⁵ (Putin, 2022)

5. Conclusion

Nel 1991, alla vigilia dei giorni d'agosto che avrebbero irrimediabilmente portato l'URSS sulla via del disfacimento, Vittorio Strada faceva riferimento a un'ineffabile idea russa, in voga nella cultura russa e nelle analisi che la riguardano, e al suo portato di conseguenze messianico-nazional-ideologiche, e, prendendo le distanze da tale idea, proponeva in alternativa l'espressione *questione russa*, ritenuta più adatta a inquadrare "il problema della Russia nella sua dimensione storica e attuale, nazionale e internazionale" (Strada, 1991:p.8). Oggi la questione russa persiste e rimane, per noi europei occidentali, il problema di definire il rapporto che intendiamo costruire con il nostro maggiore vicino orientale.

In questo articolo si è cercato di rintracciare i segnali di quell'idea russa scandagliando le narrazioni storiche a cui attinge Vladimir Putin per poter giustificare sé stesso e le proprie azioni di governo. Ci siamo chiesti come il presidente russo si relazioni all'eredità imperiale zarista e sovietica. Dall'analisi è

⁴² 'Dopo la rivoluzione, i bolscevichi, per varie ragioni, sarà Dio a giudicarli, inclusero nella Repubblica ucraina significativi *territori del sud storico della Russia*. Questa decisione fu presa in evidente violazione delle norme costituzionali in vigore già allora.'

⁴³ 'L'Ucraina moderna è *interamente una creazione dell'era sovietica*. Sappiamo e ricordiamo che si è formata in gran parte *a spese della Russia storica*.'

⁴⁴ 'L'Ucraina moderna è *stata interamente creata dalla Russia*, più precisamente dalla Russia bolscevica e comunista.'

⁴⁵ 'In sostanza, come ho già detto, come risultato della politica bolscevica è emersa l'Ucraina sovietica, che ancora oggi può essere chiamata, a ragione, *l'Ucraina di Vladimir Lenin*'.

emerso che Putin non sembra avere una particolare nostalgia né per l'impero zarista, né per l'Unione Sovietica. Piuttosto, sembra pescare tra le pagine della storia quegli eventi che, in un determinato momento e in reazione a un determinato contesto, gli paiono più utili a difendere i propri interessi. Tra i suoi interessi precipui ci sono il mantenimento dello status di grande potenza, della stabilità politica e del *Russkij mir*, elemento, quest'ultimo, che si traduce in una sorta di ossessione per la terra. Tutto ciò che può mettere in discussione questi tre aspetti è considerato alla stregua di una minaccia esistenziale.

L'analisi ha permesso di individuare una serie di temi ricorrenti. Tutti i testi analizzati sono attraversati dal concetto di unità dei popoli slavi orientali e i due elementi che fondano questa unità sono la religione e la lingua. In realtà, dei tre popoli che compongono il gruppo slavo orientale l'attenzione è concentrata interamente sul popolo ucraino, reo, secondo Putin, di essere il più vicino tra i popoli vicini e, nello stesso tempo, di aver osato allontanarsi troppo dal fratello grande russo. È vero che russi e ucraini hanno un'origine comune e ci sono avvenimenti storici che hanno profondissima rilevanza per entrambi; tuttavia, nelle sue ricostruzioni storiche Putin trascura che per un lungo periodo, tra il XII e il XVII secolo, i due popoli hanno seguito percorsi diversi; e anche quando le vicende politiche li hanno portati a mescolarsi, esisteva nelle regioni ucraine una produzione culturale ben precisa, che si esprimeva in lingua ucraina, e che andava elaborando un'idea di Stato e Nazione diversa dall'idea autoritaria e accentratrice che caratterizzava lo Stato russo. La storia dell'Ucraina, intimamente connessa con la storia della Russia, è altrettanto intimamente connessa con la storia della Polonia: i rapporti tra i due paesi hanno attraversato fasi tormentate ma secoli di contiguità geografica e scambi hanno lasciato tracce linguistiche e culturali profonde. Questo per Putin sembra essere intollerabile.

Un secondo aspetto che è emerso dall'analisi è una sorta di ossessione per la terra, esemplificata dalla ricorrenza del lemma *zemlja*. Come fa notare Adriano Roccucci (2018:p.12) la terra è un mitologema che risale alla Rus' di Kiev ed è diventato fondamentale per legittimare l'affermazione dello Stato russo fino ai nostri giorni. Putin riprende questo mitologema, mette in evidenza i principi moscoviti che si sono distinti per l'operazione di raccolta delle terre russe e critica ferocemente l'élite bolscevica per il modo in cui avrebbe *regalato* terre alla Repubblica Socialista Sovietica Ucraina, rendendola in questo modo una creazione artificiale, priva di qualunque dignità. Questo modo di teorizzare la nascita dell'Ucraina contemporanea, presentato nel saggio del 2021 e riproposto nel discorso del 2022, costituisce uno scarto notevole rispetto agli interventi

storici precedenti, i quali, indipendentemente dal fatto di essere condivisi o meno, attingono prevalentemente alle interpretazioni storiografiche di fine Ottocento. Quello che colpisce è l'uso strumentale degli eventi passati, figli di contesti complessi e circostanze completamente diverse, per creare un nemico politico presente.

La metodologia di analisi adottata, ovvero la CDA, ha permesso di mettere in luce come in testi di natura diversa – discorsi politici e saggio storico – siano riscontrabili i medesimi costrutti ideologici, impiegati per riprodurre relazioni di potere asimmetriche. Ad esempio, la ripetuta evocazione dell'ideologia del *Russkij mir*, con la conseguente negazione della statualità ucraina, consente a Putin di riaffermare e promuovere una rappresentazione per cui la Russia si trova in una posizione dominante rispetto all'Ucraina e può arrogarsi il diritto di orientarne le scelte di politica interna ed estera. Un altro aspetto che la CDA ha permesso di mettere in luce è l'uso selettivo del pronome *noi*, utilizzato talora in senso inclusivo, talora in senso esclusivo: anche questa è una pratica volta a collocare russi e ucraini in una scala gerarchica, in cui è lo stesso Putin a stabilire di volta in volta la posizione che spetta al popolo ucraino. Infine, l'individuazione delle unità lessicali e morfosintattiche utilizzate per semplificare e generalizzare la rappresentazione degli eventi storici e degli attori sociali, e delle strategie di polarizzazione dei sentimenti (l'uso di sostantivi e aggettivi connotati emotivamente, della deissi personale, di metafore legate alla malattia e alla distruzione) ha dimostrato la natura manipolatoria del discorso putiniano.

Come si è accennato all'inizio dell'articolo, non è dall'invasione dell'Ucraina che Putin riscrive la storia e interviene direttamente per orientare la memoria storica della Russia: si tratta di un progetto di revisionismo su larga scala, che non ammette visioni divergenti e che vuole presentare la Russia come portatrice di una missione, di una specifica via russa allo sviluppo. In tale contesto diventa difficile immaginare come possano evolvere i rapporti tra Russia ed Europa, tanto più in una fase in cui l'allontanamento tra le due realtà sembra farsi sempre più profondo e addirittura irreversibile. Se da un lato appare importante collocare la Russia in una prospettiva che non sia solo europea, ma che contempli anche le componenti asiatiche di questo paese e le influenze che esse possono avere esercitato sul suo sviluppo politico, diventa altrettanto urgente rivolgere uno sguardo critico e puntuale al modo in cui il discorso politico e pubblico intorno alla memoria storica è stato e viene tuttora costruito. Questo articolo ha preso in considerazione un corpus ristretto e, quindi, non può avere alcuna pretesa di esaustività; tuttavia, ha messo in luce alcuni aspetti che meritano di essere ulteriormente indagati anche in altri contesti e generi testuali.

Bibliografia

Fonti primarie

1. Путин, В. (2007) Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (ultimo accesso 29/11/24).
2. Путин, В. (2012) Послание Президента Федеральному Собранию. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118> (ultimo accesso 29/11/24).
3. Путин, В. (2014) Обращение Президента Российской Федерации. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603> (ultimo accesso 29/11/24).
4. Путин, В. (2021) Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (ultimo accesso 29/11/24).
5. Путин, В. (2022) Обращение Президента Российской Федерации. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67828> (ultimo accesso 29/11/24).

Fonti secondarie

1. Bathia, M. V. (2005). Fighting words: naming terrorists, bandits, rebels and other violent actors. *Third World Quarterly*, 26 (1) 5–22. DOI: 10.1080/0143659042000322874.
2. Bettanin, F. (2018) *Putin e il mondo che verrà. Storia e politica della Russia nel nuovo contesto internazionale*. Roma, Viella.
3. Brambilla, M. M. (2007) *Il discorso politico nei paesi di lingua tedesca. Metodi e modelli di analisi linguistica*. Roma, Aracne.
4. De Stefano, C. (2022) *Storia del potere in Russia. Dagli zar a Putin*. Brescia, Scholé.
5. Edelman, M. (1964) *The Symbolic Uses of Politics*. Urbana, University of Illinois Press.
6. Edelman, M. (1992) *Costruire lo spettacolo politico* (trad. di Darcy Di Mona). Torino, Nuova ERI.
7. Ferrari, A. (2024) *Russia. Storia di un impero euroasiatico*. Milano, Mondadori.
8. Garzaniti, M. (2013) *Gli slavi. Storia, culture e lingue dalle origini ai nostri giorni*. Roma, Carocci Editore.
9. Galeotti, M. (2019) *We Need to Talk About Putin: How the West Gets Him Wrong*. London, Penguin.
10. Gorham, M. S. (2019) When Soft Power Hardens. The Formation and Fracturing of Putin's "Russian World". *Global Russian Cultures*, Kevin M. F. Platt (ed.). Madison, University of Wisconsin Press, pp. 43–45.
11. Graziosi, A. (2022) *L'ucraina e Putin tra storia e ideologia*. Bari, Laterza.
12. Hovorun, K. (2022) La Chiesa russa prigioniera delle sue scelte. *La Nuova Europa*. https://lanuovaeuropa.org/dossier/2022/03/28/la-chiesa-russa-prigioniera-delle-sue-scelte/?fbclid=IwAR1wJu-LxA_IbW2xii5xoTILZMtLjYc1PmouaFm. (ultimo accesso 3/02/2025).

13. Jakobson, R. (2010) *Saggi di linguistica generale*. Milano, Feltrinelli (4^a ed.).
14. Kappeler, A. (2009) *La Russia. Storia di un impero multiethnico* (a cura di Aldo Ferrari, trad. Stefano Torelli). Roma, Edizioni Lavoro.
15. Lami, G. (2022) *L'Ucraina in 100 date. Dalla Rus' di Kyïv ai nostri giorni*. Pisa, Della porta editori.
16. Laruelle, M. (2009) *In the Name of the Nation. Nationalism and Politics in Contemporary Russia*. Palgrave Macmillan.
17. Laruelle, M. (2015) *The "Russian World". Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination*. Washington, The Center on Global Interest (CGI).
18. Laruelle, M. (2019) *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*. London/New York, Routledge.
19. Meienberger, A. (2023) The concept of the "Russkij Mir": History of the Concept and Ukraine. *Euxeinos*. 13 (35), 15–29. DOI:10.55337/35.QLPT4607.
20. Prola, D. (2017) Lo spazio mitico come fondamento dell'identità nazionale. I Kresy nella letteratura polacca. In Geat, M. (a cura di), *Il pensiero letterario come fondamento di una testa ben fatta*. Roma, RomaTrE-Press, pp.49–64. . <https://romatrepress.uniroma3.it/wp-content/uploads/2019/05/Lo-spazio-mitico-come-fondamento-dell'E2%80%99identit%C3%A0-nazionale.-I-Kresy-nella-letteratura-polacca.pdf> (ultimo accesso 30/11/2024).
21. Reisigl, M. & Wodak, R. (2016) The discourse-historical approach (DHA). In Wodak, R. & Meyer, M. (eds.), *Methods of Critical Discourse studies*. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington DC, Sage, pp.23–61.
22. Rigotti, E. (2005) Towards a typology of manipulative processes. In de Saussure, L., Schulz, P. (eds.), *Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, pp.61–83.
23. Roccucci, A. (2018) Impero russo e mondializzazione tra escatologia e geopolitica. <https://www.dirittoestoria.it/17/memorie/Roccucci-Impero-russo-mondializzazione-escatologia-geopolitica.htm> (ultimo accesso 29/11/24).
24. Šejgal, E. I. (2000) *Semiotika političeskogo diskursa. Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskich nauk*. Volgograd, Peremena.
25. Strada, V. (1991) *La questione russa. Identità e destino*. Venezia, Marsilio.
26. Van Dijk, T. (2006) Discourse and manipulation. *Discourse & Society*. 17 (3), 359–383. DOI: 10.1177/0957926506060250.
27. Werth, N. (2023) *Putin storico in capo*. Milano, Giulio Einaudi Editore.
28. Williams, D., Young, M. & Launer, M. (eds.) (2022). *The Rhetorical Rise and Demise of "Democracy" in Russian Political Discourse, Volume 2: The Promise of "Democracy" during the Yeltsin Years*. Boston, Academic Studies Press. <https://doi-org.pros1.lib.unimi.it/10.1515/9781644696514> (ultimo accesso 27/11/24).
29. Wodak, R., de Cilia R., Reisigl, M. & Liebhart, K. (2009) *The discursive construction of national identity (Second edition)*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

OLD AND NEW RUSSIA. REREADING THE HISTORICAL LEGACY IN LIGHT OF THE WAR IN UKRAINE

Summary

The full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation on February 24th, 2022, brought relations between Russia and the West to an unprecedented breaking point. In the days immediately preceding the invasion, Russian President Vladimir Putin delivered two speeches in which he presented a historical reconstruction of Ukrainian-Russian relations that served to legitimize the war effort. Putin's entire argumentation is centered on the denial of Ukraine as an independent state entity distinct from Russia and the bearer of an autonomous culture capable of centuries of interweaving deep relations with the peoples of Eastern Europe.

This paper is dedicated to the instrumental use of history by the Russian president, who conveys a narrative of facts functional to his political conception and his idea of Russia's place in relation to Europe. Three texts are analyzed: the speech of February 1st, 2022, the annexation speech of March 18th, 2014, and the essay *Ob istoričeskom edinstve russkich i ukraincev* [On the Historical Unity of Russians and Ukrainians], published on the Kremlin's website in July 2021.

The events of 2014 and 2022 mark the culmination of the historically complex and troubled relationship between Russia and Ukraine from 1991 to the present. The 2021 essay stands in continuity between these two moments: it constitutes the theoretical basis that Putin exploits to anticipate and justify his actions towards Ukraine; several arguments in the 2021 essay had already emerged in the 2014 speech and were taken up in full in 2022.

The analysis was conducted thematically and lexically. Referring to the Discourse Historical Approach (Wodak et al. 2009, 2016), the specific historical themes to which Putin refers were identified; the discursive construction of these themes was analyzed by identifying the morphosyntactic and lexical strategies and means employed to convey the representation of a single Russian nation, which follows its own predetermined and unchanging historical path, of which Ukrainian language and culture are a part.

The thesis that Russians and Ukrainians are one people is argued by emphasizing the common origin from Kievan Rus' and the presence of a shared language and religion. A direct *traslatio* of power from Kievan Rus' to Mus-

covy is presented. The fact that after the end of the Kievan Rus', the historical development of the Ukrainian lands cannot be identified with the evolution from Muscovy to the Russian state is ignored. Furthermore, the presence of an external enemy is emphasized as a dividing element between the two peoples. Finally, by resorting to the semantic fields of gift and theft, the ideology of Russian lands is taken up to argue the artificiality of the Ukrainian state and the need for Russia to reintegrate the former Soviet space.

► **Keywords:** discourse analysis, political discourse, national identity, manipulation, historical memory, Russia, historiography, Ukraine.

Франческа Волпи

Универзитет у Милану

Факултет хуманистичких наука

Одељење за језике, књижевности, културе и медијације

СТАРА И НОВА РУСИЈА. НОВО ЧИТАЊЕ ИСТОРИЈСКОГ НАСЉЕЂА У СВЈЕТЛУ РАТА У УКРАЈИНИ

Резиме

Свеобухватна инвазија на Украјину, коју је започела Руска Федерација 24. фебруара 2022. године, довела је односе између Русије и Запада до тачке прекида без преседана. У данима који су непосредно претходили инвазији руски председник Владимир Путин одржао је два говора у којима је приказао историјску реконструкцију украјинско-руских односа, која је послужила легитимизацији ратног дејства. Цјелокупна Путинова аргументација усредсређена је на порицање Украјине као независног државног ентитета различитог од Русије и носиоца аутономне културе способне да вијековима гради дубоке односе са народима Источне Европе.

Тема рада јесте инструментална употреба историје од стране руског председника, који пласира наратив функционалан за његову политичку концепцију и идеју о мјесту Русије у односу на Европу. Анализирају се три текста: говор од 1. фебруара 2022, говор након припајања Крима од 18. марта 2014. и есеј *Об историческом единстве русских и украинцев*, објављен на веб-сајту Кремља у јулу 2021. године.

Догађаји из 2014. и 2022. године означавају врхунац историјски комплексних и бурних односа између Русије и Украјине од 1991. до данас. Есеј из 2021. представља континуитет између та два догађаја и теоријску основу коју Путин користи како би антиципирао и оправдао своје поступке према Украјини; неколико аргумената у есеју из 2021.

појавило се већ у говору из 2014, а у потпуности је преузето и 2022. године.

Анализа је спроведена на тематском и лексичком плану. У складу са научним приступом *Discourse Historical Approach* (Wodak et al. 2009, 2016), препознате су специфичне историјске теме на које се позива Путин. Анализирана је дискурзивна конструкција тих тема и то идентификовањем морфосинтаксичких и лексичких стратегија и средстава коришћених како би се приказала једна руска нација која слиједи свој предодређени и непромјенљиви историјски пут, чији су дио украјински језик и култура.

Теза према којој су Руси и Украјинци један народ поткријељена је аргументима који стављају акценат на заједничко поријекло из Кијевске Русије те на присуство истог језика и религије. Представљен је директан пренос власти - *traslatio* са Кијевске Русије на Московију. Игнорише се чињеница да након гашења Кијевске Русије историјски развој украјинских земаља не може бити препознат као развој из Московије у руску државу. Даље, наглашава се присуство спољног непријатеља као елемента подјеле између два народа. И на крају, прибјегавањем семантичким пољима дара и крађе преузима се идеологема руских земаља како би се доказали вјештачки аспект украјинске државе и потреба Русије да реинтегрише бивши совјетски простор.

► **Кључне ријечи:** анализа дискурса, политички дискурс, национални идентитет, манипулација, историјско памћење, Русија, историографија, Украјина.

Preuzeto: 2. 12. 2024.
Korekcije: 10. 2. 2025.
Prihvaćeno: 27. 3. 2025.

Эрика Пинелли¹

Павийский Университет

Факультет гуманитарных наук

Отдел современных иностранных языков и литератур

МУЛЬТИМОДАЛЬНЫЕ МЕТАФОРЫ И МЕТОНИМИИ В СОВЕТСКИХ АНТИАЛКОГОЛЬНЫХ ПЛАКАТАХ: НА МАТЕРИАЛЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 20-Х – НАЧАЛА 30-Х ГОДОВ И ЭПОХИ ПЕРЕСТРОЙКИ

Абстракт: Настоящая статья посвящена анализу мультимодальных метафорических и метонимических переносов в советских социальных плакатах, призывающих к борьбе с пьянством. Данная работа выполнена в русле когнитивного подхода, при котором метафора и метонимия рассматриваются не как выразительные речевые средства дискурса, а как когнитивные процессы понимания реальности. В последние годы существенно возросло внимание к употреблению и функции мультимодальных метафор и метонимий как в коммерческой, так и в социальной рекламе. Плакаты, которые содержат как вербальные, так и изобразительные компоненты, являются интересным объектом для мультимодального анализа.

Исследование проводится на материале агитационных антиалкогольных плакатов, выпущенных в два разных периода советской истории, т.е. во второй половине 20-х – начале 30-х годов и в эпоху перестройки. Основное внимание в статье уделено анализу вида и функции мультимодальных метафор и метонимий, прослеживается также взаимодействие этих двух когнитивных процессов и роли изобразительных и вербальных компонентов плакатов.

¹ erica.pinelli@unipv.it

На основании проанализированного фактического материала были определены изменения в употреблении метафор и метонимий и их взаимодействий, а также изменения роли изобразительных и вербальных компонентов в антиалкогольных плакатах советской эпохи.

Ключевые слова: *мультимодальная метафора, мультимодальная метонимия, метафтонимия, советские плакаты, социальная реклама, борьба с пьянством.*

1. Введение

В русле когнитивного подхода метафоры и метонимии рассматриваются не как речевые средства, а как концептуальные процессы, позволяющие нам понимать и категоризировать окружающий мир. В теории концептуальной метафоры, описанной в работе Лакоффа и Джонсона «Метафоры, которыми мы живём» (1980), метафора и метонимия являются мощными способами мышления, позволяющими передать, косвенно, но более убедительно, определенное сообщение (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2010 и др.).

В последние годы многие исследователи стали обращать внимание на употребление и функцию метафор и метонимий в мультимодальном дискурсе, т.е. в текстах, включающих в себя две или более модальности, в частности в коммерческой рекламе (среди многих других, Forceville, 1996, 2007, 2009; Pérez Sobrino, 2017). Кроме того, социальная реклама начала привлекать внимание когнитивных исследователей, которые в ходе её изучения смогли определить ее особенности (Herrero Ruiz, 2006; Bolognesi, 2019).

В настоящей работе рассматривается роль мультимодальных метафор и метонимий в советских плакатах, направленных на борьбу с пьянством, выпущенных в Советском Союзе с целью антиалкогольной пропаганды среди населения страны.

Пьянство и алкоголизм являлись одной из серьезных социальных проблем в разные исторические периоды России и в Советском Союзе. С 1917 года Советское правительство проводило ряд кампаний, направленных на борьбу с пьянством, с целью сокращения потребления алкоголя населением.

Во второй половине 20-х годов XX века водка и другие крепкие алкогольные напитки считались врагом культуры и культурной революции. В 1928 году было создано Общество по борьбе с алкоголизмом (ОБСА), занимавшееся организацией различных мероприятий и демонстраций за трезвость (Орлов, 2004: 153; Шерстнева, 2014: 55–56). Но уже в начале 30-х годов трезвенническое движение было ликвидировано, а во второй половине указанного периода

некоторые его лидеры были репрессированы (Савельева & Трубникова, 2023: 185). На протяжении 50-х и 70-х годов снова проводились антиалкогольные кампании, но самая крупная из них началась в начале перестройки в 1985 году, с приходом к власти М.С. Горбачева.

Одним из наиболее распространенных средств для поддержки антиалкогольных кампаний был особый вид плаката, который назывался антиалкогольный плакат. В большинстве случаев, все виды плакатов, включая антиалкогольный, содержат как вербальные, так и невербальные компоненты, т.е. текст и изображение. Именно объединение языковых и изобразительных элементов делает этот вид графического искусства интересным объектом для мультимодального анализа когнитивных процессов, включая метафоры и метонимии.

В данной работе сравниваются плакаты, выпущенные во время антиалкогольных кампаний второй половины 20-х – начала 30-х и 80-х годов XX века. В более общем плане, целью исследования является предложение анализа произведений изобразительной культуры прошлого, в частности советской, при использовании новых инструментов и новых понятий, таких как мультимодальные метафоры и метонимии. Кроме того, анализ вида, функций и последствий употребления мультимодальных метафор и метонимий направлен на изучение структуры и содержания советских антиалкогольных плакатов и их особенностей. Сопоставительный анализ материала двух разных историко-политических периодов (создания СССР и периода перестройки) позволяет установить изменения, которые произошли в этом особом виде социальной рекламы в советское время.

Статья организована следующим образом. Во втором разделе описывается антиалкогольный плакат как особый вид социальной рекламы и как мультимодальный текст. В третьем разделе определяются понятия мультимодальной метафоры, метонимии и метафтонимии (раз. 3) и рассматривается роль этих когнитивных процессов в социальной рекламе (раз. 3.1). В четвертом разделе, после описания анализируемого материала и методологии (раз. 4.1), представлены результаты анализа метафор и метонимий в антиалкогольных плакатах второй половины 20-х – начала 30-х годов (раз. 4.2) и в плакатах, созданных в период перестройки (раз. 4.3). В пятом разделе сравниваются результаты анализа плакатов двух периодов. Итоги анализа кратко резюмируются в шестом разделе.

2. Социальные плакаты как мультимодальные тексты советской эпохи

Плакат считается одним из наиболее популярных видов советского изобразительного искусства и интересным элементом русской культуры. В советском обществе плакаты играли важную роль в идеологической, политической и социальной пропагандах. Одно из наиболее важных свойств плакатов – соединение текста с изображением. Объединение этих двух компонентов, которые иногда составляют единое и неразделимое целое, не является совершенно новым явлением в русской культуре. Напротив, данная особенность была унаследована от предшествующих видов изобразительного искусства: искусство создания плаката испытывало влияние сатирических журналов, дореволюционной рекламы, но, прежде всего, традиций народных картинок (лубков), распространенных в России уже с XVI-XVII веков, и даже искусства иконописи (White, 1988: 1; Вашик & Бабурина, 2004: 77; Buvina & Curletto, 2015: 63–68). Эти свойства позволили постреволюционному плакату стать легко понятным и убедительным средством передачи новых политических идей и социальных ценностей всем социальным слоям новорожденного советского общества (White, 1988: 18–19; Bonnel, 1997: 22–23). Хотя любое государство в некоторой степени использует социальную рекламу с политической целью, Е.В. Мартынов (2017: 133) отмечает, что говорить о социальной рекламе в советской действительности можно только учитывая ее идеологическую перегрузку и агитационно-пропагандистский характер. На самом деле, как показывают О.О. Савельева и Н.В. Трубникова (2023: 175), социальная реклама и политическая пропаганда имели взаимное влияние: социальная реклама могла содержать некоторые политические компоненты и, наоборот, политический плакат мог включать в себя социальные темы. Проводя анализ социальной рекламы советского периода, Е.В. Мартынов (2017: 136) разделяет ее на две группы: первая группа включает негативную рекламу, необходимую для критики социальных проблем, а вторую группу составляет позитивная реклама, способствующая формированию нового советского человека. Антиалкогольные плакаты, очевидно, принадлежат к первой группе.

Как отмечают О.О. Савельева и Н.В. Трубникова (2023: 183–185), борьба с алкоголизмом была одной из самых важных тем социальной рекламы на протяжении всей советской эпохи. Тема пьянства появилась в народных картинках начиная со второй половины XVIII века, а антиалкогольная реклама встречалась уже в царской России (Buvina & Curletto, 2015: 187; Савельева

& Трубникова, 2023: 181–183). Тем не менее, во время Первой мировой войны, когда действовал сухой закон, антиалкогольная тема исчезла из социальной рекламы. После революции 1917-го года большевики продолжили борьбу с алкогольной зависимостью населения, однако только в 1924-ом году сухой закон был отменен, и социальная реклама против злоупотребления алкоголем снова стала злободневной (Савельева & Трубникова, 2023: 184). В конце 20-х годов в СССР были созданы противоалкогольные общества, которые финансировали выпуск социальной рекламы против употребления алкоголя. В 1929 году в Третьяковской Галерее, по инициативе Общества по борьбе с алкоголизмом (ОБСА) и Народного Комиссариата Просвещения, была организована выставка плакатов, которая получила широкий общественный резонанс благодаря пропаганде (Орлов, 2004: 153; Шерстнева, 2014: 56). В 30-е годы, когда противоалкогольные общества были закрыты, издание антиалкогольных плакатов прекратилось. Начиная с 50-х годов снова печатаются плакаты с призывом к отказу от алкоголя и борьбе с пьянством. Но, как отмечает Е. Бувина (Buvina, 2014: 84–85), выпуск антиалкогольной рекламы достиг вершины своего развития во время «горбачёвской» антиалкогольной кампании (1985–1987): в поддержку непопулярного сухого закона «отца перестройки» использовалось множество плакатов и так называемых «современных лубков».

Всё вышесказанного подтверждает, что советские антиалкогольные плакаты являются подходящим объектом для мультимодального анализа. Кроме того, исследование мультимодальных метафор и метонимий выявит изменения в структуре и содержании советской социальной рекламы в разные исторические периоды, а также состояние самого общества, в конкретный период ее создания.

3. Мультимодальные метафоры и метонимии

Многочисленные исследования, посвященные изучению мультимодальных метафор и метонимий, пролили новый свет на когнитивную природу этих процессов (Forceville, 1996, 2007, 2009; Forceville & Urios-Aparisi, 2009; Urios-Aparisi, 2009; Pérez Sobrino, 2017 и др.). В рамках когнитивного подхода мультимодальность рассматривается как убедительное доказательство того, что метафоры и метонимии, как говорят Лакофф и Джонсон (Lakoff & Johnson, 1980: 4), представляют собой не только языковые средства коммуникации, а являются также механизмами мышления.

Для анализа когнитивных процессов в плакатах следует определить некоторые основные понятия, такие как мультимодальная метафора, метонимия и метафтонимия. Ч. Форсвилль определяет мультимодальную метафору как такую метафору, «при которой в установлении связей между концептом-источником и концептом-целью задействуются, исключительно либо преимущественно, разные модусы» (Forceville, 2009: 24).

В отличие от метафоры, метонимия включает в себя только один концептуальный домен, а мультимодальная метонимия определяется как «процесс, при котором доступ к одному концепту через другой концепт в одном и том же домене осуществляется при переходе от одного модуса к другому» (Pérez-Sobrinó, 2017: 97).

Многочисленные исследования показывают, что в вербальном модусе метафоры и метонимии взаимодействуют и что метафора очень часто основывается на метонимии (Radden, 2003, 2005). Как было указано в работах ряда исследователей (среди многих других, Barcelona, 2003; Dirven & Pörrings, 2002; Forceville & Urios-Aparisi, 2009; Pérez Sobrinó, 2017; Ruiz de Mendoza Ibáñez & Galera Masegosa, 2014), взаимодействие между метафорами и метонимиями в мультимодальности оказывается еще более активным и сложным. Несмотря на множество способов взаимодействия метафорических и метонимических процессов (Barcelona, 2003; Pérez Sobrinó, 2017), в данной работе используется понятие «метафтонимия» (*metaphonymy*), которое в более общем виде относится к концептуальному взаимодействию метафоры и метонимии (Goossens, 1990: 323).

Исследуя роль метафоры и метонимии в рекламном дискурсе, П. Перес-Собрино (Pérez Sobrinó, 2016: 170) показывает, что метафтонимия не только является наиболее распространенным концептуальным комплексом, но еще и наиболее эффективным. На самом деле, метафтонимия является довольно легко воспринимаемым и интерпретируемым средством, и поэтому широко используемым не только в коммерческой рекламе, но и в социальной.

3. 1. Роль мультимодальных метафор и метонимий в социальной рекламе

И социальную, и коммерческую рекламы, можно считать особым видом убедительного дискурса. Тем не менее, социальная реклама не продвигает конкретный товар, а привлекает внимание людей к социальным проблемам или явлениям в обществе. В частности, целью как современной антиалкоголь-

ной рекламы, так и советских антиалкогольных плакатов, является борьба со злоупотреблением алкоголем. Если, как правило, в коммерческой рекламе выделяются положительные свойства рекламируемых товаров, в некоторых социальных рекламах, и особенно в антиалкогольной рекламе, при помощи метафор и метонимий, реализуются проекции негативных характерных черт определенного общественного явления, как например, злоупотребление алкоголем.

Уже с 80-х годов XX века многие ученые анализировали роль метафоры в разных видах убедительного дискурса (политического, рекламного и т.д.) и показали, как этот когнитивный процесс способствует определенному представлению о реальности. Только в последние десятилетия лингвисты начали обращать внимание на не менее важную роль метонимии, на которой очень часто основывается метафорическая проекция (раздел 3). Как отмечает Дж. Литтлемор (Littlemore, 2015: 122), на разных уровнях языка и в разных модусах, метонимия является «подсказывающим, мощным и экономичным средством построения значения»² и она обеспечивает быструю и эффективную интерпретацию сообщения. На самом деле, такие общие концептуальные отношения, как ПРИЧИНА–СЛЕДСТВИЕ или ЧАСТЬ–ЦЕЛОЕ³, являются естественными инференциальными схемами, которые активируются автоматически: будучи основанной на смежности, метонимическая референция способствует созданию значения и облегчает его (Barcelona, 2009: 369; Radden, 2005 и др.).

Если ограничить анализ социальной рекламой, направленной на популяризацию здорового образа жизни, можно выделить центральную роль метонимии ПРИЧИНА–СЛЕДСТВИЕ (Herrero Ruiz, 2006; Denroche, 2014; Serrano Losada, 2015). Этот метонимический перенос, основанный на каузальном отношении, очень часто используется в рекламе с целью убеждения (Littlemore, 2015: 117). Например, для того чтобы противодействовать злоупотреблению алкоголем,

²“Metonymy can therefore constitute a suggestive, powerful and economical meaning-making device (...)” (Littlemore, 2015: 122).

³В литературе по когнитивной лингвистике концептуальные домены или концепты, участвующие в образовании концептуальных метафор и метонимий, цитируются малыми прописными буквами. Данная статья составлена в соответствии с установленными правилами. Кроме того, метафора представляется формулой «X – ЭТО Y», а метонимия представляется формулой «X–Y» (и читается «X ВМЕСТО Y»). Рассматривая метафтонимию как взаимодействие метафоры и метонимии, для ее представления в виде формулы употребляются формулы метафоры и метонимии; следуя методу Перес-Собрино (2017), употребляются скобки для доменов или концептов, не являющихся общими для метафоры и метонимии, а участвующих исключительно в одном из этих двух когнитивных процессов.

в советских антиалкогольных плакатах показываются последствия пьянства, как, например, разрушение семьи, финансовые трудности, случайные травмы, низкая производительность труда, насилие, преступность, хулиганство и т.д. Поэтому, метонимия ПРИЧИНА–СЛЕДСТВИЕ оказывается основополагающей для понимания антиалкогольных плакатов. Но роль метонимии не ограничивается только этим. Как показали М. Болоньези и П. Вернилло (Bolognesi & Vernillo, 2019: 26), в социальной рекламе всегда нужен конкретный изобразительный компонент, при помощи которого осуществляется метонимический перенос на более абстрактный целевой концепт. В частности, что касается антиалкогольных плакатов, то конкретным элементом, осуществляющим перенос на целевой концепт «алкоголь» или «пьянство», очень часто является бутылка (или, реже, стакан) (Veinberga, 2014; Pinelli, 2022). В некоторых случаях изображение бутылки метонимически переносится на концепт «алкоголь» (метонимия СОДЕРЖАЩЕЕ–СОДЕРЖИМОЕ / БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ), а в других случаях, при помощи метонимической цепи, оно переносится на абстрактный концепт «пьянство» или «алкоголизм» (метонимическая цепь: СОДЕРЖАЩЕЕ–СОДЕРЖИМОЕ, КОНКРЕТНОСТЬ–АБСТРАКТНОСТЬ / БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ, АЛКОГОЛЬ–ПЬЯНСТВО/АЛКОГОЛИЗМ) (Pinelli, 2022: 94–95).

Как мы отмечали в разделе 3, метафора и метонимия часто взаимодействуют, и в таких случаях можно говорить о метафтонимии. Ниже будет показано, что в советской антиалкогольной рекламе метафтонимия используется часто; например, во многих плакатах метонимическая бутылка является основой для метафорического понимания концепта «алкоголь» или «пьянство».

Следует еще отметить, что в анализируемых нами плакатах взаимодействуют не только разные когнитивные процессы, но и разные модусы. Таким образом, метафоры, метонимии и метафтонимии оказываются вербальными, изобразительными или мультимодальными, точнее вербально-изобразительными.

Возьмем в качестве примера антиалкогольный плакат «Бей! По врагу культурной революции» (Рис. 1), выпущенный в СССР в 1930 году. На этом плакате изображена бутылка в центре мишени.

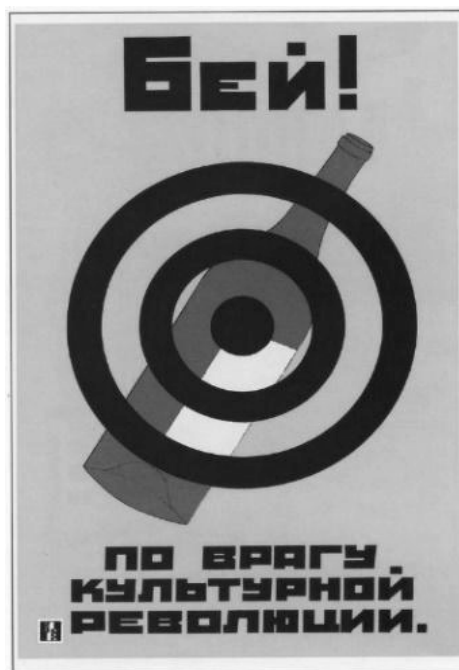

Рис. 1. «Бей! По врагу культурной революции», неизвестный художник, 1930 (<https://gallerix.ru/storeroom/1973977528/N/598749417/>; последний доступ: 28/11/2024)

Необходимо сразу отметить, что на этом плакате изображение бутылки, посредством метонимического переноса, обеспечивает ментальный доступ к концепту-цели, т.е. «алкоголь» или «пьянство»⁴. Кроме того, на основе метонимии бутылки возникает мультимодальная метафора: АЛКОГОЛЬ ИЛИ ПЬЯНСТВО – ЭТО ВРАГ. В частности, изображение мишени, которое активирует концепт «оружие», и некоторые вербальные компоненты, такие как существительное *враг* и глагол в повелительном наклонении *бей*, представляют собой концепты домена-источника метафоры, т.е. ВРАГА. Мультимодальное взаимодействие метафоры и метонимии, т.е. мультимодальную метафтонимию, можно представить в схеме следующим образом (Схема 1):

⁴ На этом плакате невозможно определить с полной уверенностью, является ли целевым концептом конкретный элемент (алкоголь) или абстрактное явление (пьянство). Несмотря на это, смысл плаката четок и понятен.

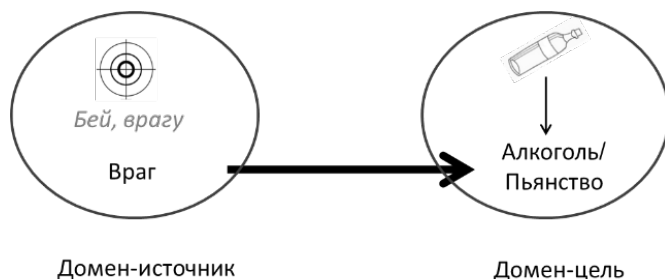

Схема 1. Метафтонимическая схема антиалкогольного плаката «Бей! По врагу культурной революции» (Рис. 1)⁵

Как видно из Схемы 1, концепт-цель мультимодальной метафоры, т.е. АЛКОГОЛЬ/ПЬЯНСТВО, также оказывается целевым концептом метонимического сдвига БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ/ПЬЯНСТВО. Это значит, что метафора и метонимия взаимодействуют и, что для идентификации целевого концепта метафоры, адресату нужно основываться на метонимическом переносе.

Следует также отметить, что на плакате на рис. 1 метафтонимия (БУТЫЛКА–)АЛКОГОЛЬ ИЛИ ПЬЯНСТВО – ЭТО ВРАГ считается мультимодальной, так как целевой домен метафоры (ПЬЯНСТВО) представлен при помощи изображения бутылки, а домен-источник (ВРАГ) передается через вербальные и изобразительные компоненты.

Прежде чем перейти к анализу плакатов, нужно еще уточнить, что изобразительная метафора реализуется разными способами. В частности, Ч. Форсвилль (Forceville, 2008: 464–466) различает два вида изобразительной метафоры: гибридную и контекстуальную⁶. В гибридной метафоре, оба домена, домен-источник и домен-цель, присутствуют в изображении, и они объединяются в единое изобразительное (и гештальтное) целое (Forceville, 2008: 465–466). В контекстуальной метафоре изображен только один из двух доменов, исходный или целевой, а другой домен представлен в виде визуального контекста (Forceville, 2008: 464–465), как на плакате на рис. 1.

⁵ В схеме тонкие стрелки символизируют метонимический сдвиг, а широкие – метафорический перенос. Кроме того, вербальные компоненты выделены красным.

⁶ Форсвилль (Forceville, 2008: 466–469) указывает на еще два вида изобразительной метафоры: метафору-сравнение (pictorial simile) и интегрированную метафору. Тем не менее, в настоящей работе эти виды метафор не рассматриваются.

4. Анализ мультимодальных метафор и метонимий в советских антиалкогольных плакатах

4.1. Данные и методология

В данной статье анализируются метафоры и метонимии в антиалкогольных плакатах двух разных периодов советской истории. Для анализа был использован следующий фактический материал (общее количество 73 единицы):

- антиалкогольные плакаты, выпущенные во второй половине 20-х годов – начале 30-х годов XX века; точнее, анализируемые плакаты были выпущены с 1926 по 1934 года (14 плакатов);
- антиалкогольные плакаты, выпущенные с 1985 по 1988 года во время антиалкогольной кампании М.С. Горбачева (59 плакатов).

Анализ ограничивается плакатами с изобразительным компонентом бутылки, который служит в качестве метонимического сдвига к концепту «алкоголь» или «пьянство»⁷.

Беспрецедентная пролиферация плакатов в поддержку антиалкогольной кампании М.С. Горбачева позволяет нам проанализировать довольно большое количество данных за вторую половину 80-х годов (раз. 4.3; Buvina, 2014; Murgay & Sorrell, 2017). Такого обилия антиалкогольных плакатов еще никогда не встречалось в истории; анализ же плакатов второй половины 20-х – начала 30-х годов проведен на основе гораздо меньшего количества материалов по объективным причинам, а именно, плакатов того периода значительно меньше⁸ (раз. 4.2).

Несмотря на этот факт, анализ позволяет выделить самые заметные изменения в отношении использованных в плакатах когнитивных процессов, в частности метафор и метонимий.

Анализ антиалкогольных плакатов является прежде всего качественным, в нем рассматриваются:

- а) изменение в указанный период времени роли изобразительной метонимии бутылки;
- б) изменение взаимодействия метонимии бутылки с другими когнитивными процессами;

⁷ Исследование материала, в котором присутствует изображение бутылки, мотивируется центральной ролью этого изобразительного элемента в качестве метонимического заместителя «алкоголя» или «пьянства» в антиалкогольной рекламе (Veinberga, 2014).

⁸ Ограниченное количество плакатов 20-х – 30-х годов объясняется также сложностями в поиске материала указанного периода.

в) развитие со временем употребления метафоры и метонимии и их взаимодействия. В частности, изменение вида и функций разных когнитивных процессов;

г) изменение роли изобразительных и вербальных компонентов.

4.2. Метафоры и метонимии в антиалкогольных плакатах второй половины 20-х – начала 30-х годов XX века

Несмотря на меньшее количество установленного фактического материала, в антиалкогольных плакатах второй половины 20-х годов – начала 30-х годов XX века довольно часто⁹ пьянство изображается в иконической форме, как правило в виде пьющего человека (рис. 2 и 3).

Рис. 2. «Работать пьяным не годится, несчастье может приключиться», незнакомый художник, 1930 (<https://общее-дело.рф/60862/>, последний доступ: 28/11/2024)

⁹ Иконическое изображение пьянства наблюдается на 4 плакатах 20-х – 30-х годов, т.е. в 28% анализируемых плакатов того периода. На плакатах эпохи перестройки иконическое изображение пьянства наблюдается только на 2 плакатах, т.е. в 3% анализируемых плакатов того периода.

В плакате «Работать пьяным не годится...» (рис. 2) целевой концепт «пьянство» изображен в верхней рамке, в виде рисунка пьющего человека, а в нижней рамке изображен концепт «несчастье», т.е. несчастный случай или травма, прежде всего, на работе, как показано в центральном рисунке. Эти два концепта, «пьянство» и «несчастье», идентификация которых фасилитирована вербальными компонентами в красном, т.е. *пьяный* и *несчастье*, являются между собой в метонимическом отношении: пьянство – это причина, а несчастье – это следствие. Аналогично, на плакате «Стой. Последнее предупреждение» (рис. 3) рисунок пьяного человека, пьющего прямо из бутылки, представляет собой причину некоторых возможных несчастных последствий, таких как смерть и распад семьи¹⁰.

Рис. 3. «Стой. Последнее предупреждение», П.Соколов-Скаля, 1929
(https://gallerix.ru/pic/_UNK/1973977528/1933266316.jpeg; последний доступ: 28/11/2024)

¹⁰ На заднем плане мать с детьми представляют собой концепт «семья», а черная бездна отражает концепты «физическое и моральное падение» или «смерть» (основаны на метафоре вниз – это плохое). В этом плакате можно также идентифицировать изображение советского общества или правительства в виде руки, которая оказывает помощь и делает «последнее предупреждение».

Несмотря на то, что целевой концепт часто представлен образом пьющего человека, на плакатах второй половины 20-х – начала 30-х годов пьянство передается также при помощи метафонимии. Как на плакате «Бей! По врагу культурной революции» (рис. 1, раздел 3.1), так и на плакате «Долбанём!» (рис. 4), нарисованном в 1930 году Виктором Дени, визуализирована метафора пьянство – это враг, которая основывается на метонимии бутылки (БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ/ПЬЯНСТВО).

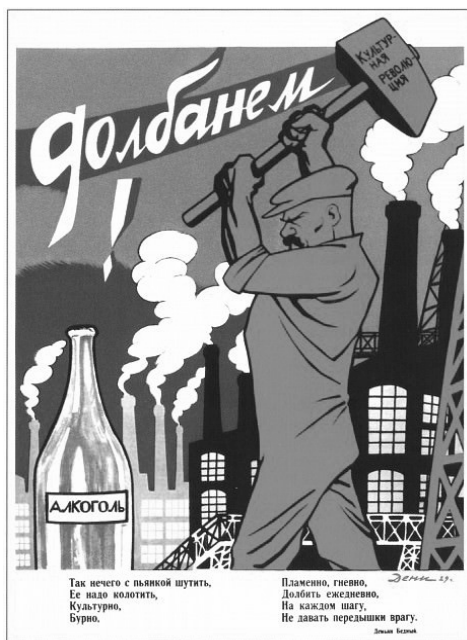

Рис. 4. «Долбанём!», В. Дени, 1930 (<https://gallerix.ru/storeroom/1973977528/N/312485847/>; последний доступ: 28/11/2024)

На рис. 4 бутылка, которая метонимически переносится на концепты «алкоголь» и «пьянство», является также мишенью красного молота: в том числе благодаря и визуальному контексту, бутылка, активировав метонимический сдвиг, позволяет идентифицировать метафору пьянство – это враг. На этом плакате, некоторые вербальные компоненты, как *алкоголь* на этикетке бутылки и *пьянка* в первой строке стихов под изображением, подтверждают благодаря метонимическому переносу, что речь идет об алкоголе и алкоголизме; таким же образом, слово *враг* в конце стихотворения подтверждает метафорическую интерпретацию пьянства, как врага культурной революции

(надпись на молоте) и всего советского общества¹¹. Как на рис. 1, так и на плакате «Долбанём!» метафора ПЬЯНСТВО – ЭТО ВРАГ является контекстуальной (раз. 3.1). Механизм взаимодействия метафоры и метонимии можно схематизировать следующим образом (Схема 2):

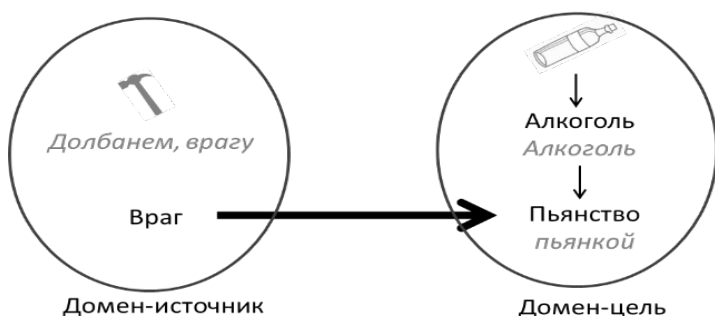

Схема 2. Метафтонимическая схема антиалкогольного плаката «Долбанём!» (Рис. 4)

Следует также отметить, что на плакате «Долбанём!» (рис. 4), рабочий с молотом и завод на заднем фоне активируют концепт «работа», который имеет позитивную коннотацию в противоположность отрицательному концепту «пьянство».

4.3. Метафоры и метонимии в антиалкогольных плакатах второй половины 80-х годов

Большое количество плакатов, выпущенных во время «горбачёвской» антиалкогольной кампании, позволяет отметить несколько интересных наблюдений. В плакатах второй половины 80-х годов роль метонимического изображения бутылки становится еще более важной, а взаимодействие метонимии с метафорой не только становится более частым явлением, но еще и проявляется в разных новых формах. Особенно значительной является тенденция к употреблению изобразительного взаимодействия между метонимической бутылкой и человеческим телом. Эта изобразительная взаимосвязь позволяет осуществлять как персонификацию алкоголя или алкоголизма, так и

¹¹ Стоит также отметить, что рабочий, изображенный в красной одежде и с красным молотом в руке метонимически представляет собой все советское общество (метонимия ЕДИНИЧНЫЙ ЧЛЕН ГРУППЫ–ГРУППА).

деперсонификацию алкоголика (Pinelli, 2022). В качестве примера подробно проанализируем три антиалкогольных плаката перестроечных годов.

На плакате «Водка влечёт за собой...» (рис. 5), бутылка с руками и ногами держит за руку человека, который находится в нетрезвом состоянии и следует за бутылкой в компании с другими пьяными людьми. На бутылке написано *пьянство*, а на пиджаках пьяниц – *распущенность, хулиганство, преступность, тунеядство, прогулы и бракодельство*.

Рис. 5. «Водка влечёт за собой», Е. Бор, 1985 (https://pikabu.ru/story/vodka_vlechyot_zh_soboy_10220497; последний доступ: 28/11/2024)

На рис. 5, как и на некоторых других плакатах, бутылка функционирует метонимически. В частности, на этом плакате бутылка принимает участие в мультимодальной метонимической цепи: изображение бутылки переносится на концепт «алкоголь», который кроме этого фигурирует вербально в названии плаката (*водка*), и, в свою очередь, концепт «алкогольный напиток» переносится на более общий и абстрактный концепт «пьянство», выраженный вербальным компонентом на бутылке (*пьянство*). Как уже показано для других плакатов (рис. 1 и рис. 4), метонимия и метафора взаимодействуют и, в частности, на плакате «Водка влечёт за собой...» метафорическое пред-

ставление пьянства основывается на метонимической цепи БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ–ПЬЯНСТВО. В плакате активируется метафора БУТЫЛКА – ЭТО ЧЕЛОВЕК, которая позволяет произвести персонификацию пьянства. Необходимо отметить, что в этом плакате метафора является не контекстуальной, а гибридной (раз. 3.1): оба домена (БУТЫЛКА и ЧЕЛОВЕК) изображены и объединены в единое изобразительное целое, т.е. бутылка с лицом, руками и ногами. Благодаря метафтонимии (БУТЫЛКА–)ПЬЯНСТВО – ЭТО ЧЕЛОВЕК, пьянство приобретает человеческие черты, т.е. идет, принимает решения и ведет за собой других людей. Кроме того, при помощи изображения бутылки, которая держит за руку людей, и вербального компонента *влечёт за собой*, пьянство метафорически понимается как спутник. Надо еще отметить, что те же самые элементы способствуют возникновению метонимии ПРИЧИНА–СЛЕДСТВИЕ: бутылка, а следовательно пьянство, является причиной некоторых отрицательных следствий, отображённых вербально на пиджаках пьяниц (*распущенность, хулиганство* и т.д.). Кроме того, глагол *влекать*, благодаря своей полисемии, играет важную роль: в значении «привлекать», он поддерживает метафорическое представление о пьянстве как спутнике, а в каузальном значении «вызывать последствия», он облегчает процесс выделения метонимии ПРИЧИНА–СЛЕДСТВИЕ.

В свете вышесказанного, в этом плакате можно выделить более подробную мультимодальную метафтонимию, (БУТЫЛКА–)ПЬЯНСТВО – ЭТО ПЛОХОЙ СПУТНИК, которую можно схематизировать следующим образом:

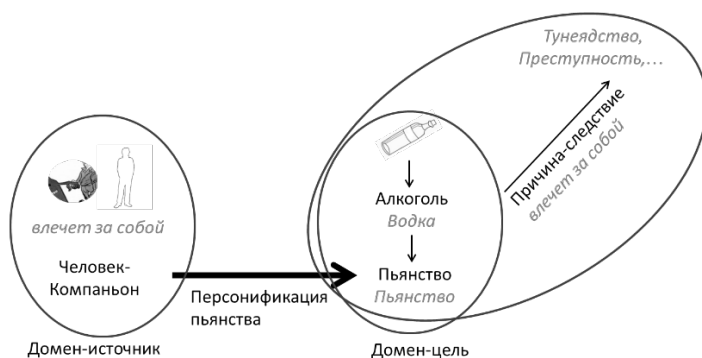

Схема 3. Метафтонимическая схема антиалкогольного плаката «Водка влечёт за собой...» (Рис. 5)

В плакатах второй половины 80-х годов метонимия бутылки взаимодействует с метафорами по-разному. На плакате 1985 года «Не будь в плену дурной привычки» (рис. 6), изображены двадцать человек, которые стоят на месте бутылок в деревянном винном ящике.

Рис. 6. «Не будь в плену дурной привычки», неизвестный художник, 1985 (https://pikabu.ru/story/ne_bud_v_plenu_durnoy_privyichki_10165427; последний доступ: 28/11/2024)

Изображение винного ящика, в котором помещаются люди вместо бутылок вина, ведет к метафорическому прочтению całego плаката. На самом деле изобразительная метафора ЧЕЛОВЕК – ЭТО БУТЫЛКА реализуется при помощи контекста (контекстуальная изобразительная метафора, раз. 3.1), так как изображен только целевой домен ЧЕЛОВЕК. Несмотря на отсутствие изображения бутылки, она тем не менее является основным элементом для понимания плаката. Когда концепт «бутылка» появляется при помощи изобразительного контекста, целевой домен метафоры становится более точным: посредством метонимии БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ реализуется определенная метафора АЛКОГОЛИК – ЭТО БУТЫЛКА¹². Таким образом, алкоголик депер-

¹² Идентификация алкоголика облегчается тем, что люди в винном ящике держат в руках бутылки и стаканы. Тем не менее, эти изобразительные элементы не являются существенными для понимания плаката.

сонифицирован: он теряет человеческие черты и превращается в объект, в бутылку.

Интересно отметить, что функция вербального компонента, помещенного в верхней части плаката, заключается не в облегчении процесса деперсонификации алкоголика, а в содействии возникновению другой метафоры, ПЬЯНСТВО – ЭТО ТЮРЬМА. Концепт «пьянство» появляется посредством метонимической цепи БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ–ПЬЯНСТВО и вербального элемента *дурная привычка*, который дает ему отрицательную оценку. Концепт-источник метафоры, т.е. ТЮРЬМЫ, передается через вербально-изобразительную форму с помощью текстового элемента *будь в плену* и изображения алкоголиков, заключенных в винном ящике. Мультимодальные метонимические и метафорические переносы, фигурирующие на плакате «Не будь в плену дурной привычки», представлены схематически (Схема 4).

Схема 4. Метафтонимическая схема антиалкогольного плаката «Не будь в плену дурной привычки» (Рис. 6)

Как видно из Схем 3 и 4, в антиалкогольных плакатах периода перестройки, взаимодействие метафоры и метонимии в мультимодальности значительно усложняется, по сравнению с плакатами 20-х – 30-х годов (раздел 4.2).

На плакате «Богатое внутреннее содержание» (рис. 7) деперсонификация алкоголика поддерживается различными когнитивными процессами, которые делают структуру этой антиалкогольной рекламы составной, сложной, но и очень эффективной. На плакате изображена человеческая голова в виде барного шкафчика, в котором стоят бутылки с алкогольными напитками.

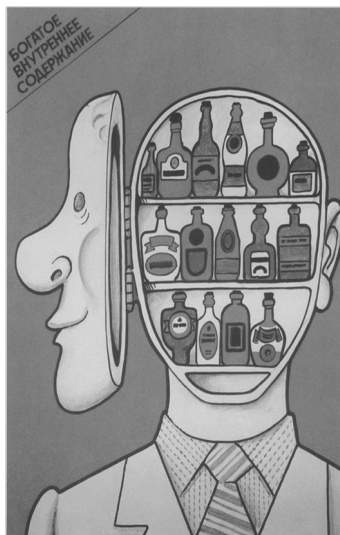

Рис. 7. «Богатое внутреннее содержание», неизвестный художник, 1985
(<https://общее-дело.рф/60862/>, последний доступ: 28/11/2024)

В этом плакате наблюдается взаимодействие метонимии бутылки с частями тела, в частности, с головой, которая участвует в метафорическом комплексе. Деперсонификация алкоголика проявляется с помощью изобразительной метафоры ГОЛОВА – ЭТО ШКАФЧИК. Кроме того, в голове-шкафчике изображены бутылки, которые метонимически переносятся на концепт «алкоголь». Изображение бутылки в голове, наряду с вербальным компонентом *внутреннее содержание*, активизирует метонимию СОДЕРЖАЩЕЕ – СОДЕРЖИМОЕ. Благодаря этим вербально-изобразительным элементам возникает другая метафорическая проекция между доменом-источником и доменом-целью: если ГОЛОВА – ЭТО ШКАФЧИК, то МОЗГ – ЭТО АЛКОГОЛЬ. Таким образом, метафоры части тела и метонимия бутылки сообщают адресату, что в плакате речь идет о голове алкоголика.

В процессе интерпретации рекламы, важную роль играет вербальный компонент, без которого полное понимание плаката невозможно. В частности, слово *богатое* – ключевой элемент. На основе метафоры КОЛИЧЕСТВО – ЭТО КАЧЕСТВО, слово *богатое* не только указывает на большое количество бутылок, изображенное в голове алкоголика, но еще (иронически) на их «хорошее качество». Учитывая, что большое количество алкоголя, нарисованное на плакате, не может иметь положительную оценку, адресат вынужден искать другую интерпретацию. В результате последнего метафорического сдвига

возникает ирония, благодаря которой адресат воспринимает слово *богатое*, как ироническое употребление, и словосочетание *внутреннее содержание*, как указывающее не только на мозг, а еще метонимически на умственные способности и, может быть, на нравственные и личные ценности человека.

Мультимодальные метафоры и метонимии, принимающие участие в процессе интерпретации антиалкогольного плаката на рис. 7, ГОЛОВА АЛКОГОЛИКА (– ЭТО ШКАФЧИК) СОДЕРЖИТ (БОЛЬШОЕ КОЛИЧЕСТВО АЛКОГОЛЯ – ЭТО) НЕКАЧЕСТВЕННЫЕ (МОЗГ–)МЫСЛИ И НИЗКИЕ НАВРСТВЕННЫЕ И ЛИЧНЫЕ ЦЕННОСТИ, можно кратко представить в Схеме 5:

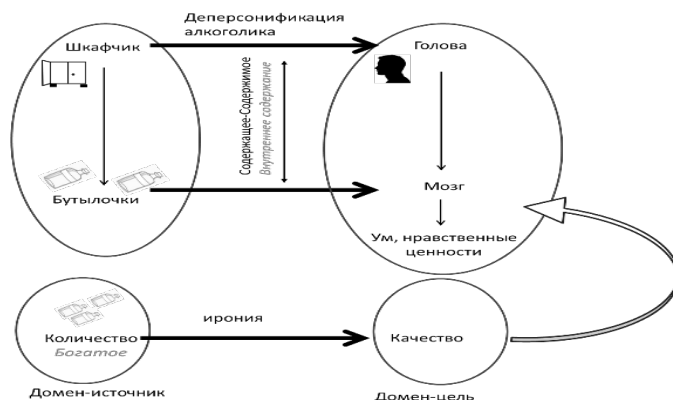

Схема 5. Метафтонимическая схема антиалкогольного плаката
«Богатое внутреннее содержание» (Рис. 7)

Как видно из Схемы 5, структура смешения мультимодальных метафорических и метонимических переносов является сложной и, следовательно, для расшифровки значения плаката от адресата требуются значительные когнитивные усилия. Несмотря на все это, плакат является ясным, а добавление иронии обеспечивает успешную и эффективную коммуникацию.

5. Сравнение плакатов разных периодов

Как было отмечено в разделе 4.2, в антиалкогольной пропаганде 20-х – 30-х годов XX века, хотя пьянство и его последствия нередко представляются иконически (рис. 2 и 3), уже наблюдается взаимодействие метонимии бутылки с метафорой ВРАГА (рис. 1 и 4), в соответствии с политическими и культурными приоритетами советской власти в то время. На самом деле, метафора ВРАГА

широко распространялась в пропагандистском дискурсе тех лет не только потому, что она обладала эффективностью и вызывала у адресата негативные эмоции и ассоциации, но еще потому, что соответствовала разделению советского общества на две части, т.е. «народ» и «враг народа». Кроме того, как отмечает И.Б. Орлов (2004), пьянство считалось препятствием, мешающим развитию советской культуры и завершению культурной революции. Мы также выше отмечали, что в некоторых плакатах важную роль играет концепт «работа» (рис. 2 и 4). Итак, в таких плакатах возникает противопоставление двух концептов: с одной стороны, отрицательный концепт «алкоголь» или «пьянство», а с другой стороны, положительно воспринимаемый концепт «работа». Этот результат также соответствует политической действительности того времени. Рассматривая вопрос о санитарном просвещении и пропаганде борьбы с пьянством в СССР в 1920-е годы, Е.В. Шерстнева (2014: 56) утверждает, что, особенно с начала первого пятилетнего плана (1928–1932), антиалкогольная пропаганда стала «прежде всего одной из форм борьбы за трудовую дисциплину и повышение производительности труда».

Что касается вида и функций когнитивных процессов, наблюдается употребление изобразительных или мультимодальных метафтонимий, которые прежде всего являются контекстуальными. Несмотря на это, идентификация концепта-источника и концепта-цели, и следовательно, правильная интерпретация плаката, обеспечивается также вербальными компонентами.

Анализ плакатов второй половины 80-х годов XX века позволяет определить некоторые изменения в антиалкогольной рекламе в советское время. Например, персонификация алкоголя или пьянства и деперсонификация пьяницы являются широко распространенными явлениями в плакатах против алкоголизма перестроечных годов¹³ (раз. 4.3). Кроме того, в 80-е годы изобразительная взаимосвязь между бутылкой и человеческим телом развивается дальше: на плакатах появляются части тела, такие как, например, руки, ноги и голова, которые употребляются метонимически и взаимодействуют с метонимической бутылкой. Это конкретное использование изображений частей тела наблюдается только в плакатах эпохи перестройки.

Стоит обратить внимание, что смешение изображения бутылки с частями тела человека происходит одновременно с появлением новых тематик. Алкоголизм продолжают ассоциировать с отрицательными социальными явления-

¹³ Нужно отметить, что персонификация алкоголя или пьянства уже встречается в нескольких антиалкогольных плакатах 50-х и 60-х годов, но она не играет такую главную роль как в плакатах периода перестройки.

ми, такие как прогулы, распад семьи, нарушение общественного беспорядка, бытовыми и рабочими травмами и т.д., но появляются и новые ассоциации с моральными ценностями и умственными способностями (рис. 7). Метафора ВРАГА все еще употребляется в плакатах 80-х годов¹⁴, но больше не имеет такого мощного идеологического посыла, как ранее в сталинское время. Кроме того, появляются новые метафоры: персонификация и деперсонификация становятся центральными способами выражения антиалкогольной пропаганды и возникают с помощью разнообразных и непредсказуемых метафор (рис. 5–7). Возможно распространение персонификации и деперсонификации пьянства на плакатах является признаком перемещения внимания с общества на личность.

В отличие от плакатов 20-х – 30-х годов, в антиалкогольной рекламе времен перестройки, изобразительные метафоры являются не только контекстуальными, но еще и гибридными. Кроме того, мультимодальные метафтонимии не обязательно нуждаются в определении с помощью вербальных компонентов. Напротив, в плакатах 80-х годов вербальные компоненты часто активируют новые метонимические и метафорические прочтения. Исходя из всего этого, можно сделать вывод, что построение антиалкогольных плакатов со временем становится все более сложным, иногда даже с включением элементов иронии (рис. 7).

Следует также отметить, что некоторые элементы остались неизменными. Например, главную роль в антиалкогольных плакатах играет метонимия: референциальная функция делает ее существенным элементом в плакатах всех периодов. Наряду с метонимией БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ и метонимической цепью БУТЫЛКА–АЛКОГОЛЬ–ПЬЯНСТВО, метонимия ПРИЧИНА–СЛЕДСТВИЕ лежит в основе многих антиалкогольных плакатов советской эпохи.

6. Заключение: предварительные выводы

В данной работе представлены результаты сопоставительного исследования мультимодальных метафор и метонимий в особом виде социальной рекламы, а именно, в советских антиалкогольных плакатах.

Во-первых, на основании анализа теоретического и практического материала, мы доказали, что антиалкогольные плакаты необходимо отнести к особому

¹⁴ См., например, плакаты 1985 года «Алкоголь – враг производства» (неизвестный художник), «Алкоголь – враг разума» (В. Синюкаев) и др.

виду мультимодального текста, который, являясь вербально-изобразительным, вызывает исследовательский интерес для мультимодального анализа.

В настоящей работе были проанализированы когнитивные процессы задействованные в антиалкогольных плакатах, выпущенных во второй половине 20-х – начале 30-х годов (14 плаката) и в перестроечные годы (59 плакатов). Несмотря на то, что данное исследование является прежде всего качественным и что оно выполнено на ограниченном материале, определить изменения в структуре антиалкогольных плакатов этих двух разных периодов советской эпохи было возможно.

Анализ фактического материала показал, что образ бутылки является основным изобразительным элементом в антиалкогольных плакатах всей советской эпохи, который метонимически заменяет концепт «алкоголь» или «пьянство». Однако, на плакатах второй половины 20-х – начала 30-х в большей степени пьянство изображается иконично, по сравнению с плакатами перестроечных годов. Несмотря на это, метонимическая бутылка играет центральную роль в структуре антиалкогольных плакатов всех анализируемых периодов, и на ней часто основывается метафорическое представление концепта «пьянство».

Полученные результаты показывают, что со временем метафорическое представление «пьянства» меняется, соответствуя общественным и идеологическим приоритетам и, что когнитивная структура, на которой основаны плакаты, становится более сложной. Например, на плакатах второй половины 20-х – начала 30-х годов наиболее часто метонимия бутылки взаимодействует с метафорой ПЬЯНСТВО – ЭТО ВРАГ; напротив, на плакатах эпохи перестройки (де)персонификация становится основной, кроме того, многие метафоры и метонимии взаимодействуют, создавая когнитивные комплексы. Наряду с этим, со временем роль вербальных компонентов также меняется: в плакатах второй половины 20-х – начала 30-х годов вербальные элементы прежде всего служат опорой для определения изобразительных компонентов, а в плакатах 80-х годов вербальные компоненты не только делают изобразительные элементы явными и легко узнаваемыми, но и активируют новые метонимические и метафорические прочтения.

Литература

1. Вашик, К. & Бабурина, Н. И. (2004) *Искусство русского плаката. Реальность утопии*. Москва, Прогресс-Традиция.

2. Мартынов, Е. В. (2017) Социальная реклама как направление государственной политики в СССР. *Вестник МГЛУ. Общественные науки*. 2 (786), 132–143.
 3. Орлов, И. Б. (2004) Глава 7. Новая политика – новое веселие. Аксенов В. Б. (ред.) *Веселие Руси. XX век. Градус новейшей российской истории: от «пьяного бюджета» до «сухого закона»*. Москва, Пробел-2000, 140–175.
 4. Савельева, О. О. & Трубникова, Н. В. (2023) *Российская история рекламы: учебник для бакалавров*. Москва, Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко».
 5. Шерстнева, Е. В. (2014) Санитарное просвещение и пропаганда в борьбе с пьянством и алкоголизмом в СССР в 1920-е годы. *Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины*, 22(4), 54–58.
1. Barcelona, A. (2009) Motivation of Construction Meaning and Form: The Role of Metonymy and Inference. In Panther, K., Thornburg, L. & Barcelona, A. (eds.), *Metonymy and Metaphor in Grammar*. Amsterdam, John Benjamins, 363–399. DOI: <https://doi.org/10.1075/hcp.25.22bar>
 2. Barcelona, A. (2003) *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110894677>
 3. Bolognesi, M. (2019) Il linguaggio figurato nella comunicazione multimodale. Il genere pubblicitario e la campagna sociale. *RICOGNIZIONI*, Torino, 6, 11–28. DOI: <https://doi.org/10.13135/2384-8987/3510>
 4. Bolognesi, M. & Vernillo, P. (2019) How Abstract Concepts Emerge from Metaphorical Images: The Metonymic Way. *Language and Communication*, 69, 26–41. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2019.05.003>
 5. Bonnell, V. E. (1997) *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*. Berkeley, University of California Press.
 6. Buvina, E. (2014) Il fascino e la maledizione dell'alcol nella stampa popolare russa. *Quaderni di Palazzo Serra*, 25, 59–98.
 7. Buvina, E. & Curletto, M. A. (2015) *Il lubok. Un'enciclopedia illustrata della vita popolare russa*. Bologna, Emil.
 8. Herrero Ruiz, J. (2006) The Role of Metaphor, Metonymy, and Conceptual Blending in Understanding Advertisements: The Case of Drug-prevention Ads. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 19, 169–190. DOI: <https://doi.org/10.14198/raei.2006.19.10>
 9. Denroche, C. (2014) *Metonymy and Language. A New Theory of Linguistic Processes*. New York/London, Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315749396>
 10. Dirven, R. & Pörrings, R. (2002) *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110219197>
 11. Forceville, C. J. (2009) Non-Verbal and Multimodal Metaphor in a Cognitivist Framework: Agendas for Research. In Forceville, C. J. & Urios-Aparisi, E. (eds.),

- Multimodal Metaphor*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 19–42. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110215366>
12. Forceville, C. J. (2008) Metaphors in Pictures and Multimodal Representations. In Gibbs, R. W. JR. (ed.), *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 462–482. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511816802.028>
13. Forceville, C. J. (2007) Multimodal Metaphor in Ten Dutch TV Commercials. *The Public Journal of Semiotics*, Lund, Sweden, 1(1), 15–34. DOI: <https://doi.org/10.37693/pjos.2007.1.8812>
14. Forceville, C. J. (1996) *Pictorial metaphor in advertising*. London/New York, Routledge.
15. Forceville, C. J. & Urios-Aparisi, E. (eds.) (2009) *Multimodal Metaphor*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter.
16. Goossens, L. (1990) Metaphonymy: The Interaction of Metaphor and Metonymy in Expressions for Linguistic Action. *Cognitive Linguistics*, 1, 323–340. DOI: <https://doi.org/10.1515/cogl.1990.1.3.323>
17. Kövecses, Z. (2010) *Metaphor. A practical introduction*. Oxford, Oxford University Press.
18. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980) *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press.
19. Littlemore, J. (2015) *Metonymy. Hidden Shortcuts in Language, Thought and Communication*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107338814>
20. Murray, D. & Sorrell S. (2017) *Alcohol. Alkogol'*. FUEL Publishing.
21. Pérez Sobrino, P. (2017) *Multimodal Metaphor and Metonymy in Advertising*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. DOI: <https://doi.org/10.1075/fil.2>
22. Pérez Sobrino, P. (2016) Shockvertising: Patterns of Conceptual Interaction Constraining Advertising Creativity. *Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación*, 65, 257–290. DOI: https://doi.org/10.5209/rev_CLAC.2016.v65.51988
23. Pinelli, E. (2002) Multimodal metaphors and metonymies in Soviet anti-alcohol posters: the role of the image of the bottle and (de)personification. *Revista de Estudos da Linguagem*, 30(1), 85–112.
24. Radden, G. (2005) The Ubiquity of Metonymy. In Otal Campo J.-L., Ferrando, I. & Belles Fortuno, B. (eds.), *Cognitive and Discourse Approaches to Metaphor and Metonymy*. Castellón de la Plana, Universitat Jaume I, 11–28.
25. Radden, G. (2003) How Metonymic are Metaphors?. In Barcelona, A. (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin, Mouton de Gruyter, 93–108. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110894677.93>

26. Ruiz De Mendoza Ibáñez, F. J. & Galera Masegosa, A. (2014) *Cognitive Modeling. A Linguistic Perspective*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins. DOI: <https://doi.org/10.1075/hcp.45>
27. Serrano Losada, M. (2015) Multimodal Metaphorical and Metonymic Renderings of Pain in Advertising: A Case Study. *Revista Electrónica de Lingüística Aplicada*, 1(14), 35–50.
28. Urios-Aparisi, E. (2009) Interaction of multimodal metaphor and metonymy in TV commercials: Four case studies. In Forceville C. J. & Urios-Aparisi E. (eds.), *Multimodal Metaphor*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 95–117.
29. Veinberga, E. (2014) Multimodal Metonymic Image of the Bottle in Advertising. *Language in Different Contexts. Research papers*, 6(1), Part 1, 182–190.
30. White, S. (1988) *The Bolshevik Poster*. New Haven, Yale University Press.

Erica Pinelli

University of Pavia

Department of Humanities, Section of Foreign Languages and Literatures

MULTIMODAL METAPHORS AND METONYMIES IN SOVIET ANTI-ALCOHOL POSTERS: ON MATERIAL OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIES-EARLY THIRTIES AND OF THE YEARS OF PERESTROIKA

Summary

The present paper is devoted to the analysis of multimodal metaphors and metonymies in Soviet anti-alcohol posters. The analysis is conducted within the Cognitive Linguistics framework, in which metaphors and metonymies are not considered as mere rhetorical devices, but as cognitive processes which allow us to understand and conceptualize the surrounding world. Recently, increasing attention has been paid to multimodal metaphors and metonymies in both commercial and social advertisements. Posters, in which both verbal and pictorial elements coexist, are suitable for a multimodal investigation.

The analysis focuses on anti-alcohol posters published in two different periods of Soviet history, i.e. in the second half of the Twenties and early Thirties and in the years of perestroika. The analysis aims at identifying the type and the function of multimodal metaphors and metonymies used in Soviet anti-alcohol posters. Particular attention is also paid to the interaction between the two cognitive processes and to the role of both verbal and pictorial elements in the posters.

Although the image of the bottle is a recurrent and persistent concrete pictorial element used to refer metonymically to the abstract issue of alcohol abuse, the analysis reveals that, the metaphorical representation of alcohol or alcoholism changes according to social and ideological priorities, while the cognitive structure of the posters and their interpretation become more complex over time.

► **Keywords:** multimodal metaphor, multimodal metonymy, metaphonymy, Soviet posters, anti-alcohol propaganda.

Ерика Пинели

Универзитет у Павији

Департман за хуманистичке науке

Секција за стране језике и књижевности

МУЛТИМОДАЛНЕ МЕТАФОРЕ И МЕТОНИМИЈЕ НА СОВЈЕТСКИМ ПЛАКАТИМА ПРОТИВ АЛКОХОЛА: НА МАТЕРИЈАЛУ ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 20-ИХ – РАНИХ 30- ИХ ГОДИНА И ПЕРИОДА ПЕРЕСТРОЈКЕ

Резиме

Овај рад посвећен је анализи мултимодалних метафора и метонимија на совјетским плакатима против алкохола. Анализа се спроводи у оквиру когнитивне лингвистике у којој се метафоре и метонимије не сматрају пуким реторичким средствима, већ когнитивним процесима који нам омогућавају да разумијемо и концептуализујемо свијет око себе. У посљедње вријеме све више пажње поклања се мултимодалним метафорама и метонимијама како у комерцијалном, тако и у друштвеном оглашавању. Плакати на којима су истовремено присутни и вербални и сликовни елементи погодни су за мултимодално истраживање. Ова анализа фокусира се на плакате против алкохола који су објављивани током два различита периода совјетске историје, односно у другој половини двадесетих и раним тридесетим годинама, те током година *Перестројке*. Циљ анализе јесте препознавање врсте и функције мултимодалних метафора и метонимија које су коришћене на совјетским плакатима против алкохола. Посебна пажња поклања се интеракцији између два когнитивна процеса, те улози вербалних и сликовних елемената на плакатима. Иако је слика боце конкретни сликовни елемент који се понавља и стално је присутан, те се користи да метонимијски упуту на апстрактни проблем злоупотребе алкохола, ова анализа открива да се метафорички приказ алкохола или алкохолизма на

Мультимодальные метафоры и метонимии в советских антиалкогольных плакатах: на материале второй половины 20-х – начала 30-х годов и эпохи перестройки

постерима мијења у складу са друштвеним и идеолошким приоритетима, а когнитивна структура плаката и њихово тумачење временом постају комплекснији.

► **Кључне ријечи:** мултимодална метафора, мултимодална метонимија, метафтонимија, совјетски плакати, пропаганда против алкохола.

Преузето: 29. 11. 2024.

Корекције: 5. 2. 2025.

Прихваћено: 10. 2. 2025.

Јелена Т. Ајџановић¹
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ГЛАГОЛСКЕ ПЕРИФРАЗЕ КОГНИТИВНОГ ЗНАЧЕЊА У НАУЧНИМ ЧЛАНЦИМА МИЛКЕ ИВИЋ

Апстракт: Предмет анализе у овој раду јесу глаголске перифразе које денотирају различите, најшире схваћене, когнитивне процесе. Сагледава се њихова употреба у научном дискурсу на примеру текстова Милке Ивић, обједињених у Лингвистичким огледима I, и то на неколико различитих нивоа. Семантичка анализа обухвата два плана – прво, полазећи од значењске класификације когнитивних процеса, издвајају се поткласе које денотирају глаголске перифразе, а потом се анализира семантичка структура лексема на позицији њихове глаголске компоненте. Уз то, анализа обухвата и формални план јер се посматрају структурни модели забележених перифраза. С обзиром на то да корпус за истраживање чине научни текстови, у фокусу је и прагматичко-дискурсна перспектива – процењује се прагматички, односно дискурсни потенцијал прикупљених перифрастичних структура.

Кључне речи: глаголска перифраза, синтакса, семантика, академски дискурс, српски језик.

1. Увод

Предмет овога истраживања јесте анализа глаголских перифраза² с когнитивним значењем. Когниција или сазнање обухвата сложене, слојевите процесе

¹ jelena.ajdzanovic@ff.uns.ac.rs

² Под термином *глаголске перифразе* имамо у виду спој функционалног, синсемантичног глагола са номиналном речју, синонимичан (или макар блискозначан) са значењски еквивалентним глаголом, што, у највећем броју случајева, имплицира комутабилност ових двеју форми (в. Radovanović, 1977:р.53; Ivić, 1980:р.1). Овакви се спојеви у србистичкој литератури означавају читавим низом различитих термина и термилолошких израза – *декомпоновани предикат* (Radovanović, 1977; Ivić, 1980; Piper, 1999), *декомпоновани глагол* (Tanasić, 1995), *перифрастич-*

у људском уму јер укључује свесне и несвесне радње за добијање информација, њихову обраду те за формирање појмова и слика, уз развијање способности за решавање проблема (Plotnikova, 2005:p.9). Без обзира на изразито комплексну, хетерогену природу ове семантичке категорије, ипак се може издвојити диференцијална црта СВЕСНО, РАЦИОНАЛНО, ОБЈЕКТИВНО : НЕСВЕСНО, СУБЈЕКТИВНО, чиме се формира опозициони однос, својеврсна дихотомија унутар датог концепта: ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ПРОЦЕСИ : ИНТЕЛЕКТУАЛНА СТАЊА (уп. Halliday – Matthiessen, 2004:p.172). Семантичка анализа издвојених глаголских перифраза ићи ће управо у овом смеру. Сагледава се семантичка структура номиналне компоненте као репрезента полазне, једнолексемске форме с циљем да се уочи којој поткласи припадају двочлане форме – оној која означава свесно промишљање стварности или, пак, оној која денотира њено разумевање преломљено кроз призму субјективног доживљаја. Имајући у виду да функционални глаголи често нису у потпуности десемантизовани³, пажњу ћемо усмерити на испитивање семантичких компонената које чувају јер оне, свакако, корелирају са формалном структуром перифраза.

Даље, полазећи од тезе да перифрастичне структуре поседују одређену илокутивну снагу и понекад изразиту експресивну вредност (Ivić, 1988), посматраћемо их из прагматичке и дискурсне перспективе. Ово имплицира сагледавање ширег језичког и ванјезичког контекста, у циљу интерпретације оног што говорник жели да саопшти у одређеном контексту, али и обрнуто – анализе како контекст утиче на то шта он изриче (Yule, 1996:p.3). Да би постављени циљ био остварен, прагматичка и дискурсна анализа укрштају

ни предикатски изрази / перифрастични предикат (Topolińska, 1982; Petrović, 1990) глаголска перифраза (Mrazović – Vukadinović, 2009; Štrbac, 2010; Alanović 2013; Zvekić-Dušanović, 2023), аналитички глаголски изрази (Piper 1999), перифрастичне конструкције (Dražić–Ajđžanović, 2019), перифрастични изрази (Ajđžanović–Kwoka, 2021). При томе, свако од наведених терминолошких решења фокусира један сегмент овог синтаксичког феномена. У том смислу, определили смо се за решење *глаголске перифразе* будући да овога пута у центру нашег интересовања јесу аналитичке форме когнитивних глагола (њихово значење, компоненте које уносе у исказ, прагматска и дискурсна улога), без обзира на синтаксичку функцију коју реализују.

³ У ранијим истраживањима, уз напомену да неглаголски члан јесте тежиште значења аналитичке структуре, истиче се да функционални глаголи најчешће чувају неке компоненте свог лексичког значења (уп. нпр. Zolotova, 1982:pp.156–168; Kerkez, 1997:pp.303;304; Lazić Konjik, 2006:p.23, Alanović, 2017:p.64 и др.). Драгоцене су напомене у литератури о дистрибутивним могућностима функционалних глагола, јер њихов семантички потенцијал одређује тематске класе којима припадају апстрактне именице с којима колоцирају (Prosvirina, 1983:pp.85–97; Dražić–Ajđžanović, 2010:p.325–334; Dražić–Ajđžanović, 2019:p.183–197 и др.). Наведено јесте у складу са закључком 3. Тополинске да се перифразе морају испитивати као целине, јер тек обједињена структура развија одређени семантички садржај (Topolińska, 1982:p.36).

се са анализом на синтаксичком и семантичком плану. Анализа реченичних образаца које формирају прикупљене глаголске перифразе, укључујући притом анализу експлицираних партиципаната и сирконстаната у денотираној ситуацији, али и уочавање неизреченог, као важног сегмента комуникације (Yule, 1996:р.3), пружиће увид у то које информације адресант фокусира, које смешта у други план, а које, евентуално, изоставља, свесно или не. На тај начин може се наслутити у којој мери целина коју чине функционални глаголи сливени са значењем номиналног конституента (Kerkez, 1997:р.307) нијансирају значење исказа. Значењско нијансирање даље ће се сагледати из функционалне перспективе како би се одговорило на питање поседују ли двочлане структуре прагматички, те дискурсни потенцијал.

2. Корпус истраживања

Основни извор за формирање корпуса за ово истраживање чине текстови научног, уже академског функционалног стила – научни чланци М. Ивић, скупљени и објављени у монографији *Лингвистички огледи I*. Овај тип текста изабран је најмање из два разлога. Као прво, научни текст, чини се, јесте динамичка категорија која одсликава најкомплекснији ниво знања, структурални ниво. Аутори текста овога типа, наиме, крећу од *декларативних знања* (постојећа знања, чињенице, информације у људском уму) и, користећи *процедурална знања* (различите методе и технике закључивања) (Крнјажјић, 2013:рр.158;159), расветљавају проблем или макар један његов сегмент, долазећи тако до нових сазнања. На основу тематике којом се баве, те оваквих (напред описаних) карактеристика, намеће се закључак да научни текст обилује лексемама које денотирају широку лепезу когнитивних процеса. Други разлог једним делом произлази из наведеног – будући да је очекивана висока фреквенција глаголских лексема когнитивног значења, у научном тексту неки од њих могу бити замењени својим перифрастичним еквивалентнима како би се избегло понављање.⁴ Свакако, аналитичке структуре – декомпоновани и/или периф-

⁴ На истом материјалу, на примерима из научних чланака М. Ивић из *Лингвистичких огледа I*, испитали смо употребу когнитивних глагола из синтаксичко-семантичке и дискурсне перспективе (Ajđžanović у штампи). Корисно би било урадити компаративну анализу употребе синтетичких и еквивалентних аналитичких форми која би пружила бољи увид у то да ли и на који начин ове друге нијансирају значење исказа, и, даље, која структура од ове две има већи прагматички и дискурсни потенцијал. Свакако, анализу би требало спровести на већем и разноврснијем корпусу (који би обухватао текстове из различитих научних дисциплина), јер би се само на тај начин могли извести поузданији закључци. Овакве анализе имале би значај, најмање, на два нивоа. Према су декомпоновани и/или перифрастични глаголски изрази феномен који је добио

растични предикати, како је то у литератури и назначено јесу ‘особеност одређених специјалних функционалних стилова језичког стандарда (а нарочито правног, новинарског, политичког административног, научног и сл. (истакла Ј. А.)’ (Radovanović, 2007:p.63), те научни чланци представљају добру базу за формирање корпуса на којем ће се испитивати овај синтаксички феномен. Као контролни корпус користили смо шестотомни *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске и Матице хрватске (RMS) – у овом извору прегледане су речничке дефиниције еквивалентних глагола, што представља базу за семантичку класификацију аналитичких форми, тј. спојева непунотачног глагола и апстрактне именице.

3. Анализа грађе

3.1. Принципи анализе

У складу са постављеним циљевима истраживања, те саодносним задацима, произашлим из њих, спроводи се вишеслојна анализа. При томе се не успостављају оштре границе између различитих аспеката сагледавања испитиваног феномена, већ се напротив неретко приступи укрштају, преклапају стога што се тек свеобухватним погледом на употребу глаголских перифраза могу извести релевантни закључци (а) о њиховим значењским особеностима (које одређују структурне (синтаксичке) обрасце у којима се реализују), које добрим делом имају реперкусије на прагматском плану, те (б) о реченичним обрасцима које структурирају а који, у неким случајевима, могу допринети развијању метадискурсне (интерактивне или интеракцијске) улоге посматраних спојева (Hyland, 2019).

3.1.1. Семантичке поткласе глаголских перифраза с когнитивним значењем

У сфери сазнања, како је раније већ наведено, најшире се налазе сви процеси у људском уму – они који подразумевају свесно промишљање појава из

детаљан опис у многим ранијим истраживањима, могао би бити осветљен још један аспект њихове употребе – могло би се одговорити на питање имају ли они и улогу дискурсних маркера. Уз то, оваква испитивања допринела би детаљнијем опису језичких особености текстова научног (уже академског) функционалног стила. Спроведена истраживања поткрепила би начелне тврдње о високој фреквентности појављивања аналитичких форми, али и одговорила на, чини се, важнија питања – на она на прагматичком (*Са каквим ефектом нешто говорник каже?*) и на она на дискурсном плану (*Реализују се дате двочлане структуре с метадискурсном улогом?*).

реалности, али и они који укључују субјективан, лични доживљај ванјезичких ентитета, процеса и односа (Halliday – Matthiessen, 2004:p.172), уз свакако врло фазичне границе између ова два потконцепта.⁵ У анализираној грађи, очекивано, забележене су само глаголске перифразе које денотирају свесне операције, тј. интелектуалне процесе. Научни чланак одсликава истраживачки процес који укључује бројне свесне операције смештене у човековом уму – опажање, размишљање, поређење, разумевање, памћење, учење, имагинацију, претпоставке, откриће, суђење, проверавање, одређивање, решење (уп. нпр. Krstić, 1991:p.260, Babenko и др., 2002:pp.165–191). Међутим, како показују забележене двочлане структуре, присутна су извесна одступања на плану језичког обележавања наведених етапа – (а) неке од интелектуалних радњи присутне су и језички исказане у тексту, а неке су имплицитне (нпр. процеси размишљања, па и разумевања, обично су имплицитно присутни јер су садржани у процесу закључивања) и (б) глаголске перифразе могу имати сложену семантичку структуру, обједињујући на тај начин више операција (нпр. *привести нешто под обухват истраживачке пажње* денотира сложен процес – опажање, уочавање проблема којим се треба бавити, али и размишљање о њему). На основу идентификованих глаголских перифраза, може се закључити да се у анализираним текстовима глаголским перифразама денотирају ови типови интелектуалних процеса, као одраз фаза у истраживачком процесу: (1) опажање и размишљање о појавама; (2) формирање различитих претпоставки, хипотеза о њима; (3) њихово разумевање и тумачење те (4) закључивање о њиховој природи и функционисању.

Прву издвојену класу чине двочлане структуре обједињене семом која се може дефинисати као *уочити, издвојити појам, појаву, проблем као предмете испитивања*. Инвентар веза са описаним значењем чине следеће форме: *привести под обухват пажње, привести пажњи, поклонити пажњу, бити у жижи пажње, посвећивати пажњу, заслуживати пажњу, ограничити пажњу, управити пажњу, имати у виду, не мимоићи сагледавање*:

⁵ Укрштање и повезаност три концепта – емоционалног, концепта (визуелне) перцепције и когнитивног концепта – потврђују се управо на језичком плану, што су већ показала, између осталог, истраживања А. Вјежбице (1996:pp.178;198) и С. Ристић (2012:p.125). Синтаксичко-семантичка анализа полисемичних глагола *веровати, уверавати/уверити и поверовати*, на пример, показала је да се семантичка категорија сазнања, као одраз виђеног света и стварности, попут готово свих осталих концепата, како с правом истичу Радовановић (Radovanović 2015:pp.12–15) те Гвилијамс и Фонтејн (Gwilliams – Fontaine 2015: pp.3;4), мора посматрати градуелно, скалирано, уз обавезно обухватање центра и периферије датих појава, али и тзв. *сиве зоне* међу датим категоријама (Ajđžanović 2021:p.292).

- (1) (...) *приведена је под обухват интензивније истраживачке пажње* и могућност њихове декатегоризације. (p.10)
- (2) *Привели су*, наиме, *стручној пањњи* дотле неуроћену ћинјену да, у односу на значењски садржај именуца са којом се спајају, прудевске лексеме квалификативне семантике могу, у принципу, функционисати на два сасвим различита значења... (p.101).
- (3) *Моја ће главна пањња* овде *бити поклонјена* семантићким факторима (p.13)
- (4) Могућност суфиксалне употребе језићког елемента који нам је у *жији пањње* (p.45)
- (5) Посебно су му логићари *посвећивали пањњу* (p.167)
- (6) (...) српска, прилошки оформљена, језићка датост *лично*, ћије је семантићко-синтаксићко понашање, у неким приликама, тако несвакидашње да *заслужује* (...) *максималну струћну пањњу* (p.169)
- (7) (...) ја *ћу* овоба пута *своју пањњу оградити* на рећенице у којима именуца као ознака „целине“ *А* врши синтаксићку службу субјекта или директног објекта. (pp.278–279)
- (8) (...) при теоријским проучавањима, тако и практићно, тј. при настави језика, *струћна пањња буде управљена* на питање којим се све лексићко-граматићким средствима моће обављати деићтићко указивање на време (...) (p.49)
- (9) (...) *никако не смемо мимоићи упознавање* са лексићком ситуацијом својствену сваком појединачну жargonу (p.104)
- (10) (...) *обезбеђује* језићком струћњаку *одговарајући увид* у то колико једна наизглед проста рећеница моће бити у ствари, комплексно семантизована (p.108)
- (11) (...) наућни посленици који настоје да адекватним проићнућем у језићку стварност савременог света *стекну свестранје увиде* у принципе по којима функционише лјудски ум (p.138).

Као еквивалентне једнолексемске форме намећу се глаголи *истраживати*, *испитивати*, *бавити се*, ћији је семантићки садржај сиромашнији (о чему сведоче и њихове речничке дефиниције) – изостаје компонента која се односи на уочавање и издвајање ванјезићког ентитета као предмета испитивања⁶. Она је садржана преваосходно у семантићкој структури именице на позицији номиналне компоненте. У вези с различитим функционалним глаголима налази

⁶ Наведено потврђују речничке дефиниције ова три глагола у РМС. На основу њих моће се извући кључна значењска компонента која би се могла дефинисати на следећи начин - ‘наућно проучавати што’ (RMS).

се именица *пажња*, из чије се речничке дефиниције ишчитава компонента ‘уочавања и фокусирања чега’ – 1. ‘нарочито управљање свести на што чиме оно у свести заузима средишње место (...)’ (RMS). Када је реч о другој именичкој лексеми у спојевима оваквог значења, очигледна је веза са значењским пољем перцепције, о чему сведочи речничка дефиниција именице *увид* – ‘поглед у нешто, у неку ствар ради знања, обавештености, прегледа’ (RMS). Осим изреченог, понекад је описано значење потцртано семантичким компонентама сачуваним у значењском потенцијалу функционалног глагола, нпр. *управити* – 3. ‘окренути у неком правцу (о очима), погледати у неком правцу’ (RMS).

Друга, трећа и четврта значењска класа уско су везане јер је тумачење одабраних феномена (3. класа) засновано на каквим претпоставкама, а из њега проистиче (4. класа) решење, тј. закључци у вези са различитим аспектима предмета испитивања. У анализираној грађи процес формирања почетних хипотеза денотира само једна глаголска перифраза *наводити на претпоставку*. Ни репертоар двочланих структура које означавају следећу фазу тумачења, образлагања није богатији. Забележене везе значењски су прозирне јер се на позицији номиналне компоненте налазе лексеме деривационо повезане са једнолексемским еквивалентима: *дати објашњење* : *објашњавати* и *имати образложење* : *образлагати*. Најбројније и најразуђеније јесу везе које денотирају процесе из завршне фазе мишљења које обухватају формирање мишљења о испитиваним феноменима: *закључак произилази*, *закључак проистиче*, *закључак гласи*, *водити ка закључку*, *изнети доказе*, *унапредити сазнања*. Разноврсност се превасходно односи на репертоар функционалних глагола, док неглаголску компоненту заступају само три именице, деривационо везане за глаголе *закључити*, *доказати* и *сазнати*, као делимичне семантичке једнолексемске еквиваленте.

3.1.2. Функционални глаголи – спрега значења и форме

Премда значењско тежиште глаголских перифраза лежи на неглаголској, номиналној компоненти, функционални глаголи нису сасвим лишени лексичке семантике (уп. нпр. Kerkez, 1997:pp.303;304; Lazić-Konjik, 2006:p.233; Dražić–Ajđžanović 2019:p.185) (уп. нпр. *закључак гласи*: *закључак проистиче*). Функционални глаголи, међутим, немају само улогу значењског нијансирања исказа и издвајања семантичких класа именица које с њима колоцирају, већ непосредно, захваљујући свом рекцијском потенцијалу, диктирају структуру

глаголске перифразе и даље читаве реченице.⁷ Стога, сагледавање глаголске компоненте обухвата и укршта најпре два аспекта: (1) семантички – утврђивање значењског потенцијала функционалног глагола и (2) формални – уочавање падежне форме именице на позицији номиналне компоненте, детерминисане функционалним глаголом.

3.1.2.1. Ако се погледа значењска вредност функционалних глагола, могу се поделити у две, угрубо издвојене, семантичке класе: (1) *глаголи кретања* и (2) *глаголи поседовања и давања*.

(1) У *глаголе кретања* уврстили смо лексеме обједињене заједничком архисемом ‘промена чијег места у одговарајућем простору’ (уп. Вијовић, 2019:p.25), при чему се успоставља диференцијација *спонтано кретање* : *кретање каузирано споља* (уп. Alanović, 2013:p.43).

Прву групу чине само два глагола *проистицати* и *произлазити*, који су у деривационој вези с глаголима кретања *тећи* и *излазити*, али чије се значење удаљава, фокусирајући компоненте [спонтано +] и [самокативност +], те се дефинише као ‘постати из нечега’ (RMS).⁸ Ове значењске компоненте диктирају падежну форму именице на позицији номиналне компоненте – у спојевима са датим глаголима појављује се именица *закључак* у облику номинатива.

Већи је број глагола који формирају другу групу, а у чијем је семантичком садржају каузативна компонента. Глаголи из ове класе транзитивни су и сема која их обједињује може се дефинисати на следећи начин: *чинити да неко други реализује радњу*. Управо стога глаголи *скренути*, *спроводити* везују уз себе акузативни облик: *скренути пажњу*, *спроводити разликовање*. Глаголи који, уз обележје [транзитивност+], имају и обележје [адлативност+] везују за себе адлативне падежне форме: беспредлошки датив (*привести стручној пажњи*), датив блокиран предлогом *ка* (*водити ка закључку*), акузатив с предлозима *на* (*наводити на претпоставку*)⁹ и *под* (*привести под обухват истраживачке пажње*) (Antonić, 2005:pp.191;192;213;214)¹⁰.

⁷ На улогу функционалног глагола у конституисању структурног обрасца глаголских перифраза скреће пажњу и М. Алановић, истичући како он ‘служи да обезбеди структурну матрицу у коју се могу интегрисати различите јединице које представљају регулаторе значења читавог израза’ (Alanović, 2013:p.42) (истакла Ј.А.).

⁸ Реч је о двопрефигираним глаголима – деривирани су додавањем префикса *из-* са значењем екстралокативности и префиксом *про-* са значењем транслокативности. Њихово значење, индуковано семантичким компонентама префикса, темељи се на концептуалним метафорама МАТЕРИЈА ЈЕ ПОСУДА – ОБЈЕКАТ ИЗЛАЗИ ИЗ МАТЕРИЈЕ – КРЕЋЕ СЕ КА НЕКАКВОМ ЦИЉУ, уз истицање агентивности трајектора (уп. Belaj 2008:p.245).

⁹ Префикс *на-* условава употребу акузатива блокираног предлогом *на* уз глагол *наводити*.

¹⁰ Чини се да је реализација предлога *под*, који упућује на значење сублокативности, уз акузатив у склопу перифразе *привести под пажњу* условљена значењем именице *пажња* изведеном од

(2) У значењску класу, условно названу *глаголи поседовања и давања* уврштени су прототипични представници *имати* и *дати* (*имати у виду*, *дати објашњење*), али и они с разгранатијом семантичком структуром, маркирани додатним значењским компонентама. У том смислу, издавају се глаголи с компонентом [квалитет+], чији семантички садржај, на основу њихових дефиниција у РМС, имплицира заједнички именитељ ‘дати коме што вредно’: *поклонити* (*поклонити пажњу*), *посветити* (*посветити пажњу*).¹¹ Даље, овде сврставамо и глаголе *стећи*, *заслужити*, *обезбедити*, маркиране компонентом [резултативност+] – упућују на развојну фазу (уп. Алаповић, 2013:р.44), и то завршну, у реализацији радње (*стећи увид*, *заслужити пажњу*, *обезбедити увид*). Пажљивијим увидом у њихове речничке дефиниције, те анализом примера који се наводе као илустрација њиховог значења, долазимо до два важна налаза – а. означавају радње чијом се реализацијом омогућује *поседовање* чега и б. квалитативна компонента [рад, труд, залагање+] инкорпорирана је у њихов семантички садржај¹², што одређује предмет поседовања као вредан и значајан.¹³

Глаголске перифразе са функционалним глаголима из класе *поседовања и давања*, будући да денотирају ситуацију у којој партиципирају агенс, п а ц и ј е н с и реципијент, реализују се по моделу глагол + номинална компонента у облику беспредлошког акузатива.

3.1.3. Глаголске перифразе и дискурсни потенцијал

Премда се као изразите одлике научног стила у литератури потцртавају, између осталог, уопштавање, објективна неутралност и неекспресивност (в. нпр. Тошовић, 2002:р.333), Катнић-Бакаршић истиче важно запажање – научни израз на површинском плану лишен је субјективности и експресивности различитим стилским поступцима, имплицитно присутним у другачијим формама (Katnić-Bakaršić, 2001:р.75). У том смислу, осим значењске вред-

глагола *пазити*. Глагол *пазити* има значење *пажљиво пратити погледом, надзирати* – денотира се апстрактна радња коју разумемо путем слике настале на основу појмовне метафоре: онај који пази на нешто налази се и з н а д онога што је предмет радње; предмет радње је и с п о д.

¹¹ Бавећи се колокацијама с именицом *пажња*, Б. Хлебџ долази до сличних налаза у вези са описом семантичке структуре глагола *поклонити* (Hlebec 2008:р.68).

¹² Ово потврђују фигуративна и метафоричка значења, индукована примарним значењем ‘постати власник чега радом, настојањем’, а. ‘постићи нешто, успети у нечему, остварити’ и ‘задобити, заслужити’, наведена у РМС.

¹³ С глаголом *стећи* колоцирају именице с обележјем [конкретно+] и [живо -/+] (нпр. *стећи иметак, пријатеља*), као и оне с обележјем [конкретно-] (*стећи наклоност, стећи поверење*), обједињене компонентом ‘вредност’, ‘важност’ (уп. Dražić-Ajdžanović 2019:pp.188–190).

ности функционалних глагола, и начин структурирања реченица, формални реченични образац који формирају глаголске перифразе, даје исказу извесну илокуциону снагу.¹⁴ Последично, приступ испитивању перифрастичних глаголских израза мора укључити трећи угао – (3) одређује се дискурсна улога оних спојева који је развијају.

С обзиром на дискурсну улогу забележене глаголске перифразе формирају, најгрубље речено, две групе – (1) спојеви с улогом *појачивача* (boosters) (Hyland 2019:p.58), (2) везе као маркери *односа према садржају* (attitude markers) (Hyland 2019:p.58). И једни и други притом иступају и као *маркери односа према читаоцу* (Hyland, 2019:p.58) – у својим научним чланцима М. Ивић комуницира с читаоцима, понекад и с намером да их увери у исправност изнетих ставова (уп. Balažic – Bulc – Hadži-Požgaj, 2016:p.592).¹⁵

Улогу *појачивача* развијају перифразе с глаголима спонтаног и каузираног кретања, при чему се дискурсни потенцијал заснива на споју пропозиционог садржаја са формом. Декомпоноване су једнолексемске форме *претпоставити* и *закључити*, које денотирају интелектуалне процесе а које разумемо преко појмовне метафоре ПРЕТПОСТАВЉАЊЕ / ЗАКЉУЧИВАЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ (уп. Lejkof–Džonson, 2014:pp. 273–305), тј. као агенсово кретање од почетне тачке до одредишта (уп. Klikovac, 2004:p.29). Пропозицију, дакле, чине почетна тачка кретања (тј. подаци на којима почива интелектуални процес), агенс који се креће (тј. носилац интелектуалног процеса) и одредиште или циљ кретања (тј. закључци до којих се долази након завршеног испитивања). Када је реч о површинској структури исказа, издавају се два обрасца међусобно структурно диференцирана, значењски и функционално пак обједињена. Уз глаголе *спонтаног кретања* реализује се аблативна конструкција *из* + генитив и означава почетну тачку кретања под којом се подразумевају налази до којих се дошло током истраживања. Циљеви кретања иза којег се крију закључци о испитиваним појавама формализовани су реченичном формом. При томе, агенс кретања – носилац интелектуалног процеса, у површинској структури није исказан. Наведено илуструју следећи примери: *G l a v n i z a k l j u č a k koji proizilazi iz prethodnog rečenog jeste da gramatička obeležja ponekad funkcionišu kao regulativna sredstva leksičke semantike* (77); *I z s v e g a*

¹⁴ Катнић-Бакаршић указују на значај испитивања стратегија које се користе у научним текстовима с циљем убеђивања читаоца у исправност изнетих закључака, напомињући да се развија посебна дисциплина – реторика науке, која се тиме бави (Katnić-Bakaršić, 2001:p.75).

¹⁵ Немају све забележене глаголске перифразе подједнак дискурсни потенцијал (уп. нпр. *дати образложење* : *поклонити пажњу*), те ће се из овог угла посматрати само оне чија је дискурсна улога њихово изразито обележје.

što je dosad izloženo proističu sledeći zaključci (p.135). У исказима с глаголи *каузираног кретања* чињенице од којих се креће приликом закључивања, мање или више коначног, чињенице на којима је оно базирано, формализоване су обликом номинатива и заузимају позицију граматичког субјекта. Перципирају се као појаве с обележјем [самоактивност+] уз које се обавезно подразумева директни објекат маркиран семантичком бифункционалношћу (Alanović, 2011:p.199), будући да има улогу субагенса – активни је носилац процеса претпостављања/закључивања, који, међутим, на реченичном плану остаје неексплициран.¹⁶ Нпр. Та к в а с и т у а ц и ј а н а в о д и н а р е т р о с т а в к у : (а) да је тенденција разликовања о којем је реч била присутна још у прасловенској заједници (...) (p.70); *С в е ш т о ј е у д о с а д а ш њ е м и з л а г а њ у и з н е т о н а в и д е л о в о д и к а з а к л ј у ч к у д а и s t o r и ч а r и м а ј е з и k а (...)* предстоји задатак да počnu najzad sistematski osvetljavati razvojni put srpskog vokabulara od Vuka do danas (p.329). Из свега предоченог следи да два описана реченична обрасца имају две тачке пресека које представљају извориште њиховог дискурсног потенцијала *појачивача*, тачније основу за исказивање убеђености ауторке у тачност и валидност својих закључака. Прво, полазиште у процесу закључивања, формално заступљено аблативном конструкцијом или граматичким субјектом, представљено је као објективна датост, као неупитне чињенице, што даље диктира пут и стицање само на једно одредиште, тј. извођење једне претпоставке, једног закључка. Друго, брисањем агенса, онога који је носилац интелектуалног процеса, уопштава се исказ – агенс се уопштава тако што се имплицира да би до изнетог закључка, изнете претпоставке ‘могао доћи с в а к о д р у г и к о б и н е п р и с т р а с н о п р о у ч и о д а т е п о ј а в е’ (Klikovac, 2004:p.31, истакла Ј. А.). Преко ове улоге *појачивача* (упућивања на ауторкину убеђеност у исправност закључака) даље искази са датим глаголским перифразама развијају и улогу *маркера односа према читатељу*. Представљањем претпостављања, тј. закључивања као процеса заснованих на објективним и провереним налазима, те реализованих с истим исходом без обзира на њиховог носиоца, могуће је да се читалац (научна заједница) посредно уверава у исправност изнетих размишљања.¹⁷

¹⁶ Овакав образац семантичке валентности резултат је интегрисања две акције: прве заступљене глаголима *водити*, *наводити* и друге репрезентоване именицом у номиналном делу перифразе. Агенс каузатор или супраагенс, чини да друго лице (објекат управног глагола) остварује другу радњу, тј. да оствари улогу субагенса (уп. Alanović, 2011:p.196;197).

¹⁷ Нису у литератури ретка размишљања да ‘svaki naučnik želi uveriti naučnu zajednicu u ispravnost svojih ideja, misli, zaključaka, teorija (...)’ (Katnić-Bakaršić, 2001:p.75).

Глаголске спојеве с улогом *маркера односа према садржају* углавном чине они функционални глаголи из значењске класе *поседовања* и *давања* с додатном семантиком [квалитет+]. Сема, садржана у њиховој семантичкој структури, која се најшире може дефинисати као ‘имати нешто вредно / чинити да неко има нешто вредно’ (нпр. *М о ј а ђ е г л а в н а п а ж н ј а о в д е б и т и п о к л о н ј е н а* семантичким факторима (p.13); *Posebno s u m u l o g i ч а r i p o s в е ć и в а л и п а ж н ј у* (p.167); (...) *naučni poslenici koji nastoje da adekvatnim proniknućem u jezičku stvarnost savremenog sveta s t e k n u s v e s t r a n и j e u v и d e u* principe по којима функционише људски ум (p.138); (...) *srpska, priloški oformljena, jezička datost lično, čije je semantičko-sintaksičko ponašanje, u nekim prilikama, tako nesvakidašnje da z a s l u ž u j e* (...) *m a k s i m a l n u s t r u ч n u п а ж н ј у* (p.169)) упућује на ауторкин став да је предмет анализе релевантан. Перифразе са глаголским лексемама *поклонити, посветити, стећи, заслужити* и сл. које, чини се, нису сасвим лишене емоционалности и експресивности, већ као позитивно конотиране имају улогу *маркера односа према читаатељу* јер њиховом употребом М. Ивић комуницира са својим читаоцима, гради свој однос с њима – има улогу аутора-водича (Klikovac, 2004:p.30), указујући им на језичке појаве које, с обзиром на свој значај, треба да буду предмет испитивања.

4. Закључак

С обзиром на спроведену вишеслојну анализу, на то да су глаголске перифразе посматране из различитих углова, проистичу и закључци на различитим нивоима – на семантичком, структурно-формалном, те на плану употребе.

1. Семантичка анализа прикупљених перифраза показује да се региструју само оне које денотирају интелектуални процес, што је, с обзиром на тип текста у којем се испитују, те на њихову тематику, било потпуно очекивано. Издвојене су четири значењске поткласе које одсликавају фазе истраживачког процеса – иницијална фаза усмеравања пажње на појмове и појаве који ће бити предмет анализе (нпр. *привести под обухват пажње*), те свих осталих фаза раздвојених међусобно фазичним границама, крећући се од формирања полазних идеја (нпр. *навести на претпоставку*), преко њиховог даљег развијања (нпр. *имати образложење*), ка крајњој фази закључивања, коначног или пак не, о њиховој природи и функционисању (*водити ка закључку*).

2. Садржинско-формални приступ глаголским перифразама усмерен је прво на анализу глаголске компоненте. На овој позицији реализују се примар-

но пунозначни глаголи (у датим спојевима великим делом десемантизовани) из две значењске класе – глаголи *кретања* и *поседовања/давања*. Издвајањем релевантних значењских компоненти унутар ових класа даље се успостављају међусобно диференциране супкласе (глаголи *спонтаног* (*произлазити* или *проиштити*) и *каузираног* кретања (*водити* или *наводити*); прототипични глаголи *давања / поседовања* (*дати* или *имати*) и они маркирани обележјем [квалитет+] (*заслужити* или *стећи*). Сагледавање прикупљених глаголских перифраза из овог угла потврдило је налазе претходних истраживања. Спрега значења и форме чита је – падежну форму номиналне компоненте диктирају семантичке компоненте сачуване у саставу функционалног глагола (уп. нпр. *водити ка закључку*, *навести на претпоставку* те *заслужити пажњу* и сл.), а релевантна је и семантика лексеме у саставу неглаголског члана (нпр. *привести под обухват п а ж њ е*). На крају, може се закључити да је структурни образац глаголске перифразе у спрези са природом денотираног процеса (нпр. еквивалентну аналитичку структуру једнолексемске форме *закључивати* – апстрактни процес који разумемо преко појмовне метафоре *ЗАКЉУЧИВАЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ ДО КАКВОГ ОДРЕДИШТА* – чини глагол кретања *водити* и циљна падежна форма *ка* + датив: *водити ка закључку*). Све наведено наводи на закључак да глаголске перифразе представљају чврсто везане спојеве код којих је тешко разлучити која је компонента примарна – вербална или номинална, те се следствено овоме њихово значење, из чега следи и њихово синтаксичко понашање и улога на плану прагматике, увек мора посматрати обједињено.

3. Глаголске перифразе, као аналитичке форме, у литератури представљају честа језичка средства у језику текстова из научног функционалног стила (Radovanović, 2007). Њиховом се употребом, како је истакнуто, доприноси обезличавању, те уопштавању језичког израза, карактеристичним за дати функционални стил (в. нпр. Тошковић, 2002; Klikovac, 2004:pp.23–38). Ово истраживање показује да оне могу развити и значајни дискурсни потенцијал – могу иступати с улогом *појачивача*, *маркера односа према садржају* и посредно, преко претходне две улоге, *маркера односа према читатељу*.

Улога *појачивача*, у смислу исказивања ауторкине уверености у тачност изнетих идеја, остварује се преко реченичних образаца које глаголске перифразе формирају. Као прво, фокусиране су полазне основе за закључивања, тј. критеријуми за извођење закључака предочени су као чињенице формализоване преко аблативних форми или граматичког субјекта, и, као друго, носилац денотираног интелектуалног процеса (агенс) неискazan је, што упућује на уопштеног агенса. Ово даље имплицира следећу ситуацију: свако ко би при-

ступио овом истраживању, с обзиром да полази од непобитних чињеница, спроводио би га на овакав начин и последично дошао до истог закључка.

Улогу *маркера односа према садржају* носе функционални глаголи маркирани обележјем [квалитет+] (нпр. *стећи увид, заслужити пажњу, посветити пажњу*) јер сви они, с елементима експресивности и емоционалности, сугеришу да је предмет ауторкине анализе релевантан.

Из напред реченог јасно је на који начин глаголске перифразе добијају и улогу *маркера односа према читатељу*. Посредно саопштавајући да су појаве о којима је реч важне за испитивање, ауторка привлачи пажњу читалаца, као аутор-водич успева га заинтересовати да прочита текст. Даље, представљањем изведених закључака као објективних ауторка жели да увери научну заједницу у њихову исправност и тачност.

И на крају, свакако да налази добијени након спроведене анализе показују како глаголске перифразе могу и треба да буду предмет даљих испитивања. При томе, потребно им је приступати из различитих аспеката јер, чини се, само тако могуће је дати свеобухватан опис овог језичког феномена.

Извори

1. Ivić, M. (2008) *Lingvistički ogledi 1*, Beograd, Biblioteka XX vek.
2. РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. I–VI, 1967–1976, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

Литература

1. Ајдановић, Ј., Квока, Т. (2021) Перифрастични изрази с глаголима кретања у српском и пољском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LXIV/2, Нови Сад, Матица српска, 185-201.
2. Ајдановић, Ј. (2021) Глаголи *веровати, уверавати/уверити и поверовати* – синтаксичко-семантичка анализа и лексикографски аспект, *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*, Београд, Институт за српски језик САНУ, 289–313.
3. Ајдановић, Ј. (у штампи), Когнитивни глаголи у радовима Милке Ивић: синтаксичко-семантичка и дискурсна анализа, *Зборник у част Ивићима*.
4. Алановић, М. (2011) *Каузативност – манипулативност: од концепта ка форми*, Нови Сад, Филозофски факултет.
5. Алановић, М. (2013) Типични структурно-семантички модели перифраза са глаголима просторно-мобилних односа, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVI, Нови Сад, Матица српска, 51–61.

6. Алановић, М. (2017) Функционална употреба речи: глаголи између лексичке и граматичке службе, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LX/2, Нови Сад, Матица српска, 87–119.
7. Антонић, И. (2005) Синтакса и семантика падежа, У: Пипер, П., И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица* (у редакцији академика Милке Ивић), Београд – Нови Сад, Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 119–300.
8. Бабенко, Лю. и др. (2002) *Русские глагольные предложения. Экспериментальный синтаксический словарь*. Москва, Флинта – Наука.
9. Дражић, Ј., Ајдановић, Ј. (2019) Усвајање перифрастичних конструкција у српском језику као страном, *Прилози проучавања језика*, 50, Нови Сад, Филозофски факултет у Новом Саду, 183–195.
10. Дражић, Ј., Ајдановић, Ј. (2010) Колокације с глаголима (о)држа(ва)ти као операторима, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 35/2, Нови Сад: Филозофски факултет, 325–334.
11. Zvekić-Dušanović, D. (2023) Glagolske perifrize u nastavi predmeta srpski jezik kao nematernalni, *Српски као страни језик у теорији и пракси*, 5, Београд, Филолошки факултет, 295–306.
12. Золотова, Г. А. (1982) *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва, Наука.
13. Ивић, М. (1980) Још о декомпонованом предикату, *Јужнословенски филолог*, XLIV, Београд, Институт за српски језик САНУ, 1–5.
14. Керкез, Д. (1997) Глаголски конституент перифрастичних предикатских конструкција (у српском и руском језику), *Српски језик*. 1–2, Београд – Никшић, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Филолошки факултет, 303–310.
15. Кликовац, Д. (2004) О научном функционалном стилу, *Књижевност и језик*, LI/1–2, Београд, Друштво за српски језик и књижевност Србије – Друштво за српски језик и књижевност Црне Горе, 23–38.
16. Лазић-Коњик, И. (2006) Структура, функција и лексикографска обрада перифрастичних предиката, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LXIX/1, Нови Сад, Матица српска, 219–304.
17. Лејкоф, Џ., Џонсон, М. (2014) О појмовној метафори, У: Расулић, К., Д. Кликовац, *Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд, Филолошки факултет, 273–307.
18. Петровић, В. (1988) О перифрастичном предикату са глаголом *чинити* у Његошевом језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/2, Београд, Филолошки факултет, 507–513.
19. Пипер, П. (1999) Аналитички глаголски изрази и декомпоновани предикати типа *изразити захвалност*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLII, Нови Сад, Матица српска, 37–43.

20. Плотникова, А. М. (2005) *Когнитивные аспекты изучения семантики (на материале русских глаголов)*. Екатеринбург, Издательство Уральского университета.
21. Радовановић, М. (1997) Декомпоновање предиката. На примерима из српског језика, *Јужнословенски филолог*, XIII, Београд, Институт за српски језик САНУ, 53–80.
22. Радовановић, М. (2007) *Стари и нови списи. Огледи о језику и уму*, Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
23. Радовановић, М. (2015) *Фази лингвистика*, Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
24. *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI (1967–1976)*. Нови Сад – Загреб, Матица српска – Матица хрватска.
25. Ристић, С. (2012) *О речима у српском језику (творбени и лексикографско-лексиколошки аспекти)*, Београд, Институт за српски језик САНУ.
26. Танасић, С. (1995) Декомпоновање глагола и структура просте реченице, *Јужнословенски филолог*, LI, Београд: Институт за српски језик САНУ, 157–166.
27. Тополињска, З. (1982) Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама, *Јужнословенски филолог*, XXXVIII, Београд, Институт за српски језик САНУ, 35–50.
28. Тошовић, Б. (2002) *Функционални стилови*, Београд, Београдска књига.
29. Хлебџ, Б. (2008) Колокацијска метода семантичке анализе на примеру именице пажња, *Семантичка проучавања српског језика, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија*, књ. II, Београд, Српска академија науке и уметности – Одељење језика и књижевности, 65–78.
30. Штрбац, Г. (2010) Глаголске перифразе са значењем комуникативне делатности, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIII/2, Нови Сад, Матица српска, 77–88.
31. Balažić Bulc, T., Požgaj Hadži, V. (2016) Metadiskursni elementi u znanstvenim člancima Ljiljane Subotić, *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*, Нови Сад, Филозофски факултет, 591–609.
32. Belaj, B. (2008) *Jezik, prostor i konceptualizacija. Shematična značenja hrvatskih glagolskih prefiksa*, Osijek, Filozofski fakultet.
33. Gwilliams, L., Fontaine, L. (2015) Indeterminacy in process type classification. *Functional Linguistics*, 2, 2–19. <https://functionallinguistics.springeropen.com/articles/10.1186/s40554-015-0021-x>
34. Halliday, Ch. M. (2004) *An Introduction to Functional Grammar*. London, Arnold Hodder.
35. Hyland, K. (2019) *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney, Bloomsbury Academic.
36. Katnić-Bakarić, M. (2001) *Stilistika (priručnik za studente)*, Sarajevo, Ljiljan.
37. Krnjić, Z. (2013) Ekspertsko mišljenje: mišljenje zasnovano na sistemu znanja, *Pedagogija*, LXVII/2, Beograd, Savez pedagoških društava Jugoslavije, 153–162.

38. Krstić, D. (1991) *Psihološki rečnik*, Beograd, Savremena administracija.
39. Mrazović, P., Vukadinović, Z. (2009), *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
40. Vujović, D. (2019) *Glagoli ljudskog kretanja u savremenom srpskom jeziku. Semantika i derivacija*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
41. Wierzbicka, A. (1996) *Semantics. Primes and Universals*, Oxford – New York, Oxford University Press.
42. Yule, G. (1996) *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.

Jelena T. Ajdžanović
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of Serbian Language and Linguistics

VERBAL PERIPHRASES OF COGNITIVE MEANING IN MILKA IVIĆ'S SCIENTIFIC ARTICLES

Summary

This paper deals with the use of verbal periphrases with the meaning of cognitive processes in scientific discourse, more precisely, in the texts by Milka Ivić, collected in *Linguistic Experiments 1*. The analysis is multi-layered and is carried out on the following levels: The collected combinations of words are examined on the semantic level - their meaning is analysed, whereby, firstly, the opposition *objective: subjective* perception of reality is taken as relevant, and then, based on the narrower meaning, subgroups are formed. Furthermore, the analysis is carried out on the content-formal level - the semantic content of functional verbs is analysed and described in correlation with the form, but also the meaning, of the nominal member of the analytical construction. Finally, the registered verb periphrases are observed on the level of usage with the aim of determining their discourse potential. In accordance with the set objectives, the conclusions of the conducted analysis were drawn on several levels. The analysis of verb periphrases, considering their meaning, showed that only those combinations of words denoting intellectual processes are registered in the analysed corpus, i.e. those that indicate a conscious reflection on various phenomena, which is expected considering the functional and stylistic affiliation of the examined texts. More narrowly, the recorded verb periphrases are classified into four subgroups that represent the linguistic reflection of research phases – combinations of words with the meaning of (1) perceiving phenomena and thinking about them, (2) forming initial hypotheses, (3) interpreting

them and (4) drawing conclusions about their nature and functioning. The results of the content-formal analysis show the following. Firstly, functional verbs, primarily with a full meaning, belong to two meaning classes: verbs of *movement* and verbs of *giving/possession*. Secondly, the formal structure of the analyzed analytical constructions is predetermined, primarily, by the valency characteristics of the verb lexeme, but also by the meaning of the noun in the position of the nominal part. Observed from the point of view of the use of verb periphrases, after the conducted research, it is concluded that they have discourse roles of *amplifiers*, *markers of relation to the content* and *markers of relation to the reader*.

References

1. Ajdžanović, J., Kvoka, T. (2021) Perifrastični izrazi s glagolima kretanja u srpskom i poljskom jeziku, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LXIV/2, Novi Sad, Matica srpska, 185-201.
2. Ajdžanović, J. (2021) Glagoli *verovati*, *uveravati*/*uveriti* i *poverovati* – sintaksičko-semantička analiza i leksikografski aspekt, *Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema*, Beograd, Institut za srpski jezik SANU, 289–313.
3. Ajdžanović, J. (2024) Kognitivni glagoli u radovima Milke Ivić: sintaksičko-semantička i diskursna analiza, *Zbornik u čast Milke i Pavlu Iviću* (u štampi).
4. Alanović, M. (2011) *Kauzativnost – manipulativnost: od koncepta ka formi*, Novi Sad, Filozofski fakultet.
5. Alanović, M. (2013) Tipični strukturno-semantički modeli perifraza sa glagolima prostorno-mobilnih odnosa, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LVI, Novi Sad, Matica srpska, 51–61.
6. Alanović, M. (2017) Funkcionalna upotreba reči: glagoli između leksičke i gramatičke službe, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LX/2, Novi Sad, Matica srpska, 87–119.
7. AntoniĆ, I. (2005) Sintaksa i semantika padeža, U: Piper, P., I. AntoniĆ, V. Ružić, S. Tanasić, Lj. Popović, B. Tošović, *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica* (u redakciji akademika Milke Ivić), Beograd – Novi Sad, Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, 119–300.
8. Babenko, L. i dr. (2002) *Ruskije glagolnyje predloženiya. Eksperimentalnii sintatičeskii slovar*. Москва, Флинта – Наука.
9. Balazić Bulc, T., Požgaj Hadži, V. (2016) Metadiskursni elementi u znanstvenim člancima Ljiljane Subotić, *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*, Нови Сад, Филозофски факултет, 591–609.
10. Belaj, B. (2008) *Jezik, prostor i konceptualizacija. Shematična značenja hrvatskih glagolskih prefiksa*, Osijek, Filozofski fakultet.

11. Dražić, J., Ajdžanović, J. (2019) Usvajanje perifrastičnih konstrukcija u srpskom jeziku kao stranom, *Prilozi proučavanju jezika*, 50, Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, 183–195.
12. Dražić, J., Ajdžanović, J. (2010) Kolokacije s glagolima (o)drža(va)ti kao operatorima, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 35/2, Novi Sad, Filozofski fakultet, 325–334.
13. Gwilliams, L., Fontaine, L. (2015) „Indeterminacy in process type classification“. *Functional Linguistics*, 2, 2–19. <<https://functionallinguistics.springeropen.com/articles/10.1186/s40554-015-0021-x>>
14. Halliday, C. M. (2004) *An Introduction to Functional Grammar*. London, Arnold Hodder.
15. Hlebec, B. (2008) Kolokacijska metoda semantičke analize na primeru imenice pažnja, *Semantička proučavanja srpskog jezika, Srpski jezik u svetlu savremenih lingvističkih teorija*, knj. II, Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti – Odeljenje jezika i književnosti, 65–78.
16. Hyland, K. (2019) *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney, Bloomsbury Academic.
17. Ivić, M. (1980) Još o dekomponovanom predikatu, *Južnoslovenski filolog*, XLIV, Beograd, Institut za srpski jezik SANU, 1–5.
18. Katnić-Bakaršić, M. (2001), *Stilistika (priručnik za studente)*, Sarajevo, Ljiljan.
19. Kerkez, D. (1997) Glagolski konstituent perifrastičnih predikatskih konstrukcija (u srpskom i ruskom jeziku), *Srpski jezik*, 1–2, Beograd – Nikšić, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika – Filološki fakultet, 303–310.
20. Klikovac, D. (2004) O naučnom funkcionalnom stilu, *Književnost i jezik*, LI/1–2, Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije – Društvo za srpski jezik i književnost Crne Gore, 23–38.
21. Krnjaić, Z. (2013) Ekspertsko mišljenje: mišljenje zasnovano na sistemu znanja, *Pedagogija*, LXVII/2, Beograd, Savez pedagoških društava Jugoslavije, 153–162.
22. Krstić, D. (1991) *Psihološki rečnik*, Beograd, Savremena administracija.
23. Lazić-Konjik, I. (2006) Struktura, funkcija i leksikografska obrada perifrastičnih predikata, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LXIX/1, Novi Sad, Matica srpska, 219–304.
24. Lejkof, Dž., Džonskon, M. (2014) O pojmovnoj metafori, U: Rasulić, K., D. Klikovac, *Jezik i saznanje. Hrestomatija iz kognitivne lingvistike*, Beograd, Filološki fakultet, 273–307.
25. Mrazović, P., Vukadinović, Z. (2009) *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
26. Petrović, V. (1988) O perifrastičnom predikatu sa glagolom činiti u Njegoševom jeziku, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 18/2, Beograd, Filološki fakultet, 507–513.

27. Piper, P. (1999) Analitički glagolski izrazi i dekomponovani predikati tipa *izraziti zahvalnost*, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLII, Novi Sad, Matica srpska, 37–43.
28. Plotnikova, A. M. (2005) *Kognitivnyje aspekty izučenija semantiki (na materiale ruskih glagolov)*. Ekaterinburg, Izdatelstvo Uraljskogo universiteta.
29. Radovanović, M. (1997) Dekomponovanje predikata. Na primerima iz srpskog jezika, *Južnoslovenski filolog*, XIII, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 53–80.
30. Radovanović, M. (2007) *Stari i novi spisi. Ogledi o jeziku i umu*, Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
31. Radovanović, M. (2015) *Fazi lingvistika*, Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
32. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I–VI (1967–1976)*. Novi Sad – Zagreb, Matica srpska – Matica hrvatska.
33. Ristić, S. (2012) *O rečima u srpskom jeziku (tvorbeni i leksikografsko-leksikološki aspekti)*, Beograd, Insitut za srpski jezik SANU.
34. Tanasić, S. (1995) Dekomponovanje glagola i struktura proste rečenice, *Južnoslovenski filolog*, LI, Beograd, Institut za srpski jezik SANU, 157–166.
35. Topolinjska, Z. (1982) Perifrastični predikatski izrazi na međuslovenskim relacijama, *Južnoslovenski filolog*, XXXVIII, Beograd, Institut za srpski jezik SANU, 35–50.
36. Tošović, B. (2002) *Funkcionalni stilovi*, Beograd, Beogradska knjiga.
37. Štrbac, G. (2010) Glagolske perifraze sa značenjem komunikativne delatnosti, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LIII/2, Novi Sad, Matica srpska, 77–88.
38. Wierzbicka, A. (1996) *Semantics. Primes and Universals*, Oxford – New York, Oxford University Press.
39. Vujović, D. (2019) *Glagoli ljudskog kretanja u savremenom srpskom jeziku. Semantika i derivacija*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
40. Zvekić-Dušanović, D. (2023) Glagolske perifraze u nastavi predmeta srpski jezik kao nematernji, *Srpski jezik kao strani jezik u teoriji i praksi*, 5, Beograd, Filološki fakultet, 295–306.
41. Zolotova, G. A. (1982) *Komunikativnyje aspekty ruskogo sintaksisa*, Moskva, Nauka.
42. Yule, G. (1996) *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.

Преузето: 12. 12. 2024.
Прихваћено: 6. 5. 2025.

Мијана Ч. Кубурић Мацура¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику
Сандријела Б. Касагић²

СПОЗНАВАЊЕ СВИЈЕТА КРОЗ ЈЕЗИК — ФРАЗЕОЛОГИЗМИ У РОМАНУ ЗАБЛУДА СВЕТОГ СЕБАСТИЈАНА ВЛАДИМИРА ТАБАШЕВИЋА

Апстракт: Након уводног дијела, у којем се у основним цртама представља Табашевићев роман Заблуда Светог Себастијана и указује на доминантне особине његовог наративног манира, тј. синтаксичке и лексичке особености, у раду се анализира онеобичајена употреба фразеологизама, којима се илуструје усвајање матерњег језика у околностима избјеглиштва и рата деведесетих. Фразеологизми се анализирају првенствено на основу функције у тексту, али се коментаришу и са становишта њиховог рјечничког описа, формалне структуре и семантике. Анализом текста уочено је неколико упечатљивих стратегија које производе живу и аутентичну слику развоја језика, као што су метајезичко и метаконтекстуално издвајање наратора и сагледавање језичке ситуације у којој се перципирају и продукују новоусвојене фразеолошке јединице; поигравање неадекватном употребом фразеологизама, чиме се указује на недовољну фразеолошку компетенцију; те разумијевање и тумачење фразеологизама у дословном значењу, које је такође развојна карактеристика.

Кључне ријечи: Владимир Табашевић, Заблуда Светог Себастијана, фразеологизми, фразеолошка компетенција, усвајање језика.

¹ mijana.kuburic-macura@ff.unibl.org

² serbika.sk@gmail.com

Увод

Роман *Заблуда Светог Себастијана* Владимира Табашевића³ објављен је 2018. године у издању 'Лагуне' и награђен НИН-овом наградом за исту годину. Роман представља колаж догађаја и импресија из трауматичног одрастања дјечака Карла, рођеног у мјешовитом браку Српкиње и Хрвата, у рату деведесетих година 20. вијека у Босни и Херцеговини, избјеглиштву и неснађености која ће узроковати дјечакову менталну нестабилност и подијељеност личности, те мучно сагледавање својих и туђих заблуда у вези са улогама жртве и/или праведника. Како наводи Живковић (2020:р.287), 'трауматско језгро Табашевићевог писања је детињство, које његов приповедач покушава да реконструире и превазиђе'. Подтекст романа јесте прича о Светом Себастијану, вођи преторијанске гарде и прогонитељу хришћана, који је и сам био хришћанин, а који је, парадоксално, вјеровао да ће се прогонством вјера учврстити. Роман је састављен из три преплетена дијела, са различитим нараторима и наративним токовима: прву причу прича дјечак, другу Дино (паралелна личност у Карловој свијести), а трећу неименовани сарадник Службе државне безбједности који, по задатку, гледа представу насталу на основу Дининих прича. Роман представља тип *генерацијског романа* јер су и догађаји и јунаци доживљени и познати те је он, уједно, још једно свједочанство не само о рату већ и о улогама страна у сукобу и догађајима који су му претходили.

Како је дјечак Карло рођен 'у Mostaru, devedesetmrtve godine, тамо где змије шуће и проричу судбине' (190),⁴ његово проговарање и усвајање матерњег језика⁵ одвија се у ратним околностима, међу различитим људима, на различитим мјестима, дијалектима и изговорима. И својеврсна посвета на почетку романа сугерише његову основну значењску нит и везу са дјецом рођеном почетком рата или непосредно прије њега: '*Nama, koji smo učili maternji jezik za vreme rata, često bez matere, ježili se.*' Роман је тако, већим дијелом, испри-

³ Владимир Табашевић (1986), поријеклом из Мостара, објавио је књиге поезије *Коагулум* (2011), *Кундак* (2012) и *Хрватски кундак* (2014), романе *Тихо тече Мисисипи* (2015), *Па као* (2016), *Заблуда Светог Себастијана* (2018) и *Ноћне речи* (2023).

⁴ Бројеви уз примјере означавају бројеве страна романа са којих су примјери ексцерпирани. Наводимо их латиничним писмом, на којем је роман и објављен. Сви типови слова преузети су онако како се јављају у роману (нормал, курзив, подебљана слова).

⁵ 'Усвајање језика' је још од генеративне теорије шездесетих година 20. вијека општеприхваћен термин у психолингвистичким проучавањима када се говори о процесу спонтаног усвајања матерњег језика код дјце, тј. језичком развоју, док је термин 'учење' резервисан за учење другог, страног језика у одраслом добу (в. нпр. Skinner, 1957; Chomsky, 1965; Ambridge & Lieven, 2011 и др.).

повиједан Карловим језиком, којим се, из перспективе дјетета које знања о свијету стиче у ратним околностима и поремећеним међуљудским односима, обликују фрагменти једног микросвијета.

Роман је богат лексиком различитог поријекла и различите примарне сфере употребе. Има у његовим редовима турцизама ('*aber*' [12]; '*mašala*' [15]; '*belaj*' [32] и др.), вулгаризама ('*Jebem ti ratove Isusove.*' [9]; '*Pišaj sad, kad su na gomili.*' [28]; '[...] tuci onu *kurvu* četničku.' [40]; '[...] da spasemo svoje golo *dupe* [...] [172] итд.), жаргонизама ('[...] i *nisam samo ja taj koji landra* [...] [15]; '*Cunjaju i džedže.*' [133]) и неологизама ('*devedesetmrtva*' [29], '*mikromostar*' [32], '*mamarstvo*' [108], '*mamadžbina*' [190] и др.),⁶ те поигравања са локализмима ('*Njegove tene* još ne postaju *patike* [...] [35]; '*Jednom će dečaku reći da je pojeo vuk kenjca.*' [62]; '[...] *prosute kao pomorandže koje je jedna zvala narandže.*' [129]). Изузетно је упечатљива и Табашевићева реченица, која се врло често опире законима српске синтаксе и текстуалне кохезије, како би се дочарало Карлово невјешто владање језиком, али и како би се указало на апсурдне догађаје и атмосферу с почетка деведесетих, који се, можда, не би могли ни изразити другачије осим на овај начин – језичком невјерицом ('*Rat, još uvek, nikad neće početi.*' [34]; '*Prema nekima, ova priča još uvek nikad neće početi.*' [41]; '*Rat, međutim, još uvek, nikad neće početi.*' [44] '[...] gledajući u pravcu odakle nikad neće izbiti rat jednog dana.' [81] итд.).⁷ Међутим, према неким виђењима, Табашевића су радикални језички експерименти у *Заблуди Светог Себастијана* 'koštali pristupačnosti i koherencije', али и довели до тога да роман захтијева 'kompetentnog i strpljivog čitatelja, spremnog na suradnju s tekстом i dovoljno fleksibilnog da postane čitateljem kakvim ga roman oblikuje' (Šakić, 2019). Табашевић у *Заблуди Светог Себастијана* неријетко посеже и за синестезијским везама ('[...] *sanjam ono tvoje obaška' kako me miluje.*' [9]; '*Obaška, ta reč, liči mi na pudlice koje su pobile gazdi* [...] [9]). Такође, кроз Карла као перцептора и експиријента, писац се враћа и звуковној основи језика, стварајући лексичке интерпретације и везе које нису засноване на арбитрарности и стабилним односима ознаке и означеног. Кумулацијом звуковно, тј. фонетски сличних лексема, нпр. *перушка, пераја,*

⁶ О лексичкој креативности и неологизмима у Табашевићевом роману *Па као* писала је Јасмина Дражић (2022:pp.251–268).

⁷ За 'дешифровање' Табашевићеве 'немогуће синтаксе' у овим примјерима неопходно је познавати контекст и атмосферу с почетка посљедње деценије 20. вијека, у којој је оптимистично-наивни друштвени слој, упркос очигледним показатељима и најавама рата у БиХ, који је убрзо уследио, ипак вјеровало да до тих крвавих сукоба неће доћи, па можемо рећи да је отуд и његова/нараторова невјерица.

перје, перлице ('Negde u meni, svakonoćno, drhtala je peruška⁸ slabog sna i to mi je bio vetrokaz za košmare. Uveče sam plakao i povraćao sve neka пераја, перје, perlice.'[118]); *копиле, копилот* ('Dovela si to kopile sa sobom, crna jade. Karlo zna da se „to“ odnosi na njega, ali još uvek nije postao kopilot.'; или вишеструким понављањем лексема *језик – јез – јежење – језити се – језурка* на разним мјестима у роману, Табашевић се поиграва односом звучања и значења.

Фразеологизми у Табашевићевом роману *Заблуда Светог Себастијана* такође представљају изузетно заступљен, разноврстан и на различите начине функционалан језички слој.

1. Фразеологизми у српском језику - кратки преглед литературе

Фразеологизми, фразеолошке јединице или фраземи јесу устаљене језичке јединице, састављене од најмање двије ријечи са јединственим идиоматичним значењем, које се не може изводити из значења сваке ријечи појединачно (в. нпр. Šipka, 2006:p.110; Dragičević, 2010:p.24; Štrbac, 2018:p.11).⁹ Наташа Вуловић издваја шест категоријалних особина које фразеологизме разликују од осталих вишелексемних спојева: 1) репродуковање; 2) устаљеност (релативна стабилност); 3) цјеловитост значења и идиоматичност; 4) секундарна, индиректна номинација; 5) конотативност; и 6) експресивност (емоционалност) (2015:p.25). У србистичкој литератури срећу се различите класификације фразеологизама - засноване на различитим критеријумима. На примјер, фразеологизми се на основу начина настанка могу подијелити у двије категорије: 1) глобални фразеологизми, код којих постоји узајамна зависност међу пунозначним ријечима које их чине, тј. фразеологизам има значење само у цјелини, нпр.: *обрати зелен бостан, богу иза леђа*; и 2) компонентни фразеологизми, код којих је само један дио носилац фразеолошког значења, тј. он има пренесено значење, нпр.: *прокиснути до костију, не вриједи ни пребијене паре* (Mršević Radović, 1987:p.63; Stanojčić & Popović, 1999:p.184). Владислава Петровић (1989:pp.35-37) и Станојчић и Поповић (1999:pp.183-185) на основу функционалности раслојености фразеологизме разврставају у неколико група, па се тако разликује 1) међустилска (*мртва тишина, играти улогу* и др.);

⁸Подвлачење је у свим примјерима наше.

⁹У језику постоје и други устаљени спојеви, који се не могу сматрати фразеологизмима: изреке и терминолошке синтагме, афоризми, пословице, колокације, сентенце, перифразе (описне форме без семантичке транспозиције и без експресивне функције), те разне чврсте реченичне структуре (Vulović, 2015:p.21). Такође, овдје треба поменути виђење М. Дешића (1984:p.59), који уочава да устаљеност фразеологизама треба ипак слободније схватити јер се неки фразеологизми појављују у више варијанти.

2) књижевна (*обећана земља, буре без дна* и др.); 3) професионална (*добити зелено светло, кренути пуном паром* и др.); 4) научна (*знак једнакости, дићи на куб* и др.); 5) административно-правна (*ставити на дневни ред* и др.); и 6) разговорна фразеологија (*млатити празну сламу, лупати главом о зид* и др.). Према саставу (типу структуре) фразеологизми могу бити: 1) приједлошко-падежне конструкције ([*радити*] *испод жита*; [*опљачкати*] *до голе коже* и др.); 2) синтагме (*Ахилова пета, алфа и омега, прочитати лекцију* и др.); 3) зависне реченице (*кад на врби роди грозђе, гдје је бог рекао лаку ноћ* и др.); и 4) реченице са незавршеном структуром (*Заиграће мечка и пред њиховим вратима...* и др.) (Stanojčić & Popović, 1999:pp.183–184).

Будући да је то у директној вези са темом овог чланка и да фразеолошка компетенција, свакако, представља саставни дио језичке компетенције матерњег језика, треба такође поменути и налазе из литературе у области развоја говора код дјеце, тј. развојне психолингвистике. У онтогенези говора, усвајање фразеологизама одлика је познијих фаза развоја, након што дијете овлада општим лексичким фондом и основним граматичким структурама матерњег језика (Nikolić, 2010:pp.157–158; 2012:pp.51–52). Како наводи Корнеј Чуковски, дјечја мисао у прво вријеме повезана је само с конкретним представама, па се дјеца 'ватрено противе' ријечима чија их логика не задовољава, алегоријама и метафорама. У култној књизи о развоју дјечјег говора *Од друге до пете*, овај аутор тврди да дијете идиоме, полисемију и метафоре прихвата и усваја у периоду између 6. и 9. године живота (1986:pp.67–70).

У овом кратком прегледу литературе треба свакако поменути и најважније (једнојезичне) рјечнике фразеологизама на нашем језичком подручју - *Фразеолошки рјечник хрватскога или српскога језика* Јосипа Матешића (1982), у којем су фразеолошке јединице разврстане на основу формалног критеријума, тј. према кључним речима из њихове структуре, и који биљежи око 30.000 фразеологизама, те *Фразеолошки речник српског језика* Ђорђа Оташевића (2012), са око 25.000 фразеолошких јединица из савременог српског језика. Значајан извор када је у питању значење фразеологизама јесте и *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (1959–), који, иако, разумије се, није фразеолошки рјечник по свом одређењу, биљежи уз одреднице изузетно велики број фразеологизама у којима се дате лексеме јављају.

Фразеологији у књижевним дјелима посвећени су многи чланци и обимнија истраживања у србистици (нпр. Kašić, 1984; Mišić, 2013a, 2013b; Štrbac, 2014 и др.), па је и овај чланак настао као прилог традицији проучавања фразеологије српске књижевности.

2. Методологија истраживања

Богата србистичка литература о фразеологији послужиће нам као основ за ексцерпирање фразеолошких јединица из романа, те запажања о њиховој структури и поријеклу. За потребе овог чланка, из романа *Заблуда Светог Себастијана* издвојићемо смо само оне фразеолошке јединице које аутор користи да поткријепи механизам усвајања језика из перспективе дјетета (без претензија да на овом мјесту региструјемо и опишемо све такве примјере у роману). Као главне методе истраживања користићемо анализу текста и лексичко-семантичку анализу.

3. Фразеологизми као илустрација усвајања језика у роману *Заблуда Светог Себастијана*

У роману *Заблуда Светог Себастијана* појављује се велики број фразеологизама, различитих по емоционалној експресивности, поријеклу, главној семантичкој компоненти, значењу и структури. Поступак приказивања свјесне употребе и метајезичког анализирања фразеологизама (из перспективе Карла, дјетета–наратора) једна је од доминантних стратегија Табашевићевог приповиједања. Илустроваћемо, за почетак, такав поступак једним од упечатљивих примјера:

Kad boli, muva je pala na medveda i to znači da si ti samom sebi meded, dakle - nije ti ništa. Kad ništa nije bilo od nečega, kažu da je pojeo vuk kenjca. Šipak što ću ti bilo šta reći. Ili: šipak što ću ti više išta kupiti. Ja kažem da me baš briga, šipak i vama i ratu, i svima, i odem sam, ali osećam koliko sam otišao. Kažu mi da se ne izmotavam više. Ovde mi nešto smrdi, kažem ja, ali više zbog njih, da vide da i ja umem da iskoristim tu reč za neku sumnju. (130)

У наведеном кратком одломку појављује се неколико фразеологизама, различитих по структурним карактеристикама и поријеклу. На првом мјесту могу се уочити глобални реченични фразеологизми ‘пала муха на међеда’¹⁰ и ‘појео је вук кењца’¹¹, који су по поријеклу фолклорни, те разговорни фразеологи-

¹⁰ Фразеологизам ‘pala muha na medvjeda’ биљежи Матешинев рјечник и придаје му значење ‘dogodilo se što neznamo, dogodila se kakva malenkost’ (1982:p.357). РСАНУ (1984:p.279) биљежи овај фразеологизам са објашњењем ‘каже се кад се неко претерано жали на нешто безначајно, неважно’. И у Оташевићевом рјечнику налазимо потврду, у значењу ‘десио се нешто што не може да нашкоди, незнатно, без утицаја’ (2012:p.516).

¹¹ РСАНУ (1965:p.117) овом фразеологизму приписује следеће значење: ‘каже се за нешто што је заташкано (обично за неки скандал)’. Фразеологизам ‘izjeo (pojeo, ujeo) vuk magare

зам ‘овдје нешто смрди’¹². Потом слиједи варирање неколико компонентних реченичних фразеологизама са лексемом ‘шипак’ као основном структурном компонентом: ‘шипак што ћу ти било шта рећи’, ‘шипак што ћу ти више ишта купити’ и ‘шипак и вама и рату, и свима’.¹³ Ту је и глобални разговорни реченични фразеологизам ‘баш ме брига’¹⁴. На основу оваквог обиља фразеологизама, може се закључити да је свјесна намјера аутора била да их кумулира како би постигао онеобичајење исказа. Скоро сваки наведени фразеологизам уводи се у контекст реченичним структурама у којима неко изговара дату језичку јединицу (‘*kažu*’, ‘*ja kažem*’, ‘*kažu mi*’, ‘*kažem ja*’, ‘*i ja umem da iskoristim tu reč za [...]*’) или онима у којима се појашњава њихово значење и употреба (‘*to znači*’). Тиме се постиже ефекат метајезичког и метаконтекстуалног сагледавања исказа и издавања наратора изнад језичке ситуације у којој он перципира и продукује новоусвојене језичке јединице.

Један од упечатљивих поступака које аутор користи у приповиједању јесте понављање ријечи, фразема или читавих реченица, чиме се постиже наглашавање тих сегмената и њихова додатна стилистичка вриједност. Упечатљиво је да се на почетним и на завршним странама романа јавља репетиција фразеологизма (‘*ne vidim ni sunca ni meseca*’¹⁵); нефразеолошких реченичних конструкција

(*magarca*)’ налазимо у Матешићевом рјечнику, са тумачењем ‘*nikom ništa, ostalo je djelo nekažnjeno, prešlo se preko čega kao da se nije ništa dogodilo, bilo pa nije*’ (1982:р.768). Оташевићев рјечник за овај фразеологизам биљежи следеће значење: ‘све је у реду, као да се ништа није догодило, заташкана је непријатна ствар, ником ништа’ (2012:р.480). Треба поменути да се у Херцеговини, одакле Табашевић води поријекло и одакле у рату одлази (као и дјечак Карло у роману), знатно чешће среће локализам ‘кеџац’ у односу на у српском језику заступљенију лексему ‘магарац’.

¹² Фразеологизам ‘овдје нешто смрди’ у значењу ‘овдје је нешто сумњиво’ није описан у рјечницима иако је његова међустилска употреба велика.

¹³ Лексему ‘шипак’ РСЈ (2007:р.1507) дефинише секундарно на следећи начин: ‘*вулг. палац стављен између кажипрста и средњака као знак поруге или пркосног одбијања, ускраћивања нечега: показати некоме ~*’. Матешић доноси следеће сличне облике фразеологизама са овом лексемом као основном компонентом: ‘*dobiti šipak*’ (у значењу ‘*ne dobiti ništa, biti izigran*’) и ‘*pokazati komu šipak*’ (у значењу ‘*narugati se komu (pokazivanjem palca između kažiprsta i srednjaka)*’) (1982:рр.681-682). Оташевић биљежи фразеологизам ‘добити шипак’, у значењу ‘не добити ништа, остати без очекиваних резултата, бити преварен, изигран’ (2012:р.1040).

¹⁴ У РСАНУ (1962:р.165), уз овај фразеологизам и варијацију ‘баш је мене (тебе и сл.) брига’, налазимо значење ‘*не тиче ме (те и сл.) се, свеједно, врло важно*’. Матешић (1982:р.43) биљежи га у значењу ‘*nimalo ne mariti, svejedno je komu*’, РСЈ (2007:р.106) придаје му значење ‘не тиче ме се, свеједно ми је’, а Оташевић (2012:р.82) ‘не тиче ме се, свеједно ми је, врло важно’.

¹⁵ Фразеологизам ‘не видим ни сунца ни мјесеца’ не налазимо у Матешићевом рјечнику у овом облику, већ у варијанти ‘*ne vidjeti bijela (bijeloga) dana*’ у значењу ‘1) *biti prezauzet*; 2) *ne ostati živ*’ (1982:р.80), а сличне варијанте потврђује и РСЈ (2007:р.146): ‘не види бела дана, не види се од посла’ у значењу ‘*много ради, презаузет је; претрпан је, преоптерећен послом*’. Ни Оташевић не биљежи фразеологизам ‘не видјети сунца ни мјесеца’, већ само истозначно ‘не видети

(‘Мата, poludeo sam ti, napokon’) и ријечи (‘obaška’, ‘tobože’), што доводи до стварања ефекта затворене структуре:

Мата, napokon! Ne vidim ni sunca ni meseca, sanjam, neprestano, koprcam se, imam mrave u guzici i jesenju groznicu, mesecima sanjam ono tvoje „obaška“ kako me miluje. „Obaška“, ta reč, neguje me, nosi ukosnicu, draška. (9); Мата, poludeo sam ti napokon, svi tako kažu, ne vidim ni sunca, ni meseca, samo čujem tvoje „obaška“, tvoje „tobože“ (...) (11); Мата, poludeo sam ti, napokon, ne vidim ni sunca ni meseca, uporno nešto premošćujem, rečenicama, neku užasno plitku reku koja kao da je odrečna, takvu neku reku, koju mogu da pregazim, ja uporno premošćujem, izričem neki tobože divan most koji potpuno natkriljuje utvaru od Neretve. Obaška je ona suva, drvo obično, još bez daška vetra. (190–191)

Један од фразеологизама који се наглашавају понављањем, а који се могу довести у везу са усвајањем језика приказаним из позиције дјечака Карла - наратора јесте фразеологизам ‘ухватити муштулук’:

Muštuluk, uhvati mu muштулук. Jedna rečenica pored mene pluta kao plastična disaljka, izgubljena što je na vrhu mora. (76); Sećam se kad je mater rekla da mu je uхватила муштулук i kad se radovala što će se on radovati zbog vesti koju mu ona, prva od svih, saopšti, dok svi čute i liče na granu. Ovi ovome svom sada hoće da uhvate муштулук bananom i da odu, brzo. (76); Dokrevetaš moj povрати svoju bananu na svoju bradu i ja poželim da mu kažem mašala za to klizište. Uхватио биh му муштулук i обрисао mu то, ali то ne bi bio муштулук njemu. (77).

Фразеологизам ‘ухватити муштулук’ појављује се у краћем дијелу текста чак четири пута, с тим да се лексема ‘муштулук’ појављује још два пута. Овај глобални фразеологизам, у роману један од ријетких са позитивним конотативним значењем, са турцизмом ‘муштулук’¹⁶ као централним структурним елементом, веома је жив у језику, те га и дјечакова свијест усваја и он постаје дио његовог изражавања. Наратор и овдје демонстрира метајезичко сагледавање употребе фразеологизма, исказано сљедећим дијеловима текста: ‘Jedna rečenica pored mene pluta kao plastična disaljka, izgubljena što je na vrhu mora.’; ‘Sećam se kad je mater rekla (...)’; ‘(...) kad se radovala što će se on radovati zbog vesti koju mu ona, prva od svih, saopšti (...)’. У посљедњем наведеном примјеру чини се да се

бела (белога) дана’, са значењем ‘1. бити презаузет, немати времена за изласке, дружење и сл. 2. не остати жив’ (2012:р.188).

¹⁶ РСЈ (2007:р.733) наводи: ‘муштулук м тур. а. добра, пријатна, радосна вест. б. дар, поклон, награда која се даје ономе ко донесе такву вест: добити, узети муштулук. - на муштулук ((о)тићи, (о)трчати и сл.) да се јави добра вест ((о)тићи, (о)трчати и сл.)’. Ниједан консултовани рјечник не биљежи изузетно заступљени фразеолошки облик ‘ухватити муштулук’.

аутор поиграва и неадекватном употребом овог фразеологизма, смјештајући га у необичан - неодговарајући контекст, чиме можда жели да укаже и на 'покушаје и погрешке' у усвајању језичких елемената. Такође, овдје је важно примјетити да се репетицијом ријечи 'муштулук' постиже онеобичајеност и на гласовном плану - алитерација, која је додатно наглашена употребом турцизма 'машала'.

Можемо навести још неколико сличних случајева репетиције фразеологизма, који се у неким контекстима јављају као илустрација усвајања језичких елемената. На примјер:

Krv ti Isusovi, psuju tako, a okolo cveće i negde, na jedvite jade¹⁷, Neretva. (10);
On se blago pridigao i mišići vrata su mu podrhtavali zbog toga. To se zove držanje. Ili: na jedvite jade. (80)

У првом наведеном примјеру јавља се онеобичајена - дјечје неспретна употреба фразеологизма 'на једвите јаде', који би се у језику одраслих у контекст очекивано уводио глаголском лексемом 'видјети се' (на примјер: 'негдје се, на једвите јаде, види Неретва'). У другом примјеру језиком дјетета појашњава се значење овог фразеологизма повезивањем са пластично приказаном ванјезичком ситуацијом.

На посматраном плану интересантна је и употреба поредбеног фразеологизма '(бити) мањи од маковог зрна':

(...) *Mostar, bitanga, manji od makovog zrna¹⁸ (...) (12);* Karlu je mater Lidija rekla da bude miran i manji od makovog zrna i on je to prihvatio u maloj teksas jakni koja žulja oko globa. (27)

У првом наведеном примјеру овај фразеологизам нема велику стилистичку вриједност - добија је тек својим понављањем и увођењем у разговорну ситуацију перципирану од стране дјечака Карла. Он, преко ове језичке јединице,

¹⁷ Фразеологизам 'на једвите јаде' налазимо у РСАНУ (1973:р.508) у значењу 'после много тешкоћа и напора, улажући велике напоре, с муком, тешко, једва', у Матешићевом рјечнику (1982:р.215) у значењу 's teškom mukom, jedva jedvice', у РСЈ (2007:р.503) у значењу 'с муком, с напором, једва', те у Оташевићевом рјечнику у значењу 'после много напора, с великом муком, једва' (2012:р.389).

¹⁸ Фразеологизам 'манји од маковог зрна' налазимо у Матешићевом рјечнику (1982:р.809) са неодређеним придејевским обликом *makova* ум. *makovog* ('манји од макова зрна'), под одредницом 'zгно', у значењу 'činiti se/učiniti se neprimjetljiv; biti vrlo miran/ponizan/preplašen; smiriti se'. Потврђује га и РСАНУ (1971:р.168) у значењу 'претерано миран од страха, из бојазни од некога; покуњен од стида, снебивања и сл.'. Оташевић биљежи облик 'мањи од макова зрна' у значењу 'а. врло мали (о особама и предметима). б) скрушен, понизан након критике, претње, прекора и сл.' (2012:р.482).

рано почиње да разумијева шта значи постати невидљив или што мање видљив, како не би имао проблема.

И са аспекта самоперцепције овладавања матерњим језиком, а и са звуковне стране, интересантно је Табашевићево поигравање фразеологизмом ‘алал ти вера’:

Mašala, umešano tonom majke koja nikada kao da nije rekla ni marš ni alal ti vera¹⁹. Alal ti vera je moglo da se desi pre grdnje, pre šamara, kao jedan nagoveštaj. (32)

Овај издвојени дио текста уводи се турцизмом ‘машала’ који се звуковно у свијести наратора доводи у везу са лексемом ‘марш’ и фразеологизмом ‘алал ти вера’. У наставку се из перспективе дјечака–наратора указује на једну могућу ванјезичку контекстуализацију овог фразеологизма, ону ироничну, супротну свом основном значењу, посвједоченом у рјечницима (‘[...] pre grdnje, pre šamara, kao jedan nagoveštaj’).

Биљежимо у роману и фразеологизам ‘на нос изаћи’, који Табашевић ставља у курзив, чиме се додатно указује, тј. чини се транспарентнијом ауторова намјера да нагласи ту фразеолошку јединицу као сегмент од посебног значаја:

Posle kad su mu pretili da će mu nešto na nos izaći,²⁰ on je znao o čemu je reč jer mu je smesa toplih banana stajala u srcu. Nije mu sasvim bilo jasno šta znači da mu na nos izade njegovo ponašanje, ali je i to saznao. (48).

И оваје Табашевић прибијегава једном виду синестезије, повезујући перцепцију језичке јединице, говорне - звуковне, са физичком сензацијом (‘јер му је смеса топлих банаана стајала у срцу’). У наставку се наводи како Карло није сасвим познавао значење овог израза у контексту, али да је касније то сазнао - између редова је уписано - вјероватно кроз болно искуство.

¹⁹ Фразеологизам ‘алал ти вера’ потврђујемо РСАНУ (1959:р.72) у значењу ‘1. *благослов; жеља да некоме нешто буде од користи као праведно стечено; 2. срећан, који доноси срећу*’. Опис одређенице ‘алал’ у РСАНУ несумњиво указује на арапско поријекло ријечи: ‘*balal, оно што је праведно*’, тако да је ово, по поријеклу, комбиновани фразеологизам. У РСЈ (2007:р.25) се наводи у значењу ‘свака ти част, честитам, браво’. У *Фразеолошком речнику српског језика* Ђорђа Оташевића наводи се: ‘алал <ти (му, јој итд.)> вера! свака част, браво (узвик одобравања)’ (2012:р.17). У Матешиневом рјечнику није потврђен.

²⁰ Фразеологизам ‘на нос изаћи’ у Матешиневом рјечнику наводи се у значењу ‘*prisjesti komu, stajati koga skupo*’ (1982:р.406). У Оташевићевом рјечнику потврђен је са значењем ‘пресести/преседати, постати/постајати некоме неподношљиво, досадно, узроковати/проузроковати непријатности’ (2012:рр.573-574). РСАНУ (2001:р.21) биљежи варијанте ‘изаћи, избити, попети се, искијати, ударити, (и)скакати, избјигати и сл. на нос, на врх носа’ у значењу ‘*пресести (преседати), донети (доносити), проузроковати непријатности, бити (про)праћен непријатностима*’.

У неколико наврата приказује се изложеност дјечака Карла различитим увредљивим фразеологизмима од стране вршњака:

(...) *vratite se tamo odakle ste došli, iz Tunguzije, dođoši, izbeglice, богу иза трегера,*²¹ *skupili se, s koca i konopca,*²² *na kamari nam stigli, doleteli, dovukli se, u krdima, marva, svašta nešto.* (19-20); Тако живот клине међу њима на кратко, у тој вођњици од једног света, до другог света, богу иза трегера, како су му говорили деџаци поредећи га са бувом, да је дошао однекуд. (33)

Ова два примјера са фразеологизмом ‘богу иза трегера’, те ‘с коца и конопца’, поред тога што освјетљавају процес усвајања језичких јединица од стране дјетета у једној новој средини, значајни су и као илустрација друштвено-историјске подлоге романа и ситуације у којој су се избјеглице нашле у срединама у којима, махом, нису биле радо прихваћене, већ су доживљаване као грађани другог реда, примитивци ‘из неког другог свијета’.

Неријетко Табашевић варира употребу више различитих фразеологизама са истим лексичким језгром, а забиљежили смо и како то изгледа када се тај поступак користи да се укаже на процес усвајања језичких елемената:

Tada sam već postao човек,²³ iako nizak toliko da glavom još uvek udaram u ivice stola u kojima sam dugo video sve same kljunove. Ubiti pogrešnog pevcа kao da je to zaista onaj petao koji te napao, to значи biti svoj човек,²⁴ i tako

²¹ Фразеологизам ‘богу иза трегера’ не потврђујемо у РСАНУ (1959:р.674) са лексемом ‘трегери’ већ ‘леђа’ – ‘богу иза леђа, за леђима’, у значењу *врло далеко, у забаченом крају*. Такав облик налазимо и у Матешиневом рјечнику (1982:р.50), у РСЈ (2011:р.96), и у рјечнику Ђорђа Оташевића (2012:р.68), што указује на то да је промјена лексема условљена употребом сленга (леђа → трегери), тј. међустилском варијацијом. Оташевић биљежи и варијенту ‘богу иза ногу’, која се такође може окарактерисати као новија, разговорна варијанта фразеологизма, условљена римовањем лексема.

²² У РСАНУ (1975:р.769) налазимо ‘с коца и(с) конопца (сакупити, прикупити и сл.)’ у значењу *‘кад хоће да се каже да је нешто (обично какав круг, група људи) састављено, прикупљено са свих страна, без избора, критеријума, од свакакве, најгоре врсте’*. Исто потврђујемо и у РСЈ (2007:р.552). Фразеологизам ‘с коца и конопца’ потврђујемо у Матешиневом рјечнику (1982:р.84) у варијанти ‘човек с коца и копорца’ са значењем *‘osoba svakakve prošlosti, skitnica, probisvijet’*. И Оташевић биљежи фразеологизам ‘<људи> с коца и <с> конопца’ и приписује му значење ‘свакакви, којекакви, од најгоре врсте’ (2012:р.426).

²³ Фразеологизам ‘постати човек’ не потврђујемо у Матешиневом рјечнику иако он биљежи велики број фразеологизама са лексемом ‘човек’: ‘postati други човек’, ‘ostati човек’, ‘napraviti човека’, а само последњи по значењу дјелимично одговара употребљеном фразеологизму: *‘promijeniti/osvijestiti/okuražiti koga; osamostaliti koga’* (1982:р.85). У РСЈ (2007:р.1520) налазимо само ‘постати други човек’, као и у Оташевићевом рјечнику (2012:р.1021).

²⁴ Фразеологизам ‘biti svoj човек’ потврђујемо у Матешиневом рјечнику (1982:р.92) у значењу *‘biti materijalno nezavisan, sam sebe izdržavati’*, а у РСЈ (2007:р.1520) налазимо ‘свој човек’ у

sam naučio, na vreme, kako živ čovek²⁵ živi među svojim: svojom braćom, najbližima, koje ljubi u stilu velike poštenjačine. Čuješ samo silan cmok, zagrlite, i kažu da ste zajedno. (117); (...) a kolena moja su se punila, punila skokovima, hodanjem, šetnjama, brzim trčanjima kojima sam životu bežao bar korak²⁶ ili sa njim hvatao korak²⁷. (72)

Ауторова намјера овдје је да покаже фразеолошки потенцијал појединих лексема ('човјек', 'корак'), али и да укаже на перцепцију тог потенцијала из перспективе дјетета. То се постиже употребом фразеологизама у макар дјелимично неадекватном контексту. 'Постати човјек' овдје се користи у значењу 'постати свјестан свог постојања', што се дочарава описом тачке посматрања дјетета које је толико мало да удара главом о ивицу стола. Фразеологизам 'бити свој човјек' дат је у тексту са неадекватним описом значења: 'убити погрешног певца као да је то заиста онај петао који те напао', а веза између овог фразеологизма и његовог тумачења сугерише неразумне поступке одраслих. 'Жив човјек' је неадекватан фразеолошки облик - неуобичајена варијанта фразема 'ни жив човјек', са значењем 'нико' (која би се, на основу овога, могла тумачити као 'свако'). Пренесено значење фразема 'бјежати корак' и 'хватати корак' овдје је банализовано и доводи се у везу са физичким кретањем. Дакле, оваквом употребом фразеологизама сугерише се недовољна фразеолошка компетенција наратора и упућује на то је његов језички развој у току.

Илустративан је и следећи примјер:

значењу 'материјално обезбеђен, самосталан човек'. Оташевић такође биљежи фразем 'свој човек' у значењу 'материјално независна особа' (2012:р.1021).

²⁵ Фразеологизам 'жив човек' не налазимо ни у Матешићевом рјечнику ни у РСЈ. Оташевић биљежи '<ни> жив човек' у значењу 'нико' (2012:р.1020).

²⁶ Оташевићев *Фразеолошки речник*, иако биљежи неколико фразеологизама са лексичким језгром 'корак' (2012:рр.431-432), не региструје фразеологизам 'бјежати (бар) корак' или неки други бар дјелимично синониман фразеологизам. У Матешићевом рјечнику (1982:р.274) налазимо варијанту 'korak naprijed' и 'ići korak naprijed' у значењу 'naprijed'. Слично потврђујемо и у РСАНУ (1978:р.232) и у РСЈ (2007:р.570), што указује на то да је овај фразеологизам новијег поријекла.

²⁷ За фразеологизам 'хватати корак' нашли смо потврду у Матешићевом рјечнику (1982:р.261) у варијанти 'uhvatiti korak', са значењем 'izjednačiti se s kim, stići koga'. Исто потврђујемо у РСЈ (2007:р.570) те у РСАНУ (1978:р.233). Међутим, у РСАНУ налазимо и варијанту 'хватати пун корак, хватати крупне кораке', у значењу 'ићи брзо, журити, грабити' (1978:р.233), што више одговара контексту. У Оташевићевом рјечнику нема овог фразеологизма, али се биљежи облик 'држати корак', са значењем 'не заостајати за неким или нечим, ићи упоредо с неким или нечим; остати на истом нивоу с неким или с нечим' (2012:р.431).

Govorili su mu da bolje šlic da zatvori nego što lupeta kao Maksim po diviziji²⁸. Karlo je uvek zamišljao tog Maksima sa kojim su ga poredili i sa kojim su njegove reči i misli pokušavali da okače mačku o rep²⁹. Kad je video mačkov rep, mogao je da vidi kuku o koju bi se obesio, al' nije. (82)

И у овом одломку сликовито је приказано како дијете које тек овладава језичким механизмима доживљава фразеологизме и како некад може бити доведено у 'семантичку заблуду'. Ако фразеологизми нису довољно контекстуализовани, они могу бити схваћени у буквалном значењу – 'Максим' се овдје тако персонификује, доводи у везу са особом са тим именом, а 'мачков реп' доживљава се као кука о коју се нешто заиста може окачити.

Напосљетку, приказаћемо још један аспект коришћења фразеолошких јединица у роману како би се дочарало усвајање језика. То је својеврсна десемантизација фразеологизама - употреба фразеологизама у потпуности ван одговарајућег контекста, са неадекватним значењем:

Kad sam se žalio na plave ruke Unicefa,³⁰ kako me neprestano hvataju i drže, govorili su da je to mačiji kašalj³¹. A taj anđeo, lepršao je, hteo da se zadrži negde. Izbeglice, ti šljašteći ljudi, šetajuće reklame za milosrdne, rastrče se na sve strane, udare mak na konac,³² i onda ih prigrlje plave ruke, saberu ih, spasu nas. (132)

²⁸ Фразеологизам 'лупати (лупетати) као (к) Максим по дивизији' нисмо потврдили у консултованим фразеолошким рјечницима. Међутим, облик 'лупа као максим по дивизији' у значењу 'прича глупости, лупета' биљежи РСАНУ (1984:р.10). 'Максим' је, у ствари, тешки аутоматски митраљез, који је назив добио према имену америчког конструктора Максима Хајрема (RSANU, 1984:р.10; Jovanović, 2016:р.182).

²⁹ Фразеологизам 'окачити мачку о реп' налазимо у Матешићевом рјечнику (1982:р.341) у варијанти 'vezati/objesiti što o (na, za) rep', у значењу 'odbacivati/odbaciti što kao bezvrijedno/kao besmisleno/kao suvišno'. У Оташевићевом рјечнику потврђена је форма 'вежи (обеси) то мачку за (на, о) реп', са значењем 'све је узалуд, можеш то отписати' (2012:р.489). У РСАНУ и РСЈ нисмо нашли потврду за овај фразеологизам.

³⁰ 'Плаве руке Уницефа' овдје су метафора за хуманитарну помоћ, тј., у овом конкретном случају, донацију у виду школског прибора коју су дјеца - избјеглице добијала током ратних сукоба деведесетих.

³¹ Фразеологизам 'мачји кашаљ' потврђујемо у Матешићевом рјечнику (1982:р.249) као 'мачји (kokošji) kašalj' 'sitnica, malenkost, trica, tričarije, nešto neznatno/beznačajno', Оташевић му приписује значење 'нешто занемариво, безначајно, ситница, маленкост' (2012:р.489), а слично потврђујемо у РСАНУ (1975:р.375) и РСЈ (2007:р.528).

³² Фразеологизам 'ударити мак на конач' налазимо у Матешићевом рјечнику (1982:р.345) у облику 'tjerati mak na konac' и у значењу 'tvrdoglavo ostajati pri svom mišljenju, insistirati na sitnicama, ne porušiti, ići do kraja'. Ђорђе Оташевић биљежи облик 'терати (узимати) мак на конач' са значењем 'упорно, тврдоглаво остајати при свом ставу, бити крајње непопустљив; цецидлачити, ситничарити' (2012:р.481). Налазимо га и у РСАНУ (1978:р.101) у значењу 'истраживати

Оваквим поступком приказују се грешке у усвојеном фразеолошком систему матерњег језика до којих долази када се наученим фразеологизмима из неког разлога и услед одређених околности припише погрешно значење. У контексту романа – те околности су рат, избјеглиштво и траума.

Закључак

У чланку су се, на ексцерпираним примјерима употребе фразеологизама, освјетлили поступци којима се приказује језичко сазријевање дјечака–наратора у роману *Заблуда Светог Себастијана* Владимира Табашевића. Одабрани фразеологизми сагледани су првенствено из перспективе њихове функције у тексту, али су прокоментарисани и у смислу рјечничког описа, структуре и семантике.

Анализом текста уочено је неколико упечатљивих ауторских стратегија које производе живу и аутентичну слику развоја фразеолошке компетенције. Једна од доминантних стратегија јесте приказивање свјесне употребе, тј. метајезичког и метаконтекстуалног сагледавања исказа и издвајања наратора изнад језичке ситуације у којој он перципира и продукује новоусвојене фразеолошке јединице. Потом, аутор се неријетко поиграва неадекватном употребом фразеологизама, смјештајући их у неодговарајући контекст, чиме жели да укаже и на ‘покушаје и погрешке’ у усвајању језичких елемената. Оваквим поступком сугерише се недовољна фразеолошка компетенција наратора и упућује на то је његов језички развој у току. Напосљетку, Табашевић у неколико примјера приказује како дијете које усваја језик може бити доведено у заблуду повезану са значењем фразема. Наиме, у својој когнитивној и језичкој незрелости и неспособности да се ‘одмакне’ од конкретних представа, дјечак–наратор фразеологизме разумије и тумачи у дословном значењу.

Извор

1. Табашевић, В. (2018) *Zabluda Svetog Sebastijana*. Београд: Laguna.

Литература

1. Ambridge, B., & E. V. M. Lieven (2011) *Language Acquisition: Contrasting theoretical approaches*. Cambridge, Cambridge University Press.

нешто до ситница, ситничарити, цепидлачити; чврсто, тврдоглаво, упорно остајати при своме’. Исто потврђујемо и у РСЈ (2007:р.560).

2. Вуловић, Н. (2015) *Српска фразеологија и религија: лингвокултуролошка истраживања*. Београд, Институт за српски језик САНУ.
3. Дешић, М. (1984) Критеријуми за одређивање фразеологизама у рјечницима савременог српскохрватског језика. Зборник *Лексикографија и лексикологија*, pp. 53–67.
4. Драгићевић, Р. (2010) *Лексикологија српског језика*. Београд, Завод за уџбенике.
5. Дражић, Ј. (2022) *Приступи проучавању значења речи*. Нови Сад, Филозофски факултет.
6. Живковић, М. (2020) Ратне трауме у савременим српским романима *Кућа сећања и заборав* Филипа Давида, *Заблуда Светог Себастијана* Владимира Табашевића и *Пас и контрабас* Саше Илића. *Philological Studies*. 18, 1, 278–300. DOI: 10.17072/1857-6060-2020-18-1-278-300.
7. Јовановић, В. (2016) *Српска војна лексика и терминологија*. Београд, Институт за српски језик САНУ.
8. Кашић, Ј. (1984) Фразеологија у делу Milovana Glišića. *Научни sastanak slavista u Vukove dane, knj. 13, sv. 2: referati i saopštenja*. Београд, Нови Сад, Тршић, pp. 13–18.
9. Матешић, Ј. (1982) *Фразеолошки рјечник хрватског или српског језика*. Загреб, Школка knjiga
10. Мишић, Б. (2013а) Фразеологизми у „Башти сљезове боје“ Бранка Ћопића. *Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске II. Књижевни класици Републике Српске: Кочић и Ћопић*. Филозофски факултет Универзитета у Источно Сарајеву, Пале, pp. 243–253.
11. Мишић, Б. (2013б) Наставно тумачење фразеологизама у приповијеткама Петра Кочића. *Од науке до наставе, зборник радова са међународног научног скупа*. Филозофски факултет Универзитета у Нишу, pp. 155–167.
12. Мршевић Радовић, Д. (1987) *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд, Филолошки факултет.
13. Николић, М. (2010) Усвајање фразеологизама код деце предшколског узраста (лингвистички и методички аспект). *Зборник радова*, Учитељски факултет, Ужице, 13, pp. 157–170.
14. Николић, М. (2012) Садржаји о фразеологизмима у уџбеницима српског језика за млађе разреде основне школе. *Узданица*. IX/2, 49–64.
15. Оташевић, Ђ. (2012) *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад, Прометеј.
16. Петровић, В. (1989) *Новинска фразеологија*. Нови Сад, Књижевна заједница Новог Сада.
17. РСАНУ (1959–2014) *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. I–XIX. Београд, САНУ – Институт за српски језик.
18. РСЈ (2007) *Речник српског језика*. Нови Сад, Матица српска.
19. Skinner, B. F. (1957) *Verbal Behavior*. Acton, MA, Copley Publishing Group.
20. Станојичић, Ж., & Љ. Поповић (1999) *Граматика српског језика за 1, 2, 3, 4. разред средње школе*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

21. Chomsky, N. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
22. Šakić, S. (2019) *Davljenje u rečenicama*. Dostupno na: skd-prosvjeta.hr. Pristupljeno: 10. 8. 2024.
23. Šipka, D. (2006) *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad, Matica srpska.
24. Štrbac, G. (2014) Frazeologija u romanu *Travnička hronika* I. Andrića. U: Branko Tošović (red.) *Andrićeva hronika*. Graz, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Banja Luka, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Beograd, Svet knjige - NM Libris, pp. 885–896.
25. Штрбац, Г. (2018) *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији*. Нови Сад, Филозофски факултет.

Mijana Č. Kuburić Macura
University of Banja Luka
Faculty of Philology
Department of Serbian Studies

Sandrijela B. Kasagić

KNOWING THE WORLD THROUGH LANGUAGE -
PHRASEOLOGISMS IN THE NOVEL *ZABLUDA SVETOG
SEBASTIJANA* BY VLADIMIR TABAŠEVIĆ

Summary

This article first outlines the dominant features of the author's narrative manner, i.e. syntactic and lexical features of the novel. In the central part of the paper, an analysis of the unusual use of phraseology is presented, which illustrates the acquisition of the mother tongue in the 1990s war circumstances. Phraseologisms are analysed primarily based on their function in the text, but they are also commented on from the point of view of their dictionary description, formal structure and semantics. Analysing the text revealed several striking strategies that produce a vivid and authentic picture of language development. In the first place, it is a meta-linguistic and meta-contextual separation of the narrator and an observation of the linguistic situation in which the newly adopted phraseological units are perceived and produced; then playing with the inadequate use of phraseology, which indicates insufficient phraseological competence; and understanding and interpreting phraseology in its literal meaning, which is also a characteristic of language acquisition.

► **Keywords:** Vladimir Tabašević, *The Delusion of St Sebastian (Zabluda Svetog Sebastijana)*, phraseologisms, phraseological competence, language acquisition.

Literatura

1. Ambridge, B., & E. V. M. Lieven (2011) *Language Acquisition: Contrasting theoretical approaches*. Cambridge, Cambridge University Press.
2. Chomsky, N. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
3. Dešić, M. (1984) Kriterijumi za određivanje frazeologizama u rječnicima savremenog srpskohrvatskog jezika. Zbornik *Leksikografija i leksikologija*, pp. 53–67.
4. Dragičević, R. (2010) *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike.
5. Dražić, J. (2022) *Pristupi proučavanju značenja reči*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
6. Jovanović, V. (2016) *Srpska vojna leksika i terminologija*. Beograd, Institut za srpski jezik SANU.
7. Kašić, J. (1984) Frazeologija u delu Milovana Glišića. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 13, sv. 2: Referati i saopštenja*. Beograd, Novi Sad, Tršić, pp. 13–18.
8. Matešić, J. (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb, Školska knjiga.
9. Mišić, B. (2013a). Frazeologizmi u „Bašti sljuzove boje“ Branka Ćopića. *Značaj srpskog jezika i književnosti u očuvanju identiteta Republike Srpske II. Književni klasici Republike Srpske: Kočić i Ćopić*. Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pale, pp. 243–253.
10. Mišić, B. (2013b) Nastavno tumačenje frazeologizama u pripovijetkama Petra Kočića. *Od nauke do nastave*, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa. Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, pp. 155–167.
11. Mršević Radović, D. (1987) *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd, Filološki fakultet.
12. Nikolić, M. (2010) Usvajanje frazeologizama kod dece predškolskog uzrasta (lingvistički i metodički aspekt). *Zbornik radova*, Učiteljski fakultet, Užice, 13, pp. 157–170.
13. Nikolić, M. (2012) Sadržaji o frazeologizmima u udžbenicima srpskog jezika za mlađe razrede osnovne škole. *Uzdanica*. IX/2, 49–64.
14. Otašević, Đ. (2012) *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad, Prometej.
15. Petrović, V. (1989) *Novinska frazeologija*. Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada.
16. RSANU (1959–2014) *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. I–XIX. Beograd, SANU - Institut za srpski jezik.
17. RSJ (2007) *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad, Matica srpska.
18. Skinner, B. F. (1957) *Verbal Behavior*. Acton, MA, Copley Publishing Group.
19. Stanojčić, Ž., & Lj. Popović (1999) Gramatika srpskoga jezika za 1, 2, 3, 4. razred srednje škole. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
20. Šakić, S. (2019) *Davljenje u rečenicama*. Dostupno na: skd-prosvjeta.hr. Pristupljeno: 10. 8. 2024.
21. Šipka, D. (2006) *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad, Matica srpska.

22. Štrbac, G. (2014) Frazeologija u romanu *Travnička bronika* I. Andrića. U: Branko Tošović (red.), *Andrićeve bronika*. Graz, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Banja Luka, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Beograd, Svet knjige - NM Libris, pp. 885–896.
23. Štrbac, G. (2018) *Frazeologija o čoveku i čovek u frazeologiji*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
24. Vulović, N. (2015) *Srpska frazeologija i religija: lingvokulturološka istraživanja*. Beograd, Institut za srpski jezik SANU.
25. Živković, M. (2020) Ratne traume u savremenim srpskim romanima *Kuća sećanja i zaborava* Filipa Davida, *Zabluda Svetog Sebastijana* Vladimira Tabaševića i *Pas i kontrabas* Saše Ilića. *Philological Studies*. 18, 1, 278–300. DOI: 10.17072/1857-6060-2020-18-1-278-300.

Преузето: 22. 11. 2024.
Прихваћено: 26. 3. 2025.

Вера Б. Берак¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику

ОРТОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ ЗАПИСА И НАТПИСА СИЛОАНОВОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА

Апстракт: У овом раду представљени су резултати ортографских особина четири записа и једног натписа са окова књиге Силоановог четворојеванђеља, српскословенског рукописа датованог на крај 14. вијека, а који припада Музеју Старе цркве у Сарајеву. Записи на страницама рукописа и један натпис на окову књиге настали су у различито вријеме (15, 17. и 18. вијек), на различитим мјестима и у вези с различитим личностима. Истраживање је показало да осликавају постресавске ортографске особине, али и чувају нека рашка, односно ресавска обиљежја.

Кључне ријечи: *записи, натпис, Силоаново четворојеванђеље, ортографија.*

1. Увод²

Српскословенску епоху, као што је познато, обиљежило је постојање неколико ортографских школа (босанко-хумске/зетско-хумске, рашке и ресавске) и присуство диглосије. Особине различитих ортографских школа у споменицима могле су бити присутне у већој или мањој мјери, а постресавски период доноси преплитање рашких и ресавских ортографских особина. Овим истраживањем обухваћени су записи и један натпис Силоановог четворојеванђеља (14. вијек), који су настали у распону од 15. до 18. вијека, па са ортографског становишта пружају могућност праћења ортографских специфичности у дужем периоду и одразе постресавских правописних особина.

¹ vera.berak@ffl.unibl.org

² Рад представља допуњени и проширени дио једног поглавља докторске дисертације под називом *Палеографске и језичке особине Силоановог четворојеванђеља (14. вијек)*, одбрањене у септембру 2022. г. под дјевојачким презименом Чолаковић.

2. Осврт на рукопис, записе и натпис

Рукопис написан уставном ћирилицом и српскословенским језиком *Силоаново четворојеванђеље* (СЧ) с краја 14. вијека власништво је Музеја Старе цркве посвећене Светим арханђелима Михаилу и Гаврилу на Башчаршији у Сарајеву. Рукопис се води под бројем 2 старијег инвентара и 218 млађег из 1949. г. (Момировић 1981:р.100; Мошин–Тралијћ 1959:рр.65;67; Берак 2023). Данас се чува на двије локације – један дио рукописа у Музеју Старе цркве, а други дио с оковом у Музеју Дабробосанске митрополије у манастиру Добрун. На страницама рукописа сачувана су четири записа,³ а на леђној страни окова искован је један натпис (в. Момировић 1981, Мирковић 1936, Берак 2023, Стојановић 1902:рр.471–472, запис 2041, Стојановић 1903:рр.64–65, запис 2440; рр.438–439, запис 4400; 444, запис 4442).

Записе обиљежавамо бројевима према хронолошком мјесту у рукопису у сврху прегледности приликом изношења резултата овог истраживања. Први запис (запис 1) са листа 16 јесте запис Срба из Ђура у 17. вијеку, тачније 1697. године из времена јеромонаха Јова Крушедолца у српској православној цркви у Ђуру (в. Момировић 1981:рр.101–105; Берак 2023:рр.47–64; Мошин–Тралијћ 1959:рр.67–68; Мирковић 1936:рр.21–22). Други запис (запис 2) исписан је на дну листова од 2а до 13а, а остављају га Срби из Сарајева 1725. године као свједочанство да су епитропи сарајевске цркве са хаџи Дамјаном Арнаутовићем откупили ово јеванђеље и приложили га Старој цркви (в. Момировић 1981, Берак 2023, Мирковић 1936). Трећи запис (запис 3) написан је на листу 3116 крајем 17. вијека и потиче од темишварског митрополита Јосифа, а четврти запис (запис 4) премда је старији, тј. из 15. вијека, исписан је на истом листу испод трећег записа, и у њему се помиње први власник овог рукописа митрополит Силоан. Искован на траци која опасава леђни оков књиге, натпис доноси податке о занатлијама (ћурчијама) са Лазом Ивановићем који 8. маја 1693. године окивају књигу и прилажу је Старој цркви.

Као што се из записа и натписа сазнаје, најстарији се везује за митрополита Силоана и јужне дијелове Србије (уп. Момировић 1981:рр.101–103), запис 1 из 17. вијека за Србе из Ђура (Јанок) и јеромонаха Јова Крушедолца, запис 3 из 17. вијека за темишварског митрополита Јосифа, а натпис са окова и запис из 18. вијека за православне Србе из Сарајева. Дакле, записи су трагови из

³О садржају записа из којих се сазнаје о необичном кретању овог рукописног четворојеванђеља, као и о личностима које су заслужне за његово очување до савременог доба и прилагање Старој цркви, писано је у раду В. Берак (2023), П. Момировић (1981) и Л. Мирковић (1936), а о особинама писма у раду В. Берак (2025).

дужег периода српскословенске епохе и са ширег српског језичког простора. У самим записима нема података о писарима и њиховој провенијенцији.

3. Ортографске особине записа и натписа Силоановог четворојеванђеља

У записима и натпису из СЧ истраживана су ортографска обиљежја уз компарирање са другим проученим писаним споменицима српскословенског периода,⁴ који су што је више могуће међусобно блиски једни другима по критеријуму времена настанка. Прво се износе резултати истраживања за запис 4 као најстарији, потом за записе 1, 3 и натпис са окова књиге будући да су из истог 17. вијека, те на крају за најмлађи запис 2. Преглед фонема и њихових графемских реализација те специфичних графема наведен је у *Табели* која слиједи.

*Табела. Преглед фонема и графемских реализација у
записима и натпису из СЧ*

	Запис 4 (15. вијек)	Запис 1 (17. вијек, 1697. г.)	Запис 3 (17. вијек)	Натпис (17. вијек, 1693. г.)	Запис 2 (18. вијек, 1725. г.)
/ja/ иницијална позиција	-	-	-	-	<ia>
иза вокала	<ia>	<ia> <aa> <oia>	<ia> <aa>	<na>	<Hia> <ia> <ia> <nia> <oia> <ha>

⁴ Овом приликом СЧ поредили смо са следећим споменицима: Теодосијево Житије Светог Саве у препису монаха Марка из XIV вијека – скраћено Житије (в. Драгин 2007), Савино Житије Св. Симеона из 1619. г. – скраћено Житије 2 (в. Јерковић 1974), Српска Александрида, Академијин рукопис (бр. 352) – скраћено Александрида (в. Јерковић 1983), Путопис Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића – скраћено Поклоњеније (в. Јовић 2017), Хиландарски медицински кодекс – скраћено ХМК (в. Јовић 2011), сарајевски препис Чуда пресвете Богородице написан 1715. г. у Сарајеву – скраћено ЧПБ (в. Грковић Мејџор 2021), Хронике Ђорђа Бранковића – скраћено Хронике (в. Грицкат 1970), повеље и писма Српске деспотовине – скраћено ПСД (в. Поломац 2016).

/je/ иницијална позиција	<е> <е>	<јѐ> <е>	<е> <е>	<е>	<јѐ> <е> <е>
	<оѐ>	<јѐ> <јѐ> <оѐ> <ојѐ>	<јѐ> <јѐ> <јѐ> <јѐ> <оѐ>	<јѐ> <оѐ> <аѐ>	<јѐ> <е> <еѐ> <нѐ> <нѐ> <јѐ> <ыјѐ> <нѐ> <аѐ> <оѐ>
/ју/ иницијална позиција иза вокала	-	-	-	-	-
	-	<ајю> <јјю> <ојю> <сјю>	<јјю> <ојю>	<ојю> <сјю>	<јјю> <нјю> <сјю>
/jo/	-	<јω>	<јω>	-	<јω>
<ъ>	+	+	+	-	-
<ь>	+	+	+	+	+
Пајерак <'>	-	+	+	-	+
/љ/	-	<лн>	-	-	<лјѐ>
/њ/	<нјѐ>	<нн>	-	-	<нјѐ>, <нн>, <нѐ>
/ћ/	<кјѐ>	-	-	<ћ>	<ћ>, <кћ> <ч>
/ђ/	-	<к>, <гѐ>	-	-	<гѐ>

/ц/	-	-	-	-	<ц>
<ы>	+	-	+	+	+
Ижица <ѣ>	+	+	+	-	+
/о/	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>
/у/	<ѹ>, <ѹ>	<Ѹ>, <ѹ>	<Ѹ>, <ѹ>	<Ѹ>	<Ѹ>, <ѹ>
<ѣ>	+	-	+	-	-

3.1. Писање гласовне вриједности /ја/

У записима и натпису гласовна вриједност /ja/ обиљежава се у иницијалној позицији лигатуром <ѡ>⁵, а у интервокалској позицији на више начина: према рашком правопису групама <ѡа>, <ѡѡ> и <ѡѡа>, затим према ресавском правопису групама <ѡа> и <ѡѡ>, те комбинацијом обје правописне школе групама <ѡѡа> и <ѡѡ>. (В. Табелу).

Примјери са иницијалном секвенцом /ja/ посвједочени су само у најмањем запису из 18. в. (запис 2), док у другим записима није било лексема с овом почетном секвенцом. Само у запису 2, секвенца /ja/ присутна је у позицији иза редуваног /и/, обиљеженог графемском групом <ѣ>.

Запис 4. Сви примјери су са гласовном вриједношћу /ија/, обиљеженом у складу с ресавским правописом графемама <іа>, од којих је један примјер за финалну позицију – Гѣωгіа, а два су за медијалну позицију – Нліак, Нліака.

Запис 1. Гласовна вриједност /ја/ обиљежена је према ресавском правопису графемама <ѿа> у једном примјеру **христѿанн**, а група /ја/ обиљежена је без лигатуре у једном примјеру **Ннколаа**, те гласовна група /оја/ према рашком правопису у примјеру **настоѿанѿѣмѣ**.

Запис 3. Гласовна вриједност /ија/ обиљежава се досљедно према ресавском правопису графемама <i>i</i> у два примјера – вѣспомнѣнiѣ, спасѣнiѣ, а такође и група /аја/ помоћу <aa> у примјеру Николѣа.

⁵ Лигатуру «и» у иницијалној позицији ‘потврђују и други досад испитани споменици рашког и ресавског периода’ (Драгин 2007:р.13). Обиљежје је рукописа као што су: Житије (Драгин 2007:р.13), Житије 2 (Јерковић 1974:р.104), Александрида (Јерковић 1983:р.16), у домаћим ријечима у ХМК (Јовић 2011:р.68), Поклоњеније (Јовић 2017:pp.23–24), ЧПБ (Грковић Мејдор 2021:р291).

Из наведених примјера запажа се заступљенија употреба ресавског правописа, али и присуство рашког, те мијешање оба,⁶ при чему је у овој категорији досљедан ресавски модел у записима 4 и 3, док се особине рашког и мијешаног правописа запажају у записима 1 и 2, као и натпису.

Запис 1. Иницијална секвенца /je/ двојако је обиљежена, помоћу <ѣ> и <е>: ѣ (ѣст), еднв. Иницијална група /ије/ реализована је према ресавском правопису у примјеру <ѣе>: ѣромл. Поствокалска позиција гласовне вриједности /je/ потврђена је у групама /оје/ и /ије/, а реализована према ресавском правопису, у примјерима: бѣжав'ное, настоаиѣемь, тетроеѣеліе, сје. На споју сложенице јављају се графеме <ое> у примјеру тетроеѣеліе. Према читању⁷ Љ. Стојановића исти

⁷ О корекцијама читања записа в. у раду В. Берак (2023).

Из наведеног прегледа запажа се да се лигатура <ѣ> у иницијалној позицији јавља у записима 1 и 2, али напореда, према обиљежјима оба правописна модела, са графемама <ѣ> и <ѣ>⁹, које су уједно једина графемска рјешења у осталим записима и натпису, док у поствокалској позицији доминира ресавски

⁹ Оба правописna модела забиљежена су у ПСД (Пломац 2016:pp.93–96), ХМК (Јовић 2011:р.69), Александриди (Јерковић 1983:pp.18–20), за разлику од Житија гдје је лигатура доминантна (Драгин 2007:р.17), док је уопште нема у Поклоњенију (Јовић 2917:pp.23–24), а у ЧПБ је уобичајена употреба широког *е*, али се лигатура пише само са надредним *с* (Грковић Мејдор 2021:р.291).

3.3. Писање гласовне вриједности /jy/

У запису 4 нема примјера за секвенцу /ју/. У запису 1 највише је потврда у позицији иза вокала, а то су: /ају/ обиљежено с <аю>, /ију/ обиљежено с <ѣю>, /оју/ обиљежено с <ою>, /ују/ обиљежено графемама <ю> у следећим примјерима: прѣбнѣающѣ, прочѣтающѣ, свѣршающѣ, кѣтѣю, цѣною, кѣрскѣю. Примјери из записа 3 су: завѣстѣю сотоннѣю. У натпису су посвједочени следећи примјери: съ дръжнѣю, сараѣв(с)кѣю. Примјери из записа 2 су: кѣтѣю (7а), помощнѣю (46) [према Љ. Стојановићу помошѣю, 1903:р.64, запис 2440], Мелѣтнѣю (126), сараѣвѣкѣю (86). Писање лигатуре <ю> иза сугласника <т> посвједочено је у запису 3 – чѣтѣтворѣца.

3.4. Писање гласовне вриједности /jo/

Јавља се само у иницијалној позицији антропонима и обиљежава графемом <І>, односно њеним алогографима, и ометом: <Іо>/<Іѡ>/<Іѡ>. ¹¹ Сви примјери су: запис 1 – Іѡквѡ Кръшѡдолѡѡ; запис 3 – Іѡснѡѡ; запис 2 – Іѡан'новнѡѡ (116) [према Љ. Стојановићу Іѡаннновнѡѡ, 1903:р.65, запис 2440].

3.5. Фонема /j/ у појединачним случајевима

Фонема /j/ обиљежава се графемом <н>. Гласовна вриједност /ај/ обиљежена је графемама <ан> у натпису у два примјера: *мансторн*, *м(џ)ца мана*. У финалној позицији иза вокала посвједочени су следећи примјери: запис 3

¹⁰ У односу на писане споменике с којима је вршено поређење уочавају се сличности, али и разлике. За разлику од записа у СЧ, у ПСД једим дијелом присутна је лигатура (Поломац 2016:pp.95–101), која се такође поред широког *e* користи у Житију (Драгин 2007:pp.18–20). Александрида унеколико познаје и лигатуру у позицији иза вокала, а као и у записима СЧ употребљавају се оба типа графеме *e* (в. Јерковић 1983:pp.20–21). У Житију 2 лигатура је ријетка (Јерковић 1974:р.105).

¹¹ У иницијалној позицији у ономастичким категоријама јавља се <ѿ> у Житију, премда су потврђене и друге позиције те коришћена друга графемска рјешења (в. Драгин 2007:pp.26–27) која у записима СЧ нису забиљежена.

у примјеру б₁ж₁ѣ₁н₁; запис 4 у примјеру свон, мон.¹² Секвенца /eј/ у медијалној позицији евидентирана је у запису 2 у примјеру б₁л₁ж₁ѣ₁н₁ш₁м₁8 (106).

3.6. Обиљежавање групе /ији/ и дугог /и/

Гласовна вриједност /ији/ обиљежена је графемама <и>, а двије потврде су из записа 2: рѣтѣтѣни (4а) [према Љ. Стојановићу рѣтѣтѣни, 1903:р64, запис 2440], вѣинѣ (4б) [према Љ. Стојановићу вѣинѣ, 1903:р.64, запис 2440]. Разлика између оригинала и биљежења Љ. Стојановића је у избору друге морфолошке варијанте у основи исте графеме.

У номинативу јединине придијева одређеног вида дуго /и/ биљежи се према рашком правопису графемама <ын>, али и према ресавском <ѣн>, као у примјерима: запис 3 – смѣрѣнѣн, ѡѣнѣарѣскѣн, свѣтѣн Никола; запис 4 – сѣн, ѡѡѣн Иліак. Старији модел је унеколико фреквентнији, према ограниченом броју примјера које имамо, а исти однос фреквентније употребе <ын> у односу на <ѣн> у овој категорији имамо у Житију (в. Драгин 2007:р.23).

Замјеница Ћњ [према Љ. Стојановићу ЋњЉ, 1903:р.444, запис 4442] у запису 4 забиљежена је необично комбинацијом <њ> у односу на ресавски модел <њњ како се среће нпр. у Александриди (в. Јерковић 1983:р.22).

У сложеној замјеничко-придјевској промјени јавља се ресавски модел обиљежавања графемама <ѣ>, али су примјери забиљежени само у запису 3 – *мнѡѣѣ мнѡѡѡѣѣ*.

Генитив множине на мјесту етимолошка два *и* потврђен је са једним, што је обиљежено графемом <Н>: запис 3 – нѣкоѣ, нѣпообнѣ.

Писање два *и* без етимолошког и фонолошког оправдања јавља се у 1. л. јединице аориста у запису 3 у примјеру: *исквѣпѣ*¹³, премда се јавља у истом запису и регуларно писање, као у примјеру *исправѣ*¹⁴.

3.7. Обилежаване фонеме /и/ и статус графеме *ижице* <v>

Фонема /и/ примарно се обиљежава графемом осмерачко *и* <и>, а примјере није потребно наводити. Само у запису 4 и натпису јавља се графема <і> за обиљежавање /и/ изван горе описаних категорија у вези с фонемом /ј/.

¹² На исти начин обиљежена је гласовна вриједност /aj/, као и фонема /j/ у финалној позицији иза вокала у Поклоњенију (в. Јовић 2017:р.23).

¹³ Према је овај примјер усамљен у записима СЧ, није необична појава у неким нашим спомен-ницима, нпр. у Александриди (в. Јерковић 1983:р.22), а среће се и у аористу 3. л. јд. у Житију (в. Драгин 2007:р.25).

Графема *ижица* <v> у примјерима из записа СЧ има уобичајене гласовне вриједности /и/ и /в/. У гласовној вриједности /и/ потврђена су два примјера: запис 1 – ктѣторѣ, запис 4 Никѣф(...) ¹⁴ [према Љ. Стојановићу Никѣфорѣ, 1903:р.444, запис 4442]. Гласовна вриједност /в/ ограничена је на једну лексему: ¹⁵ запис 1 – тетроеѣѣлѣ, запис 2 – ѣѣѣлѣ, запис 3 – ѣѣѣлѣ, запис 4 – тетроеѣѣлѣ. У тексту натписа нема *ижице*.

3.8. Обилежавање фонеме /o/

Код записа 4 *omega* се јавља у приједлогу ѿтъ и иницијалној позицији: ѿѿсхаго Нлііака, ѿѿ сілоана, ѿѿ мон, ѿѿвць, ѿѿпѣ, ѿѿнестн, а у медијалној позицији у примјеру: Геѿѿргіа.

Запис 3. Иницијална позиција: ѡкѡѣ, ѡниѡи, ѡ сѣннѧ. Медијална позиција: мѡѡгѡи, ѡсѡфь, нѡѡбрѡѣѡ. Правописна норма стабилнија је код приједлога ѡтъ, као и ријечи с префиксом ѡт-, те антропонима с почетним ѡ-

Запис 2. Иницијална позиција: ѿ Немаць (36), ѿквпѣмо (6а), ѿ хрѣтъмъ (6б), ѿ сазданїѧ (9а), ѿ написаниѧ (9б), ѿкѣѣ. (13а). Медијална позиција: новонзбѣрѧѿѿ (10б), ѿданновичѧ (11б), вѧсѣѿщенномѧ (12а), Поред наставка¹⁶ -ѿм пише се и -ѿм у примјерима пекѣѣѣ патриѧрхѧ (11а) и срѣѣѣѣѣ гнѧ ѧрьсенню (11б). Финална позиција: предѧѣѣ (3б). Из наведених примјера из записа 2 може се закључити да се приједлог ѿ досљедно пише са *омегом*, као и иницијална група код антропонима ѿ-, затим да је употреба графеме *омега* присутна у

¹⁶ Бавџи се ортографијом Цветног триода из 16. в., В. Јерковић наводи да је доста примјера са наставком -џи, али у дативу и инструменталу именица, што илуструје примјерима (1968:p.86), док не помиње облике придјевске промјене у дативу с истим наставком које смо пронашли у запису 2 из 18. вијека.

иницијалној, медијалној позицији, те падежним наставцима, али и напоредна са графемом <ø>.

3.9. Обиљежавање фонеме /y/

Изван раније описаних случајева обиљежавања фонеме /y/ у споју са /j/, вокал /y/ се обиљежава вертикалном лигатуром <8>, диграмом <0ʏ>, те по изузетку лигатуром <ю>.

У запису 4 равноправно се користе обје могућности без позиционе ус-
ловљености, односно неког критеријума у одабиру графеме,¹⁷ што илуструјемо
примјерима: доуховннкъ, Сххаго Нлііака, Соухїн Нлііак.

У записима 1 и 2 примарно се користи <8>, док је диграм <0у> ограничене употребе. У запису 1 диграм се јавља двапут код приједлога у, док се у осталим случајевима употребљава <8>: 0у ђ808, 0у р8к8 немачк8, єдн8. У запису 2 диграм <0у> јавља се само двапут код приједлога у примјеру 0у љнокъ (4а) и у иницијалној позицији код митрополитовог презимена 0уднлєньковѣтѣ (126–13а), док су сви остали случајеви са <8>, а издвајамо илустративно примјере: Арпагтовѣѡѧа (56), мѣченѧѧа Трѧфѧѧа (7а), сараѣвскѧѧѧѧ (86).

У запису 3 уобичајена је употреба <8>, а издајамо илустративно примјер на ђѣѣ љиѣ8, затим примјер у коме је вокал /y/ обиљежен лигатуром <y> иза предњонепчаног сугласника ѡѣтворѣа Њиколаа, те напомену да је Љ. Стојановић скраћену ријеч дѣѣвѣнаго написао као пуну доѣшевѣнаго (1903:р.438, запис 4400) са диграмом <oѣ> који не представља начин обиљежавања вокала /y/ у овом запису написаном брзописом.

Приликом ispisivanja natpisa koristila se grafema <8>¹⁸ za obilježavanje /y/ kao što se ilustruje primjerima: *88фета 88гичнаго*.

3.10. Статус графеме *jeri* <ы>

Графема *јери* пише се у натпису и свим записима, изузев записа 1, али се напоређо јавља вокал /и/ на стимолошком мјесту некадашњег вокала *тврдо и*.

У запису 4 два су примјера правилног писања <ы>, а то су: стын и монастырь, те један са <ї> на мјесту <ы>: соу҃хїн Нліак.

¹⁷ У Александриди нема одређеног критеријума приликом избора између диграма <οϣ> и лигатуре <8> (в. Јерковић 1983:р.59).

¹⁸ У Поклоњенију је такође једини начин биљежења вокала /у/ (в. Јовић 2017:р.21).

Запис 1 нема графему *јери*, а потврђена су два примјера у којима на мјесту етимолошког <ы> пише <н>: *вѣлнѣцѣмъ, слѣшецоуѣмъ*.

Запис 3. Правилна употреба посвједочена је у два примјера: *ѡѣмѣвар'скын* и *свѣтын*. Замјена вокалом /и/ написаним графемама <ѣ> и <н> забиљежена је у примјерима замјеничко-придјевске промјене: И. мн. *цнѡгѣнъ*, Г. мн. *нѣкоѣ* *нѣпѡбѣнъ*, Н. јд. м. р. *смѣренѣнъ*.

Текст натписа има два примјера, од којих први представља примјер правилне употребе <ы> у Г. мн. замјеничко-придјевске промјене *храмъ стѣхъ архистратигъ*, а други писање <н> умјесто <ы> код глагола *внѣтъ*.

Најмлађи запис 2 карактерише колебање у употреби графеме *јери*, чак у истим категоријама, због очигледног писаревог губитка осјећаја за етимолошку позицију некадашњег *тврдог и*, чак и у препознатљивом коријену глагола *бити* (бѣти). Правилна употреба <ы> забиљежена је у Г. мн. м. р. сложене придјевске промјене у примјерима *стѣхъ архистратиговъ* (2б), *стѣхъ архистратигъ* (4б–5а), али ако се придјев завршава на /к/ пише се <н> као у примјеру *цнотѣнъ* (6б). Напоредно писање <ы> и <н> јавља се у Г. јд. ж. р. сложене придјевске промјене у два примјера: *снѣ стѣнѣ црѣкви* (2б), *стѣнѣ цвѣтенице* (7б–8а). Остали примјери свједоче о писању <н> на мјесту <ы>: И. мн. м. р. сложене придјевске промјене *цнотѣнъ* (4а), *црѣковѣнѣнъ* (6а), облици глагола *бити* – *внѣше* (2а), *внѣше* (3б), *внѣтъ* (10б), лична замјеница *цн* (5б), прилог *пакн*.

Изложени примјери показују да се одржава употреба графеме <ы>, чему се тежило у ресавској правописној школи,¹⁹ али да је њена употреба недоследна и колебаљива. Ширење <ы> на неетимолошке позиције на рачун /и/ није обиљежје записа и натписа СЧ иако је присутно у неким споменицима.²⁰

3.11. Писање графема *дебело/танко јер*

Писање јерова особина је српскословенских рукописа јер до 'краја редакцијске писмености наша правописна норма остаје етимолошка' (Јерковић 1983:р.30) и јерови се пишу и у слабом и јаком положају. Записи СЧ имају у свом графемском систему обје графеме *јер* <ѣ, ѣ>, изузев записа 2 и натписа код којих нема графеме *дебело јер*. Обиљежавање слабог полугласника као и његово необиљежавање напореда се јављају у свим записима, како у финал-

¹⁹ 'Ресавска школа је покушала да спроведе правилно писање ѣ и ѣ, што није постигла у потпуности' (Јерковић 1983:р.25).

²⁰ Као у Александриди (Јерковић 1983:р.27), у Житију (Драгин 2007:р.41), у ХМК (Јовић 2011:р.51), те Цветном триоду из 16. в. (Јерковић 1968:р.94).

ној тако и у медијалној позицији. На мјесту полугласника јавља се пајерак у записима 1, 2 и 3.

Запис 4. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: тетрѣѡѥѧъ, азъ, ѧѡвнникъ, ѡвцъ, доукать, монастырь, естъ, проклеть, адннь, б) медијална позиција: ѡн (!). Једнојеровни систем нарушен је само једним примјером са графемом *дебело јер*: вѧ. Необиљежавање полугласника: а) финална позиција: в, на крају реда с натписаним сугласником /х/ у три примјера нскоупѧ, ѡпѧѧ, поставѧѧ, б) медијална позиција: ткѡ, ѡвцъ, на споју префикса и коријена ријечи у примјерима ѡнестн, ѡпѧѧ. Пајерак није потврђен у овом запису.

Запис 1. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: вѣ (2 пута), настоѣ, нѣмѣ, ктѣторѣ, рабѣ, шнтерѣ, црковѣ, помѣнѣ, велнкнѣ, б) медијална позиција: вѣскомѣ, чрѣта. Примјери за *дебело јер*: а) финална позиција: вѣ (2 пута), сѣ, б) на споју префикса и коријена ријечи у примјеру свѣршающѣ. Необиљежавање полугласника: а) финална позиција: уз приједлог сѣ у примјеру ш ннѣ, иза натписаног сугласника нѣ, грѣшнѣ, трѣдѣ [према Љ. Стојановићу трѣдомѣ, 1902:р.471, запис 2041], срѣврѣ, хрѣ, нѣ, вѣдѣ, б) медијална позиција: ѡкѣпнѣмо, крѣшѣдолѣцѣ, црковѣ. Пајерак: бѣѣтавѣноѣ, немѣтѣкѣ, мошѣмѣн, чѣдѣотѣворѣца. Вокализација полугласника (ѣ>о) потврђена је код прилога: тѣѣѣ.

Запис 3. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: азъ, въ, ѿоснѣ, б) медијална позиција: нъѡбрѣтѡ, крѣа (...),²¹ въспомннаніа. Примјери за *дебело јер*: а) финална позиција: въ б) медијална позиција: съпарнѣ. Необиљежавање полугласника: а) финална позиција: мнтрополнт, сребром, вѣдет, иза натписаног сугласника нъѡбрѣтѡ, нѣкоѣ, непѡбнѣ, мѣстѣ, нсквпѣ, двкѣ, ѡннмѣ, исправѣ, ѡковѣ, прѣдѣ, двбрѣ, съпарнѣ, б) медијална позиција: мнѡгѣи, все, кто, на споју префикса и коријена ријечи у примјеру ѡннмѣ. Пајерак: Врѣменем', мннвѣшнѣ, ѡемнѣврѣскын, тащател'нѣ, ѣѡтворѣа.

Натпис. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: вь (3 пута), съ, црковь, храмь, сѣхь, архістратигь, нхь, нвановнѣхь, вѣсть, днѣ. Необилежаване полугласника у медијалној позицији: сараѣв(с)кѣю, црковѣ, днѣ. Пајерка и графеме *дебело јер* нема у тексту натписа.

Запис 2 нема у свом графемском систему *дебело јер*, које се нашло у два примјера према читању Љ. Стојановића овог записа.

Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: архнстратнговъ (26) [према Л. Стојановићу архнстратнговъ, 1903:р.64, запис 2440], архнстртнгъ (5а), Немцаъ (36), Љнокъ (4а), летъ (46), вѣнмъ (46), сѣхъ (46), настоаніемъ (5а), хрѣтыанъ (66), златиць (8а), цѣковъ (86), внсътъ (106), срьѣкомъ (116); б) медијална по-

²¹ Недостаје дио ријечи због оштећења листа.

зиција: бнѣшєє (2а) [према Љ. Стојановићу бнѣшєє, 1903:р.64, запис 2440], бнѣшєє (3б), црѣкви (2б) [према Љ. Стојановићу црѣкви, 1903:р.64, запис 2440], црѣкви (6а), црѣковѣнини (6а), сараєвѣкне (6а), сараєвѣкву (8б), хрѣтѣманѣ (6б), мошѣмн (7а), жнѣотѣдав'ца (9б–10а), пекѣкѣ (11а), уз вокално /л/ у примјеру плѣтн (9б), уз вокално /р/ срѣѣкомѣ (11б).

Полугласнички знак изостаје у финалној позицији само ако су сугласници натписани, а сви примјери су: сѣтѣ (2б), сараєвѣкѣ (3а), хрѣтѣманѣ ѣночѣкѣ (4а), сараєвѣкѣ (3а), пронзѣкѣнѣ (4б), ѣночѣкѣ (6б), новѣонзѣвѣрѣнѣ (10б), пекѣкѣ (11а), ѡктѣ. (13а).

Изостављање полугласничког знака у медијалној позицији обавезно је означено пајерком, а хиперкорекција се огледа у писању пајерка у бројним примјерима без етимолошког оправдања. Пајерак на мјесту слабог полугласника потврђен је у три примјера: ѣночѣкѣ (6б), саз'данѣ (9а), жнѣотѣдав'ца (9б–10а), док је много већи број примјера без етимолошког оправдања, па се код домаћих ријечи издвајају примјери: плѣнѣнн (3а), прѣн ѡсѣѣщен'номѣ (12а), ѣднѣ (6б), дас'мо (8а), пѣтавѣс'мо (8б), к'ннѣ (9б), б'лаже'нѣнѣмѣ (10б), код антропонима ѣѡан'новнѣтѣ (11б), затим код грцизама: архѣстрѣтѣнѣгѣ (2б), архѣстрѣтѣнѣгѣ (5а), ѣпѣтрѣпн (5б) од грч. *ἐπίτροπος*. Писање пајерка после извршене метатезе у примјеру с'ѣ (8а) такође није оправдано. У примјеру дав'робѣсѣнѣкомѣ (12б) пајерак је стављен на мјесту без етимолошког упоришта, а испуштен испред суфикса.

Графема *танѣо јѣр* написана је тамо гдје нема етимолошких разлога, а у позицији између два сугласника у сљедећим примјерима: мѣсѣтѣ (3а), бнѣтѣ (10б), новѣонзѣвѣрѣнѣ (10б), затим код антропонима: Перѣнѣннѣ (7б), Мѣкѣрѣннн (8а), Арѣсѣннѣ (11б), ѣѣмѣнѣнѣкѣнѣтѣ (12б–13а).

Потврђени су примјери вокализације јаког полугласника (ѣ>а):²² дав'робѣсѣнѣкомѣ (12б), ѣ Нѣмѣцѣ (3б), саз'данѣ (9а) од стсл. сѣзѣда-, затим у иницијалној групи ѣ- са 7 примјера: ѡсѣѣщен'номѣ (12а), ѡ плѣнѣнн (3а), ѡ мѣсѣтѣ сараєѣ (3а), ѡ нашѣ (8б), ѡ мнѣ (9а), ѡ лѣтѣ (9а), ѡ кннѣ (9б).

На основу изложеног закључује се да писар записа 2 из 1725. године, који је писао у име сарајевских Срба, није добро познавао етимолошка мјеста некадашњих полугласника, поготово у слабом положају, а на мјестима полугласника у јаком положају пише вокал /а/. Желећи да испоштује ортографску праксу биљежења полугласничког знака, писао га је у сугласничким групама у домаћим и страним ријечима без обзира на етимолошку оправданост. Држао се једнојеровног система успостављеног у рашкој правописној школи, те књишких

²² Вокализација полугласника (ѣ>а) забиљежена је у дјелима Ђорђа Бранковића (Грицкат 1970:р.90), у Поклоњенију (Јовић 2017:р.42), те у ХМК (Јовић 2011:р.106).

форми вокализованог полугласника код приједлога *въ* и иницијалног *въ*-, управо у позицији у којој се, према 'нашој научној литератури' износи 'да је *ъ* уз *въ* увек имало гласовну вредност *а*' (Јерковић 1983:р.33).

На апсолутном крају ријечи у свим записима, односно у записима 1, 3 и 4 који познају оба *јера*, преовладава писање графеме <ъ> у складу с ресавским правописом. Одступања се односе на изостављања полугласничког знака у записима 3 и 4. У финалној позицији појава графеме <ъ> јавља се код приједлога, што је специфична особина ресавског правописа. Напореда са графемом *дебело јер* уз приједлоге долази и *танко јер*, што је особина постресавског правописа, а ријетко изостаје, као у записима 1 и 4. Неписање јерова на крају ријечи с надредним словима, присутно у свим записима, не нарушава правописна начела, а јавља се и у другим писаним споменицима.²³ Употреба пајерка²⁴, као и оба јера у ресавском и постресавском правопису особина је и наших других писаних споменика.²⁵

3.12. Обиљежавање /љ/ и /њ/

Фонеме /љ/ и /њ/ у записима се биљеже помоћу лигатуре <ѣ> и вокала предњег реда /н/ и /ѣ/ у невеликом броју примјера, а то су: запис 4 – *нѣга*; запис 1 – *жнѣдѣ*, *ш ннѣ*; запис 2 – *пронзводѣннѣ* (4б), *плѣнѣнн* (3а), *к'ннѣ* (9б), *б'лажѣннѣ* (10б).

3.13. Обиљежавање /ћ/ и /ђ/

Записи чувају старе групе /шт/²⁶ и /жд/, као што показују примјери: запис 1 – *протнтаюшомѣ* и *слншѣомѣ*, *прѣнѣваюши*, *сѣѣнна сѣврѣшаюшѣ*; запис 3 – *сѣѣнноѣ*, *сѣѣннѣ*; запис 2 – *прѣжде* (2а), *помошню* (4б), *васѣѣннѣ* (12а).

У складу са српским народним језиком јављају се фонеме /ћ/ и /ђ/ које се биљеже на различите начине. У запису 4 фонема /ћ/ обиљежена је графемском

²³ Попут ХМК (Јовић 2011:р.26).

²⁴ Употреба пајерка обиљежје је 'црквене писмености, док се у повељама јавља у манастирским даровницама' (Јерковић 1986:р.23).

²⁵ Употреба графеме *дебело јер* уочена је и у другим споменицима попут: Ходошког, Хиландарског и Призренског преписа Душановог законика (Грицкат 1978рр.129–130, рр.142–143), Александриде (Јерковић 1983:рр.30–47), ХМК (Јовић 2011:рр.23–34).

²⁶ 'Сугласничка група *шт* (без обзира на њено порекло и одговарајући глас у народном језику: *ћ*, *шт*) писана је без изузетка' графемом <ш> у Житију 2 (Јерковић 1974:р.113).

Као што се из изложене грађе види, графема *ћерв* има обје могуће функције, функције обиљежавања и /ћ/ и /ћ/, али у различитим записима СЧ.³¹

Фонема /ц/ јавља се у једној ријечи у најмлађем запису, а обиљежава графемом <ц>: *хѡцѣ Даміѡна Арнастовѡиѡа* (5а–5б). Графема <ц> користила се у српским ћириличким рукописима и штампаним књигама прије завршне реформе ћирилице.³²

³² Користи се у ријечима страног поријекла у Поклоњенију (Јовић 2017:р.28), у рукописима Бжекторске и Старе Црне Горе од друге половине 18. вијека (Станишић 2020:р.28). У нашој штампаној ћирилици налази се ‘почев од 1776. у школском приручнику за читање и писање Т. Јанковића–Миријевског, а региструје га у I издању свог *Руководства* (1792) и А. Мразовић’,

4. Закључна разматрања

Записи и један натпис с леђне стране окова књиге Силоановог четвороје-ванђеља (14. вијек) написани су у складу с постресавским ортографским осо-бинама, али чувају и нека рашка, односно ресавска обиљежја. Употреба лига-тура <ѡ> и <ѣ> није сасвим досљедна, па је евидентирано присуство особина рашког и ресавског правописа, али и међусобна мијешања у истој категорији. Обиљежавање гласовне вриједности /ији/ и дугог *и* показује одступање од ресавског модела и више варијаната (<ѡн>, <ин> и <ѡн>). Разлика је највише у погледу писања *јерова*, специфичног ортографског питања у цијелој српскосло-венској епохи, па се писари записа 2 и натписа досљедно придржавају рашког једнојеровног система, док је у записима 1 и 3 испоштована ресавска орто-графска пракса. Графема *ђерв*, којом почиње историја српске ћирилице, има функцију обиљежавања /ђ/ и /ђ/, али ни у једном тексту она није обједињена.

Извор

1. Силоаново четворојеванђеље (14. вијек). Музеј Старе цркве у Сарајеву, Музеј Дабробосанске митрополије у Добруну, број инвентара 2 (218).

Литература

1. Белић, А. (1999) *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деклинацијом. Речи с конјугацијом. Изабрана дела Александра Белића*, четврти том, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
2. Берак, В. (2023) Записи Силоановог четворојеванђеља (14. вијек) из Старе цркве у Сарајеву. *Прилози настави српског језика и књижевности*. XII, 47–64.
3. Берак, В. (2025). Типови и особине писма записа Силоановог четворојеванђеља. *Српски језик – студије српске и словенске*. 30/1, 415–433.
4. Грицкат, И. (1970) Белешке о језику Ђорђа Бранковића. *Зборник за филологију и лингвистику*. XIII/1, 85–101.
5. Грицкат, И. (1978) Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика. *Јужнословенски филолог*. XXXIV, 111–149.
6. Грковић, Ј. (1986) *Софијска служба Светом Сави: палеографска, ортографска и језичка испитивања*, Нови Сад, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике.
7. Грковић Мејџор, Ј. (2021) О сарајевском препису Чуда пресвете Богородице из 1715. године. *Српско писано наслеђе средњовјековне Босне, Хума и Травуније*, 289–299.

8. Драгин, Н. (2007) *Језик Теодосијевог Житија Светог Саве у препису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад, Тиски цвет.
9. Ивић, П. и В. Јерковић (2008) *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века. Целокупна дела Павла Ивића*. VI, Нови Сад – Сремски Карловци, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 361–588.
10. Јерковић, В. (1974) Ортографија 'Житија Св. Симеона' од Св. Саве. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XVII/1, 103–120.
11. Јерковић, В. (1983) *Српска Александрида, Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, ортографска и језичка истраживања*. Београд, САНУ.
12. Јерковић, В. (1968) Цветни триод из 16. века. *Правописне и фонетске особине. Зборник за филологију и лингвистику*. XI, 85–96.
13. Јовић, Н. (2011) *Језик Хиландарског медицинског кодекса*. Ниш, Филозофски факултет.
14. Јовић, Н. (2017) *О језику путописа Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића*. Ниш, Центар за црквене студије.
15. Младеновић, А. (1965) Особине граfiје и језика путописа патријарха Арсенија III Црнојевића из 1682. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. VIII, 133–150.
16. Младеновић, А. (1968) Три прилога познавању граfiје наше штампане ћирилице предвуковског периода. *Зборник за филологију и лингвистику*. XI, 183–192.
17. Момировић, П. (1981) *Силоаново рукописно четворојеванђеље*. Краљево, Завод за заштиту споменика културе.
18. Mošin, V. i S. M. Traljić (1959) *Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. Naše starine*. VI, 69–104.
19. Самарџић, Б. (2019) *Староставне горажданске књиге. Ортографија и језик књига Горажданске штампарије*. Београд, ИК Филип Вишњић, Бања Лука, СПКД Просвјета.
20. Станишић, В. (2020) *Ћирилички документи XVIII века из Боке которске*. Београд, Савез славистичких друштава Србије.
21. Стојановић, Љ. (1902) *Стари српски записи и натписи*. I, Београд, Српска краљевска академија.
22. Стојановић, Љ. (1903) *Стари српски записи и натписи*. II, Београд, Српска краљевска академија.
23. Стојановић, Ј. (2002) *Ортографија и језик Бјелопольског четворојеванђеља (13/14. вијек)*. Подгорица, Универзитет Црне Горе.
24. Мирковић, Л. (1936) *Старине Старе цркве у Сарајеву. Споменик СКА. XXXIII/65*.
25. Поломац, В. (2016) *Језик повеља и писама Српске деспотовине*. Крагујевац, ФИЛУМ.
26. Ђорић, Б. (2011) *Повеља бана Кулина: графемика, фонемика, морфемика*. Београд, Чигоја штампа.

THE ORTHOGRAPHIC FEATURES OF THE PROVENANCE NOTES AND BINDING INSCRIPTION OF SILOAN'S FOUR GOSPELS

Summary

This paper presents the orthographic features of four notes of provenance in Siloan's Four Gospels (Tetraevangelion) and the inscription embossed on its treasury binding. This Slavonic-Serbian manuscript, dated to the late 14th century, belongs to the Museum of the Old Orthodox Christian Church in Sarajevo. The notes found on the pages of the manuscript and the inscription on the lower cover of the binding originated in different periods (15th, 17th, and 18th centuries) and places, and are associated with different individuals. Research indicates that they were written according to the post-Resava orthographic conventions, while also reflecting certain Raška and Resava orthographic rules. This is best illustrated by how the clusters /ya/ and /ye/ were written, the writing of /lyl/ and the long *i*, and the usage of the *debelo jer* <ѣ> and the *tanko jer* <ѧ> graphemes. Regarding the writing of *debelo jer* and *tanko jer*, which represented a special orthographic phenomenon during the entire Slavonic Serbian period, there is a difference between their execution in the notes and the inscription, with the writers of note 2 and the binding inscription consistently using a single *jer* grapheme for both, in accordance with the Raška system, and those of notes 1 and 3 following the Resava orthographic rules. The *đerv* grapheme, which marks the early history of Serbian Cyrillic, was used for the /tɛ/ and /dɛ/ phonemes. However, in the analysed notes and inscription, it does not serve this dual function. The <ѡ> grapheme, used in the pre-reform period, is also present in the most recent, 18th-century provenance mark in *Siloan's Four Gospels*.

► **Key words:** notes of provenance, binding inscription, Siloan's Four Gospels (Tetraevangelion), orthography.

Sources

1. Siloanovo četvoroevangelje (14. vijek). Muzej Stare crkve u Sarajevu, Muzej dabrobosanske mitropolije u Dobrunu, broj inventara 2 (218).

References

1. Belić, A. (1999) *Istorija srpskog jezika. Fonetika. Reči sa deklinacijom. Reči s konjugacijom. Izabrana dela Aleksandra Belića*, 4. tom, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
2. Berak, V. (2023) Zapisi Siloanovog četvorojevanđelja (14. vijek) iz Stare crkve u Sarajevu. *Prilozi nastavi srpskog jezika i književnosti*. XII, 47–64.
3. Berak, V. (2025) Tipovi i osobine pisma zapisa Siloanovog četvorojevanđelja. *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*. 30/1, 415–433.
4. Grickat, I. (1970) Beleške o jeziku Đorđa Brankovića. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. XIII/1, 85–101.
5. Grickat, I. (1978) Odlike resavske redakcije u starijim prepisima Dušanovog zakonika. *Južnoslovenski filolog*. XXXIV, 111–149.
6. Grković, J. (1986) *Sofijska služba Svetom Savi: paleografska, ortografska i jezička ispitivanja*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za južnoslovenske jezike.
7. Grković Mejdžor, J. (2021) O sarajevskom prepisu Čuda presvete Bogorodice iz 1715. godine. *Srpsko pisano nasljeđe srednjovjekovne Bosne, Huma i Travunije*, 289–299.
8. Dragin, N. (2007) *Jezik Teodosijevog Žitija Svetog Save u prepisu monaha Marka iz XIV veka*. Novi Sad, Tiski cvet.
9. Ivić, P. i V. Jerković (2008) Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII i XIII veka. *Celokupna dela Pavla Ivića*. VI, Novi Sad – Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 361–588.
10. Jerković, V. (1974) Ortografija 'Žitija Sv. Simeona' od Sv. Save. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XVII/1, 103–120.
11. Jerković, V. (1983) *Srpska Aleksandrida, Akademijin rukopis (br. 352). Paleografska, ortografska i jezička istraživanja*. Beograd, SANU.
12. Jerković, V. (1968) Cvetni triod iz 16. veka. Pravopisne i fonetske osobine. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. XI, 85–96.
13. Jović, N. (2011) *Jezik Hilendarskog medicinskog kodeksa*. Niš, Filozofski fakultet.
14. Jović, N. (2017) *O jeziku putopisa Poklonjenije grobu Gospodnju (1734) Andreja Petkovića*. Niš, Centar za crkvene studije.
15. Mladenović, A. (1965) Osobine grafije i jezika putopisa patrijarha Arsenija III Crnojevića iz 1682. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. VIII, 133–150.
16. Mladenović, A. (1968) Tri priloga poznavanju grafije naše štampane ćirilice predvukovskog perioda. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. XI, 183–192.
17. Momirović, P. (1981) *Siloanovo rukopisno četvorojevanđelje*. Kraljevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture.
18. Mošin, V. i S. M. Traljić (1959) Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. *Naše starine*. VI.
19. Samardžić, B. (2019) *Starostavne goraždanske knjige. Ortografija i jezik knjiga Goraždanske štamparije*. Beograd, IK Filip Višnjić, Banja Luka, SPKD Posvjeta.

20. Stanišić, V. (2020) *Ćirilčki dokumenti XVIII veka iz Boke kotorske*. Beograd, Savez slavističkih društava Srbije.
21. Stojanović, Lj. (1902) *Stari srpski zapisi i natpisi*. I, Beograd, Srpska kraljevska akademija.
22. Stojanović, Lj. (1903) *Stari srpski zapisi i natpisi*. II, Beograd, Srpska kraljevska akademija.
23. Stojanović, J. (2002) *Ortografija i jezik Bjelopoljskog četvorjevanđelja (13/14. vijek)*. Podgorica, Univerzitet Crne Gore.
24. Mirković, L. (1936) Starine Stare crkve u Sarajevu. *Spomenik SKA*. XXXIII/65.
25. Polomac, V. (2016) *Jezik povelja i pisama Srpske despotovine*. Kragujevac, FILUM.
26. Ćorić, B. (2011) *Povelja bana Kulina: grafemika, fonemika, morfemika*. Beograd, Čigoja štampa.

Преузето: 7. 4. 2025.
Корекције: 21. 5. 2025.
Прихваћено: 21. 5. 2025.

Maja Mandić¹
University of Banja Luka
Faculty of Philology
Department of English Language and Literature

IN SEARCH OF COMMUNITY: AN ANALYSIS OF EFL TEXTBOOKS IN ELEMENTARY SCHOOLS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract: The aim of this article is to examine the English as a Foreign Language (EFL) textbooks used in elementary schools in the Republic of Srpska (RS) based on their representation of community and the development of cooperation and connectedness among students. As a universal teaching material, the textbook is very significant for both students and teachers, and the quality of its content and the values it promotes are extremely important in the learning process. Given that the RS Law on Elementary Education includes provisions referring to the development of social awareness, tolerance, and empathy, the analysis of the main texts is expected to show what themes related to these values are most prominent, who the main participants are and what kind of relationships they develop, as well as what forms of cooperation among students are expected in their school activities. The approach used in the article is content analysis of the texts and the instructions preceding the exercises in the textbooks. The main themes are identified based on how far they extend to strangers and who is included in different communities. The article focuses on tolerance, compassion and empathy as necessary skills to develop for a thriving society and it also examines the language of the task instructions based on whether they promote cooperation among students and what kind of language skills these exercises are meant to develop.

Keywords: *community, content analysis, cooperation, empathy, textbooks.*

¹ maja.mandic@ff.unibl.org

1. Introduction

The aim of any country's education system should be to help children become the best versions of themselves. This includes acquiring various types of theoretical and practical knowledge as well as developing many skills which can help children go through life in an easier and more meaningful way. As social beings, children have to learn how to live with other people, interact and share with them, and help them so their immediate community and the whole society can thrive and develop the best conditions for everyone to flourish.

As Shaaban (2005:p.204) points out, the English as a Foreign Language (EFL) classroom "has traditionally been an appropriate place for discussing and promoting social values". One of the most important aspects of the learning process in the classroom is the textbook. The aim of this textbook analysis is to identify different ways that the main characters engage in social situations and what kinds of connection are formed in the process. The analysis focuses on the manners that social interactions are represented and how far a sense of connectedness extends beyond the self to encompass various communities. These topics are a huge part of civic education, which is included in many other subjects, and are best learned through cross-curricular tasks and activities (Jerković, Ilić & Josifović-Elezović, 2018), which is reflected in the elementary school curricula in the Republic of Srpska (Republički pedagoški zavod Republike Srpske, 2022).

The paper discusses the importance of the textbook in general and the role it plays in the education process. Then, it briefly examines two education policy documents before it embarks on the analysis of the texts and exercises in the EFL textbooks used in elementary schools in the Republic of Srpska. The identified themes are examined in terms of their main actors, their relationships and activities they engage in, and the results of the analysis are discussed in relation to what kind of community students are taught to work for. Moreover, the paper analyzes how often students are encouraged to cooperate using the textbooks and what types of exercises are based on cooperation.

2. Textbooks

Learning is a complex process whose success cannot be guaranteed even if all the relevant factors converge. One of the most important factors in this process are teaching materials, with the textbook playing the most prominent role (Antić, 2018; Suzić, 2021). Language instruction would be a much more challenging

process without the textbook as its “most obvious and most common form of material support” (Brown, 2001:p.136). As an almost universal element of teaching (Hutchinson & Torres, 1994), the textbook is a useful framework for studying because it gives both students and teachers a clear sense of structure, progress and security. It follows the syllable, provides excellent guidance for less experienced teachers and gives students a sense of autonomy (Ur, 1991).

Language materials may determine what may or may not be legitimate to say (Littlejohn, 2022). They may be said to possess a semantic potential which readers will respond to either in a positive or a negative way, depending on their own previous knowledge and experience (Risager, 2014). However, since textbooks are supported by state institutions, students might consider them carriers of truth (Weninger & Kiss, 2015). As Babaii (2021) points out, textbooks are written to influence their readers’ view of the world consistent with the general policy accepted by a given community.

The aim of this paper is to analyze the English Language textbooks used in the elementary schools in the Republic of Srpska since 2016. The textbooks *English is Fun 2-7* (EIF 2-7)² were written by local authors and published by the Institute for Publishing and Teaching Aids Istočno Novo Sarajevo, and are approved as the only textbooks for learning English in the RS elementary schools in grades 4-9 of elementary school (Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, 2024). Before these textbooks were published, English teachers in the Republic of Srpska could choose among several EFL textbooks published by famous foreign publishers (e.g. Cambridge University Press).

English is the first foreign language taught in elementary schools in the Republic of Srpska (Milićević, 2022), and the subject English Language is introduced in the 3rd grade of elementary school and taught until the end of elementary school. Students have two 45-minute classes every week, which amounts to 72 classes per school year³. The expected level of the English language knowledge upon completion of elementary school is A2 of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) (Republički pedagoški zavod Republike Srpske, 2022).

² The textbook *English is Fun 1* for the 3rd grade (first year of learning) is not included in the analysis because it does not contain any textual content (it is based only on images), and a visual analysis of learning materials is beyond the scope of this paper.

³ Or 68 classes in the 9th (final) grade.

3. Education Policy

The Law on Elementary Education passed by the Republic of Srpska Ministry of Education and Culture in 2022 (Vlada Republike Srpske, 2022) emphasizes the importance of children's social development in Article Five. Among its many aims and objectives, the Law stipulates that the elementary education should encourage active involvement in the life of family and society, development of many values (i.e. justice, truth, freedom, honesty, personal responsibility), and belonging to one's own national and cultural identity and tradition in a way compatible with civilization legacy. It also aims to nurture friendship and develop competences to recognize one's own and others' emotions, ecological awareness, communication competences, tolerance, respect of differences and others' opinions. Furthermore, it focuses on developing competences for constructive problem-solving and working in a team, developing a sense of cooperation and responsibility, encouraging and developing cultural, religious, language and sex equality and tolerance, as well as empathy for the weak, the old and the helpless.

Similarly, the English language curriculum (Republički pedagoški zavod Republike Srpske, 2022) emphasizes students' communicative competence as one of its main objectives and also stresses the importance of learning about and respecting one's own culture as well as the culture of other nations, i.e. intercultural communication competence. In addition to this, students are taught to develop a positive attitude to cultural, religious and other differences, and to take part in the society in an efficient and responsible manner. Students should develop self-confidence, self-respect and respect and tolerance of others. They should also develop ecological awareness and love of nature, and learn the principles of humane gender relationship. Besides developing their critical thinking skills, supporting their opinions and solving problems, students should also develop their listening skills and respect other people's opinions. Students are taught to develop independence, cooperation, collaboration, the culture of dialog, understanding of others, multiculturalism and plurilingualism.

4. Analysis

4.1. Content Analysis

The analyzed content in this paper consists of the main and additional texts (the Reading section) in all the units throughout the six textbooks as well as exercises following the texts and those in additional sections. The most useful structural

element of the textbook is its main text so students will mostly focus on it while studying any subjects (Antić, 2018:p.229). The textbooks are analyzed based on the content analysis⁴ focusing on the formulation and representation of community. The perspective adopted here entails “the analysis of materials ‘as they are’, the content and ways of working that they propose” (Littlejohn, 2011:p.181). The texts in the textbooks are approached from the perspective of qualitative content analysis as “a reserch method for the subjective interpretation of the content of text data through the systematic classification process of coding and identifiyng themes or patterns” (Hsieh & Shannon, 2005:p.1278). Content analysis reveals the author’s explicit and implicit intentions and beliefs and his/her implicit pedagogy and value system (Antić, 2018:p.220).

The analysis answers two groups of questions:

1. What is the nature of connection among the characters in the texts and how is it represented? What kind of community is represented in the textbooks? How far does community extend?

2. How much cooperation among students is expected when they do exercises? Which language skills are mostly developed through pair or group work?

After all the main and additional texts were examined in detail, the four main *themes* concerning the representation of community were observed: *family, friends, animals and nature*, and *culture and society*. Each of the identified themes was then analyzed in terms of its *participants*, the *situations* in which they found themselves or *activities* which they engaged in, and the *locations* of their encounters⁵. The participants were represented taking many roles in these encounters and the quality of their relationships was described. The analysis focuses on instances of compassionate behavior, empathy, tolerance and prosocial behavior in general.

Many of the texts revolve around the life of various families, local or American, but the distinction is emphasized only when it is considered relevant. Foreign language learning can never be separated from learning about the cultures where a language is spoken as the first language, a second language or an international language, which provides students with the opportunity to understand that there are many different perspectives on various subjects and that they may be different from those of the students themselves (Risager, 2021). However, this analysis does

⁴ There are two main approaches to textbook analysis in ex-Yugoslav countries: the analysis based on the methodological acceptability of analyzed textbooks and content analysis focusing on a socially-relevant topic (mainly cultural content analysis or gender stereotyping). A more in-depth analysis (e.g. Critical Discourse Analysis) would provide better insights into the workings of different power relations and ideologies if these are defined as research aims.

⁵ See Appendix for more details.

not focus on intercultural communication, as the content of the textbooks provides enough material for a whole new analysis using that approach. This analysis refers to different cultures only as illustrations of how the concept of community develops in the textbooks and what global issues are included. The locations without any of the main actors of the storylines were also included as illustrations of the expansion of the world.

4.2. Representation

4.2.1. EIF 2 and EIF 3

The first two textbooks (EIF 2 and EIF 3) are analyzed together because they contain the same storyline about a local family, the Kecmans, and their trip to the USA to visit their relatives who live there. EIF 2 ends with the Kecman family packing for the trip and EIF 3 begins with the family's arrival in Chicago, where their relatives live. The textbooks also present the main characters' relationships with other characters and introduce students to characters with English names without specifying who they are.

As expected, the most important communities for students at this age are their family and their friends or classmates. The main characters's parents, siblings, and grandparents are the main actors and they are portrayed in everyday situations, having a Sunday lunch together or celebrating Christmas. Students usually see them in or around the family house. The family is extended onto the main child characters' uncle and his family, who live in the USA. This is a convenient way to introduce the culture of the target language in the story as well as widen the community. EIF 3 begins with the Kecmans traveling to the USA, where the reunited family have fun, go on a picnic, and go sightseeing. They are portrayed as a big happy family, with an emphasis on loving relations among all the family members. The locations now include foreign cities (e.g. Chicago), which gives students the opportunity to gradually transition to learning about the target culture.

There is a huge focus on friends and the importance of friendship, which can also be observed in all the other textbooks. At this stage, friends are persons who live in the same street and/or go to the same school, and students learn that it is important to be a good friend. The friends are seen playing together, reading, singing, exercising together and celebrating a birthday. The last activity entails *sharing* candies with friends and family as an important quality of friendship and family relations. The main characters and their friends engage in various activities at school, at home or in

their street. The circle of friends in EIF 3 widens to encompass the cousins' friends and neighbors, so the number of characters grows, providing the opportunity to include more locations and more information about the target culture. Among these characters are American children who engage in various activities, which are used to develop students' awareness of different cultures (e.g. eating Chinese food, interacting with a Frenchman of African origin or a German food seller at the Taste of Chicago). As the textbook mentions more foreign cities and countries (e.g. London, Washington, Greece), the world slowly *expands* for students.

One more element is included in the portrayal of these little communities – animals. They are introduced in relation to their own behavior and the question of whether the main characters like or dislike that behavior, and are encountered only at the zoo at this stage. The textbook EIF 3 broadens this topic by including a story about animal lovers and animal rescue, with a clearly expressed value judgment that people who love animals are good people. The location is home, which may indicate that animals belong to the innermost circle of students. This is an excellent way to develop students' sense of compassion and empathy.

4.2.2. EIF 4

The analysis of the next books in the series adds other topics to the already mentioned ones (i.e. family, friends/acquaintances and animals) – nature and culture/society. Proceeding from the 5th to the 6th grade of elementary schools marks an important transition for students as they leave their old teacher and begin studying various subjects taught by different teachers. The education thus becomes more serious and complex for students, which is also visible in the English language textbooks. There are more characters who are not family relations to the main characters, the family relationships do not refer only to local lifestyles, and the topic of animals is now connected to the bigger issue of nature and its protection. The world continues to expand as new cities are mentioned (both from the target cultures and other parts of the world).

EIF 4 portrays children in an American school or at home, in predictable situations (e.g. having classes, talking with friends, joking, sending messages, celebrating birthdays). However, there is a visible focus on sharing something with friends (e.g. sharing oranges, buying a birthday gift) and caring for them (e.g. supporting a friend and his team at a baseball game, showing support to a friend moving away). Students also learn about the Boy Scouts and the values of trust and responsibility, and learn how to be good people and good friends. An important

episode discusses the problem of bullying and shows what acceptable behavior of friends entails (helping the victim of bullying, reporting it to parents). This is the first time that students learn how to deal with negative relationships among them.

The family issues are now related to the American contexts and they are largely similar to students' local lifestyle (e.g. attending a cousin's wedding, traveling to a big city, buying a present for parents' anniversary or as a reward for the child's accomplishment). However, there is an introduction of different family relations and they are discussed through an example of an American family: divorce, single parents and adopted children. These are, obviously, important questions to discuss with children but the authors' decision to attribute them to the American family does not seem coincidental.

The topic of animals is now represented through people and animals' love for each other or the difference between living in zoos or in wilderness. In addition, the bigger topic of nature is also introduced and is treated either as a location for an activity (e.g. rafting) or, even more importantly, as an environment in need of saving (e.g. recycling paper, plastic and metal). This topic is discussed by all the other textbooks, which raise students' awareness of environmental problems and help students see themselves as someone who can try to find solutions for them, thus developing students' sense of agency.

As already mentioned, the world is expanding as more cities and countries are mentioned (e.g. Belgrade, Paris, Las Vegas, San Francisco, China), while students learn about kings and queens and famous local people and people belonging to the target culture (e.g. Nikola Tesla, kings and queens, Columbus, Vespucci). As Risager (2021) points out, the more countries are represented in a textbook, the more it takes the role of a window to the whole world.

4.2.3. EIF 5

English is Fun 5 continues to portray friendship in a similar manner as the previous textbooks (e.g. students are excited to see each other after holidays, they make new friends, keep in touch with old friends, and support friends in a competition), and the family includes grandparents and cousins reuniting or just talking to each other. Families are shown taking holidays together, attending a wedding, throwing a surprise party for mom and celebrating a wedding anniversary. The new locations are a village (where grandparents live, which is a familiar notion in the local culture) and honeymoon destinations (as a great way to introduce more locations worldwide).

There is more emphasis on animals and nature – besides images of idyllic nature (e.g. a meadow, forest) and a story about weather and different climates, there is a focus on the importance of water and water pollution as well as a location related to this topic (the Sahara desert). Animals are portrayed in relation to giving or receiving help – there is a story about a service dog and a story about a veterinarian helping animals. These texts continue to raise students' social awareness and empathy (living beings might need help, living beings help each other).

The “big world” offers many new locations (local: Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska, and international: India, Ireland, Australia), activities which can teach about fair play, as well as situations teaching about other people's different lifestyles and beliefs and traditions. These stories serve as a reminder that students should love other people and teach them understanding and tolerance, crucial notions in the education of “responsible, socially aware, concerned citizens” (Shaaban, 2005:p.210).

4.2.4. EIF 6

The 8th grade textbook once again emphasizes the importance of nurturing friendship (e.g. keeping in touch with old friends, giving them support, asking what is wrong) but it also draws students' attention to a negative situation when classmates are teased for being different. The locations are school and home, which is in agreement with where teenagers mostly socialize. There is a continued portrayal of a loving family; however, the issues of the lack of understanding and a family's influence on a potential career choice are also raised. Overall, although the representation of friends and family remains significant and positive, there is more focus on the topics of nature and bigger communities.

The environmental issues are given prominence and students are portrayed as possible agents of change and are constantly motivated to take small steps to preserve the nature. There is a text on air pollution, global warming, deforestation, water preservation and endangered species and the characters featuring in the text are referred to as “nature's young protectors”. Students seem to be encouraged to follow in the steps of the characters in the text and imitate them, thus taking the first step to a nature preservation activity.

The society expands to include people from various places of the “big colorful world” (the list of people, cities, countries and areas mentioned in the texts is the longest so far: New York, Africa, Asia, the Balkans, Vietnam, Egypt, Germany, Native Americans, Greece, China, Iran, New Delhi, Berlin, Tokyo, Banja Luka,

Canada, the world). There is a text teaching how to be tolerant, and Lennon's "Imagine" is mentioned as an image of a united world, a world of peace and love. A particularly important topic is discussed to raise social awareness – that of homelessness, and the need to help the homeless in some way. Social problems constitute elements of deep culture, which should be an important aspect of any foreign language textbook (Suzić, 2021).

4.2.5. EIF 7

In addition to the representation of friends already seen in the previous textbooks (e.g. having fun and being happy when they spend time together, sharing things and being there for each other), friends are also seen in new situations in the final textbook. The book introduces the ideas of homeschooling and online relationships but points out that the biggest problem with these concepts is the question of socialization. The texts acknowledge vast possibilities of doing things online but still favor live contact. The families are represented in traditional forms because they are shown celebrating a family patron saint's day, an important event in the local community. The importance of family is once again highlighted in the text dealing with factors ensuring a healthy life (e. g. hugging friends and family for a healthy life).

The textbook continues to address the green issues, emphasizing the planet's bleak prospects unless "we" do something. The explicit vocabulary used to describe this dangerous situation (e.g. dark future, natural disaster) is counterbalanced by statements encouraging individual action to protect the Earth (e.g. *we* only have one home, *we* have to save the planet, little steps, participation of *all*).

As the world becomes bigger, the society now includes globetrotters and backpackers, diaspora and online communities, and the texts mention numerous new domestic and international locations (Jahorina, EU, Europe, America, continents, the Balkans, Germany, Greece, Croatia, Portugal, China, Spain, Great Britain, Tunisia, Vicenza). A text on the Serbian community in Vicenza reiterates that home is where the heart is, thus allowing for the possibility of finding home abroad provided that one is close to one's own ethnic community.

A special emphasis is placed on the importance of doing good deeds. For example, Robin Hood is described as a fighter against poverty and injustice because he steals from the rich and gives to the poor, and Mark Zuckerberg and his wife are praised for giving their own wealth to help the poor. This confirms the authors' commitment to developing students' social awareness and empathy.

4.3. Cooperation among students

This section of the paper examines the formulation of tasks in the textbooks in two ways: how often students are expected to cooperate on tasks and assignments, and what type of exercises cooperation is usually connected with.

Research into social interaction shows that cooperation among students increases their social awareness and agency, which is always negotiated with both the immediate environment and the society and is, therefore, collaborative (Murphey, 2012:p.226). Cooperative activities involving pair and small groups of students are the basis of Cooperative Language Learning (CLL), aimed at providing students with the experiences necessary for healthy psychological, social and cognitive development (Richards & Rodgers, 2001). CLL also aims to change the organization of the classroom from a competitive to a team-based structure with a great performance, while group work creates “an embracing affective climate” (Brown, 2001:p.178). Such an approach to learning reduces students’ stress, increases student motivation and develops teamwork skills, creating a positive classroom atmosphere (Richards & Rodgers, 2001). CLL is a welcome alternative to teacher-fronted teaching. Besides increasing the feeling of cooperation and warmth in the class, group work builds learner responsibility, improves motivation and independence (Ur, 1991), and promotes learner autonomy (Brown, 2001).

EIF 2 consists of 6 units, each followed by a mini test comprising 6 tasks. The instructions for each task are written based on individual work except the last exercise, which is a role play and could be organized as pair work or group work, even though the images indicate that this task is done as pair work. However, teachers are allowed to use the textbooks in any way they deem appropriate (Republički pedagoški zavod Republike Srpske, 2022), so even the tasks not intended as pair or group work could, in fact, be redesigned as such. Teachers are advised to use different contemporary teaching methods and forms, among which are pair and group work, especially when developing speaking skills is concerned (e.g. listening to others, not interrupting others, tolerance). Pair or group work is also recommended in error correction, which depends on the teacher’s lesson plan and the arrangement between the teacher and the students.

EIF 3 also consists of 6 units, each followed by a mini test comprising 6 tasks. Unlike the mini tests in the previous textbook, these contain tasks explicitly involving both the student using the book and his/her friend. Each test comprises 2 pair work exercises and 1 role play exercise (e.g. “Describe the picture in five sentences. Your friend can mark them”, “Ask five questions about the picture. Your friend can mark them.”). Thus, cooperation among students increases as they grow older.

EIF 4 consists of 6 units but the textbook has more pages than EIF 3 (100 vs. 60 pages) and is more complex in outline and content⁶. Each text is followed by 6-8 grammar and vocabulary tasks. Most are intended to be individual work but there is much more pair and group work compared to the previous textbooks. Students are sometimes instructed to ask their friend questions about a text they have read and to answer the friend's questions, simply tell them about a text, make a dialog based on a text, or do a word-matching exercise. Most tasks are formulated as individual work and consist of telling the classmates (friends or partners) about a topic previously read about or discussed (only one is formulated as a guessing game to be played by the whole class together). However, there is a great potential for the tasks to be reorganized into group work⁷. Besides these speaking tasks, there are also 2 reading comprehension tasks explicitly designed as group work (a competition between two teams).

Unlike EIF 2 and EIF 3, this textbook contains two more revision sections, separate from the texts and text-based grammar and vocabulary tasks following them. The first one is called *Check your knowledge* and consists of 6 grammar and vocabulary exercises providing students with more material for revision. One of the exercises includes pair work and is aimed at helping students practice their speaking skills. All the other exercises are to be done individually. The second section is *Speaking and Writing Corner*, which provides students with topics for speaking and writing practice. The instructions for the speaking tasks read as follows: "Tell the class something about it. Talk about it with your classmates/friends. Interview your classmates about this. Ask your friends about this. Find somebody in your class who does not think so." The Speaking and Writing Corner section follows the communicative and analytical approach to learning foreign languages, which is to be expected in contemporary language learning textbooks (Mitić, 2020).

In EIF 5, the outline of each unit remains unchanged compared to EIF 4. The grammar and vocabulary exercises following each text are formulated as individual work. However, almost all the speaking tasks (21 in 36 smaller units) contain either explicit instructions for group/pair work or can be organized as such (e.g. Tell your friends/class about cultural events in your town). EIF 5 contains 2 additional sections: *Speaking and Writing Corner*, and *Projects*. The Speaking part lists 6 topics for discussion, which are directly related to the overall topics of each unit. Most of the topics are meant to be discussed in pairs or groups, and those

⁶The transition from the 5th to the 6th grade of elementary school is described in section 4.2.2 (EIF 4).

⁷For example, students can pair up and ask each other reading comprehension questions, work on new vocabulary in groups, or play vocabulary charades with other groups.

formulated as group work are role plays, interviews, making a dialog, guessing games, and comparing ideas (agreeing/disagreeing). In the Writing part, most topics are designed as individual work, but some can be redesigned as pair or group work (e.g. writing a letter to the school principal or as a school principal, preparing a project to save water etc.) The Projects section contains six project ideas, five of which are group work and one pair work (e.g. making a poster, writing a story, making a PowerPoint presentation, a role play, preparing a quiz). It is evident that, as they grow older, students are encouraged to cooperate more on doing school tasks and assignments. Moreover, language activities such as discussions, writing letters to relevant parties and making presentations about important issues are connected with higher student involvement, which helps students learn better (Shaaban, 2005:p.210).

The outline of the last two textbooks (EIF 6 and EIF 7) in the series changes, consisting of only 6 units and no additional sections. All the exercises follow four one-page texts that each unit comprises and they contain grammar and vocabulary tasks as well as speaking and writing tasks. In EIF 6, cooperation among students in the form of pair and/or group work is expected mostly in speaking exercises. Out of 27 exercises designed as pair/group work, only four are projects (2 pair work, 1 group work and 1 individual, all meant to be presented in the classroom), 3 writing tasks (which are to be shared and discussed with classmates) and only one grammar exercise. As already pointed out, many of the grammar and vocabulary tasks can be redesigned as pair or group work but that depends solely on the teacher's decision.

The final textbook (EIF 7) is similar to the previous one in its outline and content. It consists of 6 units comprising 4 texts each, followed by grammar, vocabulary, speaking and writing exercises. The majority of them are meant to be done individually, with the exception of the speaking exercises, which are usually designed to be done in pairs or groups. Most of the 15 speaking exercises are the final tasks following the texts, with only 3 exceptions, which are formulated as warm-up speaking tasks preceding the texts. Group work is favoured because only 2 of the 15 exercises are formulated as pair work, while the others are designed explicitly as group work or there is a choice between pair and group work, or a combination of the two.

5. Discussion

The representation of the closest interpersonal relationships goes from tightly connected *families* to close *friendships* (to be a good friend is a to be a good person). *Supporting* friends and *helping* others (people in general, including friends and

strangers, as well as animals) are portrayed as extremely important character traits. *Sharing* (food, gifts, values, wealth) is represented as an important value, whereas intolerance and violence are condemned. The values of *benevolence* (i.e. concern for others' welfare within the family and other primary groups) and *universalism* (i.e. tolerance and concern for the welfare of all people and for nature) are represented as ultimate goals, which is in agreement with the pan-cultural value hierarchy (Schwartz, 2012). The textbooks systematically promote *universal socialisation values* (Shaaban, 2005), thus helping students further develop social awareness.

The textbooks consistently raise issues related to citizenship education such as *climate change*, *inequality* and *poverty*. There is a clear narrative of the *endangered planet* and a constant appeal to engage in even the smallest activities to save it. Occasional mentions of *social problems* (e.g. homelessness, intolerance, injustice, poverty) serve as illustrations of the state of the world and can be used to raise students' awareness of such problems. Students are explicitly or implicitly taught that these issues matter and that they should regularly *participate* in activities aimed at solving them. Discussing such topics is a part of teaching global understanding (Brown, 1997) and the development of students into engaged (*global*) *citizens* (Risager, 2021), or "citizens of the world" (Shaaban, 2005:p.210).

Location expands gradually from the *immediate environment* (home, street, school) to foreign cities and *countries*. Although not the focus of this analysis, it must be observed that the countries and parts of the world mentioned in the textbooks mostly belong to the Inner Circle of World Englishes but also to many countries of the Outer and the Expanding Circles (Kachru, 1990). The cultures represented in the textbooks are treated mostly as tourist destinations, using a tourism discourse (Byram, 1997; Kramsch & Vinall, 2015), or sources of information about customs and lifestyles, different from those of the local culture. Although the latter contributes to learning about difference and tolerance, the real question is how far this representation leads to deeper understanding. Whether such representation is sufficient to conclude that the textbooks are compatible with the English as an International Language pedagogical framework is yet to be confirmed by a separate analysis. These, among other topics mentioned in the article, make intriguing topics for further research.

6. Conclusion

This analysis shows that the representation of community starts from the main characters' small communities in their vicinity (friends, family) and expands into larger ones such as society, nation or the whole world. The change of the sense of belonging from the small community to the global community is consistent with the stages of children's development from the egocentric self through their relations with others in their immediate community and beyond to universal altruistic social concerns (Feng, 2019). The main observed *themes* (family, friends, animals/nature and society/culture) and the type of engagement represented in the texts (various social activities; respect of friendship, honesty, justice, tolerance, empathy, family, environment; active participation in solving problems in the immediate community and in global terms) provide enough content for students to discuss (and, possibly, act on) relevant issues of the world today, which is one of the aims of education.

The textbook remains the point of departure for most of the classroom teaching, which is why the relevance of its content is of huge importance. What happens when it is actually used in the classroom may be different from what was intended by the authors because both teachers and students interpret it in their own ways (Littlejohn, 2022). It is important to bear in mind that textbooks are ideological, political and economic constructs and their content should be approached and adapted carefully and critically (Keles & Yazan, 2020). Both textbook writers and teachers might agree with this proposal but it also raises the question of how much pressure this puts on teachers and students in the classroom. Littlejohn (2022) suggests a more fluid use of materials but classroom observation is needed to see whether foreign language teachers have the training required to adapt and supplement the textbook as a primary teaching material adequately. There are so many questions to consider, from the developmental appropriateness of topics (Košuta, 2015) to students' agency (Murphey et al., 2012) and forms of collaboration, and the organizational structure of the classroom (Richards & Rogers, 2001), so if the textbook is not a completely reliable material, the learning process will be less successful than it can be. Teachers are often seen as role models, who impart knowledge and facilitate students' development (Liu, 2023), and they should be given the chance to prepare for all these roles during the pre-service education.

Language teaching research is nowadays approached from various sociocultural perspectives (Littlejohn, 2022) and it should certainly continue to discuss issues relevant to every human being. As "agents for change", teachers are expected to help people tune into the principles of cooperation, empowerment, and understanding

as primary channels of communication (Brown, 2001:p.445); however, they are unable to do so without structural support. The texts and exercises analyzed in this paper provide enough content for many valuable discussions of what students might do in order to make the society a better place for everyone, provided teachers are trained to focus on the values of community and connectedness. The analyzed textbooks contain quite a lot of material for many more potential analyses, such as the representation of consumerism, gender roles, environmental issues, dominant and subordinate cultures, local versus the English-speaking cultures mentioned in the textbooks as well as opinions of teachers and students actually using the textbooks in the classroom. The results of such analyses might be used to adjust and adapt the learning materials and approaches to learning to the needs of students of tomorrow.

References

1. Antić, Slobodanka (2018) Učenički kognitivni obrasci upotrebe udžbenika u procesu učenja - perspektiva učenika. *Nastava i vaspitanje*. 67(2), 219–234. Available at: doi: 10.5937/nasvas1802219A
2. Babaii, E. (2021) ELT textbook ideology. In: Mohebbi, H. & Coombe, C. (eds.) *Research Questions in Language Education and Applied Linguistics*. Springer Texts in Education. Springer: Cham. 689–693. https://doi.org/10.1007/978-3-030-79143-8_120
3. Brown, H. D. (1997) The place of moral and political issues in language pedagogy. *Asian Journal of English Language Teaching*. 7, 21–33.
4. Available at: <https://www.cuhk.edu.hk/ajelt/vol7/art2.htm> [Accessed: 24.1.2025]
5. Brown, H. D. (2001) *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. New-York, Longman.
6. Byram, M. (1997) *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon, Multilingual Matters.
7. Feng, W. (2019) Infusing moral education into English language teaching: An ontogenetic analysis of social values in EFL textbooks in Hong Kong. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*. 40(4), 458–473. Available at: DOI: 10.1080/01596306.2017.1356806
8. Hsieh, H. & Shannon, S. (2005) Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*. 15(9), 277–288. Available at: DOI: 10.1177/1049732305276687
9. Hutchinson, T. & Torres, E. (1994) The textbook as agent of change. *ELT Journal*. 48(4), 315–328. Available at: <https://doi.org/10.1093/elt/48.4.315>

9. Jerković, Lj., Ilić, M. & Josifović-Elezović, S. (2018) The effects of civic education instruction. *Didaktika Slovenica – pedagoška obzorja*. 33(3–4), 55–65. Available at: https://www.pedagoska-obzorja.si/Revija/Vsebine/PDF/DSPO_2018_33_03.pdf [Accessed: 25.1.2025]
10. Kachru, B. (1990) World Englishes and applied linguistics. *World Englishes*. 9(1), 3–20. Available at: <https://doi.org/10.1111/j.1467-971X.1990.tb00683.x>
11. Keles, U. & Yazan, B. (2020) Representation of cultures and communities in a global ELT textbook: A diachronic content analysis. *Language Teaching Research*. (27)5, 1325–1346. Available at: <https://doi.org/10.1177/1362168820976922> <https://doi.org/10.1177/1362168820976922>
12. Košuta, N. (2015) Kriteriji za analizu i vrednovanje udžbenika stranoga jezika s aspekta razvojne primjerenosti tema. *Strani jezici*. 43(1), 3–18. Available at: <https://hrcak.srce.hr/289925> [Accessed: 17.2.2025]
13. Kramsch, C., & Vinall, K. (2015) The cultural politics of language textbooks in the era of globalization. In: Curdt-Christiansen, X.L. & Weninger, C. (eds.) *Language, Ideology and Education: The Politics of Textbooks in Language Education*. London, Routledge. 11–28. Available at:
14. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315814223-3/cultural-politics-language-textbooks-era-globalization-claire-kramsch-kimberly-vinall?context=ubx&refId=be986bc3-8747-4fca-a847-ac9b95f2ea56>
15. Littlejohn, A. (2011) The analysis of language teaching materials: inside the Trojan Horse. In: Tomlinson, B. (ed.) *Materials Development in Language Teaching*. Cambridge, Cambridge University Press. 179–211. Available at: <https://doi.org/10.1017/9781139042789.011>
16. Littlejohn, A. (2022) The analysis and evaluation of language teaching materials. In Norton, J. & Buchanan, H. (eds.) *The Routledge handbook of materials development for language*
17. *teaching*. Milton Park, Routledge. 163–176. Available at: <https://doi.org/10.4324/b22783-23>
18. Liu, H. (2023) ESL/EFL teachers' role in moral and political education in China and its implications for pre-service teacher education. *English Language Teaching and Linguistics Studies*. 5(3), 154–166. Available at: <https://doi.org/10.22158/eltls.v5n3p154>
19. Miličević, S. (2022) Obrazovna jezička politika Republike Srpske u domenu nastave stranih jezika. *Filolog*. XIII(26), 271–283. Available at: DOI 10.21618/fil2226271m
20. Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske (2024) *Spisak obaveznih udžbenika za osnovnu školu za školsku 2024/2025. godinu*. Available at: https://rpz-rs.org/sajt/doc/file/web_portal/09/Skolska_2024_2025_godina/plakat_osnovna_2024.pdf [Accessed: 23.1.2025]

21. Mitić, P. (2020) Analitički pristup u nastavi stranih jezika: primer udžbenika Headway. *Filolog*. XI(21), 55–78. Available at: DOI 10.21618/fil2021055m
22. Murphey, T., Falout, J., Fukada, Y., & Fukuda, T. (2012) Group dynamics: Collaborative agency in present communities of imagination. In Mercer, S., Ryan, S. & Williams, M. (eds.) *Psychology for Language Learning*. London, Palgrave Macmillan. 220–238. Available at: https://doi.org/10.1057/9781137032829_15
23. Republički pedagoški zavod Republike Srpske. (2022) *Nastavni programi za nastavni predmet Engleski jezik od III do IX razreda osnovne škole*. Available at: <https://www.rpz-rs.org/901/rpzrs/Nastavni/programi/za/nastavni/predmet/Engleski/jezik/od/III/do/IX/razreda/osnovne/skole> [Accessed: 23.1.2025]
24. Richards, J. & Rodgers, T. (2001) *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge, Cambridge University Press.
25. Risager, K. (2014) Analysing culture in learning materials, *Learning Materials without Borders. Sprogforum*. 59, 78-86. Available at: <https://tidsskrift.dk/spr/article/view/26033/22910> [Accessed: 21.1.2025]
26. Risager, K. (2021) Language textbooks: Windows to the world. *Language, Culture and Curriculum*. 34(2), 119–132. Available at: <https://doi.org/10.1080/07908318.2020.1797767>
27. Schwartz, S. H. (2012) An overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2(1), 1–10. Available at: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
28. Shaaban, K. (2005) A proposed framework for incorporating moral education into the ESL/EFL classroom. *Language, Culture and Curriculum*. 18(2), 201–217. Available at: <https://doi.org/10.1080/07908310508668742>
29. Suzić, R. (2021) Analiza sadržaja i elemenata kulture u udžbeniku za engleski jezik *Pioneer. Metodički vidici*. 12(12), 513–522. DOI: 10.19090/MV.2021.12.121–132
30. Tomović, N., Janković, N. & Gledić, B. (2023) *English is Fun 2. Engleski jezik za 4. razred osnovne škole*. Istočno Novo Sarajevo, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a.d.
31. Tomović, N., Janković, N. & Gledić, B. (2024) *English is Fun 3. Engleski jezik za 5. razred osnovne škole*. Istočno Novo Sarajevo, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a.d.
32. Tomović, N., Janković, N. & Gledić, B. (2024) *English is Fun 4. Engleski jezik za 6. razred osnovne škole*. Istočno Novo Sarajevo, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a.d.
33. Tomović, N., Janković, N., Gledić, B. & Filipović, N. (2024) *English is Fun 5. Engleski jezik za 7. razred osnovne škole*. Istočno Novo Sarajevo, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a.d.
34. Tomović, N., Janković, N. & Dedić, B. (2024) *English is Fun 6. Engleski jezik za 8. razred osnovne škole*. Istočno Novo Sarajevo, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a.d.

36. Tomović, N., Gledić, B. & Filipović, N. (2024) *English is Fun 7. Engleski jezik za 9. razred osnovne škole*. Istočno Novo Sarajevo, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a.d.
37. Ur, P. (1991) *A course in language teaching, Practice and theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
38. Weninger, C. & Kiss, T. (2015) Analyzing culture in foreign/second language textbooks. Methodological and conceptual issues. In: Curdt-Christiansen, X.L. & Weninger, C. (eds.) *Language, Ideology and Education: The politics of textbooks in language education*. Milton Park, Routledge. 50–66. Available at: <https://doi.org/10.4324/9781315814223>
39. Vlada Republike Srpske (2022) *Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju*. Available at: https://vladars.rs/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/PAO/PublishingImages/Pages/Osnovno_obrazovanje/%d0%97%d0%b0%d0%ba%d0%be%d0%bd%20%d0%be%20%d0%be%d1%81%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%bd%d0%be%d0%bc%20%d0%b2%d0%b0%d1%81%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d1%9a%d1%83%20%d0%b8%20%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d1%9a%d1%83.pdf [Accessed: 23.1.2025]

Appendix

English is Fun 2 (4th grade)

Community	Participants/ Attributes	Situation/ Activity	Location
<i>Friends</i>	- good friends - live in the same street - go to school together - are in the same class - neighbors	- reading, drawing, singing, counting, exercising - playing in the snow - celebrating birthday - <i>sharing candies</i> with friends and family	- classroom - school - home - field trip - their street

<i>Family</i>	- mother, father, sister, brother (local) - grandmother, grandfather - uncle (mother's brother), his wife and two children (cousins living in the USA) - American family	- Sunday lunch - celebrating Christmas - writing an email to a cousin in the USA; the cousin replies - packing for a trip to visit the relatives	- family house
<i>Animals</i>	- introduction of various animals	- expressing likes or dislikes (based on what animals can do) - listing characteristics of animals and what they are doing at the moment	- zoo

English is Fun 3 (5th grade)

Community	Participants/ Attributes	Situation/Activity	Location
<i>Family</i>	- relatives - loving relations - together again - a big happy family	- travelling to the USA to visit uncle - having fun - going on a picnic - seightseeing - going to a shopping mall - making a snowman - celebrating birthday at a restaurant	- Chicago - supermarket

<i>Friends</i>	- cousins' friends and neighbors - school friends	- meeting their cousins' friends - school subjects	- Lake Michigen - school
<i>Animals</i>	- animal lovers - animal rescue	- people who love animals are <i>good people</i>	- family house
<i>Culture/ society</i>	- uncle is a pilot - American children	- flying to different countries - (dis)liking Chinese food - interaction with a Frenchman (African parents; race) - buying food from a German seller	- London - Washington - Taste of Chicago - Greece

English is Fun 4 (6th grade)

Community	Participants/ Attributes	Situation/Activity	Location
<i>Friends</i>	American children	- having classes - talking with friends, telling jokes, sending messages during recess - making pancakes for birthday - <i>sharing</i> oranges with friends - being targeted by a bully - <i>helping</i> friends - buying friends a birthday gift	- school - home

		- <i>supporting</i> a friend and his team at a baseball game - a farewell party because a friend is moving away	
<i>Family</i>	- American children	- attending a cousin's wedding - travelling to Paris (mom's reward) - buying a present at a shopping mall (parents' reward) - celebrating parents' anniversary and buying them a present - introducing the American family (family values: single parent, adopted child, divorce)	- school - home - various cities
<i>Animals/nature</i>	- Mother Nature - animals	- rafting on two great rivers - saving the planet - recycling paper, plastic, metal - loving animals (animals loving them back)	- zoo/captivity - wilderness/freedom - Yellowstone
<i>Culture/society</i>	- Boy Scouts - "Big wide world" (kings and queens, Nikola Tesla, Columbus, Vespucci)	- <i>sharing values of trust and responsibility</i> - learning how to be <i>good people</i> and good friends	- Belgrade - China - Paris - Las Vegas - San Francisco

English is Fun 5 (7th grade)

Community	Participants/ Attributes	Situation/Activity	Location
<i>Friends</i>	- excited and happy to see each other again - friendly and funny	- gathering in the schoolyard after holiday - making new friends - <i>keeping in touch</i> with old friends - <i>supporting</i> a friend taking part in a competition - spending Sunday together	- school
<i>Family</i>	- grandparents - cousins - children - parents	- family holiday - attending a wedding - throwing a surprise party for mom - going on a honeymoon - celebrating wedding anniversary - reuniting with cousins	- village - honeymoon destinations
<i>Animals/ nature</i>	- idyllic nature - water - weather - different climates - veterinarian - service dog	- barbecue - talking about water pollution - <i>helping</i> animals	- meadow, forest - the Sahara - animal hospital - the Vienna zoo

<i>Culture/ society</i>	- students - teenagers - different people	- learning about <i>fair play</i> - leading different lifestyles - having <i>different beliefs and traditions</i> - <i>loving other people</i>	- school - Bosnia and Herzegovina - the Republic of Srpska - India - Ireland - Australia

English is Fun 6 (8th grade)

Community	Participants/ Attributes	Situation/Activity	Location
<i>Friends</i>	- excited to see their friends again after school break - <i>happy to see old friends</i> and hear good news - <i>best friends forever</i>	- rushing to school to join their friends - <i>keeping in touch</i> with friends who moved away - <i>missing friends</i> who live away - <i>asking a friend what is wrong</i> - <i>giving advice</i> to friends - exchanging knowledge - teasing classmates for being different	- school - house
<i>Family</i>	- parents - siblings	- plenty of love but lack of understanding - choosing a career	- home
<i>Nature</i>	- the environment - animals - nature's young protectors	- school projects on the protection of the environment - air pollution	- school - neighborhood

*In Search of Community: An Analysis of EFL
Textbooks in Elementary Schools in the Republic of Srpska*

		- global warming - deforestation - endangered species - water preservation	
<i>Culture/society</i>	- neighbors - best man - people in need - a big colorful world - people from various places	- complaining - <i>learning how to be tolerant</i> - <i>Imagine</i>, Lennon's dream of a united world. the world of peace and love - <i>helping</i> homeless people - holiday celebrations - sense of achievement	- New York - Africa - Asia - the Balkans - Vietnam - Egypt - Germany - Native Americans - Greece - China - Iran - New Delhi - Berlin - Tokyo - Banja Luka - Canada - the world

English is Fun 7 (9th grade)

Community	Participants/ Attributes	Situation/Activity	Location
<i>Friends</i>	- <i>eager to see each other</i> after vacation - online friends - classmates	- <i>missing</i> each other - (not) having fun together - homeschooling - <i>sharing</i> chocolate - school as a place where we belong - making jokes and laughing while spending a holiday together	- school

		- <i>staying in touch</i> - <i>being there for friends</i>	
<i>Family</i>	- traditional family - different families	- celebrating the family patron saint (Slava) - going to the mountains - time flies when you have fun - <i>hugging friends and family for a healthy life</i>	- home - countryside
<i>Nature/animals</i>	- normal life - climate change - dark future - big businesses - individuals - young generations - animals - marine biologist	- natural disaster - pollution - we only have one home - we have to save the planet - participation of all - little steps - animal protection	- Earth - sea
<i>Culture/society</i>	- globetrotters - backpackers - online communities - diaspora - Robin Hood - Mark Zuckerberg (a generous person, he and wife Pricilla are true heroes)	- traveling - holidays - socializing online - superstitions - home is where the heart is - <i>fighter against poverty and injustice</i> - giving own wealth to help the poor	- Internet - Jahorina - EU - Europe - America - continents - the Balkans - Germany - Greece - Croatia - Portugal - China - Spain - Great Britain - Tunisia - Vicenza

Маја Мандић
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за енглески језик и књижевност

У ПОТРАЗИ ЗА ЗАЈЕДНИЦОМ: АНАЛИЗА УЏБЕНИКА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Резиме

У чланку се анализира на који начин се представља заједница у уџбеницима енглеског језика за основну школу који се користе у Републици Српској, те како се развија сарадња и повезаност између ученика док рјешавају вјежбе из уџбеника. Уџбеник се сматра универзалним средством за подучавање и учење и као такав изразито је важан и за ученике и за наставнике, па су квалитет његовог садржаја и вриједности које промовише од великог значаја за процес учења. Будући да и *Закон о основном васпитању и образовању Републике Српске* укључује одредбе које се односе на развој друштвене освијештености, толеранције и емпатије, очекивано је да ће се овакве теме наћи и у уџбеницима енглеског језика. Циљ анализе јесте да покаже које су теме најистакнутије, ко су главни учесници и какви се односи развијају између њих, као и какав се облик сарадње очекује између ученика док обављају школске задатке.

Главни текстови и текст задатака у уџбеницима анализирани су на основу прегледа садржаја. У текстовима су уочене главне теме у зависности од тога колико се главни актери повезују са другим људима и ко је све укључен у различите заједнице. Чланак се бави саосјећањем, емпатијом и толеранцијом као нужним особинама за развој успјешног друштва, па се анализирају и ситуације у којима се ове друштвене вјештине могу уочити. У чланку се анализира и језик упутстава за рад на вјежбама, и то тако да се тражи одговор на два питања: колико вјежбе подстичу сарадњу између ученика и које језичке вјештине развијају.

► **Кључне ријечи:** анализа садржаја, емпатија, заједница, сарадња, уџбеници.

Преузето: 24. 4. 2025.
Корекције: 15. 5. 2025.
Прихваћено: 15. 5. 2025.

Jelena V. Šajinović Novaković
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra za anglistiku

Milica R. Mijatović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra za romanistiku

Milica Đ. Jošić Milinović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra za anglistiku

TABOO TALK: LINGUISTIC COMPETENCE AND SHIFTING BOUNDARIES OF SOCIAL DISCOURSE

Abstract: Due to the influence of the mass media and social media which have brought changes in social norms and behaviours people are more than ever free to speak their minds without being censored under the cloak of anonymity, and hidden behind different platforms. This freedom of speech has encouraged them to speak and act the way they would never speak and act otherwise but has it affected the choice of topics they are comfortable to talk about? Are there taboo topics anymore, either cultural or personal? In language, a taboo is associated with things that are not said because of the embarrassment they cause. This paper aims to explore topics young people, college students, from three different societies find embarrassing to talk about with other people and particularly with their parents. They were given a set of questions considered taboo or controversial related to love or sex matters, physical appearance, money, political attitudes, health issues, problems with the law, and similar, and asked to specify who has the right to ask them the given question. They were also asked to tick the topics they find (un)comfortable to talk about in front of their parents, including swearing, and to provide a question they find deeply offensive.

Keywords: taboo topics, freedom of speech, communicative competence, social norms.

1. Introduction

Studies have proved that we are all born with different competences, the most important of which is the ability to select language forms that appropriately reflect the social norms governing behaviour in specific encounters. The term was suggested by Hymes (1972) and includes knowledge and expectation of communication patterns like who may or may not speak in certain settings, what to speak about, and which topics to avoid. Most of us choose our words carefully according to whom we are talking. We also choose the topic of conversation with respect to our interlocutors. There are topics that are not appropriate to discuss around certain people, especially those in positions of authority or family members. However, some people feel more comfortable to talk about personal things in front of strangers than family members and close friends. Why is that so is more a matter of social psychology than sociolinguistics. Society and culture impose restrictions on certain behaviours and activities deeming them acceptable or unacceptable in different contexts. Influenced by societal expectations and restrictions, it seems we have different faces for different social contexts.

In his essay *The Critic as Artist* (1891) Oscar Wilde said that 'Man is least himself when he talks in his own person. Give him a mask, and he will tell you the truth'. Paradoxically, people are more likely to show their real faces when they can hide behind something and when they are not directly exposed to judgements. The mask helps them express their true thoughts and desires putting them at the same time on a safe side. The mask frees them from social constraints, hides their true identity, and grants them the freedom to speak and act in ways they would never speak or act. Even though made in the XIX century, quotes of Oscar Wilde are still applicable to today's society. But masks have changed: false profiles, anonymity, and trolls on the Internet which give people more freedom, and provide them with the option to present themselves in a better light or to give awful comments on other people and say things that wouldn't dare say in real life. We are witnessing a shift in the global perspective on life, one that brings forward issues once considered taboo, challenging long-held norms and sparking new conversations.

A taboo, by definition, refers to that which lies outside the boundaries of what society deems acceptable. Taboo words and expressions are considered taboo primarily because society deemed them as such (Darrah, 2022:p.53). Sex is a natural behaviour in humans, and sex-related issues have always been taboo and subject to social condemnation (Crespo-Fernandez, 2018: p.14). Most people would not discuss sex-related topics freely and publicly but they would discuss it with their

partners and friends which might imply that taboo is a taboo due to situational factors as Feldman et al. (2017) pointed out. However, the taboo surrounding sex is not only the consequence of social impositions but it is also self-imposed by individuals (Crespo-Fernandez, 2018:p.14). Ordinary people 'act as self-appointed censors and take it upon themselves to condemn those words and constructions that they feel do not measure up to the standards they perceive they should say' (Burridge, 2010:p.3). Sex is, for many, a reminder of the human's animalistic roots and base passions that should be kept private (Crespo-Fernandez, 2018:p.14-15). Some other topics also evoke feelings of embarrassment. Talking about finances can make people feel embarrassed especially if they are in a less favourable financial position. In many cultures, people are raised to believe that finances are a private matter and should not be talked about openly. Politics is an appealing topic but any political disagreement can lead to fervent debates that may cause embarrassment and bad blood between people. Another similar topic is religion. What we believe is also a very personal matter. People may feel embarrassed to talk about it, especially in multireligious societies where the topic can cause heated arguments between interlocutors.

Therefore, in many cultures, politics, sex, religion, and money issues are taboo topics and should be avoided. Wardhaugh (2010:p.249) argues that tabooed subjects can vary widely: sex; death; excretion; bodily functions; religious matters; and politics. Subjects such as these were once off-limits for the mass media and were rarely discussed in public discourse. However, in the pursuit of maximising viewership, television, particularly reality TV programmes, has increasingly broadcast obscene, indecent, and profane content featuring explicit language and behaviour. Such content is also present in other media. The widespread influence of the media has impacted our beliefs and customs. More than ever we feel free to give our opinion and offer comments without the constraints of traditional censorship. Topics that were once considered taboo are gradually becoming more acceptable. This supports the thesis that taboos are not constant, but rather subject to change. As Allan and Burridge (2006:p.9) pointed out that 'there is no such thing as an absolute taboo. Nothing is taboo for all people, under all circumstances, for all time.' For example, linguistic taboos may be violated on occasion to draw attention to oneself, or to show contempt, or to be aggressive or provocative, or to mock authority – or, according to Freud, on occasion as a form of verbal seduction, e.g., 'talking dirty' (Wardhaugh, 2010:p.259).

There are cultural taboos, things considered normal in one society can be found odd in another, and personal taboos, the topics an individual is sensitive to. Freedom

of speech has loosened our tongues but has it affected the choice of topics we are comfortable to talk about. Are there still topics we avoid to talk about because we find them embarrassing? To explore that we gave a questionnaire to college students in three different societies: Canada, Poland, and Bosnia and Herzegovina. They were asked to fill in the questionnaire as honestly as they could stating the question they found embarrassing to talk about. They were also asked to mark the topics they would never talk about with their parents. Their answers are discussed in the section Results.

An online survey conducted in Canada in (2020) asked people to rank their level of comfort/discomfort when discussing a series of issues. The top four topics mentioned were politics (26%), relationship/sex talk (24%), money and religion (23%). Canadians were most comfortable talking about their health issues (with a taboo rating of just 12%).

On the other side of the world, in Poland, Barbara Klich-Kluczevska studying the relationship between family, taboo, and Communism argues that at the dawn of the new millennium, German Slavic Studies professor Michael Fleischer surveyed Poles on the presence of taboos in Polish culture (2021:p.31). The respondents were asked to grapple with questions about the things of which they could not speak, which were taboo. Research showed that everything could be openly discussed in contemporary Poland and that only two topics were unequivocally taboo - sex and religion. The questionnaire results show that 'speaking negatively about the Church' is 'a collectively grounded and sanctioned' taboo in Poland.

Somewhere in between, in Bosnia and Herzegovina, people are particularly sensitive to the issues of politics and personal things. The society and family in Bosnia are putting pressure on young people to marry and have children in their twenties or early thirties. Staying single is not a desirable status particularly not for a woman in this country.

In the time of Communism, people from former Yugoslavia including Bosnia and Herzegovina were not allowed to discuss the regime, they did not have political freedom and the right to freedom of religion. It was not allowed to be a believer or to go to church. Or to doubt the concept of brotherhood and unity. Movies containing sex scenes or violent scenes were strictly forbidden by politicians and politics.

But are there any traces of the things mentioned in nowadays Canadian, Polish, and Bosnian society? Has living in a global village affected people and made them think and feel alike?

2. Methods

In order to collect information, we used a questionnaire as a research instrument. Respondents, i.e. students in three different countries (Bosnia and Herzegovina 63, Canada 58, and Poland 67) filled in the questionnaire without revealing their identity. They were given a set of questions considered taboo or controversial related to love/sex, physical appearance, money, political attitudes, health issues, problems with the law, and similar, and asked to specify who has the right to ask them the given question. The list of questions was taken by MacAndrew and Martinez (2001) and padded out. The last set of questions in the questionnaire relates to the topics they are comfortable to talk about in front of their parents including swearing. The respondents were also asked to provide a question they found offensive and uncomfortable to talk about.

3. Results and Discussion

As the data from the questionnaire indicate, Canadian respondents are open about discussing topics such as their weight, sexual orientation, nationality, marital status, and religious matters, including cremation and belief in God. However, they consider it inappropriate to swear in the presence of superiors, such as bosses, teachers, or parents. Outside of these - contexts, swearing is not viewed as problematic, and anyone can be present when it occurs.

Canadian respondents generally avoid discussing specific medical conditions, as well as topics such as abortion, especially when combined with religious questions (mainly females). This contradicts the results of the survey we mentioned in the introductory part, where it is stated that Canadians were most comfortable talking about their health issues. It seems that young Canadians are not ready to talk about sensitive health and ethical issues like abortion or hereditary diseases. Males are reluctant to share the details of their sexual experiences or the political parties they support. Additionally, the unemployed tend to avoid answering questions like 'How's the job search going?' because such questions indirectly target their financial situation, employment history, or future job prospects, and may feel personal or stigmatising.

The topics the respondents of both sexes find embarrassing to discuss with their parents are sex matters like masturbation, sex toys, visiting porn sites, sexual fantasies, and dating multiple people.

Females are generally more comfortable talking about topics like financial struggles, visiting a therapist or psychiatrist, being bullied at college, and

experiencing sexual harassment. On the other hand, males find it embarrassing to discuss things like a partner's infidelity, being bullied at college, sexual harassment, or dating multiple people. Both groups also agree that swearing in front of parents is unacceptable.

None of the Polish respondents reported having issues with being asked about the price of their mobile phones, their nationality, religious beliefs, exams, gambling experiences, plastic surgeries, hygiene habits (such as shaving legs), or political preferences, unless the questions come from superiors. A large number of them have no problem with swearing in front of others, except for colleagues and grandparents, as they mentioned. According to the results, they are particularly sensitive to health-related questions, such as family history of impairments and sexually transmitted diseases, believing that only doctors have the right to ask such personal questions. However, based on various responses, some questions are still considered personal taboos, including topics like sexual harassment, political views, the number of sexual partners they've had, hygiene habits (shaving legs), and being a virgin. The topics respondents don't like to talk about at all are topics like getting married (females only), age (females and males), sex matters (both), weight (both), going to church (females), deceased pets (females), parents and exes (females), money (males), family relations (males) and sex change (males).

Both male and female respondents find topics related to sex - such as masturbation, sex toys, visiting porn sites, sexual fantasies, and dating multiple people - embarrassing to discuss with their parents. However, females are generally more open about discussing issues like failing exams, losing jobs, taking tranquilisers, facing financial problems, and visiting a therapist or psychiatrist. On the other hand, females also find it uncomfortable to talk about sexual harassment and dating multiple people with their parents. Males, in contrast, don't find it embarrassing to discuss arguments they've had with their partners. When it comes to swearing in front of their parents, both females and males consider it a matter of personal choice. Fifty percent of all respondents feel it is acceptable to swear in front of their parents.

Bosnian respondents do not mind being asked about topics such as the price of their mobile phones, drug and gambling experiences, nationality, religious beliefs, exams, weight, criminal record, marital status, or cosmetic procedures like lip and breast augmentation. A significant number of them also do not find it problematic to swear in front of others. However, based on a range of responses, from 'no one' to 'anyone,' certain topics are considered personal taboos, including discussions about sexual harassment, political views, the number of sexual partners they've had, and hygiene habits like shaving legs.

Respondents from Bosnia are generally uncomfortable talking about topics like marriage (females only), plans for having children (females only), the number of sexual partners they've had, age (females only), tattoos and their meanings (both males and females), piercings and the reasons for having them (both males and females), finances, poverty, prices, physical appearance (such as height for males only), and their progress in college (males only).

Both sexes find it embarrassing to discuss sex-related topics, such as masturbation, sex toys, visiting porn sites, sexual fantasies, and dating multiple people, with their parents. Females, in particular, are more open about discussing issues like failing exams, taking tranquilisers, facing financial problems, visiting a therapist or psychiatrist, being bullied at college, and experiencing sexual harassment.

4. Conclusion

In language, a taboo is associated with things that are not said because of the embarrassment they cause. Of course, there are always those who are prepared to break the taboos in an attempt to show their freedom from such social constraints or to expose the taboos as irrational and unjustified, as in certain movements for 'free speech' (Wardhaugh 2010:p.249). Certain topics like sexual intercourse or the number of partners are still regarded as very personal to talk about in all three societies. Issues with high affective content like sexual fantasies are reserved for partners and friends only whereas issues with referential content like contraception or impairments running in the family are reserved for professionals like doctors. Seventy-five percent of respondents said that anyone can be present when they swear showing in that way that swearing is no longer such a taboo as it used to be. The overall chart confirms that young people from different societies don't find swearing a significant issue, not even swearing in front of their parents. But swearing in front of their superiors or grandparents is not acceptable. Interestingly, all respondents consider the topic of dating multiple people inappropriate to discuss with their parents, which may suggest that such behaviour is viewed as morally unacceptable and could potentially tarnish their overall image. Discussing the price of something a person possesses is generally fine as long as it does not involve sharing sensitive financial details. According to the results, discussing sexual orientation is also fine if it is done respectfully.

People from all three societies are open about personal matters such as religion and nationality, and share a common discomfort around discussing sexual topics. In all three countries, gender differences influence what topics males and females are comfortable discussing. Women seem to be more open to discussing a range of

personal, emotional, and societal challenges including mental health financial issues, life challenges (like sexual harassment, or academic failure) and coping mechanisms (tranquilisers). Health-related issues are more sensitive in Poland and Canada, while Bosnia exhibits a more relaxed attitude toward some of these matters. Cultural factors also shape views on topics like marriage, sexual harassment, and political views, with Bosnian and Polish respondents considering these issues more taboo.

Even though the digital age has led to a more relaxed approach to language, young individuals either embrace it with open arms, or cling to their linguistic competence, finding certain language choices still inappropriate and offensive showing in that way that they are not ready to challenge the long-held boundaries of social discourse.

References

1. Burridge, K. (2010) Linguistic Cleanliness is Next to Godliness: Taboo and Purism. *English Today*. 26(2), 3-13.
2. Crespo-Fernandez, E. (2018) Taboos in speaking of sex and sexuality. In: Keith, A. (ed.) *The Oxford Handbook of Taboo Words and Language*. Oxford, Oxford University Press.
3. Darrah, A. (2022) Taboo language: Patriarchal Oppression of Women's Use of Profanity. In: Luurs, G.D. (ed.) *Handbook of Research: Communication Strategies for Taboo Topics*. 51-67.
4. Feldman, G., H. Lian, Kosinski, M. & Stillwell, D. (2017) Frankly, we do give a damn: The relationship between profanity and honesty. *Social Psychological & Personality Science*. 8(7), 816-826.
5. Hymes, D. (1972) On communicative competence. In: Pride, J. & Holmes, J. (eds.) *Sociolinguistics*. Harmondsworth, Penguin, pp. 269-93.
6. Keith, A. & Burridge, K. (2006) *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge, CUP.
7. Klich-Kluczewska, B. (2021) *Family, Taboo, and Communism in Poland 1956-1989*. Peter Lang.
8. Mac Andrew, R. & Martinez, R. (2011) *Taboos and Issues: Photocopiable Lessons on Controversial Topics*. Australia Canada Mexico Singapore Spain United Kingdom United States, Heinle ELT.
9. Wardhaugh, R. (2010) *An Introduction to Sociolinguistics*. Chichester, Wiley-Blackwell, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication.
10. Wilde, O. (1891) The Critic as Artist, www.26reads.com/library/12227-the-critic-as-artist/2
11. Leger Poll, The Discomfort Index (2020) <https://www.fpcanada.ca/docs/professionalsitelibraries/docs/default-source/news/discomfort-index-survey.pdf>

Questionnaire questions

Look at the topics below and please answer as honestly as you can. Decide who has the right to ask you these things. It may be a particular person, for example, a doctor, a priest, a police officer, a partner/lover, a teacher, or a friend. It might be anybody or it might be nobody. Write anyone, a particular person, or no one next to each topic.

Have you ever taken drugs?

Have you ever tried luck in gambling?

Have you been sexually harassed?

How much do you weigh?

How many people have you had sexual intercourse with?

How far would you go on the first date?

Are you planning to start a family?

Who did you vote for at the last election?

How much do you earn (income, scholarship, pocket money)?

Have you got a criminal record?

Are you single?

What is your sexual orientation (are you heterosexual, homosexual, or bisexual)?

Are you still a virgin?

How much did you pay for that mobile?

What is your nationality?

Do you use contraceptives?

Do you believe in God?

Have you ever cheated on your partner?

Do you stalk your exes on social media?

What is your ultimate sexual fantasy?

How many exams do you still have to pass to finish your studies?

Would you like to be cremated?

Do you go to nude beaches?

Do you check your partner's phone?

Do you shave your legs?

Have you ever contracted a sexually transmitted disease?

Have you gone under the knife to improve your appearance (breast enlargement, penis enlargement, hair implant)?

Is there any physical or mental impairment running in your family?

Do you owe money to someone?

Who can be present when you use swear words?

Do you find these topics embarrassing to talk about with your parents

The Fight You Just Had with Your Significant Other

Your partner unfaithfulness

(Your) Losing job

(Your) Failing on exam

(Your) Sexual orientation

Tranquilisers you take

Contraception you use

Masturbation

Problems with law

The financial problem you face

Gambling problems you are in

Drinking problems you have

Drug problems you face

Visiting the shrink (a therapist; a psychiatrist)

Sex toys you like

Dating multiple people

Visiting porn sites

Experiencing bullying at school/university

Experiencing sexual harassment

Sexual fantasies you have

Is it OK to use swear words in front of your parents

Јелена В. Шајиновић Новаковић
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за англистику

Милица Р. Мијатовић
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за романистику

Милица Ђ. Јошић Милиновић
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за англистику

ТАБУ: ЛИНГВИСТИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА И ПОМЈЕРАЊЕ ГРАНИЦА У СОЦИЈАЛНОМ ДИСКУРСУ

Резиме

Под утицајем масовних медија и друштвених мрежа долази до промјена у друштвеним нормама и понашању. Више него икада људи су слободни да кажу шта мисле без цензуре, скривени иза различитих друштвених платформи, под плаштом анонимности. Ова слобода подстакла нас је да говоримо и понашамо се онако како иначе никада не бисмо, али је утицала и на избор тема о којима разговарамо. Постоје ли још увијек теме које се сматрају табу темама, културолошким или личним? У језику табу је повезан са стварима о којима се не говори због срамоте или нелагоде коју изазивају. Циљ овог рада јесте да истражи теме о којима је младим људима, студентима из три различита друштва непријатно да разговарају са другим људима, а посебно са својим родитељима. Дат им је сет питања која се сматрају табу или контроверзним, а која се односе на љубав и секс, физички изглед, новац, политичке ставове, здравствене проблеме и слично, те је тражено да прецизирају ко има право да им поставља питања тог типа. Од испитаника се тражило да означе теме о којима им је (не)пријатно да говоре пред својим родитељима, укључујући псовке, те да напишу питање које сматрају крајње непријатним.

► **Кључне ријечи:** табу теме, слобода говора, комуникативна компетенција, друштвене норме.

Ђина М. Весић¹

Ана М. Крстић

Српска академија наука и уметности

Институт за српски језик

Одсек за стандардни језик

ПРЕЦЕДЕНТНА ИМЕНА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ И РЕФЛЕКСИЈЕ НА КОМУНИКАТИВНУ ЈЕЗИЧКУ ФУНКЦИЈУ²

Апстракт: У раду се разматрају три прецедентна имена у српској култури с рефлексима на комуникативну језичку функцију: Гаврило Принцип, Драгољуб Михаиловић и Јосип Броз Тито. Важно је нагласити да се прецедентна имена не могу у потпуности истражити и сагледати ван контекста прецедентних исказа и прецедентних текстова, тако да ће тема нашег рада бити, једном речју, прецедентни феномен. Но, будући да је теоријска литература у вези са овом темом у суштини страна, тачније са руског говорног подручја, јер су се тамошњи лингвисти међу првима бавили прецедентним феноменом, наш рад обухватаће, пре свега, текстове, дисертације и монографије које су објављене у оквиру руских истраживања. Резултати рада показују да прецедентна имена представљају повлашћена места у културалном памћењу једног народа, која се путем одређених метода афирмишу у колективној свести једног идентитета. Закључујемо да су сазнања о симболичности и култности личности на које упућују анализирана имена битна за изучавање српског језика и културе у домаћој, али и иностраној сфери.

Кључне речи: комуникативна језичка функција, прецедентност, прецедентна имена, прецедентни исказ, прецедентни текст, српски језик, српска култура.

¹ Ауторка је докторант на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Имејл адреса: izdavastvo.bitije@gmail.com

² Излагање на тему овог рада одржано је у оквиру Међународне студентске конференције друштвених наука 24. марта 2022. године на Филозофском факултету у Бањалуци.

1. Увод

Пре свега важно је нагласити да је феномен прецедентности више истраживан у страниј него у нашој литератури. Међу најзначајније студије посвећене овом питању убрајају се монографија Е. А. Нахимове, објављена 2007. године у Јекатеринбургу под насловом *Прецедентные имена в массовой коммуникации* [Прецедентна имена у масовној комуникацији], затим, рад објављен 2020. године, под насловом *Функционирование прецедентных имен в японской рекламе* [Функција прецедентних имена у јапанским рекламама] А. Д. Мозгунове, која своја истраживања, између осталог, надовезује на претходно наведену монографију,³ потом *Лексиколошка лингвокултурологија* (Dragičević 2024), у којој је посебно поглавље посвећено прецедентним именима и текстовима, затим *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу* (Dragičević 2010), монографија која, између осталог, тематизује и прецедентна имена, те прецедентни текст, али и прецедентни исказ.

С друге стране, како бисмо веродостојно представили прецедентна имена, односно фактографске биографске референце одабраних историјских личности, које су у овом случају репрезентативни примери, као што су Гаврило Принцип, Драгољуб Михаиловић и Јосип Броз Тито, користили смо монографије *Тридесет година социјалистичке Југославије* (1975), *Илустрована историја четничког покрета* (1993) и књигу *Das ist Prinzip* (2014) Владимира Кецмановића⁴.

Наравно, важно је напоменути и то да се литература овим не исцрпљује те да ће бити проширена у току рада, посебно у оквиру дела митолошких перспектива ових личности, које обухватају симболику, легенде и све оно што је у колективној свести једног народа, а што је од изузетног значаја за културу сећања и културу памћења, односно проучавање теме нашег рада, будући да овако важна тема доприноси и бољем разумевању наведених области.

³ У раду ће бити заступљени слободни преводи наведене литературе.

⁴ Важно је нагласити на самом почетку да су ова три прецедентна имена Драгољуба Михаиловића, Јосипа Броза Тита и Гаврила Принципа изабрана, пре свега, због своје изузетне распрострањености у комуникативној, књижевној и културној сфери српског језика, као и то да Михаиловић и Броз представљају идеолошке опонетне те су као такви добри примери за лингвистичку анализу. Поред тога, Гаврило Принцип представља јако важну историјску личност, чије врло специфично и семантички снажно презиме пружа могућност даље анализе и на конотативном и на денотативном плану.

С тим у вези сва три прецедентна имена представљају носиоце културног памћења, које је изузетно важно за прецедентни феномен у глобалу.

Што се тиче главних циљева истраживања ове теме, они се, у ширем значењу те речи тичу првенствено прецедентног феномена, а у ужем прецедентних имена, односно прецедентних исказа и прецедентних текстова, тачније, спознаје важности овакве тематике за познавање једног језика и културе.

Дакле, проучавањем прецедентног феномена отварамо, првенствено, питање да ли и којим интензитетом само преводаштво може функционисати без хипотетичког познавања и разумевања прецедентности, будући да прецедентни феномен доприноси, превасходно, разумевању једног менталитета, а под менталитетом подразумевамо и језик, и културу, и начине, односно кодексе понашања једног народа, што појединачно чини, заправо, фрагменте, тј. конститутивне елементе једног националног идентитета.

Самим тим указивањем на значај познавања прецедентног феномена, односно имена, исказа и текстова, доприноси се, пре свега, веродостојнијем и релевантнијем потенцијалном преводаштву јер су културне референце један од највећих изазова приликом превођења са изворног у циљни језик, те је неопходно добро знати њихов смисао у изворном тексту, или контексту, како би подлегле адаптирању и одомаћивању у циљном језику (Venuti, 1995; Burčinska, 2012; Krstić, 2020).

2. Теоријски оквир прецедентног феномена

Е. А. Нахимова (2007:р.8) наводи да постоје разни правци у проучавању прецедентног феномена, као што су граматички, структурно-семантички, стилски, реторички, психолингвистички, социолингвистички, ономастички, лингвокултурални, когнитивно-дискурзивни и други.

У складу са циљевима нашег рада, задржаћемо се на лингвокултуралном правцу, односно детаљније дефинисати лингвокултурологију, која, као област лингвистике, најприближније обухвата тему нашег истраживања.

С тим у вези, дефинишући ову област лингвистике, Нахимова (2007:р.8) наводи да је лингвокултурологија настала на раскрсници лингвистике и културних студија и да се бави проучавањем манифестација културе једног народа на његовом језику, као и манифестације језика у националној култури.

Управо из свега наведеног видимо да се лингвокултурологија, као једна од лингвистичких области, бави компаративним истраживањем с једне стране језика, а с друге стране културе, односно прожимањем тих двеју области које, фрагментарним сагледавањем, тешко могу дати свеобухватну слику једног народа и његовог менталитета, па и језика и културе појединачно.

Рајна Драгићевић (2010:р.13) у својој књизи *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу* истиче једну изузетно важну дефиницију:

‘Менталитет је категорија која изражава унутарњу организацију и диференцијацију менталности, и како наглашава Маслова, *склад ума, склад душе народа*.

Особености националних менталитета појављују се само на равни језичке, наивне, али не и на нивоу концептуалне слике света. Разграничавање између менталитета и националне слике света готово је немогуће, јер се и менталитет, као и слика света, идентификује и описује кроз језик, књижевност и све манифестације духовног живота нације.’

Имајући то у виду, долазимо до значаја прецедентног феномена.

А. Д. Мозгунова (2020:р.195) у свом раду *Функционирование прецедентных имен в японской рекламе*, парафразирајући Д. Б. Гудкова, наводи да се прецедентни феномени могу узети у обзир у улози средства језичке заступљености концепата, односно организовања у један систем, стереотип. На тај начин прецедентни феномени постају морални идеали народа, преносећи (прецедентним именима, исказима и текстовима) културно сећање на поколења.

С тим у вези, адекватним познавањем и проучавањем прецедентног феномена једног народа упознајемо и све конститутивне елементе тог националног идентитета, који, као такви, доприносе и бољем разумевању језика, културе, менталитета, па самим тим и квалитету преводаштва.

Стога Мозгунова (2020:р.195) истиче да су прецедентни феномени заправо феномени лингвокогнитивне природе, поседовање емоционалног и когнитивног значаја за матерњег говорника, а као што смо нагласили, и за шире проучаваоце једног језика.

На основу тога закључујемо како прецедентни феномени доприносе да емоционалним и когнитивним путем који су, заправо, њихови фрагменти, дођемо до свеобухватног, односно свеобухватно спознајног.

У међувремену, Мозгунова наглашава (2020:р.195) како је неопходно извршити једну врсту *ограде*, будући да је са сигурношћу немогуће говорити о универзалности и о добро познатим прецедентним појавама чак и унутар истих националних *лингвокултура*.

Но, сада када смо дефинисали прецедентни феномен, покушајмо да дефинишемо појединачно прецедентна имена, прецедентне текстове и прецедентне исказе.

Као што смо нагласили, фрагментарно је изузетно тешко доћи до свеобухватног сагледавања значаја прецедентног феномена, те их, с тим у вези, сагледавамо и појединачно.

Ауторка коју смо већ поменули, Е. А. Нахимова (2007:р.4), дефинишући прецедентна имена, наводи да су у питању добро позната одговарајућа имена која се користе у тексту, не толико да би се односила на одређену особу (ситуацију, град, организацију...), колико као нека врста културног знака, симбола одређене особине, догађаја, судбине.

Дакле, могли бисмо да кажемо како прецедентна имена представљају, пре свега, историјске или неисторијске личности једног народа, које, као такве, симболишу одређене квалитете, националне митове, кодексе понашања, вредности и критеријуме.

Међутим, она се не односе толико на денотативно значење које носе са собом, иако га, ни у ком случају, не искључују, већ превасходно на конотативно значење, које се на најбољи начин може сагледати кроз прецедентни исказ или прецедентни текст, иако, такође, и само име написано или изговорено појединачно носи са собом два нивоа поменутих значења.

С тим у вези Нахимова објашњава да су прецедентна имена најважнији део националне културе у њеном историјском развоју, уско повезана са националним вредностима и традицијом.

На основу тога, систем прецедентних феномена, наставља ауторка, један је од алата за превођење *културног сећања* са једне генерације на другу и истовремено начин уједињавања људи око њихових културних вредности и моралних идеала (Nahimova, 2007:р.12).

Дакле, као што увиђамо, систем прецедентних феномена, како је Нахимова добро дефинисала, има посебан значај и у оквиру националног идентитета једног народа. На основу прецедентних имена, исказа и текстова, један национални идентитет чува одређене културолошке слике које сматра вредним.

На тај начин систем прецедентних феномена могли бисмо да доведемо у везу са теоријским оквирима културе сећања и памћења, односно са такозваним *повлаштеним местима* културе сећања и памћења те рубовима памћења.

У свом раду *Стабилизације памћења* Вахидин Прељевић (2005:р.125) поставља питање зашто у памћењу неке културе нема одређених трагова:

‘Нису сви трагови у тај велики архив ушли [...] свјесно. Њихово постојање је *cum grano salis, случајно*. [...] Они заузимају рубна подручја нашег имажинарног архива. [...]

Постоје трагови који имају *повлаштено место* у културалном памћењу. Обично су то трагови за које се сматра да представљају окосницу културног идентитета неке заједнице. [...] то су [...] споменици на трговима градова, маузолеји, имена главних улица, слике неких државника из прошлости у зградама институција, мелодија и текст химне, али и оно што представља обавезну школску лектуру.

Заједничко свим овим траговима јесте што се они извлаче из мрака архива на свјетло дана и чине видљивим и доступнијим од осталих.

Они представљају презентацију прошлости и говоре о томе чега се једна заједница жели сјећати.

Дакако, рубови или пак најмрачнији делови архива говоре о супротним, о ономе што би нека култура најрадије избрисала из памћења, или о ономе према чему је једноставно индиферентна.⁷

Драгићевић (2024:р.89–90) наводи да, захваљујући добро познатим особинама носиоца, прецедентно име добија семантичке компоненте и везује се за комплекс својстава која карактеришу именованог. Као пример наводи поредбени исказ *Он је као прави Тесла*, при чему се зна да се особи приписује изузетна интелигенција и генијалност. Истиче такође да прецедентна имена могу постати и епоними, па је тако у српској и југословенској култури позната титовка, партизанска капа са петокраком звездом, названа по Јосипу Броз Титу (Dragičević 2024:р.92).

Следећи претходно наведене дефиниције прецедентних феномена и прецедентних имена, могли бисмо рећи да прецедентна имена представљају управо поменуто *повлаштено места* у културалном памћењу једног народа, која се, путем одређених *метода*, афирмишу у колективној свести једног идентитета.

Међутим, поставља се питање да ли одређене личности које, неминовно, са собом носе дух једне епохе, које су довољно познате, утемељене, и распрострањене у оквирима знања једног националног идентитета, а које, упркос чињеници да су некада представљале симбол одређених вредности, кроз одређени период, постану управо сами своја негација.

Да ли се такве личности, односно да ли се таква имена, и даље могу сматрати прецедентним именима, или током одређеног периода, тачније током *смене епоха*, излазе из система прецедентних феномена?

Више пажње на ово питање обратићемо кроз конкретне примере у следећем поглављу у оквиру обрађивања прецедентних имена која се односе на одређене историјске личности као што су Гаврило Принцип, Драгољуб Михаиловић и Јосип Броз Тито.

3. Анализа

Како бисмо на што обухватнији начин одговорили на претходно постављена питања, у овом поглављу анализираћемо одређена прецедентна имена из историјског дискурса, поткрепљена, у неким случајевима, прецедентним исказима.

Дакле, анализираћемо три историјске личности, Гаврила Принципа, Драгољуба Михаиловића и Јосипа Броза Тита.

С тим у вези, имена ће бити анализирана и представљена азбучним редом, кроз три сегмента: имена, фактографске биографске белешке и митолошке перспективе, односно симболика, легенде и све оно што се налази у колективној свести нашег народа у вези са наведеним личностима.

3.1. Гаврило Принцип

Гаврило Принцип рођен је код Босанског Грахова 25. јула 1894. а преминуо је 28. априла 1918. у Терезину.

‘[...] пореклом је везан за два Грахова. Једно је црногорско, смештено на граници са Херцеговином, одакле потиче племе Јовићевића, ком су припадали његови преци.

Друго је босанско, у које је део Јовићевића стигао преко Полаче у подножју Динаре, у далматинској Крајини. [...]

Као и свим Крајишницима, Јовићевићима је позив био ратнички.

За разлику од Крајишника настањених на аустроугарској и млетачкој страни границе, што су у Полачама, да се претпоставити, и Јовићевићи били, који су пресретали Турке и бранили границе венецијанске републике и хабзбуршког царства, прешавши на босанску страну, која је припадала Турској, Гаврилови преци су пресретали млетачке и аустроугарске чете.

Пошто су сачекивали непријатеље, добили су надимак Чeko.

А од надимака по којима су се групе саплеменика разликовале међу собом, у тим крајевима и у *стара* времена, лако су настајала нова презимена.

Чињеницу да у историји није остао познат као Гаврило Чeko, Принцип има да захвали претку који се звао Тодор.

Предање каже да је то био човек циновског стаса, који је, одевен у раскошну народну ношњу, јахао на белом коњу, и који је, својим изгледом, снагом и храброшћу, уливао страхопоштовање.

И то страхопоштовање му је обезбедило надимак *Принцип*.

Његовим потомцима се, вероватно и разумљиво, нови надимак – *Принцип* – допао више од старог, па су га с поносом носили и временом претворили у презиме' (Кесмановић, 2014:р.28).

Зашто смо изабрали да цитирамо управо овај одломак из Принципове биографије, а не онај део који је много више познат у вези са *Младом Босном*, атентатом и сличним?

Зато што се апсолутна већина прецедентних исказа базира управо на денотативном и конотативном значењу Гавриловог презимена.

Међутим, пре него што анализирамо нека од њих, важно је нагласити да и живот и дело Гаврила Принципа носе са собом одређену амбивалентност међу припадницима српског националног идентитета, па и шире.

Док једни Принципа сматрају за хероја, други га сматрају за атентатора, док га једни гледају као ослободиоца, други га гледају чак и као *терористу*.

Међутим, комплексност тог питања обрађивали смо у неким другим радовима (в. Vesić, 2019:р.87), а сада је важно да се базирамо на прецедентне исказе у вези са овим прецедентним именом.

Дакле, као што смо рекли, већина прецедентних исказа у вези са ликом и делом Гаврила Принципа за идејну основу има управо *принцип* као кључно морално начело на ком се базира један национални идентитет.

С тим у вези, апсолутно било који стих или строфа из песме *Умирање* Гаврила Принципа, песме која је урезана 1914. у сарајевском истражном затвору, и која је сама по себи, заправо, прецедентни текст, представља у суштини прецедентни исказ добро познат већини припадника српског националног идентитета.

Такође, прецедентни исказ попут *Данас све ко јуче, сутра се исто спрема* често се користи и у политичком дискурсу како би се указало на такозвано понављање историје, или пак *Ево нас у казамату, на нама ланци звече* како би се показала сложена геополитичка ситуација такозваних *малих држава*, или напоследку, у апсолутном његошевском маниру, Принцип закључује, а припадници српског националног идентитета памте и понављају кад год је у питању неки *гранични догађај*: *Ко хоће да живи не мре, ко хоће да мре не живи*.

Управо на основу свега изреченог, када је у питању митолошка перспектива Гавриловог лика и дела, али и њена амбивалентност, кроз презиме је најбоље описује Владимир Кеџмановић (2014:р.31):

„Конечно, презиме *Принцип* отвара простор за бројне асоцијације.

Неупућени у настанак овог презимена често су га везивали за реч принцип, која означава начело. И која, заиста, јесте захвална, ако се има у виду

да иза човека који је показао спремност да се свесно лиши живота у замену за право да се душманину супротстави онолико жестоко колико му могућности дозвољавају и уједно и најжешће што се човек који не влада другима ичему и икоме супротставити може – мора да стоји начело, илити принцип, чврст као стена.

Сазнање да презиме Гаврилове породице не потиче од те речи, међутим, нипошто не осујећује могућност истраживања у оквирима овог асоцијативног поља. [...]

Реч *принцип*, која означава цара – а то је значење за које је, захваљујући оном раскошном Тодору на белом коњу, Гаврилово презиме везано – није, међутим, ништа мање инспиративна.

На симболичком плану, нипошто није случајно што је једног принципа усмртио један Принцип.

Који је тим чином, доследан принципу као начелу, оправдао изворно, баш као изведено значење свог презимена.”

Осим симболичког значаја имена као синонима за револуционара, борца за слободу, као и већ поменуте употребе у политичком дискурсу, присутна је прецедентност имена Гаврило Принцип и у савременој култури, па и супкултури. У домену филма, музике, књижевности име симболише херојство, јунаштво или, пак, младалачки идеализам. Неретко је приказан његов мурал на графитима, при чему симболизује отпор и национални идентитет, најчешће у контексту спортског (на пример фудбалског) надметања. Дакле, симбол Принциповог имена присутан је у различитим сферама језика, али и културе српског народа.

3.2. Драгољуб Михаиловић

Друга два прецедентна имена која ћемо обрадити можда су и занимљивија ширем читалачком кругу, будући да представљају директну опозицију, односно, слику две апсолутно различите струје током, првенствено, Другог светског рата.

С тим у вези ова имена бивају метонимије две различите епохе наше историје - монархистичке, оличене у Драгољубу Михаиловићу, и комунистичке, оличене у Јосипу Брозу Титу.

‘Драгољуб – Дража Михаиловић рођен је 17. априла 1893. у Ивањици. Његов отац Михаило, старином из Пожаревца, био је срески писар. Мајка Смиљана, рођена Петровић, била је старином из села Тисовице. Два Дражина стрица, Драгомир и Велимир, били су официри. [...]

Пошто је у Трећој мушкој гимназији у Београду завршио шести разред, Михаиловић је 1. септембра 1910, као питомац 43. класе, ступио у Нижу школу Војне академије.

Улазак Србије у рат против Турске 1912. затекао је Михаиловића као питомца поднаредника. Мобилисан је и упућен за ађутанта у 1. батаљон Четвртог прекобројног пука другог позива. У чин наредника унапређен је после уласка српске војске у Скопље (13. октобра 1912). Био је на истој служби када је идуће године учествовао у рату против Бугара, у коме му је његово храбро држање донело одликовање Сребрном и Златном медаљом. На дан 18. јула 1913. унапређен је у чин потпоручника. После тога одређен је за водника Четвртог пешадијског пука првог позива Дринске дивизије. [...] У Првом светском рату до јуна 1915. Михаиловић је био најпре водник у Трећем прекобројном пуку, а онда водник Митраљеског одељења тога пука. Учествовао је у тешким борбама у Мачви, и опет одликован Златном медаљом за храброст. У рату 1915. борио се према Немцима код Пожаревца. [...]

Рат 1941. затекао је Михаиловића на положају помоћника Начелника Штаба IV (Приморске) армијске области у Мостару. По ратном распореду имао је положај Помоћника Начелника Штаба Друге армије.

Глас о обустави непријатељства затекао је Михаиловића код Добоја. Није нипошто хтео да падне у заробљеништво. Решен да брани част војске, навикнуте да славом кити своје оружје, Михаиловић је, с неколико десетина официра и војника који су му се успут придружили, прешао из Босне у Србију. У рано јутро 13. маја 1941. Михаиловић је дошао на Равну Гору [...] (Ђурић и Мijовић, 1993:p.15).

Дакле, оно што увиђамо из ове кратке биографије и оно што знамо о животу Драгољуба Михаиловића ван цитираног јесте то да је он метонимија, пре свега, монархистичке струје, која је све време током Другог светског рата учествовала у борбама и против окупатора, али и у грађанском рату са комунистичком струјом на чијем је челу био Јосип Броз Тито, тако да су се током година прецедентни искази базирали у суштини на крилатицама које су алудирале на борбе или против окупатора или против партизана.

С тим у вези имамо прецедентне исказе који алудирају управо на грађански рат: *Равна гора победити мора, Са вером у Бога за краља и отаџбину*, или било шта слично што у свом конотативном значењу доноси и *поетику* Равногорског покрета, дакле, монархију, религију, слободу и част, што је такође један од прецедентних исказа *За слободу и част отаџбине*.

Напоследку, када посматрамо митолошку перспективу овог прецедентног имена, важно је да се подсетимо једне фактографске биографске чињенице из живота Драгољуба Михаиловића, а то је да је он:

‘Око 13. марта 1946, под још нерасветљеним околностима, пао Комунистима у руке.

Суђење Михаиловићу⁵ и једном делу његових команданата и најближих сарадника, одржано је у Београду од 10. јуна до 15. јуна. Комунисти су га прогласили за издајника и осудили на смрт.

Смртна казна над Михаиловићем извршена је, према саопштењу Титове Владе, у зору 17. јула 1946. није речено где’ (Ђурић и Мјовић, 1993:р.155).

Када се сагледа шира слика, може се рећи да име Драже Михаиловића у српском језику и култури данас свакако има прецедентну улогу, али је и изузетно подељена. Његова употреба у јавном дискурсу и медијима често изазива снажне емоције и политичке поделе. Тако једни сматрају да је за очување српског националног идентитета неопходно очувати и лик и дело Драгољуба Михаиловића, што се проналази и у прецедентном исказу *Жив је Дража, умро није, док је Срба и Србије*, док га други оптужују за наводни колаборационизам и ратне злочине. Поларизација онога што он симболише у савременом друштву огледа се у томе што га у савременим медијима најчешће левичарски кругови у Србији, као и званични дискурс у неким државама бивше Југославије (нпр. БиХ, Хрватска), и даље називају ратним злочинцем, фашистичким сарадником, великосрпским националистом, док се пак с друге стране, његов лик и дело поштује и меморијализује именовањем улица, споменика у Србији, попут споменика на Равној гори и улица у селу Десимировцу код Крагујевца.

3.3. Јосип Броз Тито

Апсолутни опонент претходно анализираној личности јесте Јосип Броз Тито, као главни челник комунистичког система, који представља метонимију такозваног *братства и јединства* које је као такво, само по себи, прецедентни исказ сажет у синтагму.

Јосип Броз Тито рођен је 7. маја 1892. а преминуо је 4. маја 1980. Био је југословенски комунистички челник и државник. За време Другог светског рата био је вођа југословенских партизана, који су се, између осталог, борили

⁵ У питању су познати монтирани комунистички процеси, зато је и у самој монографији ова именица написана под знаке навода.

и против Равногорског покрета, на чијем је челу био Драгољуб Михаиловић, о коме смо претходно говорили.

У монографији *Тридесет година социјалистичке Југославије* у суштини је дата митолошка перспектива лика и дела Јосипа Броза Тита која је дуго времена била, можемо слободно да кажемо, мерило свих ствари.

‘Svojim idejama i delom, ulogom i autoritetom, Josip Broz Tito je, po opštem sudu – ne samo poštovalaca, nego čak i protivnika – jedan od najistaknutijih državnika današnjeg sveta, ličnost koja svojim pogledima, uticajem i delovanjem daje pečat veoma složenom, napregnutom i burnom razdoblju savremene istorije, na rasponu tri i po decenije, za vreme i posle Drugog svetskog rata. (...) Takvim svojim državničkim radom i značenjem Tito je najviše učinio da socijalistička Jugoslavija stekne na međunarodnoj sceni ugled i radijus koji daleko premašuju brojčane dimenzije njene teritorije i stanovništva, njenu ekonomsku i vojnu težinu.

Za tri decenije državničkog delovanja, Tito je putovao preko 120 puta u misiju mira, posetio šezdesetak zemalja na četiri kontinenta, imao više od 230 susreta sa šefovima država i predstavnicima vlada. Još mnogo više no cifrom, ova neobično intenzivna politička aktivnost značajna je svojom sadržinom, smislom i posledicama’ (Raičević, 1975:p.621).

Дакле, увиђамо да се градила једна посве хвалоспевна слика Јосипа Броза Тита.

На основу ње можемо анализирати и одређене прецедентне исказе, а један од главних јесте већ поменути синтагма *братства и јединства*, па се врло често и данас могу чути цитати комунистичког председника који у иронијском или пак неком афирмативном тону коментаришу одређену, примера ради, политичку ситуацију: *Чувајте ми братство и јединство као зјеницу ока свога*, или, пак, поводом обележавања одређених празника те коментарисања појединих неповољних услова рада: *Пролетери свих земаља, уједините се*, и наравно, један од кључних прецедентних исказа: *Смрт фашизму, слобода народу*, о чијем би се истинском значењу могао написати још један цео рад.

У свакодневном говору, када се реферише на Тита, обично се реферише на читаву једну епоху, односно доба. У српској култури та слика изазива поларизована осећања, те југоносталгичаре асоцира на ауторитет и златно доба Југославије: *Тито је држао шест народа у миру, За Тита се знало ко шта ради*, док је за друге његово име асоцијација на негативне стране комунистичког режима, као и на просперитет уз помоћ кредита, те отуд израз: *Живели смо у лажи коју је неко други плаћао*.

4. Закључак

Напоследку, поставља се питање, који је, заправо, кључни допринос оваквих истраживања, коме и зашто оваква истраживања могу бити корисна и шта на основу њих закључујемо.

Пре свега, када говоримо о прецедентном феномену, важно је нагласити да проучавањем прецедентних имена, текстова и исказа доприносимо бољем сопственом разумевању неке културе, па чак и матерње, односно услед непознавања конститутивних делова прецедентног феномена, немогуће је у потпуности упознати менталитет једног народа.

Дакле, проучавањем и (у)познавањем прецедентног феномена једног народа спознаје се права национална слика тог менталитета, тачније доприноси бољем квалитету, разумевању и спознаји и језика и књижевности, *те свих манифестација духовног живота једне нације*, а самим тим подиже се и степен владања свим набројаним елементима, доприноси се области превођења, као и настави српског као страног језика.

Једном речју, без познавања прецедентног феномена, прецедентних имена, исказа и текстова '(...) немогуће је разумети одређену културу' (Dragičević, 2010:p.15).

Најзад, треба нагласити да код појединих прецедентних феномена може доћи до универзалности значења. У том случају, универзалност извесних прецедентних јединица може довести до опуштања представника друге културалне заједнице, а као последица тога може се јавити употреба неке прецедентне јединице коју саговорник не разуме' (Dragičević, 2010:p.16), када долази до такозваног шума у комуникацији, односно потребе да се саговорнику прецедентна јединица додатно објасни, било у виду метатекста, уколико је у питању писана комуникација, било у виду једне врсте лингвистичке *дигресије*, која би додатно објаснила референцу, у сврху што бољег међусобног упознавања, што, заправо, може бити и један од главних циљева проучавања прецедентног феномена.

Литература

1. Burczynska, P. (2012) Translation of Cultural Items in Dubbed Animated Comedies. *Translation journal* 16 (4).
2. Venuti, L. (1995) *The translator's Invisibility. A History of Translation*. London and New York, Routledge.
3. Весић, Ђ. (2019) Компаративна анализа лика Гаврила Принципа у драми *Мили ми је ово гроб* Биљане Србљановић и роману *Анђео атентата* Светислава Басаре. *Први светски рат 1914–1918*. 87–128.

4. Драгићевић, Р. (2010) *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд, Друштво за српски језик и књижевност Србије.
5. Драгићевић, Р. (2024) *Лексиколошка лингвокултурологија*. Нови Сад, Матица српска.
6. Ђурић, В., и Миленко М. (1993) *Илустрована историја четничког покрета*. Београд, Сезам.
7. Кецмановић, В. (2014) *Das ist Prinzip*. Београд, Вукотић медиа.
8. Крстић, А. (2020) Синхронизација анимираног филма Зоотрополис (Zootopia) са енглеског на српски језик. *Језици и културе у времену и простору IX/2*. 235–250.
9. Мозгунова, А. Д. (2020) Функционирование прецедентных имен в японской рекламе. *НАУЧНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ: РАБОТЫ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ*. Московский городской педагогический университет; Московский государственный институт международных отношений (Университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации.
10. Нахимова, Е. А. (2007) *Прецедентные имена в массовой коммуникации*. Екатеринбург, УрГПУ.
11. Preljević, V. (2005) Kulturno pamćenje, identitet i književnost. *Razlika/Difference*, 10 (11), 121–132.
12. Raičević, J. (1975) *Trideset godina socijalističke Jugoslavije*. Beograd, NIP MONOS.

Ђина М. Vesić
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Serbian Literature and Language Department

Ана М. Krstić
Serbian Academy of Sciences and Arts
Institute for Serbian Language
Standard Language Department

PRECEDENT NAMES IN SERBIAN CULTURE AND THEIR REFLECTIONS ON THE COMMUNICATIVE FUNCTION OF LANGUAGE

Summary

This paper explores three precedent names in Serbian culture - Gavriilo Princip, Dragoljub Mihailović, and Josip Broz Tito - through the lens of language's communicative function. It's important to note that precedent names can't be fully understood outside the context of precedent statements and texts. For that reason, the core topic of this paper is the broader phenomenon of precedent in language and culture. Since most theoretical

literature on this subject comes from Russian linguistics—where the precedent phenomenon was among the earliest to be studied—our research draws primarily on Russian-language sources, including academic papers, dissertations, and monographs. The findings suggest that precedent names occupy a special place in a nation's cultural memory, and that specific mechanisms help embed them in the collective consciousness of a cultural identity. We conclude that understanding the symbolic and iconic status of these figures is key to studying the Serbian language and culture, both in domestic and international contexts.

► **Keywords:** communicative function of language, precedentedness, precedent names, precedent statement, precedent text, Serbian culture.

References

1. Burczynska, P. (2012) Translation of Cultural Items in Dubbed Animated Comedies. *Translation journal* 16 (4).
2. Dragičević, R. (2010) *Verbalne asocijacije kroz srpski jezik i kulturu*. Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
3. Dragičević, R. (2024) *Leksikološka lingvokulturologija*. Novi Sad, Matica srpska.
4. Djurić, V., i Milenko, M. (1993) *Ilustrovana istorija četničkog pokreta*. Beograd, Sezam.
5. Kecmanović, V. (2014) *Das ist Princip*. Beograd, Vukotić media.
6. Krstić, A. (2020) Sinhronizacija animiranog filma Zootropolis (Zootopia) sa engleskog na srpski jezik. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* IX/2, 235–250.
7. Mozgunova, A. D. (2020) Funkcionirovanie precedentnyh imen v yaponskoj reklame. *NAUCNYJ POTENCIAL: RABOTY MOLOYH UCENYH*. Moskovskij gorodskoj pedagogičeskij universitet; Moskovskij gosudarstvennyj institut mezdunarodnyh otnošenij (Universitet) Ministerstva inostrannyh del Rossijskoj Federacii.
8. Nahimova, E. A. (2007) *Precedentnye imena v massovoj komunikacii*. Ekaterinburg, UrGPU.
9. Preljević, V. (2005) Kulturno pamćenje, identitet i književnost. *Razlika/Difference*, 10 (11), 121–132.
10. Raičević, J. (1975) *Trideset godina socijalističke Jugoslavije*. Beograd, NIP MONOS.
11. Venuti, L. (1995) *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. London and New York, Routledge.
12. Vesić, Dj. (2019) Komparativna analiza lika Gavрила Principа u drami *Mali mi je ovo grob* Biljane Srbljanović i romanu *Andjeo atentata* Svetislava Basare. Prvi svetski rat 1914–1918, 87–128.

Јелена М. Јовановић¹

ДОПУНСКА НАСТАВА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У ИНОСТРАНСТВУ: ПРОБЛЕМИ И ИСКУСТВА

Апстракт: У раду се разматрају проблеми и искуства на основу петогодишњег рада (шк. 2018/2019 – 2022/2023) у допунској настави на српском језику, у организацији Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у градовима Виченца, Арзињано, Валдањо и Басано дел Грапа, у Републици Италији. Бавимо се проблемима организације наставе, њеном обухваћеношћу Стратегијом развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. (2021) и анализом Акционог плана за период 2023–2026. за спровођење Стратегије развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. (2023), применљивошћу уџбеника и постојећег плана и програма, електронским базама наставних садржаја, улогом родитеља у допунској школи, проблемом статуса наставника у дијаспори, те педагошком документацијом. Циљ рада јесте скретање пажње на мноштво проблема и специфичности допунске наставе на српском језику у иностранству, као и давање подстицаја за њихово решавање. Будући да има мало научних радова на ову тему, на основу радног искуства износимо предлоге који могу допринети унапређивању организације и функционисања оваквих школа.

Кључне речи: допунска настава у иностранству, српски као завичајни, организација наставе, план и програм, уџбеници, наставник у дијаспори.

1. Допунска настава на српском језику у иностранству разликује се од државе до државе, неретко и од града до града. Негде постоји и више деценија, а негде функционише тек неколико година. Све више је оних које су у настајању. Држава Србија препознала је важност њиховог постојања и свесна је расељености великог броја својих држављана. Ако се томе додају и Срби из Републике Српске, као и људи нашег порекла рођени у дијаспори, међу којима

¹ Ауторка је докторанд на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Имејл-адреса: jelena.jovanovic978@gmail.com.

има и оних који немају држављанство матичне земље и не улазе у статистичке пописе држављана Србије и Републике Српске, долазимо до претпоставке да у иностранству живи можда и већи број Срба него у самим матицама. Због тога допунска настава са својим основним циљем: *Развијање свести о сопственом националном и културном идентитету учењем српског језика и упознавањем са највреднијим делима српске културне баштине, као и подстицање одржавања трајних веза с отаџбином*, наведеним у *Програму основног образовања и васпитања у иностранству*, као делу *Правилника о остваривању образовно-васпитног рада у иностранству* (2023), има непроцењиву вредност за опстанак нашег народа, па и саме државе. Из тог разлога, изузетно је важно радити на њеном унапређивању, све време имајући у виду сложеност и организационе специфичности карактеристичне за сваку од средина где се допунска настава реализује. Проблему је неопходно прићи поступно, са више различитих страна.

У раду се у великој мери позивамо на поменути правилник као полазни документ којем се наставници у дијаспори стално враћају, како због прописане организације образовно-васпитног рада, обавеза наставника, руководиоца актива и координатора, начина вођења евиденције и издавања јавних исправа, тако и због оквирног плана и програма који су му придружени и на који се наставници ослањају приликом глобалног и месечног планирања. Нарочиту пажњу посвећујемо искуствима током петогодишњег рада у допунској настави на српском језику у Италији, на основу којих вршимо поређења, али и изводимо закључке о потешкоћама примене појединих прописа на самом терену, као и о потреби бројнијих обука за наставнике. Бавимо се заступљеношћу допунске наставе на српском језику у *Стратегији развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030* (2021) као и анализом мера из *Акционог плана за период 2023–2026*. (2023) које се на њу односе, ради унапређивања квалитета наставе. У циљу постављања квалитета часа као главног приоритета, позивамо се на научна истраживања Зоне Мркаљ, која, говорећи о наставном планирању, истиче важност тематског повезивања наставних садржаја, уз константно подстицање развоја ученичких језичких компетенција (Mrkalj 2018: 59). Како се приступ настави српског језика разликује од изучавања српског као матерњег и српског као страног, говорићемо о српском као завичајном језику, термину који је увела и објаснила Марина Јањић (Janjić 2015: 10). У раду такође расправљамо о применљивости прописаних уџбеника у пракси, као и о базама ресурса и наставних материјала. Настојимо да покажемо да је садржај расположивих докумената и литературе недовољан и у неким случајевима неприменљив у пракси, те скрећемо пажњу на потребу већег оснаживања

наставника који ће се преузимањем одговорности за овакав посао наћи пред мноштвом професионалних, али и животних проблема. Залагањем надлежних министарстава и институција потешкоће би се могле свести на минимум, чиме би се допринело побољшању рада допунске наставе у дијаспори.

2. Настава у српским допунским школама у иностранству, у организацији Министарства просвете, науке и технолошког развоја, реализује се једанпут седмично, у трајању од три школска часа. *Правилником о остваривању образовно-васпитног рада у иностранству* предвиђено је да групе ученика буду формиране по узрасту у три нивоа: млађи (од 1. до 3. разреда), средњи (од 4. до 6. разреда) и старији (7. и 8. разред). Међутим, у пракси то најчешће није изводљиво због малог броја ђака у граду где се одржава непосредна настава (не могу се бројчано формирати групе у складу са Правилником: са 15–20 ученика за узрасно хетерогена или 20–25 за хомогена одељења). Такође, термине за извођење наставе веома је тешко ускладити с обавезама ученика. С друге стране, у градовима где постоји већи број термина и ђака, због обавеза родитеља, ученици који су из исте породице, а различитог узраста, заједно долазе на час. Дакле, потребно је најефикасније организовати непосредну наставу у хетерогеном одељењу са ученицима од 1. до 8. разреда где је одељење често бројније од прописаног. Највећи број часова у Венету организује се суботом и недељом.

Проблеми с којима се сусреће наставник врло су комплексни и бројни. Поред потребне квалитетне припреме за час у хетерогеном одељењу, често је неопходно и прилагођавање наставног садржаја, што неретко подразумева и само креирање лекција, путовање до различитих градова у једној седмици (некада и дану), обезбеђивање учионице (простора), способност импровизације услед недостатка адекватних средстава за рад и слично. На наставнику је и одговорност за број уписаних ученика, јер редовност њиховог похађања наставе и наставак школовања зависе искључиво од мотивације, с обзиром на то да је допунска настава факултативна.

3. Да би допунска настава имала будућност, подразумевао би се континуиран рад на њеном усавршавању. Не можемо се задовољити растом броја уписаних ученика уколико сама настава није довољно квалитетна, јер ће се након почетног ученичког и родитељског ентузијазма поставити питање резултата, тј. функционалности стеченог знања. Због тога је потребно посвећено приступити решавању овог проблема.

Стратегијом развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. (2021) (у даљем тексту: Стратегија), обухваћена је и допунска настава на

српском језику. Као посебан циљ под тачком 1.7. наводе се „унапређен однос према српском језику и књижевности као основним елементима националног и културног идентитета и унапређивање школовања на српском језику у дијаспори”.

Према *Извештају о спроведеним консултацијама у току израде Предлога акционог плана за период од 2023. до 2026. године за спровођење стратегије развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године* (2022), на седам консултативних састанака (са седамнаест тема) допунска настава на српском језику у дијаспори није била предмет разговора.

У *Акционом плану за период 2023–2026.* (2023), у оквиру посебног циља под тачком 1.7, наводи се и унапређивање школовања на српском језику у дијаспори и региону. Конкретно, показатељ исхода биће повећање процента часова у оквиру образовно-васпитног рада на српском језику у иностранству који су приликом стручно-педагошког надзора за рад у целини (настава и ваннаставне активности) процењени као успешни и вредновани оценама 3 и 4 (на скали од 1 до 4).

У периоду од школске 2018/2019. до школске 2022/2023. у Италији је извршен један надзор од стране Републичке просветне инспекције, док стручно-педагошког надзора од стране просветних саветника из Министарства није било. Увид у рад наставника присуством координатора на часу, чије је присуство Правилником прописано једном у полугодишту, било у учионици, било путем информационо-комуникационих технологија (Правилник, чл. 18), реализован је само једном, и то док се изводила настава на даљину због епидемије изазване вирусом ковид 19, када је надзор обављала координаторка задужена за ову земљу. На основу тога може се рећи да је процена квалитета наставе у Италији била занемарена и да је, ради постизања бољих резултата уз корисне предлоге координатора или саветника из Министарства, потребно спроводити чешћи надзор и процену квалитета реализације часова. Допунска настава на српском језику у организацији Министарства изводи се у 22 државе са 100 наставника, за шта су задужене свега три координаторке, а то је недовољно за постизање жељеног циља, нарочито ако се има у виду да је непосредна настава заступљенија од наставе на даљину.

У оквиру мере 1.7.2. *Унапређивање квалитета образовно-васпитног рада на српском језику у иностранству*, а у вези с овим циљем, наведено је да ће показатељи резултата бити стопостотна обухваћеност стручним усавршавањем наставника који реализују рад на српском језику у иностранству с истом почетном вредношћу, те повећање броја организованих едукативних посета ученика

допунских школа Србији.² Такође, као извори финансирања ове мере наводе се приходи из буџета, донаторска средства и финансијска помоћ ЕУ. Предвиђене активности у складу с наведеном мером јесу: 1.7.2.1. *Јачање капацитета наставника који се упућују ради остваривања образовно-васпитног рада на српском језику у иностранству*; 1.7.2.2. *Јачање капацитета наставника ангажованих у процесу реализације образовно-васпитног рада на српском језику у иностранству*; 1.7.2.3. *Набавка стручне и друге литературе за наставнике за потребе организације образовно-васпитног рада на српском језику у иностранству*; 1.7.2.4. *Успостављање система за праћење и вредновање квалитета образовно-васпитног рада на српском језику у иностранству* и 1.7.2.5. *Реализација активности у циљу јачања веза са матицом и оснаживања функционалне употребе српског језика (формирање „братских школа”, посета образовно-научним центрима и културно-историјским споменицима).*

Поред редовних обука намењених наставницима у дијаспори, које, по плану, треба да спроводи Завод за унапређивање образовања и васпитања (у даљем тексту: ЗУОВ), наше мишљење је да би једнако доступне требало да буду и обуке предвиђене за наставнике у Србији, јер су и оне, поготово дигитално образовање, веома важне за унапређивање рада у иностранству. Стога би морале бити обавезне и доступне онлајн. Број семинара, стручних скупова и обука у поменутом периоду (шк. 2018/2019. – шк. 2022/2023) био је веома оскудан и недовољан за остваривање потребног броја прописаних бодова за стручна усавршавања наставника. Поред универзитетских професора и других стручних лица, неизоставни учесници у планирању и реализацији обука требало би да буду и наставници допунских школа – тренутни или бивши. Разлог томе је што заправо нико ко није искусио овакав рад не зна о каквим се специфичностима ради, нити би се оне могле до краја дефинисати и свести на тачно одређен број. Извођење допунске наставе у свакој држави се разликује и, да би се формирала што реалнија слика проблема, требало би укључити што већи број наставника са стручним искуством. Излагања наставника из дијаспоре на летњим стручним скуповима за наставнике у дијаспори, где су говорили о својим искуствима у раду и о примерима успешних часова, показала су се као конкретна и ефикасна помоћ у реализацији допунске наставе.

У оквиру мере 1.4.2. *Подстицање интеркултуралности у образовању* предвиђена је обука наставника за реализацију програма Српски као страни језик. Није наглашено да ли је обука предвиђена и за наставнике у иностран-

² У оквиру ове мере наведено је и повећање броја подржаних лектора српског језика у иностранству, али то није тема нашег рада.

ству, а наше мишљење је да би за њих требало да буде обавезна ради квалитетније наставе, јер је у пракси овакав приступ учењу српског језика за ученике допунских школа често неопходан.

4. Министарство просвете, науке и технолошког развоја и ЗУОВ прописали су *Правилник о остваривању образовно-васпитног рада у иностранству*, чији је део и Оквирни план наставе и учења са препорученим садржајима и очекиваним исходима. Глобално и месечно планирање је обавеза наставника, али постоји потреба генералног усклађивања. Дешава се да се не обраде неке теме и препоручени садржаји (који су конципирани по узрастима, а не по разредима), јер је избор препуштен наставнику. Нарочит проблем настаје када дође до смене наставника и када се поставља питање шта је све обрађено у претходне четири године. Тако нешто није могуће адекватно сагледати на основу иницијалних тестова, а илузорно је очекивати да се наставник који је тек ступио на дужност бави детаљном анализом месечних планова или дневника рада за претходни период. Због тога је потребан конкретнији програм, са детаљнијим практичним упутствима и смерницама које би водиле уједначавању планова у свим државама, при чему би тим смерницама било обухваћено целокупно осмогодишње школовање. Уједначавање се подразумева на глобалном (нпр. тематском) нивоу, а не искључују се разлике у месечним плановима везаним за специфичности средина и група, о чему води рачуна сваки наставник појединачно.

Програм би требало конципирати у складу с корелацијско-интеграцијским приступом, који је најприменљивији у оваквој врсти школе, и на тај начин ускладити садржаје из сва три предмета. Полазећи од тога да је развој језичких компетенција кључан и за разумевање, учење и повезивање осталог градива, „наставник ће у обзир узимати и међупредметне компетенције и усаглашавати планирање наставних садржаја из српског језика и књижевности са садржајем других предмета, кад год је то сврсисходно” (Mrkalj 2018: 59).

Овде се пре свега поставља питање методичког приступа српском језику. Раније поменути термин завичајни језик Марина Јањић користи за децу српског порекла у дијаспори чији су мотиви учења српског субјективни, емоционални и пристрасни и осликавају природу односа према Србији, српском језику и култури. У контексту завичајне педагогије и сама методика носила би назив методика наставе српског као завичајног (Janjić 2015: 10) и представљала би једну од грана методике српског језика (Janjić 2020).

Рад наставника, планирање часа и приступ настави српског као завичајног не могу бити исти у држави где одељење чини прва генерација ученика рођених

у расејању (као што је у највећој мери у Венету, у Италији) и тамо где је реч о трећој или четвртој генерацији. У првом случају већи су ниво знања језика и повезаност са матицом, док се у земљама где су ученици трећа или четврта генерација рођена у иностранству приступ учењу завичајног језика приближава учењу српског као страног.

На методе учења утиче и правилност ученичког говора српског језика, сачим је у вези и образовање родитеља, али и свест о важности употребе завичајног језика у међусобној комуникацији. У Венету, у највећем проценту, реч је о родитељима с основним и средњим нивоом образовања, а пореклом су највише из источне, те централне и јужне Србије, где се у разговорном стилу не користе сви падежни облици у складу са нормом српског језика (нпр. у породицама из источне Србије локативна форма се замењује акузативном и овај проблем у настави се најтеже отклања). Такође, школу похађају и ученици пореклом из Републике Српске, па је важно обратити пажњу на ијекавски изговор и говорне карактеристике овог подручја. У државама с дијаспором из осталих крајева Србије акценат у настави треба ставити на неке друге пропусе у знању. При планирању часа и избора и припреме наставних садржаја наставници морају имати у виду и културолошке посебности породица из којих деца потичу, с уважавањем културолошких особености земље домаћина.

Сама настава у највећој би мери могла бити планирана као тематска, везана за бројне међународне, а највише државне и најважније верске празнике, јер управо они умногоме говоре о идентитету једног народа. То би олакшало њено планирање и конкретизацију, а интеграцијски би се у наставу уврстили и садржаји везани за описмењавање, граматику, правопис и друго.

5. За рад у допунској настави препоручени су уџбеници које је одобрило Министарство просвете Републике Србије. Осим њих, у обзир долазе и они који се користе у основним школама у Србији. Првопоменути, у издању Завода за уџбенике и наставна средства, постоје у електронској форми и до пре две-три године приступали смо им преко линкова. Међутим, то више није могуће, тако да се наставници сналазе преузимајући их једни од других.

Садржаји би требало да буду прилагођени ученицима допунске наставе на српском језику, али су мање-више концептирани као уџбеници намењени редовном школовању.³ Највише таквих примера јесте у лекцијама за старији узраст. За ученике у дијаспори, ма колико добро познавали српски језик, постоји мноштво непознатих стандарднојезичких термина уобичајених ђацима који се школују у Србији. Самим тим, при обради уметничког дела ауторске

³ Више о овоме в. у Мижаловић 2018.

књижевности потребно је много више времена. Најпре се посвећујемо буквалном разумевању, а тек онда, мада отежано, приступамо тумачењу текста. Нарочит проблем настаје при обради народне књижевности, где и сам појам уноси забуну код ђака и прилично им је апстрактан, али је савладив уз помоћ наставника. Највећи изазов представља обрада епских песама. Оне су у читанкама најчешће дате у истом обиму као у читанкама за редовне школе (чак углавном намењене истом разреду), што ученицима представља посебан напор, чак и за само истраживачко читање. Архаичне речи додатно компликују разумевање и читање, а и у самим објашњењима њиховог значења неретко су термини непознати ђацима. Већ у првој фази обраде оваквог дела потребна су бар два школска часа, не укључујући корелацијску везу с историјом, која би се морала остварити и пре самог тумачења песме. Дакле, уколико би се тежило ишчитавању целог текста датог у читанци и тумачењу непознатих речи, тешко да бисмо посао довели до краја и задржали мотивацију и концентрисаност ученика јер би се преморили од једноличног и за њих врло тешког посла. (У оваквој врсти наставе не може се рачунати на истраживачки рад код куће.) Сама питања за разумевање текста садрже мноштво ученицима непознатих термина, премда се мора приметити да су захтеви поједностављени у односу на питања из читанки за редовну наставу и у том смислу могу помоћи лакшој обради дела. Ипак, генерални закључак је да је овакав садржај у читанци недовољно прилагођен ђацима допунске наставе на српском језику и да наставнику може бити само полазна основа за креирање лекције, тј. да нема суштинске разлике у односу на исти садржај намењен раду у редовној настави. У вези с овим Зона Мркаљ истиче да је „наставник често приморан да текстове намењене наставној обради адаптира и прилагођава, притом активирајући значајну методичку радњу – тумачење непознатих и мање познатих речи” (Mrkalj 2018: 58). Слично је и са садржајима у уџбеницима из предмета Моја отаџбина Србија, а најочљивије у граматичким садржајима за старији узраст, које би, по нашем мишљењу, требало редукovati тако да се уче кроз примере, уз кратке напомене са сажетим и поједностављеним граматичким правилима.

Најкорисније би било да се направе електронски уџбеници интегрисаних садржаја с одговарајућим линковима (у допунској настави предаване лекције врло често допуњујемо видео-садржајима), који би били доступни и ученицима и наставницима. Овде се отвара проблем опремљености учионица, о чему ћемо касније говорити. Стратегијом образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године предвиђена је израда обједињеног уџбеника за сва три предмета: Српски језик, Моја отаџбина Србија и Основи културе српског

народа. У поменутом документу није разјашњено да ли се ради о интегрисаним лекцијама или о једној књизи која би имала припојене (засебне) садржаје за сва три предмета.

6. Да бисмо пружили подршку једни другима и побољшали квалитет наставе, на једном од стручних скупова за наставнике допунске наставе у дијаспори договорено је да се формира база наставног материјала чији су аутори сами наставници. Тако је, уз сагласност Министарства, школске 2015/2016. покренута интернет-страница *Моја Србија* – то сам ја као и електронска база наставних материјала *Час по час*, чији је аутор и уредник била Блаженка Тривунчић, координатор наставе за Француску, Италију, Словенију и Малту од школске 2019/2020. до школске 2022/2023. године.

Међутим, од школске 2023/2024. године база се не допуњава, али се и даље могу користити већ постављени садржаји. Сајт је од велике помоћи наставницима у дијаспори, а може послужити као пилот-пројекат на основу којег би се формирала база са методички квалитетним припремама за час, урађеним према предвиђеном наставном плану и програму за допунску наставу у дијаспори, а све би контролисали и кориговали запосленици стручних институција у матици.

ЗУОВ је формирао електронску базу *Образовни ресурси за неговоње културе српског народа и развијање националног идентитета*, где се могу пронаћи материјали корисни и за наставу у дијаспори. Уз сарадњу с Министарством просвете Републике Србије, ова институција покренула је пројекат *Моја Србија, портал за допунску наставу на српском језику у иностранству*, на којем су у фази израде материјали и ресурси који ће пружити подршку настави српског језика и очувању културног идентитета Срба у дијаспори.

Такође, објављен је и *Приручник за наставнике који остварују образовно-васпитни рад у иностранству* (2023), настао као резултат обуке од јавног интереса „Програм обуке наставника који се упућују на рад у иностранству”. Поред важних питања за остваривање образовно-васпитног рада, у њему се налазе и примери из наставне праксе, као и савети за превазилажење препрека у новој радној средини.

7. У земљама попут Немачке и Швајцарске, где настава на српском језику (раније српскохрватском) постоји дуже од пола века, часови се одржавају у учионицама редовних школа земље домаћина. Такав је случај и са Словенијом, где допунска настава постоји тек пету годину. У северној Италији, у регијама Венето и Алто Адиђе (један град), настава се одвија петнаест година, а проблем простора решавају родитељи и удружења. Часови се одржавају у учионицама римокатоличких парохија или просторијама српских клубова. Изузетак је

Виченца, где су суботом часови у учионицама општинске зграде, уз коју се налази и италијанска библиотека. Изнајмљивање просторија плаћају удружења или родитељи. Негде постоји договор да се закупнина надокнади радом у вези са одржавањем зграде.⁴

Оваква решења носе више проблема: неадекватност услова и недостатак наставних средстава аутоматски утичу на квалитет наставе, доступност простора само у време одржавања часова отежава извођење ваннаставних активности, надокнаде часова и сл. У земљама где је допунска настава на српском језику препозната у просветном систему школа има већи кредибилитет и независност и самим тим је мотивација за њено похађање већа.

Адекватним међудржавним споразумима и на примерима земаља где је допунска настава на српском језику прихваћена у просветним системима требало би решавати и ситуацију у Италији.

Проблеми постоје и при организовању приредаба. За прославу Светог Саве и краја школске године потребно је пронаћи одговарајућу салу. Уколико се на приредби окупљају ученици са свих наставних места у Венету, потребно је месецима раније пронаћи позориште или сличан простор, довољно велики за овакву врсту догађаја. Уз то, сала се закупљује само тог дана и не постоји могућност одржавања пробе на сцени, осим непосредно пред извођење. Треба имати у виду да је то једина проба са свим учесницима јер, због удаљености наставних места и недостатка простора, није могуће раније окупити све ученике. Такође, за реализацију манифестације „Крос РТС-а”, која се у овом делу Италије одржава од 2017. године, неопходни су безбедни терени, за које представници Савета родитеља, чија је дужност организација поменутог кроса, морају тражити посебне дозволе од надлежних у општинама.

8. Као што се из наведеног може закључити, функционисање српске допунске школе у Италији умногоме зависи од симбиозе и квалитетне сарадње наставника са ученицима и њиховим родитељима. За српске исељенике наша школа је више од места где њихова деца уче српски језик. Кроз организације и учешћа у ваннаставним активностима и они се међусобно упознају и друже и на тај начин учвршћују сопствену повезаност с матицом. Изузетно важан фактор јесте њихова воља да, поред редовних обавеза, доприносе и јачању допунске школе. Наставник, много више него у редовној школи, има улогу мотиватора. Потребно је створити атмосферу у којој ће се и посредни и непосредни учесници допунске наставе (ученици, наставник, родитељи) осећати

⁴ О настанку и развоју српске допунске школе „Свети Сава” у Италији, где се опширније говори о начинима обезбеђивања простора за наставу, писали смо у Јовановић 2020: 151.

пријатно и са задовољством доприносити бољитку српске школе. Поред наших цркава, школа је друго сабирно место исељеничких породица које чезну за фамилијарним окупљањима (нарочито за велике православне празнике) каква су имали у отаџбини. Креативне радионице у оквиру ваннаставних активности за празнике попут Детињаца, Божића, Васкрса и сл. прилика су за заједнички рад и дружење. Српска школа тада постаје компензација за тренутке који највише недостају људима нашег порекла који су морали да напусте родну груду. У том смислу, однос наставника са родитељима је мање формалан него у редовној школи, што и даље не искључује постојање професионалног односа. Наставник у допунској настави има и улогу ујединитеља који, стварајући породичну атмосферу, подиже српску школу на ступањ изнад, па родитељи у њој (поред образовања своје деце) виде и себе, као део једног великог српског колектива, у којем свако од њих има свој допринос.

9. Потписивањем Решења и Уговора о раду у иностранству, редован наставник, изабран на конкурс Министарства просвете, предаје документацију Министарству спољних послова, као посреднику с амбасадом земље у коју се наставник упућује. Просветни радници који обављају посао у Италији добијају визе за мисију. По наставниковом доласку, након пријаве боравка, италијанској полицији предаје се документација за добијање привремене дозволе боравка (пермеса) ради обављања мисије која траје до престанка наставниковог ангажовања. Због компликоване италијанске администрације, на њу се сада чека и по годину дана (и дешава се да уговор за дату школску годину истекне). За то време добија се потврда за легалан боравак, која са собом носи ограничења у погледу путовања изван земље. Уговори са Министарством просвете склапају се на годину дана, а по Правилнику могу се обнављати до четири године, изузетно, у случају ванредних околности и дуже (Члан 9), што са собом носи многа ограничења. Генерални конзулат у Трсту својим залагањем помаже наставнику да премости препреке: преко потврда којим гарантује наставников рад (јер школе нису регистроване) до помоћи за добијање здравственог осигурања (уговор који постоји са Италијом није обнављан још од доба старе Југославије). Уколико наставник (до сада увек наставнице) долази без породице, ситуација је знатно једноставнија. Међутим, ако није такав случај, проблем ће настати већ у Амбасади Италије у Београду, која нема право решење за врсте виза члановима породице. Тражење стана препуштено је наставнику, при чему станодавци углавном траже обрачуне плата у претходна три месеца, а примања која је наставник имао у Србији нису довољан гарант за редовно плаћање. Такође, неопходно је да наставник у Италији има активан банковни рачун.

Све ове околности у почетку отежавају квалитетно успостављање наставе и посвећивање раду који је умногоме другачији од посла који је наставник обављао у редовној школи.

Већина ових проблема могла би бити решена ангажовањем надлежних министарстава у Републици Србији. Уговори који би трајали дуже од годину дана олакшали би наставников боравак у Италији и другим земљама. Тиме би се избегло трошење времена и новца, као и беспотребна брига, која одузима енергију која би могла бити усмерена ка настави.

10. У допунској настави на српском језику новом наставнику једина адекватна помоћ јесте искуство колега који су вољни да пренесу оно што су научили.

Допунска настава на српском језику почетницима у овом послу јесте велика непознаница и зато су веома важни стручни скупови на којима наставници преносе своја драгоценна искуства путем наставних јединица или представљањем организације образовно-васпитног рада у иностранству.

Важан допринос школовању кадрова који ће бити обучени за практичан рад у предавању српског као завичајног језика јесте акредитација предмета *Методика наставе српског као завичајног језика* на Департману за србистику Филозофског факултета у Нишу (Novaković 2023). Изучавањем овог предмета и на другим катедрама за српски језик осталих универзитета у Републици Србији и Републици Српској имали бисмо наставнике спремније за рад у допунским школама у дијаспори и, самим тим, адаптација на нове радне околности била би лакша.

11. И вођење педагошке документације у допунској настави на српском језику разликује се у односу на редовну школу. И даље се користе папирни дневници рада и ђачке књижице, а с обзиром на то да један наставник води комплетну евиденцију за све ученике којима предаје, посла је веома много. Велики број података за уписивање се понавља, а записнике са наставничких већа и других састанака написаних у електронској форми (ради њиховог усвајања од стране свих присутних) наставници преписују у дневнике. Овај проблем требало би решавати увођењем електронских дневника и за наставу у дијаспори. Редовни наставници, а још више хонорарни, од којих многи немају искуства у раду у редовној школи, сусрећу се са проблемом попуњавања дневника рада и матичних књига. Такође, при писању уверења о завршеном школовању често питање је било како га попунити код ученика који наставу нису похађали од првог разреда. Постоји низ дилема у вези са попуњавањем педагошке документације, на која ни сами координатори немају усаглашене

одговоре. Решење за овај проблем видимо у обуци наставника пре ступања на дужност и јасним упутствима која би могла бити написана у Приручнику за наставнике у дијаспори.

Захтеви у пољима за попуњавање на пријавама за упис ученика требало би да буду прилагођени траженим подацима у документацији. Пријава за упис је једини документ из којег сазнајемо податке о ученицима, па је неопходно да садржи сва поља за попуњавање која су потребна за унос у дневник рада, матичну књигу и, на крају, уверење о завршеном посебном програму основног образовања и васпитања у иностранству. Како је у питању велики број ученика о којима наставник води евиденцију, немогуће је сваког понаособ питати за јединствени матични број, степен стручне спреме родитеља и слично.

12. Тема допунских школа на српском језику у иностранству све је актуелнија, с обзиром на чињеницу да је број српских исељеника веома велики. Самим тим, квалитетна организација наставе од нарочитог је националног значаја. Због својих специфичности и комплексности оваква врста наставе умногоме представља непознаницу и тешко ју је у целости ставити у јасне методичке оквире. Зато смо јој приступили с више аспеката, ради што ефикаснијег отклањања тешкоћа у њеној организацији и реализацији. Поред наведених, постоји још много проблема у допунској настави у иностранству, чему је узрок сама њена специфичност. Међутим, континуираним залагањем стручних тимова и институција задужених за њено унапређивање и праћење резултата примене у пракси могуће је успоставити чвршћи систем, подићи квалитет извођења наставе и допринети њеном опстанку.

Извори

1. Акциони план за период од 2023. до 2026. године за спровођење Стратегије развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године, *Службени гласник РС*, бр. 96, од 2. новембра 2023, <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/drugiakt/2023/96/1> (3.5.2025).
2. Извештај о спроведеним консултацијама у току израде Предлога акционог плана за период од 2023. до 2026. године за спровођење стратегије развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године, <https://ekonsultacije.gov.rs/topicOfDiscussionPage/101/1> (2.5.2025).
3. Моја Србија, портал за допунску наставу на српском језику у иностранству, Завод за унапређивање образовања и васпитања, <https://dijaspora.zuov.gov.rs/> (5.5.2025).
4. Моја Србија – то сам ја и Час по час (2015), <http://caspocas.weebly.com> (5.5.2025).

5. Образовни ресурси за неговање културе српског народа и развијање националног идентитета, Завод за унапређивање образовања и васпитања, <https://zuov.gov.rs/nacionalni-resursi/> (5.5.2025).
6. Правилник о остваривању образовно-васпитног рада у иностранству, *Службени гласник РС*, бр. 109, 6. децембра 2023, <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2023/109/1/reg> (4.5.2025).
7. Приручник за наставнике који остварују образовно-васпитни рад у иностранству (2023), Завод за унапређивање образовања и васпитања, <https://dijaspora.zuov.gov.rs/nastavnici/> (5.5.2025).
8. Сајт Министарства просвете Републике Србије – Допунске школе у иностранству, <https://prosveta.gov.rs/prosveta/predskolsko-i-osnovno-obrazovanje-2/dopunske-skole-u-inostranstvu/> (4.5.2025).
9. Стратегија развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030, *Службени гласник РС*, бр. 63, од 23. јуна 2021, <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2021/63/1/reg> (3.5.2025).

Литература

1. Јањић, М. (2015) *Српски језик за ученике у дијаспори (Методика наставе српског као завичајног)*. Ниш, Штампарија Лав.
2. Јањић, М. (2020) *Методика наставе српског као завичајног језика*. Ниш, Удружење Академска српска асоцијација.
3. Јовановић, Ј. (2020) Српска допунска школа Свети Сава на северу Италије, *Братство*, Београд, Друштво „Свети Сава”, XXIV, стр. 151–162.
4. Мијајловић, А. (2018) Екстралингвистички фактори у настави српског језика у иностранству, *Годишњак за српски језик*, Филозофски факултет у Нишу, XXIX(16), стр. 43–59.
5. Мркаљ, З. (2018) Настава српског језика у дијаспори, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд, Филолошки факултет, 48(4), стр. 51–62.
6. Новаковић, А. и Јањић, М. (2023) Методика наставе српског као страног и Методика наставе српског као завичајног језика на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, *Методички видици*, Нови Сад, Филозофски факултет, 14(2), стр. 57–74.

SUPPLEMENTARY TEACHING IN THE SERBIAN LANGUAGE ABROAD: PROBLEMS AND EXPERIENCES

Summary

Due to the large number of Serbian emigrants abroad, the topic of supplementary teaching in the Serbian language in the diaspora is becoming a strategic issue of national education. Because of its particularity and complexity, a number of questions arise regarding planning, organisation, implementation, and teaching content, while, on the other hand, a small number of scholars are dealing with this topic. This paper discusses problems and experiences based on five years of work (from the school year 2018/2019 to the school year 2022/2023) in supplementary teaching in the Serbian language in the cities of Vicenza, Arzignano, Valdagno and Bassano del Grappa in the Republic of Italy. In addition to the organisation of teaching, its coverage by the Education Strategy until 2030, as well as the Action Plan for the period from 2023 to 2026, the applicability of textbooks and the existing curriculum, electronic databases of teaching content are analysed. Attention is drawn to the important role of parents in supplementary school, the problem of the status of teachers in the diaspora and pedagogical documentation. The aim of the paper is to shed light on the complexity and specificity of supplementary teaching abroad in order to solve existing problems and to make suggestions for its improvement.

► **Keywords:** supplementary education abroad, Serbian as a Homeland Language, organisation of teaching, curriculum, textbooks, teacher status.

Sources

1. Action Plan for the Period 2023–2026 for the Implementation of the Strategy for the Development of Education in the Republic of Serbia until 2030 (2023) *Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 96, November 2. Available at: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/drugiakt/2023/96/1> (Accessed: 3 May 2025).
2. Educational Resources for Fostering the Culture of the Serbian People and Developing National Identity. Institute for the Improvement of Education. Available at: <https://zuov.gov.rs/nacionalni-resursi/> (Accessed: 5 May 2025).

3. Manual for Teachers Implementing Educational Work Abroad (2023) Institute for the Improvement of Education. Available at: [https://dijaspора.zuov.gov.rs/nastavnici/](https://dijaspورا.zuov.gov.rs/nastavnici/) (Accessed: 5 May 2025).
4. My Serbia – Portal for Supplementary Education in Serbian Language Abroad. Institute for the Improvement of Education. Available at: <https://dijaspора.zuov.gov.rs/> (Accessed: 5 May 2025).
5. My Serbia – That's Me and Lesson by Lesson (2015) Available at: <http://caspocas.weebly.com> (Accessed: 5 May 2025).
6. Report on the Consultations Conducted During the Drafting of the Action Plan for the Period 2023–2026 for the Implementation of the Strategy for the Development of Education in the Republic of Serbia until 2030. Available at: <https://ekonsultacije.gov.rs/topicOfDiscussionPage/101/1> (Accessed: 2 May 2025).
7. Rulebook on the Implementation of Educational Work Abroad (2023) *Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 109, December 6. Available at: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2023/109/1/reg> (Accessed: 4 May 2025).
8. Strategy for the Development of Education in the Republic of Serbia until 2030 (2021) *Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 63, June 23. Available at: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2021/63/1/reg> (Accessed: 3 May 2025).
9. Website of the Ministry of Education of the Republic of Serbia – Supplementary Schools Abroad. Available at: <https://prosveta.gov.rs/prosveta/predskolsko-i-osnovno-obrazovanje-2/dopunske-skole-u-inostranstvu/> (Accessed: 4 May 2025).

References

1. Janjić, M. (2015) *Serbian Language for Students in the Diaspora (Methodology of Teaching Serbian as a Heritage Language)*, Niš, Lav Printing House.
2. Janjić, M. (2020) *Methodology of Teaching Serbian as a Heritage Language*, Niš, Academic Serbian Association.
3. Jovanović, J. (2020) Serbian Supplementary School Sveti Sava in Northern Italy, *Bratstvo*, Belgrade, Society "Sveti Sava", XXIV, pp. 151–162.
4. Mijajlović, A. (2018) Extralinguistic Factors in Teaching Serbian Language Abroad, *Yearbook for Serbian Language*, Faculty of Philosophy in Niš, XXIX, 16, pp. 43–59.
5. Mrkalj, Z. (2018) Teaching Serbian Language in the Diaspora, *Scientific Conference of Slavists during Vuk's Days*, Belgrade, Faculty of Philology, vol. 48/4, pp. 51–62.
6. Novaković, A. & Janjić, M. (2023) Methodology of Teaching Serbian as a Foreign Language and Methodology of Teaching Serbian as a Heritage Language at the Faculty of Philosophy, University of Niš, *Methodological Horizons*, Novi Sad, Faculty of Philosophy, 14/2, pp. 57–74.

Roman Viktorovich Tarasov¹
Kazan (Volga Region) Federal University
Institute of Philology and Intercultural Communication
Department of Applied and Experimental Linguistics

TROPATIVE CONSTRUCTIONS IN SLAVIC MICROLANGUAGES: NATURAL AND CONSTRUCTED FEATURES

Abstract: This article is dedicated to means and strategies used to express tropative (a meaning 'X considers Y to be Z') in Slavic microlanguages, i.e. ethnolects possessing their own norm, different from those of standard languages and occupying a middle ground between natural and constructed languages. The sample of 10 microlanguages is subdivided into two halves: five authorial literature projects based on varieties of a particular area and five authorless regional ethnolects in order to compare the results for these two groups. Data were received from a short survey of language speakers, (co-) authors or users. The research has shown that these two types of microlanguages use totally different constructions. The results of the research contribute both to typology of tropative and for cross-category typology (typology of languages of different origin) in general.

Keywords: Slavic languages, microlanguages, tropative, cross-sectional method, cross-category typology.

Introduction

The term microlanguage, as applicable to Slavic languages (dialects), was introduced by Dulichenko (1981) and also used in his later papers (e.g. Dulichenko, 2006). Originally, it was meant to denote Slavic languages and dialects lacking an official status. However, for the purposes of this paper, the term microlanguage is used in a more narrow sense, to exclude Slavic minority languages outside the Slavic area (e.g. Upper and Lower Sorbian), which are not regarded as regional varieties

of other languages, making them beyond the scope of the present study. Such an approach is based on Knoll's (2017) recommendations and explained by the purpose of the project, which is to focus on languages that are not genuinely natural nor genuinely constructed. It must also be mentioned that such a category of languages is a purely Slavonic phenomenon unknown among other language groups.

The term tropative was introduced by Larche (1993) to denote a derivation with a meaning of a personal opinion. In later typological papers, it is defined as a "construction meaning 'X considers Y to be Z'" (Jacques, 2023, 158). X, Y and Z treated by Jacques (2023) as estimator, estimatee, and parameter are referred to herein as subject, object, and characteristic, respectively (*cf.* Tarasov (2021, 2024)).

This article aims to define and compare the tropative constructions used in microlanguages. For the purpose of this study, I suggest dividing microlanguages into two groups: authorial and authorless. Authorial languages are literary projects based on regional language varieties spoken in a particular area and suggested by a particular author or a group of authors. Due to the fact that formation of authorial microlanguages usually involves significant alteration of local varieties, they cannot be regarded as having fully natural origin. However, they cannot also be regarded as constructed languages due to both having a high degree of naturalness and not corresponding to the criteria of separate languages. Authorless languages are codified regional language varieties lacking known authors. Lesser level of alteration makes these microlanguages only non-natural to the same extent as usual standard languages. Thus, the main criterion of microlanguages classification is a presence of a known author. I hypothesise that different methods of tropative expression are characteristic of microlanguages of different types utilise.

Literature Review and Scope of Research

Here, we provide the current understanding of two relevant areas of research to the current study: microlinguistics and tropatives.

As far as microlanguages are concerned, they are well studied from a sociolinguistic point of view. A lot of papers are dedicated to the history of such languages or their status as a language or a dialect (e.g., (Dulichenko, 1981, 2005; Knoll, 2017)). Papers on grammatical features of microlanguages also exist, for example, (Blinova, 2016) on nominal predicates in Western Polessian; (Biasio 2020) on performatives in Resianic; (Breu, 2012) on indefinite article in microlanguages in general, etc. Moreover, Blinova (2013) attempts to extract constructed elements of the Western Polessian grammar, which is similar to what is done in the present study.

Tropative constructions is a less explored field of study even within general typology. Its study is complicated by the fact that this meaning is rarely mentioned in grammar descriptions. Tropative derivations in Classical Arabic and Japhug, respectively, are examined by Larche (1993) and Jacques (2013). Typological generalizations on tropative expression are also provided in several papers. While Jacques (2023) focuses only on natural languages, excluding “artificial and sign languages [as well as] creoles with Indo-European lexifiers.” (p. 162), Tarasov (2021) also provides data on tropative in constructed languages (henceforth conlangs). The HSE Tropative Database (HSE, 2020) also contains data on both natural and constructed languages, as well as four Slavic microlanguages. The Conlang Derivations Database (HSE, 2022) contains data on tropative, causative, and apparetive (meaning ‘X seems to be Y’) constructions in conlangs, and Tarasov (2024) compares markers of these constructions in oral vs graphic conlangs. According to the conclusions made in these papers, natural and constructed languages utilise different types of tropative constructions; differences between oral and graphic conlangs are also significant. For example, while 1st level tropative constructions were detected both in natural languages (approximately 7%) and graphic conlangs (two of four studied by Tarasov (2024)), no such construction was found in any oral conlang.

However, there are neither tropative studies on microlanguages nor studies comparing tropative strategies of languages with different kinds of genesis (e.g., natural vs. constructed). Thus, besides being the first typological study of tropative constructions in microlanguages, the present paper contributes both to microlanguages typology (in terms of describing its currently unattended aspect) and to cross-category studies of tropative (in terms of studying this concept in one more origin-based category of languages).

Methods

Classification and description of the tropative systems of microlanguages is performed in the same way as done in (Tarasov, 2021, 2024) for natural languages and conlangs, respectively. This classification is similar to that proposed by Jacques (2023). Namely, four levels of tropativity are used. The 1st level (corresponding to morphological estimative in Jacques’ (2023) article) includes constructions with tropative incorporated into characteristic Z to derive a verb ‘to consider to be Z’. An example of the 1st level construction can be found in Nanai:

- (1) *ule* ‘good’ – *ule-si-uri* ‘to consider good’ (Tarasov, 2021:p.83)

The 2nd level includes analytical constructions and possessing one finite clause (e.g., *I find him smart*). The 3rd level includes polypredicative constructions expressing all arguments explicitly (e.g., *I think that he is smart*). The 4th level includes constructions not expressing a subject X (e.g., *He is probably smart*). If a language possesses models of different levels, it is classified as belonging to the category of the highest level found (e.g., English has the 2nd level of tropativity).

A tropative system is called direct-reverse symmetric if it possesses reverse constructions (those with a meaning 'Y is considered to be Z') being derived grammatically from direct ones (usually through passive derivation). A system is called positive-negative symmetric if it possesses negative constructions (those with a meaning 'X does not consider Y (Y is not considered) to be Z') derived grammatically from positive ones. A system lacking such constructions is called direct-reverse / positive-negative asymmetric. Usage of analytical strategies (e.g., direct constructions with dummy X, e.g., *They consider him to be intelligent* instead of reverse; special verbs for reverse constructions) along with grammatical does not prevent a system from being symmetric.

The method used for data collection is also identical to that described in the articles mentioned above: Namely, four sentences are provided to speakers of authorless microlanguages and creators/users of authorial microlanguages for translation from Russian or another intermediary language through an online-survey. For providing sentences in foreign languages, examples collected during the natural-language stage of the study are used. Although this method has some disadvantages (inability to explore all the possible constructions or to exclude the existence of a particular construction in a language, etc.), it allows us to collect data on any language irrespective of availability and thoroughness of its grammar descriptions. This advantage is especially important in tropative studies since this construction is not usually mentioned, even in detailed grammar descriptions. Moreover, this method allows us to ensure methodological uniformity with similar studies on other categories of languages and, thus, to enable future cross-category analysis. It is important to note that each microlanguage possessing a tropative system usually utilises more than one strategy of tropative expression; thus, sentences provided in the paper are used as examples and do not refute the existence of other constructions.

The term microlanguage itself is often criticised in Slavic studies (e.g. Knoll, 2011) as being applicable to languages of different categories, including minority languages (Upper and Lower Sorbian in Germany, Resianic in Italy, etc.) and also denoting quite different ethnolects: both literary projects and regional languages.

Although the term in question is used in our paper, these two groups of languages are separated: Five languages from each group are examined.

Authorial microlanguages under consideration are Don Cossack, Western Polessian, Siberian, Pomorean, and Kadkan.

Authorless microlanguages under consideration are Kuban Cossack, Hannakian, Banat, Pomak, and Silesian.

Sentences for translation were offered in Russian, English and—for people not speaking these languages—in Bulgarian or Czech.

Sentences for translation are:

1. I consider him to be intelligent (direct positive tropative)
2. He is considered to be intelligent (reverse positive tropative)
3. I do not consider him to be intelligent (direct negative tropative)
4. He is not considered to be intelligent (reverse negative tropative)

Questionnaires on all of the languages are identical.

The language sample is a convenience sample based on availability of users or speakers. On the one hand, it is unbalanced since all five authorial languages are East Slavic, while only one of five authorless languages (Kuban Cossack) belongs to this branch, two (Hannakian and Silesian) are West Slavic, and the remaining two (Banat and Pomak) are South Slavic. On the other hand, this discrepancy is compensated for by the fact that tropative systems of Slavic languages are similar. According to the database (HSE, 2020), Russian, Belarusian, Ukrainian, Bulgarian, Polish, and Czech utilise (among others) 2nd level direct-reverse and positive-negative symmetric models and lack 1st level ones, thus belonging to the 2nd tropativity level. These languages only differ in terms of tropative verb polysemy and case marking.

Results

Authorless languages

It is important to note that Banat² and Pomak³ are varieties of the Bulgarian language. Thus, it seems consistent to compare their tropative constructions with those of Standard Bulgarian. The Standard Bulgarian tropative system is 2nd level, direct-reverse and positive-negative symmetric; it utilises a tropative verb with a

² Consists of dialects of the northern part of Bulgaria, as well as Bulgarian dialects of Romania.

³ Consists of dialects of the southern part of Bulgaria, as well as Bulgarian dialects of Turkey, Albania, and Greece.

polysemy ‘to think’. The Bulgarian version of questionnaire for Banat and Pomak speakers (offered due to informants’ inability to speak English) was based on the translation performed by the Bulgarian language informant V. Paraskevova (personal communication, 15 February 2019) and contained:

- (2) *Смята-м* *го* *за* *умен*
Smjata-m *go* *za* *umen*
 think-1SG 3SG.ACC for intelligent
 ‘I consider him to be intelligent’ (Paraskevova, 2019)
- (3) *He* *го* *смята-м* *за* *умен*
Ne *го* *smjata-m* *za* *umen*
 NEG 3SG.ACC think-1SG for intelligent
 I do not consider him to be intelligent’ (Paraskevova, 2019)
- (4) *Той* *(не)* *се* *смята* *за* *умен*
Toj *(ne)* *se* *smjata* *za* *umen*
 3SG NEG REFL think.3SG for intelligent
 ‘He is (not) considered to be intelligent’ (Paraskevova, 2019)

It is natural to hypothesise that Banat and Pomak tropative systems are similar to the standard Bulgarian tropative. However, that hypothesis is not borne out. As far as the Banat microlanguage is concerned, it does not utilise reverse constructions but rather direct constructions with dummy X.

These examples were provided by the informant S. Mircheva (personal communication, 15 February 2024):

- (5) *Рə* *(ni)* *səm* *smet-al* *za* *umen*
 EVID (NEG) 1SG think-PTCL PREP intelligent.3SG
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Mircheva, 2024)
- (6) *Рə* *(ni)* *mysli* *daj* *umen*
 EVID (NEG) think.3SG CONJ intelligent.3SG
 ‘One (does not) consider(s) him to be intelligent’ (Mircheva, 2024)

It is necessary to admit that such constructions exist in most of languages, including Standard Bulgarian:

- (7) *Смятат* *го* *за* *умен*
Smjata-t *go* *za* *umen*
 think-3PL 3SG.ACC for intelligent
 ‘They consider him to be intelligent’ = ‘He is considered to be intelligent’ (Paraskevova, 2019)

The difference is that while reverse constructions were found in Standard Bulgarian (along with direct ones with dummy X), they were not found in the Banat microlanguage. At the same time, the Standard Bulgarian and the Banat tropative constructions are similar in the way that both correspond to the 2nd level of tropativity and tropative verb is ‘to think’ in both the standard language and the microlanguage. Positive-negative symmetry is also a common feature.

As far as the Pomak microlanguage is concerned, 2nd level constructions were not found in it, thus it is classified under the 3rd level of tropativity:

Translations were provided by the informant M. Konte (personal communication, 16 February 2024):.

- (8) *(Ne) myslem da ye umen*
 (NEG) think-1SG CONJ COP.3SG intelligent.3SG
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Konte, 2024)
- (9) *Toy (ne) myсли da si ye umen*
 3SG NEG think-3SG CONJ REFL COP.3SG intelligent.3SG
 ‘He is (not) considered to be intelligent’ (Konte, 2024)

Sentence (8) is a direct construction, while (9) is a reverse construction, both consisting of two clauses joined with the conjunction *da*. It is important to note that such constructions also exist in Standard Bulgarian:

- (10) *Смятам да е умен*
Smjata-m da je umen
 think-1SG CONJ 3SG.NOM intelligent.3SG
 ‘I think he is intelligent’ (Paraskevova, 2019)

But the difference is that while 2nd level constructions were found in Standard Bulgarian (along with 3rd level ones), they were not found in the Pomak microlanguage, thus, tropative systems of these ethnolects belong to different classifications. At the same time, the Standard Bulgarian and the Pomak tropative constructions are similar in the way that both are direct-reverse and positive-negative symmetric, and the tropative verb is ‘to think’ in both the standard language and the microlanguage.

It is also important to note that Hannakian⁴ is a variety of the Czech language, while Silesian⁵ is a mediatory variety between Polish and Czech. Thus, it seems consistent to compare their tropative constructions with those of Standard Czech and Standard Polish. The Standard Czech tropative system is 2nd level, direct-reverse

⁴ Consists of dialects of Central Moravia.

⁵ Consists of dialects of Upper Silesia

and positive-negative symmetric, and it utilises a tropative verb with a polysemy ‘to respect’. The Standard Polish tropative is similar to the one in Standard Czech, but with a polysemy ‘to have’ / ‘to take’. The Czech version of the questionnaire for Hannakian speakers (offered due to informants’ inability to speak English) was based on the translation performed by the Czech language informant A. Shubrt (personal communication, 17 November 2019) and contained:

- (11) (*ne-*) *považ-uji* *ho* *za* *chytr-ého*
 (NEG)-respect-1SG 3SG.ACC for intelligent-3SG.ACC
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Shubrt, 2019)
- (12) (*ne-*)*je* *považ-ovan* *za* *chytrého*
 (NEG)-COP.3SG respect-PTCL 3SG.ACC for intelligent-3SG.ACC
 ‘He is (not) considered to be intelligent’ (Shubrt, 2019)

However, the Hannakian and the Silesian tropative systems are different from those of both Standard Czech and Polish. Namely, the Hannakian microlanguage does not utilise reverse constructions.

Translation was provided by the informant T. Sedlachek (personal communication, 14 February 2024).

- (13) (*ne-*)*ber-o* *ho* *jako* *chetryho*
 NEG-take-1SG 3SG.ACC as intelligent-3SG.ACC
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Sedlachek, 2024)
- (14) (*ne-*)*ber-ó* *ho* *jako* *chetryho*
 NEG-take-3PL 3SG.ACC as intelligent-3SG.ACC
 ‘They (do not) consider him to be intelligent’ (Sedlachek, 2024)

The Hannakian tropative system is different from that of Standard Czech in terms of both direct-reverse symmetry and polysemy but similar to it in terms of positive-negative symmetry and tropativity level (which is the 2nd).

The same is true for the Silesian microlanguage. Translation was provided by the informant V. Vanat (personal communication, 17 April 2020).

- (15) (*ńy*) *mům* *go* *za* *inteligytnego*
 NEG have.1SG 3SG.ACC for intelligent-3SG.ACC
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Vanat, 2020)
- (16) (*ńy*) *maj-ům* *go* *za* *inteligytnego*
 NEG have-3PL 3SG.ACC for intelligent-3SG.ACC
 ‘They (do not) consider him to be intelligent’ (Vanat, 2020)

The Silesian tropative system is different from those of Standard Polish and Czech in terms of direct-reverse symmetry but similar to both of them in terms of

positive-negative symmetry and tropativity level (which is the 2nd). The tropative verb found in Silesian is typical for Polish rather than Czech.

Finally, Kuban Cossack (Balachka)⁶ is a variety of Russian. The Standard Russian tropative system belongs to the 2nd level and is direct-reverse and positive-negative symmetric, with the polysemic tropative verb ‘to count’. The Russian version of questionnaire contained:

- (17) Я (не) счита-ю его умн-ым
 Ja (ne) sčita-ju jego umn-ym
 1SG (NEG) count-1SG 3SG.ACC intelligent-M.INS
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’
- (18) Он (не) счита-ет-ся умн-ым
 On (ne) sčita-jet-sja umn-ym
 3SG.M (NEG) count-3SG-REFL intelligent-M.INS
 ‘He is (not) considered to be intelligent’

The Kuban Cossack microlanguage, unlike other authorless microlanguages also uses 2nd level constructions. Translation was provided by the informant R. Skoibeda (personal communication, 11 May 2020).

- (19) Vin čisl-y-ca vumn-ym
 3SG.M be.listed-3SG-REFL intelligent-M.INS
 ‘He is considered to be intelligent’ (Skoibeda, 2020)

Direct constructions also belong to the 2nd level, but the system is direct-reverse asymmetric:

- (20) Na moj-u dumk-u vin vumn-yj
 on 1SG.POS-F opinion-ACC 3SG.M intelligent
 ‘In my opinion, he is intelligent’ (Skoibeda, 2020)

Overall, the situation with tropative in authorless microlanguages within the sample is as follows:

- Almost all languages (four out of five) utilise 2nd level constructions, like standard Slavic languages;
- Three languages out of five lack reverse tropative constructions and four languages are direct-reverse asymmetric, unlike standard languages;
- It is also notable that neither of five systems is identical to that of a parent language.

⁶ Consists of dialects of Krasnodar Krai, Russia. Балачка—from vernacular balakatj ‘to talk’

Authorial languages

It is important to note that Western Polesian⁷ is based on a set of varieties of Belarusian and Ukrainian. The tropative systems of Standard Belarusian and Standard Ukrainian are almost identical: Both exhibit the 2nd level, both are direct-reverse and positive-negative symmetric. The only difference is that while Standard Ukrainian utilises a monosemic tropative verb, Standard Belarusian uses a verb ‘to count’. For example, positive tropative constructions in these languages look as follows (a — Ukrainian, b — Belarusian; translations are provided by the informants O. Zimovets (personal communication, 13 February 2019) and A. Scherbakova (personal communication, 14 February 2019)):

- (21) a. Я вважаю його розумн-ым
 Ja vvaža-ju joʒo rozumn-ym
 1SG consider-1SG 3SG.ACC intelligent-M.INS
 ‘I consider him to be intelligent’ (Zimovets, 2019)
- b. Я лічу його разумн-ым
 Ja lič-u joʒo razumn-ym
 1SG count-1SG 3SG.ACC intelligent-M.INS
 ‘I consider him to be intelligent’ (Zimovets, 2019)
- (22) a. Він вважає-ть-ся роз-умн-ым
 Vin vvaža-jetj-sja rozumn-ym
 3SG.M consider-3SG-REFL intelligent-M.INS
 ‘He is considered to be intelligent’ (Scherbakova, 2019)
- b. Їн ліч-ь-ца раз-умн-ым
 Jon lič-yc-sa razumn-ym
 3SG.M count-3SG-REFL intelligent-M.INS
 ‘He is considered to be intelligent’ (Scherbakova, 2019)

Polesian utilises the same tropative system, with at least two possible tropative verbs: one is monosemic, while the other is ‘to count’. The translations were performed by a Polesian activist M. B.⁸ (personal communication, 28 July 2019).

- (23) Ja vvaža-ju/ščita-ju jogo razumn-ym
 1SG consider/count-1SG 3SG.ACC intelligent-M.INS
 ‘I consider him to be intelligent’ (B., 2019)

⁷ Based on dialects of Polesje (near the Belarus-Ukraine border); formed by M. Shelyagovich.

⁸ Anonymised due to lack of consent.

- (24) *Vin vvaža-jet-sa/šči-ta-jet-sa razumn-ym*
 3SG.M consider/count-3SG-REFL intelligent-M.INS
 ‘He is considered to be intelligent’ (B., 2019)

The other authorial microlanguages—Don Cossack⁹ (Ghutor), Siberian¹⁰, Pomorean¹¹ and Kadkan¹²—are based on sets of varieties of Russian. Don Cossack, Siberian, and Pomorean use tropative constructions belonging to the 2nd level, direct-reverse, and positive-negative symmetric, while no tropative was found in Kadkan. Siberian is the only one to use the verb ‘to count’, while Pomorean uses a monosemic verb, and Don Cossack uses the verb ‘to respect’, which is a difference from Modern Russian.

Don Cossack (Ghutor). Translations were provided by V. Bubleev (personal communication, 10 April 2025):

- (25) *Ja (nje) pčjeta-ju jevo za baškavit-ava*
 1SG NEG respect-1SG 3SG.ACC for smart-M.ACC
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Bubleev, 2025)

Thus, double accusative is used in direct constructions.

- (26) *Von (nje) pčjeta-jit-ca kag baškavit-yj*
 3SG.M NEG respect-3SG-REFL as smart-M.NOM
 ‘He is (not) considered to be intelligent’ (Bubleev, 2025)

For reverse constructions, double nominative is used.

Siberian. Translations were provided by the ‘Sibirska Volgota’ activist P. Gospodinov (personal communication, 17 February 2024).

- (27) *Ja (ne) ššyta-m vo došl-ym*
 1SG NEG count-1SG 3SG.ACC smart-M.INS
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Gospodinov, 2024)
- (28) *Von (ne) ššyta-t-sa došl-ym*
 3SG.M NEG count-3SG-REFL smart-M.INS
 ‘He is (not) considered to be intelligent’ (Gospodinov, 2024)

⁹ Based on dialects of Rostov and Volgograd Oblasts of Russia; formed by V. Bubleev and others. Gyrop — Don.Cos. dialect, language variety.

¹⁰ Based on dialects of Siberia; formed by the ethnic movement ‘Sibirska Volgota’, primarily Y. Zolotarev. Information about Siberian is given for linguistic purposes only irrespective of the political activity of the movement.

¹¹ Based on dialects of Pomorje; formed by the Pomorean separatist ethnic movement. Information about Pomorean is given for linguistic purposes only irrespective of the political activity of the movement.

¹² Based on dialects of the western part of Yaroslavl Oblast; formed by local activists, primarily S. Temnyatkin.

Pomorean. Translations were provided by the Pomorean activist S. Podnebesnikov (personal communication, 22 February 2024).

(29) *Ja (nie) pomieka-ju jogo razumn-ym*
 1SG NEG consider-1SG 3SG.ACC smart-M.INS
 ‘I (do not) consider him to be intelligent’ (Podnebesnikov, 2024)

(30) *Jon (nie) pomieka-et-sia razumn-ym*
 3SG.M NEG consider-3SG-REFL smart-M.INS
 ‘He is (not) considered to be intelligent’ (Podnebesnikov, 2024)

As far as Kadkan is concerned, N. Rumyantsev, an activist from Martynovo Village, Yaroslavl Oblast, Russia, stated that this microlanguage is tropativeless, i.e., the content of opinion is expressed without marking it as an opinion: “Your phrases [for translation] confused us.

(31) *Sjorjonjkja u nas prošn-oj*
 Sergey.DIM of 1PL.GEN smart-M.NOM
 ‘Our Sergey is smart’ (Rumyantsev, 2024)

is a possible option. Translation of your phrases is impossible” (personal communication, 26 February 2024).

Overall, four microlanguages have similar systems that coincide with those of standard languages both in terms of structure and in terms of tropativity level. The only exception is Kadkan, lacking any tropative markers, according to the consultant.

Discussion

This research has found that authorial and authorless microlanguages demonstrate dramatically different behavior in terms of tropative. While authorless microlanguages tend to utilise direct-reverse asymmetric systems, even those without reverse constructions, authorial languages possess symmetric systems. At the same time, positive-negative symmetry is observed in both categories of languages. Further, authorial microlanguages tend to utilise the tropative systems coinciding with those of standard Slavic languages, and authorless languages use completely different systems. Finally, authorial microlanguages that demonstrate polarization (2nd level tropativity vs absence of tropative), while authorless languages show more uniform results. It is thus valuable to compare these results to overall of adjacent language categories, namely, natural and constructed languages.

The analysis of Tarasov’s (2021) paper on natural typology of tropative and the HSE (2020) database dedicated to tropative mainly in natural languages led to the

same results. Authorial microlanguages, despite having an author and utilising a significant share of constructed elements, possess tropative patterns preponderant among natural languages whereas authorless microlanguages, despite being more naturalistic, utilise tropative patterns which are uncommon for natural languages.

For example, due to results described in this paper, four authorial microlanguages out of five utilise the 2nd level tropative systems which are also symmetric in both dimensions. The HSE (2020) database points out that this is also the most frequent model of a natural language: 114 languages out of 171 belong to the 2nd level, 105 out of 171 are direct-reverse symmetric and 169 are positive-negative symmetric. 99 languages possess all of these characteristics. For example, the patterns typical for Slavonic languages are also present in Persian:

(32) *Man u-rā šaxs-e bušmand hesāb mi-kon-am*
 1SG 3SG-ACC person-EZF intelligent count PRES-do-1SG
 ‘I consider him to be intelligent’

(33) *U šaxs-e bušmand hesāb mi-šav-ad*
 3SG person-EZF intelligent count PRES-become-1SG
 ‘He is considered to be intelligent’

(34) *Man u-rā šaxs-e bušmand hesāb ne-mi-kon-am*
 1SG 3SG-ACC person-EZF intelligent count NEG-PRES-do-1SG
 ‘I do not consider him to be intelligent’

(35) *U šaxs-e bušmand hesāb ne-mi-šav-ad*
 3SG person-EZF intelligent count NEG-PRES-become-1SG
 ‘He is not considered to be intelligent’ (personal knowledge)

In the examples (33) and (35), the passive meaning is expressed by the verb *šodan* ‘to become’, while the active meaning in the examples (32) and (34) is expressed by the verb *kardan* ‘to do’, which are regarded an active-passive pair.

As mentioned before, more than a half of natural languages examined by the HSE (2020) utilise such a tropative system. At the same time, it is not present in any of the authorless microlanguages in question. I certainly do not state that tropative patterns of this category of languages are unknown in natural languages. The Persian language, mentioned above, allows the 3rd level models:

(36) *Man hesāb mi-kon-am ke u bušmand ast*
 1SG count PRES-do-1SG that 3SG intelligent COP.3SG
 ‘I think that he is intelligent’ (personal knowledge)

However, the 2nd tropativity level of a language does not exclude existence of lower-level models in it. It is the tropativity level of a language rather than

a construction that makes a difference. Only 41 natural languages out of 171 examined by the HSE (2020) belong to the 3rd level. One of the examples is from Nivkh (provided by an informant A. Khuryun (personal communication, 1 October 2018)):

- (37) *Ni* *k'ymly-dj* *if* *k'oya* *many-dj*
 1SG think-PRES 3SG intelligent be-PRES
 'I think he is intelligent' (Khuryun, 2018)

It must be admitted though that natural 3rd level tropative systems, unlike that of Pomak, are more often direct-reverse asymmetric (sharing this feature with other authorless microlanguages). Thus, paraphrastic direct constructions used in the reverse tropative meaning also exist in natural languages, either in addition to symmetric patterns or as a primary pattern. The difference is that only 66 natural languages out of 171 utilise direct-reverse asymmetric systems with 46 of them lacking reverse constructions totally.

It would also be useful to compare tropative patterns of microlanguages and constructed languages. The conlang which is vital for this paper is Interslavic—a pan-Slavonic zonal auxiliary language. Due to the HSE (2022), it possesses a typical Slavonic tropative system, i.e., belonging to the 2nd level and symmetric in both dimensions. Examples were provided by T. Miara (personal communication, 16 August 2019):

- (38) *Domnevam* *jego* *byti* *umn-ym*
 consider-1SG 3SG-ACC be intelligent-INS
 'I consider him to be intelligent'
- (39) *Domneva-je* *se* *byti* *umn-ym*
 consider-3SG REFL be intelligent-INS
 'He is considered to be intelligent'
- (40) *Ne* *domnevam* *jego* *byti* *umn-ym*
 NEG consider-1SG 3SG-ACC be intelligent-INS
 'I do not consider him to be intelligent'
- (41) *Ne* *domneva-je* *se* *byti* *umn-ym*
 NEG consider-3SG REFL be intelligent-INS
 'He is not considered to be intelligent' (Miara, 2019)

Thus, the tropative system of Interslavic is similar to those of authorial, rather than authorless, microlanguages. The analysis of Tarasov's (2024) paper on tropative and other grammatical functions in conlangs and the HSE (2022)

database dedicated to the same objects found that authorial microlanguages are also more similar to oral conlangs. The HSE (2022) database points out that 11 oral conlangs out of 19 mentioned in it belong to the 2nd level (six of them belong to the 3rd level). Nine of the 2nd level languages are also direct-reverse and ten are positive-negative symmetric (eight are symmetric in both dimensions). Even though this group of languages does not constitute the majority of a sample, this system is the most frequent. Moreover, the analysis of auxiliary languages (those designed for communication of native speakers of different languages and thus similar to microlanguages, serving for communication of native speakers of different language varieties) brings other results: six languages out of ten utilise a typical natural/authorial model (seven are direct-reverse symmetric, nine are positive-negative symmetric, and eight belong to the 3rd level). For example, a system similar to those of Interslavic can be found in Esperanto:

- (42) *Mi opini-as li-n sagxa*
 1SG consider-PRES 3SG-ACC intelligent
 'I consider him to be intelligent'
- (43) *Li opini-at-as sagxa*
 3SG consider-PASS-PRES intelligent
 'He is considered to be intelligent'
- (44) *Mi ne opini-as li-n sagxa*
 1SG NEG consider-PRES 3SG-ACC intelligent
 'I do not consider him to be intelligent'
- (45) *Li ne opini-at-as sagxa*
 3SG NEG consider-PASS-PRES intelligent
 'He is not considered to be intelligent' (Tarasov, 2024:p.154)

Only six conlangs, including two auxiliary languages described by the HSE (2022) utilise the 3rd level models. The tropative systems of these languages are also direct-reverse asymmetric. An example from Lidepla was provided by D. Ivanov (personal communication, 8 April 2021)

- (46) *Me opini ke ta es intele*
 1SG think that 3SG COP.3SG intelligent
 'I consider him to be intelligent'
- (47) *Oni opini ke ta es intele*
 INDEF think that 3SG COP.3SG intelligent
 'One considers him to be intelligent'

Again, the shares of different tropative patterns constitute the difference between constructed languages and authorless microlanguages.

An important limitation of this study is that the samples are not large enough to make definitive general statements; however, preliminary conclusions can still be made. Both authorial and authorless languages (excluding Kadkan) utilise constructions typical for natural languages (as per (HSE, 2020)), which is expected due to their proximity to natural Slavonic languages. However, authorial microlanguages demonstrate more similarity with both Slavonic languages (including Interslavic) and other languages of both major categories: natural and constructed. This pattern might be explained by the fact that an authorial language is formed consciously from a set of varieties, and an author chooses a system which is closer to that of a standard language (consciously or not). It might also be the case that a system which is typical for the majority of natural languages is (again, consciously or not) regarded as the most proper and the easiest for comprehension. However, these are only hypotheses, which cannot be decently supported by the research thus far.

Another hypothesis originating from the results of this study is that the origin of a language (natural/constructed/intermediary, and in the case of constructed language: the degree of naturalness) can affect the type of grammatical (e.g., tropative, apparetive) system it uses. This hypothesis is also supported by Tarasov (2024). It is stated in that article that there is a significant difference between a typical tropative/apparetive system of a natural language and of a conlang (and moreover, between an oral and a graphical conlang). A larger sample of microlanguages should be included into cross-category analyses, along with other languages that occupy a middle ground between natural and constructed ones, so that these hypotheses can be further tested.

Bibliography

1. Биазіо, М. (2020) Перформативи в резьянском и молизско-славянском микроязыках. *ВАПрсы языкознання. Мегасборник наностатей*. Москва, Россия, Буки Веди, pp. 409–415. <https://tinyurl.com/56wfp3js>
2. Блинова, О. В. (2016) «Жітвіегы є за окримнэ плымне»: предикативное имя в западнопоlessком письменном языке (на славянском фоне). *Вестник СпбГУ*. 2, 112–120. <https://tinyurl.com/mw78abjc>
3. Блинова, О. В. (2013) Стандартизация и упрощение (на примере категории одушевлённости/неодушевлённости в западнопоlessком письменном языке).

- Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии. Материалы международной научной конференции*, pp. 40–42. <https://tinyurl.com/rm86xvfs>
4. Дуличенко, А. Д. (2005) *Словенский язык. Кашубский язык. Малые славянские литературные языки (микроязыки)*. Языки мира. Славянские языки. Москва, Россия, РАН. Институт языкознания. <https://tinyurl.com/burhjanv>
 5. Дуличенко А. Д. (1981) *Славянские литературные микроязыки: Вопросы формирования и развития*. Таллин, СССР, Валгус. <https://tinyurl.com/aycfme3h>
 6. Кнолл, В. (2017) От литературных идиолектов к региональным литературным языкам (не только) в славянском мире. *Миноритарные и региональные языки и культуры Славии*. Москва, Россия, РАН. Институт славяноведения, pp. 11–41.
 7. Breu, W. (2012) The grammaticalization of an indefinite article in Slavic micro-languages. *Grammatical Replication and Borrowability in Language Contact*, pp. 275–322. <https://doi.org/10.1515/9783110271973.275>
 8. HSE (2020) *HSE Tropative Database*. <https://artemorekhov1999.pythonanywhere.com/> [Accessed 2nd May 2025].
 9. HSE (2022) *HSE Conlang Derivations Database*. <https://conlangderivations.pythonanywhere.com/> [Accessed 2nd May 2025].
 10. Jacques, G. (2023) Estimative constructions in cross-linguistic perspective. *Linguistic Typology*. 27(1), 157–194. <https://doi.org/10.1515/lingty-2021-0054>
 11. Jacques, G. (2013) Applicative and tropative derivations in Japhug Rgyalrong. *Linguistics of the Tibeto-Burman Area*. 36(2), 1–14. <https://tinyurl.com/mrxwxwm>
 12. Larche, P. (1996) Dérivation lexicale et relation au passif en arabe classique. *Journal Asiatique*. 284(2), 265–290.
 13. Tarasov, R. (2021) Grammaticalization and lexical expression of tropative from a typological perspective. *Ahwaz Journal of Linguistic Studies*. 2(2), 81–88. <http://www.ajls.ir/attachments/article/96/Roman-Tarasov.pdf>
 14. Tarasov, R. (2024) Expression of several grammatical meanings in oral vs graphical constructed languages. *Book of Full Articles of The Ninth International Conference on Languages, Linguistics, Translation and Literature. Volume One*, pp. 149–162. https://drive.google.com/file/d/1RUNGZL3tiv3XU6h27c3f8LUj1pGhkqB_/view

Роман Викторович Тарасов
Казањски (Приволшки) државни универзитет
Институт за филологију и међукултурну комуникацију
Одјељење за примијењену и експерименталну лингвистику

ТРОПАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У СЛОВЕНСКИМ МИКРОЈЕЗИЦИМА: ПРИРОДНЕ И ВЈЕШТАЧКЕ ОСОБИНЕ

Резиме

Рад је посвећен средствима и стратегијама коришћеним при истраживању тропатива (гдје значење X сматра Y -а Z -ом) у словенским микројезицима, односно етнолектима који заузимају међупозицију између природних и вјештачких језика и самим тим посједују своју норму, различиту од норми стандардних језика. Узорковање од 10 микројезика подијељено је на два дијела како би се упоредили резултати у ове двије групе: пет ауторских књижевних пројеката заснованих на варијететима одређеног подручја и пет неауторизованих регионалних етнолекта. Подаци су добијени у краткој анкети изворних говорника, коаутора или корисника. Истраживање је показало да ова два типа микројезика користе потпуно различите конструкције. Резултати истраживања доприносе како типологији тропатива тако и међукатегоријској типологији (типологија језика различитог поријекла) уопште.

► **Кључне ријечи:** словенски језици, микројезици, тропатив, метода попречног пресека, међукатегоријска типологија.

References

1. Biazio, M (2020) Performativny v rez'anskom i molizsko-slavânskom mikroâzykah. *VAProsy âzykoznaniiâ. Megashornik nanostatej*. Moskva, Rossiâ, Buki Vedi, pp. 409–415. <https://tinyurl.com/56wfp3js>
2. Blinova, O. V. (2016) «Jitvięy e za okrimnë plymne»: predikativnoe imâ v zapadnopolesskom pis'mennom âzyke (na slavânskom fone). *Vestnik SpbGU*. 2, 112–120. <https://tinyurl.com/mw78abjc>
3. Blinova, O. V (2013) Standartizaciâ i uprošenie (na primere kategorii oduševlennosti/neoduşevlennosti v zapadnopolesskom pis'mennom âzyke). *Slavânskie âzyki i literatury v sibronii i diabronii. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii*, pp. 40–42. <https://tinyurl.com/rm86xvfs>

4. Breu, W. (2012) The grammaticalization of an indefinite article in Slavic micro-languages. *Grammatical Replication and Borrowability in Language Contact*, pp. 275–322. <https://doi.org/10.1515/9783110271973.275>
5. Duličenko, A. D. (2005) *Slovenskij âzyk. Kašubskij âzyk. Malye slavânskie literaturnye âzyki (mikroâzyki)*. Âzyki mira. Slavânskie âzyki. Moskva, Rossiâ, RAN. Institut âzykoznaniâ. <https://tinyurl.com/burhjanv>
6. Duličenko, A. D. (1981) *Slavânskie literaturnye mikroâzyki: Voprosy formirovaniâ i razvitiâ*. Tallin, SSSR, Valgus. <https://tinyurl.com/aycfme3h>
7. Knoll, V. (2017) Ot literaturnyh idiolektov k regional'nym literaturnym âzykam (ne tol'ko) v slavânskom mire. *Minoritarnye i regional'nye âzyki i kul'tury Slavii*. Moskva, Rossiâ, Institut slavânovedeniâ, pp. 11–41.
8. HSE (2020) *HSE Tropative Database*. <https://artemorekhov1999.pythonanywhere.com/> [Accessed 2nd May 2025].
9. HSE (2022) *HSE Conlang Derivations Database*. <https://conlangderivations.pythonanywhere.com/> [Accessed 2nd May 2025].
10. Jacques, G. (2023) Estimative constructions in cross-linguistic perspective. *Linguistic Typology*. 27(1), 157–194. <https://doi.org/10.1515/lingty-2021-0054>
11. Jacques, G. (2013) Applicative and tropative derivations in Japhug Rgyalgrong. *Linguistics of the Tibeto-Burman Area*. 36(2), 1–14. <https://tinyurl.com/mrxwxwm>
12. Larche, P. (1996) Dérivation lexicale et relation au passif en arabe classique. *Journal Asiatique*. 284(2), 265–290.
13. Tarasov, R. (2021) Grammaticalization and lexical expression of tropative from a typological perspective. *Ahwaz Journal of Linguistic Studies*. 2(2), 81–88. <http://www.ajls.ir/attachments/article/96/Roman-Tarasov.pdf>
14. Tarasov, R. (2024) Expression of several grammatical meanings in oral vs graphical constructed languages. *Book of Full Articles of The Ninth International Conference on Languages, Linguistics, Translation and Literature. Volume One*, pp. 149–162. https://drive.google.com/file/d/1RUNGZL3tiv3XU6h27c3f8LUj1pGhkqB_/view

Preuzeto: 19. 3. 2025.
Korigovano: 10. 6. 2025.
Prihvaćeno: 10. 6. 2025.

Dubravka Đurić¹
Univerzitet Singidunum
Fakultet za medije i komunikacije

ANTOLOGIJE I RASPRAVA O ESENCIJALIZMU I ANTIESENCIJALIZMU U AMERIČKOJ FEMINISTIČKOJ EKSPERIMENTALNOJ POEZIJI

Apstrakt: U članku se bavim feminističkom kritikom androcentričnih antologija američke poezije dominantnog toka kao i kontrakulturalnim statusom pesnikinja u njima. Pokazujem kako je poststrukturalistička feministička kritika, koja se pojavila iz drugog talasa feminizma, tokom 70-ih godina 20. stoleća doprinela nastanku feminističkih antologija ženske poezije u dominantnom toku poezije. Budući da je u američkoj poeziji pesnički eksperiment značajno razvijen, tokom 90-ih godina pojavile su se i feminističke antologije eksperimentalne ženske poezije, koje su bile u relacijama sa poststrukturalističkom teorijom i eksperimentalnom jezičkom poezijom. Rasprava o esencijalizmu i antiesencijalizmu u feminističkoj eksperimentalnoj, inovativnoj poeziji pokazuje različite pozicije koje su u tom polju zauzele pesnikinje i kritičarke u odnosu na teoriju.

Ključne reči: antologije, feministička kritika, ženska poezija, eksperiment, esencijalizam, antiesencijalizam.

1. Uvod

U polju američke poezije od 60-ih godina 20. stoleća feminističke teorije višestruko su bile značajne. Feminističke kritičarke dovele su u pitanje uspostavljene hijerarhijske vrednosne strukture iz kojih su pesnikinje bile uglavnom izostavljane. Zahvaljujući feminističkoj teoriji i feminističkoj kritici, feminističke pesnikinje su, nasuprot androcentričnim kanonskim antologijama, počele da objavljuju ženske antologije, stvarajući paralelne kanone. Američka poezija je među retkima u svetu u

¹ dubravka.djuric@fmk.edu.rs

kojima je pesnički eksperiment nakon Drugog svetskog rata bio značajan ali i to polje je bilo organizovano androcentrično. Zato se u članku najpre bavim feminističkom kritikom androcentričnih antologija, statusom pesnikinja u njima, ukoliko ih uopšte ima, kao i antologijama ženske poezije koje su se pojavile početkom 70-ih godina 20. stoleća. U drugom delu usredsredila sam se na antologije ženske eksperimentalne poezije, koje su izazvale polemike o tome da li su one u ovom našem postfeminističkom dobu uopšte neophodne.

2. Feministička kritika androcentričnih kanona

Feminističke kritičarke pomno su raspravljale od kraja 60-ih o postupcima kanonizacije američke poezije dominantnog toka kao i eksperimentalne poezije, te su izvele temeljnu kritiku tog procesa. Za njih je uključivanje malog broja, kao i isključivanje velikog broja pesnikinja bilo problematično. O ulozi i funkciji pojedinačnih pesnikinja u androcentričnim antologijama pisala je eksperimentalna pesnikinja Ketlin Frejzer (Kathleen Frazer). Ona je primetila da mali broj pesnikinja uključenih u androcentrične antologije funkcioniše kao *token*, tj. izuzeci od pravila. Frejzer je istakla da se tokom 60-ih godina 20. stoleća pojavljuju pesnički pokreti u kojima teoretičari (= muškarci) u svojim tekstovima postavljaju dogmu nove estetike, nasuprot postojećim, a svaki od tih pokreta imao je po jednu pesnikinju koja je funkcionisala kao uzorak (*token*). Pisala je:

‘Pod očinskim okriljem V. C. Vilijamsa (Willaim Carlos Williams) i Roberta Dankana (Robert Duncan), pesme Deniz Levertov (Denise Levertov) imale su ozbiljnu kritičarsku recepciju. En Sekston (Anne Sexton), sledeći Silviju Plat (Sylvia Plath) – na koju je pazio Robert Louvel (Robert Lowell) - zbunila je kritičare sa Istočne obale, zaintrigirala ih i zaprepastila ispovestima o svojoj emocionalnoj nestabilnosti. Džoan Kajger (Joanne Kyger) je među piscima sa Zapadne obale okupljenim oko Džeka Spajsera (Jack Spicer) i Gerija Snajdera (Gary Snyder) bila priznata – ali minimalno. Dajan DiPrima (Diane DiPrima) kao sestrinska figura bit pesnika, bila je poznata po tome što je u svom šapilografisanom časopisu *Floating Bear* objavila mnoge poznate i nepoznate pesnike. Gvendolin Bruks (Gwendolyn Brooks) bila je reprezentativni uzorak (*token*) crne akademske tradicije, ali u zajednici belaca njen rad nije bio poznat niti su se o njemu držala predavanja. Karolajn Kajzer (Carolyn Kizer), čiji je mentor bio Kunic (Stanley Kunitz), divili su se zbog njenog napetog, slavljeničkog lirskog stiha, ali se njena glavna poetička satira u pesmi *Pro Femina* nije dovoljno cenila sve dok se nije pojavila naredna generacija. Adrijen Rič (Adrienne Rich)

dobila je Jejlovu nagradu za mlađe pesnike i često se pojavljivala u estetskom društvu sa V. K. Mervinom (W. C. Merwin) i Golvejem Kinelom (Galway Kinnell). Mjuriel Rajkjezer (Muriel Ruykeyser) pojavljivala se samostalno, kao neka visokorangirana sveštenica koja peva svoje vizionarske radove. Uverenje da je samo mali broj žena pisao poeziju bilo je opšteprihvaćeno' (Frazer, 2000:p.30).

Frejzer je uočila i to da su u kanonu američke poezije pesnikinje iz različitih epoha funkcionisale kao uzorci. Među njima su iz 19. stoleća Emily Dickinson (Emily Dickinson), iz 20. imažistkinja H.D. (Hilda Doolittle), modernistkinja Marijana Mur (Marianne Moor), futuristkinja Mina Loj (Mina Loy), Lora Rajding Džekson (Laura Riding Jackson) povezana sa školom begunaca - agrarnih pesnika, objektivistkinja Lorin Najdeker (Lorine Niedecker), a kasnije su se izdvojile Deniz Levertov, Barbara Gest (Barbara Guest), Silvija Plat i Elizabet Bišop (Elizabeth Bishop). Sve su one iz različitih razloga izdvojene iz grupe pesnikinja koje su delovale u određenim pokretima, poput *Blek mauntina* (Deniz Levertov) ili *njujorške škole* (Barabara Gest). Osvestivši svoju poziciju u muškom kanonu, Deniz Levertov je 1973. pisala:

'Ono što tada nisam shvatila jeste to da me je ... jedna grupa pesnika prećutno izabrala ... kao izuzetak koji potvrđuje pravilo – pravilo da je poezija muška povlastica, a da su žene uglavnom ili muze ili posluga' (navedeno u Savage, 2016:p.244).

Postupak izdvajanja minimalnog broja pesnikinja *dostojnih* da se uključe u kanon, pokazuje rodne predrasude i nesvesne, nevidljive, prikrivene seksističke strukture koje tvrdokorno opstaju, smatra feministička teoretičarka Elizabet Sevidž (Elizabeth Savage). Za raspravu koja sledi polužice mi njen tekst *Žene tipični uzorci, muški pokreti i feministička senka književne istorije* (*Token Women, Male Movements, and Literary History's Feminist Shadow*) iz 2016, u kojem je sistematizovala mehanizme kanonizacije pesnika i marginalizacije/isključivanja pesnikinja.

Sevidž je istakla da antologije igraju značajnu ulogu u stvaranju pesničkog kanona, a među osnovne mehanizme kanonizacije izdvojila je tri: 1) antologije konstruišu raznorodne pesničke prakse tako da se različite poetske strategije predstavljaju kao homogene; 2) rasprava o rodu potpuno se isključuje (kao i o rasi, i svim manjinskim autorima i autorkama); 3) pesnički pokreti strukturiraju se tako što se artikuliraju binarnom opozicijom s jedne strane, a s druge, u svakoj opozicionoj formaciji izdvajaju se dve dominantne pesničke takmičarske figure pokreta. U nastavku teksta sažeto ću obrazložiti svaki od ovih mehanizama.

1. Antologizacija kao kritičarska intervencija koja homogenizuje različite pesničke opuse. Antologije su značajne u procesima kanonizacije autora, pokreta i poetika. Pažljivim odabiranjem pesnika i pesama one konstruišu poseban *svet poezije*, a zatim ga *diskurzivno oblikuju*. U tom oblikovanju, različiti opusi i pesničke ideologije konstruišu se kao koherentni da bi na pesničkoj sceni bile prepoznatljivi, prisutniji i delotvorniji. Sevidž je analizirala čuvenu antologiju Donalda Alena *Nova američka poezija 1945–1960*. (Donald Allen, *The New American Poetry 1945–1960*) iz 1960. i njegov postupak diskurzivnog uokvirenja izabranih pesnika i pesama. Da bi nove pesničke tendencije odvojio od tadašnjeg konzervativnog dominantnog toka, Alen je istakao da se nova američka poezija pojavila kao nastavak modernističkog pokreta, a objedinjena je odbacivanjem tada tipičnog akademskog, zatvorenog stiha. Tu tezu je pesnik Čarls Olson (Charles Olson) detaljno razrađivao u manifestu *Projektivni stih* (1950). Alen je insistirao i na važnosti činjenice da je antologiziranim pesnicima zajedničko i to da nisu objavljivali u vodećim nacionalnim časopisima već samo u alternativnim.

2. Rasprave o rodu, rasi, seksualnosti, itd. isključene su u kanonskoj proizvodnji univerzalnih pesničkih vrednosti. Sevidž je ukazala na činjenicu da su pesnikinje u književne formacije a zatim i u kanonske antologije uključivane jedino ukoliko se poezija posmatrala kao univerzalistički diskurs koji nema nikakve veze sa problemima roda, na koje su ukazivale feminističke kritičarke. Po ovom još uvek uticajnom uverenju, kako je to objasnila Debora M. Miks (Deborah M. Mix), smatra se da je rod pisca ili spisateljice 'slučajan u odnosu na njenu ili njegovu poetiku ili njeno ili njegovo mesto u književnoj istoriji' (2016:p.260). Pa ipak, ako se rad označi pridevom *ženski*, ta odrednica još uvek ima negativne konotacije i podrazumeva uverenje da je u pitanju loš rad i zato ne zaslužuje da se njime ozbiljno bavimo. Ovaj način antologijske reprezentacije poezije kojim se ženama i svim manjinskim autorima i autorkama dodeljuje status uzorka jeste ideološka a samim tim i vrednosna operacija kojom se oni apriorno marginalizuju i/ili isključuju (Savage, 2016:p.245).

Antologičarske strategije o kojima Sevidž piše treba smestiti u istorijski kontekst konzervativnih, mizoginih, rasističkih i homofobnih 40-ih i 50-ih godina 20. stoleća, tačnije pre kontrakulturalnih pobuna. Nakon tog perioda, tokom 60-ih, zahvaljujući emancipatorskim pokretima, pojavile su se nove teorije i novi pristupi književnosti, među kojima su feminističke teorije, teorije rase i etniciteta, queer teorije, itd. Njihov razvoj kulminirao je nakon pada Berlinskog zida 1989. godine, a tokom 90-ih postale su globalno uticajne. Teoretičari i teoretičarke, zastupnici ovih novih pristupa, pokazali su kako su kanonski tekstovi neutralisali i naturalizovali

rasne, klasne i rodne predrasude svojstvene književnosti i u savremenim formacijama i u istoriji književnosti. Književnost funkcioniše tako što se posredstvom recepcije, studijskih programa, selekcijom književnih vrednosti, naglašavanjem ili cenzurisanjem kategorija identiteta pisaca i spisateljica stvaraju i usađuju određeni *ukusi* i proizvode se *književni svetovi* i *velika* književna dela jedne kulture ili epohe. Smatra se kako su ona u stanju da čitaocima i čitateljka prenesu univerzalne vrednosti, a čitaoci i čitateljke mogu ih prepoznati i ceniti jer navodno odolevaju nepristrasnom *sudu vremena* (2016:p.245).

3. Strukturiranje polja poezije binarnim opozicijama rivalskih pokreta i rivalskih autora. Raspravljajući o periodu između 1940. i 1960. godine, Sevidž primećuje da se polje američke poezije artikulisalo uspostavljanjem binarne strukture organizovane konfliktom između dve suprotstavljene tendencije. Tokom 50-ih i 60-ih godina s jedne strane je bila akademska poezija kao dominantni tok, nasuprot kojeg su se pozicionirale kontrakulturalne poetike *nove američke poezije*. Antagonizam je uspostavljen između *nove kritike* čiji su principi razrađeni u knjizi *Razumevanje poezije* (*Understanding Poetry*, 1938) Klinta Bruksa (Cleanth Brooks) i Roberta Pen Vorena (Robert Penn Warren) i antologije Donalda Alena *Nova američka poezija* (1960). Akadamski kanon i nova kritika funkcionisale su kao centar od kojeg se odvaja savremena avangarda, predstavljena Alenovom kanonskom antologijom mladih novih pesnika organizovanih u pokrete, među kojima su četiri pesnikinje, Levertov, Helen Adam (Helen Adam), Medlin Glison (Madeline Gleason) i Gest. Tokom 70-ih i 80-ih godina polje poezije organizovano je na sličan način, uspostavljanjem antagonizma između dominantnog toka američke poezije pesničkih radionica, sa narativnom poezijom pisanom slobodnim stihom s jedne strane i eksperimentalne jezičke poezije, s druge strane (Đurić, 2002:pp.9-62).

Pesnički se pokreti strukturiraju i tako što se izdvajaju dve ili tri središnje, takmičarske pesničke figure. Na primer, u *Blek mauntinu* to su bili Čarls Olson i Robert Krili (Robert Creeley), a često im se pridodaje i Robert Dankan, u *njujorškoj školi* Frenk O'Hara (Frank O'Hara) i Džon Ešberi (John Ashbery), u objektivizmu Luis Zukofski (Louis Zukofsky) i Džordž Open (George Oppen). Ovakvo strukturiranje kanona brojne pesnike pozicionira kao marginalne, a pesnikinje, ukoliko su uopšte uključene, funkcionišu kao *tokeni* (Savage, 2016:p.249).

U dominantnom toku američke poezije uticajni kritičar Harold Blum (Harold Bloom) uspostavio je model zasnovan na zavodljivoj i popularnoj priči o edipovskoj dramatičnoj borbi sinova sa očevima, koji kao pesnici na taj način stiču autoritet. T. S. Eliot (T. S. Eliot) ponudio je model po kojem velika književna dela oblikuju jedan idealan poredak koji se, kada se pojavi novo delo, preuređuje a to znači da se kanon

preobražava u skladu sa njim. Oba modela pretpostavljaju da je pesnik usamljeni genije. Ovakvo shvatanje proizlazi iz mitologije o pesniku-geniju i hijerarhizovanoj participaciji zasnovanoj na rodnim asimetrijama (Vickery u Mix, 2016:p.260).

Nasuprot opisanim narativima kojima se uspostavlja linearna struktura kanona, Debora M. Miks nudi genealoški model kao nelinearnu strukturu. U njenoj interpretaciji odnosi između pesnikinja mogu se pokazati u nekoliko modaliteta: kao mentorstvo ili vršnjačko povezivanje, biranje majčinskih figura ili kao stvaranje fleksibilnih genealogija. U modalitetu mentorstva pesnikinje biraju mentorku koja ih podržava, ali one mogu uticati jedna na drugu, kao u slučaju Marijan Mur i Elizabet Bišop. Ovaj primer pokazuje da pesnikinje ne moraju biti rivalke čiji se odnos zasniva na konfliktu i takmičenju, već su saradnice čiji rad nastaje i razvija se u komunikaciji i interakciji (2016:pp.262-263).

Feministička istraživanja dinamike pesničkih pokreta u 20. stoleću pokazala su da su se u njihovim istorizacijama pesnici izdvajali kao najznačajniji, dok se uloga pesnikinja zanemarivala. Nasuprot tome, detaljna ispitivanja pokazala su da pokreti nastaju u dinamici zajednice pesnika i pesnikinja koja je u temelju svakog pesničkog pokreta (2016:p.260). Važno je ukazati i na to da je opus nekih pesnikinja, poput imazistkinje H. D. ili eksperimentatorke Gertrud Stajn (Gertrude Stein), bio od presudnog značaja kako za mlađe pesnikinje, isto tako i za pesnike (2016:p.267). Treba razmatrati i odnose između pesnikinja, pripadnica iste generacije i iste pesničke formacije. Kao primer Miks je navela pesnikinje Pokreta crne umetnosti (Black Arts Movement), Gwendolin Bruks (Gwendolyn Brooks), Sonju Sančez (Sonia Sanchez), Niki Đovani (Nikki Giovanni) i Entozake Šange (Ntozake Shange), jer je 'ovim ženama bliskost značila delimično aliterativu mizoginoj retorici koja je tada kolala Pokretom crnih umetnosti (kao i američkom levicom uopšte)' (2016:p.265). Slično je i En Vikery (Ann Vickery) pokazala da su se pesnikinje povezane sa jezičkom poezijom, Suzan Hau (Susan Howe), Lin Hedžinien (Lyn Hejinian), Rozmari Voldrop (Rosmarie Waldrop), Ketlin Frejzer i druge, međusobno podržavale i sarađivale (2000:p.46). Po feminističkim teoretičarkama i istoričarkama poezije, biranje prethodnice jeste feministički čin. Suzan Hau bavila se Emili Dickinson, a Gertrud Stajn bila je značajna za jezičku pesnikinju Lin Hadžinien i za afroameričku inovativnu pesnikinju Harijet Malen (Harryette Mullen), kao i za lezbejsku feminističku pesnikinju Džudi Grean (Judy Grahn).

Debora M. Miks na kraju je izdvojila poseban način uspostavljanja genealogija koji je nazivala *fleksibilnim genealogijama*, a uspostavljaju ih naučnice i čitateljke, jer uticaji i veze mogu biti nevidljivi, ali ih je interpretacijom moguće uvideti i/

ili proizvesti. Ovaj tip genealogija rezultat je učinka antologija, naučnih studija i čitalačkih praksi. U tom smislu dokumentarna poezija Mjuriel Rukeyser (Muriel Rukeyser) može se povezati sa zbirkama Klodije Rankin (Claudia Rankine) *Ne dozvoli da budem usamljena* (*Don't Let Me Be Lonely*, 2004) i *Gradanin* (*Citizen*, 2014) jer koriste slične strategije: unošenje različitih glasova, usmeravanje pažnje na svakodnevno iskustvo u poeziji, kojima se želi uticati na društvenu promenu (2016:p.270).

Marginalizacija i isključivanje pesnikinja iz androcentričnih antologija a samim tim i iz kanona zahvaljujući drugom talasu feminizma doveli su do nastanka antologija ženske poezije, o čemu će biti reči u nastavku.

3. Antologije ženske poezije i rasprava o esencijalizmu i antiesencijalizmu²

Rasprava o esencijalizmu i antiesencijalizmu u američkoj feminističkoj eksperimentalnoj poeziji, nastala oko 2007, rasplamsala se u zajednici američkih inovativnih pesnikinja. Ona me je podstakla da ponovo, iz drugačijeg ugla, razmotrim feminističke intervencije u polju američke poezije.³ Najpre ću se ukratko baviti pojmom *krađa jezika*, jer je postao značajan u američkoj feminističkoj teoriji i kritici poezije oko 1980.

Pesnikinja i esejistkinja Alicija Saskin Ostriker (Alicia Suskin Ostriker) u naslovu knjige *Kradljivice jezika: pojava ženske poezije u Americi* (*Stealing the Language: The Emergence of Women's Poetry in America*) iz 1986, u kojoj se bavi ženskom i feminističkom poezijom (Đurić, 2009:pp.71–74), upotrebila je ovu frazu koja potiče iz francuske teorije. Francuska kritičarka Klodin Erman (Claudine Hermann) objavila je 1976. knjigu pod naslovom *Kradljivice jezika* (*Les voleuses de langue*), i u njoj je istražila 'izmeštenost žena iz muškog jezika koji ih definiše kao svoj negativ' (navedeno u Janković, 2019:p.226). Pitanje feminističke borbe za novi, ženski jezik, koji bi žene nastanile i odmakle se od androcentričnog jezika, u kontekstu američke poezije bilo je usko povezano i sa pitanjem konstituisanja ženskog pesničkog kanona. Zato je Ostriker tvrdila da spisateljice, kako bi pisale i čitale, moraju imati uvid u kompleksne modele mišljenja, osećanja i verbalnog izraza drugih žena kako u istoriji tako i savremenica. Ako to izostane, one su primorane da 'kradu jezik' i

² Zahvaljujem se Džulijani Spar i Dženifer Skapetone, zahvaljujući kojima sam imala uvid u ovu raspravu.

³ Odnosom američke poezije i feminističkih teorija bavila sam se u Đurić, 2009, 2011, 2014, 2020, 2021.

uvek ispočetka počinju bavljenje poezijom bez oslonca na prethodnice, jer ostaju nevidljive (Ostriker, 1986:p.9, Mix, 2016:p.259). Bilo je potrebno konstruisati diskurzivni kontekst koji bi omogućio stvaranje ženskog pesničkog jezika i ženske poetike, kojom bi se produkcija pesnikinja postavila nasuprot hegemonij muškoj produkciji. Pokazujući ideologiju dominantne androcentrične poezije Ostriker je pisala:

‘Uverenje da istinska poezija nije orodnjena – što je prerusena forma uverenja da je istinska poezija maskulina – znači da nismo naučile da vidimo kako pesnikinje postoje, nismo naučile da prepoznamo tradiciju kojoj one pripadaju niti da raspravljamo o ograničenjima ili o snazi te tradicije’ (1986:p.9).

Zato je pitanje ženske spisateljske tradicije postalo značajno za feministički projekt *ginokritike*.

Feministička kritika drugog feminističkog talasa pojavila se u Sjedinjenim Američkim Državama krajem 60-ih u formi *ginokritike* pre nego što je francuski poststrukturalizam uticao na američku teoriju književnosti. Sam pojam *ginokritika* uvela je Ilejn Šouvolter (Elaine Schowalter) 1978, označivši potrebu da se spisateljice proučavaju kao posebna i odvojena spisateljska tradicija (Dojčinović-Nešić, 1993, Đurić, 2009:p.67). O ginokritici možemo misliti kao o feminističkoj intervenciji u književni kanon, kojom književnice postaju vidljive a da bi bile vidljive, one su se morale izdvojiti iz muškog kanona koji ih je marginalizovao ili isključivao. Pored Šouvolter i Ostriker, ginokritiku su zastupale i praktikovale Sandra Gilbert (Sandra Gilbert) i Susan Gubar (Susan Gubar). Kada se pojavila, feministička poetika konceptualno je bila povezana sa idejom o društvenom progresu žena, te je zahvaljujući tome izgrađen sistemski okvir, kao i pojmovni aparat kojim su se obuhvatile različite ženske spisateljske prakse iz prošlosti i savremenosti. Ali važno je istaći i to da je u središtu ginokritičarskog interesovanja bila proza, dok je knjiga Ostriker bila među retkima koja se bavila pesničkom tradicijom.

Poststrukturalističke teoretičarke bile su kritički usmerene prema američkim ginokritičarkama jer su smatrale da je njihov pristup bio obeležen temeljnim humanizmom, a to je značilo da je zasnovan na naivnom shvatanju autorstva, kao i na shvatanju da je jezik neproblematični transparentni medij koji prenosi autorove/ autorkine ideje, i na verovanju da se iskustvo može neposredno izraziti (videti Đurić, 2009:pp.77–79). I pored te temeljne kritike, mora se istaći da se zahvaljujući ginokritičarskom projektu tokom 70-ih pojavio niz antologija ženske poezije dominantnog toka u kojima su urednice u skladu sa feminističkim/ginokritičarskim imperativom uspostavljale savremeni kanon pesnikinja.

Feminističke strategije u polju poezije obuhvatile su odluku pesnikinja da više neće sarađivati sa uticajnim i komercijalnim izdavačima, te su osnivale male časopise i izdavačke kuće koje su omogućile razvoj feminističke poezije. Povezano sa tim, nastale su antologije pesnikinja. Analiza Marše Brajant (Marsha Bryant) u tekstu *ŽP mreža: antologije i afilijacije u savremenoj američkoj ženskoj poeziji* (*The WP Network: Anthologies and Affiliations in Contemporary American Women's Poetry*) pokazala je da je 1973. bila ključna godina u kojoj se pojavilo pet različitih antologija ženske poezije: *Pet mladih žena: pesme* (*Four Young Women: Poems*), urednik je bio pesnik Kenet Reksrot (Kenneth Rexroth); *Uzdizanje plime – američke pesnikinje 20. stoleća* (*Rising Tides: 20th Century American Women Poets*) Lore Česner (Laura Chester) Šaron Barba (Sharon Barba); *Bez maski: antologija pesama koje pišu žene* (*No More Masks: An Anthology of Poems by Women*) Elen Bas (Ellen Bass) i Florens Hau (Florence Howe) i *Ženska poetska svest: antologija modernih američkih pesnikinja* (*Psyche: The Feminine Poetic Consciousness: An Anthology of Modern American Women Poets*), Barbare Senjic (Barbara Segnitz). Kao ključna izdvojila se antologija *Rising Tides: 20th Century American Women Poets* Lore Česner i Šaron Barba, a urednice su u nju, pored feminističkih aktivistkinja, uvrstile i priznate i nagrađivane pesnikinje. Ova strategija prisvajanja uglednih pesnikinja bila je operativna jer je doprinosila tome da se feministička antologija prepozna kao estetski vredna. U periodu kada se uspostavio imperativ da pesnikinje pišu oblikujući *ženski glas*, koji će izraziti *ženski identitet* i koje će pisati o *ženskom iskustvu* u skladu sa pozicijama drugog feminističkog talasa, ova antologija doprinela je učvršćivanju tog zahteva kao nužnog i nezaobilaznog (Bryant, 2016:p.196). Postavljena na taj način, recepcija je poetičke opuse pesnikinja ovog perioda i njihov rad izrazito homogenizovala, te možemo zaključiti da je to uvek operativna strategija gotovo svih antologija.

Pitanje genealogije feminističke eksperimentalne poezije postavilo se tokom 80-ih godina 20. stoleća. Eksperimentalne pesnikinje želele su istražiti zašto književnicama kontinuitet ženske eksperimentalne tradicije iz linije uspostavljene između rada

'H.D., Stajn, Doroti Ričardson (Dorothy Richardson), Vulf (Virginia Woolf), Mine Loj, Džune Barns (Djuna Barnes), Lore Rajding, Lorin Najdeker i Marien Mur nije tako jasan kao što je muškarcima jasna muška pesnička tradicija koju čine Paund-Vilijams-Olson ili Stivens-Odn [Ezra Pound, William Carlos Williams, Charles Olson, Wallace Stevens, V. H. Oden]' (Fraser, 2000:p.34).

Da bi problem razrešile, eksperimentalne su se pesnikinje okrenule modernistkinjama inovatorkama koje su problematizovale lirsku tradiciju muških pesničkih praksi.

Nastojeći da sklope žensku pesničku genealogiju, feminističke inovativne pesnikinje prisvojile su poeziju i redefinisale je kao feministički prostor pisanja (Berke, 2016:pp.165–166). U tom inicijalnom periodu značajnu ulogu je odigrao časopis *HOW(ever)*, koji je 1983. osnovala Fetlin Frejzer sa pesnikinjama Beverli Delen (Beverly Dahlen) i Frensis Džefer (Franses Jaffer) (Đurić, 2020:pp.306–308).

Od sredine 90-ih u kontekstu eksperimentalne/postmoderne/avangardne/inovativne poezije pojavilo se nekoliko antologija koje su predstavile radikalne pesnikinje: *Sa svih strana – lingvistički inovativna poezija žena u Severnoj Americi i Ujedinjenom Kraljevstvu* (*Out of Everywhere: Innovative Poetry by Women in North America and U.K.* 1996), urednice Megi O'Saliven (Maggie O'Sullivan), *Pomeranje granica – tri decenije inovativnog pisanja žena* (*Moving Borders: Three Decades of Innovative Writing by Women*, 1998) urednice Meri Margaret Sloun (Mary Margaret Sloan) (o ovim antologijama videti u Đurić, 2009:pp.277–279) i *Američke pesnikinje u 21. stoleću – gde lirika susreće jezik* (*American Women Poets in the 21st Century: Where Lyric Meets Language*, 2002) urednica Klodije Rankin i Džulijane Spar (Juliana Spahr). Ovo je potaklo kritičarku Dženifer Ešton (Janiffer Ashton) da 2007. godine u tekstu *Naša tela, naše pesme* (*Our Bodies, Our Poems*) iznese stav da su ženske antologije tokom 70-ih, poput *Uzdizanje plime*, *Psiha* i *Bez maski!* bile neophodne kako bi se skrenula pažnja na pesnikinje izostavljene iz androcentričnih antologija ili na marginalizovane pesnikinje. Ove antologije dovodile su u pitanje uverenje da su *društvene uloge* ili *konvencionalne funkcije* žena u suprotnosti sa područjem *kreativnosti* koja se vezivala za domen konstrukcije muškosti. U pitanju je bilo uverenje da biti žena isključuje mogućnost da se bude pesnikinja. Ešton je istakla da su pomenute antologije skrenule pažnju na pesnikinje i doprinele tome da se reši problem slabe zastupljenosti pesnikinja u mešovitim muško-ženskim antologijama. Ali kasniji razvoj feminističke teorije doveo je u pitanje esencijalistički pojam žene, te zato Ešton smatra da su antologije inovativne ženske poezije nepotrebne i kontradiktorne, a kontradiktorne su jer inovativne pesnikinje kritikuju koncept žene. Uspostavljanjem antiesencijalističkog pogleda na koncept žene, teorije roda su do 80-ih dovele u pitanje značaj uspostavljanja rodni razlika. S druge strane, antiesencijalizam je u kontekstu inovativnog pisanja žena ponovo uspostavio različitost kao značajnu kategoriju i u središte zanimanja postavio ženu i žensko telo. Ešton je smatrala da se ovim činom one vraćaju esencijalističkim temeljima protiv kojih se antiesencijalizam pobunio (2007:p.161).

Da bismo razumeli kritiku Dženifer Ešton, pozvaću se na Džejn Pilčer (Jane Pilcher) i Imeldu Vilehan (Imelda Whelehan), koje su odnos prema telu u studijama roda sistematizovale u tri pristupa. U prvom se telo shvata kao prirodno,

a nejednakost žena i muškaraca zasniva se na biološkim razlikama, u reproduktivnoj funkciji ženskog tela. Ove *prirodne* razlike transformišu se u kulturalne. Značajan broj autorki poput Elen Siksu (Hélène Cixous) Lis Irigare (Luce Irigaray) ove razlike slavio je kao izvor ženskog osnaživanja (Pilcher and Whelehan, 2004:pp.6–7). Drugi je pristup socijalnog konstrukcionizma, u kojem se prirodno fizičko telo shvata kao predmet interpretacije i atribucije značenja. Razvijena je teorija rodnihi uloga, po kojoj se u detinjstvu deca uče da prisvajaju bihevioralne orodnjene društvene uloge. Po R. V. Konel (R. W. Connell) teorije socijalizacije u osnovi zadrže sliku invarijantne biološke osnove. Džudit Batler (Judith Butler) je u svojoj slavnoj teoriji performativnosti roda ustvrdila da *ponavljanja* i *rituali rodnog izvođenja* imaju učinak ‘naturalizacije tela i čine da se *kulturalna fikcija* roda pojavljuje kao kredibilna i stvarna’ (2004:p.8), a zapravo je posledica ozakonjenja, konstrukcije značenja, drugim rečima, učinak je performativnosti diskursa. Prema Pilčer i Vilehan, ova snažna pozicija socijalnog konstrukcionizma bila je izložena kritici jer je u njoj telo kao stvarni materijalni entitet nestalo. U trećoj poziciji, koju ove autorke nazivaju perspektivama *otelovljenja* (*embodiment perspectives*), ‘telo se konceptualizuje kao istovremeno i prirodno, fizički entitet, i kao proizvedeno kulturalnim, diskurzivnim praksama’ (2004:p.9). R. V. Konel pisala je da ‘tela muškaraca i žena kao različita prirodno ne određuje biologija, već su maskulina i feminina tela načinjena takvima uglavnom kulturalnim praksama’ (2004:p.9). Elizabet Gros (Elizabeth Grosz) smatrala je kako nije ‘u pitanju jednostavno to da je telo reprezentovano na različite načine u skladu sa istorijskim, društvenim i kulturalnim zahtevima, dok u osnovi ostaje isto; ovi faktori aktivno ga proizvode kao telo određenog tipa’ (navedeno u Pilcher and Whelehan, 2004:p.9).

Ako se sad vratimo poeziji, možemo reći da dok su feminističke pesnikinje drugog talasa kritikovale situaciju u kojoj ostaju nevidljive u antologijama i kanonima, *književni feminizam*, kako ga naziva Ešton, 80-ih je prisvojio avangardne formalne postupke i izvodio kritiku same reprezentacije. Dok se u jezičkoj poeziji insistiralo na materijalnosti teksta i na njegovom uticaju na čitaoca i čitateljku, koji postaju aktivni u proizvodnji značenja, inovativne pesnikinje u ovom kontekstu insistirale su na vezi teksta i tela. U skladu sa francuskim feminističkim teorijskim postavkama, američke inovativne pesnikinje tekst su shvatale kao funkciju telesne proizvodnje koja je izravno povezana sa telom pesnikinje jer se telo upisuje u tekst ili, kako se to izražavalo, žene pišu telom, pišu majčinim mlekom.

Već sam raspravljala o tome da su DuPlesis, Frejzer i druge inovatorke zastupale stav da je pristupačan (u poststrukturalističkoj terminologiji: proziran) jezik kojim su pesnikinje 70-ih iskazivale svoje iskustvo problematičan, jer je reprodukovao

ograničene modele ženskog identiteta u okviru uspostavljenih rodnihi asimetriji (Đurić, 2020). Inovativne pesnikinje smatrale su kako ne postoji to *jastvo* koje se u poeziji može izraziti, već je moguće samo raditi sa diskontinuitetima i remećenjima izvođeci kritiku identiteta. Kritika politike identiteta istovremeno je izvedena iz pozicija teorija postmodernizma i poststrukturalizma, ali i jezičke poezije. Smatralo se da identitet kao suštinska kategorija pripada velikim naracijama prošlosti koje su govorile o istini i progresu. Tokom 80-ih pojam žene doveden je u pitanje jer identitet nikada nije stabilan već istorijski i kulturalno znatno varira. Monik Vitig (Monique Wittig) je sa pozicije radikalne lezbejke pisala o tome da treba odbiti da se bude 'žena'. Neke autorke su zastupale stav da postoje 'žene' u pluralu, dok je *queer* teorija poricala potrebu za postojanjem stabilnih identiteta (Plicher and Whelehan, 2004:pp.74–75).

Antologije inovativnih pesnikinja u skladu sa postmodernističkim i postfeminističkim zagovaranjem zalagale su se za performativnost poezije. Ali upravo se ovo zagovaranje po Ešton može smatrati zagovaranjem identiteta, mada napominje da se identitet 'kojem su [ove pesnikinje] posvećene, situirani identitet individualne žene, u sadašnjem dobu zamišlja kao konstruisan a ne kao prirodan ili esencijalan' (2007:p.170). Na ovaj način realizovanu potrebu za inovativnošću kod pesnikinja ona naziva 'esencijalističkim obrtom u samom feminizmu, a to ujedno znači i u proizvodnji i proučavanju poezije' (2007:p.173). Kritiku reprezentacije Ešton povezuje sa jezičkom poezijom i *njenim feminizmima* (pod ovom frazom ona podrazumeva feminističke eksperimentalne pesnikinje čiji rad nastaje u relaciji sa jezičkom poezijom), označavajući ovaj fenomen pojmom *književni feminizam*. Ovom formulacijom Ešton je istakla kako je u okviru jezičkog pisanja i/ili u interakciji sa njim nastajala feministička eksperimentalna poezija, koja svoj specifični, eksperimentalni izraz dobija u poeziji kao književnom žanru (o odnosu jezičke poezije i feminističke eksperimentalne poezije videti Đurić, 2020). Temelj kritike koju je izvela Ešton nalazi se u sledećem pasusu:

'Književni feminizam koji se pojavio u 80-im godinama tako je transformisao napad na nedovoljno reprezentovanje žena u napad na reprezentaciju kao takvu, i to je uradio uz pomoć avangardnog *zabteva* za formalnom inovacijom. Ako je inovativna poezija jezičkog pokreta insistirala na materijalnosti teksta (i njegovom materijalnom učinku na čitaoca/čitateljku) kao alternativom za značenje teksta (i namere njegovog autora/autorke), *inovativno pisanje žena* koje se tako moćno pojavilo iz tog konteksta insistiralo je na još doslovnijem povezivanju teksta i tela; sada tekst nije funkcija čitaocčevog/čitateljkino

telesnog iskustva teksta (kako mi počinjemo da brinemo o materijalnosti teksta pre svega); ono je funkcija pesnikinjin telesne proizvodnje teksta' (2007:p.177).

Ešton sažima nekoliko paralelnih procesa. Eksperimentalna jezička poezija pojavila se na samom početku 70-ih godina 20. stoleća i bila je androcentrična. Iako su u pokretu bile i pesnikinje, one su uglavnom bile marginalizovane, ali su jezički pesnici istovremeno podržavali i podsticali eksperimentalne pesnikinje. Imajući u vidu kritiku koju su izvodile da su u pesničkoj kulturi pesnikinje marginalizovane, eksperimentalne pesnikinje trećeg talasa feminizma, koje su sa jezičkim pesnicima delile kritiku sistema reprezentacije koji jezik posmatra kao proziran medij koji omogućava neposredan pristup vanjezičkoj realnosti, dovele su u pitanje sistem reprezentacije kao takav. Videli smo da je značajan bio uticaj francuske feminističke teorije, jer su francuske feminističke poststrukturalističke teoretičarke teoretizovale *žensko pismo (écriture feminine)* 'kao remeteću, nelinearnu formu pisanja nastalu iz ženskog tela, koja će dovesti u pitanje postojeće lingvističke strukture smatrane falocentričnim' (L. Keller and C. Miller, 2012:pp.484). Na taj način pesnički eksperiment, koji je u slučaju jezičkih pesnika negirao politiku identiteta, postavljen je u središte ispitivanja odnosa rodnog identiteta i eksperimentalne pesničke proizvodnje.

Odgovor na stavove Dženifer Ešton dale su pesnikinje Džulijana Spar i Stefani Jang (Stephanie Young) u tekstu *Nevolje sa brojevima (Numbers Trouble)*, prvi put objavljenom 2007. godine. One su istakle da je feminizam najpre snažno uticao na konvencionalnu pesničku scenu u kojoj su se 1973. pojavile pomenute antologije pesnikinja. Feminizam je i u svojoj poststrukturalističkoj verziji uticao na inovativnu scenu od kraja 70-ih, tokom 80-ih a kulminirao je tokom 90-ih (Spahr & Young, [2007] 2011:p.51; Đurić, 2011:p.227; Đurić, 2021:pp.284–285). Ženske antologije po ovim autorkama predstavljaju *feminističku intervenciju* u kanon nacionalne poezije. Njihovo istraživanje potaknuto tekstom Dženifer Ešton pokazalo je da iako u novijim antologijama ima više pesnikinja nego ranije, učinak nije zadovoljavajući. Antologije koje su se pojavile od sredine 90-ih, nastale u kontekstu inovativne poezije, značajne su jer predstavljaju drugu scenu feminističke poezije. Spahr i Jang pozivaju se na Jedu Morison (Yedda Morrison) i Dejvida Bjuka (David Buuk), koji su smatrali da

'uprkos sve većoj participaciji žena unutar tradicionalne *avangarde* kojom dominiraju muškarci te različitih uspeha feminizma, rodna politika i dalje je mesto osporavanja unutar estetske prakse i njene artikulacije/prevođenja/recepcije u još uvek uglavnom falocentričnom sistemu' (navedeno u Spahr & Young, 2011:p.52).

Dženifer Skapetone (Jennifer Scappettone) polemisala je sa Ešton ističući da je u svetu u kojem živimo rodna razlika i dalje značajna te oblikuje živote žena. Skapetone je pokazala da je pitanje roda u avangardama problematično, jer avangarde vrše kritiku identiteta, ali izlazak niza antologija ženske inovativne poezije smešta u istorijski period kada desnica jača i ponovo politizuje društvo. Dok je Ešton problematizovala okretanje telu kao esencijalistički čin, Skapetone smatra da je to provokativna crta savremene poezije. Ona doprinosi nastojanju da se konstruisanje žene kao objekta u kulturi preusmeri na konstrukciju žene kao aktivnog subjekta koji uspostavlja kontrolu nad sopstvenim telom u političkom kontekstu koji to pravo ženama ponovo želi da uskrati. Skapetone postavlja niz pitanja:

‘Postoji li zaista kontradikcija između kritičkog imperativa da se prekorače suprotnosti orodnjenih subjektiviteta koje nam nameće lirska tradicija i kritičke želje da se insistira na društveno utisnutoj razlici ženskog iskustva? Ili je u pitanju dijalektička igra u savremenim ženskim konstrukcijama autorstva, koja ima za cilj proizvesti kolektiv koji još puno toga mora da odradi čak i ako forme podjarmljivanja kojima se bavi nisu identične onima od pre nekoliko decenija?’ (2007:p.181).

Knjiga pod naslovom *Feminisansa* (*Feminaissance*, 2010),⁴ koju je uredila Kristin Verhajm (Christine Wertheim), takođe je nastala kao odgovor na tekst Dženifer Ešton. Knjiga je vizuelno zanimljivo strukturirana. Svaka stranica podeljena je na tri dela, na vrhu se u dva boldirana reda nalaze rečenice iz teksta Džulijane Spar i Stefani Jung *Nevolje sa brojevima*. Drugi i treći deo stranice zauzimaju tekstovi po dve autorke koji teku jedan ispod drugog paralelno na više strana, pokazujući, kako Tereza Kormodi (Teresa Carmody), Vanesa Plejs (Vanessa Place) i Kristin Verhajm, pišu, ‘pluralnost glasova koji su u igri u raspravi o feminizmu i pisanju’ (2010:p.ix). Sakupljeni tekstovi žanrovski se razlikuju, pisani su kao akademski, teorijski ili lični te performativni ili međužanrovski, a ‘često se bave *feminine écriture* sa Elen Siksu ili bez nje, polom, seksualnošću i telom’ (Milk, 2010, internet).

Na samom početku knjige *Feminisansa* u *Posveti* (*Dedication*) Kristin Verhajm postavlja pitanje ‘Zar mi ne živimo u postorodnjenom, postsubjektnom dobu u kojem je izolovati rad specifično definisanih grupa zastarelo?’ (2010a:p.vii). Na ovo pitanje odgovara izričito problematizujući ga, jer

‘iz praktičnih razloga većina zapadnih igara još se oslanja na osnivački mit patrijarhata – da je Jedan/ideal/Vreme/Zakon/Istina/Istorija/Narativ/Subjekt/

⁴ Pojam *feminisansa* skovan je i uveden u upotrebu oko 2007. da bi se u vizuelnim umetnostima označilo obnovljeno zanimanje za feminističku umetnost. Odmah je preuzet i u američkoj eksperimentalnoj umetnosti (videti Đurić, 2021).

Čovek/e-e konstruisan aktivnom negacijom Majki i njihovih mnogih/različitih/složenih/neodređenih/ multivalentnih/materijalnih/praznina-glasova [voi(d) ce, engl.].

Subjekt Istorije možda je mrtav, ali sve/i one/i-(subalterni)-drugi – žene, crnci, kvirovci, siromašni – u kojima moć nikad nije prebivala, još uvek nemaju udela u diskurzivnom prostoru' (2010a:p.vii).

U tekstu *Esencijalizam: Biti ili ne biti (Essentialism: To Be or Not to Be)* Verhajm je podsetila na to da je Dženifer Ešton u ženskom inovativnom pisanju kritikovala relaciju uspostavljenu 'između poetske forme i anatomske morfologije' (2010:p. xi) upozoravajući na esencijalizam ove pozicije. Verhajm tumači tezu Dženifer Ešton kao želju da se nadgleda granica umetnosti koja će potvrditi kako živimo u postljudskom dobu u kojem se inovativna umetnost više ne poziva na identitet. To dalje znači da se veruje kako je prevaziđena umetnost koja zastupa određene grupe. Pozivajući se na zastupnike postljudskog, koji zastupaju stanovište da u 21. stoleću više nije moguće tvrditi da postoje urođeni identiteti, ona smatra da savremena, odnosno postmoderna kritika identiteta ne odbacuje u potpunosti ideju o identitetu, već u prvi plan ističe konstrukcionistički princip da je identitet situacioni i relacioni, da se konstituiše u odnosu na drugog, odnosno druge. *Jastvo* je uvek definisano negacijom drugog, ali i *jastvo* i drugi su povezani sa određenim telima. Verhajm ističe stav da je strukturalistička teorija proizvela nestabilni, fluidni identitet kao svoju fikciju. On je antiesencijalistički obestelovljen i konstruisan je kao aistorijska struktura. Ova autorka insistira na tome da

'mada je rod možda društvena konstrukcija, tela su seksualizovana u odnosu na reprodukciju, a u svakoj kulturi ovi simptomi privlače označavanja koja su postavljena tako da utiču na način na koji otelovljeni subjekti u potpunosti žive društvene odrednice roda' (2010:p.xiii).

4. Zaključak

Rasprava o američkoj ženskoj poeziji koju sam ponudila u ovom članku imala je dva cilja. Pokazala sam, u istorijskoj perspektivi, na koji su način feminističke teorije uticale na promenu polja proizvodnje i diseminacije američke poezije. Teorija je u ovom kontekstu bila i još uvek jeste od presudnog značaja. Rani anglosaksonski, predpoststrukturalistički feministički projekt ginokritike razobličio je prikrivene mizogine mehanizme konstrukcije polja poezije, uspostavljene hijerarhije koje se tiču sistema društveno proizvedene pesničke vrednosti, kojima se pesnikinje

apriorno isključuju ili postavljaju na margine. Ovi uvidi podstakli su feminističke pesnikinje dominantnog toka da od kraja 60-ih i tokom 70-ih osnivaju svoje časopise, male izdavačke kuće, što je dovelo i do koncipiranja te izdavanja niza antologija ženske poezije. Nakon što je poststrukturalizam postao značajan u kontekstu američke poezije, pre svega u pokretu u velikoj meri androcentrične jezičke poezije, pojavile su se feminističke eksperimentalne pesnikinje koje su osnivale svoje feminističke časopise i male izdavačke kuće, što je rezultiralo nizom antologija ženske eksperimentalne feminističke poezije. Rasprava koju je 2007. podstakla Dženifer Ešton svojom kritikom da su te antologije u postfeminističkom dobu nepotrebne i da se vraćaju esencijalističkoj poziciji, koju je poststrukturalizam zamenio antiesencijalističkom ideologijom, višestruko je zanimljiva. Ona pokazuje kompleksne, i rekla bih, pregovaračke pozicije feminističkih eksperimentalnih pesnikinja, Džulijane Spar, Stefani Jung, Dženifer Skapetone, Kristin Verthajm i mnogih drugih, koje se zalažu za pesnički eksperiment u kontekstu savremenosti okarakterisan globalnim procesima repatrijarhalizacije koji se odvijaju u poznom neoliberalizmu.

References

1. Ashton, J. (2007) Our Bodies, Our Poems. *Modern Philology – Special Issue on Poets*. 105 (1), 160–177.
2. Berke, N. (2016) The World Split Open. Feminist Poetry, and Social Critique. In: Kinnahan, Linda A. (ed.) *A History of Twentieth-Century American Women's Poetry*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 155–169.
3. Bryant, M. (2016) The WP Network: Anthologies and Affiliations in Contemporary American Women's Poetry. In: Linda A. Kinnahan (ed.) *A History of Twentieth-Century American Women's Poetry*. New York, Cambridge University Press, pp. 186–201.
4. Carmody, T., et al. (2010) Publishers' and Editor's Foreword, in *Feminaissance*, edited by Christine Wertheim, Los Angeles, Les Figures Press, ix–x.
5. Dojčinović-Nešić, D. (1993) *Ginokritika: Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd, Književno društvo Sveti Sava.
6. Đurić, D. (2020) (Trans)nationalism and American Feminist Experimental Writing.
7. In: *Aspects of Transnationality in American Literature and American English*. Eds. Aleksandra Izgarjan, Dubravka Đurić i Sabina Halupka-Rešetar, pp. 229–313, Novi Sad, Filozofski fakultet.
8. Đurić, D. (2014) Rachel Blau DuPlessis: From a Female Aesthetic to the End of Patriarchal Poetry. In: *English Studies Today: Prospects and Perspectives* (Elalt 2, Novi Sad, Filozofski fakultet, pp. 283–291.

9. Đurić, D. (2011) *Feminaissance – Recent Essentialist-Antiessentialist Debate in American Experimental Poetry and What Happend in Serbia as a Country in Transition*. In: Marija Knežević and Aleksandra Nikčević Batručević, *The Face of the Other in Anglo-American Literature*, Cambridge Scholars Publishing, pp. 223–238.
10. Đurić, D. (2009) *Poezija teorija rod: Moderne i postmoderne američke pesnikinje*. Beograd, OrioArt.
11. Fraser, K. (2000) *Translating the Unspeakable: Poetry and Innovative Necessity*. Tuscaloosa, The University of Alabama Press.
12. Keller, L. and C. Miller (2012) *Feminist Approaches to Poetry*. In: Roland Greene et al. (eds) *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics – Fourth Edition*. Princeton University Press, pp. 480–484.
13. Milks, M. (2010) *Feminaissance*, edited by Christine Wertheim, Reviewd by Megan Milks, *TS* (Pristupljeno 12. 9. 2020) <https://tskymag.com/2010/10/feminaissance-reviewed-by-megan-milks/>
14. Mix, D. M. (2016) *Lineage and Legacies Real and Imagined*. In: Kinnahan, Linda A. (ed.) *A History of Twentieth-Century American Women's Poetry*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 258–273.
15. Pilcher, J. and Imelda Whelehan (2004) *Fifty Key Concepts in Gender Studies*, London, SAGE Publications.
16. Savage, E. (2016) *Token Women, Male Movement, and Literary History's Feminist Shadow*. In: Kinnahan, Linda A. (ed.) *A History of Twentieth-Century American Women's Poetry*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 241–257.
17. Scappettone, J. (2007) *Response to Jennifer Ashton - Bachelorettes, Even: Strategic Embodiment in Contemporary Experimentalism by Women*. *Modern Philology: Special Issue on Poetics*, vol. 105, no. 1, August 2007, 178–184.
18. Spahr, J., and Stephanie Young ([2007] 2011) *Numbers Trouble*. In: Juliana Spahr & Stephanie Young, *A Megaphone: Some Enactments, Some Numbers, and Some Essays about the Continued Usefulness of Crotchless-pants-and-a-machine-gun Feminism*, Oakland, Chain links, 43–74.
19. Vickery, A. (2000) *Leaving Lines of Gender: A Feminist Genealogy of Language Poetry*. Hanover, Wesleyan University Press.
20. Wertheim, C. (2010a) *Dedication*. In: *Feminaissance*, edited by Christine Wertheim, Los Angeles, Les Figures Press, p. vii.
21. Wertheim, C. (2010) *Essentialism: To Be or Not to Be*. In: *Feminaissance*, edited by Christine Wertheim, Los Angeles, Les Figures Press, pp. xi–xiv.
22. Ђурић, Д. (2021) *Феминистичка авангарда и феминисанса у америчкој поезији и визуелним уметностима*. Гласник Етнографског института САНУ, LXIX (2), 275–287. / Đurić, D. (2021) *Feministička avangarda i feminisansa u američkoj poeziji i vizuelnim umetnostima*. Glasnik Etnografskog instituta SANU, LXIX (2), 275–287.

23. Јанковић, Ж. (2019) *Крадљивице језика: Утицај француских постструктуралистичких теоретичарки женског писма на српске песникиње*. У: Јелена Новаковић и Миливој Средбор (ур.) *Српско-француске књижевне и културне везе у европском контексту*. Нови Сад, Матица српска, 211–239. / Janković, Ž. (2019) *Kradljivice jezika: Uticaj francuskih poststrukturalističkih teoratičarki ženskog pisma na srpske pesnikinje*. У: Novaković, J. i Sredbor, M. (ur.) *Srpsko-francuske književne i kulturne veze u evropskom kontekstu*. Novi Sad, Matica srpska, 211–239.

Dubravka Đurić
Singidunum University
Faculty of Media and Communications

ANTHOLOGIES AND DISCUSSION ON ESSENTIALISM AND ANTI-ESSENTIALISM IN AMERICAN FEMINIST EXPERIMENTAL POETRY

Summary

In this article, which is basically divided into two thematic parts, I deal with American poetry from the perspective of feminist theories. In the first thematic part, I show that around the 60s and 70s of the 20th century the work of feminist theoreticians, representatives of the gynocritical pre-poststructuralist method, led to the questioning of andocentric anthologies and the ways of forming male canons based on the exclusion of female poets and other minority groups. It was important for me to point out how feminist critics and poets described the status of the few female poets in the canon and how they began to publish anthologies of women's poetry within mainstream American poetry. Female poets in canonical anthologies and narratives of the history of poetry usually functioned as *tokens*, exceptions to the rule, which confirmed the belief that female poets could not produce significant, universal poetic value. During the 80s of the 20th century, poststructuralist feminist theories became significant in the interpretation of poetry, and in the field of experimental poetry. This led to experimental female poets starting to publish anthologies of innovative women's poetry during the 90s. These anthologies appear in a period that is called post-feminist, and that term implies the belief that we no longer need feminism because the position of women in society, including the context of production, evaluation and dissemination of poetry, has improved considerably. This thesis was advocated by the critic Jennifer Ashton in her critique of the anthology of experimental women's poetry. Her criticism caused a stormy reaction in the community of experimental women poets, Juliana Spahr, Jennifer Young,

*Antologije i rasprava o esencijalizmu i antiesencijalizmu u
američkoj feminističkoj eksperimentalnoj poeziji*

Jennifer Scapetone, and Christine Wertheim, among others, who argue that the anthologies are important because they show that feminist experimental poets do exist, contributing to the visibility of their marginalised production. The experimental women poets also point out that women's anthologies are especially necessary at a time when conservative social forces want to abolish women's rights for which they fought in the 20th century.

Preuzeto: 4. 1. 2025.
Prihvaćeno: 21. 3. 2025.

Maša Kolanović¹
University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department for Contemporary Croatian Literature

VLADIMIR NAZOR'S *PARTISAN POEMS*: A READING FROM THE CAPITALIST PRESENT²

Poetry makes nothing happen, as we all know, except when it does.
Jasper Bernes, *Poetry and Revolution*

Abstract: *This paper presents a comparative analysis of the poetry collection Partisan poems (Pjesme partizanke) by the Croatian poet Vladimir Nazor, written during the People's Liberation Struggle and published in 1944, and the Occupy Wall Street Poetry Anthology (Boyer and Marinovich, 2011), written in the context of protests related to the last global economic crisis of 2008, also known as the Great Recession. In the comparative reading of these two poetry collections, the analysis is focused on the structural and political relationship between poetry and revolutionary imagery in the context of form, images, and effects. Following recent theoretical research in literature on the topic of poetry, revolution and Partisan art (e.g., Bernes, 2022; Komelj, 2009, Kirn, 2020), the analysis traces specific strategies in the poetic production of political imaginary of a revolutionary quality in the immediate poetic responses to the Second World War and the global economic crisis, with a special emphasis on the formation of the idea of "poetic justice" (Nussbaum, 1997) and the "impossible" (Komelj, 2009) when it comes to imagining the future of overcoming both of the crisis events in which these collections were created.*

Key Words: *Vladimir Nazor, Partisan poetry, Occupy Wall Street Poetry Anthology, Revolution.*

¹ mkolanovic@m.ffzg.hr

² A shorter version of this text was presented orally at the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies (ASEEES) in Boston in November 2024.

Introduction: Partisan Art Today

To reflect on Yugoslav Partisan art today, one must be aware of the contemporary capitalist “now” in which the reflection is taking place. At the global level, the moment is marked by growing economic and class inequalities, an ecological threat to the planet, and the dominance of financial elites in creating the future of social, economic, and cultural policies. In the regional context of the former Yugoslavia, it is a time of ongoing transition to capitalism, largely marked by historical revisionism. During the last few decades, as claimed by philosopher Gal Kirn:

‘(t)he academic and political task of historical revisionism consists in erasing all the revolutionary projects spanning from the Jacobin moment to the October revolution [...] including the Yugoslav revolution during World War II and the anti-colonial struggle after WWII. Furthermore, historical revisionism rests on the equation of communism with fascism, which produces an epistemological obstacle to any attempt to think emancipatory political and cultural practices [...]. (Kirn, 2016:p.192)

Although there are various differences in the treatment of anti-fascist cultural heritage in the republics of the former Yugoslavia, the relativisation of anti-fascism by neglecting and destroying anti-fascist heritage is not just an excess of an anonymous acts of vandalism, but a systematic political practice being carried out by the leading political and cultural elites in the region.³ Recent approaches on Partisan culture and art address the status of Partisan art today and argue that it is particularly relevant.⁴ The annulment or, in better cases, the taming of the culture and art of the People's Liberation Struggle (*Narodnooslobodilačka borba*, henceforth NOB) is part of the local perceived problem with anti-fascism,⁵ which is why we should by no means treat Partisan art as a passive object but rather always look for new perspectives when observing it. Therefore, I'm here primarily interested in establishing a dialogue between the moment of the NOB when this art was created and the moment of our capitalist “now”. Or, as stressed by philosopher Rastko Močnik: ‘The Partisan art was produced in a radical and liminal situation and is hence itself radical and liminal. So, if we want to think about it at its own level, we must think radically and assume a liminal perspective’ (Močnik, 2016:p.19).

³ On this topic, see, e.g., Hrženjak, 2002; Lešaja, 2012; Šimunković and Delač, 2013; Kirn, 2019 and 2020.

⁴ Such as those by Miklavž Komelj (2009 and 2016a; 2016b), Miranda Jakiša and Nikica Gilić (2015), Kirn (2016, 2019, 2020), Rastko Močnik (2016), and others.

⁵ For new approaches on this topic, see Duraković and Matošević, 2023.

In this attempt to create a meaningful and purposeful dialogue with Partisan art in our capitalist “now”, I will offer a double reading in which I will parallelly read Partisan poetry—more precisely the collection *Partisan Poems* [Pjesme partizanke] by Vladimir Nator, created and initially published in 1944 during the NOB in which Nator was a participant—and the collection *Occupy Wall Street Poetry Anthology* (henceforth *OWSPA*) from 2011, edited by Stephen Boyer and Filip Marinovich and created under the conditions and within the consequences of the last global economic crisis, also known as the Great Recession. Although the parallel reading of these two literary documents, separated by 67 years of history, may seem a somewhat eccentric analytical gesture considering that there are no direct contacts between them, as well as the fact that in the first case it is a collection by an individual author and in the second case we are dealing with an anthology of several hundred poems by various poets, there are numerous similarities and encounters in terms of the poetic and political imagination that provide arguments for their comparison.⁶ A parallel reading of these two texts and an attempt to establish a dialogue between them follows Kirn’s reflection or, more broadly understood, analytical call ‘[...] for the [Partisan] archive’s de-nationalisation and decolonisation’ and thereby the ‘[...] setting in motion of the emancipatory past as a venue that can open up gaps in the dominant discourse by dispersing the fragments of emancipation in our present’ (Kirn, 2016:p.104).⁷

⁶I’m here taking Nator’s book of poetry as representative (but not privileged) in terms of articulating Partisan imagery, artistic politics, and ethics, while remaining aware of the massive engagement of many poets, both known and anonymous, in the cultural production of the NOB. As claimed by Kirn, ‘The Partisan cultural production existed in all resistance movements across Europe that developed their own cultural apparatus and propaganda sections. However, I would argue that the sheer numbers of artworks and variations of artistic practices in the Yugoslav case are immense. As concerns poetry alone, around 40,000 poetic works were written during the four years of war [...], with Slovenia counting some 12,000 poems and songs! A large majority of these poems and songs were not written by established poets, but by unknown and anonymous Partisans. Anonymous poetry had to do with both the emancipatory character of the new artistic practice and also ran contrary to the preconception of a poet as an individual genius/lighthouse of the nation on the one hand, and as a form of protection to not let oneself be exposed by name (which could endanger one’s own life and the lives of relatives and friends). This cultural phenomenon of the immense production of anonymous poems and songs—singing was a vital bind of Partisan community—can be seen as a part of the movement of the masses entering an artistic-cultural stage of production (socialisation against exceptional individualisation)’ (Kirn, 2020:p.52–53).

⁷In another place, Kirn describes his analytical attempt as one that tries to ‘[...] excavate moments and (art)works from the past that form emancipatory fragments and that can potentially transfer them into the present’ (Kirn, 2020: p.18), inducting the concept of “Partisan counter-archive” as ‘[...] a “construction site,” where semi-forgotten artworks and political acts enter into a more palpable—and, I hope, lasting relationship in and beyond post Yugoslav context’ (ibid.).

Immediate Poetic Responses to Crisis

How, then, to read these two collections in their mutual mirroring? To begin with, it is important to emphasise that both collections, each in their own time, were created as an immediate and direct affective, aesthetic, and political response to their respective crisis, understood here in broad terms.⁸ Neither poetry collection is a subsequent literary reflection of the event, but both were created in parallel with the events they poetically reflect upon and articulate. Years after Nazor's book, a huge amount of Partisan literature, film, and comics was created on the cultural scene about the NOB, a process that lasted as long as the country existed, which is similar to how the last global economic crisis will be reflected in Hollywood films and numerous books published in years to come. In contrast, these two literary documents were created in the very epicentres of the resistance to the crises at the time when they were happening and while the outcomes were still uncertain.

Nazor's collection was created during his participation in the Partisan struggle, which he joined as a poet at the age of 67. I emphasise exactly this "as a poet" because Nazor participated in the NOB not as a soldier, but as a poet, writing poetically inspired motivational speeches for the Partisans, as well as his diary and poems, making literature his tool of resistance. The immediacy of the creation of the poems in Nazor's book is documented by paratextual notes of the date and often the place where each poem was written. These notes point to the immediate reality of the Second World War and the strategic or symbolic importance of certain localities, for example 'In a burning Serbian village near Vrginmost, I. 1943', 'In retreat from Montenegro, spring 1943', 'In the Muslim village Govza, 1943', etc. Most of the poems were written between the years 1942–1944 and the amended fourth edition also includes poems written after the liberation in 1945. The largest number of poems were written in 1943 and most of them have their documentary counterpart in Nazor's diary *With the Partisans (1943–1944)* (S Partizanima 1943–1944), created in the same period. On the other hand, the *OWSPA* was created during the movement's protest activities in Zuccotti Park in New York's financial district from 17 September to 15 November 2011. Both collections also express a special debt to "the people" in their dedications. Nazor's poems are dedicated to the 'Croatian Partisan youth',⁹ and the *OWSPA*, along with highlighting the editorship of Stephen

⁸ The Second World War and the economic crisis of our recent times are, of course, not events at the same social and political level. However, I'm treating them here as "crises" with some structural and political similarities regarding an actantial structure of power, violence, and resistance, especially regarding the literary response to both events.

⁹ The full text of the dedication goes: 'TO THE CROATIAN PARTISAN YOUTH / COURAGEOUS DILIGENT AND WILLING TO MAKE SACRIFICE / WITH THE HAMMER, THE OAR

Boyer and Filip Marinovich and the people of OWS, gives a special thanks to 'the people of Occupy Wall Street and the poets' gathering' (Boyer and Marinovich, 2011:p.1). But even more importantly, both collections were not only an artistic addition to the resistance in crisis events but were co-created parallelly with the events. Namely, the texts of both collections were read publicly during these two historically separate resistances. Likewise, reading poetry as part of the Occupy Wall Street protest activities was a performance of the values that the movement stood for. This performative context of the Occupy Wall Street movement was described by Travis Holoway: 'What occurred looked less like a poetry reading and more like a democratic Athenian assembly. As an art form, the poetry assembly did not simply demand for democracy. It performed it' (Holoway 2011). Or, as the writer Aaron Gell (2011) points out, 'If you really want to understand Occupy Wall Street, you have to talk to the poets.' By analogy we could say that if you really want to understand the NOB, you must read Partisan poetry.

And it is the poetry in both cases that instructively points to the historical connection with revolution. Namely, as author Jasper Bernes claims, 'Poetry is the literary mode most practically suited to revolution, the literary practice that coincides most clearly with the concerted activity of revolutionaries in the throes of crisis. Resistance, insurgency, and revolution produce their novels after the fact but their poetry, often, right away' (Bernes, 2022:p.240).

As Bernes further explains, poetry's verbal compression

'[...] not only allows for concentrated activity fit to the militant's busy calendar of bombings and interminable meetings, but generates a literary object easily circulated and reproduced within revolutionary milieus. Temporal compression is the innate condition of revolution and moments of social mobilisation broadly. The revolution is, classically, a moment of accelerated, compressed historical change.' (ibid.)

Discussion: Poetic Imagery of the Political

Apart from the described context in which both collections were created as a direct affective and aesthetic response to crisis, both collections contain a common network of poetic motifs in their treatment of the political. To begin with, both of these poetry collections include the search for and imagine of poetic justice as

THE SWORD, THE PEN / BENDING FOR JUSTICE AND FREEDOM / THESE FLOWERS
AND THORNS / GROWN FROM THE BLOOD, SWEAT, AND TEARS / ON THE LAND
OF THE TORTURED HOMELAND / DEDICATED / V.N.' (Nazor, 1945:p.5).

a central and prominent motif. This is created through the affectual shaping of anger, frustration, and revenge through imagining an alternative reality and future, together with the affectual shaping of love, empathy, compassion, solidarity, and togetherness against the cruelty of fascist and capitalist violence. I use the concept of “poetic justice” here leaning on the concept developed by Martha Nussbaum in which she, relying on Walt Whitman, describes the concept as the ‘poet’s democratizing mission.’ It is a

‘[...] mission of imagination, inclusion, sympathy, and voice. The poet is the instrument through which the “long dumb voices” of the excluded come forth from their veils and into the light. To attend to the way things are with the excluded and the despised as well as the powerful, to insist on participating oneself, through sympathy, in the degradation of the degraded, to accept only what others can have on the same terms, to give voice to the pain of the excluded, the intimidation of the harassed [...]’ (Nussbaum, 1997:p.119)

In view of “poetic justice” thus defined, we can reflect on Nazor’s poem “Orthodox Mother” (*Majko pravoslavna*). This poem, placed and dated ‘In a burning Serbian village near Vrginmost, I. 1943’, builds solidarity and, most of all, compassion with the suffering of the unnamed Orthodox mother who has lost everything: her home, her children, and her friends:

‘Have you wept over the fate of your comrade, / O beloved comrade! / They caught him by betrayal, beat him like a dog, / Tortured him, bound him, threw him into prison. / And he, whose heart was drawn to perform difficult and glorious deeds, / Has returned crippled, to die in your arms, / Orthodox woman. // O have you wept over that terrible pit, / O cursed pit! / Where with their throats cut, your children now lie / Beside their grandmother, and where they call their mother, crying with her; / You are silent. The seal of silence, misery, has struck your mouth, / Orthodox mother.’ (ibid.:p.12)¹⁰

The apostrophised mother from the poem is voiceless in her pain over the atrocities she witnesses but the lyrical subject is encouraging her to not stay silent, and it is doing so by articulating the voice of her pain and thus accomplishing the already mentioned “democratic mission” of the imagination, inclusion, sympathy, and voice, as stressed by Nussbaum. The Orthodox mother’s speechless voice of pain thus gains its presence through the lyrical subject, affectively activated by compassion and solidarity:

¹⁰ All translations from Nazor’s poetry are mine.

‘You are fading, thinning and holding back, but do not stifle your pain, / Your too deep pain! / Let your sorrow echo throughout the land / And may it last for centuries. Let them hear what now / Your longing, your old, ancient sorrow, has turned into. / – You are silent. You are fading. And the halo of martyrdom already crowns you, / Orthodox Mother.’ (Nazor, 1945:p.12)

In terms of articulating poetic justice with the voice of resistance, the poems of both collections have a clear target: in Nazor’s book it is the fascists, Nazis, domestic traitors, and the bourgeois, while in the *OWSPA* it is the banks, bankers, rich people, and the economic-political establishment. The motives behind the inhuman behaviour of the fascists as well as the motivating greed of the banks are drawn through the specific moral and affective perspective of both collections, which use different poetic, political, and philosophical references through which the struggle for justice acquires broader humanistic connotations: from biblical motifs (‘Easter Bells’ [*Uskrsna zvona*]), the classical period of Greek literature to the tradition of peasant revolts (‘Gubec’s Axe’ [*Gupčeva sjekira*]), political rebellions in the context of modern history (‘Radić’s Message’ [*Radićeva poruka*]), poets of the local tradition who sang about freedom and other. In *OWSPA* those are proletarian rebellions in America, beat culture and civil right movements, Walt Whitman’s poetry to name just a few of the many intertextual references. In this sense, the attitude towards tradition in both collections is extremely inclusive, and revolutionary events are seen as part of the general human struggle for justice and freedom which creates a kind of “revolutionary pantheism”, to use the formulation of literary historian Stanley G. Eskin (1968).¹¹

Thus, in both collections, justice is sung as something that is awaited, that is demanded and also ultimately created and performed by the poem itself. Thus, for example, in Nazor’s poem ‘Dragon in the Bunker’ (*Zmaj u bunkeru*), written ‘In Gračanica on Rama, III. 1943’, the lyrical subject directly addresses the enemy, who is called a ‘dragon’ and a ‘pagan reptile’. This enemy performs violence against the population, is cruel to the most vulnerable, which, in the testimony of the unnamed lyrical subject, who is not distant from the events it sings about, produces strong effects of defiance, revenge, and defence in an ardent desire for justice and freedom:

¹¹ Or as claimed by poet and art historian Miklavž Komelj regarding Slovene Partisan poetry and its relation to the tradition: ‘The novelty of partisan poetry did not occur independently of the literary tradition, but in establishing a new relationship to it. The break was often most clearly formulated precisely through the appropriation and transformation of texts canonized by the (national) tradition. The break with the past was at the same time its “new use”’ (Komelj, 2009:p.287).

'I will chase you from the hole, you pagan reptile! In vain you dug a pit, and fenced it with stones, and fenced it with wire—of iron ties—and defended it through the shaft with a machine gun. // [...] Dragons with mouths full of iron and fire, what are you going to do? Where did it come from, to burn our villages, to slaughter our children? // My scissors tremble, my bombs blink with the desire to punish. If I didn't have them, I would tear the wire with my teeth, and I would tear down the fence barefoot and break your skull with my bare hands.' (Nazor, 1945:p.19)

Defending against the enemy as well as seeking retaliation, which are expressed in the conditional in the verses of the first two stanzas, is abruptly interrupted in the third stanza by a direct battle cry that positions the poem in the present moment that literally explodes onomatopoeically: 'Quiet!...Forward! // Now! // Flash...Burst!... // You spit fire at me; but I am a knight of two proud goddesses: Justice and Freedom' (ibid.).

The conflict between the strong physical force of the enemy on the one hand and the lyrical subject's physical weakness coupled with a dedication to the ideals of justice and freedom takes place in the poetic "now". In this battle, expressed in the present tense, the victory is ultimately won by the lyrical subject, whose dedication to the ideals of justice and freedom—paradoxically—makes it invulnerable. To quote the poem:

'You thrust a rock into me, sharp as a spear; you drive a tooth into me, sharp as a sword, but I am a supporter of a holy Idea: I am invulnerable, bulletproof, like the paladin Rolando Peleus's son once was.' (ibid.:p.20)

After this short reflection on invulnerability, additionally supported by the themes of ancient mythology, the poem anchors us again in the present of the struggle itself and the final victory:

'My bomb is flying. / It hit... / It burst... / The air breaks. The net of wires is broken. The fence is crumbling. Everything jumped into the air: it disappeared. // The only thing, in front of my feet, barely moving, twitching – the nasty dragon's tail. (ibid.)

The poetic vision of victory and justice is realised with "impossible" tools: dedication to the ideals and imagery of the final victory despite the "objective" weakness. Early mentioned poet and art historian Komelj detected that imagining the "impossible" was an important component of Partisan art. As claimed by Komelj, [...] the link between the revolutionary movement and artistic creation was in this context not limited to the cultural field; it consisted in the very process

of creating new revolutionary subjectivity by confronting with the impossible' (Komelj, 2016b:p.90). He observed the "impossible" in various aspects of Partisan art and examined 'the political nature of the very emergence of art in what could be seen as an impossible situation' (ibid.:91), for example the Partisan staging of Molière with Baroque costumes made of parachute silk (ibid.). Here, I am primarily interested in the "impossible" in the political imagination of the text itself and the revolutionary potential of poetry with political effects.¹²

In the *OWSPA*, published 67 years later, the poem "The World Wave" by James Smith articulates a search for justice within the global financial crisis in similar poetic fashion, directly addressing the rich in the form of a threat:

'Listen, rich man / Your pockets got half of everything / If you billionaires won't share the wealth, / and the things we need / Someone's gonna bleed. // Rich man, you got your armies / goin' around the world / terrorizin' folk. That's gonna end. / Hey, we got our army, too. / 25 million jobless comin' unglued.' (*OWSPA*, 2011:p.167)¹³

The lyrical subject is positioned within these 25 million unemployed on whose behalf the song was being recited. The ultimate goal is justice, more important than debt repayment regarding the credit crisis in which poem is written: 'Lots of us want justice even more than livin'. (ibid.)

The motif of the "impossible", which is dominant in both collections, is most frequent in imagining the future. For Nator, it is the future of freedom and the final victory over fascism despite all obstacles. Thus, for example, in the poem "Conversation with the Dead" (*Razgovor s mrtvima*) (dated I. 1943, Ostrožac, Castle at Uni. Room of Old Portraits), the lyrical subject connects the historical oppression of feudalism with the breakthrough events happening in the poetic present. The poem is conceived as a "conversation with the dead", i.e. with the lords the lyrical subject is looking at in the pictures in the castle, through which a stench spreads. The stench is later in the poem described as the smell of wood, resin, bark, moss, mud, sweat, horse dung, and blood (Nator, 1945:p.13–15) and it is carried by the oppressed who will conquer the castle. In such a context, the lyrical subject imagines a future that brings revolutionary change and liberation from all "historical" oppressions:

¹² See also Komelj, 2009:p.288.

¹³ In my text (Kolanović, 2025), I offer a more focused and detailed analysis of the *Occupy Wall Street Poetry Anthology* within the topic of "semicapitalism" in the context of the (mis)use of language in contemporary financial capitalism.

'Let it! / In front of everyone I will wield an axe / and strike. I will break the alcoves / in which you lazed; baroque stoves, by which you warmed / the cold blood that crawled in your veins; / and those antique tables / in which you sat and ruled, / and the peasant knelt before them. / I will open all the windows / so that the Dawn and the Sun can enter that tomb, / I will shatter the frames / of those pictures of yours... / Disappear / in the light of day that dawns behind the mountain, / you shadows from the past! / - In his land, with the blisters of his hands, / on the ruins of the count's court, / Barbarian will build a new home.' (ibid.: p.15–16)

Dated 1943, this poem observes the course of history from the perspective of the historical "now" and intervenes in that course with a revolutionary poetic gesture of radical rupture,¹⁴ whereby the gesture of resistance and the building of a new course is added to the legacy of the barbarians, i.e. those who are oppressed and have been traditionally viewed as barbarians.

In the *OWSPA*, there are also frequent themes of imagining the future, one that is not tailored according to the standards of the economic establishment, which, as such, implies economic growth. It is also not a hopeless future in the shackles of credit. The imagined future is more just and free but requires a revolution and also the arrival of new barbarians as seen in, for example, the poem "Invitation to Walt (for Occupy Wall Street)"¹⁵ by Danny Shot:

'Yet, we've come so far in so many ways / call it evolutionary progress if you will / though there's so much work left undone / We need a revolutionary spirit to unfold // It's time for us to dream big again / of democratic vistas and barbaric yawps / of space travel and scientific discovery / where we protect our glorious habitat // and build structures worthy of our dreams. / Imagine an America based on empathy and equality / in which we lend a hand to those in need / unembarrassed to embrace our ideals.' (*OWSPA*, 2011:p.26)

In the imagination of such a utopian and prosperous future of the United States of America, a welfare state appears with the pillars of healthcare, education, fair working conditions, and greater civil rights:

'We need to recognize healthcare / and education as basic human rights / we need to restore the dignity of work, / as well as the dignity of leisure from work. // [...] We need to take back our democracy, from banks too big to fail, / masters

¹⁴ On Partisan ruptures, see Kim, 2019.

¹⁵ Walt in this poem is, of course, Walt Whitman and the poet is here making intertextual dialogue with his poem "Song of Myself".

of Wall Street, insurance deniers, education profiteers, / from closet racists, and self-appointed homophobes, / the unholy trinity of greed, corruption and cruelty.' (ibid.:p.25)

Both poetry collections thus indicate the specific temporality of the revolutionary moment that Kirn describes in the context of the NOB, in reference to Slavoj Žižek, as a future that '[...] already existed, and thus performs the transformation before it takes place in reality' (Kirn, 2016:p.111).¹⁶ Or, as Močnik points out with regard to Partisan culture and art, '[...] the cultural action was but a forerunner of the armed struggle, and it already anticipated its results' (Močnik, 2016:p.25). This specific temporal quality of Partisan poetry can be registered in Nazor's poem "Joy" (*Radost*). In the paratextual note, its creation is dated 1918, but Nazor was reciting it 'at the ceremony in Otočec, September 3, 1943.' It is a poem about joy and victory that Nazor publicly recited in the midst of the Second World War. In the poem all the victims, sufferings, and sacrifices are articulated as being in the past, which opens the way for a glorious future, euphorically proclaimed by the lyrical subject:

'O children of our land! – You, warmed by the sun; / You, whom darkness already seizes; you, whom the grave already hides, / Hear me, hear! – Dark, / Open your house and rise from the grave. / - I burn like a pyre on the threshold of a new age / And I bring you glorious news. // 1. Hear me, hear, children of our land! – You are / Still full of darkness; and now you have not carried / the dead man from the house of yours. / But fear not! He is a hundred times dead, - he will not / Like a ghost walk under our roof / And follow us; // For now we will pass to the other side of the water, / And destroy all the bridges and ships behind us, / Burn all the ships; / From the dark dock we will climb to the heights / And we will pitch a white tent under the sun, / Which cannot set. // While at the bottom of the souls of men the ancient frost and ice dry, / My spirit will rise like a wave today, / And my throat will swell; / And I will sing, while the days fade grey, / The pean of our happiness. – All dead and living, / Oh hear, hear, now I am! (Nazor, 1945:p.48–49)

Such a glorious future was created in the poetic "now" of the poem itself. In this "now", it is important to point out, the themes of solidarity, togetherness, equality,

¹⁶ As further explained by Kirn: 'Žižek takes this temporality from Lacan and Badiou, who connect it to *futur antérieur*. It is not enough for a revolutionary event like the Partisan struggle to simply take place: in order for it to take hold it needs to be named and retroactively acted upon' (ibid.). Komelj also reflects on this issue, stressing that '[p]artisan art, with its realizations, which were constantly reflected in the partisan movement in relation to the not-yet-realized, opened up space for the not-yet-existing' (Komelj, 2009:p.7).

and reconciliation stand out in particular as a pledge for that better future. Within Nazor's *Partisan Poems*, these are affective themes for creating Yugoslav unity, as, for example, in the poem "Raft on the Drina" (*Splav na Drini*, dated IV., 1943 in Bosnia), in which Dalmatians are building a raft near the Drina and resist 'ancient brotherly hatred' (ibid.:p.31). The song within this poem itself plays a particularly important role in creating that community. In the poem, the image of the Dalmatians building a raft in the conditions of a difficult battle 'under the rain of bullets, / in the thunder of guns' (ibid.) are permeated with the lines of an old Croatian song in dialect: 'Marijan, Marijan, why don't you fly your flag, our flag Croatian?' (*Marjane, Marjane, / ča barjak ne viješ, / naš barjak brvacki?*) (ibid.:p.32), which, at the end, merges with the song of the dead fighters, drowned near Foča, and its verses are transformed into: 'O Fočo! O Fočo! / why don't you fly your flag, / a Partisan flag?' (*O Fočo! O Fočo / što barjak ne viješ, / barjak partizanski?*) (ibid.). What we are witnessing in the poem is the reworking of tradition in the poem itself in which a Croatian song gains a new meaning during the Partisan struggle, becoming a part of the larger community that is surpassing not just national borders but the borders between the living and the dead. Another example for a similar strategy can be found in the poem "On Vučevo" (*Na Vučevu*, dated 'during the days of the withdrawal from Montenegro, VI., 1943'), in which the lyrical subject emphasizes song as an element of cohesion amidst the different ethnicities involved in the common struggle:

'[...] But a Slavonian song, and the one from Split, / And from Banija, and from Bosnia, and who knows / Whose and from where, but ours, it screams / With a mountain full of threats and dangers; / From the soul of the whole nation rises / A cry of defiance and faith. / Forward! Onward! / All roads are now open, / There are no dead people. - / And life reigns.' (ibid.:38)

Togetherness thus overcomes individualism and particular interests and represents strength in resistance. The most famous slogan of the Occupy Wall Street movement, "We are the 99%", best sums up the importance of togetherness and the solidarity of the economically oppressed. As claimed by Eskin:

'The revolutionary motifs in twentieth-century poetry in part are variations on nineteenth-century antecedents, and in part reflect new feelings and situations. The poetry of left-wing political commitment is less ethereal than it had been, more narrowly urgent, set against a bleaker background of capitalist oppression and Fascist brutality, calling not so much for a soaring of the individual spirit as for solidarity with a cause.' (Eskin, 1968:p.203)

Those qualities are all traced in the examples of these two poetry collections.

Towards a Conclusion: Marginal Status Featuring Political Potential

In this text, I have tried to point to the poetic strategies for articulating revolutionary imagery in Partisan poetry in its analytical dialogue with the protest poetry in the context of global capitalism. The analysis of the two poetry collections encompasses the strategies of poetic production within a political imaginary of a revolutionary quality in the immediate poetic response to the Second World War and the global economic crisis in which the aforementioned collections were created.

Finally, it is important to point out that both texts also have a marginal status in their national cultures in contemporary times. Although Nazor occupies an important place in Croatian culture,¹⁷ his Partisan literary works are on the margins of academic study. Moreover, Nazor's involvement in the Partisans is often disputed, such as the well-known spin that he was forced to join the Partisans, even though it is a rumour that began to circulate during the Second World War in the Independent State of Croatia (NDH), a fascist puppet state, and one that Nazor himself unequivocally denied in his diary from those years (Nazor, 1982:p.37).¹⁸ On the other side, the *OWSPA*, although reflected in the media during the protests, has remained unexplored in scholarly reflections in US academia.¹⁹

With this text, I outlined the main coordinates of the context as well as the networks of common motifs of these two collections, which provide arguments for the denationalisation, decolonisation, and internationalisation of Partisan art in a purposeful and even necessary dialogue within our capitalist "now". Both collections can be read as important texts of anti-fascist and anti-capitalist literary pedagogy in their universality of ideals of freedom, justice, solidarity, compassion, brotherhood, and equality, as well as unequivocal resistance to injustice and oppression. Because of these qualities, Partisan poetry might be closer to us today than we think. Ultimately, its political imagination was certified in the victory over fascism in the Second World War. Imagining a fairer world within the unjust conditions of financial capitalism, as done by the poets gathered together in the

¹⁷ For example, the main Croatian state award for the best achievements in the field of culture and art bears his name.

¹⁸ Furthermore, there was a discussion as to whether Nazor wrote a poem dedicated to the notorious leader of the Independent State of Croatia (NDH), Ante Pavelić, which has been disapproved through textual analysis done by researchers from Dubravko Jelčić to Zoran Kravar (cf. Kravar, 2008). More on these controversies in reception of Nazor in Croatian culture see Protrka-Štimec, 2019:p.80-90.

¹⁹ Admittedly, there are many articles about the Occupy Wall Street movement itself, but surprisingly little about this poetry collection in US academia.

OWSPA, is not a reflection of reality, or at least not yet. As Bernes claims: 'Poetry makes nothing happen, as we all know, except when it does' (Bernes, 2022:p.251).

References

1. Bernes, J. (2022) Poetry and Revolution. In: Lye, C. & Nealon, C. (eds.) *After Marx: Literature, Theory, and Value in the Twenty-First Century*. Cambridge University Press, 240–152. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108776523.016>
2. Boyer, S. & Marinovich, F. (eds.) (2011) *Occupy Wall Street Poetry Anthology*. <https://peopleslibrary.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/11/occupypoems1.pdf>, Internet. 13 May 2024.
3. Duraković, L. & Matošević, A. (eds.) (2003) *Antifašizam. Zbornik odabranih radova s Petog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 30. rujna - 2. listopada 2021*. Zagreb, Srednja Europa and Pula, Sveučilište Jurja Dobrile.
4. Eskin, S.G. (1968) Revolution and Poetry: Some Political Patterns in the Romantic Tradition and After. *CLA Journal*. Vol. 11, No. 3. 189–205. <https://www.jstor.org/stable/44328268>, Internet. 15 October 2024.
5. Gell, A. (2011) Occupy Wall Street and the Poetry of Now-Time. *Observer*. 21 October 2011. <https://observer.com/2011/10/occupy-wall-street-and-the-poetry-of-now-time/2/>, Internet. 13 June 2024.
6. Holloway, T. (2011) Performing Art or Democracy? On Poetry at Occupy Wall Street. *Guernica*. 6 December 2011. https://www.guernicamag.com/travis_holloway_performing_art/, Internet. 14 June 2023.
7. Hrženjak, J. ed. (2002) *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj: 1990–2000*. Zagreb, Savez antifašističkih boraca Hrvatske.
8. Jakiša, M. & Gilić, N. (eds.) (2015) *Partisans in Yugoslavia: Literature, Film and Visual Culture*. Bielefeld, Transcript Verlag.
9. Kirn, G. (2016) Towards the Partisan Counter-archive: Poetry, Sculpture and Film on/of the People's Liberation Struggle. *Slavica Tergestina. European Slavic Studies Journal*. Vol. 17, 100–125. <https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/2338cb9a-9bee-433a-8c18-297a6a921552/content>, Internet. 13 September 2024.
10. Kirn, G. (2019) *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform and the Spectre of Socialist Yugoslavia*. London, Pluto Press.
11. Kirn, G. (2020) *The Partisan Counter-Archive: Retracing the Ruptures of Art and Memory in the Yugoslav People's Liberation Struggle*. Berlin and London, de Gruyter.
12. Kolanović, M. (2025) Književni odgovori na Veliku recesiju. (Zlo)upotreba jezika u kapitalističkom "sada". *Umjetnost riječi*. LXVIII/ 2, 133–160.
13. Komelj, M. (2009) *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana, Založba /*cf.

14. Komelj, M. (2016a) The Partisans in Print. *Slavica Tergestina: European Slavic Studies Journal*. Vol. 17, 40–69. <https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/2338cb9a-9bee-433a-8c18-297a6a921552/content>, Internet. 13 September 2024.
15. Komelj, M. (2016b). The Partisan Art Revisited. *Slavica Tergestina: European Slavic Studies Journal*. Vol. 17, 86–99. <https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/2338cb9a-9bee-433a-8c18-297a6a921552/content>, Internet. 13 September 2024.
16. Kravar, Z. (2008) Je li poglavnik jahao na čelu kolone? *Vijenac*. No 367, <https://www.matica.hr/vijenac/367/je-li-i-poglavnik-jahao-na-celu-kolone-4778/>, Internet. 19 December 2024.
17. Lešaja, A. (2012) *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*. Zagreb, Profil knjiga and Srpsko narodno vijeće.
18. Močnik, R. (2016) The Partisan Symbolic Politics. *Slavica Tergestina: European Slavic Studies Journal*. Vol. 17, 18–39. <https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/2338cb9a-9bee-433a-8c18-297a6a921552/content>, Internet. 13 September 2024.
19. Nazor, V. (1945) *Pjesme partizanke*. Zagreb, Izdanje državnog nakladnog zavoda Hrvatske.
20. Nazor, V. (1982) *S Partizanima (1943–1944)*. Sarajevo, Svjetlost.
21. Nussbaum, M. (1997) *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life*. Boston, Beacon Press.
22. Protrka-Štimec, M. (2019) *Politike autorstva. Kanon, zajednica i pamćenje u novijoj hrvatskoj književnosti*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
23. Šimunković, M. & Delač, D. (eds.) (2013) *Sjećanje je borba: spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*. Zagreb, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske and Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija.

Maša Kolanović
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku

PJESME PARTIZANKE VLADIMIRA NAZORA: ČITANJE IZ KAPITALISTIČKE SADAŠNJOSTI

Rezime

Rad donosi uporednu analizu pjesničke zbirke *Pjesme partizanke* hrvatskog pjesnika Vladimira Nazora, nastale i objavljene tokom Narodnooslobodi-

lačke borbe 1944, te američke pjesničke antologije pokreta *Occupy Wall Street Poetry Anthology* (Boyer i Marinovich, ur. 2011), nastale u kontekstu protesta vezanih za zadnju veliku ekonomsku krizu iz 2008. poznatu i kao *velika recesija*. U uporednom čitanju ove dvije pjesničke zbirke problemski fokus stavljen je na promišljanje strukturnog i političkog odnosa poezije i revolucionarnog imaginarija na tragu novijih književnoteorijskih istraživanja (Bernes, 2022; Komelj, 2009, Kirn, 2020 i dr.), s posebnim naglaskom na status partizanske umjetnosti u vremenu postsocijalizma, te njene aktuelizacije u kontekstu globalnog kapitalizma. Sama analiza ove dvije pjesničke zbirke obuhvata strategije pjesničke proizvodnje političkog imaginarija revolucionarne kvalitete u neposrednom pjesničkom odgovoru na Drugi svjetski rat i ekonomsku krizu s posebnim naglaskom na oblikovanje ideja *pjesničke pravde* (Nussbaum, 1997) i *nemogućeg* (Komelj, 2009), kada je u pitanju zamišljanje budućnosti u nadilaženju oba krizna društvena događaja u kojima nastaju spomenute zbirke.

► **Ključne riječi:** Vladimir Nazon, partizanska poezija, pjesnička antologija *Occupy Wall Street*, revolucija.

Preuzeto: 30. 1. 2025.
Prihvaćeno: 25. 4. 2025.

Sonja V. Veselinović¹
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za komparativnu književnost

MARINA CVETAJEVA KAO KULTURNA FIGURA U DELIMA BILJANE JOVANOVIĆ I IRENE VRKLJAN

Apstrakt: U radu se predstavljaju tokovi rane recepcije pesničkog, proznog i esejističkog dela Marine Cvetajeve u jugoslovenskoj, odnosno srpskoj prevodnoj književnosti, da bi se na osnovu nje razmotrila uticajnost ruske pesnikinje kao uzorne kulturne figure u delima domaćih književnika. U delima srpske književnice Biljane Jovanović (1953–1996), Cvetajeva je prisutna od ranijih ostvarenja pa sve do poslednjeg dela, drame Soba na Bosforu, u kojoj je zastupljena kao jedan od likova. Ona je percipirana kao kontrakulturna figura i kao uzor u smislu autorskog autoriteta i integriteta, ali se ostvaruje i odnos uzajamnosti, vraćanja duga pesnikinji koja je za života lišena adekvatne čitalačke pažnje. I u delu Marina ili o biografiji hrvatske autorke Irene Vrkljan (1930–2021) ovaj aspekt izuzetno je relevantan, osobito u kontekstu recepcije autobiografskih ostvarenja Cvetajeve, te legitimizacije vlastitog poetičkog obračuna sa žanrovskim, socijalnim i rodnim konvencijama. U delima obeju književnica Cvetajeva se javlja kao povlašćena sagovornica, željena čitateljka naspram pretpostavljene kritičke reakcije književnog establišmenta.

Ključne reči: kulturna figura, recepcija, autobiografija, feministička kritika, autorka, uzor, čitateljka.

1. Jugoslovenska recepcija dela Marine Cvetajeve

Marina Cvetajeva nesumnjivo je jedna od najčešće pominjanih književnica u delima naših savremenih autorki u drugoj polovini 20. veka, a ostaje važna kulturna referenca i u 21. veku. Recepcija dela Marine Cvetajeve u jugoslovenskom kulturnom prostoru otpočela je veoma rano, objavljivanjem njenih eseja u glasilu ruske emigracije *Ruski arhiv*, časopisu za politiku, kulturu i privredu Rusije, koji je izlazio u Beogradu

¹ sonja.veselinovic@ff.uns.ac.rs

u periodu od 1928. do 1937. godine. Tada su objavljeni njeni važni eseji *Natalija Gončarova* (1929), *Pesnik i vreme*, *Umetnost u osvetljenju savesti* (1932), *Ep i lirika savremene Rusije* (1933), *Pesnici sa istorijom i pesnici bez istorije* (1934), *Pesnik alpinist* (1935), *Reč o Balmontu* (1936), *Moj Puškin* (1937).² Međutim, s obzirom na to da poezija i proza Cvetajeve u ovom periodu nisu bile poznate u jugoslovenskoj književnosti, ovaj prevedeni deo njenog opusa ostao je nedovoljno primećen i nije podstakao dalju recepciju u prvoj polovini 20. veka. U posleratnom periodu recepcija poezije i proze Cvetajeve odvija se naporedo sa zakasnelim prihvatanjem pesnikinje u matičnoj kulturi i po mnogo čemu može da se sagledava u paraleli s isticanjem autorke kao uzorne figure žene pesnikinje kod sovjetskih pesnikinja i pesnika.

U cilju proučavanja uticaja koji je prevedeno delo Marine Cvetajeve imalo za stvaralaštvo književnica Biljane Jovanović i Irene Vrkljan, osvrnućemo se na recepciju njenog dela do osamdesetih godina prošlog veka. Počev od antologije *Moderna ruska poezija* koju su priredile Milica Nikolić i Nana Bogdanović 1961. godine, Cvetajeva je među najprevođenijim modernim ruskim pesnicima kod nas. U Raičkovićevom izboru i prevodu *Šest ruskih pesnika* (1970) takođe ima zapaženo mesto, dok se 1971. godine pojavljuje izdanje *Marina Cvetajeva* u okviru edicije *Poezija i ljubav* beogradskog izdavačkog preduzeća *Mlado pokolenje*. Priređivač i prevodilac Branko Vuković odabrao je pesme u skladu s temom edicije, tako da su pretežno zastupljene kratke pesme, ali i odlomci iz složenih ciklusa poput *Pesama Bloku* koji deluju semantički pojednostavljeno i versifikacijski klišetirani. Iako se u predgovoru ukazuje na 'emocionalnu zasićenost, bujan temperament, slobodu i aforističnost poetskog izraza, intenzitet poetskog doživljavanja, neobično bogatu i funkcionalnu ritmiku' (Cvetajeva, 1971:p.6) poezije Cvetajeve, ona nije u dovoljnoj meri ostvarena u ranim prevodima. Zanimljivo je da važno težište ovog predgovora predstavlja i ideološko određenje te svojevrsno opravdanje za pažnju koja se pesnikinji pridaje idejom da je njena poezija odudarala od 'buržusko-dekadentne' atmosfere ruske emigracije, kao i da je 'čulom pesnika otkrila pravu istinu o novoj Rusiji, o sovjetskom društvu i sve tragične posledice svoga suprotstavljanja vremenu, istorijskom trenutku i revoluciji' (Cvetajeva, 1971:p.6). Naredne godine donele su nekoliko ključnih izdanja koja su doprinela uspostavljanju Cvetajeve ne samo kao uzorne autorke u smislu opusa, stvaralačkih tehnika i tema, nego i u kontekstu predstave njene biografije kao beskompromisnog *pesničkog života*.

² 'Riječ je o tekstovima koji su istodobno publicirani u emigrantskim časopisima kao što su pariški *Novyj Grad* (*Ep i lirika savremene Rusije*), *Sovremennye zapiski* (*Moj Puškin* i *Umetnost u osvetljenju savesti*), praški *Volja Rosii* (*Natalija Gončarova*, *Pesnik i vreme*), te esejima koji su za poetesina života objavljeni samo u Ruskom arhivu' (Lukšić, 2015:p.35).

Ovi prevodi i tekstovi u pravom su smislu odigrali ulogu onoga što Gideon Turi naziva ‘popunjavanjem procepa u odgovarajućoj kulturi’ (Toury, 1995:p.54), odnosno praznine koju je uslovio diskontinuitet sa književnim stvaralaštvom žena iz prve polovine 20. veka u jugoslovenskoj književnosti. Godine 1972, Milica Nikolić objavljuje knjigu *Ruske poetske teme*, čije poglavlje *Odgovori Marine Cvetajeve* predstavlja značajan tekst za potonju recepciju pesnikinje. Ovaj tekst objavljen je, nešto dopunjen, i u vidu predgovora u izdanju Cvetajevine knjige poezije i eseja *Zemaljska obeležja* naredne, 1973. godine. Nadahnuti prevodi u ovoj knjizi Olge Vlatković i Danila Kiša, koji uvažavaju složenost izraza, ritma i intonacije Cvetajevine poezije, presudni su za primarnu i kreativnu recepciju pesnikinje. Još jedna knjiga objavljena sedamdesetih godina 20. veka snažno je uticala na tokove recepcije Cvetajeve kao kulturne figure, a reč je o zbirci autobiografske proze *Neovdašnje več*e (1977), u kojoj se nalaze ostvarenja *Đavo*, *Dom pored Starog Pimena*, *Kirilovne*, *Majka i muzika*, *Neovdašnje več*e, *O ocu*. Prevodilac Petar Vujičić u svom pogovoru pod naslovom *Pesnička i životna sudbina Marine Cvetajeve* pored mnogih dragocenih uvida u život i delo Cvetajeve, podvlači i specifičnost njene proze u odnosu na poeziju, jer u prozi piše ‘stalno i isključivo o sebi’:

‘Malo je u svetu delâ u kojima su pisci imali hrabrosti da s tolikom otvorenosću govore o svojim najprivatnijim problemima. U svojim prozama Cvetajeva je u tom pogledu išla dalje od Rusoa, dalje od Tolstoja, dalje i od svih pisaca-žena koje poznajemo. (...) Tek Cvetajeva pokazuje kakvi neslućeni slojevi postoje u psihičnosti žene, slojevi koje tek treba da nam otkrije buduća ženska literatura. Ne ženska zato što bi je pisale žene ili što bi bila namenjena ženama, nego u kojoj bi žena imala smelosti da misli kao žena i piše kao žena, te da nam otkrije to što je u literaturi dosad ostalo neotkriveno.’ (Vujičić, 1977:p.155–156)

Kao glavnu temu ove autobiografske proze Vujičić sagledava rađanje pesnika. Karin Grell upućuje na pesnikinjinu upotrebu istorijskog materijala da bi opisala ‘pjesnikovu sposobnost da se kroz jezik oslobodi od povijesne stvarnosti i njezinih ograničenja’, pa u njenim tekstovima pre pronalazimo pesničko *ja* nego istorijsku/biografsku individualnost (nav. prema Vidić, 2016:p.228). ‘Cvetajeva koristi osobni materijal o vlastitoj obitelji, ali i o drugim osobama, kao pozadinu/apologiju/mitologiju javne verzije priče o vlastitom postajanju pjesnikinjom’ (Vidić, 2016:p.229), a ovaj aspekt (auto)biografskog propitivanja i destabilizacije lirskog/pripovednog glasa, te dekonstrukcije autorskog autoriteta, veoma je važan za njenu recepciju kod nas.

Cvetajeva kao književna referenca susreće se kod književnica najrazličitijih poetičkih usmerenja. Međutim, kod Biljane Jovanović i Irene Vrkljan ona nije tek usputna referenca niti orijentir u pozicioniranju u književnom polju, već

sagovornica u vlastitom poetičkom i biografskom profilisanju. U svojoj analizi prisustva Cvetajeve u umetničkoj imaginaciji ruskih pesnika od 1960-ih do 1990-ih godina Aleksandra Smit razmatra na koji način su različite pesničke generacije preosmislile njenu sliku kulturne heroine, počev od Bele Ahmaduljine, koja se na srpski jezik prevodi već šezdesetih godina. Ime Cvetajeve postalo je ‘simbol slobode govora i nesputane kreativnosti’ (Smith, 2016:p.243) i ‘simbol otpora opresivnim političkim režimima’, a ona ‘odlučna zagovornica večnih istina koja je stvorila viziju transnacionalnog bratstva svih pesnika’ (Isto:p.264), fascinirao ih je njen ‘ispovedni, krajnje individualistički i antifilistarski način izražavanja i verovanja’ (Isto:p.250), a doživljavana je i kao ‘figura nalik mučenici iz generacije koja je stračila svoje pesnike’ (Isto:p.251), kako je to formulisao Roman Jakobson, ali i ‘nekonformistička pesnikinja čija su dela i reči nerazdvojni’ (Isto:p.264). Pored toga što su intertekstualno uključivali njena dela, pesnikinje i pesnici perioda *odmrzavanja* tematizovali su mitopoetske momente iz njene biografske proze, kao i njeno samoubistvo. U postsovjetskoj recepciji osobito su zanimljivi uvidi pesnikinje i kritičarke Marije Stepanove, koja umanjuje značaj biografskog kod Cvetajeve, smatrajući da se ‘njen život i njena umetnost često nadmeću u očima njenih čitalaca’ (Isto:p.265). Smit zaključuje da Stepanova vidi Cvetajevu kao stoika koji je učinio sve da preživi kataklizme 1910-ih 1930-ih, da je izrazila brige i traume mnogih svojih suvremenika, te da poetska persona Cvetajeve ‘ima mnogo autentičniji ljudski glas nego mitopoetska, kontradiktorna samoreprezentacija koju nalazimo u njenim delima’ (Isto:p.265).

2. Marina Cvetajeva u delu Biljane Jovanović

Za recepciju u delu Biljane Jovanović prevodi Cvetajeve svakako su bili presudni. U intervjuu Radmili Gikić iz 1979, posle objavljivanja romana *Pada Avala*, ona ukazuje upravo na nepostojanje svesti o prethodnicama i na marginalizaciju ženskog stvaralaštva (up. Gikić Petrović, 2002). Biljana Jovanović veoma je retko upućivala na druge autorke ili autore, tako da njena intertekstualna relacija s Cvetajevom – prisutna od ranih pa sve do poslednjeg dela – ima autopoetičke odlike. U romanu *Psi i Ostali* (1980) naratorka rekonstruiše svoje detinjstvo i promišlja disfunkcionalne i traumatične porodične odnose. Roman ima autobiografsku potku iako su veze sa stvarnim događajima zamagljene (npr. očevo samoubistvo umesto majčinog), dok upućivanje na Cvetajevu ima veze sa njenom prozom, ali ne u kontekstu mitopoetizacije biografije i mita o nastanku pesnikinje, već u domenu preuzimanja vlastite priče i uspostavljanja pripovedačkog glasa i autoriteta. Na početku romana

Psi i Ostali, naratorka Lidija opire se tuđem sećanju – priči majke i babe o njenom detinjstvu – kao i analitičkim diskursima koji bi njeno sećanje pretvorili u *nesjećanje*. 'Istini za volju, tu postoji jedna stvarčica u vezi s izmišljanjem detinjstva, koja se pokazuje, ipak, kao prednost nad neizmišljenim takozvanim pravim detinjstvom: nema podsvesti i sličnog podzemlja, nema tumačenja, nema onih lakrdija okolo-naokolo psihoanaliziranja' (Jovanović, 1980:p.9). Cvetajeva se u romanu pominje na dva mesta. Prvi put, referenca je upletena u tok misli koje se junakinji javljaju prilikom seksualnog čina sa Milenom. Milenin vrat priziva kao prisilnu misao onu o očevom vešanju, a između te sladostrasne slike i nepredstavljive traume posreduje reprezentacija Cvetajevine smrti, mitologizovana u književnoj istoriji.

'(...) mislim kako je vrat Cvetajeve u Dagestanu, pošto ga je provukla kroz omču unezvereno i hitro (pa ko bi je sprečio?!) odmah, istog trena (ali to niko nije video) postao žad i slonovača, žut i zelen kao Milenina koža i stvrdnut, stvrdnut kao moja koža. Znam da Jaglika i Milena, te stvari ne razumeju; znam da to nije ko da perčin iščupaš iz glave; da li je, recimo, Mihailo, moj otac, ili Cvetajeva, svejedno ko, ali recimo ipak Mihailo, *onaj* iz Jaglikinih dugogodišnjih šaputanja po kući (Milenini zubi, pa jezik, opet zubi, zatim samo usne su svuda po mojim celulitičnim butinama; a soba je, inače, nezagrejana), da li je on časak pre nego što su mu se noge visoko zgrčile – obesio se o radijator, pomislio na svet, na kožu koju ostavlja [...] Svi tako govore: *Izgledao je kao da spava*, kakvo sranje, kao i ono: *Bio je lep baš kao da spava*, kakva pizdarija, slatki bože! Šta zna ova Milena, ova bela Milena o tome da li je Mihailo ili Cvetajeva svejedno, provukla glavu kroz omču brzo i vešto, unezvereno i uplašeno, zbunjeno kao na početku, sigurno sa zaletom, polako s uživanjem, gadeći se možda, gadeći se stalno, ili kao pod jastuk ili kao u grotlo?' (Jovanović, 1980:p.77–78)

Pošto je očevo samoubistvo ne samo trauma, već i oduzeto naratorki jer je obeleženo tuđom reprezentacijom i označeno kao slabost i kukavičluk, Lidija mu pristupa preko slike samoubistva Cvetajeve kao zamislivog i semantizovanog. Ono je u preovlađujućem čitanju koje spreže biografiju i delo viđeno gotovo kao smisleno i opravdano, kao nešto što zaokružuje njen opus, proizlazeći iz mučnih životnih okolnosti i načina transpozicije stvarnosnih elemenata u delu. Kada Lidija pita da li je provukla glavu *kao pod jastuk*, zapravo navodi reči Borisa Pasternaka o smrti Cvetajeve, koje su navedene u tekstu *Odgovori Marine Cvetajeve* M. Nikolić: 'Ne znajući kud da nestane u očajanju, sakrila se u najvećoj žurbi u smrt, stavivši svoju glavu u klizavu petlju kao pod jastuk' (Nikolić, 1972:p.144). Povezivanjem Cvetajeve kao bliske figure i nepoznanog oca, Lidija ga iskupljuje, smešta ga *među*

svoje. Ona pokušava da mu se približi putem svojevrzne identifikacije koja ne ide u pravcu promišljanja motiva i odluka, već se odvija u domenu telesnog.

U XXII poglavlju romana naratorka se i sama, naizgled sasvim usputno, poredi sa Cvetajevom, u kontekstu vlastite pozicije nasuprot ostalih – vrednica, pregalaca, zaslužnih – odnosno Cvetajevinog lajtmotivskog životnog delovanja *protiv struje*:

‘Da nije svud oko mene čitava šuma vrednica, raznih vrednica, da nije njihove pakosti i njihove strogosti, ja bih se osećala prisno združena s vlastitom lenjošću, neraskidivo, i ne bih je pomešala niti zamenila za tuđu, za ničiju, bilo čiju, nikad, uspela bih u tome, i kad bih morala od sad pa na dalje bez prestanka da nosim kapu na glavi, kao na ošišanoj glavi M. Cvetajeve.’ (Jovanović, 1980:p.98)

Ovde se upućuje na epizodu iz eseja *Živo o živome* o Maksu Vološinu, koju takođe navodi Milica Nikolić u svom eseju, te na nekonvencionalnu sliku pesnikinje kao devojke obrijane glave. Ukrštaju se adolescentske perspektive, da bi se Cvetajeva predočila kao uzorna (kontra)kulturna figura u opiranju autoritetima i nesaglasnosti. Nepristajanje na tuđe određenje i perspektivu u pogledu biografije, nepristajanje na ulogu žrtve u poeziji, nepristajanje na pasivnu poziciju, posledica je pesnikinjinog insistiranja na svojoj potpunoj slobodi i potpunoj odgovornosti. ‘Ona je gotovo opsednuta predstavljanjem sebe kao jedinog tvorca sopstvene sudbine, njen nesavladiv osećaj lične odgovornosti svedoči o njenom nenadmašnom karakteru i umetničkom stavu’ (Dinega, 2001:p.7). Čini se da je u recepciji Biljane Jovanović ovo ključan aspekt stvaralaštva Cvetajeve – aktivna, borbena lirska junakinja čiji je glas snažan i neumoljiv te koja sve izbore i okolnosti predstavlja pod svojim uslovima, ne prilagođavajući se kvalifikacijama, ograničenjima, relacijama koje dikiraju kulturni kodovi, socijalni uzusi, ideologija. Nesaglasnost sa masom i razumevanje za poražene, odbačene, neprilagođene, a posebno za položaj izvan, na margini, za Biljanu Jovanović povlašćena su mesta ove stvaralačke identifikacije. U svojoj kratkoj prozi *Miloš Crnjanski i Marina Cvetajeva* (1993), ona senzorno, sumatraistički povezuje dvoje pisaca putem njihovih inicijala, ali i stranstvovanja, izgnanstava i smrti.³ Pominju se odlučujući prostori njihovih životnih prekretnica, a kod Cvetajeve to je Jelabuga kao gotovo mitsko mesto, srodno personifikovanoj Jelabugi – napisanoj malim početnim slovom – što podseća na večiticu ili neko slično htonsko biće za koje se lirsko *ja* kune da će je ubiti u pesmi *Kunem se Bele Ahmaduljine* (up. Ahmaduljina, 1968:p.58-60).

³ Iako je ovo poetska proza, uvidi su veoma sugestivni: nekoliko srodnih polazišta kakva u svojoj komparativnoj analizi ovo dvoje autora nudi i Vladimir Zorić u tekstu *Radiating Nests: Metalingual Tropes in Poetry of Exile, Comparative Literature* (2010) 62 (3): 201–227.

U poslednjem objavljenom delu Biljane Jovanović, drami *Soba na Bosforu* (dramska igra u devet prizora i s devet prozora), objavljenoj u prvom broju časopisa *Pro Femina* (1994/95), Cvetajeva se javlja kao jedan od likova, pored Nime i Nume, Avicene, Kazanove, Saše Hercena, Johana Climacusa. Likovi su u napomenama na kraju drame povezani sa svojim važnim delima – autobiografske prirode – ali su u drami prikazani ne kao istorijske ličnosti već kao promenljivi, nekoherentni, fluidni, i to kroz svoje čulne i telesne reakcije, kroz strahove, želje, vizije. Oni su uronjeni u *sobu* kao sliku permanentnog trvenja između težnje ka ekspanziji i potvrđivanju sopstva, susretanju i spajanju sa drugim, i povlačenju, pristajanju da spoljne sile, bilo ljudi ili priroda, oblikuju naš identitet. Cvetajeva je opisana kao žena *neodređene dobi, duge crne kose*, a u uputstvima se ukazuje na njeno delo *Oktobar u vagonu*, koje je na srpski jezik prevela Lidija Subotin 1986. godine. Ovi zapisi iz teškog perioda 1917–1919. predstavljaju fragmentarnu prozu bez sižea – blisku proznom stilu Biljane Jovanović, osobito u prepisci – određenu dinamičnom, isprekidanom intonacijom. Identitetska kriza koju naratorka *Oktobra u vagonu* izražava u jeku ratnih sukoba, građanskog rata, progona, klasnih obračuna, srodna je onome što B. Jovanović iskušava u godinama rata u bivšoj Jugoslaviji, rasapu koji zahvata sve domene – međuljudske relacije, vrednosti, kulturu. Kao što u vezi sa *Sobom na Bosforu* zapaža Svetlana Slapšak, 'ljudska tela, kao i tekstovi koje izgovaraju, u drami se neprestano krune, odnose ili donose, fragmentiraju, gube delove, komad odeće, scenske rekvizite, svoje predmete, na njima se sedi ili leži, ona se ukrštaju i nestaju, prelivaju bojama i skrivaju maskama' (Slapšak, 2023:p.292). Bezdomna Cvetajeva se tako uvodi u podvojen prostor sobe–bordela dok 'sveta nema. Nestao. Puff. Otišao u zrak. Eksplodirao. Iščeznuo. Izgoreo. Rastvorio se. Odneo ga Bog' (Jovanović, 2016:p.195). Biljana Jovanović pridružuje joj Kazanovu kao brižnog pratioca, koji je u uputstvima određen rečima 'poznat amaterski violinista iz osamnaestog veka' (Isto:p.225). Lik Kazanove nesumnjivo proizlazi iz Cvetajevine koncepcije, s obzirom na to da je napisala poetsku dramu *Kazanovin kraj* (*Конец Казановы*, 1922),⁴ kao i komad *Приключения Казановы* (1918–1919), koji je Aleksandar Badnjarević preveo u časopisu *Polja* 1986. godine pod naslovom *Pustolovina*. Cvetajeva u oba dela navodi kao izvor pojedine glave Kazanovinih *Memoara*, u Kazanovinom kraju predstavlja poslednju Kazanovinu avanturu sa trinaestogodišnjom devojčicom zaljubljenom u njega, dok *Pustolovina* dočarava avanturu sa aristokratkinjom i avanturistkinjom Henrijetom koju upoznaje prerusenu u muškarca. Kod Cvetajeve je u spisku lica ona navedena kao 'Anri +

⁴Komad je inicijalno napisan kao treći deo njene drame *Feniks*, namenjene Moskovskom umetničkom pozorištu.

Henrieta, 20 godina, mesečev led', dok je Đakomo Kazanova određen kao 'oštri ugao i ugalj' (Cvetajeva, 1986:p.504). Ova rodna fluidnost koja proizlazi iz transvestije – ključne i za priču o Nimi i Numi – kao i dočaravanje likova kroz senzorne aspekte, postaju predložak i za dramu Biljane Jovanović.

U višeslojnoj simbolici *Sobe na Bosforu* autorka intertekstualno reflektuje i dosledno tematizovanje domaćeg prostora u delima Cvetajeve, od roditeljskog doma, preko pseudodoma u emigraciji, pa do mitskog i mentalnog doma, kao 'mesta konačnog utočišta i smiraja, ne-seljenja', ali i kao onog koje je 'preostalo nakon svih odbijanja, svih otkaza' (Veselinović, 2007:p.193). U Cvetajevinoj pesmi *Dom* (1935) predstavljen je razrogačeni dom - duša širokih okana, u kojem 'Svako je okno – ikona' i u kojem je boj za opstanak, 'freskni prizor borbe' (Cvetajeva, 1990:p.407). Prozori-prizori u *Sobi na Bosforu* imaju ikonična svojstva, posebno kada je reč o specifičnoj upotrebi scenskog svetla koje navodi na utisak 'isijavanja pojedinih odnosa među likovima, i samoisijavanja. Svetlo je shvaćeno kao u priči o ipostasu hrišćanske ikone', navodi Zorica Jevremović (2016:p.90). S druge strane, u pesmi *Soba: pokušaj* lirski junakinja Cvetajeva sklapa jednu sobu u mislima koja bi trebalo da posluži kao gostiona za 'sastanak Duša', ali je taj prostor i taj susret – kao i obično kod Cvetajeve – veoma čulno dočaran. U drami Biljane Jovanović, granica koju uspostavljaju prozori-ramovi neprestano se uspostavlja i potire, čime se i mitsko-ritualna soba, kao i njeni likovi, otvara i zatvara prema istoriji i vremenu. Znanje, istina, verbalno, neprestano se propituju, potiru, njima se ne veruje, a jedina pouzdanost ostaje telesno, dodir, muzika i tišina. Biljana Jovanović smešta Cvetajevu u domen iracionalnog, alogičnog, gde posle praznjenja od reči, ljudi prekoračuju granice između svog i tela drugog: liče jedni na druge ili na svoje senke, neprestano se međusobno opipavaju, posežu za telom drugog, podižu ih i nose, osluškuju dah, prate udarce srca dlanom. Time je približava onom stalno željenom susretu njene poezije u kojem se ovozemaljski identiteti očituju kao porozni i fluidni te ne ometaju erotični sastanak Duša.

3. Marina ili o biografiji Irene Vrkljan

Hrvatska autorka Irena Vrkljan, posle niza pesničkih zbirki, okrenula se lirskoj prozi i autobiografskom diskursu u knjigama *Svila, škar*e (1984) i *Marina ili o biografiji* (1986). Kao što može da se uoči već na osnovu naslova druge knjige, autorka promišlja ne samo biografiju Marine Cvetajeve, već i ulogu jezika u oblikovanju iskustva, a osobito u kontekstu književnih žanrova čije konvencije sputavaju i apstrahuju specifično žensko iskustvo. Cvetajeva je kulturna figura čija

je biografija mnogo puta ispričana – revolucija, emigracija, samoubistvo, reči su koje dominiraju tim narativom. Ali postoji i priča o sebi koju nam priča sama Cvetajeva. Dok razmatra obećanje Cvetajeve da će se udati za Sergeja Efrona i nikad ga neće napustiti ukoliko pogodi njen najmiliji kamen, što presudno oblikuje njen životni put, Irena Vrkljan efektно naglašava: ‘Postoji biografija riječi. I ona druga, prokleta, ona događanja’ (Vrkljan, 1986:p.24), dok na kraju knjige zaključuje: ‘Marina je sačuvana u napisanom. Usporedbe ne postoje. *To* je život.’ (Vrkljan, 1986:p.116).⁵ Knjiga započinje autorkinim prevodom Cvetajevine *Novogodišnje*, posvećene Rilkeu, dok je, pak, u drugom izdanju iz 1987, u kojem su objavljeni zajedno *Svila*, *škare* i *Marina*, između ova dva dela umetnut niz fotografija autorke i njene porodice, kao i Cvetajeve, dakle ono dokumentarno. Irena Vrkljan već na početku upućuje na pesmu Cvetajeve, ali prikaz pesnikinje ne svodi se na književni uticaj, počev od prisnog obraćanja ličnim imenom. Ipak, autorka naznačava puteve recepcije ruske pesnikinje kao preduslov spoznaje ove veze. Prepričavajući san u kojem upoznaje Cvetajevu i njenu sestru Asju, naratorka kaže: ‘Držim njene ruke, uzbuđena sam, mucam, pričam joj da sam s Inom prevela njene pesme. Ina je Ruskinja i došla je 1925. u Njemačku. Pričam joj da su u Jugoslaviji izišle dvije njene knjige, želim joj reći da nije zaboravljena.’ (Vrkljan, 1986:p.65) Ona ima potrebu da Cvetajevin nesusret s publikom iskupi ovim posthumnim prihvatanjem i razumevanjem. Vlastiti odnos sa Cvetajevom predočava kao istoriju čitanja, ali i materijalnog prisustva Cvetajeve kroz knjige:

‘Prvu knjigu s pjesmama Cvetajeve kupila sam u Zagrebu i ponijela je u Berlin. Ovdje sam potražila sve što o njoj postoji, sva ruska, njemačka, talijanska izdanja. Ona je nakon godine 1982. vladala u našem stanu u Mommsenovoj ulici, njene su knjige ležale po svim stolovima, stolicama, policama, njene pjesme, proza, pisma. Čitala sam i skupljala. Sve drugo pridošlo je samo od sebe.’ (Vrkljan, 1986:p.69)

Relacija prema literarnoj pretkinji zasnovana je na otklonu od postojećih, maskulinih biografskih samodefinicija i, važnije, reprezentacija ženskog koje su zasnovali i kontrolisali muški autori kroz istoriju književnosti, ‘mitskih maski koje su (...) pričvrstili na njeno ljudsko lice da bi umanjili strah od njene nestalnosti’ (Gilbert, Gubar, 1979:p.17). Pokušavajući da izbegne maskuline konstrukcije koje su ‘prodirale u ‘najprivatnije prostore’ bezbrojnih žena koje su pisale’ (Gilbert, Gubar, 1979:p.20), Irena Vrkljan oslobađa domaće prostore (kuhinju, trpezariju) od nametnutih uloga i hijerarhija, potencirajući često svesku u džepu Cvetajeve,

⁵ U svojoj knjizi *Da li postoji život?* (1995), Judita Šalgo objavljuje priču *Irena ili o Marini ili o biografiji*, u kojoj razmatra identitetska pitanja reflektujući postupak biografskih ukrštanja iz knjige I. Vrkljan.

naporednu i nadređenu kućnim poslovima. Kako primećuje Silija Hoksvoort, pobuna I. Vrkljan protiv predeterminisanih modela nije samo teorijska, već sačinjava osnov njenog sagledavanja života, 'tesno povezan sa iskustvom detinjstva i njenim osećajem zarobljenosti u ukalupljenom srednjeklasnom očevom svetu (a posebno odbacuje oca i strukturisan, samozadovoljan svet *muškog posla*). Ona deluje protiv osećaja da je *konstruisana* od strane sveta odraslih' (Hawkesworth, 1991:p.224). Zato ne samo da privatni prostor ispunjava knjigama Cvetajeve koja *vlada* stanom, kao otelovljeno poetsko biće što preoblikuje kulturne konstrukcije svakodnevice nego se i narativ o sebi prisposobljava samouverenom glasu kojem se 'ne potkrada nikakav *humilitas*' (Vidić, 2016:p.268) u autobiografskoj prozi Cvetajeve, u potrazi za legitimitetom, da bi naratorka upisala svoju samodefiniciju kao pesnikinje/autorke. 'Ono što bih htjela otkriti, to je ulazak Marine u moj život' (Vrkljan, 1986:p.83), napominje pripovedačica u knjizi Irene Vrkljan, razmatrajući na koji način 'trag mrtve žene koju nismo poznavali' obeležava nečiji život.

Tokom svog nelinearnog pripovedanja, Vrkljan priziva ključne momente Cvetajevinog života kroz prizmu njenih autobiografskih tekstova, potirući pritisak hronologije i narativnih konvencija. Za lirski roman i inače je karakterističan princip teme i varijacije a ne uzročno-posledične naracije. U preplet biografija uključuje se i prikaz glumice Dore Novak, tako da se tokom romana varira tema zarobljenosti u svom iskustvu, koje neizbežno oblikuje našu percepciju drugog, te 'potrage za oslobađanjem kroz umetnost u životima sve tri žene' (Hawkesworth, 1991:p.226). U tom smislu, autorka implicitno poredi Cvetajevinu nečitanost, njenu lišenost publike za života, sa njenim intenzivnim međuljudskim odnosima i uzmicanjem mnogih suvremenika od te intenzivnosti, a posebno u emigraciji, koja predstavlja tačku dodira između biografije autorke i ruske pesnikinje. Polazeći od Cvetajevine tvrdnje da je čitanje saučestvovanje u stvaralaštvu, Josif Brodski objašnjava:

'U toj izjavi načuljeno uvo jasno oseća autorsku (i žensku, pri tom), ponosom prigušenu notu očajanja pesnika užasno umornog od sve većeg – sa svakim sledećim stihom – razilaženja s auditorijumom. I u obraćanju pesnika prozi – toj *a priori normalnoj* formi opštenja sa čitaocem – postoji uvek nekakav motiv snižavanja tempa, menjanja brzine, pokušaja da se čovek razotkrije, da objasni samog sebe. (...) Obraćajući se prozi i raščlanjujući gotovo bezmalo svaku reč u njoj na sastavne delove, Cvetajeva pokazuje svome čitaocu iz čega se reč – misao – rečenica sastoji; ona pokušava – često protiv svoje volje – da približi čitaoca sebi, da ga učini isto tako velikim.' (Brodski, 1989:p.149)

Pesnikinja Irena Vrkljan takođe u prozi teži da uspostavi drugačiji odnos sa čitaocima, da objasni sebe - autorku kroz poreklo, porodično i književno. Detinjstvo, kao i kod Cvetajeve, te kod Biljane Jovanović, nameće se kao domen represije i prisilnog oblikovanja koji autorke nastoje da preuzmu od onih koji su predstavljali autoritet, koji su kvalifikovali, disciplinovali, odlučivali, da ga izraze svojim glasom, iz svoje perspektive, svome sabesedniku. Autobiografska proza Cvetajeve koja se odnosi na detinjstvo obeležena je motivom prestupa, prekoračenja zabrane (up. Grujić, 2005). Pisanje o sebi kod naših autorki uslovljeno je kritikom i razotkrivanjem malograđanskog života i morala, subjekt se uspostavlja kroz diskurzivno opiranje. Suvremena kritika je već u romanu *Svila, škare* I. Vrkljan osetila bes koji je ocenila kao neženstven (up. Hawkesworth, 1991:p.221), dok Biljana Jovanović svom čitaocu zabija 'prst u oko'. Dakle, jasno je da se tu otkrivaju neki povlašćeni čitaoci, pored onih čija se negativna reakcija predviđa i kojima se piše gotovo u inat. Irena Vrkljan vezuje novu perspektivu gledanja na vlastitu biografiju za odlazak iz zemlje, što svakako podrazumeva i određeni sociopolitički aspekt u sagledavanju kulturnih normi i ograničenja, ali se u *Marini* zadržava na stvaralačkom aspektu, na literarnom sagovorništvu:

'Otada pokušaj življenja u dvije zemlje. Pisanja između. I gubitak onih, koji su čitali moje pjesme. Smjestila sam se ubrzo u zemlji sjećanja. Prošlo je djetinjstvo, prošla je mladost. I dijete-stablo. Ruka je polako počela tražiti druge znakove. One jedne ničije zemlje bez boje. One iz tamnog lijevka pamćenja.' (Vrkljan, 1986:p.52)

Tematizovanje biografije kod Irene Vrkljan nije započelo u prozi, njena zbirka *U koži moje sestre* (1982) u tom smislu otvara nove tematske i emotivne sfere, pa se tako ni slikovnost u prozi ne koncipira nezavisno od slikovnosti uspostavljene u poeziji, a vezane za biografsko, samo je ona kasnije eksplicirana, dodatno kontekstualizovana. U zbirci *Soba, taj strašan vrt* (Prosveta, 1966), na primer, susrećemo simboliku deteta-stabla, ključnu za knjigu *Marina ili o biografiji*: 'Bila sam stablo i imala sam grane. / Gdje ste prijatelji djetinjstva, / sada zatvoreni u neke tuđe sobe' (*Bila sam stablo*) (Vrkljan, 1966:p.53). No, u pesmi nema društvene kritike, propitivanja socijalnih normi i uslovljenosti porodičnih struktura, rodnih uloga, mehanizama vaspitavanja i prilagođavanja, te odgovornosti. Uporedimo ovaj pasus u *Marini*, uronjen u fragmentarne uspomene Cvetajeve i drugih lica:

'Djetetu biva zapovjedbno da zatvori prozore i vrata. Ne, u Zagrebu nije dat nikakav znak za uzbunu. Djetetu biva rečeno, to je zbog susjeda. Ne treba da čuju kako dijete plače i viče. Zatim otac donosi žuti štap. Dijete će dobiti batine, biti

kažnjeno. Ono ne zna više zbog kog nedjela. Rat i nove opasnosti ne mijenjaju očeve odgojne metode. Njegovi udarci su snažni. Tvrđoglavo dijete ne plače. I otac, nezadovoljan time, prestaje da ga tuče. Bježi mi s očiju! Kamo? Dijete nema svoju sobu, spava u dnevnoj, prolaznoj. Vani je već večer, dijete ne smije k stablu. Misleći na sve to, zaboravlja na bol. Zaboravlja na sve, ali ne zaboravlja da je prije *kazne* poslušno moralo zatvoriti vrata i prozore. To ga je najviše učinilo bespomoćnim. Glupo derište, nestani! Otac je vikao. I dijete je tiho otišlo iz stana, iz obiteljskog života, noću, i u snu.' (Vrkljan, 1986:p.101)

Doživljeni govor spreže tačku gledišta deteta čija se objektivizovanost i potčinjenost prenosi trećim licem jednine, sa naknadnim sagledavanjem čitave scene. Kao i u romanu *Psi i Ostali* Biljane Jovanović, trauma fizičkog kažnjavanja i okrutnog disciplinovanja postavlja se naporedo s malograđanskim ugledom. Lidija, junakinja romana *Psi i Ostali* često u traumatskim situacijama na apsurdan način potencira lepo vaspitanje, učtivost i uljudan glas kojima su je majka i baka učile, sugerišući to kao mimikriju *normalnosti* važniju u roditeljskom pristupu nego što su briga i nežnost. Junakinja Irene Vrkljan navodi kako mora 'izdržati to padanje niz stepenice mog detinjstva s *ljubim ruke* i s ružičastim vrpcama u kosi' (Vrkljan, 1986:p.248). Tu vrstu otklona, sarkazma i emotivnog naboja autorki je omogućila proza, u okviru fragmentarnog, nelinearnog pristupa i odricanja od objedinjujuće, nadređene idejne koncepcije. Obe autorke bave se prirodom sećanja i procesa subjektivacije, prisilnog prilagođavanja junakinja normama i njihovog opiranja internalizovanim ograničenjima. U tom smislu, uzorni lik Cvetajeve, u kojem su sabrane njena kulturna figura i lirska junakinja njenih dela, i kod Irene Vrkljan legitimizuje poetički obračun sa žanrovskim, socijalnim i rodnim konvencijama, jer se ruska pesnikinja, na osnovu 'stepena odgovornosti koju ona stavlja na čitaočevu svest' (Brodski, 1989:p.159) i snažnog, preduzimljivog, intenzivnog glasa, percipira kao figura koja se samouvereno postavlja naspram društva, ali i ona koja kroz čitav opus balansira sa 'ženskim nepovoljnim položajem u poeziji' (Dinega, 2001:p.5). Ukazujući na metaforu hodanja po užetu u delu Cvetajeve, Alisa Dinega uočava 'tanku liniju u njenim stihovima između transgresije i transcendencije, između ženske subverzije i obnove ljudskih i pesničkih normi, te bespolnog dosezanja uzvišenog koje je, u krajnjem razmatranju, nerazpoznatljivo od nebivstvovanja' (Dinega, 2001:p.5). Ova akrobatska pesnička persona dosledno se predstavlja kao 'snažna, snalažljiva, apsolutno samosvesna, uvek i u potpunosti odgovorna za svoju sudbinu: istinska heroina koja traži iskušenja čija će je prevazilaženja preobraziti' (Dinega, 2001:p.8).

Upravo zbog ovih aspekata njenog dela, Cvetajeva postaje povlašćena sagovornica u delima Biljane Jovanović i Irene Vrkljan: ona je željena čitateljka naspram svih onih očekivanih nezainteresovanih ili pak negativno nastrojenih čitalaca, koji bi osećali da su njihova uverenja provocirana i napadnuta tekstem. Nije slučajno na početku knjige *Marina ili o biografiji Novogodišnja* pesma kao svojevrstan signal, kada se setimo reči Brodskog o tome kako je Cvetajeva u mrtvom Rilkeu našla ono čemu stremlji svaki pesnik – ‘apsolutnog čitaoca’ (Brodski, 1989:p.164). S druge strane, obe autorke osećaju potrebu da ovaj odnos učine uzajamnim i da se, pojednostavljeno rečeno, oduže ruskoj pesnikinji – Biljana Jovanović time što je smešta u povlašćeni prostor svoje *Sobe na Bosforu*, a Irena Vrkljan time što prevodi njene pesme i ukazuje joj na to da su njena dela čitana i voljena nakon njene smrti. Poseban aspekt ove kreativne recepcije jeste i reakcija na marginalizaciju i etiketiranje stvaralaštva žena u srpskoj i hrvatskoj književnosti. Biljana Jovanović u pomenutom intervjuu sa Radmilom Gikić ironično se odnosi prema određenju *žena-pisac*, shvatajući ga kao sredstvo diskvalifikovanja žena koje pišu i izraz snishodljivog i autoritativnog stava maskulinog književnog establišmenta (Veselinović, 2024:p.184). Na sličan način Irena Vrkljan negoduje što su je stavili u ladicu ženskog pisma: ‘Nisu me htjeli svrstati u književnost uopće, nego sam stavljena tamo sa strane, i tako me, oni koji to žele, mogu hvaliti, bez da budem konkurencija muškom pisanju’ (nav. prema Dakić 2023:p.69). Ovakva recepcija stvorila je procep u recepciji poezije i proze autorke, a na osnovu analize te recepcije Mirela Dakić zaključuje koristeći termin Margerit Diras kako ‘autoričin udio u književnoj povijesti sadrži potencijal *dvostruke nepodnošljivosti*, iznevjeravajući s jedne strane koherentnu predodžbu o ženskoj komponenti književnog (protu)kanona, a s druge strane maskulinu sliku našeg književnog modernizma i avangarde’ (Dakić 2023:p.70). Kako obe autorke pišu s eksplicitnim otporom prema književnoistorijskim kategorijama, ali i patrijarhalnim društvenim normama, lik i delo Marine Cvetajeve javljaju se kao paradigma poetičke nesvodivosti, modernističke samosvesti i performativnosti, kao i individualističkih, antifilistarskih načela življenja.

Literatura

1. Ahmaduljina, B. (1968) *Grozница*, prev. O. Davičo. Beograd, Nolit.
2. Brodski, J. (1989) *Udovoljiti senci*, prev. N. Nikolić Bobić, J. Tešanović, Lj. Strnčević. Gornji Milanovac, Dečje novine.
3. Cvetajeva, M. (1971) *Marina Cvetajeva*, izbor i prevod B. Vuković. Beograd, Mlado pokolenje.

4. Cvetajeva, M. (1986) Pustolovina: u pet slika, prev. A. Badnjarević, *Polja*, 32, 334, 504–513.
5. Cvetajeva, M. (1990) *Pesme i poeme*, prev. M. Dobrić et al. Beograd, Narodna knjiga, Srpska književna zadruga.
6. Dakić, M. (2023) *Tko nasljeđuje žensko pismo?* O domaćoj recepciji francuske feminističke teorije. *Umjetnost riječi* LXVII, 1, 59–81.
7. Dinega, A. (2001) *A Russian Psyche: the Poetic Mind of Marina Tsvetaeva*. The University of Wisconsin Press.
8. Gikić Petrović, R. (2002) *Tokovi savremene proze*, Novi Sad, Dnevnik.
9. Gilbert, S. and S. Gubar (1979) *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press.
10. Grujić, M. (2004) Poetika prestupa u prozi Marine Cvetajeve, *Genero*, 4/5, 43–59.
11. Hawkesworth, C. (1991) Irena Vrkljan: Marina, or about Biography. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 69, No. 2, 221–231.
12. Jevremović, Z. (2016) Ram za sliku Ulrike Majnhof. U: B. Jovanović, *Buntovnica s razlogom*, ur. R. Lazić, M. Urošević, Beograd, Žene u crnom, 83–90.
13. Jovanović, B. (1980) *Psi i Ostali*. Beograd, Prosveta.
14. Jovanović, B. (2016) *Buntovnica s razlogom*, ured. R. Lazić i M. Urošević, Beograd, Žene u crnom.
15. Lukšić, I. (2015) *Ruski arhiv i kultura ruske emigracije: težišta*. U: Matović, V. i S. Barać (ur.) *Ruski arhiv (1928-1937) i kultura ruske emigracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Beograd, Institut za književnost i umetnost, 29–40.
16. Nikolić, M. (1972) *Ruske poetske teme*. Beograd, Nolit.
17. Slapšak, S. (2023) Poetika beznađa Biljane Jovanović, *Zeničke sveske - Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, 37–38, 274–305.
18. Smith, A. (2016) Marina Cvetaeva in the Artistic Imagination of Russian Poets of the 1960-1990s. In: Forrester, S. (ed.) *A Companion to Marina Cvetaeva*. Leiden, Boston, Brill, 239–269.
19. Šalgo, J. (1995) *Da li postoji život*. Beograd, Vreme knjige.
20. Toury, G. (1995) *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
21. Veselinović, S. (2007) Slike doma u delu Marine Cvetajeve. *Gradina* 20, 180–199.
22. Veselinović, S. (2024) Individualizam kao pobuna: književnost i aktivizam Biljane Jovanović, u: Crnjanski, N. (ur.) *Identitet umetnice u srpskoj modernoj umetnosti*. Novi Sad, Akademija umetnosti, 180–193.
23. Vidić, A. (2016) *Ruska ženska autobiografija: osobno i javno*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.
24. Vrkljan, I. (1966) *Soba, taj strašan vrt*. Beograd, Prosveta.
25. Vrkljan, I. (1986) *Marina ili o biografiji*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.
26. Vrkljan, I. (1987) *O biografiji*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.

27. Vujičić, P. (1977) Pesnička i životna sudbina Marine Cvetajeve. U: Cvetajeve, M. *Neovdašnje veče: pripovetke i sećanja*. Beograd, Rad.
28. Zorić, V. (2010) Radiating Nests: Metalingual Tropes in Poetry of Exile, *Comparative Literature* 62 (3), 201–227.

Sonja Veselinović
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

MARINA TSVETAeva AS A CULTURAL FIGURE IN THE LITERARY WORKS OF BILJANA JOVANOVIĆ AND IRENA VRKLJAN

Summary

This paper presents the early reception of Marina Tsvetaeva's poetry, prose, and essays in Yugoslav, or more specifically, Serbian translated literature, with the intention to examine the influence of the Russian poet as an exemplary cultural figure in the works of Yugoslav women writers. As a cultural icon, Tsvetaeva is present in the literary oeuvre of Serbian writer Biljana Jovanović (1953-1996), from her second novel, *Dogs and Others*, to her last play, *A Room on the Bosphorus*, where she appears as one of the characters. Presenting Tsvetaeva as a countercultural figure, Jovanović builds her authorial authority and integrity based on the example of the Russian author's poetic persona and her autobiographical writing. However, she also establishes a reciprocal relationship, paying homage to this influential poet who, during her lifetime, was deprived of adequate attention from readers and critics. This aspect is also highly relevant in the work *Marina, or About Biography* by Croatian author Irena Vrkljan (1930-2021), especially in the frame of the reception of Tsvetaeva's autobiographical works. By juxtaposing details from Tsvetaeva's biography with her own, Vrkljan legitimizes her poetic confrontation with genre, social, and gender conventions. In both writers' works, Tsvetaeva appears as a privileged interlocutor and a desired reader, in contrast to the presumed critical reaction of the literary establishment.

► **Keywords:** cultural figure, reception, autobiography, feminist criticism, author, literary model, reader.

Preuzeto: 28. 1. 2025.
Prihvaćeno: 25. 4. 2025.

Nikica Mihaljević¹
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet

L'INSULARITÀ, IL MONDO VEGETALE E IL MONDO ANIMALE NEI ROMANZI DI LORENZA PIERI E DI LORA TOMAŠ

Riassunto: *L'insularità nei romanzi Isole minori di Lorenza Pieri e Slani mrak di Lora Tomaš è rappresentata come un concetto 'fluidò', connesso strettamente con i cambiamenti storico-politici e sociali. L'insularità è, inoltre, contraddistinta dall'ambivalenza dei suoi residenti: da una parte sentono la responsabilità civile per una convivenza pacifica, dall'altra sono privi di empatia. In questa ambivalenza, la natura svolge un ruolo determinante: la flora e la fauna sono gli alimenti, ma sono anche degli elementi inscindibili dell'ambiente isolano, i quali spronano, influenzano, e determinano le azioni dei personaggi.*

L'obiettivo dell'intervento è analizzare il ruolo del mondo vegetale e animale nei due romanzi, partendo dalla specificità dell'ambiente isolano. Sarà dimostrato come il mondo delle piante e degli animali ha la funzione di stabilire e di mantenere nel tempo i rapporti tra i personaggi e tra i personaggi e l'ambiente isolano, rispecchiando, allo stesso tempo, i rapporti gerarchici tra esseri umani e la flora e la fauna. Attraverso l'analisi, i risultati metteranno in luce una visione antropocentrica in questi romanzi, la quale anticipa una futura distopia. Inoltre, i risultati dell'analisi metteranno in rilievo la correlazione tra il mondo delle piante e degli animali con quello dei personaggi, insieme con le gerarchie presenti nell'epoca contemporanea. L'analisi viene eseguita utilizzando, come metodologia, l'interpretazione dei simboli proposta da Mircea Eliade, in modo tale da individuare l'importanza di corrispondenza reciproca tra il mondo animale, vegetale e quello dei personaggi.

Parole chiave: *topos insulare, insularità, mondo vegetale, mondo animale, interdipendenza, antropocentrismo, mondo distopico.*

¹ nikica@ffst.hr

1. La particolarità dell'ambientazione isolana

Nella tradizione letteraria occidentale, dai tempi dell'antichità, non mancano le opere in cui si tematizza l'isola come un topos polisemico. In particolare, nella tradizione letteraria croata, si problematizzano maggiormente i residenti delle isole e il rapporto tra gli individui e l'isola. Zoltán Medve sottolinea l'ambivalenza del topos insulare: da un lato, è un luogo di isolamento, di sicurezza, di solitudine voluta, dall'altro è il rifugio nel 'mare di caos', il centro negativo della passività, dei morti. (Medve, 2024:p.168). Medve ribadisce che, nella cosmologia dell'isola, la terminologia è per lo più vaga, ed anche incerta, nonché antropomorfa: si mette al centro dell'attenzione il rapporto intimo tra l'uomo e la natura (Medve, 2024:p.169).

Prima di delineare la particolarità dell'ambiente isolano, occorre ricordare la definizione dell'isola di Slobodan Novak, la quale assume un'importanza particolare nel contesto della presenza di questo topos nelle opere letterarie:

'L'isola è un'individualità, una sorta di quarantena privilegiata, che comunque rimane per sempre e per davvero, dato che, per chi se ne va o per chi vi è di passaggio, ogni altra realtà appare diversa, extraisolana [...]. L'isola è nettamente delimitata, senza possibilità di dileguarsi, non ha dintorni, nessun orizzonte comune, nessuna transizione graduale. Non c'è modo di arrivarci per strada [...] non c'è uscita da un'isola come da un villaggio. Vi si arriva tutt'a un tratto, e se ne allontana come se si scendesse da una nave: via un ponte temporaneo, stretto e traballante, che c'è e non c'è' (Novak, 2010:p.29).²

Il presente articolo³ parte da due presupposti: *in primis*, che tra un'isola e la terraferma ci sia una notevole differenza, non solo dal punto di vista geografico, ma soprattutto riguardo le caratteristiche sociologiche e culturali dell'ambiente causate da certe condizioni storico-sociali, e, come secondo, che qualsiasi ambiente non esista senza i suoi residenti i quali, influenzandolo, lo modificano, allo stesso modo come un ambiente trasforma loro. Uno degli obiettivi di questo intervento è scoprire in che senso i rapporti tra i personaggi siano legati, nei romanzi analizzati, con l'ambiente in cui risiedono e capirne l'importanza e il nesso riguardo al ruolo che il mondo vegetale e quello animale esercitino nelle opere esaminate.

² Le traduzioni delle citazioni dal croato in italiano sono di Nikica Mihaljević.

³ Una parte di questo articolo è stata presentata in forma di un intervento al XXVI Congresso AIPI *Canone inverso: riscritture e ibridazioni nella lingua, nella letteratura e nella cultura italiana*, tenutosi a Siviglia dal 7 al 9 novembre 2024.

Vari teorici hanno messo in rilievo la valenza dell'ambientazione nelle opere letterarie.⁴ Analizzando i romanzi di Valeria Parrella, Irena Prosenc rileva che '[n]ei testi parrelliani la città assume una valenza universale, diventa uno spazio in cui narrare la condizione umana' (Prosenc, 2017:p.169) e che '[a]lcune delle protagoniste sono plasmate dall'ambiente emarginato che ne regola i comportamenti, le apparenze e il modo di guadagnarsi la vita' (Prosenc, 2017:p.172). Allo stesso modo, con la presente analisi, si cercherà di dimostrare come i protagonisti delle opere di Lorenza Pieri e Lora Tomaš siano modellati dall'ambiente isolano che determina quasi tutte le loro decisioni e i loro atti. Prosenc sottolinea che, per quanto riguarda le opere parrelliane, '[i]l paesaggio urbano è percepito soprattutto attraverso lo sguardo del personaggio, ma anche tramite gli altri sensi se si tratta di personaggi che non hanno la possibilità di percorrerlo con gli occhi' (Prosenc, 2018:p.95). Ritroveremo la stessa rilevanza del paesaggio e dell'ambiente isolano nei romanzi che analizziamo in questa sede: ad esempio, alcuni dei personaggi, a causa della malattia o dell'età avanzata, non sono in grado di percepire l'ambiente isolano attraverso gli occhi ma attraverso altri sensi. Vedremo che l'ambiente isolano 'penetra' nei loro corpi, fondendosi con la loro identità, e acquista l'importanza proprio nella narrazione di tutta una gamma di emozioni che questi provano. In tal riguardo, consideriamo interessante osservare come un altro teorico, Lawrence Buell, individua quattro tipi di dimensioni ambientali nell'interpretazione di un testo letterario (Buell, 2013:p.6). Troviamo che almeno due dei quattro tipi di cui Buell parla si possano individuare nel romanzo di Lora Tomaš, mentre almeno uno è presente nel romanzo di Lorenza Pieri.

La prima dimensione, secondo Buell (Buell, 2013:p.6), riguarda la rappresentazione del paesaggio fisico nel testo, con la quale non si sottintendono soltanto l'ambientazione ma anche le strategie della rappresentazione. Nel romanzo di Lora Tomaš, l'interdipendenza tra i residenti dell'isola, esseri umani, e il loro ambiente fisico ci si presenta in un contesto in cui l'isola diventa la protagonista principale, mentre gli esseri umani sono marginalizzati e la loro esistenza è condizionata dall'ambiente isolano. Nel caso di Lorenza Pieri, invece, gli avvenimenti intorno ai personaggi hanno lo scopo di spronarli, in un certo senso, a correggere la prospettiva antropocentrica chiaramente visibile nel romanzo.

⁴Dell'importanza dell'ambiente, in particolare quello isolano, e dell'interdipendenza tra l'ambiente e i personaggi, mi sono già occupata in uno studio della raccolta di novelle a cura di Gabriella Kuruvilla, *Sicilia d'autore*. Cfr. Mihaljević, N. (2023) *Sicilija u vremenu i prostoru: migracija, ekoodrživost, gradski ambijent i otuđenje u zbirci pripovijedaka Sicilia d'autore, Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi*, LXVIII, 1-2; 1-16.

La seconda dimensione, secondo Buell (Buell, 2013:p.8), riguarda la scena della ricezione, ovvero 'i presupposti con cui i lettori si avvicinano al testo – che si tratti di lettori singoli o di comunità di lettori, dei destinatari originari dell'opera o dei lettori in qualunque momento della storia della sua ricezione' (Buell, 2013:p.8). In un momento storico in cui la migrazione è uno dei fenomeni affrontati, analizzati e vissuti più frequentemente, lo spostamento dall'isola verso la città e viceversa, come uno dei temi presenti in tutti e due i romanzi, racchiude anche il tema della migrazione, nel senso largo della parola: la migrazione come fenomeno di spostamento fisico da un luogo all'altro, ma anche la migrazione come fenomeno che travolge tutto l'ambiente, riferendosi al cambiamento delle abitudini, dei costumi, dei modi di dire e di tutto quello che fa parte di un ambiente e che i migranti si portano dietro migrando. Un'isola racchiude in sé allo stesso tempo sia la staticità (in quanto un ambiente circoscritto, dal quale non si può partire in ogni momento, a differenza della terraferma) sia l'attività (in quanto nei suoi residenti è sempre presente il bisogno di andarsene via dall'isola). Inoltre, nel romanzo di Pieri si evoca, tra l'altro, anche il naufragio della nave *Concordia* della compagnia di navigazione Costa Crociere, avvenuto nel 2012. Questo evento è la metafora del naufragio della società contemporanea che la caratterizza nei primi due decenni del XXI secolo, a causa degli eventi che comportano spesso, insieme con il danno ambientale, anche le conseguenze dannose alla vita degli individui (ci riferiamo alle piogge torrenziali, inondazioni, maremoti, terremoti, ecc. i quali hanno colpito varie società in questo secolo). Perciò queste due opere appaiono importanti sulla scena della ricezione letteraria nel 2025, in quanto mandano una luce particolare sulla ricerca connessa all'ambiente e i temi come migrazione, scarsità di risorse, precarietà di lavoro, ecc., anche al di fuori del contesto delle analisi e le ricerche della critica letteraria.

Joško Božanić usa il termine *la facenda* per determinare il genere letterario della narrazione orale non finzionale (Božanić, 2007:p.340–341). La *facenda* viene definito 'un racconto umoristico non finzionale caratteristico del milieu culturale mediterraneo in cui la comicità nei rapporti sociali quotidiani, specialmente nelle comunità sociali organiche, gioca un importante ruolo nella vita di ogni giorno' (2007:pp.347–348). Il romanzo di Tomaš, nonostante la forma scritta, ricorda il genere della *facenda*, in quanto, proprio come 'la *facenda* fa la sua comparsa come forma narrativa orale dello spazio pubblico - la piazza, il cui contenuto è tratto dalla realtà quotidiana e i cui personaggi sono reali e noti a tutti' (2007: p.348), anche il romanzo di Tomaš si presenta come una forma narrativa che compare in seguito ai racconti e alle facende che avvengono in uno spazio pubblico isolano, mentre i suoi contenuti sono tratti dalla realtà quotidiana dei residenti delle isole. Oltre alla forma

scritta e non orale, la differenza tra la *facenda* e il sopraccitato romanzo, sta nel fatto che l'ambiente descritto da Tomaš non è limitato solo ad un'isola in particolare o ad un luogo geograficamente determinato; per la scrittrice croata, l'ambiente isolano è una forma di spazio pubblico definito da certe caratteristiche, le quali, in altri ambienti, o del tutto scompaiono, o sono presenti in forma nettamente minore. Ciò che, però, Božanić rileva come particolarità di questo ambiente sono l'insularità e la limitatezza (2007:p.344), contraddistinte anche da 'un rovesciamento del paradosso', definito come la capacità di riconoscere il guadagno nella perdita, nella forza la debolezza, nella debolezza la forza, nel possesso la carenza, nella carenza il possesso, nel potere l'impotenza, nell'impotenza il potere' (2007:p.341). In ciò il romanzo di Tomaš si distingue da *facenda*, in quanto il paradosso, come il rovesciamento del buon senso, invece, rimane radicato nel suo significato originario.

Stiamo per affrontare, quindi, i confini geologici i quali appaiono, in questi due testi, correlati come i confini ambientali, ma anche quelli testuali, come nel caso di Tomaš, in quanto proprio i confini tra l'ambiente isolano e l'ambiente della terraferma tendono ad essere messi in rilievo e diventano netti a causa di alcuni eventi storico-sociali, i quali hanno effetto sulle reazioni dei protagonisti e si rispecchiano anche nella forma narrativa del romanzo. Un'isola può apparire come un ambiente particolarmente condizionato dagli esseri umani, limitato e condizionato essendo geograficamente lontano da altre zone; d'altra parte, la sua caratteristica di isolanità influenza i protagonisti, sfidando, attraverso le condizioni di vita in cui vivono questi personaggi, e proprio come conseguenza della particolarità dell'ambiente isolano, la prospettiva antropocentrica. In tal senso, questi due romanzi hanno la tendenza a varcare i confini nazionali e rendono 'sfumate' le linee di divisione tra le varie culture. I sopraccitati ambienti isolani non raccontano gli ambienti appartenenti a due differenti nazioni, ma 'puntano il dito' verso quelle che Ulrich Beck chiama 'le società a rischio'.

Inoltre, per quanto riguarda il romanzo di Lora Tomaš, appare ecologica anche la configurazione del testo stesso, ovvero la tipologia della narrazione. Il romanzo consiste dei capitoli di diversa lunghezza; vi troviamo dai capitoli che consistono di una sola frase fino a quelli che racchiudono più pagine. Si desume che i capitoli assumono la forma dei microcosmi insulari, offrendo una struttura dinamica e indistinta, sfuggibile da decifrare, come le coste di un'isola. I capitoli vengono disposti nel romanzo senza un chiaro ordine: si passa dai brevi ai lunghi e viceversa. Risulta, quindi, che nel testo di Tomaš avviene una certa ramificazione della struttura narrativa, in quanto i singoli capitoli appaiono come i rami di un albero, espandendo il testo in varie direzioni, senza una logica chiara e prevedibile. Ciò

porta alla percezione dell'isola come un luogo antropomorfo, a tal punto che essa stessa prende il posto degli esseri umani, sia come la vittima sia come il carnefice.

2. *Può un'isola essere più antropomorfa di un organismo umano?*

Il romanzo di Lora Tomaš⁵ inizia con una citazione presa dalla poesia di Adriana Škunca, scrittrice croata, intitolata 'Otok' (*ita*, 'Isola'), dalla quale viene preso anche l'ossimoro 'slani mrak' (*ita*, 'il buio salato') che dà il titolo al romanzo. L'oscurità come concetto che incute le emozioni di timore, insicurezza, inquietudine è facile da scoprire nel romanzo stesso, confermando al lettore di avere davanti un ambiente distopico. Inoltre, il concetto dell'isola viene presentato come antitetico in tutti e due i romanzi: si tratta dell'ambiente che, allo stesso tempo, racchiude e preclude. L'isola rappresenta il mondo a sé, a causa della complessità insita nella difficoltà di raggiungerla. Non solo, un'isola, in teoria, deve contenere le risorse le quali garantiscano ai suoi residenti che le risorse economicamente bastino, proprio perché vi si dispone di un territorio limitato. D'altra parte, questa limitatezza e la precisa delimitabilità condizionano tutti gli altri aspetti della vita isolana; ad es., un'isola difficilmente può accogliere e sopportare un numero eccessivo della popolazione in corrispondenza alle proprie risorse. Di conseguenza, sia il numero basso di residenti sia la sovrappopolazione portano alla precarietà economica ed occupazionale. Che si tratta di un territorio sempre in contrapposizione con la terraferma, è visibile anche da diverse citazioni presenti in tutti e due i testi. Ad esempio, nel romanzo di Pieri la terraferma e l'isola sono descritti come dei territori del tutto diversi. L'isola, a differenza della terraferma, diventa antropomorfizzata. Nella seguente citazione si può notare come l'isola avrebbe la capacità di tutelare un individuo, garantirgli la sicurezza, come se fosse un altro essere umano:

'C'erano paesi sempre freddi e città piene di cemento e macchine, io avevo un'isola e la fortuna di passare la maggior parte del mio tempo con il mio mare come orizzonte, circondata da una cintura di sicurezza liquida che metteva sempre al riparo da tutto quello che succedeva *là fuori*. Quasi sempre' (Pieri, 2023:p.73).

L'inverno è generalmente percepito in questi romanzi come una stagione sgradevole, non solo a causa delle condizioni meteorologiche, ma proprio in quanto causa la preoccupazione e la frustrazione nei personaggi: essendo queste

⁵ Del concetto di insularità, dell'importanza dell'ambiente isolano per i personaggi femminili nel romanzo di Lora Tomaš mi sono occupata in un precedente intervento: cfr. Mihaljević, N. (2025) La donna, il corpo vs. l'isola. Galinanes Gallen, M., Salis, L., Cattani, A. (a cura di). *Il corpo che abito. Visioni e riflessioni nella letteratura e dintorni*. Madrid, Dykinson, S. L., 346–360.

zone prive di turisti durante i periodi invernali, scarseggia anche il lavoro, e tale situazione mette i personaggi in crisi. In tal riguardo, l'ambiente isolano si trova in contrapposizione all'ambiente urbano e assume le sembianze del mondo distopico.

D'altra parte, lo stesso ambiente isolano presenta le contraddizioni in sé. D'una parte, è definito dalla limitatezza, d'altra, invece, essendo in continuazione il suo territorio marcato dalla massa d'acqua che è, quasi sempre, in continuo movimento, in realtà i contorni dell'ambiente isolano non sono del tutto precisi. Pensiamo, ad esempio, alla ghiaia delle spiagge, che viene portata via dalla marea. Tale assenza dei contorni precisi rimanda all'assenza di un'identità chiara e definita, la caratteristica che percepiscono anche i protagonisti stessi, come è possibile notare dalla seguente citazione: 'Credo che il mio tratto più caratteristico sia proprio questo: la mancanza di un contorno nitido. È qualcosa che forse mi accomuna con l'isolana, con lo scivolar via dell'acqua o il mutare del paesaggio al vento' (Pieri, 2023:p.128). Paradossalmente, questi tratti non definiti danno sicurezza agli isolani, proprio in quanto non determinati e sfuggibili. D'altro canto, è proprio l'assenza dei contorni nitidi un aspetto che mette in crisi i personaggi, assumendo la forma di un ambiente senza un'immagine chiara e definita: 'I miei paesaggi cittadini erano inquinati. Mi davano dei limiti. Erano sopportabili. Questo cielo aperto sul mare no' (2023:p.136). Si deduce che l'assenza dei limiti sprona la crisi, mentre i personaggi si spostano verso le zone in cui, invece, riescono a trovare questi contorni. Tuttavia, essendo dalla nascita condizionati da un ambiente non chiaramente delineato, non si sentono a loro agio nemmeno negli ambienti con i limiti chiaramente indicati. In quel senso, diventano sempre degli stranieri, non solo dell'ambiente isolano, ma anche dell'ambiente in cui emigrano e di loro stessi ('«Fai dieci volte il giro del mondo, tanto qui sarà sempre tutto uguale. E tu sarai sempre una forestiera, comunque»' (Pieri, 2023:p.192)). Gli isolani, proprio in quanto nati su un'isola, 'vengono condannati' dalla nascita ad essere i forestieri della propria vita.

Dal romanzo trapela un'altra caratteristica tipica dei residenti delle isole: frequentemente appaiono maldisposti nei confronti dei turisti e dei non-residenti. La sensazione che si ha nel testo è che vogliono sfogare la loro rabbia e l'insofferenza con un atteggiamento scorretto nei confronti di chiunque non sia residente sull'isola:

'[...] in mezzo alla finta ospitalità condita d'odio dei gigliesi, che non vedevano l'ora se ne andassero tutti [...] mi guardavano dall'alto in basso, sfoderando tutta la complessata alterigia degli isolani' (Pieri, 2023:p.151).

Questa particolarità degli isolani viene sottolineata diverse volte nel testo:

‘Mi era diventato difficile sopportare la mancanza di gratitudine degli isolani [...]. L’isola d’estate diventava il regno del disamore. Nei gigliesi la fretta di fare un paio di mesi i soldi che gli permettevano di campare tutto l’anno diventava l’unica ragione di vita’ (Pieri, 2023:pp.182–183).

L’assenza di gratitudine da parte degli isolani sprona a pensare che un atteggiamento antropomorfo presente in tutto l’ambiente isolano sia al centro dell’attenzione in questi due romanzi. Cercheremo di distinguere proprio questi tratti attraverso l’analisi del mondo animale e vegetale.

3. Il mondo vegetale, il mondo animale e il mondo umano

Ora che abbiamo evidenziato le particolarità dell’insularità, possiamo ad esaminare il ruolo del mondo vegetale e il mondo animale nel contesto dell’ambiente isolano. I risultati della ricerca dimostreranno come gli isolani attribuiscono le stesse caratteristiche, gli stessi valori o gli stessi difetti al regno vegetale e quello animale come ad altri personaggi. Ciò conferma che l’insularità si possa scoprire non solo nella descrizione dei personaggi, degli animali e delle piante ma anche nei loro rapporti, in quanto tutti nell’ambiente isolano sono soggetti ad un equilibrio precario. Tuttavia, una caratteristica in particolare riguarda solo il mondo vegetale e quello animale: a differenza dei personaggi umani, gli animali e le piante vengono associati ai simboli di potere e questa caratteristica crea delle gerarchie.

La ricerca è stata organizzata in modo tale da essere suddivisa in due gruppi: l’analisi che riguarda il mondo vegetale e quella con la quale si esamina il mondo animale nei sopracitati romanzi. Ognuno di questi due gruppi è stato ulteriormente suddiviso in:

- a) analisi degli animali e delle piante che appaiono solo in uno dei due romanzi;
- b) analisi degli animali e delle piante che appaiono in tutti e due i romanzi e svolgono la stessa funzione o hanno lo stesso significato in tutte e due i romanzi;
- c) analisi degli animali e delle piante che appaiono in tutti e due i romanzi ma svolgono una funzione diversa in ognuno dei romanzi.

3.1. *Il mondo vegetale*

a) le piante e gli alberi che appaiono solo in uno dei due romanzi

L'analisi parte dall'ipotesi che, secondo Mircea Eliade, 'gli alberi sono una forma della natura che rappresenta la vita e la continuità sacra dei mondi spirituali, cosmici e fisici' (Eliade, 2020:pos.752). Eliade sottolinea che '[u]n albero è spesso usato per simboleggiare una divinità o un altro essere sacro' (2020:pos.752) perciò '[g]li alberi offrono protezione dalla malattia, sia fisica sia spirituale, per mezzo della loro associazione con il divino' (2020:pos.795). Nell'analisi sono stati individuati diversi tipi di piante la cui simbologia ha aiutato ad interpretare l'importanza di una pianta per quel contesto letterario.

- le mandorle

Le mandorle sono nominate solo nel romanzo di Lora Tomaš. La loro presenza assume l'importanza nel contesto della vita delle persone, in primo luogo a causa della sopracitata simbologia legata agli alberi e la loro associazione con il divino, ma anche come il presagio di futuri eventi. Se accettiamo la spiegazione che la simbologia dell'albero è anche quella legata all'associazione con il divino⁶, la presenza di questo albero evoca il potere e la grazia divina. In tal senso, l'assenza di mandorle rimanda a tenere a mente le condizioni avverse in cui si trovano gli isolani e all'assenza della prospettiva di un futuro, determinando la vita dei personaggi, e spostando l'attenzione verso un futuro incerto e verso la precarietà della vita, delle piante e delle persone, in quanto la loro vita è soggetta alle forze maggiori:

'Quest'anno non ci saranno le mandorle. A gennaio la nebbia arrivò al primo fiore e lo sommerse. Di solito la nebbia non arriva oltre alla chiesa' (Tomaš, 2020:p.46).

- il carrubo

Il carrubo è un altro elemento del mondo vegetale che non troviamo nel romanzo di Lorenza Pieri. La sua resistenza alle condizioni climatiche avverse fa riflettere sul fatto che nel romanzo della scrittrice croata rappresenti il punto di riferimento per i personaggi, le radici, nonché che offre la possibilità di 'fusione' con l'ambiente costruito dall'uomo visto e vissuto, invece, come precario.

⁶ Mircea Eliade associa il mandorlo a Maria: 'Molti fiori sono legati a Maria, a simboleggiarne la verginità e la purezza: il giglio dell'annunciazione, il mandorlo fiorito, il giglio della Madonna, il garofano, il bucaneve e la rosa' (Eliade, 2020:p.208).

Ciò si può notare dal fatto che nel romanzo di Tomaš il carrubo cresce accanto al cemento. Con questo accostamento si vuole avvicinare il mondo vegetale a quello umano, più precisamente, all'ambiente costruito dall'uomo, dato che tutti e due fanno evidenziare il messaggio che il cambiamento viene accettato con tanta difficoltà ed è causato dalle forze esterne. Il carrubo è un albero particolarmente resistente, che non richiede particolare cura e cresce anche con condizioni climatiche avverse. Con la descrizione della crescita dell'albero accanto ad un elemento dell'ambiente urbano, in realtà si vuole avvicinare ed immedesimare i personaggi con il carrubo, per una caratteristica in particolare, in quanto anche essi tendono a desistere da un qualsiasi tipo di cambiamento:

‘Tra le radici del centenario carrubo del cortile Petar vi mise un po’ di terriccio e vi piantò un fiore di pietra. Qualche anno fa, quando tornò sull’isola con la moglie Roka. Ora gli steli e i petali carnosì raggiungono il pavimento di cemento. Il colore del fiore di pietra è bianco-grigio, così come la corteccia del carrubo’ (Tomaš, 2020:p.46).

Il carrubo, quindi, diventa il correlativo oggettivo del rifiuto degli isolani di accettare i cambiamenti.

- lo zafferano

Lo zafferano viene definito da Eliade come uno degli ingredienti della ‘pozione nota come *hermesias*, bevuta dalle donne prima del concepimento e durante l’allattamento perché i figli fossero «eccellenti di animo e belli nel corpo»’, la quale si ottiene dalla miscela di zafferano insieme con latte, miele, pinoli, mirra e vino di palma (Eliade, 2020:p.69). Nel romanzo di Tomaš, la sua importanza lo zafferano la rivela nella capacità di far moltiplicare un iniziale possedimento, ovvero di aumentare il profitto degli isolani. Però, questo arricchimento viene strumentalizzato da parte degli isolani, i quali se ne approfittano nei rapporti con dei turisti e di tutti coloro che non sono residenti delle isole:

‘In autunno lui raccoglie gli zafferani. Ne stacca i pistilli e li fa seccare in una stanza per venticinque-trenta giorni. Lo mette in bottiglie, che poi vende a caro prezzo ai turisti in estate, non perché avesse bisogno di soldi, ma perché i turisti non hanno fatto il lungo viaggio per arrivare qui a gratis’ (Tomaš, 2020:p.46).

Questa pianta, quindi, assume un valore economico nei rapporti tra i personaggi e si trasforma nello strumento di dominio: gli isolani, avendo a disposizione la ricchezza, la utilizzano per esercitare il potere su altre persone, i non residenti sulle isole, e il potere di decidere il loro destino. Alla base di questo atteggiamento

troviamo i sentimenti di disagio e di frustrazione degli isolani, i quali 'capovolgono' certi valori, utilizzandoli contro altri personaggi, e, di conseguenza, trasformando l'ambiente in cui vivono in un ambiente distopico.

- il limone

Dato che l'albero di limone produce i frutti durante tutto l'anno, la sua presenza in un luogo sottolinea l'importanza della costanza. Il limone nel romanzo di appare come un punto di riferimento per i personaggi. Da ciò si capisce perché il limone non può essere sprecato e viene utilizzato solo per necessità; nell'opera assume un'importanza particolare, in quanto gli isolani tengono a mente la sua specificità e la somiglianza alla donna che è capace di concepire e di partorire durante tutto l'anno. Perciò non sorprende che l'albero di limone viene antropomorfizzato e diventa esso stesso uno dei personaggi: la sua presenza è cercata e richiesta quando gli isolani sentono necessità di sicurezza ma anche di prospettive future. Il limone viene paragonato al cordone ombelicale, per il suo legame con la fonte della vita:

'I limoni vengono raccolti solo quando ne hai bisogno. Come un'arancia. Perché dopo venti minuti ne rimane solo il venti per cento della vitamina. Se li cogli dall'albero con un rametto e delle foglie, possono durare fino a tre giorni. I loro ramoscelli sono come un cordone ombelicale' (Tomaš, 2020:p.46).

Dalla citazione si evince che, con l'evocazione del limone, si sottolinea il bisogno presente nei personaggi. In questo modo, nonché con l'antropomorfizzazione del limone, si stabilisce la gerarchia tra gli umani e il mondo antropomorfizzato.

- il carciofo

Nel romanzo di Tomaš, quando viene nominato un carciofo, lo sguardo si sposta sulla mancanza e sulla necessità di riempire il vuoto e sulla necessità di soddisfare un bisogno. In questo, viene messa in rilievo una delle caratteristiche tipiche degli isolani: notare l'assenza e ribadire quali problemi causa. Lo vediamo nella seguente citazione:

'Quello che le manca dall'orto sono i carciofi' (Tomaš, 2020:p.23).

b) gli animali o le piante che appaiono in tutti e due i romanzi e svolgono la stessa funzione o hanno lo stesso significato in tutti e due i romanzi

- la vite

Eliade evidenzia che, secondo la tradizione persiana, 'la vite si generò dal sangue del primo bovino ucciso' (Eliade, 2020:p.71). Perciò il vino viene prodotto dalla vite e considerato il sangue di un animale ucciso, che infonde, in chi lo beve, la potenza, l'energia e la forza vitale del toro (2020:p.71). Si evoca, allo stesso tempo, l'importanza del vino sacramentale e l'importanza che assume nel corpo degli uomini, rappresentando il sangue stesso di Cristo. Tutte queste caratteristiche attribuiscono all'albero di vite una specie di sacralità che sprona gli isolani verso la coscienza che la stessa va tutelata. Di conseguenza, non sorprende che nel romanzo di Tomaš la tradizione, insieme con la superstizione radicata tra gli isolani, impone a loro di rispettare e di proteggere questa pianta. Deduciamo che in questo romanzo la vite è salvaguardata, e l'uomo non osa danneggiarla:

'Non ha mai fatto del male ad una vite. In nessun modo' (Tomaš, 2020:p.50).

Nel romanzo di Pieri, la vite, con il suo riferimento alla sacralità, viene usata per sottolineare le differenze tra gli isolani e gli abitanti della terraferma, mettendo in chiaro le gerarchie presenti sull'isola, ovvero che gli uomini dipendono dal mondo vegetale, e non viceversa. Il mondo vegetale, quindi, condiziona la vita dell'uomo, in quanto richiede da loro il duro lavoro e la sofferenza:

'I nostri nonni si so' spezzati la schiena per coltivare le vigne, andare in miniera, pescare giorno e notte. [...]' (Pieri, 2023:p.16).

La presenza divina, infusa nell'uomo, viene rievocata ogni volta che si lavora nel vigneto, il quale richiede all'uomo il rispetto. Non solo, vi è messa in rilievo anche la necessità di coltivare le viti, ovvero di portare rispetto verso queste piante da parte dell'uomo.

- la bouganville; il pino; il cipresso

Con la bouganville si sottolinea la mancanza di ospitalità negli isolani. In quanto frequentemente sono inospitali, nei confronti di altre persone che non risiedono sull'isola, gli isolani non amano la bouganville, anzi, la temono, in modo tale che venga considerata una divinità della quale diffidare. Ciò è visibile dalla seguente citazione:

‘Sù a Staro Selo, le buganvillee rosa fioriscono nei cortili delle case vuote. Accanto all'ex scuola, con le finestre rotte, per terra ci sta un pino sradicato dalla tempesta di quell'inverno. I cipressi sono diversi, loro vengono piegati dal vento, ma non si spezzano. Davanti alla loro porta d'ingresso c'è pure una bouganvillee rosa. In fondo al cortile, l'albero di ortica, ramificato. Temono che un mattino ne verranno sepolti, perché non possono spazzare via i petali e le foglie: soffocheranno sotto i fiori secchi. Quel pensiero li tiene svegli’ (Tomaš, 2020:p.62).

La simbologia del cipresso è legata alla Vergine durante l'Annunciazione (Eliade, 2020:p37). Insieme con la palma e l'ulivo, il cipresso è simbolo di pace, paradiso e speranza. Quindi, nei cipressi che si piegano e non si spezzano i residenti delle isole vedono la loro speranza di non essere sopraffatti o dominati dalla bouganvillee ovvero dalle divinità in quanto hanno modificato l'ambiente in cui vivono e l'hanno danneggiato, e, di conseguenza, temono la punizione divina. I residenti, piuttosto, cercano di convincersi di assomigliare ai cipressi, i quali vengono minacciati da altre piante e dalle intemperie, ma non si spezzano.

3.2. *Il mondo animale*

Prima di passare all'analisi occorre vedere come Mircea Eliade spiega la simbologia degli animali:

‘In tutte le culture l'uso della simbologia animale è un aspetto essenziale nelle riflessioni sulla natura dell'uomo, delle caratteristiche degli individui e della loro società, del mondo circostante e delle sue forze, e del cosmo come un tutto. Gli esseri umani definiscono se stessi e il loro posto nel mondo integrandosi e contrapponendosi agli altri abitanti dell'universo. Anche nelle società con una tradizione consolidata di divinità antropomorfe, gli animali sono un elemento essenziale nel pensiero religioso e sociale’ (Eliade, 2020:p.49).

La citazione fa riflettere sul fatto che il rapporto con gli animali sia inevitabile per l'uomo, sia in quanto mediatori tra l'uomo e le divinità, sia in quanto l'uomo non ha capacità di realizzarsi completamente o di agire in generale senza confrontarsi con gli animali:

‘Dovunque appaiono, i simboli animali sono usati per esprimere le più profonde e recondite dimensioni dell'esistenza umana. [...] La simbologia animale è spesso usata per esprimere le idee fondamentali dell'io e dell'altro, che stanno alla base del pensiero morale e religioso. Essendo simili agli uomini per certi aspetti e diversi da loro per altri, gli animali offrono la base per molti altri aspetti

dialettici del pensiero umano e possono rappresentare le categorie del sacro e del profano, del selvaggio e del civilizzato, del naturale e del culturale, dell'immorale e del morale, dell'iniziale e del compiuto, del materiale e dell'essenziale, del mondano e del divino. I simboli animali rappresentano le antinomie del vivere, l'esistenza del sacro nel profano, del mondo selvaggio nel mondo civile, del morale nell'immorale, del passato nel presente e così via' (Eliade, 2020:p.49).

Nell'analisi partiremo proprio dal fatto che il mondo degli animali rappresenti una specie di mediatore tra l'uomo e il divino nonché di 'verifica' degli atti compiuti da parte dell'uomo. '[g]li animali stanno agli uomini come gli uomini stanno agli dei', afferma Eliade (2020:p.49), e in tal senso possiamo osservare questo rapporto con una certa gerarchia. Inoltre, Eliade mette in rilievo che 'gli animali hanno un importante ruolo nella rappresentazione delle emozioni e delle idee degli uomini' (2020:p.49), e proprio con tale accezione cercheremo di leggere la loro presenza in questi due romanzi.

- il pesce / le aragoste

In tutti e due i romanzi vengono nominati sia le aragoste sia i pesci per descrivere il potere che l'uomo può esercitare sugli animali:

'Le aragoste venivano pescate in tramagli: come delle formiche sciamavano sulle scogliere, lì c'erano le loro case. Un aereo speciale veniva prenderli per portarli a Tito. [...]. Prima le avrebbero mangiate e imbalsamate. Prima si modella un'aragosta, poi le si inietta la formalina, si inserisce tra i giunti, ovunque. Poi l'aragosta si asciuga e sembra uguale, come se fosse viva' (Tomaš, 2020:p.50).

L'aragosta alla fine diventa un oggetto inanime, del tutto soggetto alla volontà umana. Non solo, il fatto che rimante ambivalente evidenzia che si vuole sottolineare il suo stato nella soggezione all'uomo anche dopo la sua morte.

- il pesce

'Babbo mi ha detto tante volte che i pesci non possono provare il dolore [...]. Quando la barca si fermò nel porto il rumore dei pesci che sbattevano contro la plastica si era fatto meno frequente. Presi il secchio. Guardai il groviglio cromato e rosso delle occhiate in agonia' (Pieri, 2023:p.47).

Secondo Eliade, il pesce simboleggia la speranza, in particolare la speranza in Cristo (Cfr. 2020:p.47). Ancora una volta il pesce viene usato per sottolineare la volontà di avvicinare l'uomo alle divinità e di attribuire all'uomo i poteri divini:

'Nel suo album ci sono i pesci più grandi che lui ha catturato' (Tomaš, 2020:p.50).

- le uova di gabbiano

Le uova di gabbiano sono la metafora del modo in cui i residenti se ne approfittano del mondo animale e vegetale; la natura è trattata come se servisse a loro, e, di conseguenza, non badano a tutelarla. Perciò gli isolani si comportano come se l'eccezionalità nella natura servisse agli isolani e non viceversa:

‘Sugli scogli raccoglievano anche le uova di gabbiano: vengono deposte solo per tre giorni, in aprile, dal dodici al quindici aprile. Se galleggiano sull'acqua non vanno bene: devono affondare come il piombo’ (Tomaš, 2020:p.50).

Le uova rimandano alla rinascita, in quanto rappresentano il seme di vita⁷, così che la stessa possibilità di rinascita viene strumentalizzata da parte dell'uomo:

- il polpo

Quando viene nominato il polpo serve a sottolineare la violenza che gli isolani esercitino sugli animali. Con questo si vuole ribadire, attraverso il dominio sugli animali, l'autonomia dei personaggi:

‘A volte sogna un polpo. Con patate, in cottura sotto le ceneri. Quello che da sola avrebbe catturato. L'avrebbe trascinato con il gancio sulla barca e, *puf*, avrebbe affondato il coltello direttamente nella testa della bestia. Tremava ogni volta come una foglia’ (Tomaš, 2020:p.17).

Nel romanzo di Pieri il polpo evoca la paura degli animali ma anche la violenza nei loro confronti, come conseguenza di quella paura:

‘«Un polpo! Ho preso un polpo!»

Io mi drizzai di scatto per lo spavento e mi segai col coltello l'indice destro, di traverso, sotto l'unghia.

«Cazzo cazzo, Pietro! Mi hai fatto tagliare!»

Uscì dall'acqua e scaraventò il polpo nel sacchetto.

«Diomaì, lo sapevo, le femmine non so' bone per la pescà, le femmine si fanno sempre male cazzo!»’ (Pieri, 2023:p.89).

Inoltre, l'assoggettamento del polpo viene usato per ribadire il potere umano, il quale usa un elemento del mondo animale per avvicinarlo al mondo divino. I personaggi si adoperano di trattare questi animali come se fossero ad esclusione soggetti a delle emozioni dei personaggi; si nota il desiderio di manipolazione, di

⁷‘Nelle cosmologie induiste, le acque sono spesso presentate come un ricettacolo dell'uovo o del seme divino, che cresce nelle acque, portando il dio pieno di attività’ (Eliade, 2020:p.23).

dominio e di violenza. Il polpo si trasforma nell'oggetto che accoglie la frustrazione dell'uomo, il suo bisogno di imporsi a qualcuno o qualcosa.

‘In lontananza lo vedemmo riemergere con un polpo piccolino che gli stava avvinghiato alle mani.

«Se gli dai da mangiare ogni giorno potrai venire e giocare con lui.»

«Non scappa?»

«No, questa è casa sua. Se ti metti la maschera te la faccio vedere. Il polpo arreda la tana, mette sassolini e conchiglie davanti alla porta. La riconosci. E tu puoi fare che lui è tuo.» (Pieri, 2023:p.130).

- il nido di gabbiani

Anche il nido di gabbiani evoca l'inizio di vita, la primavera, la nascita e la possibilità di rinascita. Per Eliade, il nido di uccelli è uno dei quattro termini che definiscono il cuore, il simbolo della residenza divina nell'uomo (Eliade, 2020:p.153). Tuttavia, la possibilità di rinascere assume qui un'accezione negativa; l'autrice vuole rilevare che ogni ciclo di rinascita sull'isola, porta con sé i presagi negativi:

‘A un paio di metri da noi c'era un grande nido di gabbiani reali, con due piccoli appena nati che si tenevano in piedi su un ammasso disordinato di erbe. Avevano piumette grigie, il becco solo di poco più scuro, facevano un verso sgraziato in attesa di cibo. Non erano teneri’ (Pieri, 2023:p.59).

Dal seguente paragrafo si può osservare che, per gli isolani, l'eccezionalità di una specie o di un individuo, pianta e animale, non è accettabile, perché ogni specie deve svolgere la sua funzione senza fare eccezioni, esattamente quella a cui è predestinata dalla natura e non può avere nessun'altra funzione. Nelle seguenti citazioni vediamo come l'uomo reagisce davanti ad membro del mondo animale che, a causa di certi eventi, perde la capacità di svolgere la sua primaria funzione:

‘I due piccolini restarono nel nido, uno vivo e l'altro ferito a morte. Pietro prese quello ferito e gli girò il collo. *Cric*, fece. « Così smette di soffrire. Da cieco non può vivere un uccello.’ (Pieri, 2023:p.60)

‘«Ho evitato che soffriva! Era cecato ormai. Eppoi i gabbiani so' animali cattivi.»

«Loro sono animali, non sono né buoni né cattivi. Te invece sì che sei cattivo.» [...]
[...] *Cric* avevo nelle orecchie’ (Pieri, 2023:p.61).

Dalle reazioni dei personaggi nei confronti degli animali capiamo anche l'atteggiamento generale nei confronti della vita e di altri personaggi: è accettabile solo attenersi alla funzione principale di ogni essere vivente, quello a cui è stato assegnato dalla natura. Perciò l'uomo decide di eliminare gli animali che rappresentano le eccezioni, sia a causa delle caratteristiche positive o negative.

- gli uccelli

Per Eliade, l'uccello è un simbolo della libertà assoluta e della trascendenza dell'anima rispetto al corpo, dell'elemento spirituale rispetto a quello terreno. Di conseguenza, l'uccello è spesso associato a divinità, immortalità, potere, vittoria e regalità' (Eliade, 2020:p.402). Nel romanzo di Tomaš i personaggi si immedesimano con gli uccelli, invidiando la loro capacità di volare via, di essere liberi. Gli uccelli pure evocano, con le loro migrazioni, la possibilità di cambiare le situazioni statiche. Il piccione rimanda alla simbologia di una nuova vita e la libertà, la quale si presenta come la qualità più importante per gli isolani. Ciò porta a riflettere riguardo alle considerazioni della bellezza femminile, che viene accettato solo come lo strumento per raggiungere altri obiettivi. Uno dei personaggi femminili di Lora Tomaš racconta la bellezza femminile con le seguenti parole:

‘Quando ebbe i denti, imitò ogni uccello. Adesso ha solo due piccioni: sono liberi e il mattino lo passano sul recinto della terrazza’ (Tomaš, 2020:p.50).

Osservando gli uccelli, il personaggio femminile evoca i momenti del suo passato in cui si sentiva libera.

- gli scarafaggi

Della simbologia degli insetti in generale Eliade dice il seguente:

Gli insetti compaiono nella mitologia non solo come dei, in genere creatori del mondo, ma anche come messaggeri degli dei. Talvolta essi sono gli agenti della creazione; spesso rappresentano i simboli dell'anima umana. Alcuni insetti, tra i quali la cicala, lo scarafaggio e lo scarabeo, simboleggiano la rinascita, la resurrezione, la vita eterna (Eliade, 2020:p.244).

La rivalità come anche la complicità tra i personaggi viene rappresentata attraverso gli animali e attraverso il rapporto con gli animali e tra di loro. Alcuni insetti, come, ad esempio, gli scarafaggi, vengono usati come regalo con lo scopo di stabilire i rapporti tra i personaggi, ovvero, vengono trattati come degli oggetti:

"«Che è?»

«Un regalo. Perché ti piacciono gli animali.» [...] Dentro c'era uno scarafaggio nero e lucente. Pietro gli aveva dipinto una T con la tempera rossa sopra il carapace. [...] Ora lo devi tenere in un posto sicuro. Gli dai un nome e da mangiare e lui è tuo.»' (Pieri, 2023:p.61).

Gli scarafaggi diventano i mediatori tra i personaggi, che servono per stabilire i rapporti. Inoltre, regalando un insetto, il simbolo di rinascita e di risurrezione, si cerca di evocare la possibilità di costruire un nuovo rapporto, di ripartire. E non solo, sfogando la rabbia con gli animali, i personaggi danno sfogo alle emozioni che non possono esternare con altri personaggi ed in altre situazioni:

«Ecco. Il tuo amico Pietro ti ha fatto un bellissimo regalo. Si vede che ci tiene davvero a te. Come ti avesse regalato un ciondolo con la tua iniziale. Un bel ciondolo di cacce.»

Prese il bacarozzo, uscì dal rifugio e lo scagliò lontano, in mezzo a un cespuglio." (Pieri, 2023:p.63).

- il cane

Il cane simboleggia la capacità dell'uomo del saper prendersi cura dell'altro e soprattutto la rivelazione da parte dei personaggi di averne bisogno, il che viene dimostrato attraverso il rapporto con gli animali, soprattutto nel romanzo di Pieri. Secondo Eliade, nelle credenze di vari popoli il ruolo del cane è ambivalente:

«[...] il cane divenne simbolo di fedeltà e vigilanza. Come predatore e animale che si ciba di rifiuti, fu considerato invece animale avido, pericoloso e impuro' sociale. [...] Il simbolismo ambivalente del cane è chiaramente visibile nella tradizione islamica. Da una parte, i cani neri sono i simboli del diavolo o dell'anima carnale [...]. Dall'altra, il cane [...] è santificato dal contatto fedele e costante con i santi [...].

Nel mito, il cane è associato sia al sole che alla luna. [...]. Il cane è utile perché protegge contro gli spiriti cattivi [...], ma può essere esso stesso demoniaco per natura' (Eliade, 2020:p.74).

Questa ambivalenza, racchiusa nella simbologia del cane, combacia con l'ambivalenza insita nei personaggi, i quali a volte appaiono solerti, mentre a volte sono passivi, inerti, immersi nell'ozio e conservano un atteggiamento pessimistico di fronte alla vita. La stessa ambivalenza la troviamo nel concetto dell'isola: come già ribadito, l'isola a volta ha un'accezione positiva (il mondo idilliaco, il luogo

delle vacanze), a volte un'accezione negativa (il mondo di solitudine, di prigionia, di reclusione).

Tuttavia, proprio nel rapporto con gli animali, si osserva un atteggiamento di sostituzione facile dell'altro, in particolare degli animali, ma anche di altri personaggi. In tali casi, l'individualismo prende il posto dell'empatia:

‘ «Irma è morta.»

«Ma ve ne prendo un'altra, va bene?» [...]

«Non lo vogliamo un cucciolo, non lo vogliamo! [...] Non sei stato capace neanche di tenere un cane. Il giorno in cui capiremo a chi tieni oltre a te stesso, in cui capiremo se c'è una briciola di amore per qualcuno in quel cuore arido, sarà sempre troppo tardi»" ' (Pieri, 2023:p.119).

Conclusione

Nell'analisi abbiamo usato la simbologia di Mircea Eliade con lo scopo di interpretare il ruolo del mondo animale e quello vegetale nell'ambiente isolano, nonché per poter esaminare le relazioni dei personaggi nei confronti del mondo della natura, del mondo vegetale e quello animale, come anche nei confronti di altri personaggi.

I risultati dell'analisi portano a concludere che nell'opera di Lorenza Pieri vengono più spesso menzionati gli animali che le piante, mentre nel romanzo di Lora Tomaš la situazione è diversa; le piante sono più spesso evocate degli animali. Ciò è dovuto alla particolarità dei primi e dei secondi. Tuttavia, alcuni animali (e.g. il polpo) e alcune piante (e.g. la vite) sono presenti in tutte e due le opere, ma con la simbologia e l'importanza diverse: a volte vengono usati con lo scopo di ribadire il dominio dell'uomo sopra il mondo animale e il mondo vegetale, a volte per sottolineare che l'uomo, nonostante tutto, è condizionato dalla natura.

Infine, i risultati della ricerca hanno dimostrato che, in tutti e due i romanzi, a volte, diversi animali e diverse piante esprimono lo stesso concetto (il potere, il dominio – in Pieri: il cane, in Tomaš: la gallina; la vite).

Oltre alle precedenti osservazioni, la ricerca ha portato anche ad altre conclusioni, ovvero che nel romanzo di Lora Tomaš gli animali e le piante raccontano la vita degli isolani, il loro bisogno di sentirsi liberi e tanti altri aspetti tipici. Non solo, gli animali e le piante diventano il correlativo oggettivo delle emozioni umane e dei loro atteggiamenti di fronte ai valori della vita. Ad esempio, per i personaggi, è più importante la libertà che la bellezza, e lo esprimono usando gli animali e le piante i quali, in questo senso, permettono l'esistenza di alcune emozioni ed evocano alcune

sensazioni. Nel romanzo di Lorenza Pieri, invece, gli animali e le piante vengono usati e trattati come l'oggetto, per stabilire i rapporti tra i personaggi. Non sono considerati vivi (o lo sono raramente). Nel romanzo di Lora Tomaš abbiamo un mondo antropomorfo e perciò non sorprende che gli esempi contenenti piante e animali sono più frequenti; in questo romanzo essi hanno la funzione del doppio performativo, attraverso il quale si modella e prende forma il pensiero umano. Infine, la vita dei personaggi in *Slani mrak* è tutt'uno con la flora e la fauna in quanto la flora è il doppio performativo, ovvero l'aspetto operativo, dell' ambiente isolano più che la fauna.

References

1. Božanić, J. (2007) Poetika smijeha u facendama otoka Visa, *Čakavska rič*, XXXV, 2, 339–348.
2. Buell, L. (2013) La critica letteraria diventa eco. Salabè, C. (a cura di). *La letteratura e la crisi del pianeta*. Roma, Donzelli, 3–15.
3. Eliade, M. & Couliano, I. P. (a cura di) (2020) *Dizionario dei simboli*, Milano, Jaca Book (edizione digitale).
4. Medve, Z. (2024) Otok kao topos – i malo više od toga. Nekoliko „otočnih” ulomaka o S. Novaku, D. Milošu, S. Karuzi i L. Krasznahorkai u povodom 100. obljetnice rođenja Slobodana Novaka, *Croatica*, XLVIII (2024) 68, 167–178.
5. Mihaljević, N. (2023) Sicilija u vremenu i prostoru: migracija, ekoodrživost, gradski ambijent i otuđenje u zbirci pripovijedaka *Sicilia d'autore, Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi*, LXVIII, 1–2; 1–16.
6. Mihaljević, N. (2025) La donna, il corpo vs. l'isola. Galinanes Gallen, M., Salis, L., Cattani, A. (a cura di). *Il corpo che abito. Visioni e riflessioni nella letteratura e dintorni*. Madrid, Dykinson, S. L., 346–360.
7. Novak, S. (2010) *Introspektivno zrcalo. Jadranski arhipelag priča priče* (ur. M. Tepšić). Zagreb, Algoritam, 27–29.
8. Pieri, L. (2023) *Isole minori*. Roma, Edizioni e/o.
9. Prosenc, I. (2017) Ai margini della città: le donne e la periferia nei racconti di Valeria Parrella. Burguillo Capel, M. (a cura di). *Escritoras periféricas y adaptaciones de textos*, Sevilla, Benilde, 168–177.
10. Prosenc, I. (2018) «C'era la città, tutta intera, tutta»: Napoli nella narrativa di Valeria Parrella. Jurišić, S., Marić, A., Mihaljević, N., Dalmatin, K. (a cura di). *La città italiana come spazio letterario nel contesto mediterraneo (1990-2015)*. Firenze, Franco Cesati, 87–95.
11. Tomaš, L. (2020) *Slani mrak*. Zagreb, Hena com.

INSULARITY, PLANT AND ANIMAL WORLD IN THE NOVELS OF LORENZA PIERI AND LORA TOMAŠ

Summary

Insularity in the novels *Isole minori* by Lorenza Pieri and *Slani mrak* by Lora Tomaš is represented as a 'fluid' concept, closely connected with historical, political and social changes. Insularity is also characterised by the ambivalence of its residents: on the one hand, they feel the civil responsibility for peaceful coexistence, on the other, they lack empathy. In this ambivalence, nature plays a decisive role: flora and fauna are foods, but they are also inseparable elements of the island environment, which spur, influence, and determine the actions of the characters. The objective of this paper is to analyse the role of the plant and animal world in the two novels, starting from the specificities of the island environment. By the means of the results of the analysis, it will be demonstrated that the world of plants and animals has the function of establishing and maintaining relationships among characters and between characters and the island environment, reflecting, at the same time, the hierarchical relationships between human beings and flora and fauna. Through the analysis, the results will highlight an anthropocentric vision in these novels, which anticipates a future dystopia. Furthermore, the results of the analysis will highlight the correlation between the world of plants and animals with that of characters, together with the hierarchies present in the contemporary era. The analysis is performed using, as a methodology, the interpretation of the symbols proposed by Mircea Eliade, in such a way as to identify the importance of mutual correspondence between the animal, plant, and character worlds.

► **Key words:** insular topos, insularity, plant world, animal world, interdependence, anthropocentrism, dystopian world.

Preuzeto: 17. 2. 2025.
Korekcije: 17. 5. 2025.
Prihvaćeno: 22. 5. 2025.

Валентина Р. Милекић Ковачић¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику

ЛИТЕРАРНА ПЕРЦЕПЦИЈА СВОГ И ДРУГОГ У КЊИЖЕВНОУМЈЕТНИЧКОМ ДЈЕЛУ ПЕТРА КОЧИЋА

Апстракт: Битне карактеристике Кочићеве поетике проистичу из специфичности менталитета који писац приказује и начина на који га приказује, што се првенствено огледа у сложеној литерарној перцепцији свог и Другог. Слика Другог у Кочићевом књижевном опусу представља један литерарни реалитет који као такав није довољно истражен нити освијетљен, а кроз који се могу сагледати различити поетички аспекти његовог дјела. Стога ће промишљање Другог у теоријско-методолошком оквиру који ће се кретати између имагологије и истраживања менталитета чинити основу овог истраживања. Имаголошке перспективе отварају могућност нове методолошке актуелизације и ревалоризације Кочићевог дјела.

Кључне ријечи: Петар Кочић, аутоимаж, хетероимаж, менталитет, имагологија, истраживање менталитета.

1. Након више од једног вијека након његовог настанка Кочићево литерарно дјело и даље плијени својом актуелношћу и свјежином, па самим тим представља и изазов за различита савремена књижевнотеоријска промишљања. Ово истраживање мотивисано је жељом и потребом да се, у свјетлу данас врло популарних и актуелних књижевних приступа, понуде нешто другачије интерпретативне стратегије за читање и тумачење Кочића. У наредним редовима бавићемо се поетичким аспектима менталитета и етнопсихолошких одлика Кочићевих јунака. У свом инвентивном раду о колективном памћењу код Ко-

чића Саша Шмуља напомиње да је његово дјело значајно 'и за синхронију и за дијахронију проучавања националног менталитета, колективне свијести и памћења' (2007:р.104). Менталитет² као 'свест неког колектива' која се 'огледа у припадницима овог колектива, у начину мишљења, понашања, изражавања и испољавања осећања' (Konstantinović, 2006:р.13), у Кочићевом књижевном дјелу снажно еманира из ауто и хетероимажа, тј. представа о свом и Другом. Јован Цвијић је у Кочићу препознао неког ко је кадар да 'ухвати све особине народне душе, дубоко до корена' (2002:р.241). Он је, несумњиво, стваралац који својим раскошним талентом уочава, биљежи и наглашено естетски изражава релевантне одлике националног менталитета и, још конкретније, особености крајишког човјека са Змијања, што се можда и најснажније огледа у сложеној литерарној перцепцији свог и Другог. Сматрамо да је ово од изузетне важности јер многе битне карактеристике Кочићеве поетике, какве су специфични хумор, који се креће у широкој палети од подругљивог шеретлука, преко иронијске комике, до оштрог сарказма, потом критичка сатира, те лудистички концепт 'игре и надигре'³ проистичу управо из специфичности менталитета који писац приказује и начина на који га приказује, као и критичке перцепције свог и Другог.

У контексту Пажоове тезе да свака слика о себи и другом произлази из 'свијести...о неком Ја у односу на Другог, о неком Овдје у односу на Другдје' и представља 'књижевни или некњижевни израз значењског раскорака између двије врсте културне стварности којом појединац или група који су је обликовали (или који је дијеле или промичу) откривају и тумаче културни и идеолошки простор у којем су смјештени' (Dukić i dr. 2009:р.127), Други се у овом раду неће перципирати искључиво као припадник друге нације, него онај који је туђ моме Ја према неким другим менталитетским својствима. Самим тим, истраживање слике Другог у Кочићевом књижевном дјелу кретаће се између имагологије и истраживања менталитета⁴. На трагу поменуте имаголошке интерпретативне стратегије Пажоа⁵ пратићемо како су ауто и хетероимажи формиран, како су постали дио колективне свијести и менталитета змијањског колективитета и, као такви, литераризовани у Кочићевом књижевном дјелу.

² У *Психолошом рјечнику* Драгана Крстића менталитет се дефинише као систем 'веровања, хтења, осећања, мишљења' који представља 'духовно устројство' бића појединца или народа (1987:р.322). На сличан начин Ле Гоф истиче да је менталитет 'колективна обојеност психичког живота, особеног начина мишљења и осјећања једног народа, изјесне групе људи' (2002:р.16).

³ Видјети (Tutnjević, 2017).

⁴ Као методолошко упориште за овакав херменеутички оквир послужиле су студије и радови нашег компаратисте Зорана Константиновића (Konstantinović, 1986, 2004, 2006 и 2006 б).

⁵ Види (Pageaux, 1989).

2. Доживљај Другог код Кочићевих ликова је разнолик. Он се креће у распону од сусрета са странцем и његовог доживљаја у менталитету човјека са Змијања, до перцепције неких других варијетета унутар истог менталитета. О првом типу односа већ је доста писано, па ћемо овдје размотрити неке од ситуација када се другојачење (алтерирање) у Кочићевој слици свијета дешава и остварује међу припадницима истог језичког и етнокултурног ареала. Судар и сусрет са новим окупатором продубио је неке већ започете, али и узроковао нове процесе алтерирања унутар крајишког дијалекта српског националног идентитета. Ова раслојавања некада јединственог колективитета у свијести Кочићевих ликова дио су свеопште националне дегенерације, започете ко-совским страдањем, а која своју крајњу мјеру достиже у *пошљедњим временима* аустријске окупације.

Кочић проблематизује и литераризује три доминантна модела другојачења унутар приказиваног змијањског колективитета. Први подразумијева интензивирање антагонизма на релацији градско-сеоско⁶. Други модел донекле се преплиће и преклапа са првим, а односи се на продубљивање класних подјела, првенствено у граду. Трећи се тиче другојачења унутар сеоског ареала, на тај начин што се неки од сељака, постајући чиновници и поданици аустријских власти (кнез, пољар, шумар итд.), туђе од властитог народа. ('Зар не чујете кнеза? Говори све'дно ко да није из нашег села' (Коџић, 2002:р.132)). Други у Кочићевом дјелу, дакле, није само завојевач, непријатељ, странац, него и онај који припада властитом народу, али се својим хабитатом, статусом и положајем одвојио од обичних људи – тежака: 'И поп, и пратар, и оца и газда, и бег и ага, и субаша, све се то аџамијски испрсило у овој земљи, па дебља и тови се, пливајући у устријској прави и слободи.' (р.164) У аспектима литераризације менталитета, нарочито када су у питању овакви *сусрети* алтеритета у оквирима једног истог националног ареала, имаготипични у својој основи, Кочић гради

⁶ У саборском говору на тему аграрне политике босанске владе Кочић објашњава историјске околности које су у Босни створиле тако изразит јаз између варошког и сеоског становништва. Овакви коментари су драгоцјени уколико се боље жели разумјети ова имаголошка перспектива која произилази из судара и сусрета на релацији своје (сеоско) и туђе (варошко). Кочић каже да је прије окупације варошко становништво имало *доминантан положај*, с обзиром на то да се углавном састојало од *повлашћеног муслиманског елемента*: 'То се је становништво бранило од пореског терета, бацајући све порезе и намете на бесправно сеоско становништво, које је у већини својој било немуслиманско, дакле, православно и католичко' (р.76). Дакле поред социјалних, разлози за другојачење овог staleжа у турско вријеме били су и конфесионалне природе. Нова управа је, по Кочићевим ријечима, задржала стари порески систем, додавши им и нове намете, којима је додатно оптеретила сељаке, па је варошко становништво и даље остало у далеко повољнијем положају. Међутим, сама структура варошког елемента у новој држави значајно је измијењена.

специфичну врсту критике, па и аутокритике, утемељену на перцепцији свог и Другог. Овдје ћемо анализирати прва два наведена модела алтерирања, док ће трећи бити предметом посебног рада.

Кочић приказује змијањски менталитет у турбулентном историјском периоду, у којем након вишевијековне 'агарјанске силе и зулума' (р.195) заступа 'дебели, црни мрак и мртва, ледена слобода' (р.195) нове аустријске управе. Турску *суданију*, у којој је ипак било веће *праве*, замијенио је 'суви зулум који ће грисати срце и душу, а сисати крв и потајно ломити изможене кости' (р.195). У својој трагичној немоћи Кочићеви ликови се осјећају као 'незаробљени робови' (р.99) које стежу 'невидљиви окови' (р.99). Имагинирање себе и Другог приказано је у тренутку драматичних преображаја и преиспитивања у којима је важан аспект уосјећавање и памћење националне прошлости, која је у изразитом контрасту са садашњим.

То старинско вријеме нашим slabим и ојађеним душама мирише ко уве-ли босиљак и свето миро. Нами на вом грешном свијету ништа не остаје до превјечна жалост и туговање за минулим временом... Мени увијек срце задркће и мисли ми некуд далеко, далеко одлете, кад се шјетим шта сам некад био а што сам данас дочекао (р.203), шта смо ми све некад имали, а до шта смо дошли: имали смо своје царство, своје цареve и јунаке, - своју снагу и господство, па данас ништа! (р.99)

Шмуља истиче да се важан спецификум српског и уже змијањског колективитета, који је Кочић литераризовао, заснива на 'снажном идентитету и осјећању припадности'. (2007:р.107) Овај аутор тачно запажа да су представе Кочићевих ликова о сопственом колективу амбивалентне, на тај начин што коегзистирају 'идеалне представе о себи и свом', које функционишу као 'архетипови косовског предања' и паралелно са њима 'свијест о заједници у процесу своје етнопсихолошке дегенерације' (р.107) након Косова.

У контексту такве покосовске етногенезе, требало би тумачити и појаву неких изразито негативних карактеристика у менталитету српског национа, међу којима је и склоност ка конвертитству. Код Кочића је колаборантска и конвертитска свијест у хетероимажима крајишких сељака приписивана претежно припадницима градског менталитетског модела, а отпорашка селу. Патријархални менталитет сељака почива, прије свега, на високоетичким начелима светосавског православља, али и разним фолклорним и претхришћанским схватањима живота очуваним кроз предање. Неки од најуспјелијих Кочићевих ликова (Реља Кнежевић, Давид Штрбац, Вук, Мијо – Слатка Душа, па и Симеун) су, сваки на свој начин, чувари *свете Ђабе*, односно чувари идентитета,

памтитељи који својим животима и дјеловањем живо дозивају косовску завјетну мисао⁷. Кроз обликовање ових ликова Кочић нарочито истиче њихову самосвојност, слободарски дух, спремност на жртву, досљедност и честитост, на које су обавезивали опредјељење Лазарево и жртве јуначких предака. За Кочића и његове ликове слобода представља најузвишенији етички и естетички принцип. (Реља Кнежевић, потомак легендарног од Змијања Рајка, персонификација достојанствености, поноса и моралне чврстине, не пристаје да буде сеоски кнез или 'сједи у каквом царском меџлису', као поданик окупаторске власти (р.150)). С друге стране, осјећај угрожености, заробљености и туге за изгубљеним условљен је трагичном историјском судбином нашег народа. С тим у вези затвореност и неповјерљивост према Другом јављају се у менталитету наших људи као нагонска и инстинктивна потреба за одржањем, што иауструју бројна мјеста у Кочићевој литератури ('туђи људи не знамо им ћуди; туђа земља калауза нема' (р.115), 'туђа земља, туђи обичаји' (р.56), 'Је л' он Швабо, не вјеруј ти њему' (р.91), 'Је л' он само у ној швапској одјећи, не вјеруј му па да ти је рођени брат' (р.171)).

Управо наспрам њих и у контрасту са њима Кочић слика оне ликове који су се конвертитским дјеловањем одвајали од свога и постајали Други. С временом се негативне особине какве су сервилност, понизност и удворништво много шире укорјењују у менталитет нашег народа, као посљедица вишевјесковне поробљености. Зоран Константиновић говори о овој појави као о 'поларизацији у менталитету Срба под утицајем турске владавине' (2006б:р.33). Он закључује да се у нашем менталитету преплићу 'наслеђе патријархалног живота и изразита спремност за прилагођавање, као негативна, али и неминовна посљедица дуготрајне туђинске власти' (р.33). Константиновић примјећује да је у ријетко којем народу тако мало растојање у менталитету између 'незадрживе спремности на највише жртве у одбрани земље и народа, толиког пркоса и отпора злу, и, с друге стране, најбеднијег удворништва и слуганства' (р.33). Овај синдром противрјечности нарочито је долазио до изражаја сваки пут када је наш народ бивао под окупацијом, па један од Кочићевих ликова каже: 'Настаће пошљедња времена, и многи, главни људи и сви отачествени архијереји, због масни ајлука и царски бурунџија, постаће муртати и невјерници своје цркве и народа.' (Коџић, 2002:р.184) У Староставној књизи Симеуна Ђака, у истоименој цртици предсказује се да ће након 'превртаније', у којој ће се над Босном промијенити власт, све оно што је 'чесно и поштено' (р.278) пропиштати од љуте невоље. Тиме се указује на дистингвирање обичног и поштеносељака од

⁷ Види (Певуља, 2024).

оних других, који ће и у новом поретку лични интерес и komoditet ставити испред части и поштења.

2.1. У том смислу градска средина, ка којој је окупатор доминантно гравитирао, одувјек је била погоднија за развој негативних појава у односу на село, које пак карактерише снажан осјећај идентитетске националне припадности и патријархални поредак, утемељен на врло чврстим етичким начелима и нормама. Кочић у свом дјелу уочава да живот у граду на нашим просторима одувјек подразумева неку врсту жртве у виду конвертитства (конфесионалног, идеолошког или неког другога), па се у његовој слици свијета перцепција лошег и девијантног изразитије везује за град. Антагонизам на релацији село–град, литераризован углавном кроз представу о Другом, опште је мјесто у Кочићевој литератури. У поетском запису *Тежак* истиче се да у турско вријеме није постојао тако изражен јаз између села и града: ‘Ако је ђекад тежаку и било криво у чаршији и на суду, било је криво и чаршилији на селу и планини, ђе косовица суди, па се то некако испорављало и везало једно с другим...’ (2002:р.57). Иако је живот на селу и раније био више у складу са природом и њеним законима, ипак је у коначници постојала равнотежа.

Премда се зазор од града у многим Кочићевим причама спомиње тек узгредно и без детаљније разраде, ипак је на нивоу цјелокупног дјела упадљиво и симптоматично истицање ове особине змијањског колективитета. Несумњива је Кочићева намјера да је прикаже као једну од важних константи менталитета Змијањаца. Неки од најупечатљивијих Кочићевих ликова носе анимозитет према граду. Зазор и страх према градском вишеструко су историјски мотивисани и дубоко увријезени у колективно памћење Кочићевих Змијањаца као врста архетипа и стереотипа, у којем се градско перципира у првом реду као конвертитско или непријатељско.

У свјетлу чињенице да се у колективној свијести Змијањаца градско само по себи везује за невјерлук, јасније је и зашто Мрачајски прото, који је помјерио памећу због наводне издаје својих ближњих, нарочито зазире од града. За проту који ‘никог не воли, никог не трпи, ником не вјерује’ (р.243) и ‘мрзи на сав свијет’ (р.243), наратор ће рећи да је ‘за турског суда само једанпут био у граду, а откад је Шваба ушао, не сјећају се да су га икад видјели’ (р.244). Код још једног Кочићевог лика дистанцираност од људи нарочито долази до изражаја у односу према градском. У причи *Вуков* гај за находа Вука, који је под љуштуром самотњака и особењака крио топлу људску душу, каже се да ‘у чаршију није никад силазио, осим у прољеће, кад би се овце спуштале са Змијања на јањило, доље у Лијевче’ (р.103). Још радикалније је окарактерисан

однос Реље Кнежевића према граду у причи *Кроз међаву*: 'Силно је мрзио чаршилије и ријетко силазио у чаршију. Три пута у години: кад би смиривао мирију, кад би товарио пиће за крсног имена и кад би са зимнице у пролеће пратио овце на јањило у доње крајеве'. (р.150)

У причи *Тајна невоља Смаје Субаше* представа о граду није дата експлицитно, него се рефлектује кроз трагично пропадање главног лика, у тренутку када из сеоског ареала искорачи у градски. Иако се о његовим доживљајима у граду не приповиједа, наслућује се да су 'невидљиви окови' (р.224), који су заувјек спутали и стегнули бескарног Смају, посљедица неузвраћене љубави и разочарања. Смајо Субаша, за кога су његови кметови говорили да 'честитијег, бескарнијег и веселијег није било', те да 'његово чисто и поштено срце вриједи... пола Цариграда' (р.223) у граду бива заведен и изигран. Као и многи други Кочићевих ликови и он перципира ново вријеме као суноврат моралних вриједности, у којима се 'свијет искварио и испоганио': 'Ништа ово данас не ваља! Све је ово једна петљага и роспирук.' (р.224) Сlike новог, садржане у апокалиптичним предсказањима посрнулог Смаје, контрастирају сликама мирног сеоског поретка са почетка приче. Иако семантичко исходиште ове приче треба тражити примарно у осјећају дегенерације цјелокупног хуманитета из визуре Кочићевих ликова, овдје се несумњиво кореспондира и са архетипском представом о граду као акцелератору негативних појава у колективној свијести нашег народа, и то у првом реду оних које се односе на невјеру и издају сваке врсте.

Слика Другог (градског) умјетнички је успјелија и сугестивнија када је њоме посредована критика и тенденција опламењена хумором. Здрав народски подсмјех на свој и туђи рачун, свему што је изрођено, изопачено, накарадно и неприродно иманентан је Кочићевим ликовима. У том контексту вишеструко је имаготипична Шошљагина здравица аустријском капетану у приповиједи *Ракијо мајко*. Хумор проистиче из поигравања самим жанром здравнице јер се капетан благосиља оним, што се у перцепцији Симеунових слушалаца, посредством локалних топонима, декодира као негативно, чиме се благослов неосјетно транспонује у шаљиву клетву. (Milekić Kovačić, 2025:pp.342-363)

Силни ћесарокраљски генерале и војводи! (...) Дабогда ти се, добри чојече и медено љето моје, дичио и поносио својом силом и моћи ко Локвари крађом, Дујаковци свађом, ко Павићи десетарима, а Татићи катарима; ко Гомјеница делијама и калуђерима, а Лусићи поповима; ко Стричићи пиром, а Добрња провом; ко Перван удовицама, а Мелина цурама; ко Кочића Главица висином, а Тимар низином; ко Кола плоскама, а Шљивно шљивама; ко

Рекавице касаплуком, а Бања Лука газдинским лоповлуком и невјерлуком! Живио! (2002:pp.200, 201)

Ова епизода истовремено је послужила и као врста шаљиве аутокритике. Иронизованим аутоимажима, у којима се регионални локалитети тобож хвале по оним карактеристикама које су, у ствари, изразито негативне, Кочићеви јунаци шегаче се и са сопственим манама. Међутим, на самом крају, када се умјесто сеоских локалитета по газдинском лоповлуку и невјерлуку помене Бањалука, хумористично иронизовање уступи мјесто изразитијој критичкој сатири. Тиме се још једном потцртавају негативни стереотипи о чаршилијама увријезени у перцепцију змијањског сељака.

Колико је Кочићу било битно да кроз имаголошке перспективе у равни градско-сеоско сугестивно прикаже менталитет Змијањаца, а не само упуту сврховиту критику, говори и то да се његови лични ставови тек дјелимично поклапају са оним његових ликова. Иако Кочић као примарни циљ своје политичке борбе истиче рјешавање положаја тежака, те се о чиновништву (без разлике између градског или сељачког) често негативно изражава, он ће ипак у појединим говорима и интерпелацијама указивати на тешке услове живота радника и грађанства који су и сами жртве страног капитализма.⁸ (*Изјава о раду Сабора*, 1911). Кочић, који се у другим ситуацијама читовао као националиста, поводом ове теме иступа као истински хуманиста борећи се за *права човјечанска и грађанска*, односно бољи положај обичних радника и сељака свих вјера и нација. (p.113)

2. 2. Нова власт донијела је раслојавање и у самој чаршији, у којој су се богате газде и трговци одвојили од обичног народа. У Кочићево вријеме богата српска чаршија у Босни неријетко је сарађивала са окупатором. У цртици *О проклете вечерашње вечери* помињу се ‘људи аршинције’ који ће у прво вријеме повести народ да брани вјеру, али ће га затим ‘на по пута оставити’ (p.279). Из Кочићевих саборских говора јасно се читује његов став према зачецима буржоазије у Босни коју су сачињавале богате газде и трговци, те црквени великодостојници. Ставивши у фокус свог интересовања питање црквено-школске аутономије, занемаривали су питање националног ослобођења и социјалног положаја кметова, слободе и социјалне правде. У својим дјелима посредством хетероимажа Кочић се критичким инвективама обрушавао на компромисерство и нагодбењаштво богате бањалучке чаршије сликајући управо ‘газде и заначије’ који су богатали криво мјерећи и поткрадајући народ, правећи,

⁸ Види интерпелације *Скупштина животних намирница и станова* и *О штрајку грађевинских радника* из 1910. године.

како каже Давид Штрбац, 'од аршина аршин и по, од оке поке, а од поке оку – како кад' (р.91).

У сатиричној једночинки *Јазавац пред судом* Кочић је кроз хумористични дијалог Давида Штрпца са газда Стевом илустровао велики јаз и неповјерење сељаштва према богатој чаршији. Када Стево пита Давида: 'Признајеш ли ти, Давиде, да си српски, прекославни, црквењски и ато-но-то?...', Давид одговара: 'Шта је то, газда? Каква је то сада нова вјера настала? Да ви нас, газде, нећете поримити? Није вам вјеровати, газде сте' (р.92). Давидова реплика показује да је у основи хетероимажа Кочићевих Змијањаца према чаршилијама историјским искуством и колективним памћењем увријежено неповјерење. Оваквим одговором алудира се на конвертитство чаршилија који су свој лагодан живот остваривали колаборантским дјеловањем према непријатељу, издајући најсветија обиљежја и идеале националног идентитета. Давид нарочито сумња у њихове часне намјере због идеје да мијењају национално име, што је за Србе који се вијековима грчевито боре да остану и опстану као народ, изузетно осјетљиво питање, чије је преиспитивање било равно издаји:

То ти је некаква варица, нешто шарено, нешто буди бог с нами! Траже од Земљане владе да нам изволи да се више не зовемо само Србови ко од Косова, већ српски, прекославни, школски, црквењски и ато-но-то... Ову пошљедњу ријеч не могу изговорити, па уби ме... Ето таки Србови да будемо. То они траже, чујем доље у чаршији, већ пуних шест година, па не могу да нађу (р.92).

Виспсени Давидов одговор садржи критику чаршијског политизирања: 'Ја сам, богме, велим, газда, мислио да ви тражите да царевина укине ову проклету трећину и десетину, а ви почели некакве будалаштине збијати.' (р.92) Овакве епизоде увијек су двоструко имаготипичне јер се писац и његови ликови истовремено смију и ругају и оном Другом који се одродио од свога, али и сопственом. Давидова претјерана реакција и сама по себи извор је комике кроз коју се на шаљив начин потцртава заосталост, непросвијећеност и конзервативност сопственог менталитета.

2.3. Оваква перспектива доводи нас и до у литератури недовољно препознате и скрајнуте Кочићеве приче – *О проклете вечерашње вечери*⁹, у којој се изразито преплићу два у овом раду проблематизована модела другојачења. Она је по многим карактеристикама ван оног главног тока његове књижевности, чије су трајно извориште и мотив Змијање и Змијањци. У овој цртици

⁹ Објављена је 1904. у књижевном додатку београдског *Дневног листа* и за вријеме Кочићевог живота више није прештампавана.

Кочић је осликао живот бањалучке чаршије свог времена. Иако сама прича оставља утисак аљкавог и штурог приступа теми, без правог заплета и мотивације, карактеризације и психологизације ликова, те кохерентности на плану композиције, стиче се утисак да, кроз изразито имаготипичне сцене, у којима ликови фигурирају као репрезенти различитих друштвених класа, Кочић ипак успијева да дочара климу бањалучке чаршије¹⁰. Управо као таква, ова цртица употпуњује Кочићеву слику менталитета српског народа у Босни, који се у његовим осталим остварењима, највећим дијелом, везивао за крајишки змијањски дијалекат.

Једини репрезенти аустроугарске власти у овој причи јесу пијани мађарски солдати. У краткој епилошкој епизоди, у којој они застрашују и вријеђају народ по улицама, а газда Ристу називају магарцем, литераризован је ниподаштавајући однос нове власти према домицилном становништву, који је Кочић умјетнички успјелије приказао у неким другим остварењима. Стога је она интересантнија са аспекта другојачења унутар истог националног менталитета, овога пута у оквиру истог, градског ареала.

За разлику од приповједака из змијањског ареала, овдје *свој* не представља колектив са снажном националном и идентитетском самосвијешћу, већ класно, социјално и статусно дубоко подијељено чаршијско друштво, у 'јадној, чемерној, биједној, несретној и пропалој земљи' (р.201), како је сами Бањалучани перципирају. Њихов идентитет, већ претходно нарушен нагодбењаштвом и компромисерством, у судару са новим поретком бива додатно угрожен. Кочић показује изразит таленат да осјети и наслика ситуације у којима се *свој* истовремено перципира као *други, туђи*. Самим тим, слика босанске чаршије углавном је сачињена од аутоимажа и хетероимажа који су литераризовани кроз хумор, којим се потцртавају и шаљиво разобличавају сопствене и туђе мане. Хумор се и овдје креће у широком луку од бурлеске, преко иронијског до сатиричног. Слика Другог задобија црту друштвене критичке сатире, која се литераризује првенствено кроз комичне ситуације изграђене техником пренаглашавања и комичног преувеличавања, а понекад и кроз специфичан вид гротеске. С обзиром на то да је гротеска 'деформација комике', односно 'комички елемент који је од хумора најудаљенији', она прожима хумор трагиком

¹⁰ И поред обиља веома живописног материјала који писац доноси и посредује као свјеже и живе утиске, али и неријетко оставља недорађене, готово као сирову грађу без правог умјетничког преобликовања, ова цртица тешко може да се пореди са естетски успјелијим и сугестивнијим Кочићевим дјелима. Међутим, сама слика чаршијског менталитета је, упркос томе, врло упечатљива и сугестивна јер се кроз аутоимаже и хетероимаже наговјештавају бројне актуелне теме и питања тог времена.

бивствовања (Simanović, 2010:p.160). У већој или мањој мјери хумор у оваквој слици свијета натруњен је меланхолијом и трагиком бивствовања народа, чију су историју обиљежили поробљеност, ратови и сеобе. Стога ликови ове цртице, који су приказани у располућености између старог и новог, Истока и Запада, свог и туђега, дјелују трагикомично.

Иза тобожњих просвјетитељских и ослободилачких намјера аустроугарска власт скривала је своје експлоататорске и империјалистичке амбиције, без праве и суштинске жеље да народу на овим просторима донесе напредак и просперитет. У Кочићевој цртици доминирају трагикомичне сцене које рефлектују неписменост, непросвијећеност, малограђанштину и простоту чаршијског (непристојни и бучни скоројевићи који вичу по улицама, пијани мађарски солдати који понижавају народ, трговци који сричу и туку неистомишљенике у читаоници итд.). Аустријска власт евидентно је своју нову провинцију држала ван културних токова, па су до ње стизали тек далеки и искривљени одјеси еманципације и просвјеђивања. С друге стране, компромисерска и нагодбењачка црта варошког менталитета омогућавала је да се новотарије усвајају лакше и брже, некритички и без суштинског разумијевања. Измјештени изван чврстих, ригидних, али и сигурних оквира патријархалног живота, у којем је колективно предањско сјећање националне прошлости императив и начин бивствовања, дојучерашњи сељаци наилазе у градовима на брисан простор и постају подложнији сваковрсним утицајима. Кочић је у овој цртици приказао цијелу лепезу ликова бањалучке чаршије који настоје да ухвате корак са временом.

Центар друштвеног живота бањалучке чаршије тог времена јесте *Српска читаоница*. Ту се прате вијести из свијета, политичка и културна дешавања. Ново другојачење и раздвајање симболично је представљено просторним односом и распоредом у читаоници, који одражава друштвени статус и хијерархију посјетилаца. Потпуно шаролико друштво сачињено је од оних по положају и статусу најнижих – калфа и шегрта, преко газда и трговаца, до образованих младића, који репрезентују зачетке варошке интелигенције.

Сиромашне калфе се након посла стидљиво окупљају у мањој читаоничкој просторији и читају старе часописе, док их газде не упосле неким новим задатком. За њих је литература прозор у некакав другачији живот, у коме чак и један калфа може да буде пјесник. Самим тим, долазак у читаоницу уједно је бијег од тегобне свакодневице и мјесто са ког се машта о другачијим свјетовима. Беневољентним хумором потцртавају се неписменост, непросвијећеност и малограђанштина чаршијске сиротиње и радника, али без сатиричке оштрице,

са благим хумором, чији је задатак да његује и поправља. У том контексту хумористична, али дакако и врло сугестивна јесте епизода са калајцијом, који на свој простодушан начин изражава дивљење према умјетности: 'Ракијски би' казан прежалио, - узвикнуо је одушевљени калајција поткрепљујући свој приједлог, - само кад би' умιο 'нако шарати!' (р.195) Из оваквог хумора провијава доза меланхолије, усљед чињеница да неписменост и простота ове градске сиротиње проистиче из њеног тешког социјалног положаја. На сличан начин и калфе сањаре о својим поетским достигнућима, а Влајко готово помјери памећу у жељи да постане глумац. Искривљене и закашњеле одјеке европске политике, културе и моде Бањалучани примају преко трупа путујућих позоришта које повремено залутају у Босну, па узбуне духове ненавикнуте на умјетност. Понекад је располућеност између старог и новог, Истока и Запада ових ликова хумористично сугерисана кроз њихов карикатуралан изглед. Млади послужитељ читаонице непрестано удешава фризуру и одијело у жељи да буде 'идеалан романтични младић', те да се носи 'по најновијој моди' (р.191), али на глави и даље носи фес и након посла иде код Османа *на каву*.

Сликајући бањалучке газде и трговце који, како каже газда Наум, воде *прву народну ријеч* у Босни, Кочић критички алудира на то да српски народ представљају и заступају они који су одрођени од сељака и његових потреба¹¹. У хетероимажима обичног народа о богатим газдама и трговцима провијава анимозитет. Чаршијски стихоклепац и умишљени глумац, Влајко Свиријаш окарактерисаће их као 'ћифте', 'аршинције' и 'рачунције' (р.201), истичући на тај начин жељу за стицањем и богаћењем, као доминантну црту грађанске класе.¹² И овдје су успјелије и сугестивније оне сцене у којима су ауто и хетероимажи остварени кроз хумор који додатно потцртава друштвене аномалије.

¹¹ Из Кочићеве преписке, саборских говора, као и публицистичких радова познато је да је он био веома жесток критичар вишег грађанског слоја који је у Босанском сабору себично заступао своје интересе и залагао се за црквено-школску аутономију, занемарујући неријешена социјална питања, прије свега аграрно, којим је био погођен најшири слој српског живља – кметови. Ово је био и један од разлога његовог иступања из Српског клуба.

¹² Да су овакви Кочићеви хетероимажи имали стварно историјско утемељење илуструје Александар Гиљфердинг у спису под називом *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*: 'Али босански трговци су ниједи свагдје гдје се не ради о њиховом властитом интересу. То је крајње саможива и себична каста. Штавише, она ће се радо прилијепити уз Турке да би могла опљачкати своју сеоску сабраћу. Многи од православних трговаца узимају под закуп десетину или под аренду имања пропалих бегова и тешко оним сељацима који им падну шака: православни трговац ће их опљачкати бездушније него Муслиман! (...) Зато је православни трговац у сељачковим очима на истом степену као и његови угњетачи. Трпимо велики зулум од ага, од мудира, десетара (тј. закупаца десетине), од владике и од трговаца. То је фраза коју свакога часа чујете од простог човјека Босанца' (р.373).

Управо на тај начин, имаготипична је сцена у којој Влајка избацују из читаонице кад почне да рецитије шалвиве и сатиричне стихове на рачун газда и трговаца.

Као и у приповијеткама са мотивима из сеоског живота, и овдје се настоји кроз контрастирање старог и новог начина живота, дати предност оном старом, које се, иако се то експлицитно не истиче, односи на период турске владавине. Међутим, овога пута, посриједи је нешто другачија перспектива, с обзиром на то да Кочић овдје литераризује и визуру бањалучких газда и трговаца. Њихов се положај и живот, а самим тим и слика свијета, значајно разликују у односу на ону коју у Кочићевом дјелу посредују ликови његових Змијањаца. Стари бањалучки трговци, који већ полако пропадају и нестају, неснађени у другачијем амбијенту, ламентују за оним 'старим, лијепим и добрим' временима, у којима све протиче 'мирно, тихо' (р.192). Наратор овоме додаје и прилог *покорно*, чиме се сугерише да су бањалучке газде свој миран и лагодан живот плаћале сервилношћу. То је свакако подразумијевало и неку врсту конвертитства кроз асимиловање према оријенталном начину живота. Самим тим Кочић је у овој цртици начео још једну, с имаголошког и менталитетског аспекта, веома интересантну тему – формирање грађанске класе у босанским чаршијама. Својим иметком један број бањалучких трговаца успио је задобити одређене привилегије и положаје, којима су се приближили чаршијском животу богатих муслимана и Турака у ондашњим турским касабама. Овакав статус подразумијевао је, дакако, алтернирање од властитог народа, који у то вријеме већински чине сељаци и кметови. О томе врло илустративно свједочи слика из 'горње чаршије', гдје невеселе и забринуте газде, баш као и замишљени хоца 'мирно, тихо и покорно' (р.192) обављају своје свакодневне активности, видно опхрвани истим зебњама и страхом пред наступањем новог поретка који долази са аустроугарским окупатором.

Најизразитији репрезент ове друштвене класе у цртици *О проклете вечерашиње вечери* јесте газда Ристо, чаршијски трговац из турског времена. Он непрестано упозорава припростог, бучног и неучтивног Тешана, новопеченог трговца, скоројевића, да у граду постоји другачији ред и поредак од оног у руралним срединама. Тиме повлачи јасну границу између оног што је, како он сам каже, *чаршијско* и оног другог народског (сеоског или приградског), према којем показује изразито гнушање ('нијеси у Козари' (р.192), 'ко вр'овац кад дође у чаршију' (р.192), 'нијеси из Врбање' (р.193)). Конвертит формира свијест о томе како је неопходно да у сваком погледу изражава своје ново правовјерје. Код Кочића је сјајно уочена конвертитска психологија која се манифестује кроз стални страх од привремености и несталности. Представници

неукоријењене грађанске класе доказују свој *градски* идентитет инсистирајући на потпуном раскиду и различитости од оног *сељачког*, којем су већином још у претходној генерацији припадали.

Насупрот сеоском, гдје је снажно уосјећавање националне прошлости важан услов самоимагинирања, у чаршији се високо стилизоване слике јуначке епике призивају у прозаичну, до крајњих граница натурализовану, слику садашњости. У том су контексту поређења и алузије којима се неке ситуације или ликови из новог времена доводе у раван са свијетом јуначке прошлости непримјерене. Бучни и некултурни месар Тешан вјешајући масни бут о зарђалу кантарску куку са ножем међу зубима виче хвалећи своју робу: 'Ала је дебело! Ни Краљевић га дебљег није ио! Ајде врућооо!' (р.193). Готескност оваквих слика проистиче из тога што се ново вријеме, сведено на најпростије људске пориве, испоставља у контрасту са некадашњим витешким и херојским.

У историјски турбулентном периоду у којем се у Босни смјењују два различита поретка међу трговцима старог и новог кова, као и њиховим сиромашним калфама, који сањаре о бољем животу наслућеном у књижевним часописима, Кочић приказује израстање и стасавање једне нове класе – младе интелигенције, образованих људи школованих према западним обрасцима. Међу њима су протин син, учитељ, вјечити суплент, па и пишчева инкарнација у лику Коче. Ови *будући посланици, народни заступници* дискутују о свјетским темама, читају књижевне часописе, студирају, изучавају социјална питања. Међутим, и овдје је осјетна доза хумористичне аутокритике кроз алузију на њихове коцкарске склоности, па чак и материјалистички поглед на свијет.

3. На основу наведених анализа можемо закључити да је Кочић писац изразитог сензибилитета и истанчаног нерва за другости и другојачења у оквиру истог националног менталитета, односно идентитета. Код њега се нарочито добро види колико су у оваквим случајевима *своји* истовремено и *туђи*. То је платформа за полифоно сагледавање слике свог и Другог унутар истог националног менталитета, с нагласком на различитости истог. Пратећи два наведена типа оваквих другојачења, до којих долази у драматичном историјском тренутку аустријске окупације, потврдили смо почетну хипотезу да битне карактеристике Кочићеве поетике проистичу из специфичности менталитета који писац приказује и начина на који га приказује, што се првенствено огледа у литерарној перцепцији свог и Другог.

Извори

1. Сабрана дјела Петра Кочића (2002), I-IV, Бањалука–Београд, Бесједа – Ars Libri.

Литература

1. Гиљфердинг, А. (1972) *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*. Сарајево, Веселин Маслеша.
2. Константиновић, З. (2004) *Timor mortis* као грађа за анализу нашег менталитета. У: *Споменица Слободана Селенића*. Београд, САНУ, Научни скупови, књ. CVII, 42–49.
3. Константиновић, З. (2006) Компаративна имагологија балканског и средњеевропског простора. У: *Свој и туђ, Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима* (зборник радова). Београд: Институт за књижевност и уметност, 11–17.
4. Константиновић, З. (1986) Од имагологије до истраживања менталитета. у: *Умјетност ријечи*, XXX, 137–142.
5. Константиновић, З. (2006 б), *Литерарно дело и национални менталитет*. Београд, Народна књига / Алфа.
6. Крстић, Д. (1987) *Психолошки рјечник*. Београд, Вук Караџић.
7. Ле Гоф, Ж. (2002) Менталитети – Двосмислена историја (са француског превео Младен Шукало). *Крајина* 2, 9–27.
8. Милекић Ковачић, В. (2024) Поетичка функција здравице у књижевноумјетничком дјелу Петра Кочића. *Филолог – часопис за језик, књижевност и културу*. Бањалука, Филолошки факултет, XV, 30, 342–363.
9. Pageaux D. H. (1989) *De l'imagerie Culturelle à l'imaginaire*. In Précis de littérature comparée (Pierre Brunel, Yves Chevrel eds.). P.U.F, Paris, 133–161.
10. Певуља, Д. (2024) *Староставна књига Петра Кочића*. Београд, СКЗ.
11. Симановић, И. (2010) *Ђопићева фолклорна магија*. Бањалука, Филозофски факултет / Графид.
12. Тутњевећ, С. (2017) *Претварање Петра Кочића*. Источно Ново Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства.
13. Шмуља, С. (2007) Колективно памћење у дјелу Петра Кочића. У: *Петар Кочић данас* (зборник радова). Бањалука, Академија наука и умјетности Републике Српске, 101–118.
14. Dukić i ostali (2009) Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Poje Plejić, Ivana Brković, *Kako vidimo strane zemlje, Uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa.
15. Konstantinović, R. (2010) *Filosofija palanke*. Beograd, Otkrovenje.

LITERARY PERCEPTION OF ONE'S OWN AND THE OTHER IN THE WORKS OF PETAR KOČIĆ

Summary

Key features of Kočić's poetics are implied by the specific mentality portrayed by the author and by the manner of its representation, which is primarily reflected in a complex literary perception of one's own and the Other. The image of the Other in Kočić's oeuvre represents a literary reality, which, as such, remains insufficiently researched, and through which various poetic aspects of his works can be viewed. For that reason, considerations of the Other are at the core of this paper, within the theoretical-methodological framework ranging from imagology and mentality research. Imagological perspectives offer opportunities for new methodological topicalisation and revalorisations of Kočić's oeuvre.

► **Keywords:** Petar Kočić, self-image, hetero-image, mentality, imagology, mentality research.

Sources

1. Sabrana djela Petra Kočića (2002), I-IV, Banjaluka-Beograd, Besjeda - Ars Libri.

References

1. Dukić i ostali (2009) Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Poje Plejić, Ivana Brković, *Kako vidimo strane zemlje, Uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa.
2. Giljferding, A. (2002) *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Sarajevo, Veselin Masleša.
3. Konstantinović, Z. (2004) Timor mortis kao građa za analizu našeg mentaliteta. U: *Spomenica Slobodana Selenića*. Beograd, SANU, Naučni skupovi, knj. CVII, 42–49.
4. Konstantinović, Z. (2006) Komparativna imagologija balkanskog i srednjoevropskog prostora. U: *Svoj i tuđ, Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima* (zbornik radova). Beograd, Institut za književnost i umetnost, 11–17.
5. Konstantinović, Z. (1986) Od imagologije do istraživanja mentaliteta. *Umjetnost riječi*, XXX, 137–142.

6. Konstantinović, Z. (2006 b), *Literarno delo i nacionalni mentalitet*. Beograd, Narodna knjiga / Alfa.
7. Konstantinović, R. (2010) *Filosofija palanke*. Beograd, Otkrovenje.
8. Krstić, D. (1987) *Psihološki rječnik*. Beograd, Vuk Karadžić.
9. Le Gof, Ž. (2002) Mentaliteti – Dvosmislena istorija (sa francuskog preveo Mladen Šukalo). *Krajina* 2, 9–27.
10. Milekić Kovačić, V. (2024) Poetička funkcija zdravice u književnoumjetničkom djelu Petra Kočića. *Filolog – časopis za jezik, književnost i kulturu*. Banjaluka, Filološki fakultet, XV, 30, 342–363.
11. Pageaux D. H. (1989) De l’imagerie Culturelle à l’imaginaire. In: *Précis de littérature comparée* (Pierre Brunel, Yves Chevrel eds.). P.U.F, Paris, 133–161.
12. Pevulja, D. (2024) *Starostavna knjiga Petra Kočića*. Beograd, SKZ.
13. Simanović, I. (2010) *Ćopićeva folklorna magija*. Banjaluka, Filozofski fakultet / Grafid.
14. Šmulja, S. (2007) Kolektivno pamćenje u djelu Petra Kočića. U: *Petar Kočić danas* (zbornik radova). Banjaluka, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 101–118.
15. Tutnjević, S. (2017) *Pretvaranje Petra Kočića*. Istočno Novo Sarajevo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Преузето: 30. 3. 2025.
Корекције: 7.6. 2025.
Прихваћено: 9. 6. 2025.

Blerina Zaimi
University of Tirana
Faculty of Foreign Languages
Department of English Language

Entela Kushta¹
University of Tirana
Faculty of Physical Activity and Recreation, Sports
Department of Sport and Tourism Management

CONCEALING AND REVEALING: REPRESSION IN *A PALE VIEW OF HILLS* AND *THE REMAINS OF THE DAY*

Abstract: *A recurring theme in many of Kazuo Ishiguro's novels is that of repression. This article examines A Pale View of Hills (1982) and The Remains of the Day (1989), analysing repression through the lens of psychoanalytic literary theory—particularly Freud's concept of repression as a defence mechanism—as well as trauma theory and the narratological frameworks of narrative identity. In addition, it draws on sociocultural and gender theory to argue that repression functions not only on an individual level but also as a broader societal and national construct. Through close textual analysis, the article contends that Ishiguro's characters repress not only emotions but also aspects of their personal and cultural histories in an effort to preserve a fragile sense of dignity and self-coherence.*

Keywords: *repression, trauma, A Pale View of Hills, The Remains of the Day, selective memories, defence mechanism, societal and national construct, guilt, pain.*

1. Introduction

Kazuo Ishiguro's novels *A Pale View of Hills* (1982) and *The Remains of the Day* (1989) explore the theme of repression, unfolding the complex ways in which the protagonists cope with internal conflicts and societal expectations. Repression has a profound impact on personal identity, on the psychological and

¹ ekushta@ust.edu.al

the emotional aspects of the characters as well as the interpersonal relationships. In *A Pale View of Hills*, Ishiguro portrays Etsuko's poignant psychological journey of memory and mourning as she struggles with suppressed guilt and silent grief over her eldest daughter's suicide. Similarly, in *The Remains of the Day*, Stevens, an English butler bound by self-imposed and societal expectations, exemplifies repression through his obsessive commitment to professional etiquette, sacrificing personal fulfilment and emotional expression. Ishiguro explores the complexities of repression through his protagonists' selective and nuanced memories, depicting it as both a psychological defence mechanism and a societal construct. Employing psychoanalytic theory, trauma theory, narrative identity, and sociocultural and gender theory, this article argues that Ishiguro's characters embody the struggle to maintain dignity and coherence in the face of deeply repressed trauma, guilt, and emotional isolation.

2. The Theme of Repression in *A Pale View of Hills*

Sigmund Freud's essay "Repression" (1915) provides a critical framework for understanding the psychological mechanisms operating in *A Pale View of Hills*. In his essay, Freud defines repression as the process by which distressing thoughts, memories, or desires are excluded from conscious awareness in order to reduce psychological discomfort. He makes the distinction between *primal repression*, which prevents certain instinctual impulses from entering consciousness, and *repression proper*, which pushes already conscious thoughts into the unconscious (1925:p.86). Repressed material does not disappear; instead, it continues to influence present behaviour and often resurfaces indirectly through dreams, slips of the tongue, or neurotic symptoms. *Repression proper* is evident in the character of Etsuko in *A Pale View of Hills*. She suffers from recurring nightmares that disrupt her sleep, and she reveals repressed material through slips of the tongue and other neurotic symptoms, as will be discussed in the following analysis.

Currently living somewhere in the countryside in England, Etsuko recalls episodes from her life in Nagasaki, especially the memories she has of a woman called Sachiko she befriended there. Her first recollection reveals that Sachiko has a daughter named Mariko, who is about ten years old, whereas Etsuko is pregnant with her first daughter, Keiko. It is interesting to note that from the very beginning Etsuko appears to be Sachiko disguised. Wai-chew Sim calls this a "doppelganger configuration" in which 'Sachiko is Etsuko's alter ego' (2010:p.29). In the very first instance in the novel, Etsuko recalls that when Sachiko moved to the new

neighbourhood, women started gossiping about her and her “American friend”. One of them said that the stranger had been very unfriendly to her that morning. Suddenly, the stranger (Sachiko) becomes Etsuko:

‘It was never *my* intention to appear unfriendly, but it was probably true that *I* made no special effort to seem otherwise, for at that point in my life, *I* was still wishing to be left alone.’ (Ishiguro, 1982:p.13, emphasis added)

Etsuko’s shift from narrating Sachiko’s story to using first-person singular pronouns reveals her repression through slips of the tongue. She appears to have assumed Sachiko’s identity, narrating her own experiences through another character because she is unable to speak about herself directly. Sim further notes that “[s]he seems to exemplify our propensity to act in these ways, to see the self in the other” (2010:p.30). Whether Sachiko or Mariko are real people or not, we cannot ascertain, but Etsuko clearly appropriates their life story to evade the guilt and pain she feels. In essence, she employs displacement as a psychological defence mechanism by constructing a narrative that distances herself from emotional trauma. Etsuko has misgivings about motherhood because, as Sachiko puts it, “[c]hildren [...] mean responsibility” (Ishiguro, 1982:p.86) and she is a young mother. She projects all her doubts onto Sachiko. She suppresses her own feelings and never outright states that Sachiko is a bad mother, but her selection of memories leads down that path. Cynthia F. Wong opines:

‘Etsuko’s memory of her friendship with Sachiko may be a reminder that she eventually adopted attitudes similar to Sachiko’s; if she intended to criticise her friend for her choices, she does so as an indirect way of reviewing and perhaps criticizing her own actions. In effect, she is a reader of her own life who is interpreting its significance from the distance of time and space.’ (2019:p.35)

In fact, Etsuko relates events suggesting that Mariko was often emotionally neglected. Sachiko would be away at work or spending time with her American paramour, leaving Mariko unattended for long hours, except when Etsuko supervised her. Etsuko hints at significant similarities between Sachiko’s life story and her own. Could she be expressing, through Sachiko, her doubts and fears about not being a good mother to Keiko? Like Sachiko, Etsuko makes choices that do not end well. Sachiko’s paramour proves unreliable; he cheats on her and frequently drinks excessively, yet she decides to leave with him for America. Furthermore, she disregards Mariko’s feelings on the matter, despite Mariko’s protests against the decision. In the subsequent passage, Etsuko takes it upon herself to pacify Mariko:

“I don’t want to go away. I don’t want to go away tomorrow.”

I gave a sigh. "But you'll like it. Everyone's a little frightened of new things. You'll like it over there."

"I don't want to go away. And I don't like him. He's like a pig."

"You're not to speak like that," I said, angrily. We stared at each other for a moment, then she looked back down at her hands.

"You mustn't speak like that," I said, more calmly, "He's very fond of you, and he'll be just like a new father. Everything will turn out well, I promise."

[...] "In any case," I went on, "if you don't like it over there, *we* can always come back."

[...] "Yes I promise," I said. "If you don't like it over there, *we*'ll come straight back. But *we* have to try it and see if *we* like it there. I'm sure *we* will." (Ishiguro, 1982:p.173, emphasis added)

Etsuko reasons with Mariko that life in America might actually be good. Initially, talking about Sachiko and Mariko, she suggests they should try it first and then decide. However, at some point in the conversation, Etsuko shifts from using the pronoun "you" (i.e. Mariko and her mother) to "we" (i.e. Etsuko and Keiko, her daughter). Thus, she adopts the identity of Sachiko and Mariko becomes Keiko. This shift is yet another instance in which repression manifests itself through a slip of the tongue. According to Yugin Teo, Etsuko attempts to confront her own history by utilising Sachiko's past to reflect on her previous decisions. (2014:p.64). Like Sachiko, she leaves Japan and takes her daughter with her, possibly without her consent, though the exact story is not provided, only hinted at (which is another instance of repression). Etsuko leaves her Japanese husband, Jiro, and marries an Englishman, Mr Sheringham, yet to this day she has misgivings about her decision, which her repressed self can only manifest through Sachiko's story. Ljubica Matek states in her essay that 'the process of migration [...] never seems to be complete, leaving her torn between who she was and who she is now' (2018:p.130). A sense of guilt can be inferred when reading between the lines, though she seeks to justify herself. Below are given two examples to illustrate:

'But such things are long in the past now and I have no wish to ponder them yet again. My motives for leaving Japan were justifiable, and I know I always kept Keiko's interests very much at heart. There is nothing to be gained in going over such matters again.' (Ishiguro, 1982:p.91)

'[...] it became his view that Keiko was a difficult person by nature and there was little we could do for her. In fact, although he never claimed it outright, he would imply that Keiko had inherited her personality from her father. I did little

to contradict this, for it was the easy explanation that Jiro was to blame, not us. [...] I do not find it as easy as my husband did to put the blame on Nature, or else on Jiro. However, such things are in the past now, and there is little to be gained in going over them here.' (Ishiguro, 1982:p.94)

In the last sentence of both extracts, the reader senses Etsuko's unwillingness to dwell on the past, as it is too painful for her. Rebecca Suter comments that what must have played a part in Keiko's suicide are a series of factors, such as 'the trauma of migrating to a foreign country at a young age, her mother's divorce and her second marriage to an Englishman, and the birth of her half-English half-sister' (2020:p.25). It is inferred that deep down Etsuko knows the truth behind Keiko's death, but she suppresses it because she does not want to be overcome by guilt and remorse.

On another occasion, in Chapter Seven of the novel, Etsuko recalls accompanying Sachiko and her daughter Mariko to Inasa, a hilly area in Nagasaki. She mentions that this was one of the best memories she had of those times (Ishiguro, 1982:p.103). Later, in Chapter Eleven, a conversation unfolds between her and Niki, her second daughter:

"What was so special about it?" said Niki.

"Special?"

"About the day you spent at the harbour."

"Oh, there was nothing special about it. I was just remembering it, that's all. *Keiko* was happy that day. We rode on the cable-cars." I gave a laugh and turned to Niki.

"No, there was nothing special about it. It's just a happy memory, that's all." (Ishiguro, 1982:p.182, emphasis added)

Once again, while recalling her outing with Sachiko and Mariko, Etsuko quite suddenly mentions Keiko, thus substituting Mariko with Keiko and simultaneously blending Sachiko and herself into one person—herself. This narrative slippage raises questions about whether the confusion is deliberate or unconscious. What is clear, however, is that Etsuko struggles with repressed emotions. The past hovers over the present, and Etsuko feels the need to narrate it to heal her wounds. According to trauma theory, individuals who suffer from unresolved trauma must revisit their painful memories—however distressing—in order to process them and integrate them into their life narrative. Full recovery, as Caruth notes, is achieved when the person can recall and articulate the traumatic experience without psychological collapse (1995:p.176). Etsuko's indirect storytelling—using Sachiko's story—

demonstrates both her repression and her attempt to gain distance from the trauma, while also suggesting a gradual effort to come to terms with the past.

Thus far, repression has been discussed in terms of its emotional and personal dimensions. However, personal history does not exist independently of public history. To explore another facet of the emotional and personal dimensions of repression, it is worth considering Etsuko in the context of her nation's historical past. She experienced the horrors of the bombing in Nagasaki, which affected both her and people close to her. Mrs Fujiwara, her mother's friend, lost all her family, except her eldest son (Ishiguro, 1982:p.111). Sachiko lost her husband, and Etsuko herself remained bereft of family and likely a fiancé, as inferred by the fact that she moved in with Ogata-San's family before marrying his son, Jiro. These traumas manifest themselves in the form of ghosts, haunting Etsuko repeatedly. An eerie atmosphere prevails the world of the novel, but ironically so, Etsuko narrates in a calm contemplative voice, even when she mentions Keiko's suicide. For example, instead of talking about her feelings when she received the tragic news, she shifts the focus onto Niki, who, according to her, came to reassure her that she was not responsible for Keiko's death, and onto the newspapers, which reported that Keiko was Japanese and had killed herself in her room. Then, she ends it all abruptly by saying: "I have no great wish to dwell on Keiko now, it brings me little comfort" (Ishiguro, 1982:p.11). It appears that repression takes the form of diversion; Etsuko does not dwell long on painful events to prevent herself from being overcome by grief and sadness. Thus, Etsuko's personal history can be better understood in the context of public history.

The bombing of Nagasaki also comes across as a repressed distant memory. Etsuko unemotionally recalls sheltering in tunnels and derelict buildings (Ishiguro, 1982:p.73), and she remembers seeing rubble and hearing reports of children dying in horrific ways (Ishiguro, 1982:p.100). She also recalls visiting a memorial for those killed by the atomic bomb, finding the statue more comical than reminiscent of war (Ishiguro, 1982:pp.137–138). Etsuko and other characters rarely discuss the war; its consequences are mentioned sporadically and fleetingly, as if pushed aside to be forgotten. They keep the memory of war repressed and focus instead on the parts of Nagasaki being rebuilt in Western style. Applying Michel Foucault's theory of discourse and power in *The History of Sexuality, Volume I: An Introduction* (1978), Etsuko's silence about the bombing of Nagasaki can be interpreted not merely as a personal act of repression, but as a consequence of broader discursive constraints (p.27). In post-war Japan, survivor narratives were often shaped—and at times silenced—by political and cultural forces that discouraged open testimony. In

Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Memory (1999), Lisa Yoneyama argues that, decades after the atomic bombings, survivors struggled to testify about the disaster because their accounts were frequently met with “suspicion and ambivalence” (p.87). As a result, many remained silent, and silence itself came to be seen as a legitimate and even expected expression of trauma.

Repression in *A Pale View of Hills* can also be viewed as a social construct. Sachiko and Etsuko live most of their lives in a patriarchal Japanese society where men are encouraged to climb the social ladder, while women are confined to domestic roles. These roles are so deeply ingrained in the Japanese psyche that even women see themselves as dependent on a male figure in their lives. Sachiko tells Etsuko that if her husband were still alive, Mariko would have had the kind of upbringing appropriate to their family position (Ishiguro, 1982:p.45). Sachiko’s relative, Yasuko Kawada, tells Etsuko, “it isn’t good that a woman should be without a man to guide her” (Ishiguro, 1982:p.161). Furthermore, only men are seen as highly respected or important in society (Ishiguro, 1982:pp.109, 111), women are considered their inferiors. This is why Sachiko (rather Etsuko disguised as her) takes the decision to emigrate. As she relates to Etsuko:

‘Mariko will be fine in America, why won’t you believe that? It’s a better place for a child to grow up. And she’ll have far more opportunities there, life’s much better for a woman in America.’ (Ishiguro, 1982:p.46)

Women feel they are not given equal chances with men, or worse they live under men’s dictates. One instance is the story Ogata-San relates about one of his son’s colleagues at work. Although he brings it up in the context of changing times in Japan, one can sense the strong patriarchal mentality behind it and the resistance to change:

‘Apparently at the last elections, his wife wouldn’t agree with him about which party to vote for. He had to beat her, but she still didn’t give way. So in the end, they voted for separate parties. Can you imagine such a thing happening in the old days? Extraordinary.’ (Ishiguro, 1982:p.152)

Moreover, Sachiko was forbidden by her husband (who was then alive) to learn English and her books were taken away from her (Ishiguro, 1982:p.72). Etsuko feels awkward when Ogata-San asks her to play the violin; she has suppressed her desire due to her responsibilities as a married woman. Even father-son relationship manifests repression. Ogata-San refrains from openly discussing issues with Jiro, such as the encounter with Shigeo Matsuda, while Jiro displays little interest in his father’s affairs (Ishiguro, 1982:pp.154–155). Consequently, their relationship is

characterised by coldness, distance, and formality. Having lived within a repressive societal context for most of her life, it is not surprising that Etsuko experiences difficulty in expressing her emotions explicitly. She has internalised the prevailing belief that emotions, particularly those that could cast one in a negative light, should be kept private. Judith Butler argues that gender is a performance—not an innate essence, but a socially regulated identity ‘instituted through a stylised repetition of acts’ (1988, p.519). Etsuko’s repression in *A Pale View of Hills* can be interpreted as a socially compelled performance of identity. She enacts the role of the reserved, obedient wife and dutiful Japanese mother because such behaviour is culturally expected of women in her context. Her silence and emotional restraint reflect not only personal repression but also the internalisation of post-war Japanese norms regarding femininity, propriety, and self-sacrifice.

As mentioned earlier, repression is further evident in her narrative style. Etsuko controls her narrative by seeking to conceal rather than reveal, thus leaving gaps and ambiguities. Wojciech Drag observes that ‘Etsuko’s narration is riddled with conspicuous omissions, which makes it impossible for the reader to piece together her past and comprehend the reasons for some of her crucial decisions’ (2014:p.89). For instance, when talking about her Japanese husband, Jiro, she does not provide reasons for leaving him. She explains that Niki had little idea of what actually occurred during those last days in Nagasaki, and then adds that, although she does not claim to recall Jiro with affection, he worked hard to do his part for the family and he expected her to do hers:

‘[I]n his own terms, he was a dutiful husband. And indeed, for the seven years he knew his daughter, he was a good father to her. Whatever else I convinced myself of during those final days, I never pretended Keiko would not miss him.’ (Ishiguro, 1982:p.90)

What transpired during those last days in Nagasaki? What does she imply by “in his own terms”? Does she agree or does she think he was imposing his will upon her? Etsuko just leaves these aspects vague. In another scene, she tells Niki that her father (Mr Sheringham) was sometimes rather idealistic because he believed they could give Keiko a happy life in England. Then, she adds she knew from the very beginning that Keiko was not going to be happy there, nevertheless she decided to take Keiko with her. Niki assures her that leaving Japan was the right decision, as she couldn’t bear to watch her life waste away (Ishiguro, 1982:p.176). Etsuko represses her narrative by hinting at feelings of guilt, but then moves on to Niki’s words to soothe her conscience. Secondly, she introduces gaps and ambiguities,

saying more with what she does not reveal than with what she does. Once again, her life is shrouded in mysteries: Why did she leave Japan exactly, and why did she believe her life would waste away if she stayed? Recalling an episode with Keiko, she mentions two elements in her narrative: first, her vehement opposition to Keiko's decision to leave the house and move to Manchester, and her display of certain attitudes that ultimately led Keiko to sever all ties with her—a decision she now regrets. Secondly, she notes that her daughter was unhappy at home. She does not clarify what those attitudes were, nor does she explain why Keiko was unhappy at home. By suppressing details, she leaves these questions open to conjecture.

In addition, repression is mirrored in Etsuko's choice of memories that the critic Peter Sloane calls "moving, yet often cryptic reflections" (2021:p.27). This repression of memories serves her to avoid unpleasant or hurtful truths, or even hint at her feelings by telling a story that seemingly bears no connection with her. In an interview with Gregory Mason, Ishiguro notes that "she does need to arrange her memories in a way that allows her to salvage some dignity" (1998:p.338). In one scene, for instance, she recalls an unpleasant image that entered her thoughts one particular afternoon. It was the image of a little girl found hanging from a tree, which, according to her, shocked the neighbourhood more than the earlier child murders. She adds that she could not have been alone in being disturbed by such images (Ishiguro, 1982:p.156). The image becomes "much more intense and vivid" (Ishiguro, 1982:p.156) because it holds significance for her; years later, Keiko would commit suicide by hanging herself in her room. Instead of delving into memories with Keiko to reveal more about her character and their relationship, and to explore her feelings about the suicide, she indirectly offers scattered glimpses, leaving it at that. Etsuko consistently deflects attention away from herself. For example, on the fifth day of Niki's visit, she awakes during the early hours and reflects on Keiko's landlady finally opening the door of her room in Manchester (Ishiguro, 1982:p.88), as if she was curious to know about the shock Keiko's landlady received, rather than talk about her own shock at the news of Keiko's death. This diversion reflects her difficulty in facing such painful emotions and her battle with feelings of guilt. However, memories, though controlled, are so nuanced that at times they reveal more than conceal. Such is the case when she continually brings to mind the image of her daughter 'hanging in her room for days on end' (Ishiguro, 1982:p.54). Then, she adds:

'The horror of that image has never diminished, but it has long ceased to be a morbid matter; as with a wound on one's own body, it is possible to develop an intimacy with the most disturbing of things on one's own body.' (Ishiguro, 1982:p.54)

The memory of Keiko committing suicide will continue to be “a wound on her body”, but the act of narration, however repressed as it may be, has a cathartic effect on her. Perhaps, with time, this bad dream, will remain a distant memory.

In light of Paul Ricoeur’s concept of narrative identity, as developed in *Oneself as Another* (1992), it can be argued that Etsuko uses storytelling as a form of psychological defence. She constructs a sense of selfhood (ipse) by narrating the version of her life that she chooses to disclose, thereby suppressing painful truths about her past. According to Ricoeur, individuals come to understand themselves through the narratives they construct about their lives; however, in doing so, they also assume moral responsibility for their actions (1992:pp.121–122). When past experiences or emotions are too distressing to confront directly, the narrative may become selective, evasive, or distorted—as is the case with Etsuko.

3. The Theme of Repression in *The Remains of the Day*

Similar to *A Pale View of Hills*, repression in *The Remains of the Day* takes on both a personal and a public dimension. Furthermore, it manifests in the selection of memories and the narrative style. In an interview with Ishiguro, John Freeman introduces the novel as ‘the story of a repressed butler who realises he has given his life to an antiquated idea of service’ (2008:p.194). In fact, repression forms the undercurrent behind Stevens’s attitudes and actions. The novel opens with Stevens anticipating an expedition to the West Country, but he is unsure about the attire for the trip. From this moment on ‘clothing’ becomes a recurrent metaphor in the novel, symbolising the split between Stevens’s private and public self. His ideal of a great butler involves, as he mulls over, fully inhabiting the professional role in public without being shaken by unexpected or distressing events. This professionalism is likened to a gentleman’s suit, worn with pride and dignity, embodying a profound commitment that nothing and no one can strip it away in public. A great butler relinquishes his professional role only by choice and always when alone. For Stevens, this is a matter of dignity (Ishiguro, 1993:pp.42–43). Adam Parkes observes that Stevens ‘is obsessed with [dignity] because he believes it holds the key to his whole life’ (2001:p.43). Parkes further notes that Stevens’s problem is that he associates his entire identity so closely with his professional role that without it, he would consider himself as having no identity at all (2001:p.43). In the same vein, Barry Lewis comments that Stevens’s ‘commitment to being a butler has almost an existential fervour’ (2000:p.85). Stevens’s unswerving commitment to his profession aligns with Michel Foucault’s concept of disciplinary power, particularly the way

individuals become “docile bodies”—efficient, self-regulating agents of institutional norms (Foucault, 1977:pp. 135–169). As a butler, Stevens has internalised the hierarchical values of the English class system, not through external coercion, but through self-discipline—illustrating how power operates most effectively when it is internalised. This also resonates with Judith Butler’s concept of the performativity of identity: the continuous enactment of social norms in order to sustain a socially accepted self (Butler, 1990:pp. 25–33).

Since the profession of the butler is so important to Stevens, he represses the emotions he has concerning Miss Kenton. Similar to Etsuko, who conceals herself behind Sachiko’s story, Stevens hides behind the mask of professionalism. In more than one instance, Stevens speaks of Miss Kenton in professional terms, stressing her dedication to her profession and how she ‘never allowed her professional priorities to be distracted’ (Ishiguro, 1993:p.51). However, very rarely does he voice his personal feelings about her, and only understatedly. He insists that Miss Kenton is indispensable to Darlington Hall due to ‘her great affection for this house’ and ‘her exemplary professionalism’ (Ishiguro, 1993:p.9). When Mr Farraday, his current American employer, jests about Miss Kenton as his ‘lady-friend’ and, what is more, ‘at [his] age’, Stevens comments that it was ‘a most embarrassing situation’ (Ishiguro, 1993:p.14). A little later in the novel, Stevens recollects that Miss Kenton and his father had started working at Darlington Hall around the same time, in the spring of 1922. This happened because two members of the staff decided to marry and consequently left their positions. Stevens then asserts that he ‘has always found such liaisons a serious threat to the order in a house’, especially ‘marrying amongst more senior employees can have an extremely disruptive effect at work’ (Ishiguro, 1993:p.51). He particularly blames those housekeepers ‘who have no genuine commitment to their profession’ and who go ‘from post to post looking for romance’ (Ishiguro, 1993:p.51). Is he, in a way, spelling out his fears through these comments—that, after all, he is just flesh and blood and may give in to his feelings? Does he see falling in love as a threat to his profession? Furthermore, he lives in a repressive society that deems it wrong to have romantic feelings at an old age. Is he ashamed to admit his feelings for Miss Kenton? We cannot answer these question definitely, because, as Kathleen Wall notes, ‘Stevens has attempted to avoid, in his life as well as in his narrative, the voices and needs of the feeling self’ (1994:p.26). We can only catch glimpses of his emotional self when Stevens seems to betray himself. His overemphasis, for instance, that his desire to see Miss Kenton has a purely ‘professional motive behind’ (Ishiguro, 1993:p.13) backfires on him. In trying to convince his audience, he is actually trying to convince

himself that his excitement about the trip is purely work-related, which obviously is not the case. It is evident from his recollections that Miss Kenton, aside from her professional role, holds another important place in his life, but his repressed self never acknowledges it. Reminiscent of Etsuko, Stevens attempts to keep his emotional self under control. Drawing again on Judith Butler's theory of gender performativity, Stevens perceives Miss Kenton as a threat to the stability of his masculine and professional performance. As a result, he suppresses any affective expression toward her in order to maintain his identity as the ideal butler.

Stevens recalls once that when Miss Kenton brought a large vase of flowers in his pantry for the first time to brighten his parlour a little, he told her that, that was not a room for entertainment and that he wanted to keep distractions to a minimum (Ishiguro, 1993:p.52). Miss Kenton retorted that there was no need to keep his room "so stark and bereft of colour", to which Stevens answered curtly that "it [had] served [him] perfectly well thus far as it [was]" (Ishiguro, 1993:p.52). Similar to his room, Stevens deprives himself of any emotions other than loyalty to his profession and his lord. In Wall's words, he will not allow anything or anyone to 'tear the fabric that he has erected between his private and his professional selves' (1994:p.28), if we continue with the clothing metaphor. This is evident in his exchange with Miss Kenton, where he insists she should address his father by his last name rather than his first, considering it 'talking down' to him (Ishiguro, 1993:p.53), rather than a sign of intimacy. Stevens is so emotionally repressed that he mistakes intimacy for a lack of respect. It appears he compels Miss Kenton to maintain the same emotional distance he has established for himself. Brian W. Shaffer observes that 'Stevens never addresses Kenton other than by her family name, despite their "close working relationship" for nearly fifteen years' (1998:p.71).

In another passage, Miss Kenton displays curiosity about the book Stevens is reading, but he refuses to disclose what it is. Feeling uneasy, he stands up and clutches the book to himself when Miss Kenton approaches him, trying to find out. He perceives her curiosity as an invasion of privacy and a disruption of some quiet lonely time. Finally, Miss Kenton discovers it was a romance novel, and naturally reacts: "Good gracious, Mr Stevens, it isn't anything so scandalous at all. Simply a sentimental love story" (Ishiguro, 1993:p.167). However, Stevens feels so awkward and agitated that he abruptly shows her out of the pantry. Soon afterward, he sees the need to explain to his audience that his sole motive for reading it, is to improve his command of English, which is desirable in his profession (Ishiguro, 1993:pp.167–168). Stevens appears contradictory here because, while he described his father as the embodiment of a great butler despite lacking a good command of language (Ishiguro,

1993:p.34), which he considers inessential to the art of butlering, he justifies his reading of the book in similar terms: to master his command of English and thus enhance his butlering skills. Additionally, in reference to the book episode, he states:

‘I did at times gain a sort of incidental enjoyment from these stories. I did not perhaps acknowledge this to myself at the time, but as I say, what shame is there in it? Why should one not enjoy in a light-hearted sort of way stories of ladies and gentlemen who fall in love and express their feelings for each other, often in the most elegant phrases?’ (Ishiguro, 1993:p.168)

This ambivalence mirrors the struggle to keep his emotional self repressed. In another instance, Stevens has the chance to console Miss Kenton after the death of her aunt, who was ‘like a mother to her’ (Ishiguro, 1993:p.176), just as she comforted him when his father passed away. However, he gives the feeble excuse that he does not want to ‘intrude upon her private grief’ (Ishiguro, 1993:p.176). He senses that she might be crying in her room, and a strange feeling overtakes him. Yet, his repressed self prevents him from doing more than deciding: “I judged it best to await another opportunity to express my sympathy and went on my way” (Ishiguro, 1993:p.177) Some time later, Stevens comes across Miss Kenton, but instead of easing ‘her burden a little’ (Ishiguro, 1993:p.177), as he had intended to do, he ends up criticising her for being complacent with the new employees under her charge (Ishiguro, 1993:p.178). Even in this grieving situation, Stevens ends up talking business. He is robot-like, incapable of expressing human emotion. He becomes so irritating because of his self-restraint that, at one point, Miss Kenton bursts out: “Why do you always have to *pretend*?” (Ishiguro, 1993:p.154, emphasis in original) With the benefit of hindsight, Stevens considers these episodes—the death of her aunt, the bringing of the vase of flowers into his pantry, and the ending of their cocoa evenings together—as “turning points” (Ishiguro, 1993:p.175), which he, unfortunately, failed to recognise at the time. Now, he is overcome by regret. While emotional repression serves as a defence mechanism for both, Etsuko to cope with a painful past, and Stevens to maintain a professional demeanour, in Stevens, repercussions outweigh the benefits. Stevens may consider himself a great butler; however, his obsession with his profession leads him to stifle his emotions to the extent that he sacrifices the relationships with the most important people in his life. Miss Kenton attempts to build bridges, but Stevens tears them down. Parkes asserts that ‘Stevens closes off the possibility of a love story that Miss Kenton has tried so hard to keep open’ (2001:p.47). This emotional repression can be read through Freud’s structural model of the psyche: the id, which holds Stevens’s

repressed desires and affections, is in constant conflict with the superego, which represents the internalised ideals of duty, decorum, and social propriety (Freud, 1960:pp. 30–40). Stevens's ego mediates this conflict by employing repression, pushing his desires out of conscious awareness and rationalising his detachment as “professionalism” (Freud, 1957:pp. 147–149). In this light, his restraint is not mere self-discipline, but a psychological defence rooted in an inner struggle between unconscious desire and rigid moral obligation.

Stevens's repression is also made manifest in his relationship with his father. He refers to his father predominantly in the third person singular, even when speaking directly to him. In the few instances that he refers to his father as “you”, he switches back to the third person because he does not know how to be intimate with him. The father-son relationship is characterised by formality and aloofness, as if Stevens and his father are perpetually playing their professional roles. Both feel the need to control their emotions, even within their relationship, as a way to maintain dignity. Lewis states that ‘[d]ignity, for Stevens, is largely a matter of reserve and aplomb in the pursuit of butlering excellence’ (2000:p.82). Stevens's professional role has become so consuming that it dictates every aspect of his life. This was true of his father, too, when he was in the prime of his career. Stevens looks up to his father careerwise and strives to emulate his restraint, which, according to Stevens, is a hallmark of great butlering. A great butler remains unruffled by unexpected events, exemplified by the story of the British butler in India his father likes to tell. When confronted with a tiger in the dining room, he calmly assured his master that dinner would be served on time and that there would be no evidence of the incident afterward (Ishiguro, 1993:p.36). Another example of repressed emotion is when Stevens's father volunteered to tend to the needs of an ex-general, who arrived at Loughborough Hall in his new guise as businessman. Despite harbouring a deep loathing towards this person, responsible for his elder son's death in the Boer War, Stevens's father swallowed his feelings because he recognised the general's importance to his master's business prospects (Ishiguro, 1993:p.41). However, this constant exertion of restraint has led both Stevens and his father to adopt repression as a way of life. As mentioned, these repressed emotions extend beyond their professional realm. Stevens perceives that his last conversations with his father had been reduced to strictly professional matters (if there were ever any intimate ones in the first place), and that they ‘took place in an atmosphere of mutual embarrassment’ (Ishiguro, 1993:p. 64). Parkes opines that if Stevens had not revealed that the under-butler at Darlington Hall was his father, we might have mistaken him for just another staff member under Stevens's care (2001:p.48).

Stevens also demonstrates repression by never mentioning a mother figure in his life. Additionally, he mentions his brother—his only sibling—only in passing, solely to highlight his father's exceptional abilities as a great butler, rather than acknowledging his brother as an individual in his own right. His family history reaches its peak of repression during the first major conference at Darlington Hall. Stevens senior, sensing his impending death, seeks assurance when he says: "I hope I've been a good father to you", to which Stevens replies, "I'm glad Father is feeling so much better" and "I'm afraid we're extremely busy now, but we can talk again in the morning" (Ishiguro, 1993:p.97). This is what Stevens is capable of expressing. Work always takes precedence. He never tells his father that he adores him or considers him an example worth imitating. When Miss Kenton brings the news that his father has passed away in the room upstairs, Stevens insists on continuing with his professional duties, stating that "my father would have wished me to carry on just now" (Ishiguro, 1993:p.106). Parkes asserts that 'the call of professional duty inevitably drowns the sounds of a personal emotional crisis' (2001:p.50). Reginald Cardinal perceives that something is amiss with Stevens and asks him three times if he is alright. Even Lord Darlington notices such a thing, commenting that it appears Stevens is crying, but Stevens suppresses his emotions and denies it (Ishiguro, 1993:p.105). Sloane remarks that Stevens is multiple immanent subjects oscillating between states (he frequently cries while denying that fact) (2021:p.116). Stevens remains dedicated to serving the guests, engaging in conversations and laughing with them, pretending nothing has happened. In retrospect, he concludes that '[f]or all its sad associations, whenever I recall that evening today, I find I do so with a large sense of triumph' (Ishiguro, 1993:p.110). Lewis notes that '[B]y normal yardsticks, the butler's priorities seem perversely awry, but he manages to recast his behaviour as a professional victory' (2000:p.83). Stevens compels himself to maintain composure and meet his professional demands. This philosophy aligns with his belief in what constitutes a great butler:

'[...] any butler who aspires at all to a 'dignity in keeping with his position' [...] should never allow himself to be 'off duty' in the presence of others. [...] A butler of any quality must be seen to *inhabit* his role, utterly and fully; he cannot be casting it aside one moment simply to don it again the next as though it were nothing more than a pantomime costume.' (Ishiguro, 1993:p.169, emphasis in original)

Evidently, Stevens puts on a mask or dons a costume, never allowing others to detect his emotional turmoil because he views this as failure.

Stevens also represses himself to focus on fulfilling his master's wishes. He holds this other philosophy in life that he can make a small contribution to the world by serving a great lord. In this context, repression acts as a societal construct. Stevens, as an ordinary person and the son of a servant, believes he cannot rise above his social class:

‘The hard reality is, surely, that for the likes of you and I, there is little choice other than to leave our fate, ultimately, in the hands of those great gentlemen at the hub of this world who employ our services.’ (Ishiguro, 1993:p.244)

Stevens pledges his obedience to his lord at all times, although he senses that some of his decisions are wrong. When Lord Darlington adopts an anti-Semitic stance under the influence of his German allies and orders Stevens to dismiss the two Jewish maids from his staff, despite their professional competence, Stevens promptly complies. Miss Kenton opposes this decision, but Stevens remarks: “His lordship has made his decision and there is nothing for you and I to debate over” (Ishiguro, 1993:p.148). Their duty is just to fulfil the wishes of their employer because, according to Stevens, he is in a better position to understand big issues like Jewry and ‘better placed to judge what is for the best’ (Ishiguro, 1993:p.149). Stevens’s political repression is driven by his belief that it is morally wrong to contradict his master, coupled with the recognition that individuals like himself lack the knowledge to judge political matters. Rebecca L. Walkowitz asserts that ‘Stevens fails to notice that his professional restraint contributes not only to international alliances but also to anti-Semitism, political appeasement, and emotional isolation’ (2007:p.223). Dominic Head also notes that ‘the condition [of subjection] has been thoroughly internalised, making [Stevens] the ideal conduit for a ruling-class agenda’ (2002:p.158). At one point, Reginald Cardinal tries to explain to him that his lord has become a pawn of the Nazis, yet Stevens fails to heed his words and continues to give his lord unswerving loyalty, thereby ending up being “the pawn of a pawn” (Shaffer, 1998:p.73). He willingly chooses to be politically blind. In one episode, he allows himself to be humiliated by Mr Spencer, one of his master’s guests at Darlington Hall, by answering his political questions in a manner that confirms his theory that ordinary people are ignorant of politics. Then Stevens asserts:

‘Let us establish this quite clearly: a butler’s duty is to provide good service. It is not to meddle in the great affairs of the nation. The fact is, such great affairs will always be beyond the understanding of those such as you and I, and those of us who wish to make our mark must realise that we best do so by concentrating on what is within our realm; that is to say, by devoting our attention to providing the best possible service to those great gentlemen in whose hands the destiny of civilisation truly lies.’ (Ishiguro, 1993:p.199)

Stevens is constrained by the social class he belongs to, yet for once, he feels flattered when villagers in the West Country mistake him for a gentleman. After all, he has always aspired to be important (to contribute to a great cause), but he is aware that, in his case, this is only possible by serving a great man. Thus, as in the case of Etsuko, repression in Stevens is also a societal construct. To further substantiate the point that Stevens lives in a repressive society, consider an incident in the novel when David Cardinal must explain sexual matters to his 25-year-old son in preparation for his upcoming marriage. He had attempted to have this conversation with his son for the past five years without success. Eventually, he passes the responsibility to Lord Darlington, his son's godfather, who, in turn, assigns Stevens to handle this delicate task. Stevens behaves awkwardly and is all too eager to avoid it when his professional obligations demand his attention (Ishiguro, 1993:p.85, 90).

Moreover, a sense of superiority for his nation paradoxically leads Stevens to repression. He believes that true great butlers exist solely in England because they alone possess the capability for emotional restraint (Ishiguro, 1993:p.43). This restraint is also reflected in the landscape, which Stevens describes as characterised by a lack of dramatic or spectacular elements, and a sense of quietness and restraint. The landscape recognises its beauty but feels no need to boast about it, unlike some sights in Africa or America which 'strike the objective viewer as inferior on account of their unseemly demonstrativeness' (Ishiguro, 1993:p.29). Consequently, Stevens is influenced by the ideology that undemonstrativeness or repression is a strength, not a weakness.

Stevens's literal journey to the West Country symbolises his metaphorical journey into his past, during which he reflects on select memories involving his father, his lord, and Miss Kenton—three key figures in his life. In an interview with Graham Swift, Ishiguro stated that "[a]t some level [the protagonists] have to know what they have to avoid and that determines the routes they take through memory, and through the past. There's no coincidence that they're usually worrying over the past. They're worrying because they sense there isn't something quite right there" (2008/1989:p.39). Recollecting the conference of 1923, Stevens recounts meticulously the preparations for that significant event because history "could well be made under this roof" (Ishiguro, 1993:p.77). He also devotes considerable attention to narrating the details of serving the guests, but only a small portion of his recollection is dedicated to his dying father. More is revealed through what is reported to him by Miss Kenton and the doctor, rather than what he experienced himself. This overemphasis-underemphasis effect serves to highlight the aspects Stevens feels proud of or comfortable talking about while obscuring those he feels ashamed of or guilty about. In the same event, Stevens recalls how M. Dupont extols

Lord Darlington as a well-intentioned and honest person, echoing Stevens's previous praise of his master. It appears that M. Dupont's speech about Lord Darlington is Stevens's own reconstruction of the actual speech, reassuring him that his loyalty to his master was justified. Similar to Etsuko, Stevens appropriates others to justify his actions and beliefs. The other pivotal event Stevens recollects is the year 1936, a decisive year in the career of Lord Darlington, as well as in Stevens's professional and personal life. Lord Darlington is deceived by Hitler and ends up supporting his policies, which ultimately led to his downfall. Consequently, Stevens's sacrifices are rendered futile. In the same event, Miss Kenton informs him that Mr Benn has proposed to her and indicates that Stevens had the right to know, implying she would decline the proposal if Stevens expressed his feelings for her. However, instead of seizing the opportunity to confess his emotions, Stevens behaves coldly, distant, and disinterested, ultimately pushing her towards accepting the proposal. When she informs him of her acceptance, Stevens merely says, "Miss Kenton, you have my warmest congratulations. But I repeat, there are matters of global significance taking place upstairs and I must return to my post" (Ishiguro, 1993:p.219). In recollection, however, he betrays himself by recalling a fragment of memory associated with that event: Miss Kenton was crying in her room, and he contemplated knocking on her door but was paralysed by indecision. He confesses that this moment remained vivid in his memory over the years (Ishiguro, 1993:p.212). Another instance is when he meets Miss Kenton (now Mrs Benn) in Little Compton and he describes her, by and large, as the same person "who had inhabited [his] memory over these years" (Ishiguro, 1993:p.232). From these instances, it is clear that Stevens had feelings for Miss Kenton (he still does) but repression and indecision got the better of him. These select memories serve mostly to justify his choices, though he knows deep down they were not the right ones. This becomes evident when he breaks down crying in front of a stranger at the Weymouth pier. Ironically, he continues to repress himself by attributing his emotional state to travel tiredness (Ishiguro, 1993:p.243).

One last aspect of repression, similar to Etsuko, is manifested in Stevens's narrative style. In some instances, Stevens impersonalises a personal incident by using "one" (Ishiguro, 1993:pp.139,243–245). Margaret Scanlan argues that Stevens avoids painful confrontations with his past by substituting the first person "I" with the third person impersonal pronoun:

'Stevens indeed frequently avoids the first person, substituting an evasive *one* when his emotions are in danger of breaking through. The great heartbreak of his life, his estrangement from Miss Kenton, hides behind this locution, as when he describes how, meaning to condole with her for the loss of her aunt, he

ended up rebuking her for failing to supervise the new maids.’ (qtd. in Beedham, 2010:p.47, emphasis in original)

Whenever Stevens uses the pronoun “one” instead of “I”, his speech takes on an abstract, theoretical tone. In doing so, he shifts the focus from himself to people in general and distances himself from feelings of guilt, much like Etsuko. In addition, his narrative is marked by ‘gaps and silences [which] act as defensive tools for hiding, deflecting and distorting stories recounted’ (Szederkényi, 2014:p.9). Day Five of his journey, for example, the day he met Miss Kenton is entirely missing. He only narrates the encounter retrospectively during Day Six-Afternoon, likely omitting many details and narrating only what he deems fit to narrate. Stevens uses a polished, formal language that he has emulated (as is the case mentioned above with the romance book Miss Kenton caught him reading). This language seems “mock”, using Mr Farraday’s term, as though he inhabits it like a costume frequently mentioned in the book, aiming to give the impression that he is a true gentleman. In other words, he represses his true self in favour of his professional self. Repression also emerges in the form of the detached tone Stevens employs, giving the impression that he is impervious to what is transpiring and thereby concealing his true feelings. Stevens’s repressed narrative style can be more deeply understood through Paul Ricoeur’s concept of narrative identity, as an effort to impose coherence on a fragmented and emotionally dissonant past. His self-narration is governed by the standards of professional dignity, constructing a stable idem-identity at the expense of acknowledging the vulnerable, shifting dimensions of his ipse-self.

4. Conclusion

Etsuko and Stevens have gone a long way and their ‘lives have not turned out quite as [they] might have wished’ (Ishiguro, 1993:p.244). Various factors have affected their choices: some personal and emotional, others societal and national. Both protagonists knead narratives that serve to conceal rather than reveal, attempting to preserve a sense of dignity and coherence in the face of painful pasts. By applying psychoanalytic, narrative, sociocultural and gender theories, we see how repression in these novels functions on multiple levels: as a defence against personal guilt and as a learned response to societal expectations. Etsuko displaces memory and accountability through fragmented storytelling, while Stevens clings to a professional ideal that demands emotional erasure. These characters illustrate how identity and memory are shaped not just by internal drives but also by historical, cultural, and institutional forces.

In this way, Ishiguro's novels serve as profound meditations on the burden of memory and the cost of repression. They invite us to consider how we, too, may conceal uncomfortable truths—not only from others but also from ourselves—shaping narratives that comfort rather than confront.

References

1. Beedham, M. (2010) *The Novels of Kazuo Ishiguro*. London, Palgrave Macmillan.
2. Butler, J. (1988) Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory. *Theatre Journal*, 40(4), 519–531. <https://doi.org/10.2307/3207893>
3. Butler, J. (1990) *Gender trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, Routledge.
4. Caruth, C. (Ed.) (1995) *Trauma: Explorations in Memory*. Johns Hopkins University Press.
5. Drag, W. (2014) *Revisiting Loss: Memory, Trauma and Nostalgia in the Novels of Kazuo Ishiguro*. Newcastle, Cambridge Scholars Press.
6. Foucault, M. (1977) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (A. Sheridan, Trans.). New York, Pantheon Books.
7. Foucault, M. (1978) *The History of Sexuality*, Volume 1: An introduction (R. Hurley, Trans.). New York, Pantheon Books.
8. Freeman, J. (2005/2008) Never Let Me Go: A Profile of Kazuo Ishiguro. In: *Conversations with Kazuo Ishiguro*. Shaffer, Brian W. and Cynthia F. Wong (eds.) Jackson, University Press of Mississippi.
9. Freud, S. (1925) *Collected Papers: Volume IV. Papers on Metapsychology; Papers on Applied Psycho-Analysis* (J. Riviere, Trans.). London, Leonard & Virginia Woolf at the Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
10. Freud, S. (1960) The Ego and the Id (J. Strachey, Trans.). In: J. Strachey (ed. & trans.) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (Vol. 19, pp. 12–66). London, Hogarth Press.
11. Head, D. (2002) *The Cambridge Introduction to Modern British Fiction, 1950—2000*. New York, Cambridge University Press. pp. 156–187.
12. Ishiguro, K. (1982) *A Pale View of Hills*. London, Faber and Faber.
13. Ishiguro, K. (1993) *The Remains of the Day*. New York, Vintage International Edition.
14. Lewis, B. (2000) *Kazuo Ishiguro*. Manchester, Manchester University Press.
15. Mason, G. (1989) An Interview with Kazuo Ishiguro. *Contemporary Literature*, Vol. 30, No. 3 (Autumn, 1989), University of Wisconsin Press, 335–347.
16. Matek, Lj. (2018) Narrating Migration and Trauma in Kazuo Ishiguro's *A Pale View of Hills*, *American, British and Canadian Studies*, Volume 31, December 2018. DOI: 10.2478/abcsj-2018-0020.

17. Parkes, A. (2001) *Kazuo Ishiguro's The Remains of the Day: A Reader's Guide*. London, Continuum.
18. Ricoeur, P. (1992) *Oneself as Another* (K. Blamey, trans.) Chicago and London, University of Chicago Press.
19. Shaffer, B. (1998) *Understanding Kazuo Ishiguro*. Columbia, University of South Carolina Press.
20. Sim, W. (2010) *Kazuo Ishiguro*. London, Routledge.
21. Sloane, P. (2021) *Kazuo Ishiguro's Gestural Poetics*. London, Bloomsbury.
22. Suter, R. (2020) *Two-World Literature: Kazuo Ishiguro's Early Novels*. Honolulu, University of Hawai'i Press.
23. Swift, Graham (1989/2008) Shorts: Kazuo Ishiguro. In *Conversations with Kazuo Ishiguro*. Shaffer, Brian W. and Cynthia F. Wong (eds.) Jackson, University Press of Mississippi.
24. Szederkényi, Éva K. (2014) Gaps and Silences in Re-interpreting the Past: The Development of Kazuo Ishiguro's Narrative Technique in His Early Novels. PhD Dissertation, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pázmány Péter Catholic University, Doctoral School of Literary Studies, Budapest. DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2015.007.
25. Teo, Y. (2014) *Kazuo Ishiguro and Memory*. London, Palgrave.
26. Walkowitz, R. L. (2007) Unimaginable Largeness: Kazuo Ishiguro, Translation, and the New World Literature, *A Forum on Fiction*, Vol. 40, No. 3, Ishiguro's Unknown Communities (Summer, 2007), 216–239. <https://www.jstor.org/stable/40267701>.
27. Wall, K. (1994) *The Remains of the Day* and Its Challenges to Theories of Unreliable Narration. *The Journal of Narrative Technique*, Vol. 24, No. 1 (Winter, 1994), 18–42.
28. Wong, C. F. (2019) *Kazuo Ishiguro*. 3rd ed. Tavistock, Northcote House.
29. Yoneyama, L. (1999) *Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Memory*. University of California Press.

Блерина Заими
Универзитет у Тирани
Факултет за стране језике
Одсјек за енглески језик

Ентела Кушта
Универзитет у Тирани
Факултет за физичку активност и рекреацију, смјер Спорт
Одсјек за спорт и туристички менаџмент

СКРИВАЊЕ И ОТКРИВАЊЕ: РЕПРЕСИЈА У РОМАНИМА *БЛИЈЕДИ ПОГЛЕД НА БРДА И ОСТАЦИ ДАНА*

Резиме

Једна од тема које се понављају у романима Казуа Ишигура јесте потискивање. У овом раду бавимо се *Блиједим погледом на брда* (1982) и *Остацима дана* (1989), анализирајући потискивање кроз лећу психоаналитичке књижевне теорије – нарочито Фројдовога концепта потискивања као одбрамбеног механизма – те кроз теорију трауме и кроз наратолошке оквире наративног идентитета. Поред тога, аутори се ослањају на социокултурну и родну теорију да би показали како потискивање не функционише само на нивоу појединца већ као шири друштвени конструкт, на нивоу државе. Кроз пажљиву текстуалну анализу, чланак потврђује да Ишигурови ликови не потискују само емоције већ и аспекте сопствене и културне историје у покушају да сачувају крхки осјећај достојанства и усклађености са самим собом.

► **Кључне ријечи:** потискивање, траума, *Блиједи поглед на брда*, *Остаци дана*, селективна сјећања, одбрамбени механизам, друштвени и државни конструкт, кривица, бол.

Preuzeto: 15. 11. 2024.
Korekcije: 3. 6. 2025.
Prihvaćeno: 9. 6. 2025.

Alessandro Ghignoli¹
Universidad de Málaga
Facultad de Filosofía y Letras

CONFLUENZE FUTURISTE NELL'ULTRAISMO

Abstract: Il nostro studio vede come obiettivo la relazione tra la avanguardia futurista italiana e l'ultraismo spagnolo. Vedremo come soprattutto il movimento fondato nel 1909 da Filippo Tommaso Marinetti sarà presente nel percorso letterario e culturale, se pur breve in comparazione a quello italiano, dell'avanguardia iberica che saprà leggere le direttrici poetiche che rimandano a un determinato antipassatismo e ad un ripensamento sintattico della scrittura da una parte, e a talune formule di presentazioni pubbliche come le "serate", oltre a contatti, fondamentalmente nella direzione futurismo-ultraismo, nelle differenti riviste che sorsero all'epoca intorno alle avanguardie. L'idea di contatti e di relazioni più strette, come verificheremo, saranno presenti nelle letture dei vari autori dei due movimenti avanguardisti.

Keywords: Futurismo, ultraismo, avanguardia, Italia-Spagna.

1. Tra futurismo e ultraismo

Il futurismo italiano è stata la prima avanguardia ritenuta tale con tutta l'importanza che esso comporta nella storia letteraria e artistica, non solo della penisola italiana². Non entreremo nella più o meno fortuna del movimento fondato da Filippo Tommaso Marinetti, quello che ci preme altresì verificare è di vedere come, in senso generale e senza entrare nei particolarismi³ del caso, il movimento futurista entra in contatto con l'ultraismo spagnolo. Ci sentiamo di affermare che attraverso

¹ ghignoli@uma.es

² Nel 1965 il fondatore del nunismo, Pierre Albert-Birot affermava con tutta convinzione che "En passant je veux saluer, Marinetti, parce que vraiment je considère que c'est lui qui a ouvert les portes à l'esprit nouveau, quoi que ce soit, quand on regarde le futurisme, qu'on étudie le futurisme, qu'il a fait ceci ou qu'il a fait cela, ce n'est pas cela que je veux, mais je considère que Marinetti a, le premier, enfoncé la porte, je tiens à ce que ce soit dit, je tenais à le dire parce que c'est tout à fait mon avis.", (Albert-Birot *apud* Lista, 2008a:p.437).

³ Non è nostro compito in questo studio approfondire nelle particolarità più precise del movimento futurista e ultraista; la bibliografia sul futurismo in questi ultimi anni è notevolmente aumentata e diremmo migliorata da un punto di vista critico. Anche per quanto riguarda gli studi sull'ultraismo,

differenti modalità il futurismo, nato come sappiamo il 20 febbraio nel 1909 con il testo scritto da Marinetti “Fondazione e manifesto del futurismo” apparso sul quotidiano francese *Le Figaro*, si farà sentire in taluni e specifici casi nelle proposte ultraiste, non a caso come scrive Germán Gullón (1981/1983:p.29), nella poesia ultraista di Guillermo de Torre, “Paisaje versiespacial”: “se advierten no pocas notas ‘futuristas’ de las mencionadas en el Manifiesto para la literatura”. Il movimento d’avanguardia spagnolo nasce ufficialmente nell’autunno del 1918 con il testo “Ultra. Un manifiesto de la juventud literaria”⁴, firmato da Xavier Bóveda, César A. Comet, Fernando Iglesias, Guillermo de Torre, Pedro Iglesias Caballero, Pedro Garfias, José Rivas Panedas e J. de Aroca, dove si affermava che, e queste sono le ultime parole del manifesto, “Jóvenes, rompamos por una vez nuestro resentimiento y afirmemos nuestra voluntad de superar a los precursores” (*apud* Videla, 1963/1971:p.36). Superare i precursori, ringiovanire la società attraverso la scrittura, rinnovare, erano le loro linee creative da seguire; come non vedere un evidente richiamo al futurista superamento passatista dei vari ‘professori’, ‘musei’⁵, ‘accademie’, ‘antiquari’ di ogni tipo. Certo è che se il futurismo avrà al suo interno un chiaro e dinamico interesse politico in un tentativo di influenzare la vita sociale, l’ultraismo rinnegherà questa netta posizione per una più alta valorizzazione degli aspetti estetici e letterari della scrittura. Pur tuttavia, non può passare inosservato come certuni detrattori del movimento italiano, soprattutto da parte della critica e perché no anche di una certa accademia italiana, hanno visto nel movimento fondato da Filippo Tommaso Marinetti una sorta di gruppo reazionario e fascista, giudizio che “è certo fondato sugli eventi politici del loro tempo, ma esso si appoggia in ultima analisi su una definizione molto restrittiva della politica: una definizione attenta al solo momento strumentale ed istituzionale, che trascura l’aspetto propulsivo della cultura politica.” (Mosse, 1988:p.13). Qualcosa di simile ha vissuto l’ultraismo in Spagna che è sempre

le ultime pubblicazioni presentano una maggiore luce critica sul movimento spagnolo. Rimandiamo comunque alla presente bibliografia per ulteriori verifiche e approfondimenti.

⁴ Sulla nascita dell’ultraismo rimandiamo ad A. A. Anderson, *El momento ultraista. Orígenes, fundación y lanzamiento de un movimiento de vanguardia* (2017).

⁵ Da una prospettiva della mercificazione dell’arte, l’attacco al museo sarà ripreso da Edoardo Sanguineti (*apud* Barilli & Guglielmi, 1976:p.337) in “Sopra l’avanguardia”, annota il poeta ligure: “L’avanguardia si leva, strutturalmente parlando, contro la mercificazione estetica, e infine, come si è descritto, vi precipita dentro: a livello sovrastrutturale, essa ha il suo nemico dichiarato nel museo, che, da ultimo, come nelle peggiori favole, se la divora tutta tranquillamente. [...] Il futuro del futurismo, a esempio, doveva incominciare appunto, ed è assai ragguardevole sintomo, con la distruzione del museo, ossia in concreto, con la distruzione di quella contemplazione disinteressata che è, come Adorno ha dichiarato, la neutralizzazione totale del fatto estetico [...] Il museo e il mercato sono assolutamente contigui e comunicanti, anzi sono le due facciate di un medesimo edificio sociale”.

rimasto intrappolato in una sorta di oblio in una terra di nessuno tra romanticismo, modernismo e *Generación del 27*. Gloria Videla (1963/1971:p.13) segnala che “Queda sin embargo casi en sombras un período literario intermedio: el que corresponde al breve y ruidoso ‘ultraísmo’ español.”; un insieme di tendenze diverse sarà l’humus costruttivo del movimento spagnolo⁶: da Nietzsche a D’Annunzio, da Whitman a Marinetti, Apollinaire, Mallarmé, Tzara, e Picabia. L’ultraismo “Extrae elementos del futurismo, del dinamismo, del creacionismo que trajo Vicente Huidobro a Madrid en su valija diplomática de novedades líricas del año 1918” (Cansinos Assens *apud* Soria Olmedo, 1988/2016:p.102), movimento che cerca di allontanarsi dall’eccessiva presenza dell’io, e qui le vicinanze con la “Morte dell’io letterario” del manifesto marinettiano datato 1913 “Distruzione della sintassi – Immaginazione senza fili – Parole in libertà” ci sembrano assai evidenti⁷. Nel 1920, Guillermo de Torre pubblica il suo “Manifiesto Ultraísta Vertical” in cui fa suo il termine *ultraísmo* e in cui altri *ismi* come il cubismo, creazionismo, dadaismo, oltre al futurismo, fecero la loro comparsa, creando così un sincretismo ibrido di tendenze avanguardiste coeve nella formazione del movimento spagnolo.

1.1 Serate e *veladas*

Ricordiamo come uno dei momenti di passaggio nell’esposizione pragmatica della presenza futurista nella società vi furono le ‘serate’, azioni, perlopiù di stampo teatrale, che i futuristi proposero al pubblico italiano. Tra letture di Manifesti, testi poetici, *mise en scène* teatrali – sintetico e di varietà, tra gli altri – adottarono in questa sorta di performance del movimento un tipico atteggiamento polemico e di attacco alle forme più vicine a un tranquillo teatro borghese. Ai fini pratici ci preme sottolineare che le serate futuriste con i loro proclami e letture poetiche e

⁶ Si è tenuto, presso l’Università per Stranieri di Siena il 4 e 5 novembre 2021, un convegno internazionale dal titolo “Avanguardie e lingue iberiche degli anni Venti. A 100 anni dalla fondazione di Vltra (Madrid, 1921-1922)” i cui lavori sono stati poi raccolti in: Daniele Corsi, Jorge Mojarro (eds.), (2023). In uno degli articoli leggiamo: “Sobre la relación del ultraísmo con la política se ha escrito poco; ha sido un tema que generalmente se ha tratado de pasada, por considerar que tal relación era epidémica y circunstancial, sin auténtica solidez. A diferencia de otras vanguardias coetáneas, al ultraísmo se lo considera un movimiento apolítico y poco permeable a las cuestiones sociales. En su precursor estudio dedicado al ultraísmo, Gloria Videla elude por completo el tema.” (Rojas, 2023:p.67).

⁷ Ci pare interessante segnalare come l’ultraismo lasciò nelle lettere spagnole una pur piccola impronta: “la mayor aportación del ultraísmo a la poesía española fue el trasvase de atributos tradicionalmente asignados a determinadas cosas a otras muy diferente. [...] la posibilidad de escribir poemas dependientes de lo visual y no de lo auditivo, imponiendo al lector un texto que entra por los ojos, y no como tradicionalmente ha ocurrido, por los oídos.” (Gullón, 1981/1983:p.30), cambiamenti che passarono non senza difficoltà nelle abitudini del lettore iberico.

dei differenti manifesti, ebbero il merito di irritare e di scandalizzare i loro pubblici assistenti. Se nel caso italiano le serate furono copartecipi della presenza futurista nel mondo culturale italiano della prima metà del Novecento, nel caso spagnolo, abbiamo solo poche date da ricordare in tal senso. Gli ultraisti riuscirono a proporsi ad un pubblico non completamente abituato ad una rappresentazione della poesia e dell'arte in genere in simile maniera. La prima *velada* – decisamente futurista – fu a Siviglia il 2 maggio 1919,

El dos de mayo de 1919, en el Ateneo Hispalense, González Olmedilla, Pedro Luís de Gálvez, Garfias y la redacción al completo de la revista *Grecia* organizan una lectura de poemas de Apollinaire, Adriano del Valle, Garfias, Marinetti, Pedro Rida, J. M. Romero, Vando Villar y el maestro Cansinos. El tono de la velada puede parecer resueltamente futurista si juzgamos por los títulos de los poemas leídos: “El poema de las calles triunfantes” de Vando-Villar, la “Canción del automóvil” de Marinetti, leída y traducida por Miguel Romero Martínez, o la “Canción del aeroplano” de José María Romero, hermano del precedente. (Alcantud, 2013:p.32)

e poi in una successiva il 2 marzo del 1920; anche a Madrid si ebbero due serate, e più precisamente il 28 gennaio e poi quella del 30 aprile del 1921. Escludendo la prima serata sivigliana, le altre non ebbero molto successo, e come ebbe a dire Guillermo de Torre (1925/2001:p.85) riferendosi alle *veladas* ultraiste: “De ahí que truncásemos voluntariamente la serie de las veladas, dejando unos reducidos, el contacto a la colaboración en las revistas del grupo, o confinándose otros en la pura acción individual”, decisero così di non riproporre più quello che sarebbe invece stato uno dei cavalli di battaglia del futurismo italiano⁸.

2. Interpreti spagnoli del futurismo italiano

La grande guerra, l'industria, la macchinizzazione della società, la città sempre più presente e complessa, la nascente psicologia insieme alle altre discipline delle scienze umane, in definitiva un cambio socioantropologico era, stava già avvenendo, così che i più giovani sentirono il bisogno di ripensarsi nel mondo, percepirono la necessità di una nuova lingua che potesse ridefinirli nel loro giornaliero vivere⁹.

⁸Non va dimenticato che: “La morte del movimento [ultraista] avviene in Spagna per l'obsolescenza della sua capacità di generare sorpresa e di fronte all'avanzata dei poeti che formeranno ciò che la storiografia letteraria conosce come “Generazione del '27” (o del '25), che rinnegarono tutto quello che l'ultraismo aveva di cartapesta.” (Brihuega, 1988:p.423–424).

⁹La fine degli ideali risorgimentali in Italia con lo scandalo della Banca d'Italia del 1888, e il disastro coloniale del 1898 in Spagna, sono momenti che accomunano, benché da prospettive diverse, il

Sono questi i motivi per cui le avanguardie storiche, *in primis* futurismo, dadaismo e surrealismo, nascono, crescono, si evolvono e creano vicinanze e inquietudini. Ortega y Gasset affronterà questo sentire nel suo saggio *La deshumanización del arte* (1925), in cui percepiva l'entrata di un'arte minoritaria con la conseguenza di una demarcazione tra un pubblico vicino e che comprendeva queste nuove tendenze e un altro tipo di spettatore che ne rimaneva inesorabilmente lontano e separato¹⁰.

Già l'Ottocento aveva previsto un percorso di questo tipo, ma è con il passaggio verso il nuovo territorio dell'uomo e del poeta che si chiama città, che l'individuo deve ripensarsi e ricostruirsi. Charles Baudelaire nel suo *Les fleurs du mal* (1857), aveva già reso evidente come il poeta all'interno della città non è più l'intermediario tra il divino e l'umano, bensì è solamente un comune cittadino, un uomo come gli altri¹¹. In questo aspetto le avanguardie hanno un solido punto di contatto, e ciò avviene chiaramente anche tra il futurismo e l'ultraismo. Non vogliamo equiparare a tutti i costi autori e autorie, ma certo è che Guillermo de Torre in Spagna è, a detta di Daniele Corsi (2014:p.283), uno dei "maggiori interpreti iberici dei linguaggi del Futurismo", da qui i suoi recuperi di specifiche tecniche parolibériste del movimento marinettiano, che tuttavia pone nel 1925, data del suo celebre *Literaturas europeas de vanguardia* (1925), come ultimo capitolo proprio il futurismo: "es un hecho ya admitido" (Torre, 1925/2001:p.272) fondamentalmente perché il movimento italiano era già accettato e fatto proprio, e forse già superato¹² poiché già metabolizzato nelle successive scritture d'avanguardia come nel torriano "Manifiesto Ultraísta Vertical": "Comulgamos básicamente en el ideario futurista, que asimilamos al nuestro como elemento primordial de toda modernidad

sentire dei più attenti lettori della realtà a loro coeva.

¹⁰ Tuttavia, le opinioni sull'influenza di Ortega y Gasset sull'avanguardia spagnola sono divergenti. Così Ortega y Gasset presentava l'arte nuovo: "Tiende: 1º, a la deshumanización del arte; 2º, a evitar las formas vivas; 3º a hacer que la obra de arte no sea sino obra de arte; 4º, a considerar el arte como juego, y nada más; 5º, a una esencial ironía; 6º, a eludir toda falsedad, y, por tanto, a una escrupulosa realización. En fin, 7º, el arte, según los artistas jóvenes, es una cosa sin trascendencia alguna". (Ortega y Gasset, 1925/2005:p.168).

¹¹ Interessante ricordare ciò che Dionisio Cañas (1994:p.28–29) segnala su Baudelaire: "Lo que le pide Baudelaire al poeta es un estado de alerta (de conciencia) permanente, que demanda una actitud crítica frente a la sociedad, al arte, y a la obra propia. O sea, que el poeta no debe perder de vista esa variada y compleja experiencia exterior que le ofrece el mundo moderno que le rodea, siempre cambiante y siempre renovándose, pero a la vez, debe preservar como algo precioso, inamovible e intocable, su experiencia interior."

¹² Come segnala Gómez Menéndez: "existen tres factores fundamentales que propician el distanciamiento de Guillermo de Torre de las propuestas marinettianas: el primero, la distancia política; el segundo, su voluntad de dirigirse a las masas; el tercero, la dimensión mediática sobre la que trabaja el movimiento italiano." (2023:p.133).

consciente, innovadora e iconoclasta. Usamos de la imaginación sin hilos y de las palabras en libertad.” (*apud* Corsi, 2014:p.285).

Che il futurismo abbia avuto una presenza rilevante nell’ultraismo spagnolo¹³ risulta evidente, comprovabile ad esempio nella sezione che Guillermo de Torre dedica nel suo libro del 1923 di poesie verbovisive dal titolo *Hélices*. La sezione “Palabras en libertad” è una serie di componimenti che rimettono al gesto grafico e sonoro delle parole in libertà di futurista memoria. Tecniche e modelli saranno vigenti lungo tutto il componimento della silloge, sono presenti “ricorsi tipografici, come parole in carattere maiuscolo per conferire enfasi; termini stampati in diagonale con forme ascendenti o discendenti; scaglionamento dei versi; l’assenza della punteggiatura e il ricorso agli spazi bianchi” (Corsi, 2014:p.298), che fanno da correlato inevitabile, come l’ascendenza futurista era, sulle creazioni dei giovani ultraisti che coscientemente o meno facevano riferimento al movimento italiano, oramai divenuto da tempo internazionale¹⁴.

Giustamente la critica (Rota, 2002; Mancebo Roca, 2006; Gómez Menéndez 2008; Corsi, 2014; Anderson, 2017), richiama l’attenzione sulla lettura del manifesto fondazionale del futurismo, tradotto in spagnolo da Ramón Gómez de la Serna¹⁵ nell’aprile del 1909. Sulla rivista *Prometeo*¹⁶ da parte dello scrittore madrileni si presenterà anche la traduzione del “Proclama futurista agli Spagnuoli”¹⁷ in cui Marinetti

¹³ Segnaliamo in tal senso ciò che affermava nel luglio 1920 Joan Salvat-Papasseit (1923/2014:p.176) in “Contro i poeti con la lettera minuscola. Primo manifesto catalano futurista”, leggiamo al punto 5: “Vi invito, o poeti, a essere futuri, vale a dire immortali. A cantare l’oggi come il giorno dell’oggi. A non misurare i versi, a non contarli con le dita, a non farveli pagare. Viviamo sempre di nuovo. Il domani è sempre più bello del passato. E se volete fare delle rime, potete farle: ma continuate a essere Poeti, Poeti con la lettera maiuscola: alteri, valorosi, eroici e soprattutto sinceri.”

¹⁴ Vogliamo ricordare anche la presenza di un futurismo giuliano (Moscarda Mirković, 2012:pp.71–72): “Il Futurismo giuliano si presenta articolato soprattutto per le premesse date dalla ‘cultura di frontiera’ che contraddistingue la regione, con i suoi caratteri mitteleuropei e la compresenza della componente antropologico-culturale italiana e slovena.”

¹⁵ Leggiamo: “será la revista *Prometeo* la primera en reproducir el texto fundacional del futurismo en una traducción de Ramón Gómez de la Serna, anfitrión, junto a sus compañeros de redacción, de Marinetti y Benedetta Cappa en su viaje a Madrid” (Gómez Menéndez, 2017b:p.26). Come ci ricorda Miguel Gallego Roca (1996:p.155): “El caso de *Prometeo* demuestra cómo una parte muy relevante del vanguardismo español toma su impulso apoyándose en el aparentemente superado código literario modernista.”

¹⁶ “Fundación y Manifiesto del Futurismo” pubblicato su *Prometeo* (VI, abril 1909:pp.65–73), fu seguito dal “Proclama futurista a los españoles. Escrita expresamente para España” (XX, 1910:pp.519–531), pubblicata poi successivamente in italiano con il titolo di “Contro la Spagna passatista” nel 1914 nel volume edito da Lacerba *I manifesti del Futurismo*. Con interventi e varianti, nel 1915 fu nuovamente pubblicato con un altro titolo “Proclama futurista agli Spagnuoli” nel libro *Guerra sola igiene del mondo*.

¹⁷ Testo che Marinetti scrive appositamente per la rivista *Prometeo* pubblicato nella traduzione di Ramón Gómez de la Serna che si firma con lo pseudonimo de Tristán. Sulle questioni ecdotiche del

polemizza politicamente contro i temi classici dell'ispanità: “Bisogna, per questo, estirpare in modo totale, non soltanto parziale, il clericalismo, e distruggere il suo corollario, collaboratore e difensore: il Carlismo.” (Marinetti, 1968/2001:p.43), oltre alla traduzione del testo “Fondazione e manifesto del futurismo” due mesi dopo l'uscita sul giornale *Le Figaro*, sempre ad opera dell'autore delle *Greguerías*, benché poi rimanga “completamente inavvertito dalla maggior parte del pubblico spagnolo” (Brihuega, 1988:p.409) sicuramente ancora poco avvezzo a certi movimenti letterari d'avanguardia. Ci sembra più che ovvio che del manifesto fondazionale futurista Torre lesse soprattutto quel punto 11 che recita: “Noi canteremo le grandi folle agitate dal lavoro, dal piacere o dalla sommossa: canteremo le maree multicolori e polifoniche delle rivoluzioni nelle capitali moderne” (Marinetti *apud* Davico Bonino, 2009:p.43), e così via; ma vorremmo aggiungere che forse il poeta spagnolo doveva conoscere anche il “Manifesto tecnico della letteratura futurista” dell'11 maggio 1912, perché se nell'antecedente manifesto è percepibile l'idea di un rinnovato mondo fatto di modernità, e di un nuovo essere umano che lo abiti e lo viva – aspetti così presenti in *Hélices* – nel seguente manifesto ci pare ancora più evidente il riferimento lessicale del termine ‘elica’¹⁸. Scrive Marinetti (*apud* Davico Bonino, p.111): “Ecco che cosa mi disse l'elica turbinante, mentre filavo a duecento metri sopra i possenti fumaioli di Milano. E l'elica soggiunse”; oltre ai differenti punti che il manifesto programmatico futurista elenca come la distruzione della sintassi, dell'abolizione dell'aggettivo, dell'avverbio e della punteggiatura, o della creazione di nuove immagini e della distruzione dell'io, tutte particolarità presenti nel testo torriano, che ripetiamo in questa sezione è notevolmente influenzato dall'estetica futurista. Guillermo de Torre “riconosce che gli ultraisti hanno attinto ai vari movimenti d'avanguardia, traendo da ognuno la caratteristica più peculiare; l'immaginazione senza fili e le parole in libertà dal futurismo” (Rota, 2002:p.51); e ancora lo stesso poeta barcellonese “Joseph Maria Junoy, che è vicino ai gruppi dada, dichiara i propri debiti nei confronti delle tavole parolibere e dei calligrammi” (Cinelli, 2007:p.15), rimandiamo il lettore a due poesie verbovisive di Junoy come “Estela angular”, e “Oda a Guynemer” per verificarne l'intenzione futurista del gesto iconico e verbale. Mentre sempre in ambito catalano¹⁹ J. V. Foix “Il fut qualifié d'uomo

“Proclama futurista agli Spagnuoli” rimandiamo ad A. A. Anderson (1996).

¹⁸ Vogliamo ricordare come la ripresa del nome ‘Elica’ sarà evidente anche in una rivista catalana (1929-1930) dal titolo *hélis*; rivista diretta da Joan Ramón Masoliver e di cui si pubblicheranno dieci numeri.

¹⁹ Non dimentichiamo che la Catalogna saprà accogliere le istanze avanguardiste avvenute nel proprio territorio: “La Catalogne occupe une place décisive dans le panorama des Avant-gardes de la péninsule ibérique. [...] La Première Guerre Mondiale, en provoquant l'exil d'écrivains et d'artistes vers la Catalogne [...] a évidemment consolidé cette ouverture et la recherche d'une modernité active.” (Salaün & Trenc, 1996:p.4).

futurista à son entrée dans le monde littéraire” (Prudon, 1996:p.25), o come Joan Salvat-Papasseit fu chiamato “el Marinetti català” (Carreres, 1929:p.2), autore tra l’altro di una sorta di protoletteratura ibrida in *Lletra d’Itàlia*, che Ana Maria Saludes i Amat (1991:p.151) definisce nella sua duplicità discorsiva “una doppia funzione: quella della contaminazione dei generi, dalla falsa lettera al pseudo manifesto, e quella di prendersi gioco di noi destinatari lettori proponendo un testo di dottrina in chiave ironica.”²⁰. Certo è che il fare poetico di Marinetti arriverà a influenzare addirittura autori e scritture vicine a noi, in tal senso il poeta e artista catalano Joan Brossa ne è una conferma soprattutto nelle sue poesie visive²¹ (Gómez Menéndez, 2017a).

2.1 Le riviste letterarie

Ci preme a questo punto continuare e convergere il nostro sguardo su quella particolare pratica di scrittura centrata sulle riviste²² letterarie della prima metà del Novecento, sulla funzione e sull’importanza del loro *faire* letterario e culturale. È evidente come nella loro processualità organizzativa ebbero una notevole importanza per la trasmissione delle idee collettive di un gruppo o di un movimento poetico. Furono proprio le avanguardie a dare un importante rilievo a questa forma di comunicazione per le proposte che avevano intenzione di far circolare, è chiaro così come il futurismo e l’ultraismo adottarono le riviste alla maniera di un trampolino di lancio per una più esaustiva visibilità nella propria scena poetica.

In Spagna le pubblicazioni di libri ultraisti furono davvero scarse, pensiamo al già commentato *Hélices* di Guillermo de Torre, a *El ala del sur* di Pedro Garfias, a cui potremmo aggiungere *Imagen* del poeta santanderino Gerardo Diego, forse più vicino al creazionismo²³ che al proprio ultraismo, ma davvero poco più viene in mente²⁴. Furono invece le riviste letterarie a conservare la stragrande maggioranza

²⁰ Ricordiamo come l’accadimento comico sovverta la seriosità del rito e crei una sorta di insubordinazione antiborghese. In senso più futurista, forse caso unico, non possiamo non segnalare il manifesto palazzeschi *Il contro dolore*.

²¹ “La obra de Joan Brossa [...] es muy extensa y abarca –Brossa lo escribe todo en catalán, si bien no rehúye, muy de vez en cuando, el multilingüismo– los más variados géneros: *poesía, poesía escénica, teatro breve, prosa, poesía visual, poemas objeto, poesía acción, poli-poesía, artes plásticas, escultura, guiones de cine, acciones musicales*.” (Gómez i Oliver, 2001:pp.251–252).

²² Barrera López, ci ricorda come Ortega y Gasset definiva una rivista letteraria rispetto al libro: “El libro es lo público, la obra hecha cosa, orgánica e impersonal, mientras que la revista es lo prematuro, lo nonnato, lo inédito. Tanto revista como libro son testimonios sociales, históricos, son ‘literaturas haciéndose.’” (2023: 467–468).

²³ È doveroso ricordare come “La doctrina creacionista no caló de inmediato en los jóvenes ultraístas.” (Ródenas de Moya, 2021:p.36).

²⁴ Annota Domingo Ródenas de Moya (2021:p.19) che “Más de una vez se ha dicho que el Ultraísmo no produjo libros o que su cosecha bibliográfica fue parva. No fue del todo así, pero sí es cierto que apenas

della produzione ultraista in Spagna; come ci ricorda Andrés Soria Olmedo (1988/2016:p.95):

‘Las revistas del ultraísmo pueden dividirse en dos grupos, precisamente a partir de *Ultra*: las del primero, *Los Quijotes*, *Cervantes*, *Grecia*, *Cosmópolis*, comienzan siendo modernistas, para ser invadidas por el nuevo virus; *Ultra*, *Tableros*, *Perseo*, *Reflector*, *Vértices*, *Tobogán*, *Horizonte* son ya productos de la estética nueva.’

Senza entrare nei dettagli delle particolarità di ogni rivista, vedremo la presenza, benché non risulti numerosa, della componente italiana tra le pagine delle pubblicazioni dell'ultraismo in Spagna. Sulla rivista *Cervantes*, il futurismo appare per la prima volta nell'aprile del 1919 con la traduzione del manifesto: “El futurismo antes de la guerra, durante la guerra y después de la guerra” (Soria Olmedo, 1988/2016:p.99); impossibile non menzionare il *número especial* (*Letras italianas*) dedicato al futurismo della rivista *La Gaceta Literaria*²⁵, o la rivista *Grecia* che nel luglio del 1920 pubblica un testo di Marinetti tradotto da Guillermo de Torre “Una página de Marinetti”²⁶, ricordiamo come nel 1919 l'autore italiano aveva mantenuto contatti epistolari con i direttori della rivista *Grecia*²⁷.

se puede señalar un solo libro ceñido a la ortodoxia ultraísta, entre otras cosas porque tal ortodoxia [...] no existió. [...] Antes de enero de 1923 únicamente Gerardo Diego había publicado un libro que, con dificultad, podría calificarse de ultraísta: *Imagen*.” Vogliamo comunque fare menzione di alcuni autori con almeno un libro pubblicato con caratteristiche ultraiste, come: Antonio Espina, *Umbrales* (1918), *Signario* (1923); Rogelio Buendía, *La rueda de color* (1923); Pedro Ralda, *Mercedes* (1926); Ramón Fera, *Stadium* (1930); César A. Comet, *Bellezas grotescas* (1933). Caso a parte è l'opera creazionista come ultraista del cileno Vicente Huidobro, che influenzò non poco gli scrittori spagnoli dell'epoca.

²⁵ Il numero 28 della rivista uscì nel gennaio del 1928. Inoltre ci preme aggiungere che Marinetti tenne relazioni con il direttore della rivista Ernesto Giménez Caballero e con diversi autori avanguardisti spagnoli.

²⁶ Guillermo de Torre tradurrà nel numero 45 di *Grecia* (1920) un marinettiano capitolo di *8 anime in una bomba*. Dobbiamo ricordare che nel numero 14 della stessa rivista, Marinetti era già stato tradotto nel 1919, precisamente la “Canción del automóvil” da M. R. M.; con un salto di anni abbastanza notevole, nel numero 2 della rivista *Hojas de Poesía*, apparirà nel 1935 un'altra traduzione: “Los negocios del primer puerto mediterráneo...”. Tra l'altro Guillermo de Torre (1920) pubblicherà sulla rivista *Poesía. Rassegna Internazionale*, un paio di articoli dove presentava la nuova corrente ultraista spagnola, e dove tradusse alcuni testi di differenti autori fra i quali: Gerardo Diego (“Elemental”), Eugenio Montes (“Cabaret”), Pedro Garfias (“Primavera”), Jorge Luis Borges (“Rusia”), Luciano de San-Saor in realtà Lucía Sánchez Saornil (“Nocturno de cristal”), José Rivas Panedas (“Bengala”), Ernesto López-Parra (“Estrellas”), Juan Larrea (“Nocturno”), Joaquín de la Escosura (“Ocaso”), César Antonio Comet, (“Mañana”) Isaac del Vando-Villar (“Naturaleza muerta”), Rafael Lasso de la Vega (“Diana”), Adriano del Valle (“Canción Lejana”), Juan Las in realtà Rafael Cansinos Assens (“Crepúsculo”), Guillermo de Torre (“Brumario”). Questo forte interesse da parte di Torre di far conoscere il movimento ultraista in Italia, durerà fino alla fine degli anni Venti quando poi l'interesse verterà a mano a mano sulla *Generación del 27*.

²⁷ La traduzione di Miguel Romero y Martínez della “Canción del automóvil” di F. T. Marinetti apparve sul numero 13 della rivista *Grecia* il 15 aprile del 1919.

Non possiamo inoltre dimenticare come il regista aragonese Luis Buñuel, a distanza già di alcuni anni dell'auge delle avanguardie storiche affermava che “El movimiento al que yo más o menos me asimilaba se llamaba los ultraístas y pretendían ser la vanguardia más adelantada de la expresión artística. Conocíamos a Dada y a Cocteau, y admirábamos a Marinetti.” (Buñuel *apud* Molina, 1984:pp.175–176). Non si può inoltre lasciare in disparte il fatto che, in questi anni, diversi autori scriveranno saggi sul futurismo, come Andrés González Blanco, “El futurismo, nueva escuela literaria” (1910), o Mauricio Bacarisse, “Afirmaciones futuristas” (1920); ma verso la fine degli anni Venti, teniamo presente che il viaggio di Marinetti nella penisola iberica è del 1928, e agli inizi degli anni Trenta il futurismo italiano verrà visto come un movimento vicino al fascismo. Ci preme segnalare storicamente che nel 1931 si avrà in Spagna la Seconda Repubblica, dopo le dimissioni del generale Miguel Primo de Rivera, e la fine del regno del re Alfonso XIII.

Anche altri autori pubblicheranno su riviste spagnole, come ad esempio Giuseppe Ungaretti che scriverà un articolo dal titolo “La doctrina de *Lacerba*”, facendo conoscere i presupposti teorici della rivista fiorentina, e di Ardengo Soffici in pubblicazioni come il giornale *El Sol* (Soria Olmedo, 1988/2016:p.123) solo per fare qualche esempio. Bisogna tuttavia affermare che lo scambio fu davvero minimo²⁸, interessante in altre sede sarebbe cercare di individuarne le cause e le motivazioni che non possono rimanere nella giustificazione superficiale del poco interesse comune, che come abbiamo visto non si è invece dato. È però evidente come nelle riviste del futurismo la presenza della compagine ultraista sia pressoché completamente assente, ricordiamo invece come il futurismo in Spagna si mantiene attivo per diversi decenni del secolo scorso. Non è nostro obiettivo elencare tutte le riviste che faranno capo al movimento italiano, bensì ci interessa semplicemente registrare

²⁸ Risulta altresì interessante notare come la relazione tra il futurismo e il mondo latinoamericano sia stata più fruttifera; segnaliamo qui solo alcuni studi: M. Pasquet, “Marinetti et la littérature d'avant-garde hispanoaméricane”, in *Présence de F. T. Marinetti*, Actes du Colloque International tenu à l'UNESCO, réalisé par J.-C. Marcadé, l'Age d'Homme, Lausanne, 1982; J. Brihuega, “Futurismo, ultraismo e culture politiche nell'area ispanica”, in *Futurismo, cultura e politica*, a cura di Renzo de Felice (1988); o il più recente: Matteo D'Ambrosio, “L'influenza del futurismo italiano sulle avanguardie latino-americane” (2010). Per una più generica visione d'insieme sulle avanguardie debitrice del futurismo sia in Europa come in Asia e in America Latina, segnaliamo: Giovanni Lista, *Journal des futurismes* (2008b). Ad esempio, Aguirre, uno dei fondatori del *Inventacionismo* argentino ribadiva l'importanza del movimento italiano: «Del futurismo, habíamos recibido una actitud nada crepuscular hacia la creación poética. La entendíamos como una actividad inteligente, participante, audaz. Llevado al lenguaje poético, esto se tradujo por la ruptura con el uso convencional de las mayúsculas, por la flexibilidad en el uso de la sintaxis, por el replanteo del espacio tipográfico» (Aguirre *apud* Freidemberg, 1982:p.553). L'artista Piero Illari, che emigrerà in Sud America, collaborerà con la rivista rioplatense *Martin Fierro* e con, allora, il giovane Jorge Luis Borges (Ciampi, 1999:p.22).

come il futurismo riuscirà, a differenza delle pubblicazioni vicine all'ultraismo, ad entrare in contatto anche con le diverse regioni e città italiane, vale a dire come la presenza decisamente più capillare sul territorio facilitò una presenza più numerosa dei partecipanti del movimento fondato da Marinetti, aspetto che l'ultraismo non raccolse né prese in considerazione. Come detto, fare una cartografia delle riviste futuriste non è la finalità di questo studio, però sì ci sembra interessante osservarne i movimenti perché, come dice Tomasello (2015:p.33): "L'equivoco di un Futurismo paradossalmente durevole, s'innesta anche, e soprattutto, sulle sue numerosissime varianti regionali e municipali."; forse, veramente due pubblicazioni periodiche riuscirono a carpire il senso marinettiano del linguaggio futurista: la messinese "La Balza Futurista" e la fiorentina "L'Italia Futurista" (Tomasello, 2015:p.35 e *passim*). Ciò che ci importa sottolineare è altresì vedere come la presenza di autori spagnoli, ultraisti o meno che fossero, e includiamo qui anche autori di lingua spagnola in genere, non sono praticamente presenti nelle davvero numerose riviste italiane vicine al futurismo²⁹. La nostra posizione non si oppone ad un disequilibrio di relazioni tra autori italiani e in lingua spagnola, ma certo è che concordiamo con l'idea che il futurismo arriva in Spagna direttamente della mano di Marinetti, e che in Italia non si ha quasi conoscenza del movimento ultraista³⁰, forse per una questione linguistica l'avanguardia spagnola era più propensa a cercare contatti con il mondo ispanoamericano o geograficamente con quello francese³¹. Avviene invece

²⁹ Interessante ciò che ricorda Giuseppe Langella (2002:p.54): "La vertenza – è ovvio – ha *in loco* le ripercussioni culturali dirette, ma la sua rilevanza nazionale sarà confermata dall'incidenza che avrà anche in periodici lontani dalle terre contese, come "La Vraie Italie" di Firenze (1919-1920), pensata da Papini per far conoscere un po' meglio all'estero, specialmente ai Paesi alleati, la vita civile e intellettuale del nostro (dove la scelta del francese, allora lingua veicolare della cultura)."

³⁰ È da rilevare l'interesse di Ettore De Zuani che, nella sezione dedicata alla poesia spagnola della rivista *Poesia. Rassegna Internazionale*, concentra l'attenzione su diversi autori, non solo spagnoli, fra cui Vicente Huidobro, Juan Ramón Jiménez, tra gli altri.

³¹ Dobbiamo notare una certa presenza degli autori ultraisti in riviste belghe, si pensi ad esempio a *Lumière, Sélection*, o *Ça Ira*. Rimandiamo all'articolo di Emilio Quintana, "El ultraísmo español en las revistas de la primera vanguardia belga: poesía y grabado en madera (Amberes-Bruselas, 1920-1922)" (2012). Ci pare importante anche segnalare come alcuni intellettuali e traduttori spagnoli, in particolare Ramón de Bastera, presentarono il poeta belga Emil Verhaeren al mondo letterario della penisola iberica, come scrive Miguel Gallego Roca (1996:p.174): "La obra y el pensamiento de Verhaeren transcendieron entre un selecto grupo de intelectuales españoles. Aparte de Bastera, Pérez Jorba lo traduce y lo presenta a los lectores catalanes. [...] Entonces se había convertido en un primer referente para las vanguardias desde la lectura de la ciudad moderna que aparece en su obra *Les Villes tentaculaires*. El Verhaeren de Bastera apunta ya sus lazos con ciertas actitudes vanguardistas.". Ricordiamo inoltre che: "En los meses anteriores al lanzamiento de *Hélices*, Torre había presentado al público internacional la nueva poesía española en las revistas *Ça Ira* de Amberes, en *Écrits du Nord* de París" (Ródenas de Moya, 2021:p.54).

una certa presenza italiana sulle riviste ultraiste citate anteriormente, anche se meno numerosa rispetto ad autori di lingua francese³², è pur sempre costante e durevole.

Conclusione

Abbiamo cercato di verificare come la presenza futurista nell'ultraismo abbia influito tanto nella poetica come nella pratica discorsiva in pubblicazioni e riviste dell'epoca. Dopo un avvicinamento, fra i due movimenti, di carattere formale e stilistico che faceva da appoggio alla nuova modernità che si stava imponendo nel mondo europeo, e dopo un periodo di consunzioni politiche, a poco a poco il movimento futurista allentò la propria presenza nell'ultraismo, forse anche per una sorta di debilità temporale dell'ultraismo nelle lettere spagnole. Guillermo de Torre pubblicherà un libro fondamentale quale *Hélices*, ma poi si dedicherà alla critica, gli autori spagnoli non saranno capaci di riprodurre altri volumi di importanza internazionale, dobbiamo inoltre segnalare che la prima traduzione del volume torriano sarà italiana e solo nel 2005. In pratica, da una parte la presa futurista nell'ultraismo venne meno, e dall'altra l'ultraismo vide scemare la sua presenza e considerazione nel dibattito letterario iberico. La sua esistenza fu relativamente breve, dal 1918 fino alla primavera del 1922 – anno dello scioglimento di “Ultra” la rivista più influente del movimento – con il tempo sarà poi una tendenza quasi dimenticata tra gli scaffali della memoria letteraria fino alla riscoperta di Gloria Videla nel suo celeberrimo studio del 1963. Saggio che da certune posizioni critiche, in senso diacronico, viene oggi rivisto e rianalizzato: “El trabajo benemérito de Gloria Videla en 1960 delinea hoy los límites de la investigación en aquel momento” (Ródenas de Moya, 2023:p.63).

Possiamo con tutta certezza affermare che la presenza futurista nell'avanguardia spagnola è decisamente evidente da non lasciare dubbi sull'impronta delle sue suggestioni stilistico-formali e culturali all'interno della prassi letteraria ultraista. Determinati stilemi poetici hanno determinato una precisa pratica letteraria nel movimento d'avanguardia spagnolo. L'ultraismo sarà un attento lettore dei parametri discorsivi e dianoeteci futuristi, non a caso fu proprio il futurismo che riuscì a rompere le forme e i moduli della poesia più vicina alla tradizione per aprire un periodo di rinnovamento anche culturale in Italia e in ambito internazionale. Tuttavia, l'attenzione e l'assimilazione della proposta dei vicini italiani non riuscì a imprimere un cambio – né radicale né tantomeno parziale – in una cultura ancorata

³² Segnaliamo ancora una volta il libro di Miguel Gallego Roca, *Poesía importada. Traducción poética y renovación literaria (1909-1936)* (1996) per verificare i numerosi scambi spagnoli con il paese vicino.

ad aspetti letterari e sociali vissuti in ritardo rispetto ai tempi europei dell'epoca. Questa lentezza a discapito di un cambio dinamico e complessivo della società spagnola, ancora incapace di dirigersi verso quella modernità che oramai aveva già delineato e definito il proprio percorso, sarà ben visibile nelle pratiche avanguardiste – non solo ultraiste – della prima metà del Novecento giacché registreranno quasi esclusivamente solo gli aspetti più formali delle intenzioni avanguardiste come ad esempio quella futurista.

Bibliografia

1. Alcantud, V. (2013) Scherzos ultraístas en Sevilla. *eDap. Documentos de Arquitectura y Patrimonio*. 6, 26–39.
2. Anderson, A. A. (1996) Ramón Gómez de la Serna and F. T. Marinetti: Epistolary Contacts and the Genesis of a Manifesto. In: D. Harris (ed.) *Changing Times in Hispanic Culture*, Centre for the Study of the Hispanic Avant-Garde. Aberdeen, University of Aberdeen, 19–31.
3. Anderson, A. A. (2017) *El momento ultraísta. Orígenes, fundación y lanzamiento de un movimiento de vanguardia*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert.
4. Barilli, R., & Guglielmi, A. (a cura di) (1976) *Gruppo 63. Critica e teoria*. Milano, Feltrinelli.
5. Barrera López, J. M^a. (2023) Las revistas literarias. In: Corsi, D., Mojarro, J. (eds.) *Ultraísmo. La vanguardia histórica española*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert, 467–476.
6. Baudelaire, C. (1857) *I fiori del male*. Milano, Feltrinelli, 1968.
7. Brihuega, J. (1988) Futurismo, ultraismo e culture politiche nell'area iberica. In: R. De Felice (a cura di). *Futurismo, cultura e politica*. Torino, Fondazione Giovanni Agnelli, 407–437.
8. Cañas, D. (1994) *El poeta y la ciudad. Nueva York y los escritores hispanos*, Madrid, Cátedra.
9. Carreres, A. (1929) J. Salvat-Papasseit, professió de fe. *Helix*, 1, 2.
10. Ciampi, A. (1999) *Gli indomabili. Eresie futuriste di P. Illari, A. Rognoni, G. Soggetti. Autori fuori dal coro marinettiano*. Piombino (LI), Traccedizioni.
11. Cinelli, B. (2007) Percorsi europei del linguaggio futurista 1909-1916. In: S. Stefanelli (a cura di), *Avanguardie e lingue iberiche nel primo Novecento*. Pisa, Edizioni della Normale, 1–17.
12. Corsi, D. (2014) *Futurismi in Spagna. Metamorfosi linguistiche dell'avanguardia italiana nel mondo iberico 1909-1928*. Roma, Aracne.
13. Corsi, D., & Mojarro, J. (eds.) (2023) *Ultraísmo. La vanguardia histórica española*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert.

14. D'Ambrosio, M. (2010) L'influenza del futurismo italiano sulle avanguardie latino-americane. *Semicerchio. Rivista di Poesia Comparata*, XLII (1), 30–34.
15. Davico Bonino, G. (a cura di) (2009) *Manifesti Futuristi*. Milano, Bur.
16. De Maria, L. (1986) *La nascita dell'avanguardia. Saggi sul futurismo italiano*. Venezia, Marsilio.
17. Freidemberg, D. (1982) La poesía del cincuenta. In: *Historia de la literatura argentina*, Tomo V, "Los contemporáneos". Buenos Aires, CEAL, 553–576.
18. Gallego Roca, M. Á. (1996) *Poesía importada. Traducción poética y renovación literaria en España (1909-1936)*. Almería, Universidad de Almería.
19. Ghignoli, A. (2023) La traducción verbovisual. Guillermo de Torre en italiano. In: D. Corsi, J. Mojarro (eds.) *Ultraísmo. La vanguardia histórica española*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert, 279-302.
20. Ghignoli, A., & Gómez Menéndez, Ll. (dirs.) (2011) *Futurismo. La explosión de la vanguardia*, Madrid, Vaso Roto.
21. Gómez i Oliver, V. (2001) Joan Brossa: un poeta ètic i polifacètic. In: A. Cancellier, R. Londero (a cura di), *Le arti figurative nelle letterature iberiche e ispanoamericane*, Atti del XIX Convegno AISPI (Roma, 16-18 settembre 1999). Padova, Unipress, 251–255.
22. Gómez Menéndez, Ll. (2008) *La dramaturgia futurista de Filippo Tommaso Marinetti. Un discurso artístico de la modernidad*. Vigo, Academia del Hispanismo.
23. Gómez Menéndez, Ll. (2017a) Los procesos semióticos en la poesía visual y en el poema objeto: de Filippo Tommaso Marinetti a Joan Brossa. *Poéticas. Revista de Estudios Literarios*. 6, 87–100.
24. Gómez Menéndez, Ll. (2017b) Ultraísmo en Argentina. Raíces y conexiones con la vanguardia europea. *Cuadernos Hispanoamericanos*. 800, 19–29.
25. Gómez Menéndez, Ll. (2023) El ultraísmo futurista de Guillermo de Torre: convergencias y divergencias en dos actos. In: D. Corsi, J. Mojarro (eds.) *Ultraísmo. La vanguardia histórica española*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert, 115–136.
26. Gullón, G. (ed.) (1981) *Poesía de la vanguardia española. (Antología)*. Madrid, Taurus, 1983.
27. González Blanco, A. (1910) El futurismo, nueva escuela literaria. *Nuestro Tiempo*. 1, marzo, 335–349.
28. Langella, G. (2002) La parabola delle avanguardie. La vittoria mutilata. *Poesia. Mensile internazionale di cultura poetica*. 166, 53–54.
29. Lista, G. (2008a) *Le Futurisme, une avant-garde radicale*. Paris, Gallimard.
30. Lista, G. (2008b) *Journal des futurismes*. Paris, Hazan.
31. Mancebo Roca, J. A. (2006) La influencia del futurismo en España, In M^a de los R. Hernández Socorro (ed.) *La multiculturalidad en las Artes y la Arquitectura*. XVI Congreso Nacional de Historia del Arte. Las Palmas de Gran Canaria, Anroart, 641–651.

32. Marinetti, F. T. (1968) *Teoria e invenzione futurista*. L. De Maria (a cura di). Milano, Mondadori, 2001.
33. Mas, R., (ed.) (1994) *Dossier Marinetti*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
34. Moscarda Mirković, E. (2012) Geografie giuliane del movimento futurista. *Studia Poliensia*, 1, 69–78.
35. Mosse, G. L. (1988) Futurismo e culture politiche in Europa: una prospettiva globale, In R. De Felice (a cura di) *Futurismo, cultura e politica*. Torino, Fondazione Giovanni Agnelli, 13–31.
36. Ortega y Gasset, J. (1925) *La deshumanización del arte*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2005.
37. Prudon, M. (1996) J. V. Foix, un singulier pluriel, In S. Salaün, E. Trenc (dir.) *Les avant-gardes en Catalogne (1916-1930)*. Paris, Presses Sorbonne Nouvelle, 25–44.
38. Quintana, E. (2012) El ultraísmo español en las revistas de la primera vanguardia belga: poesía y grabado en madera (Amberes-Bruselas, 1920-1922). *1611: Revista de historia de la traducción*. 6, 1–18.
39. Ródenas de Moya, D. (2021) Introducción. In: G. de Torre, *Hélices. Poemas (1918-1922)*, 1923, D. Ródenas de Moya (ed.) Madrid, Cátedra, 11–117.
40. Ródenas de Moya, D. (2023) La verdadera historia del ultraísmo. In: D. Corsi, J. Mojarro (eds.). *Ultraísmo. La vanguardia histórica española*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert, 51–64.
41. Rojas, P. (2023) Los ultraístas y la política. In: D. Corsi, J. Mojarro (eds.) *Ultraísmo. La vanguardia histórica española*. Madrid-Frankfurt am Main, Iberoamericana-Vervuert, 65–97.
42. Rota, I. (a cura di) (2002) *I manifesti dell'ultraismo spagnolo*. Viareggio (LU), Baroni.
43. Saludes i Amat, A. M. (1991) La lettera futurista di Joan Salvat-Papasseit, In C. Prestigiacomo, M. C. Ruta (a cura di). *Dai modernismi alle avanguardie*, Atti del Convegno dell'Associazione degli Ispanisti Italiani, Palermo 18-20 maggio 1990. Palermo, Flaccovio, 145–152.
44. Salaün, S., Trenc, E. (dir.) (1996) *Les avant-gardes en Catalogne (1916-1930)*. Paris, Presses Sorbonne Nouvelle.
45. Salvat-Papasseit, J. (1923) *Il poema della rosa sulle labbra e prose scelte*, M. Belotti (a cura di). Roma, Editori Internazionali Riuniti, 2014.
46. Sanguineti, E. (1976) Sopra l'avanguardia. In: R. Barilli, A. Guglielmi (a cura di), *Gruppo 63. Critica e teoria*, Milano, Feltrinelli, 334–338.
47. Soria Olmedo, A. (1988) *Crítica y vanguardia (Reedición de Vanguardismo y crítica literaria en España 1910-1930)*. Madrid, Calambur, 2016.
48. Tomasello, D. (2015) *Il futurismo letterario. Storia e geografia dell'avanguardia italiana*. Avellino, Sinestesie.
49. Torre, G. de (1923) *Eliche. Poesie 1918-1922*, D. Corsi (a cura di). Arezzo, Bibliotheca Aretina, 2005.

50. Torre, G. de (1925) *Literaturas europeas de vanguardia*. Sevilla, Renacimiento, 2001.
51. Videla, G. (1963) *El ultraísmo. Estudios sobre movimientos poéticos de vanguardia en España*. Madrid, Gredos, 1971.

Alessandro Ghignoli
University of Malaga
School of Humanities

FUTURIST CONFLUENCES IN ULTRAISM

Summary

Our study focuses on the relationship between the Italian futurist avant-garde and Spanish ultraism. We will see how, above all, the movement founded in 1909 by Filippo Tommaso Marinetti will be present in the literary and cultural journey, albeit brief in comparison to the Italian one, of the Iberian avant-garde, which will be able to read the poetic guidelines that refer to a certain anti-passatism and a syntactic rethinking of writing on the one hand, and to certain formulas of public presentations such as the 'serate' (evenings), as well as contacts, fundamentally in the futurism-ultraism direction, in the different magazines that sprang up around the avant-garde at the time. The idea of contacts and closer relations, as we will verify, will be present in the readings of the various authors of the two avant-garde movements.

► **Keywords:** Futurism, ultraism, avant-garde, Italy-Spain.

Alessandro Ginjoli
Univerzitet u Malagi
Filozofski fakultet

FUTURISTIČKA UŠĆA U ULTRAIZAM

Rezime

Naša studija fokusira se na odnos između italijanske futurističke avangarde i španskog ultraizma. Vidjećemo kako će, prije svega, pokret koji je 1909. osnovao Filipo Tomazo Marineti biti prisutan na književnom i kulturnom putu iberijske avangarde, iako je bio kratak u poređenju sa italijanskim, moći da čita poetske smjernice koje se odnose na izvjesni antipastizam i sintaksičko preosmišljanje pisanja s jedne strane, te na određene formule javnih izlaganja kao što su *serat* (večeri) i kontakti, suštinski u pravcu futurizma-ultraizma u različitim časopisima koji su nastajali oko avangarde u to

vrijeme. Ideja o kontaktima i bližim odnosima, kako ćemo provjeriti, biće prisutna u čitanjima različitih autora dva avangardna pokreta.

► *Ključne reči*: futurizam, ultraizam, avangarda, Italija-Španija.

Preuzeto: 31. 12. 2024.

Korekcije: 9. 5. 2025.

Prihvaćeno: 11. 5. 2025.

Јелена Г. Рељић¹

ПОСТУПЦИ ОБЛИКОВАЊА ЛИКОВА У РОМАНУ *ПОСЛИЈЕ ЗАБАВЕ* СТЕВЕ ГРАБОВЦА

Апстракт: Роман *Послије забаве Стеве Грабовца* структурно и тематски врло је сложен. У овоме раду се наратолошким приступом анализирају поступци обликовања ликова у њему. Доминантно је индиректно обликовање ликова кроз њихове поступке и односе према другим ликовима. Ликови су рељефни, односно комплексни су и пролазе кроз процес трансформације. Имајући у виду проблематику класификације ликова и немогућност њихове подводљивости под једну општу теорију, рад освјетљава оне поступке који су најприсутнији у роману, те оставља могућност опширније анализе.

Кључне ријечи: *Стево Грабовац, Послије забаве, роман, лик, индиректно обликовање лика, трансформација, акумулација, аналогича.*

1. Умјесто увода

Синхрони поглед на књижевну сцену Републике Српске показује њено равноправно учешће у свеукупном српском културолошком простору. Јубиларна 70. Нинова награда за најбољи роман написан на српском језику у 2023. години додијељена је Стеви Грабовцу за роман *Послије забаве*, који је објавила бањалучка издавачка кућа Имприматур. У најужем избору били су и романи *Песма о три света* Владимира Пиштала (Агора), *Пакрац* Владана Матијевића (Лагуна), *Аутосекција* Срђана Срдиха (Партизанска књига) и *У Земљи Фрање Јосифа* Љубомира Кораћевића (КОВ). Одлука жирија² саопштена је 29. јануара 2024. године у хотелу *Москва* у Београду, а побједнику је награда уручена 5. фебруара у Коларчевој задужбини. За локалну књижевну сцену ова награда од прворазредног је значаја и због тога што је први пут додијељена писцу из Републике Српске.

¹ Ауторка је докторанд на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци. Имејл адреса: jelena.reljic@live.com

² Одлуку је донио жири у сљедећем саставу: Горан Корумовић (предсједник), Милена Ђорђевић, Жарка Свирчев, Виолета Стојменовић и Тамара Митровић.

Стево Грабовац је рођен 1978. године у Славонском Броду³. Одрастао је те основну и средњу школу завршио у Босанском Броду. Студирао је на Технолошком факултету у Бањој Луци. Објавио је збирку пјесама *Станица непостојећих возова* 2007. године у издању Народне библиотеке Бранко Ћопић из Брода. Са пријатељима Гораном Вукојевићем и Мирославом Гојковићем, који су такође родом из Брода, објавио је збирку *Љубав, самоћа, тишина* у издању бањалучког Књижарско-издавачког предузећа Библионер. За први роман *Мулт албино комарац* (Имприматур, 2019) добио је награду *Шушићар* 2020. године, а био је и у најужем избору за Нинову награду. Роман *Послије забаве* ушао је у најужи избор за награду *Момо Капор*, а додијељена му је и награда *Владан Десница* за најбољи роман 2023. године. Стево Грабовац тренутно живи и ради у Бањој Луци.

2. Поступци обликовања ликова

Роман *Послије забаве* врло је сложен – како структурно, тако и тематски. То је прича о оцу, о одрастању и пријатељима, о томе како се постаје писац, али и о рату те једном ратном злочину који се догодио у Броду 1992. године. Нуди изобиље могућности за различите врсте књижевних анализа. Ми смо се определијели за наратолошки приступ овоме роману и то за анализу поступака у обликовању ликова који су овдје разноврсни и сложени имајући притом на уму да до сада није успостављена једна коначна класификација нити универзална теорија ликова с обзиром на то да су књижевни ликови, наставши по узору на стварне људе, разнолики и неподводљиви под неку општу категорију.

Саживјевши се са књижевним јунаком, читалац у неком тренутку заборавља да је то фиктивни лик, плод пишчеве маште. Тако у роману *Послије забаве* Стево Грабовац свом јунаку даје и своје име, те уноси у дјело мноштво аутобиографских момената, али на крају романа ипак оставља забиљешку читаоцу да су поједини сегменти приче темељени на стварним догађајима и личностима, а да је све остало плод ауторове маште, те да би роман требало читати као дјело фикције⁴. Главни лик је, дакле, именом, поријеклом, професијом,

³ У вријеме Грабовчевог рођења није било породилице у Босанском Броду па је његова мајка била приморана да се породи у сусједном већем граду, односно у Славонском Броду.

⁴ Овај роман ваља довести у везу са жанром аутофикције. Термин *аутофикција* први пут је употребио и дефинисао Серж Дубровски у тексту на унутрашњости корица његове књиге *Филс* 1977. године покушавајући аутопостички и жанровски да је одреди. Испрва се овај термин односио на текст који није аутобиографија (чије је писање, по Дубровском, привилегија знаменитих људи), али није у потпуности ни фикција с обзиром на то да говори о стварним до-

појединоцима из породичног живота обликован по узору на аутора. Њему је у тексту додијељена и улога хомодијегетичког наратора⁵ (Жерар Женет), односно интерног наратора (Мике Бал) јер је дио наративног свијета. Дакле, фокализација⁶ је овдје интерна. Он је истовремено и аутодијегетички наратор⁷ (Женет), односно наратор-лик (М. Бал) јер приповиједа највећим дијелом о себи. Приповиједајући о другим ликовима он има и улогу свједока, односно наратора-свједока (М. Бал). Он је лик-конектор јер се преко њега читалац упознаје са свим осталим ликовима. Уз Стеву најдоминантнији лик је отац. Њему су посвећена читава поглавља. Осим тога, издвајају се и ликови Стевиних пријатеља, нарочито Дамир, Манов, те Ема, Зеко и Каин у дијелу романа који говори о злочину. У том дијелу романа приповиједање је у трећем лицу, односно фокализација је нулта, а наратор је свезнајући (Женет) или екстерни (М. Бал). Такође, ликови Зеке и Еме грађени су и кроз унутрашњи монолог. Зеко је лик који повезује роман о дјеци са оквирном причом.

Структура романа је сложена. Састоји се из пет дијелова: *Писци* (2005), *Архива* (2010), *Послије забаве* (2012), *Дјеца* (1992) и *Пролог*. Четврти дио је, у ствари, роман у роману, односно прича у причи и могао би се сматрати централним дијелом. Први пасус романа гласи:

гађајима. Временом се аутофикцији као жанру приступало из различитих методолошких и интерпретативних модела. Врло студиозан преглед рецепције и интерпретације овог појма даје Дуња Душанић у свом раду *Шта је аутофикција?*. Будући да полазимо од контекста идентитета главног јунака и наратора за нас је врло интересантна њена констатација да би се особеност аутофикције 'можда могла тражити у рефлективности читаоцевог stava, односно својеврсном померању fokusa са приче о нечијем животу на начин на који је она испripovedана' (2012:p.808). У роману *Послије забаве* писац Стево од себе је сачинио фиктивног јунака и наратора Стеву али је истовремено сачувао и свој стварни идентитет.

У раду *Autofikcija: između hrabrosti i manipulacije* Дуње Илић наилазимо и на следећу констатацију: 'Danas popularna autofikcija fikcija je samo utoliko što je narativna, što se, dakle, radi o oblikovanju istinitih događaja u priču, događaja koji čine srž dela čak i ako je poneki detalj domišljen. U pitanju je priča o sebi, o samom autoru, koja se pak ne doživljava kao autobiografija između ostalog i zbog toga što je ne piše poznata ličnost na kraju svog života, već pisac kome je to često tek prva knjiga. (...) Kao i drugde, i kod nas se u poslednje vreme svi tekstovi s manje ili više autobiografskog u sebi smatraju autofikcijom. Kao i drugde, ovaj trend je verovatno započeo s prevodima Knausgorovog dela, 2015. godine. Ali, prave autofikcije, onako kako ju je 1977. zamislio Dubrovski, a 2022. je nagradio Nobelov komitet, kod nas u stvari nema. U pitanju su veoma raznovrsna dela, ali ono što ih spaja ujedno je i ono što ih razlikuje od stranih autora: naša autofikcija je izgleda – fikcionalnija, односно fikcionalizovanja' (Ilić: internet).

⁵ 'Приповедач који је део дијегезе коју предочава; приповедач који је лик у приповеданим ситуацијама и догађајима' (Prins, 2011:p.69).

⁶ 'Перспектива из које су предочени приповедане ситуације и догађаји; опажајна или концептуална позиција из које се представљају приповедане ситуације и догађаји (Женет)' (Prins, 2011:p.54).

⁷ 'Приповедање у првом лицу у коме је приповедач истовремено и протагонист или јунак; варијанта хомодијегетичког приповедања у коме је приповедач уједно и главни лик' (Prins, 2011:p.25).

‘Priča koju želim da ispričam govori o jednom užasnom zločinu. I njena najveća tragedija je, kako bi rekao Kiš, upravo u tome što je istinita. Ne radi se, dakle, o plodu moje bolesne mašte, već o stvarnim događajima’ (p.9).

Дакле, злочин⁸ над ромском дјецом који се десио 1992. године у Броду јесте догађај који је не само повод за писање романа, већ великим дијелом обликује и самог главног лика. Радњом је обухваћен период од 2005. године до, условно узевши, недавно. Враћање у ратну 1992. годину и прича о дјеци нису случајно у тексту позиционирани пред сам пролог. Наиме, унутар тог ‘романа у роману’ три поглавља су означена звјездицама, чиме се истиче немогућност аутора да вербализује ужас и бол које, као и читалац, осјећа након описа злочина. Међутим, таква прича не може остати недоречена. Она просто захтијева неку врсту разрјешења, а главни лик Стево, уједно и аутор тога романа, у прологу то разрјешење и даје. На крају романа Зеко бива приморан да прича и умјесто његове приче и реакције Стеве и Дамира поново се јавља исти поступак означавања неисказаног ужаса звјездицама. Видимо, према томе, да је и сама структура романа донекле у функцији освјетљавања главног лика.

‘Ликове у дјелу писац гради на више начина, од којих су два основна. Први је заснован на директном, опширном опису и то је директни пут, а други је индиректни, тј. преко других података, везе с другим ликовима и поступака у одређеним ситуацијама’ (Масица, 2018:p.138).

У роману *Послије забаве* доминантан је други модел. Има, свакако, директних описа, али ликове углавном упознајемо кроз њихове поступке, односе према другим ликовима те кроз односе других ликова према њима. Мике Бал разликује тзв. рељефне и скициране ликове при чему су први комплексни и мијењају се током приче, док су други стабилни, стереотипни⁹. Оваје су готово сви ликови рељефни. Такође, код већине њих имамо принцип трансформације који подразумемијева да се лик унутар приче физички или психолошки мијења.

⁸ У једном интервјуу, на питање новинара о томе шта су разлози што је овај злочин заборављен и да ли је његова наmjера била да романом подстакне институције да се он расвијетли, Грабовач одговара: ‘Ја не знам зашто је тај злочин заборављен. То би требало питати оне који знају. (...) Iskreno, mislim da ja ne mogu podstaknuti nikoga ni na šta. Moj cilj je bio da i ja ne budem jedan od onih koji će to naprosto zaboraviti. Mislim da je to, između ostalog, i služba književnosti – da sačuva. Umjetnosti uopšte’. [<https://mondo.ba/Magazin/Kultura/a1271038/Stevo-Grabovac-intervju.html>, приступљено 27. 3. 2024. године]

⁹ ‘Класична подела између round (рељефних) и flat characters (скицираних) ликова, која се користи више од пола века и која се покушава променити, заснована је на психолошком критеријуму. Рељефни ликови су комплексни ликови који се у току приче мењају; скицирани ликови су стабилни, стереотипни ликови’ (Bal, 2000:p.98).

Лик Стеве је, дакле, обликован индиректно, изразито је рељефан и пролази кроз процес трансформације. Њега, прије свега, обиљежава својеврсна позиција маргине која се огледа у готово свим аспектима његовог живота. Прије свега, рођен је и живи у провинцији, у Броду, граду који је на самој граници Босне и Херцеговине са Хрватском. Затим, на самој је ивици егзистенције. Ради у рафинерији која је пред потпуним пропадањем и гашењем, па плате и нема. Једино је дијете из очевог другог брака који је склопљен кад је отац већ био у позним годинама. Када себе упореди са некадашњим друговима из дјетињства, који сада махом живе у иностранству, он је потпуно неостварен. Не само да се никуд из Брода није макао и не само да није остварио никакав успјех у послу, већ се није остварио ни у породичном животу. Када му умре отац, а недуго потом и мајка, остаје потпуно сам. Са братом из очевог првог брака и његовим синовима нема никакве сличности. Чак и у дјетињству у групи пријатеља из насеља и разреда он је био седми у друштву, односно вишак. За разлику од својих вршњака, тјелесно је био слаб па су му часови физичког васпитања били посебно мучни. Зато га је и наставник малтретирао. Бави се писањем што у нашем друштву и није тако популарно. На конкурс у Сарајеву осваја четврто мјесто јер су прва три мјеста морала бити додијељена писцима из Сарајева, Бањалуке и Мостара – у складу са послјератном подјелом Босне и Херцеговине. Пије и користи дрогу. Вегетаријанац је. Занима се за злочин којим се нико други посебно не бави. Када је рат у питању, не стаје ни на чију страну већ се рата просто гнуша, не може да разумије људе који чине зло. И опет, за разлику од других, носи у себи искуство логораша јер је као дијете са родитељима неко вријеме провео у логору.

Један од поступака обликовања лика јесте и акумулација његових одређених карактеристика.

‘Акумулацијом се наизглед неповезане информације о лику међусобно надопуњују и обликују потпуну слику о њему. Ови подаци могу проћи неопажено тамо гдје није јасна пишчева интенција да их повеже како би заједно дали јасну слику, или тамо гдје писац намјерно те информације износи разубјено како би одгодио ефекат које оне треба да постигну’ (Масица, 2018:р.141).

Управо све те особине које га чине својеврсним маргиналцем појачавају ефекат његове трансформације који се разоткрива у прологу.

Боравак у логору отвара проблем сјећања и трауме¹⁰. Наиме, могло би се рећи да је то преломна тачка у његовом животу. Многих догађаја и људи, који су били дио његовог живота прије рата, он се и не сјећа. На једном мјесту каже Дамиру:

‘Ћуј, и да су ме силовали, рекао бих то, можда се не сјећам пола ствари од прије рата, али сваке секунде у логору се савршено сјећам, скоро сваке изговорене ријечи, svakog zvuka који се чуо, јер то нису били svakodnevni zvuci, нису били ни звци које моћеш чути у horroru, носим то у себи и ником не причам о томе, живим са тим звучима и још их чујем и увијек ћу их чути, а кад неком и препричавам, говорим само површно, десило се, било је тако и тако, јер не моћеш то ником описати и нико то не моће разумјети. Онaj ко то није прошао не моће ни најмање, ни приближно, ни на секунд да осјети како је то, зато стварно нема сврхе причати о томе. Заиста нема. I вјеруј ми, боље је да то нико не разумије. Једини проблем је у томе што онда shvатиш да тако остајеш потпуно сам, да си тада, у том тренутку када су те повели кроз та врата у логор, заправо и остао сам, да си осуђен на вјечну самоћу,

¹⁰ Пишући о књизи *Духови круже Србијом: Репрезентација историје и рата у књижевној имажинацији* Дејвида Нориса Марко Аврамовић на једном мјесту истиче ауторово запажање ‘да је ратна проза деведесетих била грађена на сасвим другим претпоставкама од партизанских романа, који су такође говорили о скорим ратним збивањима. За разлику од ових романа, проза деведесетих се фокусира на обичног, малог човека. Нису јој, као прози настајалој одмах после Другог светског рата, у фокусу хероји. За разлику од ових наратива, проза о рату из деведесетих година је фрагментарна, што имплицира и немогућност проналажења кохерентности збивања у стварном свету’ (Авгачовић, 2017:р.364). Роман *Послије забаве* и јунак Стево то у потпуности потврђују. Неки од романа који се у цијелости или у појединим сегментима баве дешавањима из последњег рата у Босни и Херцеговини су: *Мулат албино комарац* и *Послије забаве* Стеве Грабовца, *Шиндлеров лифт* и *Што на поду ставаш* Дарка Цвијетића, *Тиши од воде* Берислава Благојевића, *У сјећању на заборав* Саше Кнежевића, *Давно испричане приче* Бранка Јовичића, *Трн у пети* Ивана Новчића, *С Хомером у Олуји* Анђелка Анушића, *Војник ничије војске* Илије Гајице, *Ухвати зеца* Лане Басташић, *Дуж оштрог ножа лети птица* Тање Ступар Трифуновић, *Топ је био врео* Владимира Кецмановића итд. Бројност оваквих романа, али и лична ратна искуства читалаца захтијевају и увођење студија трауме у интерпретацију дјела, а још више нужност озбиљнијег бављења емоционалним слојем приче. Питање како књижевност обликује и третира трауму проширује се и на питања из области афективне наратологије која се односе на моћ књижевности да емотивно, у позитивном или негативном смислу, утиче на читаоца. Потенцијал романа *Послије забаве* у том смислу је огroman и захтијева један озбиљан и опсежан приступ у којем би студија *Наративни сентименти* Недељке Бјелановић требало да буде незаобилазна. Потпуно се слажемо са ауторком када каже да емоционални слој приче ‘не само да може да буде проучаван као равноправан сегмент у конституисању текста, него као такав и мора да буде посматран уколико анализа тежи да буде комплетна. Он представља, како би то рекао Новица Петковић, *естетску чињеницу у односу који успоставља са многим сличним чињеницама*. Сентимент једне прозе, поновимо, није само пуки објекат посматрања, него конститутивни чинилац што излази из оквира саме приче и шири се на стварни живот, што је била и остала најдрагоцјенија особина књижевности’ (2022:р.15–16).

da je tog trenutka svijet umro za tebe, možda si i ti umro za njega, ne znam, ali je tako' (p.273–274).

Трауматично искуство логораша избрисало је, а и обесмислило сјећање на безбрижна времена дјетињства и тринаестогодишњак је преко ноћи одрастао. Када долази на окупљање пријатеља након двадесет година, он не може ни да се сјети ко су сви ти присутни људи. Пријатељи га подсјећају на то да га је наставник Бајић малтретирао. Дамир га подсјећа на Аиду и зашто су престали да се друже. Сва трауматична искуства дјетињства, нимало безазлена у нормалним околностима, избрисана су искуством логораша и ратом – траумом већом и разорнијом од иједне друге. 'Otkako je počeo rat, sve ono što sam bio nekad, u vrijeme dok nisam čuo prve eksplozije, prestalo je da postoji' (p.178). На крају романа, након суочавања са Зеком и након што је роман о дјечи био написан, поново се јавља мотив заборава: 'I polako brišem sve ono što sam nekad bio. Sutra se više ničeg neću sjećati' (p.396).

Понављање такође може бити важан поступак у обликовању књижевног лика. У грађењу главног јунака Стеве то видимо на примјеру сна. Наиме, мучно стање будности рефлектује се и у сну. Прво у хотелској соби у Сарајеву сања да му нешто није у реду са документима, а потом сања да однекуд пада. Сљедећи пут у сну му одсијецају главу на гиљотини. Затим сања како је упао у јаму пуну нагих ћелавих лешева који падају по њему из камионске приколице. Доминантно осјећање с којим се буди јесте огроман страх. Када крене да посјети брата у Приједору, сања у аутобусу црног пса из филма *Сталкер* Андреја Тарковског који га води да му покаже гдје су покопана дјеца. Уз страх, сада се јавља и осјећај неизмјерне туге. Посљедњи сан је сан о очевој писаћој машини која ће однекуд почети сама да пише о оцу, а затим и о убиствима дјеце. У сну постаје свјестан да сања, да је све то ноћна мора, али не може да се пробуди. Онда осјећа да га неко или нешто дави и једва се буди удишући ваздух из све снаге. Страх и ужас сада су достигли свој врхунац. Садржај и интензитет снова јављају се градацијски и указују на нужност писања романа о страдалој дјечи.

У роману се смјењују хронолошко и ретроспективно приповиједање, односно догађаји из садашњости евоцирају успомене на прошлост. На тај начин понајвише се сазнаје о оцу у прва два дијела романа, јер у тренутку када радња романа почиње, отац је већ мртав. Иначе, један од процеса трансформације главног лика дат је управо кроз однос према оцу који је необична и загонетна личност. Он је можда и најкомплекснији лик у роману. 'Отас није sve vreme centralna figura narativa, ali mu jeste i tema, i meta; on reprezentuje i uzor i izazov da se piše ne samo o traumama rata, već i o formativnim iskustvima koja nikog nisu

припреmila за mir' (Gordić Petković, internet). Прије свега, читалац о њему зна онолико колико зна Стево и упознаје га управо кроз Стевино сјећање. Он о очевој прошлости зна врло мало и тек ће након разговора са братом схватити да оца, у ствари, не познаје.

'Zastrašujuća spoznaja do koje sam došao tada bila je ta da očeve priče koje mi je pričao dok sam bio dijete, zapravo nisu bile izmišljotine. I to je bilo jedno od onih otkrića koje zdrav razum teško može obraditi; znao sam za njih, ali sva moja logika je govorila da se radi o lažima ili bar preuveličavanjima, a sada je ta ista logika morala da prizna poraz' (p.191).

Лик оца саздан је на контрастима и противрјечностима те до краја остаје нераскривен. Доминантно сјећање на оца код Стеве је повезано са очевом улогом писца и некога ко неуморно пише некакве молбе, жалбе и тужбе на вољеној писаћој машини коју му је, наводно, поклонио Моша Пијаде. Док пише, он је нервозан и спреман на свађу за сваку ситницу, нељубазан и непријатан, затвара се у собу и осамљује. Када се писање заврши, он је други човјек. Писао је и pjesме у којима Стево препознаје истински таленат и квалитет, али отац се ипак више одушевљава локалном изворном музиком и патриотском поезијом. Некада је радио за КНОЈ и захваљујући томе имао различите привилегије, а сада његови разни дописи углавном остају без одговора. Када је након рата тврду националистичку струју у Броду, којој је отац припадао, смијенила социјалистичка партија, он је остао сам. Дојучерашњи бунтовници умирени су добрим позицијама. Са породицом из првог брака не одржава односе. У братовом писму које је нашао код оца Стево га види братовим очима – као кукавицу и издајника. Од њега сазнаје да је отац био убица и да је човјека убио на свиреп начин пуштајући га намјерно да се пати. Исто тако, од брата сазнаје да је отац у сред Приједора пуцао у вилицу женином наводном љубавнику и да никада због тога није одговарао. Слика већ остарјелог оца који обрађује свој малени врт поред Саве просто се не уклапа у то што Стево сазнаје. А о томе ко је он стварно, знали су, изгледа, сви. Док сједе на крову приједорског солитера, сазнаје од Црног да то зна цијели Брод. Приче о очевом роману који никада није објављен и о шареном мачету без репа, које припадају сфери магијског реализма, само још више повећавају мистичност. Сада, као зрео човјек, Стево схвата да:

' (...) zapravo, nije ni postojala karijera. Postojali su samo špijunski zadaci, posmatranja i obavještanja, možda, tu i tamo, poneko smaknuće, jer upravo, bez obzira na njihovu vrlo važnu ulogu u partiji, ni Popović ni Pijade nisu bili ljudi kraj kojih se moglo mirno spavati' (p.341– 342).

Процес трансформације пролази, дакле, и отац. То се, рецимо, добро види кроз фотографије. Стево се сјећа неколико фотографија које су посједовали и које свједоче о очевом прошлом животу. На једној је лијеп и стасит младић, а на другима већ зрео човјек. На њима су и људи које Стево не познаје. На неким фотографијама отац је у униформи. Међутим, очеву посљедњу фотографију, пред саму његову смрт, снимио је Стево. Отац је сада стар и слаб те на оног некадашњег подсјећа само поглед уперен некуд у даљину. Пејсаж који га окружује, поступком аналогije, рефлектује очево стварно физичко и психичко стање.

‘Predio oko njega je pust, po njemu su otrcani dronjci snijega što se sporo topi, polegnuta i usahla trava, vidi se tek mali rub nadstrešnice, i u jednom dijelu fotografije daleki isječak krivudavog korita rijeke Save. Sve je nekako utopljeno u to sivilo, čak i nebo iznad njega izgleda kao bezbojna pozadina, upravo kao da nije stvarno stajalo nad njegovom glavom’ (p.55).

Сем трансформације која се одвија кроз спознају о очевој прошлости, Стево се трансформише и кроз писање романа о страдању дјете. Од тренутка када је о томе први пут чуо од Манова, у њему се јавља немир којим наслућује да је то она његова прича која се кад-тад деси сваком писцу.

‘Ipak, ono što ću reći vjerovatno će svakom mladom i neiskusnom piscu ubiti volju za pisanjem, barem ako ima i trunsku savjesti, ali u tome svemu postoji jedna neosporna činjenica: priča vam se naprosto desi. (...) I razlog zašto ovo pišem jeste taj što se upravo meni desila jedna takva priča. Imao sam roman, od početka do kraja, bio je naprosto tu i trebalo je samo da ga zapišem. I zapisao sam ga’ (p.140).

Када подстакнут Дамировом игром изазова из дјетињства прихвати да напише роман, он брише своју позицију маргиналаца.

Од некога ко све вријеме покушава да живи обичним животом и ни у шта се не мијеша, он се претвара у осветника Зеки и некога ко писањем романа успијева да побијену дјецу отргне од заборавља, који је такође једна врста смрти. Лик се може градити и кроз однос ликова ‘према самима себи из ранијег наративног времена. Тај однос може бити приказан кроз сличности и контрасте’ (Macura, 2018:p.141). У овом случају тај однос је контрастан. Он је постигнут и поступком обликовања лика путем радње.

‘Када је у питању представљање ликова путем радње, могуће је разликовати извршење неуобичајене радње, извршење уобичајене радње (њено понављање), неизвршавање уобичајене радње, неизвршавање очекивања радње, те размишљање које претходи њеном чињењу или нечињењу’ (Macura, 2018:p.145).

Освета на крају романа, иако Стево пролази кроз процес трансформације, за читаоца је класичан поступак извршења неуобичајене радње. Стеви каквог је читалац упознао и са њим се саживио никако не пристаје улога осветника.

Што се тиче обликовања Стевиног лика кроз однос других ликова према њему, најистакнутији је однос са Дамиром. Он је у дјетињству био Стевин једини пријатељ, али наизглед безазлена дјечија игра изазова прекида то пријатељство. Не желећи да учествује у понижавању дјевојчице Аиде која само искрено жели да буде дио те групе и дружи се са њима, Стево напушта круг дотадашњих пријатеља, па и Дамира. С обзиром на то да некако баш иза тога почиње рат, Дамир ће та два догађаја увијек повезивати као да је његова безобзирност према другу проузроковала надолazeћу катастрофу. Осим тога, он ће у себи све вријеме носити кривицу коју ће покушати да поправи окупљањем некадашњих другова и признањем кривице Стеви на тераси послје забаве. Управо ту, Стево ће му испричати причу о настрадалој дјечи. Касније, када сазна да има рак и када му остане тек неколико мјесеци живота, Дамир ће отмицом Зеке и игром изазова у којем Стеви даје задатак да напише роман покушати до краја да се искупи. Стеви је, дакле, омогућен процес трансформације тек 'са пријатељем на смрти који је већ био, и биће, његов адео чувар' (Gordić Petković, internet).

Зеко је лик који се, посредно или непосредно, појављује у сва четири дијела романа. Захваљујући њему, сасвим случајно се и сазнало за страдање ромске дјеце 1992. године. Он је изразито негативан лик и све његово унутрашње зло рефлектује се у његовој физичкој ружноћи. 'Ко му даде такв надимак, Zeko? Ružan je ko sam đavo. (...) Jebote, stvarno si ružan ko pas' (p.279–280). Као што му је лице у нескладу, тако му је и надимак у нескладу са особинама које посједује. Он је тај који лови одбјеглу дјевојчицу Ему јер познаје терен и има развијен њух. Он је ловац, а она његова ловина. Ипак, између њих двоје постоји једна сличност – обоје су ружноћу свијета спознали кроз ударце. Њу су први пут тукли док је просила на пијаци, њега је тукао отац. Она је развила страх од свијета чија су уста непрестано гладна њеног тијела, он је отац убио. У рату су, као што то обично бива, на површину испливали сав јад и биједа његове душе. 'Pa jebiga, drugi piju svoja fina pića, drugi zarađuju pare, voze skupa kola, neka neka, i Zeko će jednom, oće bogami, imaće i Zeko svega, pa nek vide ko je i šta je...' (p.289). Чин и пушка дају му моћ коју иначе нема. 'Zeko je dobio čin, Zeko je faca, Zeko zna' (p.298). Није му довољно да убије Ему, он ће је мртву силовати. И на крају романа, када је рат већ одавно завршен, након што Дамир и Стево заврше с њим, његов нестанак не узнемирава никога. Био је рад да превари Дамира и насјео је на његову игру из похлепе. Дакле, Зеко није реље-

фан лик, не пролази процес трансформације и према таквој подјели ликова он је више скициран, стереотипан лик јер је његово зло стално. Како ништа у овом роману није случајно, тако Стево сазнаје да је онај човјек којег је убио његов отац заправо Зекин дјед. Црни му објашњава: 'Pa vidi, ako ti je za neku utjehu, svi oni, cijela porodica, bili su ubice, lopovi, sjecikese, ustaše, muškarci su više bili na robiji nego kod kuće, tako da i nije neka šteta', а за самог Зеку каже: 'Valjda je i on nekad prije rata ležao zbog ubistva, а u ratu je svašta radio, koliko sam čuo, navodno je bio u onoj grupi koja je izvršila masakr u Sijekovcu' (p.200).

Високи човјек у црном који организује вађење органа носи име библијског братоубице Каина. Његов физички изглед – озбиљно лице, појава која изазива језу и тишину, шепавост – своцира самог ђавола. Дакле, као и код надимка Зеко, тако и оваје уочавамо обликовање лика помоћу аналогije.

'На који год начин доприносила карактеризацији лика (именом, пејзажом или аналогijом између ликова самих), аналогija наглашава сличност или различитост између елемената који је творе и може бити експлицитна (јасно исказана) или имплицитна (отворена за то да је читалац сам пронађе)' (Macura, 2018:p.149–150).

Код Зеке је аналогija остварена кроз контраст надимка (хипокористик, своцира нешто рањиво, умиљато), а код Каина кроз сличност – убица ближњег свог и онај који у себи носи клицу зла. Прије него што ће убити Аду и Казу, посљедње свједоке злочина, он говори о мучеништву, жртвовању и о смрти. Говори о томе како су умирала дјеца, јасно и детаљно. Трипут се, на почетку три поглавља, понавља 'Говорио је' чиме се то заправо апострофира.

Манов има врло важну улогу у роману јер он, на неки начин, покреће радњу – од њега Стево сазнаје за злочин. Иако се појављује само у првом дијелу романа, оставља снажан утисак с обзиром на то да је изграђен потпуно контрастно у односу на Стеву. Другим ријечима, он је све оно што Стево није: он је у Броду дошљак, поријеклом је из Македоније; бивши је војник; бави се политиком; уз себе носи пиштољ јер добија некакве пријетње; радо и обилно једе месо; лако одводи жене у кревет; остварио се и материјално и породично; држи до свог тијела и изгледа; ловац је итд. Због свега тога Стево између њих повлачи дубоку границу и на тај начин индиректно освјетљава сопствени лик.

На сличан начин изграђен је и однос Стеве и Иване. Нигдје се директно не каже да је Стево био или је још заљубљен у њу нити је њиховом односу посвећена нека посебна пажња, али читалац то свакако наслућује. На примјер, Стево се сјећа да није присуствовао концерту групе *Валентино* у Броду, на којем су били сви његови другови, а онда му изненада из свијести израња и

разлог – слика Иване и Јосипа како се љубе. Када, као у неком каталогу, набраја и описује другове који су стигли на окупљање, за Ивану каже: ‘Nema sumnje, i dvadeset godina kasnije, mogla je da me ostavi bez daha, izgledala je kao da ništa od života nije ostavilo traga na njoj’ (p.235). Код Дамира на имању у једном моменту га њен парфем подсјети на све оно што је изгубио у животу, а касније, када им се усне ‘ovlaš dodirnu, u jedan kratak poljubac, ali dug nekoliko decenija’, он ће прошапутати: ‘Znaš, volio bih da sam ja bio taj’ (p.272). Цијела једна љубавна прича, цијели један неповратно изгубљен живот освијетљени су овим кратким фрагментима и ништа друго, заправо, није ни потребно. Читаоцу је допуштено да завири у онај кутак душе гдје је смјештено неизрециво.

Књиге које чита, музика коју слуша, или филмови које гледа један су од начина за индиректно обликовање лика. На примјер, избором музике коју слуша и воли Стево је поставио границу између себе и братовљеве породице.

‘Tom plemenu, dakle, nisam nikako bio potreban, naprotiv, bio sam izrod, to mi je postajalo jasno kada je moj bratić počeo da priča o tome kako je srpska omladina izuzetno glupa zbog toga što sluša Nirvanu, na primjer, što je mene u jednom momentu jako bocnulo’ (p.190).

Исто тако, филмови Андреја Тарковског морали су да оставе дубок траг у њему чим је псу из *Сталкера* у сну додијељена улога онога ко зна гдје су дјеца закопана. Он и Дамир су дане и дане проводили гледајући филмове. Одрастао је уз очево препричавање *Тихог Дона*, *Грофа Монте Криста* и *Доброг војника Швејка* те уз стрипове о Тарзану. Научио је слова да би могао написати сопствени стрип. Касније је, као и његови другови, покушавао да пише приче и романе. Све је то обликовало његов поглед на свијет.

3. Закључак

Занимљив и помало необичан ауторов поступак да књижевном јунаку да своје име током првог читања романа наметнуо нам је некако природно тему којом се овај рад и бави. Циљ нам није био да трагамо за аутобиографским моментима у роману нити да Стеву писца упоређујемо са Стевом књижевним ликом. Стево је у роману лик-наратор и лик-конектор. Друге ликове упознајемо и спознајемо преко њега, али то ни у једном моменту не дјелује ограничавајуће. Колико он освјетљава њих, толико и они освјетљавају њега.

Поступци обликовања ликова у роману *Послије забаве* су, како смо видјели, разноврсни. Ми смо у овом раду покушали указати на оне који су најупечатљивији. Такође, бавили смо се ликовима који су најистакнутији. Све то, свакако,

отвара низ могућности за опширније анализе. Осим тога, овакви романи показују да је наратолошки приступ дјелу врло драгоцен за његово разумијевање, те да је теоријско проучавање књижевних ликова и даље врло актуелно.

Извор

1. Grabovac, S. (2023) *Poslije zabave*. Banja Luka, Imprimatur.

Литература

1. Аврамовић, М. (2017) Читање историје и трауме (David A. Norris, Haunted Serbia: Representations of History and War in the Literary Imagination). *Књижевна историја*. XLIX (161). 359–365.
2. Бал, М. (2000) *Наратологија. Теорија приче и приповедања*. Београд, Народна књига/Алфа.
3. Бјелановић, Н. (2022) *Наративни сентименти*. Београд, Институт за књижевност и уметност.
4. Gordić Petković, V. (2024) Otac i ostaci resemantizovanog sveta. *Књижевни магазин*. 239-240, 67–69. <https://www.skd.rs/wp-content/uploads/biblioteka/Knji%C5%BEevni%20magazin%20br.%20239-240%20s.pdf> [Пристапљено 30. 5. 2025.]
5. Душанић, Д. (2012) Шта је аутофикција?. *Књижевна историја*. XLIV (148). 797–810.
6. Илић, Д. (2023) Autofikcija: između hrabrosti i manipulacije. *Između otpora i trenda: tendencije u suvremenoj regionalnoj književnosti – zbornik radova*. 54–70. https://booksa.hr/system/book/download_url/11253/Između-otpora-i-trenda_priprema.pdf [Пристапљено 30. 5. 2025.]
7. Мацура, С. (2018) *Наративни лавиринт – Улазак*. Бања Лука, НУБ РС.
8. Принс, Џ. (2011) *Наратолошки речник*. Београд, Службени гласник.
9. <https://mondo.ba/Magazin/Kultura/a1271038/Stevo-Grabovac-intervju.html> [Пристапљено 27. 3. 2024.]

CHARACTERISATION PROCEDURES IN THE NOVEL *POSILIJE ZABAVE* BY STEVO GRABOVAC

Summary

The novel *After Party* (*Poslije zabave*) by Stevo Grabovac is very complex in structural and thematic terms. This paper, through a narratological approach to the novel, analyses characterisation procedures. In this respect, the dominant procedure is indirect characterisation through the actions of characters and through their interactions with other characters. The characters are complex and they undergo the process of transformation. Taking into account the issue of classification of characters and the impossibility of placing them within a single general theory, the paper highlights only the most prominent procedures as regards the novel and leaves room for more comprehensive analyses.

► **Keywords:** Stevo Grabovac, *Poslije zabave*, novel, character, indirect characterisation, transformation, accumulation, analogy.

Source

1. Grabovac, S. (2023) *Poslije zabave*. Banja Luka, Imprimatur.

References

1. Avramović, M. (2017) Čitanje istorije i traume (David A. Norris, Haunted Serbia: Representations of History and War in the Literary Imagination). *Književna istorija*. XLIX (161). 359–365.
2. Bal, M. (2000) *Naratologija. Teorija priče i pripovedanja*. Beograd, Narodna knjiga/Alfa.
3. Bjelanović, N. (2022) *Narativni sentiment*. Beograd, Institut za književnost i umetnost.
4. Gordić Petković, V. (2024) Otac i ostaci resemantizovanog sveta. *Književni magazin*. 239–240, 67–69. <https://www.skd.rs/wp-content/uploads/biblioteka/Knji%C5%BEevni%20magazin%20br.%20239-240%20s.pdf> [Pristupljeno 30. 5. 2025.]
5. Dušanić, D. (2012) Šta je autofikcija?. *Književna istorija*. XLIV (148). 797–810.
6. Ilić, D. (2023) Autofikcija: između hrabrosti i manipulacije. *Između otpora i trenda: tendencije u suvremenoj regionalnoj književnosti – zbornik radova*. 54–70. https://booksa.hr/system/book/download_url/11253/Između-otpora-i-trenda_priprema.pdf [Pristupljeno 30. 5. 2025.]
7. Macura, S. (2018) *Narativni lavirint – Ulazak*. Banja Luka, NUB RS.

Јелена Г. Релић

8. Prins, Dž. (2011) *Naratološki rečnik*. Beograd, Službeni glasnik.
9. <https://mondo.ba/Magazin/Kultura/a1271038/Stevo-Grabovac-intervju.html>
[Pristupljeno 27. 3. 2024.]

Преузето: 27. 3. 2025.
Корекције: 2. 6. 2025.
Прихваћено: 5. 6. 2025.

УПУТСТВА ЗА АУТОРЕ

Часопис *Филолог* је научни, рецензирани часопис из области науке о језику, књижевности и културе који има за циљ промовисање савремених теоријских и интердисциплинарних приступа. Оснивач и издавач часописа је Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци. Часопис излази у континуитету од 2010. године.

Објављујемо чланке на стандардним језицима оних филологија које се проучавају на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци, дакле на српском, руском, енглеском, њемачком, француском и италијанском језику. Рад на неком другом словенском или свјетском језику може се објавити у договору са Редакцијом, по посебној процедури. При томе су појам и именовање српског језика неповредиве категорије и не могу се употребљавати у појмовним конструкцијама или скраћеницама које би одражавале неко друго или другачије именовање овог језика.

Објављујемо чланке који се баве разматрањем савремених теоријских приступа проучавању књижевности, језика и културе, значајем и потребом метатеорије у хуманистичким наукама, примјеном савремених теоријских приступа у анализи текстова и културних појава, интердисциплинарним приступом у изучавању лингвистичких, књижевних и културолошких студија, односом књижевности и језика с другим дисциплинама, приказом најсавременијих теоријских књига из области књижевности, лингвистике и културолошких студија итд.

Да би се обезбиједио што већи степен научности, часопис *Филолог* сваки чланак шаље на рецензију прије коначног објављивања. Након иницијалне евалуације, уредништво ће установити да ли поднесени рукопис испуњава основне научне критеријуме. Уколико испуњава, чланак ће бити упућен на рецензију и прегледаће га два експерта из уже научне области. Чланак ће бити штампан у актуелном броју часописа *Филолог* уколико се оба рецензента усагласе да прилог задовољава високе научне критеријуме. Уколико добије позитивне рецензије тек након дораде, прилог може бити објављен у једном од наредних бројева *Филолога*.

Чланци се рецензирају по принципу узајамне анонимности аутора и рецензента. Рок за израду рецензије је мјесец дана. Коначна одлука о прихватању или одбијању рукописа биће упућена аутору заједно са рецензентским сугестијама, образложењем и напоменама.

Часопис *Филолог* излази два пута годишње, у јуну и у децембру.

Часопис *Филолог* омогућава тренутни отворен приступ цјелокупном садржају у складу с увјерењем како јавна доступност истраживачких спознаја потиче већу размјену знања и идеја. Часопис омогућава читаоцима да читају, преузимају, умножавају, дистрибуишу, штампају, претражују или повезују текстове објављених чланака, тј. да их користе у било које законите сврхе. У складу с Будимпештанском иницијативом, чији смо потписници, једино ограничење репродукције и дистрибуције чланака јесте у домену ауторских права, будући да је неопходно да аутор контролише интегритет свога рада, те да буде прописно наведен и цитиран.

Редакција *Филолога* посвећена је одржавању највиших етичких принципа и спречавању злоупотреба при публиковању овог часописа. Чланци који нису у складу са овим стандардима неће бити објављени у часопису *Филолог*.

Сви радови се упућују на провјеру путем антиплагијатског софтвера, који обезбјеђује Универзитет у Бањој Луци. Плагирање научних резултата, фабриковање и фалсификовање истраживачких података, покушаји објављивања већ објављених радова и томе слично, етички су неприхватљиви поступци и биће одбачени у складу с академским кодексом понашања и издавачком политиком часописа *Филолог*.

Уредништво спречава сваки потенцијални сукоб интереса и дискриминацију по било којој основи. У случају притужбе етичког карактера или притужбе о сукобу интереса, уредници поступају у складу са постојећом политиком и процедуром.

Аутори потписаном изјавом преузимају одговорност која се тиче оригиналности и аутентичности достављених радова. Рукописи које шаљу за објављивање у *Филологу* не смију бити објављени, прихваћени за објављивање или у текућем рецензијском процесу у неком другом часопису или публикацији. Рукописи могу да садрже рад који је претходно усмено саопштен на научном скупу или конференцији. У том случају је неопходно дати и јасну напомену о томе. Аутори у истој изјави преузимају одговорност која се тиче коректног цитирања и адекватног реферисања на литературу и изворе. Рукописи које шаљу за објављивање у *Филологу* не смију садржавати плагиране научне резултате, фабриковане и фалсификоване истраживачке податке нити друге етички неприхватљиве поступке или злоупотребе.

Непосредно након подношења рукописа, а прије покретања рецензијске процедуре, аутори потписују изјаву. Аутори потписују изјаву да су сагласни са политиком отвореног приступа коју подржавају уредништво и издавач часописа *Филолог*, односно да су сагласни са биљешком о ауторским правима, која је

наведена у сљедећем пасусу. То значи да, задржавајући ауторска права, уступају право првог публикавања часопису *Филолог*, а у складу са лиценцом CC-BY-NC дају сагласност за отворен приступ и располагање садржајем објављеним на сајту, под условом да се ради о некомерцијалном коришћењу садржаја и под условом да се при томе неизоставно назначе ауторство и мјесто првог публикавања. Остале ауторске одговорности наведене су у тексту обрасца изјаве.

Аутори који објављују у овом часопису пристају на сљедеће услове: аутори задржавају ауторска права и пружају часопису право првог објављивања рада у складу с лиценцом CC-BY-NC, која омогућава другима да дијеле рад уз услов навођења ауторства и изворног објављивања у овом часопису; аутори могу израдити посебне, уговорне аранжмане за неексклузивну дистрибуцију рада објављеног у часопису (нпр. постављање у институционални репозиторијум или објављивање у књизи), уз навођење да је рад изворно објављен у овом часопису.

Рецензенти вреднују и оцјењују пристигле рукописе искључиво на основу садржаја, у складу с највишим етичким стандардима и академским кодексом понашања, објективно, квалификовано и компетентно, научно аргументовано и стручно утемељено, а без дискриминације по било којој основи. Својим сугестијама унапређују квалитет рецензираних рукописа. Рецензентима уредништво обезбјеђује анонимност, а рецензенти су дужни да чувају повјерљивост свих информација у вези с рукописом као и да уредницима пријаве повреду ауторских права, плагирање и сличне етички неприхватљиве поступке или злоупотребе уочене у рукопису који рецензирају. Рецензент који сам сматра да је некомпетентан или неквалификован, да неће моћи обезбиједити правовремену рецензију или да је у било каквом сукобу интереса, обавјештава уредништво о томе и бива изузет из рецензентског процеса.

Часопис *Филолог*, без икаквих рестрикција, омогућава ауторима да задрже ауторска права и права објављивања.

Часопис *Филолог* омогућава ауторима да сами архивирају препринт или постпринт верзије својих чланака, на непрофитним серверима или на сопственим веб-сајтовима, уз напомену о извору и издавачу. Аутори могу користити и публикувану верзију (PDF).

Часопис *Филолог* не наплаћује ауторима обраду нити публикацију чланака.

Часопис *Филолог* обезбјеђује ауторима по један бесплатан примјерак броја у којем су објавили рад.

Упутства за техничку припрему и пријаву рукописа за рецензијску процедуру

Рукописи се пријављују путем налога на интернет сајту, путем имејла или поштанским путем.

Сваки аутор може да креира сопствени налог, према упутствима за регистрацију корисника која су дата на сајту <https://filolog.rs.ba>. Након регистрације, аутори могу поднијети рукопис, пратећи поступак пријаве прилога. Ауторе који креирају налог и рукопис шаљу на овај начин, молимо да попуне сва поља, унесу тражене метаподатке и сл.

Рукописи се, такође, могу слати на имејл-адресу filolog@ff.unibl.org или на поштанску адресу: Редакција часописа *Филолог*, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, Булевар војводе Петра Бојовића 1а, 78000 Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Приликом слања рукописа, аутори морају доставити и потписану изјаву, академску биографију, метаподатке као и романизовану верзију библиографије. Образац ауторске изјаве може се преузети на самом сајту. Академска биографија се доставља у краткој форми, до 200 ријечи, у трећем лицу. У првој реченици бионаратива наводи се актуелна функција, наставно односно научно звање и титула. Метаподаци се попуњавају на језику рада и на енглеском језику. Уколико је рад на енглеском језику, метаподаци се дају само на језику рада.

Кроз цијелу процедуру, од пријаве до штампања рукописа, ауторе води секретар Редакције, у складу с политиком отворене и континуиране комуникације у часопису *Филолог*.

Неопходно је да се аутори придржавају следећих техничких упутстава за припрему текста за рецензијску процедуру и штампу у часопису *Филолог*:

Текст оригиналног научног рада не смије имати мање од 30.000, ни више од 50.000 карактера, укључујући и размаке. Текст приказа односно научне критике не смије имати мање од 10.000, ни више од 20.000 карактера, укључујући и размаке.

Текстови морају бити достављени у Microsoft Word документу, писани фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом 1.5.

У горњем лијевом углу наводи се име и презиме, те научна афилијација аутора. Обавезно је коришћење средњег иницијала, тј. првог слова очевога или мајчиног имена.

За презиме аутора везује се подножна напомена, а она мора да садржи имејл адресу аутора. Уколико је рад коауторски, ово се односи само на првог аутора.

Научну афилијацију наводе само аутори који су стално запослени на универзитету, институту или некој другој научноистраживачкој установи. Научна афилијација наводи се према принципу организационе хијерархије институције, нпр. Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за славистику. Научну афилијацију могу користити и студенти мастер или докторских студија. Као аутори, они у том случају наводе назив институције у чијем је окриљу обављено студијско истраживање, односно писање научног рада. Ако је аутора више, научна афилијација се наводи за сваког аутора.

Неопходно је да аутори доставе и верзију документа с текстом научног рада која ће бити спремна за рецензијску процедуру. Та верзија не смије да садржи име и презиме аутора, афилијацију, имејл адресу као ни друге елементе који би нарушили принцип анонимности. Како би обострана анонимност рецензијског процеса била додатно осигурана, ауторима научних радова препоручујемо техничка упутства која су дата на интернет сајту *Филолога*, у рубрици *Пријаве прилога*.

Уколико су у раду коришћени специфични фонтови или други елементи који захтијевају додатну техничку подршку, неопходно је послати и ПДФ верзију текста те специфичне фонтове који су коришћени у раду.

Испод афилијације, у централном дијелу документа, верзалом и подебљано, наводе се наслов и евентуални поднаслов дјела.

Испод наслова наводи се апстракт, на језику којим је писан и рад (100–250 ријечи). Након апстракта наводе се кључне ријечи (5–10 ријечи). Апстракт и кључне ријечи такође се пишу фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом 1.5, и то косим словима (курзивом). Уколико се у самом тексту апстракта или кључних ријечи већ налазе ријечи истакнуте косим словима (попут, рецимо, назива дјела), онда се те ријечи, за разлику од остатка текста апстракта и кључних ријечи, пишу нормалним словима.

Након кључних ријечи долази текст рада. Неопходно је да оригинални научни рад има структуру IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion), а пожељно да се увод, поглавља, потпоглавља и закључак нумеришу и насловљавају.

Цитате који су дужи од двије реченице потребно је издвојити из основног текста, и то поштујући следећа техничка упутства: фонт Times New Roman, величине слова 11, проред 1.5 и увучена лијева маргина за 0.5. Овако издвојене цитате потребно је ставити под једноструке наводнике (полунаводнике). Двоструки наводници користе се код управног говора.

Након текста рада наводи се библиографија цитираних текстова (дакле, **искључиво текстова који су цитирани у раду или на које се аутори радова директно позивају**). У библиографији се одвојено дају извори и литература. Латиничне и ћириличне библиографске јединице не дају се одвојено, него према упутствима која су наведена нешто ниже.

Рад написан на српском језику мора на свом крају имати резиме и кључне ријечи на енглеском језику. У оправданим околностима резиме може да буде и на неком другом страном језику. Радови написани на руском, њемачком, француском или италијанском језику морају на свом крају имати резиме и кључне ријечи на српском или на енглеском језику. Уколико је рад написан на енглеском, резиме и кључне ријечи се дају на српском језику. Резиме је информативни приказ чланка и оквирно не прелази 500 ријечи.

У складу с препорукама Министарства за научно-технолошки развој, високо образовање и информационо друштво Републике Српске као и у складу с Правилником о публикавању научних публикација (Службени гласник Републике Српске, број 77/17, члан 60 и 61), цитирана литература треба да је највећим дијелом из врхунских међународних и републичких научних часописа (преко 80%), а удио радова на свјетским језицима треба да је преко 50%. Радови који не испуњавају најмање један од поменутих критеријума неће бити прихваћени за рецензијску процедуру.

Библиографске јединице (референце) цитирају се у складу са харвардским стилем цитирања (*Harvard Style 2022*). Полазећи од овога правилника, о којем се аутори детаљније могу информисати на интернету, наводимо примјере цитирања најчешћих библиографских јединица. У случају било каквих недоумица, препоручујемо ауторима да се обрате уредништву часописа.

Подаци о цитираним књигама дају се у парентезама у продужетку цитираног текста, и то на тај начин што се у загради, латиничним писмом, назначе следећи подаци: презиме цитираног аутора, зарез, година издања, двотачка и број странице без размака:

Примјер:

Крила потврђују став изнет у српској историји књижевности о поетском роману као 'најзначајнијој тековини послератног модернизма и читаве наше модерне литературе' (Deretić, 1983:p.496).

Уколико се име аутора већ помиње у тексту, наводе се само година издања цитиране публикације као и број стране на коју се реферишемо:

Примјер:

Како пише Ј. Деретић, писци у периоду између 1919. и 1923. године стављају акценат на морфологију књижевног дела и његове конструктивне захтеве (1983:р.496).

У библиографији:

Деретић, Ј. (1983) *Историја српске књижевности*. Београд, Нолит.

Ако је ријеч о цитирању научног чланка из часописа, зборника или неке друге сличне публикације, парентезе се дају по истом принципу, док се у библиографији наслов цитираног текста даје без наводника, назив публикације у италику, иза чега долазе подаци о публикацији (година излагања, број свеска и сл.), док се пагинација наводи на крају.

Примјер:

Кончаревић, К. (2016) О појмовно-категоријалном апарату теолингвистике. *Србистика данас - зборник научних радова*. I (1), 7–27.

Николић, М. (2016) Категорија степена и категорија оцјене у српском језику – сличности и разлике. *Филолог – часопис за језик, књижевност и културу*. VII (14), 11–18.

Приликом цитирања са интернета парентезе се дају на следећи начин:

У том тексту анализирају се сличности и разлике између категорије степена и категорије оцјене у српском језику (Nikolić, internet).

У библиографији, тамо гдје је могуће, препоручујемо навођење DOI стринга. Гдје то није могуће, наводи се URL. Ако се наводи DOI, није неопходно наводити датум посљедњег приступа.

Примјер:

Николић, М. (2016) Категорија степена и категорија оцјене у српском језику – сличности и разлике. *Филолог – часопис за језик, књижевност и културу*. VII (14), 11–18. DOI: 10.21618/fil1614011n.

Уколико има више од три или више аутора, критеријум навођења је презиме првог аутора.

Примјер:

Лична заменица *I* релативно је једнозначна у аргументативном писању у поређењу са другим личним заменицама (Biber et al., 1999:р.329).

У библиографији се наводе сва имена, али се само име првог аутора пише у инверзији:

Biber, D., Stig J., Geoffrey L., Susan C. & Edward F. (1999) *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London, Longman.

У радовима на српском језику критеријум редослиједа навођења библиографске јединице је прво слово (првог) презимена (првог) аутора цитираног рада, и то према фонетском, а не према етимолошком принципу. Нпр. латинична библиографска јединица с презименом *Chomsky* наводи се као библиографска јединица на Ч, и то према српском азбучном, односно абecedном редослиједу. Истовремено, у парентезама у тексту, презиме се даје у изворном облику, нпр. (Chomsky, 2000:р.152).

У тексту рада писаног на српском језику цитати се наводе оним писмом којим је писана цитирана литература. Уколико је цитирана литература на српском језику писана латиницом, и уколико нема појмова или имена наведених у етимолошком облику (нпр. *Čomski*, а не *Chomsky*), цитат се може пресловити ћириличним писмом.

За потребе индексирања часописа у међународним базама објављује се и романизована верзија цитиране литературе. Из истог разлога парентезе морају бити дате латиницом. Уз библиографске јединице у обје верзије цитиране литературе и извора пишу се редни бројеви, а наводе се азбучним (српска верзија) и алфаветским (романизована верзија) редослиједом. Цитирану литературу на српском треба, као и остатак текста, писати фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом 1.5. Романизована верзија цитиране литературе пише се фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом Single. Проред Single употребљава се и у тексту резимеа на крају рада.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The *Philologist*, founded by the Faculty of Philology, Banja Luka, is an open access, peer-reviewed journal promoting contemporary theoretical and interdisciplinary approaches from the fields of language, literature, and culture, with an international editorial board. The journal has been published in continuity since 2010.

We publish articles in the respective languages/philological areas studied at the Faculty of Philology (Serbian, English, French, German Italian, and Russian). With regard to other Slavic or world languages, an article may be published following a special procedure and upon agreement with the Editorial Board. In addition, it is essential that the notion and name of the Serbian language be understood as inviolable categories that cannot be used in constructions and abbreviations that would reflect any designation or connotation other than stated.

We encourage the submission of papers that deal with the study of contemporary theoretical approaches to literature, language and culture, of significance and necessity of metatheory in the humanities, with the application of contemporary theoretical approaches in the analysis of texts and cultural phenomena, with the interdisciplinary approach in linguistic, literary and cultural studies, and with the study of language and literature in relation to other disciplines.

In order to provide the highest level of scholarliness possible, every paper submitted to the *Philologist* journal is reviewed before its final version is published.

In order to maintain the necessary level of academic atmosphere around the journal, every article is sent to two anonymous reviewers, whose unanimous opinion on the article meeting high academic standards is requested prior to publishing.

After the initial evaluation, the Editorial Board will determine whether the article submitted meets basic scholarly criteria. If it does, the paper is forwarded to two experts from the field for a double-blind peer review. The paper is published if both reviewers confirm it meets the aforementioned criteria.

The deadline for reviews is one month.

The final decision on the acceptance or refusal of the paper will be sent to the author along with the reviewers' suggestions, comments, and remarks.

The *Philologist* journal is published biannually, in June and in December.

The *Philologist* journal enables instantaneous open access to its whole content in accordance with a belief that public accessibility of research findings prompts a wider exchange of knowledge and ideas. The journal makes its contents open for its readership to read, download, copy, distribute, print, or link to full texts of the published articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or

use them for any other lawful purpose. As one of the signatories of the Budapest Open Access Initiative, we only put a constraint on distribution and reproduction concerning the domain of copyright, since it is necessary for the author to be given control over the integrity of their work and the right to be properly acknowledged and cited.

The Editorial Board of the journal is committed to maintaining the highest ethical principles and to preventing malpractice over the course of its publication. Articles that do not comply with these standards will not be published in the journal.

Plagiarism, fabrication, and falsification of scholarly results, as well as publication of already published papers/articles and other forms of academic misconduct are ethically unacceptable acts that will be discharged in accordance with the principles stated above. The Editorial Board shall prevent any possible conflict of interest or discrimination on any grounds. In addition, the editors must insure the confidentiality of all information concerning the papers submitted prior to publication. In case of a complaint regarding an ethical issue or conflict of interest, the editors shall act upon the existing policies and procedures.

The author takes responsibility regarding the originality and authenticity of the article by signing a statement. The papers sent to the Editorial Board must not be published, accepted for publication, or undergo a reviewing process in another journal or periodical, but may contain a piece of text that was previously used (orally), at a conference or another academic event. In case of the latter, this piece of information must be clearly provided. Furthermore, in the said statement, the author takes responsibility for the correct use of bibliography and sources throughout the article. Finally, the papers sent to the *Philologist* must not contain plagiarised, fabricated, or falsified research data or display any ethically unacceptable action or procedure.

Immediately after the paper submission, and prior to the commencement of the reviewing procedure, the author must sign a statement, which will be sent to them either by the Editorial Board Secretary or the Editor-in-chief. The author will state that they agree with the open access policy, which is supported by the Editorial Board and the Publisher of the *Philologist*, that is, that they agree with the Copyright Notice. It means that, by keeping the copyright, they cede the first publication rights to the Journal, and, according to the CC-BY-NC license, they agree with the open access policy and usage of the contents published on the website providing that the usage of the contents is non-commercial and the author(s) and the origin of the first publication are mandatorily labelled. At the same time, the

author should state that they will follow the guidelines listed in the Publication Ethics and Malpractice Statement. The author should also point out any potential conflict of interest. Other responsibilities of the author are listed in the body of text on the statement form.

The reviewer evaluates the papers submitted solely on the basis of their contents, in an objective, qualified and competent manner, avoiding discrimination on any account and taking into consideration the highest ethical standards and codes of conduct, improving the quality of the article through their remarks. The Editorial Board guarantees them anonymity, and the reviewer, in turn, is obliged to provide confidentiality of all the information concerning the article, and to report any violation of copyright, plagiarism, and other ethically unacceptable procedures or instances of malpractice in the article reviewed. The reviewer who feels incompetent or unqualified regarding the article in question, who thinks he/she will not be able to provide a prompt review, or that he/she may be involved in a conflict of interest, shall inform the Editorial Board. Hence, said reviewer will be exempted from the reviewing process.

Philologist allows the author(s) to hold the copyright and to retain their publishing rights without any restrictions.

Philologist allows the author(s) to self-archive preprint and/or postprint versions of their papers on a non-profit server or on the author's personal website with an acknowledgement of the publication source. Using the published version in PDF is permitted.

Philologist does not ask for article processing charges (APCs), article submission charges or publication fees.

Philologist will provide a free author's copy of the volume in which their paper was published.

Instructions for Technical Preparations and Registration of The Paper for the Reviewing Procedure

Papers are preferably sent by email (filolog@ff.unibl.org) or through an account on the website, or by snail mail (Redakcija casopisa *Filolog*, Univerzitet u Banjoj Luci, Filoloski fakultet, Bulevar vojvode Petra Bojovica 1a, 78 000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina).

Each author can create their own account by following the instructions for user registration provided on <https://filolog.rs.ba>. Upon registration, the author can submit the paper by following the steps describing the procedure. The author that decides to submit his/her paper in this way is then asked to fill in all the fields and provide all necessary metadata.

In the course of submitting the paper, the author must provide a signed copy of the Author's Statement, an academic biography, metadata, as well as a Latin version bibliography. The Author's Statement form can be downloaded from the website. An academic biography is delivered in a short form, up to 200 words, in third person singular. The first sentence of the bio narrative should state the author's current function, that is, the academic title and position. The metadata is provided both in the language used in the paper and in English. If the paper is written in English, the metadata is provided only in English.

The author is guided by the Secretary of the Editorial Board through the entire process, from registration to publication, in accordance with the open and continual communication policy of the *Philologist* journal.

It is necessary that the author should comply with the following technical instructions for the preparation of the paper for the reviewing process and publication:

The text of the original scientific/scholarly paper must be kept within the 30,000-50,000 character range with spaces. The text of a review must be kept within the 10,000-20,000 character range with spaces.

Texts must be submitted in a Microsoft Word document, Times New Roman style, font size 12, and line spacing 1.5.

The full name of the author, as well as their scientific affiliation, is provided in the upper left corner. The author must state their middle name (if any).

A footnote is attached to the surname of the author, containing his/her email address. If the paper is co-authored, this note refers only to the first author.

Only the author fully employed at a university, an institute, or any other scientific research institution states any scientific affiliation. It is stated in accordance with the principle of organisational hierarchy of the institution (e.g. University of Belgrade, Faculty of Philology, Department of Slavic Studies). In addition, it can be used by master's or doctoral studies students. In which case, they must state the name of the institution at which the research was conducted. If there is more than one author, the scientific affiliation is stated for each author separately.

Furthermore, it is necessary that the author should submit the version of the document ready for the reviewing procedure. That version must not contain any element that would compromise the principle of anonymity. In order for mutual anonymity to be maintained throughout this process, we recommend that the author should consult the technical instructions provided on the website of the *Philologist*, on the *Register of the paper* menu.

If there are specific fonts or other elements that require an additional technical support used throughout the paper, it is necessary to send a PDF version of the text, along with the aforementioned specific fonts or elements.

The title and possible subtitle of the paper are stated in the central part of the document, below the affiliation, in bolded capital letters. The abstract is provided below the title, in the language of the paper (100-250 words), which is followed by key words (5-10 words). Both the abstract and key words are written in Times New Roman style, font size 12, line spacing 1.5, and in italics. In case there are already some italicised words in the said elements of the paper (such as the title of a literary piece), they are written in standard print form.

Following the key words is the main body of the text. It is essential that an original scientific paper retain the IMRAD structure (Introduction, Methods, Results, and Discussion), and it is preferable that the sections of the text be numbered and entitled.

Citations longer than two sentences must be singled out from the main body of the text, in accordance with the following technical instructions: Times New Roman style, **font size 11, line spacing 1.5, with the left margin indented for 0.5. Such citations require single quotation marks. Double quotation marks are used for quoting direct speech.**

The bibliography of works cited (References) follows the main body of the text (**only the texts cited in the paper or the texts authors directly refer to**). Depending on the nature of research, Sources and References can be provided separately.

The paper written in Serbian must provide a summary and key words in English at the end. In specific circumstances, a summary can be provided in another

language. Papers written in Russian, German, French, or Italian respectively must include a summary and key words in both Serbian and English. If the paper is written in English, a summary and key words are provided in Serbian. A summary is an informative account of the paper and it should not exceed 500 words.

In accordance with the recommendations of the Ministry of Scientific-Technological Development, Higher Education, and Information Society of the Republic of Srpska, as well as the Rulebook on Publishing Scientific Publications (Official Gazette of the Republic of Srpska, issue 77/17, Articles 60 and 61), the works cited should mainly originate from renowned international and national journals (80%), with the share of papers written in world languages exceeding 50%.

References are cited and listed in accordance with Harvard style citing and referencing guides. Detailed information on Harvard Style 2022 can be found on the Internet, and examples of the most common types of citation are provided below. In case of any doubt, we invite authors to consult the Editorial Board.

Reference information about the work cited should be provided in parenthesis following the quoted text. The last name of the author cited (in Latin orthography) is followed by a comma, the year of publication, colon, and page number(s).

Example:

Based on the critics' uniform readings of immigrant texts, it becomes obvious that 'our understanding of the immigrant experience – and in particular that of immigrant suffering – is severely curtailed' (Hron, 2009:p.5).

If the author's name is already mentioned in the text, only the publication year and page number(s) are provided.

Example:

According to Hron, '[t]he scarcity of a direct language of pain does not mean that there is no viable mode of expression for their pain' (2009:p.41).

In a reference list:

Hron, M (2009) *Translating Pain. Immigrant Suffering in Literature and Culture*. Toronto, University of Toronto Press.

When citing from a journal, book of proceedings, or similar, parentheses are used in the same way. In References, titles are provided without quotation marks, while publication titles should be in italics, followed by volume, issue and page numbers.

Examples:

Heise, U. K. (2013) Globality, Difference, and the International Turn in Ecocriticism. *PMLA*. 128 (3), 636–643.

Fagunleka, O. & Olorunsogo, D. (2022) Modal Auxiliaries in Selected Newspaper Editorials on Medical Brain Drain in Nigeria. *Filolog*. XIII (26), 151–169.

When citing from the Internet, parentheses are given as follows:

The epistemic modals deployed in the editorials are chiefly channeled towards the projected possibilities if the government addresses the issues responsible for the exodus of health workers (Fagunleka & Olorunsogo, Internet).

In References, if applicable, use DOI or URL. When DOI is used, the date of online access is not needed.

Example:

Fagunleka, O. & Olorunsogo, D. (2022) Modal Auxiliaries in Selected Newspaper Editorials on Medical Brain Drain in Nigeria. *Filolog*. XIII (26), 151–169. <https://filolog.rs.ba/index.php/filolog/article/view/316>

or

Fagunleka, O. & Olorunsogo, D. (2022) Modal Auxiliaries in Selected Newspaper Editorials on Medical Brain Drain in Nigeria. *Filolog*. XIII (26), 151–169. DOI: 10.21618/fil2226151f

If there are three, four or more authors / editors, the abbreviation ‘et al.’ should be used after the first author’s name:

The three interrelated concerns and considerations we have discussed (...) contributed to the emergence of more flexible, open-ended, and ethical qualitative research methods, including autoethnography (Adams et al., 2014:p.15).

In References, however, all names are used:

Adams, T. E., Holman Jones, S. & Ellis, C. (2014) *Autoethnography – Understanding Qualitative Research*. Oxford, Oxford University Press.